

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૫૮૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ અમરદાસ

વિષય ૨-૧

કવિશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સ્મારક સંચયમાળા નં. ૧.

કવિ પ્રેમાનંદરચિત

સુભદ્રાહરણ

અને

મહાકવિ પ્રેમાનંદની જીવનકલા

અંબાલાલ જુલાખીરામ બની, બી. એ.,

“ગુજરાતી”ના તંત્રીના મહત્ત્વના, મુંબઈ.

જપાની પ્રસિદ્ધ કરનાર,

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ-મુંબઈ.

કિંમત રૂપિયા બે.

આવૃત્તિ પહેલી ૧૦૦૦ ૧૯૧૯.

આવૃત્તિ બીજી પાંચમી ૧૯૨૪.

મુદ્રાત સંગ્રહ
અમદાવાદ
મુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૨૧૫૮૦

૬-૧૨

અમદાવાદ-મળપુર ટંકશાળ,
ધી "સૂર્યપ્રકાશ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
મુજરાતી કોપીરાઈટ નીકળવાને બાંધ્યું.

કવિશ્વર હલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાત

તા. ૧૩ મી એપ્રિલ ૧૯૯૮ ના રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની જનરલ સભા મળી હતી અને તેમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે, 'સ્વ. કવિ હલપતરામના સ્મારક માટે એક જાહેર ફંડ ઉઘાડવું' અને તે 'કવિશ્વર હલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આઈ. ઈ. સ્મારક ફંડ' તરીકે સોસાયટીએ જૂદું રાખવું. તેણે વ્યાજ જૂનાં કાળે સંશોધન કરી છપાવવામાં તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યના ગ્રંથો તૈયાર કરાવી છપાવવામાં વાપરવું. તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગ્રંથ તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે:—

નંબર. પુસ્તકનું નામ. કર્તા અગર સંપાદક. કીમત.

૧. સુભદ્રાહરણ—કવિ પ્રેમાનંદરચિત. [અંબાલાલ શુલાખીરામ જાની, રૂ. ૧].

બી. એ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ડૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

પ્રસ્તાવના

(દ્વિતીય આવૃત્તિની)

શ્રી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સુભદ્રાહરણ પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રકટ કર્યાને આજે પાંચ વર્ષ થયાં છે. આ દરમ્યાન તેની નકલો જન-સમાજને અપ્રાપ્ય થયાથી આ દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકટ કરવાનો હક્ક મને આપવાની કૃપા શ્રી ગુ. વ. સોસાયટી તરફથી થઈ છે, તેથી તેનો પહેલી તકે હું આભાર માનું છું.

આ દ્વિતીય આવૃત્તિમાં મેં મૂલ પ્રતિ જે રા. તનસુખરામ મનઃસુખ-રામ ત્રિપાડી તરફથી મળી હતી તેના તેમ જ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની સંમાન્ય પ્રતિના આધારે પુનઃ સંશોધન કરેલું છે અને જૂની હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં સાંપડતી જૂની જોડણી કાયમ કરી છે, તેમ જ પહેલી આવૃત્તિના પરિશિષ્ટમાં શ્રી ફા. ગુ. સભાની પ્રતિનાં જે પાઠાંતરો હતાં તે પણ આમાં સામેલ કરી દીધાં છે. તે સિવાય મૂળમાં કરોડ ફેર કાપેા નથી.

પ્રેમાનન્દની જીવનકથાના સંબંધમાં થોડુંક ઉમેરણ અને સંસ્કરણ વિશેષ વાંચન અને વિચારણાને અંગે કરેલું છે; કાંઈ મહત્વનો વાદમુદ્દો અદ્યવાની જરૂર જણાઈ નથી. એટલું પુરીથી નોંધવાજોગ લાગે છે કે, સાક્ષ.શ્રી રા. સા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે “પ્રેમાનન્દ”નો નિબંધ નવી આવૃત્તિમાં પ્રકટ થતાં “શામળ પ્રેમાનન્દના ઝવડા” સંબંધી વાદની કાટિઓ ફેરવી છે અને “વલ્લભ-શામળ-ઝવડો” હોવાનું સ્પષ્ટ થયું છે.

ટીકામાં કંઈ ઝાઝો વધારો કાપેા નથી; કેટલેક સ્થળે “મહાભારત”,

પુરાણાદિના આધારે ચરિત બામ વિશદ કર્યા છે અને કેટલાક સમાન વિચારવાળા અવતરણો પ્રેમાનન્દનાં છતર આપ્યાનોમાંથી આપ્યા છે.

અંતમાં શ્રી જી. વ. સોસાઇટીનો મને દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકટ કરવાનો હક્ક આપ્યા માટે તેમ જ અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ યુક્સેક્સ અને પબ્લીશર્સ મેક્સ ઓન. એમ. ત્રિપાઠીનો પોતાના સ્વામીત્વ અને હક્કથી સમિત પ્રતિ પ્રકટ કરવાનું માથે લીધા માટે હું આભાર માનું છું.

મુંબઈ, માસ શુદ્ધિ ૧૨

તા. ૧૪-૨-૨૪.

} અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની.

પ્રસ્તાવના

પ્રથમ આવૃત્તિની)

એ ખરું છે કે વિદ્યાર્થીના ધક્કાએ ચહેલું કાર્ય અંત પર્વત ધક્કા ખાયાં જ કરે છે. સુભદ્રાહરણની પ્રસિદ્ધિ સંબંધમાં પણ તેમ જ પ્રતિઓની શોધ આરંભથી તે આખર સુધી થયું છે. છતાં પ્રભુકૃપાથી અને કાર્યની તે સવાઆઠ વર્ષે પણ પ્રસિદ્ધિને પામી શક્યું છે, એ સોંપણી બેશક અને તો આનંદપ્રદ છે. સન ૧૯૧૧ ના જાન્યુ-આરી માસમાં પ્રેમાર્નદકૃત સુભદ્રાહરણ જૂની પ્રતિ-ઓના આધારે શોધી, પાઠાંતર, ટીકા આદિ સાથે પ્રકટ કરનાર શોધકની શોધની એક જાહેરખબર થી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ “શુદ્ધિ પ્રકાશ” દ્વારા કાઢી અને મેં તેના પ્રત્યુત્તરમાં તે કાર્ય ઉપાડી લેવાનું ઇચ્છાપત્ર ફેબ્રુઆરી-માં તેના માનવંત સેક્રેટરીને મોકલ્યું. પછી તા. ૨૧ મી માર્ચે તેની શસ્તોનો પત્ર નં. ૪૪ આવ્યો; તે પછી તે અનુસાર સુભદ્રાહરણની જૂની પ્રતિઓ-મેળવવાનું કામ શરૂ થયું. પુરાણવસ્તુરસિક, વિદ્યાસંપન્ન, સા. શ્રીયુત તનસુખ-રામ મન:સુખરામ ત્રિપાડી બી. એ. એ પોતાના હસ્તકની સં. ૧૮૨૧ માં લખાયેલી પ્રતિ કૃપા કરીને આપી. પરંતુ આ આખ્યાનની વિશેષ પ્રતિઓ મળે તો તે મેળવવા સાફ, પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંશોધક અને ટીકાકાર સા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટને તથા તેના એક કાર્યકર રા. રા. લનસ્વામ આપુભાઈ વૈદ્યને ‘ગુજરાતી’ના તંત્રી સ્વ. ઇચ્છારામ સ્વર્ણરામ દેશાપ્રએ મારી તરફથી પત્ર લખી, પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અંક ૧૪માં પ્રકટ થયેલા સુભદ્રાહરણની હસ્તલિ-ખિત પ્રતિઓ ઉપલબ્ધ હોય તો તે અગર બીજા કોઈ પ્રતિઓ પ્રાપ્ત હોય તો તે મેળવી મોકલી આપવા જણાવ્યું; તે જ પ્રસંગે રા. રા. છત્રનલાલ ઠાકોરલાલ મોદી બી. એ. મારફતે પણ તેમણે તેમને કહાવ્યું. તેના ઉત્તરમાં સા. છોટાલાલે તા. ૫-૬-૧૧ ના પવથી (જે પત્ર હાલ મારી પાસે મોળુદ છે,) રા. ઇચ્છારામભાઈને જણાવ્યું કે “સુભદ્રાહરણની લેખી પ્રતની તપાસ કરવા એક બે જણીતા માણસોની યોજના મેં કરી હતી, પણ મળી

આવી નથી. હું.....જહાર જઈ ચક્રો નથી. પાછળથી મળી આવશે તો આપને જણાવીશ.” પરંતુ તે પછીથી અઘાપિ પર્યંત તેમણે કોઈ પ્રતિ મળ્યાનું જણાવ્યું નથી. તેમ તેઓથી સને ૧૯૧૧ માં મુંબઈ પધારતાં રા. અમ્યાશંકર બહેચરભાઈ વૈદ્ય, જેઓ પણ પ્રાચીન કાવ્યમાળા માટે હસ્તલિખિત ગ્રંથો મેળવતા હતા, તેમને લાંઝિતર્યા હતા, ત્યારે મેં આખ્યાનનો પ્રતિ વિષે પૂછતાં તે પ્રાપ્ય નહીં હોવાનું જણાવ્યું હતું. વળી રા. બ. હરજોતિવિદ્યાસભાઈને પણ મેં આ સંબંધમાં પત્રો લખ્યા હતા. પણ તેનો કોઈ ઉત્તર જ ન આવ્યો. વળી તે પછી રા. ઘનશ્યામ આપુભાઈ વૈદ્યને હું “સયાણવિજય ગ્રેસ” માં લડોદરે મે મહિનામાં મળ્યો હતો. તેમ જ પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોના એક બીજા પ્રાપક મારા સ્નેહી રા. અમ્યાશંકર બહેચરભાઈ વૈદ્ય દ્વારા શોધ કરાવ્યો. પણ તેમને તેમ જ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના લિખિત ગ્રંથો મેળવી આપનારા અન્ય કોઈ ગૃહસ્થને તેની જૂની પ્રતિ હાથ ન લાધી તે ન જ લાધી; તે પ્રમાણે પ્રાચીન આખ્યાનોના એક પ્રાપક રા. છત્રનલાલ વિદ્યારામ રાવળ પણ આની કોઈ પ્રતિ મેળવી ન શક્યા.

આટલો શોધ પ્રતિઓની પ્રાપ્તિ વિષે કર્યા પછી, રા. તનસુખરામભાઈ વાળી પ્રતિ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના વ્યવસ્થાપક કાર્યકરોને અમદાવાદ, સુરત અને મુંબઈમાં જાતે મળીને જતાવી અને તેઓના અભિપ્રાયો મેળવ્યા. આમાં ફેટલોક વખત નીકળી ગયો. પછી તેઓના અભિપ્રાય આદિ અને મારો રીપોર્ટ તા. ૨૭-૯-૧૧ ના સોસાયટીના સેક્રેટરી રા. બ. રમણભાઈને મોકલ્યા અને તા. ૧૮-૮-૧૯૧૧ના રોજ તેમની તરફથી ઉત્તર આવ્યો કે “એ કાવ્યને સ્વ. નવલરામભાઈના ગ્રંથગ્રંથોધનને ધોરણે એડીટ કરવાનું કામ શરૂ કરશો.”

આમ આ કાર્ય આટલા વિવિધ પછી મને સોંપાતાં મેં ધૂળધોયાનું કામ આરંભ્યું. પ્રથમ સા. તનસુખરામભાઈવાળી સુભદ્રા-સંશોધનનું યા ધૂળ-હળુની પ્રતિને મુખ્ય ગણીને સ્વ. નવલરામભાઈએ ધોયાનું કામ પ્રેમાનંદકૃત મોંમેરાની પ્રસ્તાવનામાં અકિન્ના ધોરણે અને નિયમે જોડણી, પાઠ, અસુક પાઠના સ્વીકરણની દલીલો આદિ સાથે એક પ્રતિ તૈયાર કરવાનું કામ તા. ૧-૬-૧૧ ના રોજ શરૂ કર્યું. તેમાં નીચેની પ્રતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે;—

૧ મૂળ ગણેલી પ્રતિ—સુભદ્રાદરણ્ય સંવત ૧૭૫૮ માં (સંવત ૧૭૬૫ માં ?)^૧ રચાયેલું હોવાથી ૧૮૨૧ માં એટલે કે પછી ૬૩ વર્ષે લખાયેલી પ્રતિનો મુખ્ય ગણેલી છે. તેની ' ઇતિશ્રી ' નીચે પ્રમાણે છે:—

“ ઇતિશ્રી શોભદ્રાદરણ્યની કથા સંપૂર્ણ સમાપ્તે ॥ શ્રી સુંભસ્તુ ॥ શ્રી ॥
કલ્યાણમસ્તુ ॥ સવંત ૧૮૨૧ નાં વરણે માહા સુભ માસે આશોમાસે શુકલ-
પક્ષે તીર્થયા ૫ વારે બ્રહ્મણે મંથ્યા કાલે સંપુરણ થઈ જેહેવી પ્રત હતી
તેહનું લખૂ છે લખનારને દોશ નથી. લખનાર પ્રગણે બલીશર મધ્યે ગાંમ
જીરાવમાં વાસી ગન્યાતી કાલી મંછટ મધીને ગાંમાં મધ્યે આવી વાશે
વસ્યા તે વારે પટેલને હામરે ખેલી લક્ષ્માં છે આક્ષાંત ૨ ચોપડી એકમાંહાં
આખાંત રૂપે ૧ હું શોભદ્રાદરણ્ય પછી બીજું ॥ શ્રી ૪ ॥ ”

૨ પ્રા. કા. ની પ્રકટ પ્રતિ—પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રકાશકો પોતાને
ત્રણ પ્રતિઓ મળ્યાનું જણાવે છે. પરંતુ તે કઈ સાલની લખેલી છે તે
જણાવવાનો તેમનો સંપ્રદાય સામાન્ય રીતે નહીં હોવાથી તેની ' લખ્યા સાલ '
જણાવી નથી. આથી તેની પ્રકટ પ્રતિને મુખ્ય લેખતાં અથકાવું પડ્યું છે.
એ પ્રકાશકોએ પ્રાપ્ય ત્રણ પ્રતિઓમાંથી એ પ્રતિઓને આધારે આખ્યાન પ્રકટ
કરેલું છે. તેમણે ગણેલી પ્રત ૧ લી સાથે મુખ્ય પ્રતિ ધણે ભાગે મળતી આવે છે;
અને તેની નોંધ પ્રા. કા. ૧ લી અને પ્રા. કા. ૨ જ એ પ્રમાણે કરેલી છે.

૩ શ્રી ફા. ગુ. સલાની પ્રતિ—આ પ્રતિ શ્રી ફાર્ગસ ગુજરાતી
સભાના સંપ્રદર્શમાંથી સા. તનસુખરામભાઈએ કૃપા કરીને ઉપયોગ અર્થે
આપી હતી. તેના પહેલા ભાગનાં પાઠાન્તરો એક અત્રગ પરિશિષ્ટરૂપે પ્રકટ
કર્યા છે અને બાકીના ભાગનાં પાઠાન્તરોની નોંધ મૂળ ભાગની નીચે જ
કરેલી છે. એ પ્રતિ સંવત ૧૮૩૬ માં લખાયેલી છે.^૨

તેમાં ઇતિશ્રી આ પ્રમાણે છે:—

* સ્વ. કવિ નર્મદાશ કરે રા. સ. દલપતરામ ફર્લિસરામના અંધસંપ્રદર્શમાંથી
જેયાનું પોતાની નોંધમાં જણાવેલું છે, તેમાં સુભદ્રાદરણ્ય રચાયોનો સંવત ૧૭૬૫
છે. કદાચિત પ્રેમાનંદે પુનઃવૃત્તિ કરી હશે. (વંદુ સફાટ માટે ભૂઓ પ્રેમાનંદજીવન
કળાનો અનુલેખ-૧ લી.)

૧ દ્વિતીય આવૃત્તિ થતાં, એ પરિશિષ્ટ પ્રકી નાંખી મૂળમાં પાઠાન્તરો લખા
કરેલાં છે.

“ ઇતિશ્રી શેખદ્રાહરણ્ય શંખપુરંણું ॥ રસ્તું ॥ સવંત ૧૮૩૬ ના રૂડો માથ છે ચૈધતર શુદી ૫ લોમવારે સંપુરણ્ય લખું છે ॥ લખનાર કાંચ્છેજ કશંયાવાશી દલાદી નજીભાષ જગદીશ ॥ એ લખાવનાર શેખની જગજીવંત થુ ॥ લખનારને દોશ મો દેશો બાલકણ્ધીએ લખું છે ॥ અક્ષર વ્રત ઘટ હોએ તે ચક્ષાવી લેજો ગાલ મો દેશો ॥ અંખાણ માતે ખુન્ આપી તારે લખું ॥ છે ॥ શ્રી ગોપાલજી ॥ ”

(અંતે કલંકી અવતારના ઘોડાનું ચિત્ર ચીતરેલું છે.)

આ પ્રતિમા આ આખ્યાનનો લેખક કવિ પ્રેમાનંદ નહીં પણ વિપ્ર વક્ષલ હોવાનું જણાવેલું છે. પરંતુ માત્ર કવિના નામફેર સિવાય તેમ જ કડવા ૧ લાખાં એક ફર લીટીનો અને બીજો ૨૦ લીટીનો એમ બે ઉમેરા સિવાય કંઈ પણ ફેર પ્રાપ્ય પ્રતિઓમાં નથી અને જે નાનો ઉમેરો છે તે કેવળ શુષ્ક અને ખુખી વિનાનો છે, તે જોતાં મુલદ્રાહરણ્યનો કર્તા વિપ્ર વક્ષલ નહીં પણ પ્રેમાનંદ જ છે, એમ અસંદિગ્ધ રીતે કહી શકાય છે. વિપ્ર વક્ષલ પ્રેમાનંદના જમાનામાં જ થયેલો છે અને એણે રચેલું શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રસિદ્ધ છે તેની ધાટી સાથે સરખાવતાં પણ ઉપરનો નિષ્ક્રમ સાધાર ઠરે છે. કાંઈએ જેમ હરિદાસનાં કેટલાંક આખ્યાનોમાં * આધાર બદલું નામ ‘ધુસાડેલું’ છે તેમ આમાં ‘વિપ્ર વક્ષલ’નું નામ દાખલ કરેલું હશે, એમ નિર્વિવાદ કહી શકાય એમ છે.

આ પ્રતિઓ ઉપરથી ઉપર જણાવ્યું તેમ સ્વ. નવલરામભાષના અંધ-શોધનના નિયમોથી બંધાર્ધને મારે શોધનકાર્ય કરવાનું હતું. આમાં મેં ઉપયોગમાં લીધેલા તેમના મુખ્ય નિયમો આ છે:—

૧ પોતાની તરફનો એક અક્ષર ન ઉમેરવો.

૨ જ્યાં હસ્તલેખ અથવા શુદ્ધિદોષ ખુલ્લો માલમ પડે ત્યાં તે દોષ સુધારી લેવો અને પછી તે પ્રતિની સંમતિ કઈ તરફ આવે છે તે જોવું.

૪ શબ્દના સ્થાનમાં જ જો ફેર હોય, તો જેનું બંધારણ વધારે નિષ્ક્રમિત હોય તે પાઠ ખરો ગણવો.

* નરસિંહ મહેતાના પુત્રનો વિવાહ, બાપનું શ્રાદ્ધ વગેરે.

ક ન્યાં, લાં, ન્યારે, સારે, જો, તો, છે, વગેરે કેટલાએક શબ્દોનો કવિએ અધ્યાહાર રાખ્યો હોય તો ઉતારનારાઓ માંહે વધારી દે છે, તેથી એવા શબ્દને લીધે માપ ન્યારે વધી જતું હોય, સારે તે કઠી નાંખવા.

૭ અર્થનો ફેર પડતો હોય તો બધી તરફનો વિચાર કરીને એક પાઠ પસંદ કરવો અને તે પસંદ કરવાનું કારણ તથા જેટલા પાઠ જૂદા હોય તે આપવા.

૧૦ આ નિયમો જ્યાં એકબીજાની વિરુદ્ધ આવે ત્યાં પોતાનો વિવેક વાપરવો અને તે વિષે નીચે ખુલાસો કરવો.

(જુઓ સ્વ. નવત્રરામભાઈનું મેંમેરૂં પાનાં ૧૧-૧૨.)

જે એક વિશેષ નિયમનો સ્વ. નવત્રરામભાઈએ ઉપયોગ કર્યો છે, પણ જે એમણે આમાં નોંધ્યો નથી તે એ છે કે આખ્યાનમાં યોગ્ય પંક્તિસમૂહો તેમાં વર્ણવેલા વિષયના શિર્ષકથી આંકવા.

મેં આ નિયમોને અનુસરીને પ્રસ્તુત આખ્યાનનું શોધનકાર્ય કરેલું છે. અલખત આ નિયમોના સમંધમાં કેટલોક વધી ઉઠાવાય એમ છે, અને કેટલાક સાક્ષરોએ અન્યથા ઉઠાવેલો પણ છે, પરંતુ આ આખ્યાન બહુ મહત્વની કૃતિ ન હોવાથી તેમ તેની પ્રાપ્ય પ્રતિઓ પણ લેખનની દૃષ્ટિથી બહુ મહત્વવાળી નહિ જણાયાથી ઉપર દર્શાવેલા નિયમો સ્વીકારી લીધા છે.

આ રીતે અંશશોધનનું કાર્ય પૂરું થતાં સ્વ. નવત્રરામભાઈના જ ધોરણે પ્રસ્તુત આખ્યાનની રીકા લખેલી છે, છતાં કેટલેક સ્થળે જ્યાં જરૂર જણાઈ છે, ત્યાં વિશેષ માહિતી આપેલી છે. પરંતુ આ આખ્યાન ઉંચી પ્રતિનું નહિ હોવાથી (જે વિષે વિવેચન યોગ્ય સ્થાને કરેલું છે) સમાનવર્ણન કે વિચારશૈલીની પંક્તિઓ પ્રેમાનંદના અન્ય તેમ ઈતર કવિઓનાં આખ્યાનોમાંથી ઉતારી, સ્વ. નવત્રરામભાઈની પદ્ધતિથી કોઈ નવીનતા દાખવવી યોગ્ય લાગી નથી. તેમ જ આ આખ્યાનમાં કવિ પ્રેમાનંદના સમયની ભાષાના ચિહ્નો પણ જળવાઈ રહેલાં નહીં હોવાથી વ્યુત્પત્તિ આદિ તેમ જ જૂનાં વ્યાકરણપ્રયોગો સંબંધમાં પણ કંઈ વિસ્તાર કરવો યોગ્ય લાગ્યો નથી.

હવે રહી “લોકોનુરંજક મહાકવિ પ્રેમાનંદની જીવનકલા” અને

અંશવિવેચનની વાત. પ્રેમાનંદની જીવનકલાના

લોકાણુરંજક મહા- સંપદમાં સ્વ. સા. નવલરામભાઈની પદ્ધતિને નહિ
કવિ પ્રેમાનન્દની અનુસરતા એક નવીન ધાટીએ પ્રેમાનન્દનું જીવન-
જીવનકલા ચરિત આલખેલું છે સને ૧૯૦૬માં રાજકોટની

સાહિત્ય પરિષદમાં સા. શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળા-

નાથ દિવડીયા બી. એ. સી. એસ. નો “પ્રેમાનન્દનાં નાટકો” વિષે નિમંધ
સંભળતાં જ મને એવી ઊર્મિ થઈ હતી કે જો આંતર પ્રમાણો-કવિ પ્રેમા-
નન્દ તેના પુત્ર વલ્લભ અને તેના શિષ્યો તથા પૂરોગામી અને સમકાલીન
કવિઓના ગ્રંથોનાં-પ્રમાણો અવલોકવાનું અને તેને આધારે આવા પ્રશ્નો
તપાસવાનું કાર્ય થાય તો ઠીક. તુરત જ મારી આ ઊર્મિ મેં મારા સન્નિવ્ર
સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈને જણાવી; ત્યારે તેમણે તેને સંમતિ આપવા
ઉપરાંત પ્રેમાનન્દનું જીવનચરિત એ જ ધાટીએ પ્રથમ તૈયાર કરવાની અમલ
દર્શાવી. અને મને તે યોગ્ય લાગ્યાથી મેં પ્રેમાનન્દની જીવનકલાનાં આંતર
તેમ જ બાહ્ય પ્રમાણોનાં સાધનો એકઠાં કરવાની, તેમનું સાદ્યન્ત અવલોકન
કરવાની, અને તેનાં દીપ્તિઓ નોંધવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. દરમિયાન સ્વ સા.
ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈએ “ગુજરાતી પ્રેસ” તરફથી “પ્રેમાનન્દકાવ્યમા-
ળા” તેમ જ “શામળકાવ્યમાળા” પ્રકટ કરવાનું કામ મને સોંપવાની ઇચ્છા
જતાવી. એટલે મારો સંકલ્પ વિસ્તૃત અને સાધાર પ્રેમાનન્દની જીવનકલા
તેમ જ શામળની જીવનકલા આલેખવાનો દૃઢ થયો. અને તે મારે જરૂરી
પ્રમાણો આપીની દીપ્તિ પશુ તૈયાર કરી. પશુ દૈવચ્છ “પ્રેમાનન્દકાવ્યમા-
ળા”ની પ્રસિદ્ધિને અનુકૂળ નહિ હોવાથી સા. ઈચ્છારામભાઈ સને ૧૯૧૦માં
સ્વર્ગસ્થ થયા અને “પ્રેમાનન્દકાવ્યમાળા” અને “શામળકાવ્યમાળા”ની
ચોખ્ખા પડી ભાગી, એટલું જ નહીં તેમના વાંચન, વિચારણુ, અને અવલોકન-
નો જે અમૂલ્ય લાભ તેમાં મળવા સંસર હતો તે લાભ પશુ મયો, તેમ
એમના ઉત્સાહના લોપ સાથે પ્રેમાનન્દ તથા શામળની જીવનકલાઓ
આલેખવાની અનુકૂળતા પશુ સૂર્ય મર્ધ અને મને નિરાશાએ ઘેર્યો. પરન્તુ
સ્વ. ભાઈ રણજીતરામે સુમદ્રાહરણ સાથે જ પ્રેમાનન્દની જીવનકલા પ્રકટ
કરવા સૂચવ્યું; અને મારા સન્નિવ્ર રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ
બી. એ. એ એ સૂચનાને ટેકો આપ્યો, એટલું જ નહિ પશુ મારા ઉત્સાહદીપને

જનસંત કરનારાં કેટલાંક સાધનો અને સૂચનો રૂપી કેટલુંક ધૃત પણ પૂરું પાડ્યું અને તેના પરિણામે પ્રેમાનન્દની જીવનકલા હાલતા રૂપમાં પ્રકટ થાય છે.

આ જીવનકલાના પ્રત્યેક અંશનું જરૂરી આંતર પ્રમાણ તેની નીચે જ આપેલું છે તેથી તેનું કદ મોટું થયું છે અને તેને અંગે “માથા કરતાં પાંધડી મોટી” થઈ જવાના ભયથી પ્રેમાનન્દની જીવનકલાઓમાંની કેટલીએક ટુંકવવી પણ પડી છે, તો કેટલીએક ચર્ચા શકાઈ જ નથી. પ્રસ્તુત લેખમાં (૧) પ્રેમાનન્દના સમયની ભાષા, (૨) પ્રેમાનન્દનું સ્વસ્થિયોની કાવ્યપ્રવૃત્તિ માટે રસપૂર્વક ઉત્તેજન અને આર્જદર્શન, (૩) પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોનાં ધૂળ અને તેને બર લાવવાની કલા, (૪) પ્રેમાનન્દનાં મુખ્ય મુખ્ય આખ્યાનોનું સિંહાવ-લોકન અને (૫) તેનાં નાટકોના સંભવાસંભવનો વિસ્તૃત વિચાર, (૬) “પ્રેમાનન્દ શામળનો ઝંઘડો” (૧) (૭) પ્રેમાનન્દનું ગૃહજીવન, સંતતિ અને સંપત્તિ, (૮) પ્રેમાનન્દના આગ્રહદાતાઓ, આદિ કેટલાક અગત્યના અંશોને યોગ્ય અને પ્રમાણસર અવકાશ આપી શકાયો નથી અને અનિચ્છાએ કેટલીક “મનની મનમાં રહી ગઈ છે.” આ સર્વનો મારો પરિચય અને માહિતી સ્વતંત્ર રીતે પ્રકટ કરવાનું નાણાંસાધન મારી પાસે ન હોવાથી તેમ અન્યત્ર એ માટે આવશ્યક ઉત્તેજનનો અભાવ હોવાથી “મનની મનમાં” સદાય રહેશે, એમ હાલ તો લાગે છે. છતાં જે નવીન ધાર્ટીએ તેની જીવનકલાના કેટલાક અંશે નિરૂપ્યા છે, તે પ્રેમાનન્દના પ્રશંસકો અને અભ્યાસકોને રૂચશે, એવી આશા છે.

આ સંબંધમાં એક બીજી બાબત જણાવવા જેવી છે. અને ૧૯૧૬ માં મેં રા. બ. હરઓર્વિંદસભાનું બેએક વેળા મુંબાઈ આવવું થતાં, તેઓને પત્ર લખી પ્રેમાનન્દના જીવન અને કાવ્યો સંબંધમાં વાતચિત કરવાની અનુકૂલતા કરી આપવા વિનંતિ કરી હતી. તેઓએ કાડું દારા તેનો ખુશીથી હા પણ પાડી હતી. પણ અનુકૂળ સમય તેઓ અને અમે ગોઠવી શક્યા નહીં અને તે પછી એવી સંધિ આવી પણ નહીં. તેઓને પૂછતા માટે મારા સન્નિમત્ત રા. રા. નંદવરલાલ ઠાકરાને અને મેં નીચેની પ્રજાવલિ તૈયાર કરી હતી:-

(૧) પ્રેમાનન્દનો જન્મ સમય કયો માનો છે ?

(૨) શામળનો જન્મ સમય કયો માનો છે ?

(૩) પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભનો જન્મસમય કયો માનો છે ?

(૪) હારમાળા કોની રચેલી માનો છે ? પ્રેમાનંદની પૂર્વેની અને તેના જ સમયની જૂની પ્રતો મોજુદ છે તેનો શો ખુલાસો કરો છે ? વિશ્વનાથ જનનીએ (હાલ રા. હીરાલલ ત્રી. પારેખના મત પ્રમાણે કાર્ધ “અઝાત કવિ” એ) સં. ૧૭૦૮ માં હારચરિત્ર રચ્યું છે તેનું કેમ ?

(૫) વિશ્વનાથ જનનીનાં (અથવા રા. હી. ત્રી. પારેખના મત પ્રમાણે કાર્ધ “અઝાત કવિ” ના) નરસિંહ મહેતાનાં જીવન સંબંધી કાવ્યો અને પ્રેમાનંદનાં એ જ વિષયનાં કાવ્યોમાં જે સામ્ય જણાય છે, તેનું કારણ શું ?

(૬) પ્રેમાનંદ શામળશાહનો મોટો વિવાહ રચ્યો છે એટલે શું ? શું તેણે એક નાનો વિવાહ પણ રચ્યો છે ? આપે જાણવેલા કાવ્યમાં “મોટો વિવાહ” એ નામ કાણે આપેલું છે ?

(૭) પ્રેમાનંદ અને શામળના વચ્ચે કદિ હરિકાર્ધ થયેલા માનો છે ? માનતા હો તો શા આધારે ? રા. રા. કે. હ. ખુવે એ વિષયમાં પોતાનો મત ફેરવ્યો છે, તે આપે જોયું કે વિચાર્યું છે ?

(૮) વીરજી અને વલ્લભે પણ શામળ સાથે હરિકાર્ધ કરેલી શા આધારે માનો છે ? વીરજીનું સુરેખાહરણ ૧૭૨૦ માં રચાયેલું અને પદ્માવતી ૧૭૭ માં રચાયેલું છે, તો તે બે કાવ્યો સ્પર્ધામાં હતાં, એમ શા આધારે માનો છે ?

(૯) પ્રેમાનંદનો અવસાનકાળ કયો માનો છે ?

(૧૦) માર્કેડેય પુરાણના આરંભ શામળના શિવપુરાણ સંબંધમાં જે ઉલ્લેખ છે તે ક્ષેપક માનો છે કે કેમ ? પણાં વરસ પછી પાછળથી રચાયેલાં કાવ્ય (શામળકૃત શિવપુરાણ સંવત ૧૮૦૪) સંબંધી ઉલ્લેખ તેની પહેલાના કાવ્યમાં (માર્કેડેય પુરાણમાં સંવત ૧૭૬૬) આવે ખરો ?

(૧૧) સં. ૧૭૬૬ પછી પ્રેમાનંદે ક્યાં ક્યાં કાવ્યો રચેલાં મ. ૧૧ છે ?

(૧૨) બાષાવૃદ્ધિના કાર્યની વાટણીમાં રત્નેશ્વરને મરાઠીના જેવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું હતું એમ આપે જણાવેલું છે, તે શા આધારે ? તે પ્રમાણે બીજાઓના સંબંધમાં આપે જણાવેલું છે તે શા આધારે ?

(૧૩) અંગદવિદિની રૂપમાં વલ્લભે કૃષ્ણવિદિ રચી જણાવવામાં આવે છે તે શા આધારે ? અંગદ વિદિની રચના સાલ મં. ૧૭૯૯ અથવા ૧૮૦૮ મળે છે, તો કૃષ્ણવિદિ રચાયાની ઈર્ષસાલ માનો છે. ૧૬૨૫ કે એ કૃષ્ણવિદિ સાંભળીને પ્રેમાનંદે ખુશ થઈને પાવડી પહેરી હતી એમ જણાવવામાં આવે છે, અને પ્રેમાનંદ ૧૭૬૦ મોડામાં મોડા સ્વર્ગવાસ પામ્યો હોવામાં આવે છે, તો કૃષ્ણવિદિ સાંભળીને પાવડી પહેરીની વાત કેમ બને ?

(૧૪) શામળનો અવસાનકાળ કયો માનો છે ? જે રીતે તેમ રજુ કરે છે તે રીતે તો શામળનું આયુષ્ય ૧૫૦ વરસ ઉપર થવા જાય છે. શું તે શક્ય છે ?

(૧૫) પ્રેમાનંદના કાવ્યોમાં અને નાકરના કાવ્યોમાં મળતાપણું કેમ આવે છે ?

(૧૬) નાટકો સંબંધી રા. રા. નરસિંહરાવે ઉઠાવેલી જાંઘનો સંતાપ-કારક ખુલાસો આપ કદિ કરવાના છે ?

(૧૭) પ્રેમાનંદ, શામળ, વલ્લભ, વીરજી, રત્નેશ્વર, દારકો, હરિદાસ, સુંદર, નાકર, નારાયણ, નરસિંહનાં કાવ્યોની સંપૂર્ણ ટીપ પ્રકટ કરશે ?

(૧૮) આપે જૃહતકાવ્યદોહન ભા. ૮ માં તથા નરસિંહ મેહતાકૃત કાવ્ય-સંગ્રહની પ્રસ્તાવના અવલોકી છે, અને તે સંબંધી ખુલાસો આપ કરશે ?

(૧૯) વલ્લભકૃત પ્રેમાનંદચરિત્ર આપ કદિ પ્રકટ કરવાના છે ખરા ? “વલ્લભઝગડો” અને “પ્રેમાનંદકથા,” જેના અવતરણો આપે આપેલાં છે તે જોવા મળી શકશે ખરા ? *

x x + +

હવે છેલ્લી બાબત. ગ્રંથવિવેચન સંબંધમાં પણ સ્વ. નવલરામ-ભાઈથી તદ્દન જુદી ધાટીએ કામ લીધેલું છે. સુભદ્રાહરણ શ્રી મહાભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રસંગોના આધાર ઉપર ચોળજીવું હોવાથી મૂળ પ્રસંગોના સાર તેમ જ પ્રેમાનંદરચિત આખ્યાનનો કડવાંવાર સાર આપી

* આ પ્રકાશનમાં આજે કટલોક સુધારો કરવો પડ્યો છે, તોપણ મૂળ અંદામાં કરો ફેરફાર કરેલો નથી. જે પ્રકાશનમાંથી આ પ્રકાશની ઉત્પત્તિ કરી આપ્યો તે પ્રેમાનંદયુગ ઉપર થયેા પ્રકાશ પડ્યો.

તે પછી તેના આલેખનની ખુબીઓ અને દોષો કંઈક શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ
દર્શાવવાનું સાહસ ખેડ્યું છે. આશા છે કે ગુજરાત વિદ્યાનિતે તે પસંદ પડશે.

આ રીતે સમગ્ર ગ્રંથ કેટલીક આપત્તિઓ અને વિટંબણાઓ વટાવતાં
૧૯૧૩ના અંતમાં તૈયાર થયો. તે પછી કેટલાક મિત્રાદિએ અવલોકના
બાદ ૧૯૧૪માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને પ્રકટ કરવા સુખત
કાધો. તેને કમિટીમાંથી સંમતિ મળતાં એક વરસ કરતાં પણ વધુ સમય
વહી ગયો. પછી તે છપાવવાનો ઉપક્રમ શરૂ થયો. થોડો વખત વીતતાં મરફી,
વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધના અંગતી મોંઘવારી, ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા, છાપખાનાનાં માણસોની
તંગી, કૌટુંબિક વ્યાધિઆદિ અનેક બાધાઓ નડી અને આખર ઇશ્વરકૃપાથી
સવા આઠ વર્ષે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિને પામે છે.

અંતમાં આ ગ્રંથના સંબંધમાં તેમણે સહાયતા આપી છે, તેમનો
આભાર માનવો આવશ્યક છે. સા. તનસુખરામભાઈએ પોતાની તેમ જ શ્રી
ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની એક એમ જે પ્રતિઓ અને અન્ય સાધનો (ફુ-
સ્તકાદિ) આપીને તેમ જ વખતો વખત જરૂરી સૂચનાઓ તથા શંકાસ-
માંધાન કરીને મને બારે સહાયતા આપી છે; તે માટે તેઓશ્રીનો તમા
મારા સન્નિમત્ત રા. રં. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈએ ઉત્સાહપૂર્વક યોગ્ય
સૂચનાઓ કરવા માટે તથા ઘટતાં સાધનોની અનુકૂળતા કરી આપવા માટે
તેમનો જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે આ બન્ને ગૃહસ્થોનું સતત
ઉત્તેજન ન હોત, તો કદાચિત આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિને પામત કે કેમ, એવો
વિચાર મને થયા વિના રહેતો નથી. આપણા પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યના
અભ્યાસકો પૂરતા ઉત્તેજનના અને સાધનના અભાવે પોતાના વાંચન અને
વિચારો પ્રકટ કરી શકતા નથી તે તરફ આપણી સાહિત્યપ્રેમક સંસ્થાઓનું
લક્ષ દોરાવાની અપેક્ષા છે, એટલું જ કહેવું બસ છે. છેવટે આ ગ્રંથની
શુદ્ધ અને સમજાવતી નકલ કરવાનું મિત્રકાર્ય અમદાવાદના "ગુજરાતી
પંથ"ના તંત્રી મારા સ્નેહી બાઈ ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠીએ કરેલું છે,
તેમનો પણ આ સ્થળે આભાર માનવો આવશ્યક છે. इति शम्

પૌષ વદ ૧૨ મંચળ

સંવત ૧૯૭૫

તા. ૨૯-૧-૧૬.

ગુણક.

અંબાલાલ બુલંખીરામ જાની.

વિષયાનુક્રમશિક્ષા

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રસ્તાવના.	૫-૧૪
અનુક્રમશિક્ષા	૧૫-૧૬
લોકાનુરંજક કવિ પ્રેમાનંદની જીવનકથા.	૧-૧૧૮
“ પ્રેમાનંદપુત્ર ”નું સિદ્ધાન્તોક્તિ	૧-૬
ગુર્જરી ગિરાનો “ પ્રેમાનંદ ” પ્રકાશ	૬-૭
સત્ય પ્રકાશ ઉપર આચરણ	૭-૧૦
પ્રેમાનંદનો જીવનકાલ	૧૦-૧૪
પ્રેમાનંદનો અવસાનકાલ	૧૪-૧૬
પ્રેમાનંદની ઓળખ-ગુરુમહિમા	૧૬-૨૪
ગુરુપ્રતાપે જ્ઞાનમક્તિ અને બાપામક્તિનો ઉદ્ભવ	૨૪-૨૬
પ્રેમાનંદના નિદર્શિમાનતા આદિ ગુણો.	૨૬-૩૨
પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા	૩૩-૩૭
ઉત્તરિવાંક અને રાજ્યાશ્રય	૩૭-૪૧
નંદરખારની સ્થિતિ કેવી હતી ?	૪૧-૪૩
સંપત્તિ અને સંતતિ	૪૪-૪૫
ઉચ્ચ કાદિનો માણસ અને પ્રાસાદિક કવિ... ..	૪૫-૪૮
પ્રેમાનંદની કવ્યશક્તિ અને તેના અંતો	૪૮-૫૧
ઉચ્ચ પ્રકારનું ચિત્રલેખન	૫૧-૫૩
ઉચ્ચવચ્ચ રસાલેખન	૫૩-૫૪
પ્રેમાનંદનું સર્વાનુભવસિદ્ધિ તે જ સ્વાનુભવસિદ્ધિ... ..	૫૪-૫૫
કવિ પ્રેમાનંદ અને બાપામક્તિનો જુગ	
પ્રેમાનંદ શું બાપામક્તિ હોઈ શકે ?	૫૬-૫૭
સાહજિક બાપામક્તિ	૫૭-૫૮

વિષય	પૃષ્ઠ
લોકભાષાનું ગુર્જરોનું સહજ ભાષાભિમાન ...	૬૦-૬૪
લોકભાષાની ઉપયોગિતાનાં કથન...	૬૪-૭૬
પ્રેમાનન્દની આસક્તિપૂર્ણ ભાષાભક્તિ ...	૭૬-૮૩
પુરાણીઓ સાથે તામસિક કલ્પ ...	૮૩-૮૬
પ્રેમાનન્દસૂર્યનું શિષ્ય રૂપી મહમંડળ ...	૮૬-૮૮
પ્રેમાનન્દ અને તેના પુરોગામી કવિઓ ...	૮૮-૯૦
શામળ-પ્રેમાનન્દ ઝંઘડો ? અસંભવ ...	૯૦-૯૩
પ્રેમાનન્દનાં કેટલાંક આખ્યાનો વિષે શંકા...	૯૩-૯૪
દ્રૌપદીસ્વયંવર ...	૯૪-૯૭
માર્કેડેય પુરાણ ...	૯૭-૯૮
પ્રેમાનન્દકૃત દશમલીલા ...	૯૮-૯૯
પ્રેમાનન્દનાં નાટકો-તેના સંભવની માન્યતા ..	૯૯-૧૦૧
પ્રેમાનન્દની બિણ્ણી કદર ...	૧૦૧-૧૦૨
પિતાની કૃતિઓ પ્રત્યે પુત્રનું અસાધારણ માન ...	૧૦૨-૧૦૩
૧ અનુલેખ—	
પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોનાં બિન બિન રચનસંવતનો ખુલાસો	૧૦૪-૧૦૫
અનુલેખ ૨—	
પ્રેમાનન્દ શામળના ઝંઘડાની તવારીખ ...	૧૦૬-૧૧૦
પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોની યાદી ...	૧૧૦-૧૧૬
રચનસંવતવાળાં છપાયલાં ...	૧૧૦-૧૧૨
રચનસંવત વિનાનાં છપાયલાં ...	૧૧૨-૧૧૩
પ્રેમાનન્દનાં છપાયલાં નાટકો ...	૧૧૩
છપાયલાં નહીં પણ જોયલાં કાવ્યો ...	૧૧૩-૧૧૪
પ્રેમાનન્દે રચેલાં નાટકોનાં સંભળાતા નામો ...	૧૧૪-૧૧૫
વિગતનાં સાધન ...	૧૧૫-૧૧૬
પ્રેમાનન્દના શિષ્યોના મંથ ...	૧૧૬-૧૧૮

વિષય	પૃષ્ઠ
વીરજી	૧૧૬
હરિદાસ	૧૧૬
દ્વારકાદાસ	૧૧૬-૧૧૭
રતનેશ્વર	૧૧૭
વલ્લભ	૧૧૮
શ્રીમદ્ભાગવતમાંનો પ્રસંગ-સાર	૧૧૯-૧૨૦
મહાભારતમાંની કથાનો સાર... ..	૧૨૦-૧૨૨
કુંભકોણ પ્રતિનો વધારો... ..	૧૨૩-૧૨૬
પ્રેમાનન્દકૃત “સુભદ્રાહરણ”નો સાર... ..	૧૩૨-૧૪૬
સુભદ્રાહરણની સમીક્ષા... ..	૧૫૦-૧૬૬
કવિની શક્તિઓ	૧૫૦-૧૫૧
પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની પરિસ્થિતિ	૧૫૧-૧૫૩
વસ્તુ આદિની સંકલના	૧૫૩-૧૬૪
વસ્તુનો મૂળ આધાર	૧૫૩-૧૫૪
સુભદ્રાહરણનું સંસ્કરણ કેવું છે ?	૧૫૪-૧૫૫
કાવ્યના ત્રણ જીવનતત્ત્વો	૧૫૪-૧૫૬
મૂળ કથાપ્રસંગાદિના સાત મુખ્ય અંશો	૧૫૬-૧૫૭
પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં તેનું વર્ણન કેવું છે ?... ..	૧૫૭-૧૬૪
હતિવૃત્તના આધારવાળી કથા અને કવિની સ્વેચ્છા	૧૬૪-૧૬૮
પાત્રચેતના... ..	૧૬૮-૧૭૧
સુભદ્રાની ઉચ્ચ અંશકારિતાનો અંશ	૧૭ -૧૭૩
દ્રૌપદીની હીનપાત્રતા	૧૭૩-૧૭૫
કૃષ્ણની અધમ પાત્રતા... ..	૧૭૫
રસનિષ્પત્તિ... ..	૧૭૫-૧૭૭
ઉપસંહાર	૧૭૭

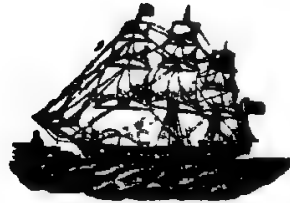
વિષય

પૃષ્ઠ

સુભદ્રાહરણ (મૂળ)...	૧-૧૨૪
ટીકા	૧૨૫-૨૩૨
દ્રૌપદી સ્વયંવર-સુભદ્રાહરણ પ્રસંગ પરિશિષ્ટ ૧ છું.	૨૩૨-૩૩૭
શ્રીમદ્ ભાગવત-સુભદ્રાહરણ પ્રસંગ પરિશિષ્ટ ૨ છું.	૨૩૮-૪૦

સાંકેતિક રાખ્યાનો દર્શાવ

ત.	રા. રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીવાળી પ્રત
પ્રા. કા.	પ્રાચીન કાવ્યભાગાની પ્રત
પ્રા. કા. ૧ લી	ની પ્રત ૧ લી
દા.	શ્રીકૃષ્ણસ ગુજરાતી સભાની પ્રત

લોકાનુરંજક કવિ પ્રેમાનન્દની જીવનકલા.

શાદ્દલ વિકીડિત.

જેણે જીવન નિર્ગમ્યું હરિ અને મંતો તણાં ગાનમાં,
દાખ્યા નારકી, સ્વર્ગી ધાટ-વસમા આખ્યાનવિમાનમાં;
ભાષા ગુર્જરી ખીલવી વિધિ વડે ભક્તિભર્યા માનમાં,
શિષ્યાશિષ્ય સુરંગો તત્પર કર્યા વિદ્યોર્મિના તાનમાં. ૧

ભેદો દુર્ગ પુરાણો દલો જનનો ગાઝા ઉડા ગર્તમાં,
સ્થાપી ગુર્જરી ઉચ્ચ પીક ઉપરે ભાષા તણા સત્રમાં;
'સાંગોપાંગ સુરંગ' બ્રૂપણવતી સોહાવો સોહામણી,
પ્રેમાનન્દ સુવંદ વંદુ' કવિને સત્પ્રેમિ-શીરોમણિ. ૨

ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વિક્રમ સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૮૨૫ નેા
સવા સૈકાનો સમય, જેને વાસ્તવિક રીતે “પ્રેમા-
નન્દયુગ” નું નન્દયુગ” કહી શકાય છે, તે કંઈક યૂરોપિય
સિદ્ધાવલોકન. “ઑગરટન યુગ”ની માફક જ્યસંત જ્યોતિથી પ્રકાશી
રહ્યો છે. કંઈક એટલા માટે કે સુરંગી કલ્પનાઓનાં
સુરસ ઉડ્યનો, ઉદાર અને ઉન્નત વિચારસરણીઓ, રસાલંકારાદિની કલાવંતી
સુરાવટ, શબ્દ અને અર્થની રમ્ય ચમત્કૃતિ; આદિ વિવિધ કાવ્યતત્ત્વોની
જમાવટ બીણી જણાય છે. છતાં આ લોકભોગ્ય અને લોકોન્નતિકર,
પરંતુ બહુધા રાજ્યશ્રીના આશ્રય વિના લોકાશ્રયથી ગુર્જરી ભાષાની જ્યશ્રીનેા
પ્રચંડ ડોકા વગાડનારા “પ્રેમાનન્દયુગ” ની કાવ્યજ્યોતિની મનોહર,
વિવિધરંગી, દેદીપ્યમાન છતાં શાન્ત ગંભીર અને નિર્મલ અને ઉત્તેજક પ્રભા
રસિક ગુર્જર પ્રજના હૃદયપટ ઉપર એવી તો ગાઢ છવાઈ રહી છે કે, તે
એના સર્વકષ્ણ મોહને સવા દોઢ સૈકું થવા છતાંયે અઘાપિ પર્યંત રંજ માત્ર દૂર

કરી શકતી નથી, રે, શકવાની પણ નથી. એટલું જ નહિ પણ માનવ લાગણી અને તેમની હૃદયોમિઓ તેમ જ સંસારવ્યવહારનાં દૂબેદૂબ પ્રતિબિંબ પાડનારા તેના રસભર કાવ્યયમકારાઓ સુખના સમયમાં ભાવિક લોકોનાં હૃદયને ઉગ્મળ છે, તેા સંકટના સમયમાં ગ્વાનિ અને નિરાશા રૂપી અન્ધકારપટલોને પણ પ્રગળે છે, અને અનુસાહને ટાળી, રસોદાસને પમરાવે છે.

લોકાનુરંજ આ યુગે ગુર્જર સાહિત્યના વિકાસક્રમમાં લગભગ નવું જ પ્રકરણ પ્રવર્તાવ્યું છે. ખરી રીતે કહીએ તો, તેના પૂર્વના નાકર-વિષ્ણુ-શિવ યુગમાં (૧૬-૧૭ ના સૈકામાં) શરૂ થયેલા, વ્રતાચાર, સદ્ગુણમહિમા, ભક્તિ અને ચરિત્રકથનને કેળવનારા સાદા પ્રકરણમાં સમાવશા, અણુવિકસેલા અવ્યક્ત સૌન્દર્યને આ યુગના કવિઓએ યથેચ્છ પ્રકટાવ્યું તેમ બહુલાવ્યું અને દીપાવ્યું પણ ખરૂં. અથવા કવિ નર્મદ કહે છે તેમ તેમણે “પ્રસરિત અંગની, ઠાવકી, કુમળી, લીસી, તેજ મારતી અને ગુરૂઆણુ ડુંયરી, રૂઆડી સોહી પ્રભાત સૂમે હરિગુણ ગાતી” ગુર્જરી ભાષાની પ્રતિષ્ઠા, “એકવડી પણ ભરાવ, છતાં કહી કુમળી ને કહી કંઠણ કાડીની, કૈંક ઘાંવણી, કૈંક તેજસ્વી, ઉગ્મળાળી અને હોંસીલી, રસમાં મગ્ન, કથા કહેતી સોહંત વિપ્રતનયા”ના^૧ પદે કરી. આ યુગના સહૃદયી અને લોકાનુભવી કવિવરો બદલાયલો જમાનો અને મનોભાવ આખાદ વર્તી શક્યા અને ઉત્તમ તેમ જ વિશાળ થવા ઇચ્છતી લોકરૂચિના પલટાઓનું રહસ્ય પણ બરાબર પરખી શક્યા, અને તે પ્રમાણે તેમણે પોતાની કાવ્યશક્તિને કંઠક નવીન આકર્ષણીય વસ્તુ વાળી, ભૂતરૂઝને વર્તમાન-રૂઝને અનુકૂલ કર્યો, અને ગુર્જર સાહિત્યને સુરંગી તેમ જ સુહાગી કીધું; એટલું જ નહીં પણ આર્યભાષાસત્રમાં ગુર્જરી ભાષાને પીકારૂદ કીધી. બ્યારે તેમાંના કેટલાકે વાર્તાઓ, રાસાઓ અને પ્રગ્વોની યોજના કરી મુખ્યત્વે પોતાના જમાનાના સંસારવ્યવહારને ઉગ્મળાળવાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ આદરી, ત્યારે મોટા ભાગના કવિવરોએ તો પૂર્વથી કવિસંપ્રદાય રૂપે ઉતરી આવેલા કેવડ પુરા-

જીમૂલક, ની તદ્દશક, અને લક્ષિતમૂલક શુદ્ધ ચરિત્રકથનને ઈષ્ટ સંસારમૂલક અને જ્ઞાનપ્રેરક રસિલી દિશામાં પ્રેર્યું અને તેના લગભગ એકદેશી વિકાસને વિવિધ દેશી કર્યો. તેઓ લોકોની અધ્યાત્મતત્ત્વ અને દેવરહસ્યની જીતાસા આખા દેશની શક્તિ, સાથે સાથે ઉન્નત જીવનની વિશાળ ભાવનાની આતુરતા પણ પામી મયા અને તેને યોગ્ય રીતે તૃપ્ત કરવા મથ્યા, તેમ તે અર્થે તેમણે પ્રાચીન સમયના જ ચિતાર આપનારી, દેવો, દેવકલ્પ નરવરો અને બ્રહ્મર્ષિઓ તેમજ રાજર્ષિઓનાં માહાત્મ્યો તેમજ કથાઓને પોતાના જમાનાના સંસાર અને નીતિના વ્યવહારનો રસભર ઓપ ઓપવ્યો. પુરાણો, રામાયણ અને મહાભારતના દૈવી પાત્રોને પોતાના સમયના માનુષભાવમાં ઉતારી, પોતાના સમયના સામાજિક રંગે રંગી, લોકગમ્ય કર્યા. વ્રત-આચાર-પ્રાયશ્ચિત્તાદિના શુદ્ધ અને નિરસ આલાપોને ર મનહર પણ અસરકારક ચરિત્રોના રસભર ધ્વનિમાં પસંદાવ્યા; સ્થૂલ ધર્મ-બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ ધર્મનાં તેમજ નીતિનાં રહસ્યો પ્રતિ કંઈક વિશેષ અભિમુખ કરી, તેમજ લક્ષિતની પ્રેરણાને દૃષ્ટાંત-વૃત્તાંતવર્ણનથી વિશેષ રસભર કીધી એટલુંજ નહીં પણ સંસ્કૃત, વ્રજ, હિન્દી આદિ ભાષાઓનાં સુવિકસેલાં કાવ્યસાહિત્યોની રસભર વાનિઓનો આખવાની તેમની ઉત્કટ રચિઓને યથાશક્તિ નિર્ભર સંતોષી પણ ખરી.

આમ મુખ્યત્વે પ્રવર્તેલા ધર્મ (આચારપ્રધાન) અને લક્ષિત (વ્રતપ્રધાન)ના સાંકડા ક્ષેત્રમાંથી ઉચ્ચ જીવન, નીતિ અને લોકમ્યવહારના વિશાળ ક્ષેત્રમાં કવિતા-પ્રવાહ સરસતાથી અને સરસતાથી વહેતાં, લોકોનાં મન વિશાળ અને ઉન્નત થવા સાથે તેમના અભિલાષો ઉદાર બને, એવાં આખ્યાનાદિ થોકબંધ રચાયાં. ટુંકમાં એકદેશી ધર્મ, એકદેશી લક્ષિત, અને એકદેશી નીતિનાં, લાગણીને નહિં જેવીજ જગવનારાં, ‘ટાયટાં’ જેવાં લાગતાં, લાંબાં લાંબાં કથનોનું રૂપાન્તર, તે જમાનાને ઘટતા કંઈક સર્વગ્રાહી ધર્મ, ઉદાર લક્ષિત, ઉન્નત નીતિ અને કંઈક ઉન્નત વ્યવહાર આલેખનારા રસિક રાસાઓ, કથાનકો, માહાત્મ્યો, આખ્યાનો પ્રમંથો, સંવાદો

૧ જુરે. નાટકની “શિવકાન્તી,” વિષ્ણુદાસનું “રૂઝમાંગઝાખ્યાન” વિગેરે.

અને વાર્તાઓમાં સુંદર રીતે થયું. શિષ્ટ અને સંસ્કારી ભાષા, એકધારે રસપ્રવાહ, સુગમ અને ચમત્કારિક અલંકાર, પ્રસાદ, ઓળખ, મધુરતા, આત્મભોધ, ગંભીર વિચારદર્શન, ‘કાન્તા-સંમિત ઉપદેશ,’ લાગણી, વ્યવહારસંવેદન, હૃદય-આલેખન, પ્રકૃતિદર્શન, અર્થ અને શબ્દની ચમત્કૃતિઓ, કલા, પ્રમાણ, આદિ રસભર અનેક કાવ્યતત્ત્વોનો પરિચય દરાવનારી, અને સાથે સાથે પ્રચલિત લોકવ્યવહાર અને જનરસભાવને આલેખનારી સાહિત્યકૃતિઓથી શુર્જરસાહિત્ય સમૃદ્ધ અને સંપુટ થયું; અને પરિણામે ધર્મમિશ્રિત લૌકિક સાહિત્ય યથેષ્ટ પ્રતિષ્ઠા પામ્યું.

આમ અનેક અવનવી રીતિઓએ આ “પ્રેમાનન્દયુગે” શુર્જર સાહિત્યના ધર્મતહાસમાં અનેરો અને ઘેરો પ્રકાશ જાણે. અક્ષયત્ત, આ પ્રકાશ તે જમાનાની લોકચિંતિતે ઘટે તેવો મધ્યમસરનો અને બેડીમાંધણીનો હતો. પરન્તુ ઉંચી ઉંચી છક કરનારી કલ્પનાઓનાં ઉડ્યનો જુદાં મુગ્ધ કરનારી બંજનાઓ, ઉત્કર્ષવંતાં અન્ય ભાષાસાહિત્યોની ક્ષેત્રીમાં માનવંતું પદ પડાવી શકે એવાં ઉન્નત અને કલાના નમુના રૂપ સુંદર વિચારદર્શનો, રસ ઝરતાં અને હૃદયને હલમથાવનારાં પ્રકૃતિવર્ણનો આદિ અનેક તત્ત્વોની બેશક ઊંડી ઊણુપ તેમાં હતી જ, છતાં તે જમાનાની લોકચિંતિઓને અને લોકભાગણીને સંતોષનારો તે પ્રકાશ હતો જ. ઉપરાન્ત તે પોતાના પૂર્વના યુગ કરતાં કલા અને લાગણીથી વિશેષ સંપન્ન હોવાને અત્યંત મનોરંજક થઈ શક્યો. આ યુગના કવિવરોએ તેના પહેલાના યુગની કવિતારસની મીઠાશની ઓછપ અને કલા તેમ જ લાગણીની ઊણુપ ઘણી રીતે દૂર કરી અને તેના મંદ-સુમંદ પ્રવાહને રસયુક્ત નવીન તત્ત્વો રૂપી ઝરણાંથી સમળ કરી, અને તેનાથી અનેક નદીઓ રેલછેલ વહેવડાવી. સ્વાનુભવરસિક કૃષ્ણભક્ત નરસિંહ મહેતા, સુંદર વિષ્ણુભક્ત કેશવરામ, વીરરસોત્પ્રાહી પદ્મનાભ, મધુરી ગિરિધરભક્ત મીરાં, સાહિત્યપ્રેમી રઘુનાથભક્ત ભાવણુ, અને તેનો પુત્ર ઉદ્ધવ, સરલ હરિભક્ત લીમ, વાર્તાકાર નરપતિ આદિ સાહિત્યચંદ્રોના શાન્ત અને સૌમ્ય પ્રકાશ કાલજલથી કંઈક આવરાતાં, શુર્જર સાહિત્યના

શન્યપ્રાય આકાશમંડલમાં આખ્યાનકાર નાકર અને વસ્તો, કથાકાર શિવદાસ, વિષ્ણુદાસ, દેવીદાસ, શ્રીધર અને મુરારી, વાર્તાકાર કળીરપંથી વચ્છરાજ અને મધુસૂદન વ્યાસ, રાસકાર ઉદયરત્ન, સમય સુંદર, નયસુંદર, દુલ્લભદાસ, અને નેમિવિજયજી આદિ અનેક ગ્રહો, ઉપગ્રહો, તારકા અને ખદોતો ચમકતા હતા. તેમના લળલાંખળા, અરુણ રંગ કાર, સૌમ્ય પ્રકાશને હઠાવી, આત્મજ્યોતિથી વિસસતું, પ્રતિભાવાન કવિવરોનું સૂર્યમંડળ આજ “પ્રેમાનન્દયુગ” માં પ્રકાશ્યુ.આજ યુગના કવિવરોએ મૂડેતા અને મીરાંનાં પદોના મૃદુ અને મધુરલહેકના મંદપ્રાય થના રણુરણુાટનો અને રસભરી રામલીલા તથા હરિલીલાના તનમનાટનો સતત અનુભવ લેવાની લોકવૃત્તિને વિશેષ ઉત્તેજિત કરી અને એને કંઈક ઉન્નત પથે વાળવાનું સફળ અને સરસ મથન પણ કર્યું.

વાસ્તવિક રીતે એ સમય જ એવા કાર્યને આવાં પ્રખળ આંદોલનોથી તનમનાટભર્યું કરે એવો હતો. પાખંડખંડક અખાલકે વર્તમાન રંગદંગને ધમધમાવી સુવર્ણકારના રવભાવનો પ્રતાપ પાડ્યો. તે બ્રહ્મસુવર્ણની પ્રાપ્તિ પોતાના ગુર્જર બંધુઓને કરાવવા મથ્યો. તેણે કઠોર દષ્ટાન્તો રૂપી ક્ષારથી તેમનાં જીવનદંભો રૂપી કથીર અને મલીન અંશોને વ્યવદરાશિની તાવણીમાં તાવ્યા, આક્ષેપો અને મર્મવચનો રૂપી હથોડાથી ટીપ ટીપ કર્યા. સુધા વિપ્ર પ્રેમાનન્દે દેવકથામાં માનવભાવને અને સંસારને સુંદર રીતે ઉતારી હરિગુણ ગાયા; મરણુ પર્યંત માતા ગુર્જરીના પોપણુ અને તોપણુ અર્થે ભાષાયત્ત અખંડિત ચાલુ રાખ્યો. પાત્ર, સમય અને સ્થિતિને યથાયોગ્ય સમજનાર, રંગીલા સામળે નીતિ અને લોકબ્યવહારની ભાવનાને અનુકૂળ વાર્તાઓ રચી, ધંધાદારી લોકને રીઝવ્યા, અને પરમાર્થપુરાણનો પરિચય કરાવ્યો. અને વલ્લભ મેવાડાએ વિપરીત કાળખળનું ભાન ઠોક સાથે, ઉછળતા અને ખળતા હૃદયે કરાવ્યું. આમ આ ચાર કવિવરોએ જાણે પોતપોતાના ગ્રાહકગણની પરિસ્થિતિને ઉગ્મળે એવા લોકસાહિત્યની ધટનાનો નિરનિરાજો જ ઉપક્રમ ધર્યો. હોય એવો ભાસ આ પ્રેમાનન્દયુગના સાહિત્યનું અવલોકન કરનારને થયા વિના રહે તે

નથી. આ ચારેય કવિવરો કતવ્યશુદ્ધિથી પ્રેરાઇ, પોતપોતાના દષ્ટિબિન્દુથી કાવ્યનૌકાને ગુર્જરસાહિત્યસાગરમાં સ્વતંત્ર રીતે હંકારતા હંકારતા આગળ વધ્યા અને ઈષ્ટ તટે પહોંચ્યા પણ જણાય છે. તેઓમાંના પ્રત્યેક સ્વાભાવિક રીતે એક જીવનના કાવ્યહેતુની જિનતા એવી તો સરસ રીતે પૂર્ણ કરેલી છે કે કોઈ અનભિસ પુરુષ તો તે સહસા કળી શકે એમ પણ નથી. આ રીતે લોકસૂક્ષ્મારણ્યનું કાર્ય, કદાચિત્ત અહેતુક રીતિએ પણ, આપો-આપ ચાર ઈષ્ટ પ્રકારોમાં વહેંચાઈ ગયું અને પ્રત્યેક કવિ પોતપોતાના કાર્યમાં નિઃસંશ સફલ થયો. તેઓએ સાહિત્યના વિદ્યાસમાં કેટલાંક આવશ્યક અંગો વિકસાવ્યાં અને તેના શુભ અને ઈષ્ટ પરિણામે ગુર્જર કવિતા નવીન રંગી અને આકર્ષક બની સુધડ-સુધટ થઈ. ભક્તિનાં એકધારાં પદો અને શુષ્ક કથાવર્ણનોના માર્ગ વટાવી, હવે ભાષાનુરાગથી પ્રેરાયલા વિલક્ષણ ઉત્સાહના વેગે કવિતાનો પ્રવહ આગળ વધ્યો અને જનસમાજનાં મનને ઉચ્ચ અભિલાષોથી બહલાવવાનો અને નિસના પામર વ્યવહારનાં બન્ધનોને નિવારવાનો કવિતાનો ઉચ્ચ અને ઉન્નત આશય ઉદય પામ્યો.^૩

આ જ યુગમાં તેનો અધિષ્ઠાતા પ્રેમાનન્દ સૂર્ય સમાન પ્રકાશ્યો. આ જ યુગના પ્રેમાનન્દે રસિકતાનો વેશ લગભગ ઉતારી ગુર્જરી ગિરાનો “પ્રેમા-ખેડેલી ગુર્જરી ગિરાને, અવકલિત માતૃપ્રેમથી ઉભ-નન્દ” પ્રકાશ. રાતી, ઉત્સાહશક્તિથી છલ્ખલતી, અનુપમ આગ્રહ-વતી, ભાષાભક્તિથી આનન્દ આપી, પુનઃ રસિકતાનો સાક્ષંકાર, સર્વોગસુન્દર વેપ ધારણ કરાવ્યો અને પોતાનું પ્રેમાનન્દ નામ સાર્થ કર્યું. આ યુગમાં નવીન, રમણીય અને આકર્ષક પરિવેષથી વિલક્ષણ પ્રભા પ્રાપ્ત કરી, ગુર્જરી ગિરા વિશેષે પ્રકાશી તે મુખ્યત્વે પ્રેમાનન્દ અને તેના શિષ્યમંડળના પ્રતાપે જ. ખરેખર “ગુર્જરગિરાના સદ્-ભાગ્યે શ્રુતિપ્રોક્ત સો વર્ષ જોટલું લાંબું આયુષ્ય ભોગવનાર એ પ્રતાપી કવિ,

૩. આ મુદ્દાના વિરોધ સ્ફોટન માટે જુઓ આ લેખકને: “અખાસકની કવિતા” ના નિબંધનો ઉપોદ્ઘાત; સને ૧૯૦૬ નો બીજો સાહિત્યપરિષદનો રીપોર્ટ.

આકાશગંગાનો તેજસ્વી પ્રવાહ જેમ આકાશને માપી લે છે, તેમ અદારમી સદીને માપી લે છે. આપણા અભારણ્યને એ દિગ્ગેષમે શતકના આરંભની વીંશીથી માંડીને સમાપ્તિની વીંશી પર્યંત દિવ્ય ગાનના ઉભરા વડે શબ્દાયમાન કરી મૂક્યું હતું. ૪”

ગુર્જર ગિરાનો “અપ્રતિહત ગંગાવતરણુ જેવો પ્રપાત જેના ભગી-
રથ પ્રયત્નમાંજ ખરેખરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ૪” એ
સત્ય પ્રકાશ ઉપર મહાકવિ પ્રેમાનન્દના સેવામય જીવનચરિત્ર, રે,
આવરણ. તેના જીવનકાલ સંબંધી માહિતીનો આધાર પણ
મોટેભાગે પ્રચલિત કિંવદંતીઓ^૫ અને અનુભૂતિઓ
ઉપર જ રહે છે. એ શું ઓછું ખેદજનક છે? વીરજી, વલ્લભ,
રત્નેશ્વર, દ્વારકાદાસ, હરિદાસ, મુન્દર આદિ સુવિખ્યાત શિષ્યો
રૂપી અનેક પ્રતિભાસંપન્ન ગ્રહો, ઉપગ્રહોથી વિટાયલા પ્રેમાનન્દસૂર્યની
જીવનકાન્તિ અઘાપિ પર્યંત મંશય રૂપી રાહુથી અસાયલી, કિંવદંતીઓ,
અલેક્ષ્યરૂપી કથનીઓ અને સમજનિર્ગળ અનુમાન રૂપી મેઘોના પટલથી
જ આવરાયલી રહે, અને તેમ કહેવામાં આવે છે તેમ છતેય સાધને,

૪. “પ્રેમાનન્દ” સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હ. દ્રુવ; ગુર્જર સાક્ષર જયન્તીઓ
પાનું ૧૮૧.

૫. પ્રેમાનન્દના ચરિત્રનો જે કંઈ પરિચય રા. બા. હરગોવિન્દદાસભાઈએ ચત્ર-
ત્રથી પ્રશસ્ત પ્રયાસપૂર્વક પ્રાપ્ત માહિતીઓ મેળવીને અને અલ્પકથ સાધનોને ગોઠવીને
કસાવ્યા છે, તે માટે તેઓ નિઃસંશય ધણા જ ધન્યવાદને પાત્ર છે; પરંતુ પો-
તાની પાસે તેનાં જે કંઈ સાધનો હજી છે, તે ઉપરથી તેનો પ્રમાણભૂત સવિસ્તર
પરિચય ગુર્જર સાહિત્યરસિક પ્રભને કસાવવાનું જે ભહેર વચન પોણા ચાર દશ-
કાથી તેમણે [‘ગુજરાતી’માં ૧૮૮૫ (જુલાઈ પાનું ૩૧૯) માં.] આપ્યું છે,
તે વચન પ્રમાણે તેમણે હવે તો સત્વર પ્રેમાનન્દપુત્રકૃત “પ્રેમાનન્દ કથા,”
“વૃક્ષલ ઉધડો” આદિ અથવા પ્રેમાનન્દસુત વૃક્ષલના અન્ય પ્રમાણભૂત ગ્રંથોના
આધારે તેમ જ ભત્રીમાહિતીના આધારે પણ પ્રેમાનન્દનું ચરિત્ર સત્વર પ્રકટ કરવું વટે
છે. છેલ્લો “શામળશાહનો વિવાહ” પ્રકટ કર્યો ત્યારે પણ તેમણે શા માટે એ

છતેય સામર્થ્યે અને છતીય શક્તિએ, એ શું ગુર્જર સાહિત્યસેવકોને ઓછું
 ઝાનિકર્તા છે ? ક્યાં છે કીડીવારાં પેરે ઉભરાપલાં, શિષ્યશિષ્યાઓનાં
 ગુરુગાન ગાનારાં, ગુરુના આદેશને સફલ કરનારાં, કહેવાતાં કથાનકો અને
 સંવાદો ? ક્યાં છે પ્રેમાનન્દનું કવિજીવન આલેખનારી, તેની કાવ્યકૃતિઓના
 સંજોગો દાખવનારી, તેના સ્પર્ધાશીલ કવિતારલાઓને ઝાંખપ લગાડનારી,
 તેના પુત્ર વલ્લભની કહેવાતી અને બે એક અવતરણોથી ગુર્જર પ્રગળે ઝાંખી
 પણ આપનારી, “પ્રેમાનન્દકથા” ? ક્યાં છે પ્રેમાનન્દના ગુણોની સ્તુતિ
 કરનારી “પ્રેમાનન્દ પ્રશંસા” ? તેમ જ ક્યાં છે પ્રેમાનન્દના દોષાભાસોને
 ગુણ રૂપે વર્ણવનારી, વલ્લભની “પ્રેમાનન્દનિન્દા” ? વળી ક્યાં છે
 પ્રેમાનન્દના વિરોધી કવિઓની ઝાટકણી કાઢનારો અને તેની કીર્તિને ઉજ્જવલ
 કરનારો ધમકદાર “વલ્લભ ઝંઝડો” ? પ્રેમાનન્દ, અને સામક્ષી કાવ્યશ-
 ક્તિઓનો અને કાવ્યરીતિઓનો મુકાબલો કરનાર, વલ્લભ અને સામગ વચ્ચે
 આલેખા સંવાદ-વિખવાદનું કાવ્ય, “વલ્લભ સામગ સંવાદ” ? ક્યાં છે
 પ્રેમાનન્દનાં નાળાખ્યાન, દશમસ્કંધ, દ્રૌપદીહરણુ આદિ કાવ્યોની ટીકાઓ ? ક્યાં

પોતાનાં સાધનો નહિ વાપર્યા હોય ? એ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના જણાવે છે
 જ કે પ્રેમાનન્દના જીવનપ્રસંગોની કિવદંતીઓ અને કથનીઓનો સંગ્રહ તેમને
 સુલભ છે; છતાં શા માટે તેઓ કંબુસાર્થ દાખવી હદાર બેઠીનું મનમોકળા-
 પયું ગોપાવે છે ? શું રક ગુર્જર સાહિત્યની આટલી અપેક્ષિત સેવાયે બળવ-
 વાનું કર્તવ્ય રા. બ. હરગોવિન્દદાસભાઈ જેવા સુજ્ઞાન અને સાધનસમૃદ્ધ સાહિ-
 ત્યસેવક પાર પાડશે નહિ ? અને પોતાના સંમાન્ય સૂરને કિવદંતીના અગ્રમાં
 જ સદાય છૂપાયેલા રાખશે ?

ને ૧૯૧૨ ના જાન્યુઆરીના “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં સન ૧૮૯૬ માં પ્રાચીન
 કાવ્યમાળાની પ્રસિદ્ધિનું કાર્ય પૂરું થતાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને જે મોક-
 લેલી ૭૨ ગ્રંથોની યાદી તેનાં પાનાં આદિની વિગત સાથે પ્રકટ થયેલી છે તે, તેમ જ
 ૧૮૯૩ ની પ્રાકાશને લગતી યાદીમાં જે ગ્રંથસંખ્યા આપેલી છે, તેના આ
 કથનને ટકો છે.

૭. પ્રેમાનન્દના જીવનચરિત્રનાં સાધનો વિષે સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય
 મુવ (સને ૧૮૮૯) લખે છે કે:—

છે પ્રેમાનન્દની અનુપમ ભાષાભક્તિને આલેખનારાં અને કવિવક્ષણુદર્શી કાવ્યહેતુ, વસ્તુનિરૂપણ, કાવ્યસામગ્રી, રસનિષ્પત્તિ આદિ તત્ત્વોને વર્ણવનાર પિતાપુત્ર વચ્ચેના તકતકિત વાદવિવાદનો ખ્યાલ આપનારાં, તેમ જ અન્ય રસિક અને માર્મિક સંવાદોને નિરૂપનારાં, અવશેષ પાંચ રસના આસ્વાદ

Kavi Premanand has found his biographer, critic and commentator of some of his different works in his own son Vallabh. These works are (1) *Premanand katha* or the Life of Premanand. (2) *Premanad Prasansa* or a eulogy of Premanand, where the merits of the poet are described. (3) *Premanad Ninda* or the Censure of Premanand, where his faults are pointed out only turned to virtues. (4) *Vallabha Shamal Samvad no Patra* or a letter of controversy between Vallabha and Poet Samal about the comparative merits of the latter and Kavi Premanand and (5) (6) (7) *Tikas or Commentaries on some of the Past's works viz the દ્રૌપદીહરણ, નઝાલુઆન and વચ્ચમ વલ્લભનું વીર રસનું કુશાસન* રૂઢિપાનાખ્યાન, કશ્વ રસનું વક્ષપ્રશ્નોત્તર, અદ્ભુતરસનું કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન; અને રૌદ્રરસનું યુધિષ્ઠિરવૃકાદરસંવાદાખ્યાન તે સુપ્રસિદ્ધ છે. સાંત રસનું યુધિષ્ઠિરવૈરાગ્ય, અને બીભત્સ રસનું દૂતરાષ્ટ્રકુરૂક્ષેત્રદર્શન, ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરીના “યુદ્ધિ-પ્રકાશ” ની ચાલીથી વિદિત છે. દૃષ્ટાંતાલેખ અને ગદ્યપદ્ય સંવાદ પણ તેમાં નોંધેલા છે. ઉપરાંત ઉત્તરગોવિંદણ, કર્ણભીમાખ્યાન, દ્રૌપદીવચ્ચહરણ, કુંભ-સ્વધામગમન, રતિપ્રભાખ્યાન, સીતાવિલાપ, સીતાવિલાસ, વલ્લભવિલાસ, તારા-વિલાપ, એ અંથો સને ૧૮૮૭ ના “આર્ચજ્ઞાનવર્ધક” થી નામ માત્રથી જાણીતા છે.

આ બધી વિગત રવ. શાસ્ત્રી નાથારાંકરે સ્વ. હરિદાસ ધ્રુવ આદિને કહી હશે, એમ લાગે છે. તેઓએ પ્રેમાનન્દચિત જયદેવાખ્યાન અને “કૃત્તવિદિ” વિશે પણ રા. બ. કેશવલાલભાઈને કહ્યાનું “ગીતગોવિંદની” ની દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનાથી જણાય છે. પ્રેમાનન્દના ‘રઘુવંશ’ આદિ વિશિષ્ટ ગ્રંથોની રા. બ. સા. કેશવલાલ ભાઈની સમજ પણ શાસ્ત્રી નાથારાંકરની કથનીને આભારી છે. વળી રા. છત્રનાથ

આપનારાં, ફક્ત વલ્લભનાં પાંચ આખ્યાનો ? ક્યાં છે સંવિધાનચાતુર્યથી-
ઝળકતાં, રસોપરસથી છલગલતાં, સૂક્ષ્મ જનસ્વભાવનો પરિચય કરાવનારાં,
પ્રેમાનન્દનાં અવશેષ આઠ નાટકો તેમ જ કવિવીર ફક્ત વલ્લભનાં પણ
સંખ્યાબંધ નાટકો અને ચંપુઓ ? પોણા ચાર ચાર દશકાથી નામ માત્રથી
પ્રસિદ્ધ થયેલા, આ તેમ જ અન્ય કાવ્યગ્રંથો શું ભરમાવશેષ થઇ સદાય
ન્નમાવશેષ જ રહેવાના ? સાહિત્યનાં સાધનોની આવી પામર સ્થિતિમાં અને
રા. બ. હરજોવિંદદાસભાઈ, રા. બ. કેશવલાલભાઈ, શાસ્ત્રીજી છોટાલાલ ન. ભટ્ટ
જેવા સમર્થ પ્રેમાનન્દભક્તોના આશ્ચર્યજનક અનુસાહ અને મૌનાવલંબનને અંગે
આ મહાકવિ પ્રેમાનન્દના સમગ્ર સાક્ષરજીવનની આલોચના થવાનો સમય હજી
'દૂર-દૂર-સુદૂર' જ છે : રે, રહેશે, એમ સરોક કહેવું પડે છે. અને તેટલા માટે મોટે
ભાગે માત્ર ઉપલબ્ધ આંતર અને બાહ્ય પ્રમાણોના આધારે સંક્ષેપમાં પ્રેમા-
નન્દ કવિના કવિજીવનના કેટલાએક છરતા અછરતા ચમકારા દર્શાવીને અટકવું,
એ જ અત્રે યોગ્ય છે.

આપંદે, આવી તહીથી મળતાં, પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનાં આંતર પ્રમાણોથી
એટલું તો ચોક્કસ કરે છે કે પ્રેમાનન્દનો જીવનકાલ
પ્રેમાનન્દનો જીવનકાલ. કંઈ નહિ તો સંવત ૧૬૯૦ થી ૧૭૯૦ નો તો હોવો
જ જોઈએ. તેનો “ રચ્યા સંવત ”ની^૧ છાપવાળો

કાંદોરદાસ મોદી અને રા. દાસુભાઈ ડાહ્યાભાઈ ને પ્રેમાનન્દના ખીન્ન કેટલાક અપ્ર-
સિદ્ધ ગ્રંથો વિષે રવ. શાસ્ત્રીએ જણાવ્યાનું, તેમના સહિક ‘નળાખ્યાન’ની પ્રસ્તા-
વના સૂચવે છે. રવ. ઈન્દુકારામ સુ. દેશાઈને પણ તેમણે પ્રેમાનન્દ અને વલ્લભનાં
નાટકો વિષે કહેલું હતું. (આર્યજ્ઞાનવર્ધક સન ૧૮૮૭). પરંતુ ૧૮૯૬ માં શા-
સ્ત્રીજી સ્વર્ણસ્થ થતાં તે સર્વ સાધનો કીડીચારાની પેઠે પાછાં ભંડારાઈ ગયાં
લાગે છે. ઉપલા ઇંગ્લેજ અવતરણ માટે બુચો “બરોડા રેટર ડેલીગેટ” ટમી “ઈન્ટર-
નેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ઓરિએન્ટલિસ્ટ્સ” નો છપાવેલો રીપોર્ટ. Nco Vernac-
ulars of Western India પાનાં ૭૬-૮૯.

૮. બુચો વલ્લભદૃત દુઃશાસન રધિરપાનાખ્યાનનું કવિચરિત્ર પ્રા. કા.
ગ્રંથ ૪ થો. ૯ કવિ દ્વિપતરાને છપાવેલા કાવ્યદોહન (સને ૧૮૬૪)માં પ્રેમાનન્દ

પ્રથમ ગ્રંથ “લક્ષ્મણ હરણ” સંવત ૧૭૨૦ માં રચાયો છે. જો કે તે પૂર્વે પણ તેણે રસાલંકરવાળી, પ્રતિષ્ઠા પ્રકાશનારી કવિતા કરેલી હોવાનું આ જ ગ્રંથથી ખુલ્લે ખુલ્લું સમગળ્ય છે, કારણ તે પોતે જ એક દિવસમાં રચેલા, આ કાવ્યને ‘હાથલગ્નમણુ,’ ‘ઉદાસ’ કરનારો, અને ‘મિત્રનું મન મનાવનારો’ કહે છે, તે શું સૂચવે છે? ૧૦ વર્ણી બીજું કાવ્ય “હુંડી” સંવત ૧૭૨૦ માં રચાયેલો એક ઉલ્લેખ છે. સંવત ૧૭૨૩ માં તેણે રસઝરણું, ત્રેવીસ કડવાનું આખાહરણ રામચરણ ગુરના પ્રતાપથી લખ્યું છે. તેના પુરાનપુરવાસી ગાયક શિષ્ય વીરજીએ સં. ૧૭૨૦માં “સુરેખાહરણ”માં “પાવન પ્રભુ પ્રેમાનન્દ”ને નમન કર્યું છે અને તેના જ પ્રતાપથી પોતાની કાવ્યશક્તિ બીલ્યાનો મુક્ત કંઠે ‘અલિરાગના આખ્યાન’માં સ્વીકાર કરતાં જણાવે છે કે “વિદ્યા અર્થે વટપુર સેવ્યું, ગુરનું ન કહેવું નામ રે” “ગુરકૃપાથી, કવિકૃપાથી, મિત્રકૃપાથી સાર રે: કવિ વીરજી તો કવિતા કરતો.” તેના બીજા વ્યાપારી શિષ્ય અને કારભારી હરિદાસે તેની પ્રેરણાથી સં. ૧૭૨૧ માં કવિતા કરવા માંડી અને સં. ૧૭૨૨ માં “સીતાવિરહ”માં “કવિવર વિમ્બકેરો” શિષ્ય હોવાની ગર્જના કરી, પુરાણી બાવાઓના ઢોંગસોંગ ઝાંટક્યા.

સુલભાયત્રિ સં. ૧૭૦૫ માં રચાયેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. પણ આ સાલવાળી પ્રતિ બીજા કોઈના જોવામાં આવી જણાઈ નથી. કવિ નર્મદ નર્મગદની પ્રથમ આવૃત્તિમાં “મામેરે” સં. ૧૭૧૭ માં પ્રેમાનન્દે રચ્યાનું જણાવે છે. (“ગુજરાતી” પ્રેસનું જૂનું નર્મગદ પાનું ૪૬૨ મું) “લક્ષ્મણ હરણ” માં કવિ પોતે કહે છે:— “પ્રેમાનન્દે પૂર્ણ પ્રવાસે સતરસે વીસમાં કર્યો ગ્રંથ રે.” ૧૦ જુઓ લક્ષ્મણ હરણ— (પ્રા.પ્રા. ત્રિ. વર્ષ ૧ છું; અંક ૪ સને ૧૮૮૫) પાનું ૨૬.—

મિત્ર રીઝાવા કારણે, વળી વાડવ મોદિક સાંરે રે,
આખ્યાન લખી ઉદાસ થયો, તન તૃપ્ત થયું નહિ મારે રે.
અઠી થડીમાં વાંચે એટલું એક દિવસમાં કરવું રે.
આવો મમત કરતા રખે, એથી રૂઢું મરવું રે.
મન વાર્યું નાસ કરવા, ત્યારે મિત્રે વાર્યો રે,
રસ અલંકાર મોઈ ન જાણે, તેણે ઉત્તમ ધાર્યો રે.
મન મનાવા તેહનું, હાથલગ્નમણુ રાખ્યો રે. (કડવું ૧૭ મું.)

સં. ૧૬૮૦માં^{૧૧} જન્મેલો ‘પ્રાસાદકવિ’ દ્વારકાદાસ તેના નિકટ સહવાસથી સં. ૧૭૩૦માં કવિતા કરતાં શિખ્યો.^{૧૨} અને કહેવાય છે તેમ, એ સમયે પ્રેમાનન્દનો પુત્ર કૃષ્ણ વલ્લભ “કવિ કાલિદાસ અને માત્ર જેવા કવિ કાકા થશે, ”^{૧૩} એવી સમજભરી, એટલું જ નહિ પણ ‘હોડભરી’ ઠેકડીઓ કરી શકે એવો મોટો હતો. આ સર્વ આંતર પ્રમાણેથી એમ કહે છે કે પ્રેમાનન્દ ગુરૂપ્રસાદથી સામર્થ્યઅંપન થયો હતો. પ્રેમાનન્દે સં. ૧૭૨૦ માં સામાન્ય કવિની કીર્તિ મેળવી હતી; તે એક જ દિવસમાં હોડ બધી મોટું આખ્યાન લખી શકતો, અને પોતાને હાથે ઉત્તમ આખ્યાન ન રચાય તે માટે લજવાનો પગ હતો. તેણે પ્રશંસાપાત્ર ગુરુની પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી, ને શિષ્યમંડળનો ડાયરો જમાવ્યો હતો. વ્યાપારી હરિદાસ જેવા કવિ ધરકામમાં મદદગાર થ.ય, અને ધરડા દ્વારકાદાસ જેવા અનુભવી અને જમાનાના ખાવેલા બહુશ્રુત જનો નિકટ સહવાસમાં આવે એવું ગૃહસ્થ-જીવન કંઈક ગ્રામ કરી શક્યો હતો. ઠેક ભુરાનપુરથી “વિદ્યા અર્થે વટપુર સેવવા” વીરજી આવ્યો. સં. ૧૭૩૦ માં તેને પુત્ર વલ્લભ સમજણો અને કવિઓની ઠેકડી કરે એવો હતો, એટલે કદાચ તે આશરે પંદરેક વર્ષનો (સં. ૧૭૧૫માં જન્મેલો) હશે તો, તે આધારે પ્રેમાનન્દનું વય ૩૦-૩૫નું ધારી શકાય. વળી પોતે રંક અવસ્થાને અંગે કંઈક સારી સ્થિતિએ આવ્યા પછી તેણે ગુરૂપ્રેરણાથી અને સાહિત્યના અભ્યાસપદથી કવિતાઓ કરેલી હોવી જોઈએ. એટલે સં. ૧૭૨૦ માં તે ૨૫-૩૦ વર્ષનો હોવાનું

૧૧ સોળસે એ શામાં જન્મ છે રે, પચાસ વર્ષે ગુરુમેળાપ,
દ્વારકાદાસ અજન્મ છે રે, વિપ્ર ગુરૂકેરે પ્રનાપ.

(બારમાસ પ્રા.કા. ગ્રંથ ૯, પા ૧૪૫)

૧૨ આ તેમ જ ઉપરના ઉલ્લેખો માટે જુઓ પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૯; તેમ જ જુઓ તેમનું જ કવિચરિત્ર પા. ૪.

૧૩ દુઃશાસન ઉચ્છિન્નપાનાખ્યાનમાં આ કથ છે. વળી તેમા વૃદ્ધ મના જન્મવખતે “કવિ પ્રેમાનન્દ ૩૨-૩૩ નો હોવાનું, તેવાં કારણો અને આધાર બતાવ્યા વિષે કહેલું છે

ધારીએ તો પ્રેમાનન્દનો જન્મકાળ ૧૬૬૦ થી ૧૬૯૫ ની અવધિનો સુશ્લિષ્ટ ધારી શકાય. ૧૪

વળી તેનો આ જીવનકાળ માનવાને ખીજું પ્રમાણનો પણ ટેકો છે. પ્રેમાનન્દના વંશજ મનસુખરામે કવિ નર્મદને જણાવ્યું છે ૧૫ કે 'પ્રેમાનન્દ માશીને ઘેર રહેતો હતો. (નિર્વાહનાં સાધન વિનાનો પણ હશે.) ૧૪—૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ જડભરત હતો' અને 'સિદ્ધતા પ્રમાદથી કવિત્વશક્તિ તેને પ્રાપ્ત થઈ.' કદાચિત્ આસપાસમાં તે કેવળ જડભરત હોવાની વાત ખોટી માનીએ, તો પણ તેનો પુત્ર વડલજી જણાવે છે, તેમ ઉત્તર હિન્દના તીર્થપ્રવાસ દરમ્યાન, ૧૬ ઉત્તમ ભાપાની પરખ કરવાની શુદ્ધિવાળો પ્રેમાનન્દ, 'ધૈર્યશા

૧૪ કવિચરિત્રના લેખક રા. હાદ્યાભાઈ ઘેલાભાઈ અવિડત (સને ૧૮૬૮-૬ માં) પ્રેમાનન્દનો જન્મ સં. ૧૬૬૨ માં જણાવે છે (પાનું ૬૭) તેનાં પ્રમાણોને તેમણે આપ્યાં હોત, તો તે વિશેષ માર્ગદર્શક થઈ પડત અને ઉપરનાં પ્રમાણોને વધુ સખળ કરનારાં થઈ પડત. સને ૧૮૬૨-૩-૪ નાં 'શુદ્ધિપ્રકાશ' જેવાની અનુકૂલતા મળી નથી. કદાચ તેમાં કવિ દલપતરામે આ વિષય અન્યથાનો પાકો સંભવ છે. કવિ નર્મદ 'સકારણ' તેનો જન્મ સ ૧૬૬૫માં જણાવે છે. (જુઓ જ્ઞાનું નર્મગદ્ય) રા. ભાનુસુખરામ પ્રેમાનન્દનો જન્મ સં. ૧૬૭૮ માં જણાવે છે, પરંતુ તેનો આટલો વહેંચો જન્મકાળ માનવામાં ખાસ સખળ કારણની જ અપેક્ષા છે; જે તેઓ આપતા નથી. પરંતુ હાલમાં પ્રકટ થયેલા તેમના અબ્રુવાહન આખ્યાન " માં તેમ જ 'પ્રેમાનન્દના જીવનચરિત્ર'માં તેઓ પ્રેમાનન્દનો કાલ સંવત ૧૬૬૦-૧૭૦૦ નો આપે છે. શા આધારે તેમણે આ સુધારો ઇષ્ટ ગણ્યો તેનું કારણ જણાવવું શૈથ્ય ધાર્યું નથી. આવો પણ જ્યાં પ્રમાદ, ત્યાં ખરા સમયનો શોધ શી રીતે થાય ? રા. હનનલાલ મોદી અને રા. બ. હરગોવિન્દ-દાસ સં. ૧૭૦૦ માં અને રા. બ. સા. શ્રી. કેશવલાલભાઈ તેમ જ સા. કૃષ્ણલાલ મો. ળવેરી પણ સં. ૧૬૯૫ કહી છે. રા. હરિલાલ હર્દિયાય ધ્રુવ સં. ૧૭૦૦ અને દલપતરામ કવિ તેથી કંઈક આગળ માને છે. આથી પણ સં. ૧૬૬૦ થી ૯૫ નો ફક્ત ચતો સમય વધુ થોડા લાગે છે.

૧૫. (જ્ઞાનું નર્મગદ્ય પાનું ૪૬૪)-

૧૬. જુઓ યુધિષ્ઠિર વૃકોદર સંવાદાખ્યાનનું મંગલાચરણ:-

યોગીરાજ' 'રામચરણ'ના^{૧૭} પ્રમોદથી ગુર્જર ગિરાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ સમજ્યો.
અને તેને બહુલાવવા લીખ્ય પ્રતિજ્ઞા લીધી. સ્વયં 'સ્વભાષાવર્ધક'^{૧૮} બિરુદ
ધરનારો પ્રેમાનન્દ પોતે પણ ઓખાહરણ ગુરૂ રામચરણપ્રતાપથી તેમ જ
હશમસ્કંધમાં, નવાખ્યાનમાં અને માર્કંડેય પુરાણમાં તો ઠામ ઠામ, ગુરુ-
પ્રતાપથી "સંસ્કૃતમાંથી શોધી પ્રાકૃત કવિતા" રચવાની શક્તિ આપ્યાનું
જણાવે છે. તેનો પુત્ર વદ્યલ વર્ણવે છે તેમ 'ગિર્વાણ શુદ્ધ ભાષા નિહા-
ળવાની' અને એ સાધનમંપત્ર ભાષાને વિશેષે સાધનવતી કરવાની અનુ-
ત્સકતા ધરાવવાની પાત્રતા પ્રેમાનન્દમાં રામચરણ ગુરૂ મળ્યા ત્યારે આવી
ચૂંકી હતી.^{૧૯} મુત્તને યોગ્ય આ પ્રકારના પ્રમોદને અનુકૂલ, તેમ જ પુરાણાદિનાં
"શોધી સંસ્કૃતથી કરી શુદ્ધ પ્રાકૃત" આખ્યાન રચવાના અને "કંઈક
કથાભાગ પણ યથાશક્તિ જોડવાના" સામર્થ્યવશું પ્રેમાનંદનું વય તેના

કેટલાક દેશ અથે યાત્રા કરવાને 'અથા,

x x x x

એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પૂરા,
નમી પૂજ્યુ તેમને મેં ભણે ત્યારે ભાવિયો.
નિષ્કલ કી ભાષા કોઈ બતાવીયે નરવર,
પૂજક હું થાઉં તેનો બાગ્ર સન અતિ છે;
જેકે જેમાં તેમાં દોષ, ગિરવાણ શુદ્ધ ભાણું,
ન કરવાનું નિહાણું, મૂઠ મારી મતિ છે.

૧૭. ૫મી જુઓ દુઃશાસનરુચિરપાનાખ્યાન કવિત-૧.

૧૮. જુઓ માર્કંડેય પુરાણ ભાગ ૧ કડવું ૩૫, કડી ૨૫.

બેઠા બોલા જોઈ પુરાણી; કે વેદાન્તિ શાસ્ત્ર અભણ.

સ્વભાષાવર્ધકનિન્દકનો કહાડયો છે મેં કચ્છરવાણ.

૧૯. જુઓ યુધિષ્ઠિર વૃકોદરસ'વાદાખ્યાન:—

ન કરવાનું નિહાણું,

મૂઠ મારી મતિ છે, ગિરવાણ શુદ્ધ ભાણું;

બનવંત જોઈ પૂરો ધન અર્પવા જણું તે;

હાંસી વિશ્વ મંથ યાય, શદ એમાં અતિ છે.

સમયનો બહુધા વિદ્યાવિહીન જનસમાજ તેમ જ સંસ્કૃત તથા હિન્દી ભાષામાં અતિ અનુરાગ ધરાવનારો વિદ્વાન વર્ગ જોતાં ૨૦ થી ૨૫ વર્ષનું તો હોવું ઘટે છે.

વર્ષી સં. ૧૭૨૦ માં તો દૂરવર્તી જાણસુ કવિઓ તેના શિષ્ય થયા છે. ઘટતા રસાનંકાર પોતાની કૃતિમાં ન આવ્યાથી ૧૭૨૦ માં નિર્ભર અસંતોષ દાખવ્યો છે; તેનો ઉત્તમ રસભર ગ્રંથ ઓખાહરણ, પ્રથમ (૨૯ કડવાંનો) સં. ૧૭૨૩માં રચાયો છે. ૨૦ એટલે આ દિસાએ પણ પ્રેમાનન્દનો જન્મકાળ ૧૬૯૦-૯૫ સુધરતો ઠરે છે.

હવે પ્રેમાનન્દના અવસાનકાલના નિર્ણય માટે પણ આવા જ પ્રકારનાં હેરીઆં આપણે મારવાં પડે છે. ‘રચ્યા સંવત’ની પ્રેમાનન્દનો. છાપવાળા તેના છેલ્લા ગ્રંથો ‘માર્કેય પુરાણ’ સં. અવસાનકાલ. ૧૭૬૫ માં ‘વટપત્તન’ માં અને ‘અષ્ટાવકામ્યાન’ સં. ૧૭૬૬માં ‘નંદરખાર’ માં પૂર્ણ થયાનું જણાય છે.

ગિરવાણ જેવી નહી, ઉતરતી એના થકી;
એક પગથીકે માત્ર, ચૂકે કેવી ગતિ છે.
ચોગીરાજ ઈશ્વરચા, વદ્યા વેણ ત્યારે તર્ત;
અલ્યા કેઇ બત તારી, પૂછ્યું એમ તેમણે:
મેં હજું કે ગુજરાતી મૂલ્યવાળો શું શાં વિધે,
શુદ્ધ ભાષા ભેવી મારે, મૂલ્ય હજું એમણે.
ઉંમર મૂકી અને હુ ગરને પૂજે કેમ ?
ગોદમાંનો જો સુવ ભૂચે, જાણ્યું નહીં જેહણે
તારી ભાષા છે જ એવી, જાણ્યું નહીં તે જરે,
વિચારી જો વારવાર ગુણથી ઘટે ગણ્યે.

૨૦. કવિ નર્મદાચંદ્રે કરેલી ખાનગી નોંધમાં નીચે પ્રમાણેની પંક્તિઓ જણાય છે:—

“સંવત સત્તર તેવીસ વિક્રમ, ચૈત્ર સુદ નવમી ગુરારણ;
શ્રી સુંદર ગુરુપ્રતાપ પ્રોટે કર્યું કાવ્ય આધારણ.” ઓખાહરણ

આથી પ્રેમાનન્દનું અવસાન સં. ૧૭૬૮ માં થયાનું કેટલાક જણાવે છે. પરંતુ તેના પુત્ર તેજ જ શિષ્ય વલ્લભ અને સુંદરના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો જોતાં તે અસંગત છે. કારણ સં. ૧૭૭૬ ની છાપવાળા નળાખ્યાનનો^{૨૧} વિચાર ન કરીએ તોયે પ્રેમાનન્દના પુત્ર વલ્લભનો સં. ૧૭૮૦ના ‘દુઃશાસનરૂધિરપાન’નો સંવાદ^{૨૨} તેમ જ સં. ૧૭૮૧ ના ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’નો સંવાદ, પ્રેમાનન્દ તે વેળા જીવેના જાગતો હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવે છે.^{૨૩}

૨૧. પઠિત જ્યેષ્ઠરામની પ્રતિમાં સં. ૧૭૭૪ નો ઉલ્લેખ છે, તે આ લેખકે પોતે લેખો છે. કવિ દ્વલ્લભરામના કાવ્યદોહન ભાગ ૨ નમાં (સને ૧૮૬૫) પાના ૧૮૦ માં ઉપર પ્રમાણેનો સં. ૧૭૬૬ નોલેખો છે. ગુ. વ. સો. ના તેમ જ શા. હિ. ત્રિ. પા. ના પુસ્તકસંગ્રહમાં આ સાલની છાપવાળા નળાખ્યાનની અનેક પ્રતિષ્ઠા છે. કવિ નર્મદે જાતે એક પ્રતિમાં ૧૭૭૬ રમ્યાસંવત લેખો છે અને ગુ. વ. સો. ની એક પ્રતિમા પણ આવેા ઉલ્લેખ છે:—

મુહૂર્ત કીધું સુરતમાં થયું પૂર્ણ નંદરવારણ,

સંવત્ સત્તર છેતરના જેઠ વદ છઠ મગળવારણ.

એક ગ્રંથની જુદી જુદી સાલ હોવાનાં કારણેનો ખુલાસો અગાઉ અનુલેખ કરેલો છે, તે લેખો.

૨૨. જુઓ કવિતા ૪ થી ૧૩.

૨૩. યક્ષપ્રશ્નોત્તરમાં “કવીશ્વર રોચન” એ શિર્ષક નીચે ૫૨૬ અને ૫૨૭ કવિત્તોમાં કહ્યું છે કે:—

આવેા ગ્રંથ લખ્યો અમે, કહ્યું પિતા રીઝયા તમે ?

વાત નવ કરી ગમે ! દમે બાપ સાપશા ! !

હવે ઓછું રહ્યું કહ્યું, જુઓ છેડું છે જે તસુ,

અઠી આકાશમાં વસું, વસુ તબ્બું તાપશા;

અઠાદત્યા અણું નહિ, પિતાશાત તણું નહિ,

પાપ હોય શણું નહિ, હણું સહી બાપશા.

કવીશ્વર કર્યો મને, તેણે સાંખી રહું મને

આલતું ન પ્રેમ કને, ધને અમે બાપશા. (૫૨૬)

પિતા દયા ધરેા કાંઈ માલ છે શણેા આ માંદ !

વળી પ્રેમાનન્દનો ઉત્તમ કાવ્યકવિ રૂપ 'દશમસ્કંધ' તેના શિષ્ય, મેવાડા સુન્દરદાસે સંવત ૧૭૬૬માં પૂર્ણ કર્યો છે. ૩૪ પ્રેમાનન્દની અન્તિમ ઇચ્છા આ ગ્રંથ સ્વાભાવિક રીતે સત્વર પૂરો કરવાની હોતી જ નોંધએ, એ જોતાં તેનું અધ્યાયમાંથી બાકીના અને તેય પ્રમાણમાં નાના ૪૭ અધ્યાય કવિતામાં ઉતારતાં તેના શિષ્ય સુન્દરને “વધારેમાં વધારે ચાર વર્ષ લાગ્યાં,” ૨૫ એમ માનીએ તો પણ પ્રેમાનન્દનું અવસાન સં. ૧૭૬૨ માં થયાનું સુધારિત અનુમાન કરી શકાય. તેમ વલ્લભે પ્રેમાનન્દની પ્રેરણાથી નવે રસના પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથો રચ્યાનું અને પ્રેમાનન્દને દાખવ્યાનું વલ્લભના જ ચાર પ્રકટ ગ્રંથોથી સૂર્યપ્રકાશવત જણાય છે. તેથી જો તેનાં અવશેષ પાંચ રસનાં પાંચ આખ્યાનો પ્રકાશ પામે તો આ પ્રશ્નનો નિર્ણય વિશેષ ચોક્કસપણે થવ મંભવ છે ગમે તેમ હો, પણ ઉપરનાં પ્રમાણ પ્રેમાનન્દનો અવસાનકાલ સં. ૧૫૯૦ ની આસપાસ હોવાનું ઠરાવે છે.

પરંતુ આવી સામે કદાચ એવો પ્રશ્ન થશે કે, ૧૭૬૬ (કદાચિત ૧૭૭૬) થી ૧૭૬૦ સુધીમાં રચાયેલી તેની કાઈ જ કાવ્યકૃતિ દેખાતી નથી તેનું કેમ ? આનું સમાચાર, રચનમંચતની છાપ' વિનાના મળતા 'દશમ સ્કંધ,' 'અમર-

કો' શું કવિ ! તજશું આંધ, સાધ જરા શુદ્ધ હો.
પ્રામ અનુપ્રાસ તજ્યા, હાય રાખદ ધણા યજ્યા.
તોય અમને ન ભજ્યા ! સમજ્યા ચાગ્રજુદ્ધ હો;
થોડા માંછી સારે કહું, ચિતવી તિલાહ ! કહું,
બહુ દમ્યે કશું બહુ, રહુ બન્ય, ફક્ત હો:
શું હો કે કશુંય થાય, વલ્લભ શું હારી બય ?
ગાયું અપ કેવે ગાય ? હાય ! સા વિરજી છે ! ! (પર ૭)

૨૪. સંવત મતર છનેકેએ વસન્ત પંચમી દિન,

અધ્યાય બાવનથી અધૂરો, તે થયો હરિકૃપાથી સંપૂર્ણ.

(જુઓ નર્મદની આવૃત્તિ-દશમ સ્કંધ અધ્યાય ૯૦, કડવું ૨૦૩)

ખરી રીતે તો ત્રેપનમા અધ્યાયનાં ૯ કડવાં પણ પ્રેમાનન્દની જ છાપવાળાં છે.

૨૫ જુઓ ગુજરાતી પ્રેસવાળું 'જીવું નર્મજીવ' પાનું ૪૬૧.

‘પચ્ચીશી’, ‘દાણુલીલા’ ‘અબ્રુવાહન’, ‘મજ્જવેલ’, રૂકમણી હરણુ આદિ કેટલા નાના મોટા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો તેમ તેના કહેવાતા, અપ્રસિદ્ધ “હરિવંશ” આદિના સાર, કુર્ણુચરિત્ર આદિ મહાકાવ્યો, લોપામુદ્રાખ્યાનાદિ આખ્યાનો અંત નાટકો, ભગવદ્ગીતા, કૃષ્ણગીતા આદિ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો પણ તેણે આ જ અંત-રાક્ષમાં રચ્યા હોવાનું માન્યાય થાય છે. તેમ નહિ તો ઉત્તરાવરથા, તેણે પોતાના પૂર્વ અને મધ્યમ અવસ્થામાં રચેલા ગ્રંથોને મકારવામાં, તેમ જ પોતાના શિષ્યોની ગ્રંથપ્રવૃત્તિઓને પ્રેરવા અને દેરવામાં, કે જેમ, તેણે ક્યંતું વલ્લભના ગ્રંથો પૂરવાર કરે છે, વીતાવી એંતોપ ધર્યો હોય, એ પણ તેટલું સહજ જ છે. તેમ જ તેના ઉત્તરકાંક્ષના ગ્રંથો તેની પ્રમુખરાયણુતાને દર્શાવે છે, એટલે કદાચ તારવાવમર્દન અને ઈશ્વરોપાસનમાં પણ વૃદ્ધાવસ્થા નિર્ગમી હોય, અને વાણીવિગ્ધાપન, તેમ જ કવિએકન પદ્ધતિ મૂક્યા હોય તો તે પણ સર્વથા સંભવી શકે છે.

આમ પ્રેમાનન્દનો જીવનકાલ અં. ૧૬૬૦ થી ૧૭૬૦ પર્યંતનો એટલે કે સો વર્ષનો હરે છે. રૂઢાટલું દીર્ઘ આયુષ્ય, કંઈ તે મુખી જમાનો જોતાં તો કાંઈ રીતે અસંભવિત નથી જ. ઉત્તરું વિશેષે શક્ય છે, અને પ્રેમાનન્દે પોતાનો દીર્ઘ જીવનકાળ તે જમાનાને યોગ્ય ઉત્તમ, સતત “ભાષાવૃદ્ધિ” અને “ગોવિંદગુણગાન” ના ઉત્તમ કાર્યમાં નિર્ગમન કર્યો છે, એ નિઃસંશય છે. વલ્લભ પણ તેની મુનીષ અને આજીવન સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી આશ્ચર્યચકિત થઈ યોગ્ય જ કહે છે કે:—

પિતા જેટલું આયુષ્ય મુન જો સપૂત પામ્યો,

તો ગિર્વાણુ ગમરાશે યુ હિન્દી સ્વરૂપમાં. (યુધિ કવિન ૧૮).

પ્રેમાનન્દ^{૨૭} નાન્દોના ચાતુર્વીંશી’ (ચોવીસા) વ્રાત્તિણુ હતો. તે

૨૬. કવિચરિત્ર, “નર્મદાવંશ,” (આવૃત્તિ ૧ લી) આદિ આ મતને સમત છે. ઉપર તારવેલાં આંતર પ્રમાણો જેવાં કાંઈ પ્રમાણો તે લેખકોએ આપ્યાં હોય, તો વિશેષ સમજ અનુમાન થઈ શકત.

૨૭. કવિ દલપતરામ કાવ્યદોહનમાં “ચાતુર્વેદી મોઢ”, તેમ જ શ. ડાહ્યા બાઈ ઘેલાત્રાઈ ખંડિત, કવિચરિત્રમાં “ચોવીસો મોઢ” વ્રાત્તિણુ લખે છે. પરંતુ

ઋગ્વેદી, આશ્વલાયન ૨૮ શાખાધ્યાયી, ઉચ્ચવંસ ગોત્રા-
પ્રેમાનન્દની ઓળખ; ત્પત્ર, પંચ પ્રવરાર્ચિત, અને “ઉપાધ્યાય” અવટંકધારી
ગુરુમાંદમા.
હતો. તે પોતે “ભટ્ટ” અવટંકથી પોતાને ઓળખાવે છે.
તેના પિતાનું નામ કૃષ્ણરામ ૨૬ હતું. તેનું નિવાસ-
સ્થાન વડોદરામાં મીયાં મહમ્મદને નામે ઓળખાતી વાડીમાં હતું.

પ્રેમાનન્દે પોતે તો ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, સુલકદાહરણ આદિ અનેક ગ્રંથોમાં ‘ચાતુર્વીંશી
જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ’ એમ લખેલું છે અને કોઈ પણ સ્થળે ‘મોઢ’ હોવાનું જણાવેલું નથી.
વળી તેના પુત્ર વૃદ્ધક “દુઃશાસન કથિરપાનાખ્યાન”માં પણ એમ કહે છે કે:—

કૃષ્ણસુત પ્રેમાનન્દ કે રામચરણશિષ્ય,
વેદપાઠી આગમના નમું પ્રેમવાનને;
ચાતુર્વીંશી મણિને કે માધવમિત્રને નમું,
રત્ન ગિરા ગુર્જરીના, નમું રહા વાનને. (કવિત ૧.)

તેનો ખીલો શિષ્ય દ્વારકાદાસ તેને ‘ચાતુર્વીંશી વિપ્ર’ કહે છે; જુઓ.

બાર મામ પ્રા કા. ૨. પા. ૧૩૧.

કવિ નર્મદે પ્રેમાનન્દના વંશજ મનસુખરામ પાસેથી મેળવેલી હકીકત
પ્રમાણે તે ‘મોઢ’ નહિ પણ ચોવીસા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનો હતો, એમ જણાવ્યું છે.
(જુઓ “જનું નર્મજઇ” પા. ૪૬૩) અને એ જ ખરું છે; કારણ કે “ખટ મોઢા,
ખટ નાગરા” એ કહેવત પ્રમાણે મોઢના ૬ વિભાગ છે, નહીં કે ચોવીસ. આ
ચોવીસા બ્રાહ્મણો ચોવીસ ગોત્રના સમૂહના છે. તેઓ નાંદોરા બ્રાહ્મણની ફંટાયથી
શાખાના છે. તેમની ઘણી ખરી વસ્તી નર્મદા અને મહી વચ્ચેના પ્રદેશમાં છે.
(જુઓ બોમ્બે ગેઝેટીઅર. વો. ૧૨; જનું “નર્મજઇ” પા. ૪૬૩)

૨૮ કવિ નર્મદે ઋગ્વેદની માધ્ય ની શાખાનો પ્રેમાનન્દ હતો એમ કહે છે.
પણ યજુર્વેદની શાખા માધ્યદિતી છે, અને પાંચ પ્રવર અને ગોત્ર નર્મદ આપે
છે તે જોતા તો ઋગ્વેદની આશ્વાલયન શાખા જ ભટે છે. તેનાં પાંચ પ્રવર આ છે:
૧ વચ્છસ, ૨ ચ્ચવન, ૩ ઊર્વ, ૪ આસવા અને પન્નમદ્મિ માતૃ કાત્યાવની.

૨૬ કવિચરિત્રમાં ૨૧ હજાર ભાઈ તેના પિતાનું નામ કેસવ આપે છે. પણ
પ્રેમાનન્દનો પુત્ર વૃદ્ધક તથા તેમના દ્વારકાદાસ આદિ શિષ્યો, તેમ જ પુત્ર પ્રેમા-
નન્દ કૃષ્ણરામ નામ છે, એટલે તે વિશેષ પ્રમાણભૂત છે.

એ વાડીમાં તેની ખડકી પ્રેમાનન્દની ખડકીને નામે હજી ઓળખાય છે. તે મૂળ સ્માર્ત (શૈવ) ધર્મી હતો, પરન્તુ પાછળથી વૈષ્ણવ ધર્મ, અને દશમ આદિથી જાણાય છે તેમ કંઈક રામાનુજ સંપ્રદાયભિમાની પણ થયો હશે, ૩૦ એ નિર્વિવાહ છે. છતાં તેણે શિવ અને શક્તિની ભક્તિને છોડી ન હતી, એમ તેના શ્રીમદ્ ભાગવત, સુભદ્રાહરણ, રુકિમણીહરણ આદિ ગ્રંથોના આદિ અને અન્ત ભાગથી જાણાય છે. ૩૧

કવિની આહ્યાવરથા સંબંધી કોઈ પાકી હકીકત મળતી નથી. કહેવાય છે તેમ, તેના નિર્ધન પિતા અને માતા, પ્રેમાનન્દ બાળક હતો ત્યારે જ મરણ પામ્યાં હતાં અને તે પહેલાં માની અને પછી પી માશીની છાયામાં ઉછર્યો હતો. તે ૧૪—૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ ‘મૂર્ખ’ અને જડમરત હતો. તે મૂળથી જ સ્વભાવે ‘ઓલીઓ’ અને ‘સુધો’ હતો. ‘ભળમળાઓ’ પણ કઠાય હશે. તેનું ‘સુધાપણું’ તેનાં કાવ્યો અચૂક દર્શાવે છે. તેમ જ તે અપદસણથી અળગો પણ હોવો જોઈએ. આદ્યણુને સહજ ક્રોધ તેનામાં અવશ્ય હોવો જોઈએ, પણ તે તત્ત્વમય કે તત્ત્વપ્રસંગ પૂરતો જ. ટીખણી નાગરો તેને પ્રસંગે પ્રસંગે ઘણો જ ચીદવના અને તેના દોષો સાંમળતા પણ ખરા. વળી પ્રેમાનન્દની લાગ આવ્યે સોકટી મારતાં નહીં ચૂકવાની પ્રકૃતિ હતી, તેથી, “શા-મળશાહને વિવાહ” “કુંવરબાઈનું મોંમેરું” ‘શ્રાદ્ધ’, ‘હુડી’,

૩૦ દશમસ્કન્ધ અધ્યાય ૧૧, કડવું ૧૬૩ કડી ૧લી:

શ્રી રુકપતિને શિષ નામી, વંદુ સગળ સુખસ્વામી.

વળી એ જ અધ્યાયના કડવા બીજામાં તે “રામચદ્ર મર્યાદાપુરોષોત્તમ” કહી રામને ગાય છે. વળી કૃષ્ણના જન્મનો પ્રસંગ વર્ણવે છે અને કહે છે:—“પ્રેમાનન્દ પ્રભુ રામકીડા” (અધ્યાય ૪ કડવું ૧૬, વલણ ૧) વળી જુઓ કડવું ૨૭ માંનું વલણ અને તેની પહેલી બે પંક્તિઓ. આમ દશમમાં અનેક સ્થળે કૃષ્ણમહિમા ગાતાં ગાતાં પ્રેમાનન્દે સાથે સાથે રામમહિમા પણ મુક્ત કંઠે ગાયો છે.

૩૧ કવિ નર્મદ તેને કંડીખંબો વૈષ્ણવ ગણે છે. પણ તેમ માનવાને કાંઈ ખાસ કારણ નથી. તેણે શિવ આદિ પંચાયતન દેવોની નિંદા તો કરી જ નથી, એટલે મરહદી વૈષ્ણવ તો તે નહીં જ હોય.

આદિ નરસિંહ મેહેતાના પ્રસંગો વર્ણવતાં કંઈક અજીવિતશ અને મજાક-
ખોર સ્વભાવવાળા નાગરોને તેણે અતિશય ખંભેર્યા છે અને ચચલુતી ક્ષ-
પગકો લગાવી છે બેઠી બાંધણીની મજકરી કરવામાં, નર્મવચનો યથાથોગ્ય
વાપરવામાં તે એકેકો હતો. જનસ્વભાવનું તેનું જ્ઞાન અચુક હતું.
તેમ તે પાકો વ્યવહારકુશળ તો હશે જ, નહિંતર, મોટા મોટાનાં
તેનાં પાગકાં તે વિના સંભવે નહીં. તે નિંદાખોરી પ્રકૃતિનો ન હતો. અને
“શામળશાહ”ના વિવાહમાં તથા માર્કંડેય પુરાણમાં કહે છે તેમ તેના ગુરૂ
રામચરણે તેને કોઈનો નિંદા નહીં કરવાનું પણ લેવડાવ્યું હતું અને વારંવાર
તેમ કરતાં અટકાવ્યો પણ હતો. અને કહેવાય છે તેમ “નાગર નિંદા”નો
તેનો મોટો ગ્રંથ ગુરૂ રામચરણે નાશ કરાવ્યો હતો.^{૩૨} સંસારની, ઉપાધિઓએ,
તેને મુંઝવણ અને ગમરામણનો ભોગ બનાવ્યો નહીં હોય. “પોતાના કુટુંબ,
અને મિત્રમંડળમાં ઠાવકી મજાકથી, ઠાવકા અભિમાનથી, ઠાવકા કોડીલા-
પણાથી સત્સ વાર્તા કરી આનંદમાં કાલ ગુજારતો” હશે.^{૩૩}

૩૨. જુઓ માર્કંડેય પુરાણ કડવું ૨૧૬ મું, ક્રી ૬૩ થી ૭૫. તેમ જુઓ
“શામળશાહ” ના વિવાહની પ્રસ્તાવનાની કવિતાના છંદ ૮૧ થી ૯૫.

નિંદા કરવા વાણી દેવી નહી, બધી ગુરૂની મનાઈ
આકી નાગર સરવ બહાર કાઢું, કરી કાવત્વની ચતુરાઈ,
કવિઓ કેહેશે મર્વ કરે છે, પણ નહીં મર્વની વાણ,
ભક્ત દુઃખથી અતર દાધું, તે ક્યું સૌને જાણ

(શામળશાહનો વિવાહ કડવું ૧૭, ક્રી ૨૭-૨૮)

“નિંદકજન કંઠિ ન થાણું, એમ ગુરૂએ કથો ઉપદેશ” (માર્કંડેય, ક. ૨૧૬
મું ક્રી ૬૩ નો).

૩૩ જુઓ “જૂનું નર્મગદ્ય” ગુજરાતી પ્રેસનું પાનું ૪૬૫ અને સરકારી નર્મગદ્ય
પાનું ૫૮ મું. ઉપરાંત “ગુજરાતી”ના સને ૧૯૧૬ ના દિવાળીના અંકમાં “કવિ
ભર્મદ અને શેરસદાના સમયની અસર”, “૧૮૬૬-૬૭-૬૮ એ વર્ષોની કેટલીક
મોઘ” એ લેખમાં કવિ નર્મદે પોતાના મિત્રવર્ત્તમાં એવાનંદ, શામળ,
દયારામ અને પોતાના (નર્મદાસાંકર) સ્વભાવ અને કવિગુણો વિષે કરેલી

મૂળથી જ તે શ્રદ્ધાળુ, નૈષ્ઠિક અને નીતિવાન હતો. તે સં-
સારમાં રસ્તે પડ્યો. તે અઝાઉ, સમગ્રય છે તેમ દેવસ્થા-
નોમાં ભટકી સાધુસંતની સેવા કરતો અને બિક્ષાવૃત્તિથી નિર્વાહ
નિર્ગમતો. પરંતુ ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય જેમ હસ્તામલકને પંડિત
બનાવ્યા, તેમ સિદ્ધ રામચરણની પ્રસાદીના પ્રતાપે પ્રેમાનન્દ સમર્થ કવિ
બન્યો. ૩૪ “ દુઃકર્મા પાપમર્મા લગ્નયક શિષ્યભક્તિ જેમ ગુરુ ગોવિંદે

જે ચર્ચા નર્મદના શબ્દોમાં આપેલી છે, તેનું નીચેનું અવતરણ પણ અત્રે
નોંધવા જોગ છે:—

“હવે કવિતા ઉપરથી પ્રેમાનન્દનું સ્વરૂપ ને ગુણનું વર્ણન કરો.

અધુવચરામ—ઉંચો, નડો નહિ તેમ પાતળો નહિ, ચાણો, પ્રૌઢ હેમા-
વનો (commanding), આખ ચંચળ નહિ, ઘણી જ લાગણીવાળો, એકને
વળગી રહેલો, ઘડવણો.

વિજયાશંકર—મહેતાજી જેવો છાંયો પાતળો પણ ભરાવ; કાવકો પ્રાઢયુક્ત
આંખ વિશાળ, (નરેશમ પ્રાણશંકર) ગંધીર પણ અદરથી દરદવાળી, કાને નિમાળા,
નાક જરાક લાંબું, છાતીએ નિમાળા, પ્રૌઢ દસા બતાવતા, કાવકો મરફરી કરનારો.

નલભરામ—ઉંચો, ભરેલા ચરીરનો, દૃષ્ટિ રિચર, વિવેકી, બટકપોલો નહિ
પણ ચાહે તાહારે ભાષામાં સઘળા રસ આણી શકે, એક પર પ્રેમ રાખનારો, શુદ્ધ
મનનો, યેવકાનું દુઃખ ન ભયરું, આંખ લહેરમાં, ઘણો નિશો કરનાર નહિ.

નર્મદ—દૃષ્ટિ ઘણી ચંચળ નહિ, એટલે તેની લાગણીઓ તેની આંખ ઉપરથી
ન જણાય. તેની લાગણી બહાર પડતી નહિ પણ સરખી, એટલે માહેની માહે સઘળે
ડેઠાણે ફરી રહેલી; કંઈક સખીભાવ ખરો; પ્રેમમાં ગમળે તે વેળાએ રડે તેવો
ખરો (મલિનદ પડયા જેવો), પાઠી ઉમરે એકધ્યાથી પણ જીવાનીમાં ખ્યાર કરેલો;
ઉંચો કદાવર, ઘડવણો, ઘણો નિશો કરનારો નહિ, એણે પ્રીતિનું સુખ જ ભેગું

૩૪. તેને કવિશક્તિ પ્રાપ્ત થયાની દંતકથાઓ આ પ્રમાણે છે:—કવિ નર્મ-
દના “જીના નર્મજી”માં પાને ૪૬૩ માં નીચે મુજબ છે:—

(૧) (પ્રેમાનન્દના વંશજ) મનમુખરામના કહેવા પ્રમાણે ચરણઓની દંતકથા
આમ છે:—પ્રેમાનન્દ આશીને ઘેર રહેતો. ૧૪-૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ મૂર્ખ અને
જડભરત હતો. (વડોદરામાં ધીકાટ) કામનાય અને બહુચરાજીનું દહેઠું છે, તે બેની
વચ્ચે એક મકાનમાં કોઈ સિદ્ધ આવી રહ્યો હતો. તેને ત્યાં તે રોજ જતો, સેવા

સ્કુલાવી, મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રભક્તિ જેમ રામદાસ સ્વામીએ પાંગરાવી, ”
તેમ સ્વામી રામચરણે પ્રેમાનન્દાદિ દ્વારા ભાષાભક્તિને બદલાવરાવી.
પ્રેમાનન્દે પોતે ઓખાહરણ ‘દશમસ્કંધ’, ‘શામળશાહનો વિવાહ’,

કરતો અને ગામમાં રખડયા કરતો. એક પ્રસંગે તે સિદ્ધ બહાર જવા નીકળ્યો.
તેણે તો કહ્યું કે:-ઝલે સવારે મળસ્કામા આવજો. પણ ઓલીયાભાઈ મોડા ગયા
અને ભેય છે તો મઠાનમાં સિદ્ધ મળે નહિ. પણ દોડતો ને પૂછતો પૂછતો થોડેક
દૂર ગયો તો ત્યાં સિદ્ધ મળ્યો-ગંગળી ગયલા જેવો પગે પડ્યો ને પછી સિદ્ધે કહ્યું
કે જા, તું પ્રાકૃતમાં કાવ્ય રચવા સમર્થ થઈશ, વહેલો આવ્યો હોત, તો સંસ્કૃત
માં રચવાને સમર્થ થાત-એ રીતે પ્રસાદ લઈને ઘર આવ્યો અને તે પ્રસંગ પછી
તેમણે કવિતા રચવા માંડી.

(૨) જોશીરાના તેમ જ કેટલાએક સુરતાના લોકોનો પણ એવો વિચાર છે કે
પ્રેમાનન્દ પોતાની માથીને ઘેર રહેતો હતો અને ભિક્ષાવૃત્તિ કરી ગુજારો કરતો.
એક પ્રસંગે કોઈ સિદ્ધ બારણે આવ્યો ને ટહેલ નાખી કહ્યું કે “મેં દો દિનકા
અપભાસી હું”; તે ઉપરથી તેને ઘરમાં લઈ જઈ, તેની હાલત પ્રકારે સેવા
બખતી. પેલા સિદ્ધે કહ્યું, ‘બચ્ચા, મેરેકુ કલ જનેકી બખત યાદ લાના.’ પછી
જયારે પેલો સિદ્ધ જવા નીકળ્યો ત્યારે પ્રેમાનન્દે તેને કહ્યું એટલે સિદ્ધે તેની છામ
ઉપર કંઈ લખ્યું; તે વખતથી તેનામાં કાવ્યરક્તિ આવી.

(૩) પ્રા.કા. ગ્રંથ ૧ લા, દ્વૈપરી હરણમાં આપેલા કવિચરિત્રમાં પાને ૪ થે
નીચે મુજબ લખેલું છે:-

તુલસીદાસની વાણીમાં એક સિદ્ધ પુરુષ હાલતો હતો, તેમનો સેવાચા-
કરી પ્રેમાનન્દની મા બરા લાવથી કરતી. આથી સિદ્ધે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે “બાઈ!
કાલે સવારે તું તારા છોકરાને લઈ મારી પાસે આવજો. સવારમાં વહેલી આવજો.”
બાઈને જતાં વાર લાગી, એટલે સિદ્ધ ચાલતા થયા. સિદ્ધને ન ભેવાથી બાઈ ગા-
ભરી બની ગઈ અને તેમની પાછળ દોડી. થોડેક ગયા પછી સિદ્ધ મળ્યા. સિદ્ધને
પગે પડી તે રોવા લાગી અને છોકરાને તેમના ચરણ આગળ મૂકી લીધો. સિદ્ધે
છોકરાને માથે હાથ ફેરવ્યો અને પાંતરા ઉપર કંઈ લખી તે છોકરાની છામે છાપ્યું,
એટલે લીલા અક્ષર પડ્યા. સિદ્ધે કહ્યું: “જા બાઈ! તારો છોકરો ગુજરાતીમાં
મોટો કવિ થઈ પ્રખ્યાતિ પામશે. જો તું વહેલી આવી હોત, તો તે સંસ્કૃતમાં ના-
માંકિત કવિ થાત.” એટલું કહી સિદ્ધ ચાલતા થયા.

અષ્ટાવકાખ્યાન.' ' નલાખ્યાન ' આદિ અનેક શિષ્ટ ગ્રંથોમાં ' ગુરુપ્રતાપે ' કાવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું જણાવી, આત્મશ્રેયેચ્છુ શિષ્યે સીધી રીતે ગુરુનું નામ ન લેવાના નિયમને માન આપી, મુક્તકંઠે 'ગુરુમહિમા' ગાયો છે. ૭૫

પ્રેમાનન્દને કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થયા મુંબંધી કિંવદંતિઓ સસ હોવાન હો, પણ એટલું તો સખળ અનુભિતિથી સિદ્ધ થાય ગુરુપ્રતાપે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ છે કે તે રંક અવસ્થામાં ઉછર્યો હતો અને સાધન-અને લાષાભક્તિનો સંપન્ન થવા પામ્યો તે સુરત અને નંદરખારના હૃદય.

પરદેશસેવનથી અને તેય આત્મપ્રયાસથી જ; તેમ જ પ્રેમાનન્દનો જે તીવ્ર અનુરાગ ગુજરી ગિરા ઉપર બંધાયો તે કંઈકુ ઉમ્મરે આવ્યા પછી અને તેય હિન્દના તીર્થાટનમાં પાટણના નાગરગુરુ, ગુર્જર લાષાભિમાની રામચરણના પ્રમોદથી, ૭૫ પૂર્વાશ્રમના નાગર ગુરુ સંન્યાસી જ્ઞાનનંદના ઉપદેશથી અખે ભક્ત જેમ કાશીમાં લાષાભક્તિનો મહામંત્ર પામ્યો, શિવદાસ અને વિષ્ણુદાસે બુધર વ્યાસના પ્રતાપે મહાસારત અને રામાયણુ લોકભોગ્ય કીધાં. તેમ રામચરણના પ્રમોદથી પ્રેમાનન્દ લાષાભક્તિનો મહામંત્ર પામી, ગુર્જરી ગિરાના ઉત્કર્ષ અર્થે પ્રયાસ આદરવા તત્પર થયો. તે સમયે તેણે સંસ્કૃત અને

(૪) " પ્રેમાનન્દકથા "ના આચારે શ. બા. હરગોવિન્દદાસજી લખે છે -

" રામચરણ હરિદર નામે કોઈ સારો વિદ્વાન રૂઝનાથના દેવળમાં ઉતર્યો હતો. પ્રેમાનન્દ ને વખતે આશરે ૧૪-૧૫ વર્ષની વયનો હતો, અને તેની પાસે જતો હતો. સાંપુએ તેની બુદ્ધિની ચક્રતા જોઈ તેને પેતાની સાથે આવવા કહ્યું, અને ઘરનાને જણાવ્યા સિવાય તેની સાથે પ્રેમાનન્દ કેટલાંક વર્ષ ફર્યો આ અરસામાં તે વ્યુત્પન્ન કવિ થયો હોય એમ લાગે છે, કવિના પુત્ર વલ્લભે " પ્રેમાનન્દકથા "મા આ વાત વર્ણવી છે " - પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧ લો દ્વૌપદીદરણુ પાનું. ૫.

૭૫, પ્રેમાનન્દ પોતે ન જાખ્યાનમાં કહે છે કે,

' ગુરુપ્રતાપે પદ્મવ કીયો, કાલાવાલો ભાખીજી. ' કડવું ૬૫.

" શ્રી રામચરણપ્રતાપથી પદ્મવ કથા હતી. "

એઆદરણુ. કવિ નર્મદની પ્રતિ.

હિન્દી કાવ્યસાહિત્યનું સત્વિક અને માર્મિક અધ્યયન કરેલું પણ ખરું, મરાઠી સાહિત્ય કદાચિત નિરખ્યું હશે, અને પૂર્વનું ગુર્જર સાહિત્ય તો નિર્ભર અવલોકિલું જ. પ્રેમાનન્દના પુત્ર વલ્લભે યુધિષ્ઠિર વૃકાદર સંવાદાખ્યાનમાં પ્રેમાનન્દના શ્રીમુખે જ કલાવેશે હિતાર આ મતને ટેકા આપે છે:—

(પ્રેમાનન્દનર,)

કવિનામધારી નથી, ભક્ત અમે ભાષ તણા,
ભટક્યા ભારતખંડ, દેવી જોવા ભગતી;
દેશ ને વિદેશ જોયા, આજ કાસ યાવા તણી,
કોડ કાંઈ પોંચ્યા નહિ, વાત વાંકી લાગતી !
હિન્દુસ્તાન મધ્ય ભાળી, ભાષા તેની ભલી નેહ,
ચવનથી શ્રદ્ધ થઈ, હજી નથી ત્યાગતી.

X X X X

“ ગુરુચરણે ધ્યાન ધરી ”—દેવી ચરિત્ર.

હરામ રુકંધમાં તે “ રામચરણ કમલમકરંદ ” લેવાના ધ્યાન દ્વારા ‘ રામચરણ ’ ગુરના કામ કામ ઉલ્લેખો પુખ્તીથી કરે છે જ. જુઓ અધ્યાય ૧૦ કડવું ૩૮ મું; કડવું ૪૮ મું; કડવું ૫૪ મું:—“ ગુરચરણપંકજનું ધ્યાન રાખુ, કાળી નાખ શ્રી કૃષ્ણ જીવ ભાખુ. ” વળી કડવું ૮૧ મું:—“ પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામચરણે. ” કડવું ૧૦૦ મું; કડવું ૧૨૩ મું અંતલાન; આથી જણાશે કે હરામરુકંધમાં સર્વે સ્થળે “ પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામચરણે ”, અથવા તો “ રામચરણ કમલ મકરંદ ” લેવા એવા ઉલ્લેખ છે. પ્રકટ ઓખાહરણમાં પણ “ રામચંદ્રપ્રતાપ ”થી (જુ. કા. ભાગ ૧થી આવૃત્તિ ૧થી) એવો ઉલ્લેખ છે, પણ ખરી રીતે “ રામચરણપ્રતાપ ” નેહએ. રૂકિમણી હરણના કડવાની પર મી કડી જોવી, (નોટ ૩૬ માં).

વળી ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડવું ૧૮ કડી ૩૪:—

વિપ્ર પ્રેમાનંદ શું કહે, ગુરગુણ કેરું પુણ્ય રે.

આવા સંખ્યાબધ દાખલા છે. પણ વિસ્તારભયથી આટલા બસ ગણાશે.

કાવ્યચરણમકરંદ લેવા, શ્રોતા વક્તા ઇચ્છે મન રે

ચણ રામચરણ મકરંદ છે આમાં, આ રસે જશે તવાન રે

(રામચરણાહ, ક. ૪૫, કડી ૪૦)

કેટલાક દેશ અમે, યાત્રા કરવાને ગયા,
 જેવાં જેવાં એવાં અમે, સાર સમજાવીયા;
 કોક ભાષા દેવી હીન, મલિન ને માલ વળી,
 કરે માલવાળી તેને, સાર થો સમજાવીયા ?
 નવીનતા નહીં કેંક, ભાષા ભાત ભત જોતાં,
 પ્રીતિ કેવી પેર થાય, વિચાર ન આવીયા.
 એવે મળી આભ્યા સિદ્ધ, પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પૂરા,
 નમી પૂછ્યું તેમને મેં, શબ્દો ત્યારે ભાષીયા,
 નિષ્કલંકી ભાષા કોઈ જતાવીએ નરવર !
 પૂજક હું થાજીં તેનો, વ્યગ્ર મન અતિ છે.
 જોઉં જેમાં તેમાં દોષ, ગિરવાણ શુદ્ધ ભાણું,
 ન કરવાનું નિહાણું, મૂઠ મારી મતિ છે.
 ધનવંત જોઈ પૂરો, ધન અર્પવા જતું તે,
 હાસી વિશ્વ મધ્ય થાય, શ્રદ્ધ એમાં રતિ છે ?
 ગિરવાણ જેવી નહિ, ઉતરતી એના યડી,
 એક પગથીયું માત્ર, ગૂઢ કેવી ગતિ છે !
 યોગિરાજ ઈશ્વરયા, વણા વેણ ત્યારે તર્ક,
 અસ્થા ! કઈ ભત તારી, પૂછ્યું એમ તેમણે.
 મેં કહ્યું હું યુજાતી, મૂલ્યવાળો ' શું જ્ઞા ' વિરે,
 શુદ્ધ ભાષા જેવી મારે, મૂલ્ય કયું એમણે.
 તારી ભાષા છે જ તેવી, ભણ્યું નવ તે જરૂર,
 વિચારી જો વારવાર, ગુણથી શરૂ જણે !
 કોમલતા કમળથી અધિક દેખાય જેમાં,
 મધુ સુધા મિષ્ટપણે હારી હારી જાય છે.
 અમલતા એમાં નથી, નથી કોઈ ભાષા મધ્ય;
 પ્રાચીનપણું તો જેનું મેંટરે મનાય છે.
 નવ રસની નાચિકા, સુખદાયિકા છે સિદ્ધ,
 જાણે નહિ તેહ એનાં, ખોટા ગુણ ગાય છે,
 કરકસુપણું ફરે છે, નથી એના માંહી રજ,

વીર અંથર્થ લાજ્યા નહિ, ખત્તા તેણે ખાય છે.
 પોતે પોતા કરી કરે, અથવા પોતાના તણી,
 પ્રથંસા તો પેર પેર, તે માંહી તે માથ રો ?
 પ્રથંસનીય નો પૂરા, તોય નૂર ઘટે તેમાં,
 તેણે વધુ બોલું નહિ, રૂપીઓ છે રાજશે !
 શુર્જર ત્રિરાત્રી તુલ્ય, ઉપમા ઉર્વામાં નથી
 સર્વગુણસપત્ત છે, ઉચ્ચાર રસાળ શો ! !
 એમ સમજવી મને, સારે પંથે વાળશે સિદ્ધ,
 અનુભવે ખર્ચ લાગ્યું, મળ્યો નાના બાળશે. (ગવિત ૮ થી ૧૦)

વળી પ્રેમાનન્દે પોતે જ કાવ્યોમાં અત્રત્ત કરેલા નિર્દેશથી પણ જણાય
 કે “સુન્દર ગુરુપ્રતાપ”થી કરેલો તેનો સંસ્કૃત કાવ્યાદિ સાહિત્યનો અને
 મહાભારત, રામાયણ, શ્રીમદ્ ભાગવત (સટિક), હરિવંશ, કૃષ્ણ-
 ‘જન્મખંડ’, જૈમિનીકૃત અશ્વમેધ, વારાહ પુરાણ, વિષ્ણુ પુરાણ તેમ જ
 અન્ય પુરાણાદિકનો અભ્યાસ સંગીત અને ગંભીર હતા. ૩૭

૩૬. અહીં વૃદ્ધ વીરરસના ગ્રંથો ગુજરાતીમાં રચાયેલા હોવાનું સૂચન કરે છે.
 પણ ક્રીયા ખાસ ગ્રંથોનું સૂચન કરે છે તે સમજાવું નથી. કદાચિત પ્રેમાનંદના
 અભિમન્યુ આખ્યાન, અંતારાત્રી આખ્યાન, રણચંદ્ર આદિનું સૂચન હોય, અગર પોતે
 લખેલા હશે, વીરરસ ના કોઈ ગ્રંથનું તેમ આશ્ચર્ય સાધના એવા અનેક ગ્રંથોનું પણ
 સૂચન કીધું હોય.

૩૭. “શ્રી ભાગવત ભાવાર્થમાં શ્રીધર થયા દીપ;

તે અનુસારે કંઈયું હરિ કરતા ઉદ્ગીર્ણ.” (સપ્તમ સ્કંધ. અ. ૧૫.)

સકળ સાસ્ત્ર નિગમનું તત્ત્વ, સર્વશિરામણિ શ્રી ભાગવત;

તે મધ્યે જતમ દશમ સ્કંધ, જોડયુ મેં પ્રાકૃત પદ્યબંધ.

કથાપ્રસંગ એક નવ પડે, ચાલ્યો જાઉં સુધે શેરડે.

આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા મલ્લિક સંબંધ.

ખાંડ્યો ગ્રંથ જોડે સમાન, કહેશે લોક કીધું અભિમાન.

નથી વાદવચન કીધું પ્રકાશ, જેમ શ્રોતાને આવે વિશ્વાસ.

વ્યાસ વાણી જાણી મેં જ્યાં, તેવી પ્રાકૃત જોડી કથા.

સમગ્ર ‘ માર્કેડેય પુરાણ ’ તો તેણે શુર્જર ગિરામાં રસબર ઉતાર્યું જ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના પંચમ, ષષ્ઠમ, સપ્તમ, અષ્ટમ અને દશમ સ્કંધોનો મનહર પરિચય શ્રોધરી ટીકાના આધારે શ્રોતાઓને કરાવ્યો છે, અને સમસ્ત મહાભારતનો તેણે પ્રાકૃત પદ્યમંથ્ર બાંધેલો કહેવાય છે, અને માર્કેડેય પુરાણમાંનો તેનો એ વિષેનો ઉલ્લેખ, (જુઓ માર્કેડેય પુરાણ પૃ. કા. કા. ભા. ૭ પાનુ ૭૭.) ‘ તથા સં. ૧૭૩૬માં રચેલો દ્વૈપદી સ્વયંવર (આ-દિપર્વનો સાઘંત સાર) આ કથનીને સમર્થન આપે છે. વળી તેણે રચેલા તેમ જ અન્ય પુરાણામી કવિઓનાં આખ્યોનોના આધારે બહુવાલેલા સમ-જ્ઞતા, કેટલાક ઉંચી કક્ષાના ગ્રંથોમાં પોતાના પૌરાણિક જ્ઞાનના જે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલા છે તે, કાવ્યશાસ્ત્રના જે કેટલાક સાંકેતિક શબ્દો વાપરેલા છે તે, તેમ જ તેના જે નિયમો તેણે યથાર્થ પાળેલા છે તે, રસાલંકારની જે નિપુણ નિબંધિત અને નાયક-નાયિકાના ભેદ-ઉપભોક્તું અને તેમના ચારિત્ર્યનું જે પ્રમાણસર (proportionate) આલેખન તેનાં નજીઆન,

રામચરણભજનકરંદ લેવા હૃદય પ્રેમાનન્દ

વેદવાર માત્ર કરો ઘરના કામ, શ્રોતાજન સમરો સીતારામ.

(અધ્યાય ૧૦. કડવું ૩૮.)

હયા એક કહું અતિ ઉત્તમ, વરાહપુરાણે જેહ રે

ભાગવત અષ્ટમ સ્કંધ મધ્યે, કહું વિસ્તારી તેહ રે.

(વામનચરિત્ર, કડવું ૧૬૬.)

અંદાસ આખ્યાન જૈમિનીકૃત અધ્યયેષને આધારે રચ્યું છે. દશમમાં, માર્કેડેય પુરાણના સપ્તમ, રૂકિમણી હરણ આદિમા “ ગ્રંથાંતરે ”, “ કાક અથ ” વિષે એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો કરી અન્ય પુરાણાગ્નિનાં સૂચન કર્યાં છે.

યુરપ્રતાપે ને સાધુને સંગે, પ્રેમાનન્દ ગુણ ગાયેછ;

આઠ પહોર મારે એની કૃપા વિણ, બીજી નથી કાંઈ સહારુંછ.

શ્રીકૃષ્ણ ખડ, હરિવંશમાં જોયું, વળી શુકદેવમુખની વાણીછ

તણ અંચનો સાર લેઈને ગાયું, રૂકિમણી હરણ પ્રમાણીછ. (૫૧).

(રૂકિમણી હરણ કડવું ૭૫૬)

ઓખાહરણ, દશમસ્કંધ, મદાલસા, મુભદ્રાહરણ, દ્રૌપદીહરણ, અષ્ટાવકા-
ખ્યાન આદિ આખ્યાનોમાં પ્રકટ થાય છે તે, ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ નાટકોમાં પણ
તે ઉપરાંત કલા, વિચિંતના, રસચમત્કૃતિ, પ્રસંગોદ્ધાટન આદિ અનેક કાવ્ય-
તરવો ઉત્તમ રીતે પ્રકાશ્યાં છે તે, આખ્યાનોમાં રાજરાગણીઓની યથાર્થાને
જે યોજના કામકામ કરેલી છે તે, સુદામા, વણિક રૂપે અને પ્લાહણ રૂપે
શ્રીકૃષ્ણ, આદિ જે હૃદયેહ્ય અનેક ચિત્રો તેણે વર્ણવ્યાં છે તે, આ સર્વ
એટલું તો સિદ્ધ કરી આપે છે જ કે તેને પંચમહાકાવ્યો, પુરાણો, હંદશાસ્ત્ર,
ગાનશાસ્ત્ર, ચિત્રવિદ્યા અને નાટ્ય અને રસાલંકાર આદિ શાસ્ત્રો તેમ જ નાટ-
કોનો પણ સારો અને પ્રશસ્ત પરિચય હોતો જ. મુખ્યત્વે દશમસ્કંધ, મદાલસા
આખ્યાન, ‘અષ્ટાવકાખ્યાન,’ ‘‘ભ્રમર પચ્ચીશી,’’ ‘ભગવદ્ગીતા, કપીલગીતા
‘વિવેકચણ્ડાચરો’ આદિ ગ્રંથો પણ તેનો વેદાન્તાદિનો, જેને પ્રેમાનંદે પોતે જ
‘મોક્ષશાસ્ત્ર’ કહેલું છે તેનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો નિકટ પરિચય પ્રકટ કરે છે.
મુશળીઓ સાથેના તેનો વાદ, કૃષ્ણના રાસવિલાસનું સમર્થન તેમ જ ઉપલા
પાંચ ગ્રંથોના વિષયોનું તેનું વિશદ નિરૂપણ આદિ ન્યાય અને વાદશાસ્ત્રનાં
તત્ત્વોનું તેનું જ્ઞાન દર્શાવે છે. ખીજા ગ્રંથોમાંના સંવાદો પણ તેની
વાદબુદ્ધિનો મનહર પરિચય કાઢે છે જ. આક્ષેપાત્મક (sarirical) કાવ્ય-
રચનામાં ગુર્જર દિગ્ગોમાં તે અગ્રપદે દિર જે છે

પ્રેમાનંદ અ.મ શાસ્ત્રનિપુણ હતો છતાં, જાતે નિરભિમાની શાણો અને કરેલ
હતો, તેમ આનંદી અને ટોળમળકમાં નિપુણ હતો. તેની
પ્રેમાનંદના નિરભિમા- કાવ્યશક્તિ તેના સમયમાં જ નિઃસંશય પ્રશસાપાત્ર કરી
નતા આદિ ગુણો. ચૂરી હતી. છતાં પણ પોતે તાને કવિઓનો દાસ જ ગણે
છે, ‘લટ્ટ’ અને ‘વિપ્ર’ના સાદા નામથી જ ઓળખ
ખ વે છે અને પોતાની કવિતામાં ખોડ હોય તો “કવિજન રખે ખોડ
માં દેશો” “કરગરી કવિઓને કહું છું દોષ રખે કોઈ ભાખો કે, ”૩૮ એવી
નમ્ર વાણીથી સમગ્ર દ.વ.ઓની ક્ષમા કામકામ માગે છે. કદાચિત્ તેનાં આ કથન

૩૮. જે બહો કીધું અભિમાન, વડતા કવિતા શ્રી ભગવાન

જામજાજીમજમકરંદ, લેવા હજી પ્રેમાનંદ (દશમ. ૬૩૩ ૪૮૪).

માત્ર વિનયથી જ પ્રેરાયલાં મનાવા સંભવ છે, પરંતુ એ માત્ર વિનયના જ ઉદ્ગાર નથી પણ ઉંચા હૃદયના છે જો તેમ ન હોત, તો તે ‘પુરાણી બાવાઓની નિર્ભક્ષના’ કરતાં પોતાને રોષ કરવા અન નિંદા ન કરવાના વ્રતને તોડ્યા માટે “મૂઠ મતિ” કહી પોતાની પામરતા પ્રતિપાદન કરત જ નહિ.^{૩૯} વળી કવિજનો પ્રત્યે માન દાખવનારા એ ઉદ્ગાર પુરોમામી તેમ જ તે વેળાના હિન્દી અને સંસ્કૃત સાહિત્યના નિષ્ણાત કવિઓને ઉદ્દેશીને જ બોલાયલા હોવાથી સ્વાભાવિક છે. પ્રેમાનન્દનો (નઃસ્પૃહતા અને નિરભિમાનતાના ઉપદેશ વિષે તેનો પુત્ર વલ્લભ કહે છે :-

કામવીર યૌધ આબેા, પુષ્પબાલ સાય લાભૌ,
યુદ્ધ વાર વાર કીધું, યોધને હઠાવવા;

કવિઓ કેહેશે ગર્વ કરે છે, પણ નહીં ગર્વની વાલ રે
સેવક સર્વ કવિનો હું છું, દાસનો દાસ પ્રમાણ રે

(જ્ય. કડવું ૨૫ કડી ૨૪)

કવિજ્ઞાતિ જાતું નહીં, કાંઈ કર્યું નરોત્તમગાન છ
કોવિદ કો દોષ ના જોશો, દોષે ભરી માનવ દેહ છ. (માંધાતા-

કડવું ૫૧, કડી ૧૮૭૬)

જયા બુદ્ધિ તથા કહું કયા, યથા ધરે વક્તા નામ,
કવિ બ્યાસ, વક્તા શુક સ્વામી, પરીક્ષિત ને શુભ ધામ
માયામય મનુષ્ય અપરાધી, વિપ્ર પ્રેમાનંદ નામ
શું પ્રાકૃત બધ બાધે ભાગવતનું, કરતા હરતા શ્રીરામ.

(દશમ. કડવું ૫૧ મું, આરંભમાં.)

વક્તા કવિતા શ્રી ગોવિંદ, નિમિત્ત માત્ર છે માનંદ,
છે કાલાવાલા હરિગુણ ગ્રામ, શ્રીનાજન કહે સીતારામ

(દશમ કડવું ૧૧૪ મું. અંતભાગ).

૩૯. જુઓ માર્કેડેય પુરાણ કડવું ૧૧૬ મું કડી ૬૩-૭૫. ઉપરાંત તેના બીજા ઉદ્ગારો આગળ “પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા” વાળા શિર્ષકમાં આપેલા છે તે જોવા. વળી જુઓ સમય સ્કંધનો અંત ભાગ તેમ જ આ નીચેનું કથન:-

વિપ્ર પ્રેમાનંદ આતુર્વિશી, મિથિા નામ છે તેહ રે,
કૃષ્ણસુત કહે સહ કોઈ, પણ છું કંચન નામ કમોર રે

કોધ સાક્ષરની સચ્ચ, રક્તવલ્લુ લાલ હૃદય,
માર માર એ ઉચ્ચાર, ધારતો લલવવા;
લોભપાસ લેઈ ઉભો, જેણે વિધવિધ ફુલ્યા,
મોહ માયા અસિ ગ્રહી, દેતો ન ચસાવવા.
મત્સર આયુધ સર્વ સજ ઘેરો ધરી ગર્વ,
પ્રેમાનન્દ વલ્લભનો, ના દેતો જ ફાવવા. -૨-
નીતિનામ નારી સાક્ષી, કામ મારીયા કરાળ,
શાંતિ શાંતિ શાંતિ ભાખી, કોધ મૂળ કાપતો;
અભયક વ્રત ધારી, લોભને લગાવી લાત,
મોહ મિથ્યા સર્વ માની, વીર્ય તેનું પામતો.
મત્સરને મારી કાઢ્યો, રીતિ ધારી સર્વ ધારી,
વધેરો વિના આયુધ, પંચવીર નાપતો.
આનન્દ આનન્દ આણી, ચાચના કંઈ છું નથી,
વલ્લભ કવીશ તોય રાખું એક રાપતો.

x x x x

શું કરીએ જોહી જોહી જાણાં ફેરે કશું થાય,
પ્રેમાનન્દ માને નહિ વલ્લભ જે ગાય છે.
વળી વારંવાર બહાલ આણી આણી આફળે છે,
અથ લખી નમ્ર થાઓ, એ તે ક્યાંનો ન્યાય છે ?
ગુરતા ગુમાવવાનો મારગ માનીઓ મોહ,
પરીક્ષત જેવા થોના, તેવા દાસ થાય છે. ૪૦

(દુઃશાસનરૂઢિરપાનાખ્યાન કવિત ૨-૭.)

યક્ષપ્રેનોત્તરના મંગલાચારમાં, તેમ જ દુઃશાસનરૂઢિરપાનાખ્યાનમાં
પણુ આથીયે સુંદર પંક્તિઓથી વલ્લભ પ્રેમાનન્દના નમ્ર અને વિનયી સ્વભાવનું

તેણે કવિતા કરવા ધારી, ક્યાંથી હોય માંહી હીર રે ?

(ઋષ્ય. ૬૩૩ું ૨૫ કડી ૧૮).

૪૦ વળી જુઓ:—કવિમણિ કરિસજ નેમધારી નમનારો,

... ..

માની આપનું હું જુઝ્યાં નથી નમ્યા હું શેણે ? (યુધિ. ૨૬૮)

વર્ણન કરે છે, અને તેને “વૈરામિત્ર”ની ઉપમા થોડી રીતે આપે છે; ૪૧ વળી તેણે પોતાના વીરજી, રત્નેશ્વર આદિ પ્રથસ્ત શિષ્યોને ગુરુ તરીકે પોતાનું નામ નહિ લેવાનો પ્રબોધ કર્યો હતો ૪૨ તેથી તેમણે બંગમાં પ્રેમાનન્દ ગુરુને નમન કર્યું છે અને “ગુરોર્નામ...આયુકામો ન મૃહ્નીયાત્” એ નિયમ પાળ્યો છે. એ પણ પ્રેમાનન્દની નિરાજમાનતા અત્યૂક સિદ્ધ કરે છે. “લક્ષમણા હરણ”ની તેની જ કાવ્યપ્રથરિત પણ તેની ખાત્રી આપે છે.

૪૧ “પ્રેમાનન્દ વૈરામિત્ર, માધવ તેમનો મિત્ર,” (મિત્રધર્માખ્યાન કવિત ૧)

૪૨ વિદ્યા અર્થે વટપુર સેત્યુ, ગુરુનું ન કહેવું નામ રે;

ગુરુપાથી, કવિપાથી, મિત્રપાથી તાર રે. (ખલિ-આ. કડવું. ૧૮)

માવનરૂપ પ્રભુ પ્રેમાનન્દ ગુણુ ગાતાં લગ્નથ,

પ્રભુના નામે ગુણુ ગાઇએ તો કાઠથી શું સમજાય ?

કૃપા થાય ને પરમાનન્દે તે કવિ વીરજી થાય,

અનેક કથાઓ કરીને વીરજી ગુણુ ગુરુના ગાય. (ખલિ- કડવું. ૧૭.)

ગુરુપાએ ગ્રંથ કીત્યા, લીલા ગાઇ ગોવિંદ,

પ્રેમ-આનન્દની પારખ શેની, મતિનો ને અંધ. (હરાવતાર-૩૮.)

બાંધમાં રત્નેશ્વર કહે છે કે

ગુરુપાએ ગ્રંથ કીધો, લીલા ગાઇ ગોવિન્દ,

પ્રેમ-આનન્દની પારખ શેનો, મતિનો ને મંદ.

.....પ્રેમવાળો પ્રતાપી

તેવે પ્રેમ જાન કરીને રત્ન કીધો કૃપાથી,

પૂર્ણાનદી વર ગુરુ સદા વાટ ઝડેતી લથાપી.

રત્ને તેને નમન કરીઆ.....(મૂર્ખાવલી)

નથી જાતે જોતો પણ પરમ આનન્દ પ્રકટે

સમૂહો સુજોના મતિ ગતિ વતી રત્ન પ્રકટે.

જદા પ્રેમે નેમે શિવ કર ધર્મો કુષ્ટ હરવા,

તદા વિચારામિત્ર કશી કમી રહી રત્ન તરવા. -૨- (મૂર્ખાવલી)

હારમહાસ પણ આવી જ લાટીએ કહે છે કે

મળે પરમનું પદ બારી. આનન્દપદ પર જાવું વારી રે,

પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા જિંડી તેમ જ સચેત પણ્ હતી. તે નિવૃત્તિપરા-
યણુ સ્વભાવનો હતો, છતાં રમિક, સોજીવો અને સ્વ-
પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા તંત્ર વિચારનો હતો તેણે સાધુજન અને પ્રભુક્તના
ગુણગાવાનો નિયમ લીધો હતો. તે પોને જ કહે છે કે,

ઉપસ હાર મુરાર કેરં, ભજન ભાવે કરં,
લખી આખ્યાન અસાર કાવિદયી લાજ મરં. ૧૨
નરવર ખટપદ યઈ, મકરદ મહી,
કંજ ગુરૂ કરી, રજ રચી, ભવમાં વિલસી;
વર ખંત ધરી, ઇક હરિ, ભવ વિધિ જ !
કવિતાસરિતામાં ઉલસી, ભવમાં વિલસી; ભજ્યાજ હરિ. ૧૪
(અષ્ટાવક કડવું ૫૪.)

હું માથું કેશવકીર્તન કરતાં મારા ભવોભવ વીટી જાય.
ભવોભવ વીટી જાય મારા, કવિતા સવિતા સમ ગણી રે;
છે એ જ વસ્તુ જાણ મારો, એ આ ભૂમિનો ચિંતામણિ રે.
(માર્કંડેય પુરાણ કડવું ૫. કડી ૩૧.)

અજ્ઞાન ભવોભવ તો રહે, ગુણ માધવના નવ ગાય રે;
વિપ્ર પ્રેમાનંદ નિધિ ન વાંછે, ને જોઈ પુરાણી મહલાય રે.
(માર્કંડેય. ક. ૧૩૦, કડી ૧૬)

આઠે પોહોરે મારે એની રે ક્યની, ખીન્નું નથી કોઈ રહાવુંજ,
અહોરાત્ર નિજ પદમાં લોટી, પ્રકૃતિપુષ્પને ગાવુંજ.
ને ને રૂપ ધરે રાધાવર, તે તે લીલા માર્કંજ.
ઉલ્લસમાં એ ઉલ્લસ મારો, સમજ્યો, એ પીડું, એ ખાવુંજ.

(રૂકિમણી હંણ કડવું ૨૫-કડી ૪૬-૫૦.)

પ્રેમપદમાં તે મનસા મારી, આનન્દપદને નાખું આવારો રે. ૧૪
કૃષ્ણસુતા કૃપા કરો મુને સારી, નહિ યાયે દ્વારકાદાસ અહંકારી રે. ૧૫
(કૃષ્ણલીલા પ્રા. કા. ૯ પા. ૨૨૫.)

હરિદાસ પણ 'ભાસ્વતસાર'માં કંઈક આવા ઉદ્દેશ કરે છે.

ભટ્ટ પ્રેમાનંદ ગોવિન્દ અવર ન મનસા એક રે,

કુચુદ્ધિ, હીન હીન જન નવ તબચો વિવેક રે.

(આકર્ષેય પુરાણ. કડકું. ૫ કડી ૩૬.)

કરતાં કવિતા કૃષ્ણજીવી નિમિત્ત માત્ર તે હું.

આસારો અવિનાશીનો, કવિજન ભાણે શું?

(અભિમન્યુ કડકું ૫૧.)

વિષ્ણુ પ્રેમાનંદ કંઈ ન ભણું, વિખાણું ગુણ ગોવિન્દના રે.

ગોવિન્દના ગુણ જેમ તેમ કહું, નવ ભટ્ટ હતાપણ જ્ઞાન રે;

હરિનામ દે અક્ષર વડે, વળે કોટી મંજારનાન રે.

(દશમસ્કંધ અ. ૭. કડકું ૨૫.)

ભક્તિભાવે વા દ્વેષભાવે, હૃદયમાં રધુપતિ રાખો;

કહે પ્રેમાનંદ હરિભજન વિના, રખે દિવસ એણે નાંખો.

મા નાંખો જન્મ ભજન વિના, કરો સીતાપતિ મિત્ર રે.

(દશમ. કડકું ૨૭ મું.)

હરિજન હરો તે ભણ્યો, પ્રેમભક્તિની પેર,

મુશળ નિંદા ભાણ્યો, ભવા જમને ઘેર. (દશમ કડકું ૬૪ મું.)

મારો, તારો, પારો, ત્રિકા ! જ્યમ ત્યમ પાર ઉતારો રે,

કોવિદ જન ! કવિતા નથી કરતો, હરિગુણ ગણ ભવારો રે.

તે હરિગુણ ગણવા વારો મારો, સારો અર્થ સમારો રે.

(આકર્ષેય કડકું ૧. કડી ૨૩-૨૪.)

પ્રભુના ગુણગણ ગાવા અંતર આવે ભરતી ચોટ રે,

કવિતા ચંદ્રિકા નિધિ નિરખી, મનતરંગ તૂટે કોટ રે. (હરિશ્ચંદ્રક. ૨.)

કવિભક્તિ ભણું નહિ કંઈ, કર્યું નરોત્તમજાનણ.

(મોખાતાખ્યાન કડકું ૫૧. કડી ૧૮.)

કહેવા માત્ર હું, પ્રેમાનંદ, કુખી હરિવિચોગે મન રે;

(આખ્ય ૭ ક. ૨. કડી ૧૬.)

વિષ્ણુસેવક ચતુર્વિંશી જેનું હરિચરણે મન રે. (,, ક. ૮ કડી ૪૨)

જન પ્રેમાનંદ મિથ્યા ભણ્યો, જ્યમ ત્યમ હરિગુણને ગણું રે.

(સામળસાહનો વિવાહ ક. ૩૬ કડી ૨૦)

જેમ મીન ધરૂં ચંદ્રમંડળ, જેમ પતિત વાંછે મંચ રે;
નિરધન ચિંતામણિ ધરૂં, તેમ મને હરિજન સંચ રે

x x x x

હરિદાસ કેરો સંજ મુજને, સદા વશીલ નેહ રે;
નેહ તણે સંગે કરી ને, થાય નિર્માળ દેહ રે.

(વામન ચરિત્ર કડવું ૧૬ મું)

હરિનું નેહ હરિજનને, હરિ હરિ વિના ન ઉદ્ધાર રે
ભટ પ્રેમાનંદ શું સ્તવે, ચર્મજીવ્યાએ નિરધાર રે. ૪૨

(શામળસાહનો વિવાહ ક. ૨. કડી ૧૩)

આ સર્વથી જણાશે તેમ પ્રેમાનંદ સદા કવિતારસમાંજ અને પ્રભુનાં
ગુણગાનગાવામાં જ નિમગ્ન હતો. તેને નન્દરજાસના કાકાર, તેમ જ વૈષ્ણવી શ્રેષ્ઠી

૪૨ ઉપરાંત વધુ વાનગી માટે દશમ સ્કંધ કડવું ૨૭ મું, કડવું ૧૨૩ મું;
કડવું ૧૪૬ મું. વામનચરિત્રનો અંત ભાગ; શામળસાહનો વિવાહ કડવું ૩૬ કડી
૨૦; કડવું ૪૦ મું કડી ૫૫ મી; ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડવું ૫ મું કડી ૩૨ મી વગેરે
વગેરે, જુઓ. આ સહુ તેના ઉદ્ધારો સ્વાભાવિક હોવાની અચૂક પ્રતીતિ
પૂરી પાડે છે.

૪૩. પ્રેમાનંદને કવિતા કરવાની એવી તો જીવી આદત પડી હતી કે તેને તે
વિના કંઈ વળતોજ નહિ. તે પોતે જ કહે છે કે,

“ તેમાં કાળ પડેલો ફૂડો, ધન્ય ભાગ્ય નહીં મહાભાગ રે,
તદપિ આગણીસો સૂણાં કંધે ધાવણાં ખાળ રે.
તે સત્તરસેં આગણીસે કાવ્ય કરી શું કીલે રે,
ભતિસ્વભાષ મટે નહિ ભાઈ! કાવ્ય કયે મન રીલે રે.

(ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડવું ૨૫-કડી ૨-૩.)

જન પ્રેમાનંદ કાંઈ ન જાણે, આની કવિતા શુભ્ય રે;

(સાકિંડેય. ક. ૧૨૨ કડી ૮૬)

અનેક ભક્ત અવનિ વિધે, તેમાં મહાનના અણ ગાઈ;

ભક્ત ને ભગવંત એક છે, અણ ગાઈ વૈકુંઠ ભઈ.

(શામળસાહનો વિવાહ, કડવું ૧ કું.)

જનો દેશાર્ધ શૈકરદાસ માધવદાસ આદિનો પાકો આશ્રય મળ્યો હતો. ૪૪ છતાં તેણે તેમની લેશ માત્ર પણ પ્રશંસા કર્યાનું જણાવ્યું નથી. પ્રાકૃત મનુષ્યમાં માત્ર કૃષ્ણભક્ત નરસિંહના જ ગુણગાન તેણે સકારણુ ગાયાં છે. બાકી તો તેણે મહાભારત અને પુરાણોમાંથી ધર્મનિષ્ઠ કે વિષ્ણુભક્ત 'નરોત્તમો' નાં ચરિત્રો જ પસંદ કરી તેમનાં મુક્તકંઠે વખાણુ કર્યાં છે. તેમાંએ તે ધી પસંદગી રસિક અને પ્રોધદાયો છે; કારણુ તેણે વિષ્ણુદાસ, નાકર અને શિવદાસની પેઠે કેવળ વતનિય-માદિનાં પાલન કરનારા, 'નરોત્તમ' રાજવશીઓ સુંટી કાઢ્યા નથી, પણ આદર્શ જીવનના નમુના રૂપ નાયકનાયિકાઓ પસંદ કરેલાં છે. તે કહે છે કે "એવા નરવરના ગુણુ ગાવા, રમના ચર્ચની મળતીછ; એ શોકાસિએ બળે અંતર, વાવ શી કહેવી વળતીછ." (માધાતા-ક. ૫૨: કડી ૨૬૬) આવા કડક નિયમને લીધે વલ્લભ સાથે પ્રેમાનન્દને વારંવાર ઝઘડો થતો હતો; કહેવાય છે કે પોતાના પિતા પ્રમાનન્દના ચિત્ર માધવ શેઠની પ્રશંસા સ્વેષામક 'માધવજાવ્ય'થી વલ્લભે કરી, માટે પ્રેમાનન્દ તેને વલ્લભ ભાટ કહેતો, એટલું જ નહિ પણ તેણે તેના 'માધવજાવ્ય'નો નાશ પણ

નણુ સુનણુ નહી, દ્વિજજન કાંઈ, નહીં સાચી પુરાણી વેદાન્તિ રે;
હું ચાતુરિશી ભટ પ્રેમાનંદ, જોઈ કવિતા ધર્મ મન શાન્તિ રે.

(માર્કડેય. ક. ૧૩૭ કડી ૬૭)

કવિતાકામીજન વિનતી કરે રે. (માર્કડેય. ક. ૨૦૭ કડી ૬

માર્કડેય પુરાણમાંથી તેમ જ બીજા આખ્યાનોમાંથી આવા આશયના બીજા અનેક ઉત્તારો ટાકી સકાય તેમ છે વળી જુઓ ૪૪ મી નોંધ.

૪૪ દેશાર્ધ મહોતા શૈકરદાસે મુને આજ્ઞા આપીછ. (રણુપદ્ય કડતું ૨૫.)

ન હરમારમાં ભક્ત ઘણેરા નરસિંહકથાથી વૃત્ત ન થાય રે,

રાજને રીઝવતા મઃટે હરપૂર્ણ કરે શ્રી મહારાય રે.

(શાસ્ત્ર કડતું ૨૫-કડી ૧૨.)

નંદરમાર રિધે રિચરી, કવિતા સવિતા સમ ચિત્ત ધરી, લલિયા જ હરિ;

રાજગુરુપદને તથાને મદને રદને કદને રિધે હરરી ભગિયા જ હરિ.

હરે હૃદયમે જઈ, નવ ગુણ મેં જઈ, વકી કથા ક'ગી, મથી ન, ભગિયા જ હરિ.

(અષ્ટાવકાખ્યાન કડતું ૧૪-કડી ૧૪૨૩)

"મિત્ર રીઝાવા કારણે, વળી વાડવ મોઝિક સાં રે."

(લલિમણ હરણુ કડતું ૧૭.)

કરાવ્યો હતો. ૪૫ આવી વૃત્તિથી જ તેણે ‘ ધર ધર અઢળાચ, જઈ શેર કાઢે
ભાગવત વાંચે, યજ્ઞમાનના ગુચુ’ ગાનારા, (માર્કેડેય, ક ૮૮. કડી ૩૪-૩૮)
“ શ્રદ્ધાનના લાકુ ખાવા, પાપપોટલો વધારનારા ” (ક ૮૪ કડી ૪૬),
“ અતિ રાગડા મોટા તાણી કયા શાણી શાણી કહેનારા, ” “ કહેનાર પણ
કરનાર નહિ, ” “ જાણે વળગ્યું હોય એ.ડ, ” “ ભૂત વળગ્યે મન ભમી ગયું
હોય, ” “ એવા દ્રવ્યકાળે જૂવા ભટકનારા, ” “ લોલુપ પુરણીએ! ” ની પણ
ભાટાઈ માટે સખત ઝાટકણી કાઢી છે. તેના સમર્થ શિષ્યોએ પણ એ જ
નિયમને અનુસરીને નરોત્તમ અને ભગવદ્ભક્તોના જ ગાન કર્યા છે.

આમ અધાટત અને પામર માનવોની મશ્સાના વિરોધી, પ્રેમાનન્દનું
ઉદરનિર્વાદનું મુખ્ય સાધન કયાગાન અને કાવ્યાલેખન
ઉદરનિર્વાહ અને હોયું વિશેષે સંભવે છે, અને તેના મંથે તેમ જ કિંવ-
રાન્યાશ્રય. દત્તીઓ આની શાખ પૂરે છે. તે પોતે જ નિખાલસ-
પણે દ્રૌપદીહરણમાં કહે છે કે “ કવિઓ નૃપતા કે
શ્રીના હળધર (જમિનદાર) બળધર ત્રાસ ” વેઠે છે, પણ હું “ જમતીમુર
લોભી ” એ ન્યાયે નિર્વાહસાધન મેળવવા પૂરતો જ લોભી છું, છતાંયે દાસપણું
(ખુશામતખોરપણું, કે ગુલામી) કરતો નથી, નેમ નિર્વાહ માટે “ ઉદાસપણું ”

કવિ નહી, કવિતા મનમાં ગમે, ભવરી તો ન કવે, ઉભરો શમે ?

નવ સૂમે દમને દમતાં મરી, હરવને ભજતાં હરિ હે હરિ !

પણી કહો કિમ તો કરતું કળે ? નમી નમી કવિને કયવું બળે.

કવીરા ! તો કરણા કરએ વરી, હરવને ભજતા હરિ હે હરિ.

(દ્રૌપદી. કડવું ૩૦. કડી ૨૬-૨૭)

જીઓ શામળશાહનો મોટો વિવાદ :—

અનેક ભક્ત અવનિ વિષે, તેમાં મહાનના ગુણ ગાઉં;

ભક્ત ને ભગવંત એક છે, ગુણ ગાઈ વૈકુંઠે નહિ. કડવું. ૧ કડી ૧.

તેમ ભક્ત નરસિંહને નાગરોએ દુઃખ લીધેલું, તેથી બળ્યા દિલને શાંત કરવા
અને નાગરોને રીઝવવા તથા ખીજવવા નરસિંહચરિત્રો લખ્યાં છે.

૪૫. જીઓ દુઃસાસનકધિરપાનાખ્યાનની પ્રસ્તાવના. પા. ૩.

(બેપરવા) પણ સેવતોયે નથી. ૪૬ કદાચ વલ્લભ કહે છે તેમ આખ્યાનકવન સિવાય ખાસ બીજો ‘દ્રૌપદી ઉલ્લસ રાજ્યાર’ તે કરતો નહિ હોય તેમ કેવળ ‘ઉદરે ઉલ્લમે ભઈ કયા કથી’ નહીં હોય, ‘સુધન્વાખ્યાન,’ ‘નળાખ્યાન,’ ‘સુદામાચરિત્ર,’ ‘શ્રાદ્ધ,’ ‘દ્રૌપદીહરણ્ય,’ ‘દ્રૌપદી સ્વયંવર,’ આદિમાં પ્રેમાનન્દ પોતે જ ‘ઉદર નિમિત્તે પરદેશ સેવ્યા’નું, ૪૭ હિન્દુસ્તાનના ધૃંદા-વન આદિ તીર્થોનો પ્રવાસ શ્રીમંતો સાથે કર્યાનું, સુરત, નંદરખાર અને અને વડોદરામાં તેમ હસ્તિનાપુરમાં ૪૮ પણ કથાઓ કર્યાનું અને નંદર-

૪૬ બુઝો દ્રૌપદી હરણ્ય કહ્યું ૩૦. કડી ૨૯-૩૦.

કવિઓ નૃપના કે શ્રીના, હળધર ભળધર ત્રાસ,
જ્યતિસુત્ર હું લોલી તો, પણ વટપત્તન વાસ;
વટપત્તનમાં વાસ આપ્યો, લોલીનો રહું લોલી રે.
દાસપત્રું, ઉદાસપત્રું ના રહું પ્રેમાનન્દ લોલી રે.

૪૭ ઉદરનિમિત્તે પરદેશ વેઠ્યો, સેવ્યું નંદરખાર;
નંદીપુરમાં પદ્મબંધ કીધો,.....(સુધન્વા. ૧૫.)
“ મુહૂર્ત કીધું સુરત માંહે થયું પૂર્ણ નંદરખાર ” (નળાખ્યાન ક. ૨૪)
“ ઉદરનિમિત્તે સુરત સેવ્યું ને ગાય નંદરખાર,
નંદીપુરમાં કયા કીધી જ્યા બુદ્ધિ અનુસાર ” (સુદામા ક. ૧૪)
“ ઉદર કાળ રહી દીન આઠમાં, કવન આ ધરીયું ધરી પાઠમાં.”
(દ્રૌપદી હરણ્ય કહ્યું ૩૦ થું કડી ૨૫.)

નંદરખારે કાલ વેઠી, અજમ રકબ કયા કરી રે,
(જામનકયા કહ્યું ૧૪, કડી ૧૪,)

ઉદર ભરવા કાજલ: એ હરિકૃપાએ હુંડી કરી તે હસનપુરમાંયજ
(હુંડી, હિ. ત્રિ. પાની પ્રતિ નં. ૧૫ અ)

ઈત્યાદિ, ઈત્યાદિ.

૪૮ હરિકૃપાએ હુંડી કવી, હસ્તિનાપુરમાંહે.

શ્રોતાજન સહ સાંભળો, વૈકુંઠપ્રાપ્તિ થાયે. (નર્મદાશંકરની પ્રત.)

રા. હીરાલાલ ત્રિ પારખની ૧૫ અ પ્રતિમાં (જેને ભારો ૪૭ મી નોટમાં

૭) હસનપુર (એટલે સુરદાનપુર)માં હુંડી ગયાનો ઉલ્લેખ છે, પણ પ્રેમાનન્દે ઉત્તર હિન્દમાં તીર્થયાત્રા કર્યાનું પ્રસિદ્ધ હોવાથી હસ્તિનાપુરમાં હુંડી ગયાનો વિશેષ સંભવ છે.

બારના સભ તથા બારિષ વૈષ્ણવોને રીઝ્યાનું જણાવે છે. વડોદરામાં તે કયાથી ક્યાં સુધી રહ્યો અને ક્યારે ક્યારે મુરત તથા નંદરખાર જતો તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી; પરંતુ સં. ૧૭૨૬ પહેલાંના દોષ આખ્યાન-માં પરદેશ વેઠ્યાનું તેણે જણાવ્યું નથી, તેમ તે અગાઉ તે પરદેશ ગયો હોય, તેમ જણાતું પણ નથી. કારણ ઈ. સ. ૧૬૬૪ (સં. ૧૭૨૦) થી ૧૬૭૩ સુધીમાં મરાઠાઓએ (શિવાજી) મુરત બંદરને ત્રણ ત્રણ વાર હુંટ્યું હતું, તેમ સને ૧૬૬૬ માં બાદશાહ શાહજહાન મરણ પામ્યો અને શુજરાતમાં પણ મોગલ સરદારોની આપસઆપસની યડસાચડસી, અને મારામારીથી ધણી અવ્યવસ્થા હતી, તેમ પ્રેમાનંદ પોતે જ કહે છે તેમ ‘જેટલાં ગામ એટલા રાજા’ એવી અનધન સ્થિતિ હતી. એટલે શુજરાતમાં સામાન્ય રીતે તથા તેની પડોશનાં નંદરખારાદિ વ્યાપારધામોમાં ધણુંખરું શુજરાતીઓના વ્યાપારરોજખાર થાળે પડ્યા ન હતા. પણ આ સમય દરમ્યાન જણાય છે તેમ પ્રેમાનંદે સં. ૧૭૨૦ માં વડોદરામાં મિત્ર બાધવની પ્રેરણાથી ‘લક્ષમણા હરણ’ રચ્યું, વીરજી આદિ શિષ્યોને આખ્યાનો બાધવાની પ્રેરણા કરી. વળી તેણે સં. ૧૭૨૩માં ‘ઓખાહરણ’ રદ કડવાનું બાધ્યું. ૪૯ સં. ૧૭૨૭ માં “અન્દ્રહાસાખ્યાન” અને અભિમન્યુ આખ્યાન અને સં. ૧૭૨૬ માં “મહાલક્ષ્મી આખ્યાન” રચ્યું. આટલી કૃતિઓ તેણે વડોદરામાં રહી રચી.

કડવાં જોવીસ પદ સાતસે, બાર બાર દસ દેસીછ

ક્યા કવિ વંદાવન મધ્યે હરિ લીલા ઉપદેસછ

રણયજ્ઞ. ગુ. વ. સી. નં. ૧૪૨ ક

અને ૧૧૯માં અંક વાળી પ્રતિ પણ આડકતરો ટુકો આપે છે.

૪૯ ૨૯ કડવાની પ્રત હલપત દુર્લભરામવાળી ભેઈ, કવિ નર્મદે પોતાની

નોંધમાં (જે શુજરાતી પ્રેસમાં હયાત છે) આ પદ્ધતિઓ ટપકાવી છે:—

“સંવત સત્તર ત્રેવીસ વિક્રમ ચૈત્ર સુદ નવમી ગુરવારજ

શ્રીમુન્દર ગુરુપ્રતાપે પ્રોટ કયું કાવ્ય શ્રી આધારજ.”

પ્રેમાનંદે બીજા કાવ્યો જેમ બહલાબ્યાં તેમ આ સમય પછી ઓખાહરણ

પણ અનેક કથાપ્રસંગોએ અવશ્ય બહલાબ્યું હશે, એમ માનવા કારણ છે.

૨૧. અનલલાલ વિદ્યાસમ રાવળવાળી ૨૯ કડવાની પ્રતિમાં આ પદ્ધતિઓ છે:—

પરંતુ શુજરાતમાં પડતા અવરનવર નાના મોટા દુકાળો ઉપરાંત સં. ૧૭૨૯ માં ભારે ઓઝણીસો ફૂટે કાળ પડ્યો. “લુપાતુર થયાં પ્રાણી પણ બક્ષે અન્ન્યોન્નનાં બાળ, ” ૫૦ “માતા પુત્રને ખાય ” એવા વસમા અને કારમાં દુકાળનો અનુભવ થતાં, શુજરાતના અશરફ શરારી વ્યાપારીઓથી વસા-યલા, વ્યાપારના ધામ “નંદરઆરમાં આવી વસ્યો કૃષ્ણસુત પ્રેમાનન્દ અરિનો અરિ ” અને પ્રસંગ અનુસાર, અનાવૃષ્ટિ ટાળનાર શુંગી ઋષિનાં ગુણગાન કરનાર “ઋષ્યશૃંગાખ્યાન ”નું સુંદર, હૃદયસ્પર્શક અને રસમર કાવ્ય રચ્યું, બકતની નાણુંભીડ ટળાવવા નરસિંહની હુંડી ગાઈ અને સં. ૧૭૩૦માં લોકસંકટ ઉઢારવા બજદુદ્ધારક વામનજીની “ વામનકથા ” પણ કરી. વળી સિંહસ્થની સંધિ આવતાં ગોદાવરીની યાત્રાનો પણ પ્રસંગ સાધ્યો પણ હશે. પરંતુ તેથી કહેવાયું છે તેમ સં. ૧૭૨૯માં મરણ પામેલા મરાઠી સમકાલીન કવિ વામનનાં (શકે ૧૫૪૦-૧૫૯૫) કાવ્યો વાંચવાનો યોગ થયો હતો એમ માનવાને સખળ કારણ બજાતું નથી. અલબત્ત યાત્રાપ્રસંગો અને વ્યાપારસમાજોથી તે સમય અગાઉ મરાઠી બકિતપ્રેરક સાહિત્યનો ગાઢ સંપર્ક શુજરાતી પ્રજાને થયો હોવાં જોઈએ જ. નંદરઆરમાં તે નંદી-પરામાં રહેતો હતો. અહિંના નિવાસના આરંભમાં તે કથાગાન કરતો હતો; પરંતુ તેની કીર્તિ ઠેક રાજદરઆરમાં પોહોંચતાં, સં. ૧૭૩૬-૩૭માં તેણે રાજાને રીજવવા નરસિંહના આપનું શ્રાદ્ધ, આંધાતાખ્યાન, દ્રૌપદી સ્વયંવર આદિ હાસ્યરસ અને વીરરસને પોષનારાં આખ્યાનો તથા ભગવદ્ ગીતા વગેરે એક પછી એક રચવા માંડ્યાં ૫૧ આ જ અરસામાં કદાચિત્-શ્વાંતરસપ્રધાન કાવ્ય અષ્ટાવક આખ્યાન પણ અહીં રહી

વીરક્ષેત્ર મધ્યે, વાહી માહે વિપ્ર ચતુર્વિંશી જ્ઞાત,

પ્રેમાનન્દ આનન્દે રહે, જય જય વૈકુંઠ નાથ.

૫૦ ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડવું ૫. કડી ૧૯-૨૬; ક. રૂપ. કડી ૧૭-૨૫.

૫૧ “ નંદરઆરમાં બકત બજેશ, નરસિંહ કથાથી તૃપ્ત થાય રે

રાજાને રીજવવા માટે, હૃદય પૂર્ણ કરે મહારાજ રે.

(શ્રાદ્ધ સં. ૧૭૩૬ કડવું. ૨૫)

તેણે રમ્યું હતો. સં. ૧૭૩૮માં મુદ્દમાચરિત્ર- ગાઈ, તે પાછો વડોદરે આવ્યો. વડોદરામાં મોંમેર નાગરી ન્યાતની પાટે ગાયું, અળવીતરા નાગરોની પચ્ચીથી ઉગ્રવવા " નાગરનિંદા " ગાંધી, અને શામળશાહનો વિવહ રચી હાસ્યરસ ઠક્કર્યો. સં. ૧૭૪૦માં મુદ્દમાચરિત્ર અને સં. ૧૭૪૧ માં રણુચર ગાયો અને પાછી નંદરનાર તેમ સુરત ગયો. પાછી આંટાફેરી કરી, નળાખ્યાન અને દ્રૌપદીહરણુ રચ્યાં. મુક્તદાહરણુ તેમ જ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન, જેનાચરિત્ર આદિ રચી માર્કેડેવપુરાણનો પદ્યમંત્ર ગાંધી દીધો. નંદરનારમાં રહેતાં ધીરે ધીરે તે સં. ૧૭૬૬માં (કે સં. ૧૭૪૧ માં) રાજગુરુપદ પણુ પામ્યો. પર તે દરમ્યાન તેણે અનેક રસભર કાવ્યો અને આખ્યાનો સુરત અને નંદર નાર ઉમયમાં તેમ જ વડોદરામાં પણુ ગાંધીયાં અને પૂર્ણ પણુ કર્યાં. આ જ અરસામાં સમગ્રય છે તેમ કેટલાંક અરજીત મહાકાવ્યોમાં જેમ મહાકવિઓએ અને અલંકાર, પિંગળ, શબ્દભૂષણ, ચિત્રખંધ, કૂટખંધ, આદિતું અલૌકિક પ્રભુત્વ સિદ્ધ કરનારા વૃત્તાનુસારી પ્રખ્યાત રચ્યા છે તેવી ધાટિએ પ્રખ્યાત રચવાને પ્રેરાતાં પ્રેમાનંદે દ્રૌપદીહરણુ રમ્યું તેમ જ નાટકોની રચનાતું કાર્ય પણુ આરંભ્યું. શામળશાહનો વિવાહનો અંત લાગ (કડવું ૪૫, ૧૮-૩૭) આની સમગ્ર સાક્ષી રૂપે છે.

નંદરનાર તે અરસામાં વ્યાપારનું ધીકું મથક હતું. તે કિલ્લિકાદ અને પાણીના સંગ્રહવાળું આબાદ શહેર હતું. નંદરનાર નંદરનારની સ્થિતિ ના ' ગુર્જરા ', મૂળે ગુજરાતના ' લેહિઆ કણુમી'ઓ કવી હતી ' હતા, અને તેઓ આ પ્રદેશ ખેડતા હતા. સંવત સંક્ર ૧૭ -૧૮માં ગુજરાત અનધન સ્થિતિમાં હતું; દુકાળાદિથી હંસાનવેરાન અને ખેદાનખેદાન થયલું હતું. મોગલોના અને મહેલસીયોના ત્રાસ

".....અહ્ય બુદ્ધિએ રીઝતું રાભન
રાયે આજ્ઞા શ્રીગુણે ભાખી, ધર્મરાયની લીલા દાખી."

(દ્રૌપદી સ્વયંવર સં. ૧૭૩૬ કડવું. ૭)

પર " રાજગુરુપદ લઈને " અજ્ઞાવકાખ્યાન.

સહી રહ્યું હતું ત્યાં લુટારા મરાઠાઓએ પણ બેસતમ કાળા કહેર કામકામ વર-
સાવા માંડ્યા. દુકાળોએ પણ સંતાપ પાડવામાં કાંઈ મણુ ન રાખી, એટલે સાહસિક
ગુર્જર વ્યાપારીઓ અને ધનાર્થીઓએ દક્ષિણ તરફ પાછી દૃષ્ટિ આસ દોડાવી.
કેટલાક સમયથી ધણા ગુર્જર શ્રીમંતાની પેઢીઓ નંદર્યારમાં તેમ જ
બુરહાનપુરમાં હતી. તેમ દક્ષિણમાં પ્રેમાનંદના પુરોગામી ભાલણ ઔર-
માળાદમાં, શિવદાસ વિળપુરમાં તેમ જ અન્ય કવિઓ આવા વ્યાપારનાં
મથકોએ ગુર્જર બંધુઓના આશ્રયથી રહ્યા હતા. અંગ્રેજોએ સં. ૧૭૩૨-
(ઈ. સ. ૧૬૬૬)માં પહેલાં અહીં કોઠી બાંધી હતી અને પછી અમ-
દાવદમાંથી નંદર્યારમાં સં. ૧૮૨૬ (ઈ. સ. ૧૬૭૦)માં મુખ્ય પેઢી સ્થાપી
હતી. આમ નંદર્યાર ધીરે ધીરે વ્યાપારી મથક બન્યું હતું. તે વેળા
નંદર્યારનો શકાર (કદાચ ફેબ્રુઆરી) ફાળુ હતો, તે પ્રાપ્ત ઇતિહાસથી
જણાતું નથી; પણ પરંતુ મરાઠી પરિવલ્લથી કંઈક અસ્તવ્યસ્ત થતાં,
મેઝાસાઈની પડતીના કાળમાં કદાચિત્ જાલાવાડમાંથી ભાગી આવી અહીં
સને ૧૪૨૬થી વસેલા કોઈક ઠાકોરના વંશજોના કબજામાં આ પ્રદેશ હશે, એમ
પાંડે પાંચે સમજાય છે. ૫૪ વર્ષી એન્ડર્સનનું “વેસ્ટને ઇન્ડિયા” અવલોકતાં તેમ

૫૩ સ્વ. ઇન્દ્રાશમ સૂર્યશમ દેવાઈએ નંદર્યારની મુલાકાત લઈ શોધ
માનો પરિણામે જણાવ્યું છે કે “તે વેળાના નંદર્યારના રાજાનું નામ ભૂપતસિંહ
અને રાજપુતનું નામ વીરસિંહ હતું. ઓળાહરણ સાંભળવા રાજાએ તેને તેડાવ્યો
હતો, અને તે સાંભળી ધનામ આપ્યું. પછી તેની સૂચનાથી રાજાને તેની મરણ
પામેલી રાણીના શોકમાં દિલાસો આપવા નળાખ્યાન રચવા માંડ્યું, અને સં.
૧૭૪૨ માં પૂરે કીધું.” (જુઓ નળાખ્યાન રા. છ. ઠા. મોહીવાળુ પાનું ૨૧.)

પ્રેમાનંદના પોતાના હલ્લેઓ નંદર્યારના રાજા સાથેના તેના સંસર્ગના છે.
પણ તે વેળાનો નંદર્યારનો સમ્રાજ્ય અને વિશેષ વિસ્તૃત ઇતિહાસ મળે તો
પ્રેમાનંદના જીવનપ્રસંગો ઉપર સારો પ્રકાશ પડવા સંભવ છે.

૫૪ જુઓ “બાંએ ગેઝીયર” વૉલ્યુમ ૧૨ પ્રકરણ ૧૪ પાનું ૪૫૭ ને
“દેવરનીઅર ઇન હેરીસ” ગ્રંથનો ભાગ બીજો મળે તો આથી પણ કંઈક વધુ
ચોક્કસ હકીકત મળવા સંભવ છે. એન્ડર્સનનું વેસ્ટને ઇન્ડિયા પાનું ૧૬; ઇન્ડિયન

જ ઇતિહાસકાર ઈલીયટનો અંચ જોતાં સં. ૧૭૫૧ (ઇ સ. ૧૬૯૫)માં (પ્રેમાનંદ નંદ્યારમાં હતો તે સમયે) મોગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબનો અશ્રિત એક “ ફૅજદાર ” હાલના ચાણુદાર કરતાં વિશેષ મુશ્કી સત્તા અને સ્વતંત્રતા ધરાવનારો ઠાકોર નંદરબારનો વહીવટ ચલાવતો હતો. તેણે સં. ૧૭૫૨-૩ (ઇ. સ. ૧૬૯૭)માં મરાઠાઓને તેમ જ મોગલ સરદાર હુસેનઅલીને પણ હંદાવ્યા હતા; તે સમયે નંદરબાર જેવાં બાપારી ધામોના કિલ્લા અવરનવર હાથખદલ થતા હતા અને મરાઠાઓ ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવતા હતા. છતાં તેઓમાં નંદરબારનો ઠાકોર (ફૅજદાર) ચરવીર તથા કાબેલ હોવાથી ધણી કાળ પોતાની સત્તા ટકાવી રહ્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ એ પ્રદેશમાં પોતાનો શિક્કો પૂરેપૂરી જમાવ્યો પણ હતો. કદાચ આ ઠાકોર તદ્દન સ્વતંત્ર નહિ હોય, પણ ખડ્છી ભરનારો હશે, છતાં તે કાગમાં મુદકગીરી કરનારો ઠાકોર હોઈને રાજા જેવો જ લગભગ સ્વતંત્ર હતો. તેથી તેને ‘ રાજા ’ના નામથી યથાર્થ રીત્યા સંબોધી પ્રેમાનંદે તેનો ઉલ્લેખ કાધો હશે, એમ જણાય છે.

અહીં નંદ્યારમાં પ્રેમાનંદ સં. ૧૭૬૬ મુધી તો રહ્યાનું અને સારી રીતે દ્રવ્ય સંપાદન કર્યાનું ચોક્કસ જણાય છે. વલ્લભના (અપકટ) અંચના આધારે રા, બ હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા જણાવે છે કે “ નંદરબારના રાજા સાથે કવિને સારી મિત્રાચારી હતી; તેથી રાજા તેને ધણી વાર પોતાને ત્યાં બોલાવતો. વડોદરાના બે ધનાઢય નાગર વાણીયા પ્રેમાનંદનાં પુસ્તકોની નકલો કરાવતા અને એક શ્રીમંત ગૃહસ્થ તો પોતાને ખર્ચે તે વહેંચતો. ”

પ્રેમાનંદની વૃત્તિ પ્રશંસોપજીવી ન હતી; તેને ચદ્દચ્છા કીર્તિ અને કંચન પ્રાપ્ત થયાં હતાં અને ઠીક જમ્યાં પણ હતાં. તે રાજ્યશ્રય ઉપર તેથી જ ઝાઝું ઝડુમ્બો ન હતો. અને તે કારણે કેવળ નંદરબારના રાજા પાસે

નો ઇતિહાસ, વૉલ્યુમ ૭, પાનાં ૩૬૨-૩ નંદરબારની હુંદ તેમ જ હુસેનઅલીની ચલ્લઈનો પ્રસંગ યથાસ્થિત અવલોકવાને જુઓ “ બ્રાહ્મ બેઝેબીયર ” વૉલ્યુમ ૧૨, પાના ૨૫૧ ની કુટનેાડ, આદિ.

જ પોતાનું કવિજીવન નિર્ગમન નહીં કરતા પ્રસંગ સંપત્તિ અને સંતતિ પરત્વે સુરત^{૫૫} અને વડોદરામાં પણ કથા કરતો. અને ત્રણે રથગે પ્રસંગોપાત 'જન આવ' કરતો. વડોદરામાં તેણે નાગરી ન્યાતની પાટે બેસી "મેમિર" આપતી અને પ્રસન્ન થયેલા નટખટ નાગરોએ તેની આગળ પાણીના ચંચુ ધર્યાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. નાગર મિત્રોના ચીદવ્યાથી ચીદવાઈ 'શામળદાસને મોટો વિવાહ' (સં. ૧૭૪૦) અને શાંકરદાસની પ્રેરણાથી 'સુવન્નાખ્યાન' (સં. ૧૦૪૦) વડોદરામાં રચ્યું, તેમ માર્કેડેય પુરાણ, મહાભારત અને શ્રીમદ્ભાગવતના ઘણા પ્રસંગોની છૂટક છૂટક કથાઓથી પુરાણીઓને તોળા પોકરાવ્યાનું પણ સમગ્રય છે. તેને જામેલા પુરાણીઓ સાથે ચક્રમક કરવાનું મુખ્ય કારણ તેનું કથાગાન જ છે. આ રસપ્રદ પ્રવૃત્તિથી તેમ જ સંઘવિત છે તેમ વ્યાપારવલુજના ભાગલાગથી પણ તે પુષ્કળ ધન કમાયો હતો. નાગર વાણીયા મહાવદાસ, શાંકરદાસ, રૂઢનાથદાસ આદિ સફરી પારખોએ તેને ઘણો ખરાબો હશે; કારણ કેવળ કાવ્યપ્રવૃત્તિથી જ એક કથાકાર કવિ આટલો ધનાઢ્ય થાય એવો તે જમાનો ન હતો. જેમ તે કમાયો પુષ્કળ તેમ ખર્ચ કરવામાં પણ ધણો જ ધોતાળ હતો. તેણે પોતાનું જન્મભૂમિ વડોદરામાં "ધૃતસરિતા ચલાવી, ખાંડની પાજ ખાધી," અનેક ન્યાતવરાઓ કર્યા અને ૧૦ હજારની માલિકીનાં ટાંકાં તથા કુવાવાળાં આઠેક ઘર ખાખ્યાં. તે ભાગ પ્રેમાનન્દની ખડકીને નામે હજી પ્રસિદ્ધ છે.^{૫૬}

૫૫ ૨૧. ઇન્દોરામભાઈએ જણાવ્યું છે કે "પ્રેમાનન્દે ત્રણ વખત સુરતમાં કથા કરી છે. એક વાર ચારખાનાને ચકલે, એક વાર ધીને કાંટે, અને એક વાર જહાખાણીમાં. સુરતમાં લીંચુ શેરીને નાકે મોહનદાસ નામના કુલખીને ત્યાં એ જતરતો હતો. આ મોહનદાસ દેવીભક્ત હતો, પણ કથાનો શોખીન હતો, અને તેથી તેણે "ઘણાક પુગણી અને ગાગરીયા લાટોને આશ્રય આપેલો છે." (નવાખ્યાન સં. છ. ડા. મોનીવાણું પાનું ૧૦૦)

૫૬ જુઓ પ્રા. કા. અંચ ૧ લો. પાનું ૧૮.

તેને સંતતિમાં જો પુત્ર હતા; જીવજીરામ. અને વલ્લભરામ જીવજીરામ-
ને પુત્રપૌત્ર થયા હતા, ત્યારે કવિ વલ્લભને માત્ર એક જ પુત્રી રૂપી
સંતતિધન હતું. શૃંગસંસારમાં કવિ પ્રેમાનંદ સુખી હશે એવું અનુમાન
કરી શકાય છે. મોટા પુત્રની જીવનપ્રવૃત્તિ વિષે કાંઈ જણાયું નથી, પણ
બીજા પુત્ર ફાકડા કવિ વલ્લભે તો પ્રેમાનંદનું નામ ઓપાડ્યું અને દિપાબ્યું
પણ છે. પિતા સાથે ટક્કર ભીડી, તેણે ફાકડી કવિતા રચી છે અને
શુર્જર સાહિત્યને નવે રસમાં અચ્છું તરખોળ કર્યું છે અને દિંદી આદિ ભા-
ષાસાહિત્યોને પણ શુર્જરી ગિરાની પીડ સ્થાપી છે. તેને પ્રેમાનંદના મંથે
અમૂલ્ય લાગ્યાથી વારસામાં તેનો જ સ્વીકાર કીધો હતો અને પ્રેમાનંદની
શુર્જરી માતાને સુંપુષ્ટ અને સાલંકારવતી કયાં પછી જ પાઘડી પહેરવાની
પ્રતિજ્ઞા પણ તેણે એ જ ઉચિત અભિમાનથી પૂરી કરી હતી. યક્ષપ્રભોત્તરનો
આ પ્રસંગ રસપૂર્ણ છે. (કવિત ૫૧૧ અને ૫૧૨) જો કે વલ્લભ અને
પ્રેમાનંદ વચ્ચે કાવ્યપ્રવૃત્તિઓ વિષે ધણું ધસાતું ચાલતું હતું કે જે વલ્લભનાં
કાવ્યોથી જ જણાય છે, છતાં પ્રસિદ્ધ ભારતી કવિને માટે તેનો પિતા જેવું
અંતરમાં બહાલ અને અભિમાન પોષતો હતો તેમ વલ્લભ માટે પ્રેમાનંદનું
અંતર પ્રેમ અને આનંદથી છલકાતું હતું જ. આવા સુપુત્રના પિતા પ્રેમાનંદને
શતશઃ ધન્યવાદ ધટે છે.

પ્રેમાનંદ કથાગાયક કે માણુભટ્ટ હતો, એ કથન પ્રેમાનંદના કેટ-
લાક આરૂઢ પ્રશ્નસંકોને રચતું નથી; પરંતુ તેમાં
ઉચ્ચ કોટીનો માણુભટ્ટ શરમાવા કે સંકોચવા જેવું શું છે તે સમજતું નથી.
અને પ્રાસાદિક કવિ. કારણુ કથાકાર અને માણુભટ્ટનો ધંધો હાલમાં કેટલાકને
જણાય છે તેમ તે વેળા કેવળ ગામરીયા, 'જોડકણાં જોડું'
લાડુભટ્ટનો ન હતો. એ ધંધો ને વેળા કોઈરીતે સમાજમાં દરજ્જામાં ઉતરતો તો
ન જ હતો, પણ ઉતરો અતિશય માન અને સત્કારને પાત્ર હતો તે સમયની
જનસ્થિતિ, લોકવ્યવહાર, કેળવણીના માધનો આદિ અવલોકનાં પણ એ તો સ્પષ્ટ

પણ વિશેષ વિચારથી આ મુદ્દાની ચર્ચા આ લેખકે પોતે બહુત જાગરોહન
ભાગ ૮ માં "નાગરના" જીવનમાં કરી છે. (જુઓ પૃષ્ઠ-૨૬ થી ૨૮.)

થાય છે કે આખો દિવસ ધંધાધાપામાં અવૃત્ત રહેનાર રસિક, પણ અર્ધ-
શિક્ષિત જનસમાજ ધર્મ અને નીતિના ઉપદેશવાળા અને તે સાથે જનસ્વભા-
વના અને સાંપ્રત સંસારના પાસવાળા સચોટ અને રસભર આખ્યાનો ધણી જ
પ્રસન્નતાથી અને તેજ અંતરના ઊંડા જાવથી મધ્યરાત્રિ પર્યંત સાંભળતો હતો.
જૈન મુનિઓ ઉપાશ્રયોમાં શું કરતા હતા ? વખાણો લલકારતા હતા. નરસિંહ
મહેતા પોતાના પદલહેકબંધગાતા હતા. ભાગ્યજી, નાકર, શિવદાસ, વિષ્ણુદાસ,
આદિ પણ આખ્યાનો ગાતા. નાકર નાગરો પાસે પોતાના આખ્યાનો ગવ-
રાવતો. તો પછી પ્રેમાનંદ વીરજી જેવા સમર્થ કવિશિષ્યો પોતાની ગાયક
મંડળીમાં હોતા આખ્યાનો ગાય અને ગવરાવે તેમાં તે વળી નાનમ શી હતી ?
પ્રેમાનંદ પોતે જ આખ્યાનો ગાયાના ઉલ્લેખ ઠામઠામ કરે છે. તેણે સારા સારા
રાગો, રાગણીઓ અને દેશીઓની યથાયોગ્ય પ્રસંગોએ યથાક્રમ પ્રસંગી કીધી છે,
એ તેના જાનશોખનો પુરાવો છે. જૈન કવિઓની દેશીઓને ટક્કરમારે તેવી
દેશીઓ તેણે અચૂક માર્ષ અને ગવરાવી પણ હશે જ. પુરાણીઓનો નાદ અને
ઉન્માદ તોડવા માટે તે ગાવાની અત્યંત અગત્ય હતી જ. હરદાસોના જેવું જ
તે ઉત્તમ અને ઉન્નત કાર્ય હતું. તેના અનુયાયી શામળ કવિ કહે છે કે પોતે
જ વાર્તાઓ રસની જમાવટપૂર્વક મારતર આદિ સ્થળોએ પાટીદાર આદિ બેઠું
લોક સમક્ષ ઠેકારતો હતો અને શુમાનખારોટ પાસે લહેકબંધ લલકારાવતો પણ
હતો. ધીરો, પ્રીતમ અને ચૌભજી પણ શું કર્યું હતું ? કવિ દયારામ પોતાના
શિષ્યો દ્વારા લોકમંડળી સમક્ષ પોતાના પદો ગવરાવતા. ઠેક નર્મદ-દ્વલપતની
કવિતાઓનાં જ્ઞાનસંબંધમાં શી સ્થિતિ હતી ? મુંગેષ, અમદાવાદમાં સભાઓમાં
તે રસભર ગવાઈ હતી અને તેમની કૃતિઓની કદર થઈ હતી. તે પણ વિચારવા
જેવું છે. જહુધા આવી જ પદ્ધતિ પ્રાચીન ગુજ્જર કવિઓને પોતાના આખ્યાનો
લોકોમાં પ્રચારવા અને પ્રસારવા અનુસરવી પડી છે. સાંપ્રત સમયે પણ શ્રોતા-
ઓનાં મનહરી લેનારા ગાણબટ્ટોનાં કથાજ્ઞાનથી અને હરદાસોનાં બ્યાખ્યાનથી
પરિચિત રસિક વર્ગ જ આ રહસ્ય સમજી શકશે. કવિ પ્રેમાનંદ આ કળામાં
સર્વથા નિપુણ હતો, એ નિઃશંક છે, એમ તેનાં લોકોત્તરજ્ઞક આખ્યાનો
સિદ્ધ કરે છે.

પરંતુ આ સાથે એ પણ ન્યાય ખાતર કહેવું ઘટે છે કે, પ્રેમાનન્દ કેવળ સામાન્ય પ્રતિભા માણુશક ન હતો જ. તેણે ‘બાર મણનું કાળું અને તેર મણનું બીયું’ અથવા ‘ભીમ ખાય અને શકુનીને ઝાડાની આદત થાય,’ એવાં મર્યાદાં જ ખાસ હાક્યાં નથી. તેણે ઉચ્ચ રસવૃત્તિ શ્રોતાજનમાં વિકસાવી છે. નીતિ અને ધર્મની લાગણી પ્રકટાવી અને બહેલાવી પણ છે. બેશક તે એક ઉચ્ચ ક્ષાત્રીનો અને પ્રાસાદિક કવિ હતો જેમ તેના કાવ્ય-કલાપના નમુના રૂપ ‘દશમસ્કંધ,’ “દ્રૌપદીહરણ્ય,” “શ્રુગ્યશૃંગાખ્યાન,” “અધિતાખ્યાન,” મદાલસાખ્યાન અને “અણ્ણવકાખ્યાન” છે, તેમ લોક-હૃદયને આલેખનારી, પ્રચલિત રામચંદ્ર કૃતિઓ ‘નળાખ્યાન,’ ‘ઓખા-હરણ્ય,’ ‘સુદામાચરિત્ર,’ ‘મોંમેરં,’ ‘હુડી,’ ‘વામનકથા,’ ‘વદ્યારે,’ જ્ઞાનરખિયશી આદિ ગુજરાતમાં ઘેરે ઘેર જવાય છે. તેના સમયનુકૂળ કથાપ્રસંગોની અદ્ભુત પસંદગી અને લોકને અનુકૂળ ભાવનાઓની જમાવટ તેનાં મોહક અને આકર્ષક પ્રશંસાપાત્ર કથનો, આકર્ષક અને તદ્દકાર વર્ણનોની છટા, કંઈક વિશદ રસનિષ્પત્તિ, અલંકારાદિની ઉજ્જવળ ઝમક અને ધમક, નિર્મળ અને આગ્રહી ધર્મભાવના, ટેળા અને ઠોકથી હલમલતા તેમ જ કટાક્ષભર પણ સુન્દર નીતિના ઉપદેશો, જનબ્યવહારોનું પ્રસંગોચિત આલેખન, આ સર્વેય તરવોએ તે કાલના શ્રોતૃવર્ગને નિઃશંક પૂર્ણ પ્રેમાનન્દભક્ત કીધો હતો એટલું જ નહિ, પણ અઘણિ પર્યંત કેટલાંક રસિક ગુર્જર સ્ત્રીપુરુષો તેનાં આખ્યાનોના મોહમાં નિમગ્ન હોઈ તેમને કંઈ રાખે છે. તેમને સાતે વાર ચોક્કસ આખ્યાન સાંભળ્યા કે ગાયા વિના એન પડતું નથી. એક જમાનો એવો હતો કે બ્યારે ગુજરાતનાં શહેરો અને ગામડાંઓનાં અનેકાનેક કુટુંબોનાં મીનાઈ (ચૈત્ર-વૈશાખ) ‘ઓખાહરણ્ય’ વિના, આદ્યપક્ષ “નરસિંહના પિતાના આદ્ય” વિના, સીમંતોને પ્રસંગે “કુંવરબાઈના મેમિરા” વિના, આતુર્માંસ ‘દશમ સ્કંધ’ વિના, નવરાત્રિ, “અંદાસ આખ્યાન” કે “દેવિ ચરિત્ર” વિના, દર શ્રાવણ “સુદામાચરિત્ર” વિના અને દર રવિવાર “હુડી” વિના, અને સંકટના પ્રસંગે ‘સુધન્સ-

ખ્યાન ' વિના ભાગ્યે જ ખાલી વીતતા. સમર્થા સ્ત્રી આમળ તેનો ' અ-
ભિમન્યુને ચક્રાવે ' ગાવાની અને શુદ્ધિશાળી સમર્થા સ્ત્રીએ તો ને મ્હોંએ
કરવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી. તેમ નગાખ્યાન અને મલ્લસાખ્યાન પણ
પોઝ સમયે ગવાતા. ૫૮ " ધન્ય છે એ પ્રેમાનન્દને કે જેના કાવ્યસમુદમાં
પર્વેપર્વે સ્નાન કરવાને આટલા બધા આત્માઓ દોડી આવે અને શુદ્ધ,
શ્રામગ તથા ભક્તિમાન ચર્મ, સંસારમાં પાછા વળે. " ૫૯ આવી વસ્તુસ્થિતિ
હોઈને પ્રેમાનન્દ માણુલદ કે કથાગાયક કહેવાય, તેમાં તેની શોભા રંગ
પણ કમી ન થતાં ઉલટી શતગુણી વાધે છે.

પ્રેમાનન્દની કાવ્યશક્તિ અસાધારણ અને અરખલિત પ્રવાહવતી જણાય છે.
ભગભગ પોણા સૈકા પર્યંતની (સં ૧૭૨૦ થી ૧૭૬૦)
પ્રેમાનન્દની કાવ્યશક્તિ તેની સતત, બહુવિધ, અને શોકાતુરંજક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય-
અને પ્રવૃત્તિઓ એના પુરાવા રૂપે મોળુદ છે. નિઃશંક તેની
તેના અંશો. અતિવેગવતી, અનેકમાર્ગી કાવ્યશક્તિ ગુર્જર સાહિત્યના
ઇતિહાસમાં અતુપમ સ્થાન ભોગવે છે. તેનાં અનેક
આખ્યાનો, પ્રસાદ, માધુર્ય, સાન્દર્ભ અને કવચિત ઓજસને માટે પણ
વખાણાયેલાં છે. તેની રસ જમાવવાની કળા અદ્ભુત છે. અને આમાં કોઈ
શૂન્નતાની કવિએ એના પેંગડામાં પગ ઘાલ્યો હોય એમ જણાયું નથી.
તેનાં વસ્તુનિરૂપણો એક રસમાંથી બીજા રસમાં એવી સરળતા તથા સા-
હજિજતાથી સંકલન થાય છે, તેમ જ રસભંગ વિના એક પ્રસંગમાંથી

૫૮ આ લેખકે પોને પણ પોતાનાં વૃદ્ધ સગાંને ત્યાં થોડાંક વર્ષ સુધી આ આ-
ખ્યાનો ગાયાં હતાં, તેમ જ પોતાનાં અ. સૌ. (હાલ મં.) માતૃશ્રીના કંઠથી પણ
વર્ષો પર્યંત સાલજ્યાં પણ હતાં. શ્રામજનકની વાર્તાઓ પિતાને મુખેથી સાંભળી હતી,
તેમ શાવના ઉગમના માણુલદોને અને હરદાસોને સાંભળવાને કર્યા હતા. વૃદ્ધ પિતામહ
તથા પિતામહીનાં યુગવને જ લેખક મૂલતમાં નરમિંદુ આદિનાં પદો ગાતાં સાંભળેલાં
છે; અને તેના રણપદ હજીયે કાનમાં રણરણે છે.

૫૯ જુઓ ૨૧. નવદરામમાઈનું મે. પેરં. પાનું ૧૭.

ખીજી પ્રસંગમાં એવી ખુબીથી સરે છે કે ચતુર શ્રોતાજનો જ તે સહસા કળી શકે. તેની શુદ્ધ પ્રજ્ઞસ્ત છે, તેનું વાંચન વિશાળ અને વસ્તુસાધનસંપત્તિ અદ્વલક છે; તેમ સહજ સ્ફૂરી ઉઠે એવી હસ્તામલકવત્ સુસાધ્ય છે; તેની વસ્તુયોજનાશક્તિ તેમ જ પાત્રાલેખનશક્તિ અને પ્રસંગપસંદગી પણ સામાન્ય રીતે ઉત્કૃષ્ટ તેમ જ ઔચિત્યવતી છે. તેની નીતિભાવના ઉદાર અને ધર્મપરાયણ છે; તેની વૃત્તિ અને આશય ઉંચા પ્રકારનાં છે; તેનું વાક્યચાતુર્ય ઈશ્વરદત્ત અને પ્રાસાદિક છે; તેનો જીવસો વિરલ તેમ જ સહજ છે; તેની ભાષા શુદ્ધ, પ્રૌઢ, હૃદયસ્પર્શી અને સંક્ષિપ્ત છે; તેની ભાષાભક્તિ અખંડ, અતિ ઉત્કટ અતુ-રાગવતી તેમ જ ઉજ્જવલ છે, અને તેનું દેશાભિમાન પણ ગૌરવભર્યું છે; તેની વર્ણનછટા સહજ અને રસ ઝરતી હોવા સાથે સામાન્ય રીતે કૃત્રિ-મતાના અંશોથી વિહીન છે; તેનાં રીતભાતનાં અને જનસ્વભાવનાં વર્ણનો તેમ જ સ્થિતિનાં ચિત્રો સૌંદર્યની ધમકવાળાં છે; તેની મીઠાશભરી વાણી અને વાણીસામર્થ્ય અહોભુદ્ધિ પ્રકટાવે છે; તેનો શબ્દભંડાર વિપુલ અને સહજશિદ્ધ છે, ત્યારે શબ્દા-ડંબર ક્વચિત્કે છે; તેના તર્કતરંગો ઉંચા અને તરવરતા છે; કદપના-નાં ઉડ્યનો રમણીય અને ભવ્ય છે; અક્ષંકારો તો તેના હસ્તમાં જ રમી રહેલા જણાય છે; પરંતુ અતિમોહથી કેટલીક વખત ઉપસાડી રી ખડકીને કૃત્રિમતા તેમ જ પાંડિત્યનો પાસ તેને હર્ષ દે છે; તેના વિનોદ, ટોળ અને મર્મના નમ્ર પલટાઓ તાકયું તીર મારનારા છે; તેનું જનસ્વભાવનું, માનવ આ-વેશો અને લાગણીઓનું, લોકવ્યવહાર અને રૂઢિઓનું, સંસાર અને પ્રકૃતિ-નું જ્ઞાન ઊંડું તેમ જ મર્મગ્રાહી છે. આથી તેની ગ્રંથસંકલના અને પાત્રા-લેખનની પદ્ધતિ ગુર્જર કવિઓમાં સર્વોપરિ નીવડી છે. તે મહાભારતાદિનાં પાત્રો અને પ્રસંગોને ‘ધરમતુ’ કરવામાં એકો સિદ્ધ થયો છે. જો કે કાવ્યશાસ્ત્ર અને કળા તેમ જ રસનિષ્પત્તિની દૃષ્ટિથી વિચારતાં તેમાં કેટ-લેક પ્રસંગે કંઈકે કંઈક ન્યૂનતાઓ અને અતિક્રમણો પણ જણાય છે ખરાં.

તેનું જ્ઞાનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ તેની કૃતિઓને વિશેષે દીપાવે છે અને

લોકપ્રચલિત રાગો, ‘દેશીઓ’ અને ‘ચાલ’ ચોખ્ખા સ્થાને વાપરવાની તેની ખુબી સુરસ છે. તે પિંગલનો જાણકાર છે. ઋગ્વેદશાખ્યાન, દ્વૈપદી હરણુ આદિ તેમ જ નાટકો તેની સાખત પ્રતીતિ કરાવે છે. આખ્યાનોની ઘટનામાં તેણે પોતાના જમાનાના સંસાર અને રૂઢિઓને ધણી જ કુશલતાથી જોતાર્યા છે અને હિંમતભેર ઈષ્ટ સમાજસુધારાનાં સૂચનો સૌમ્ય રીતિએ કર્યા છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રસંગ પડ્યે તેના અનિષ્ટ અંશો અને ખરાબ અસરો ઉપર માર્મિક છર્તા સમર્થાદ આક્ષેપો પણ નિહરપણે કર્યા છે. પરંતુ આ રીતનો અતિ મોહ થતાં અને ‘જનમનરંજન’ નો અતિલેખ જનમતાં તે કર્વાયત્ કરચિત્, વિવેકની મર્યાદા વટાવી ગયો છે અને કૃદલીક વખતે તો ઉચ્ચ પૌરાણિક સંમાન્ય અને કરચિત્ દિવ્ય પાત્રોને પણ અતિ માનવભાવમાં ઉતારતા કેવળ અધમ રિચતિમાં જ મૂક્યાં છે. આ કારણે તેનું પાત્રલેખન સામાન્ય રીતે ગુર્જર કવિઓમાં ઉચી કોટીનું હોવા છર્તા કલુષિત કહી-કહી જણાય છે ખરું. તે પોતાના મંદિરે પાછા ફરેલા વૃદ્ધ સુદામાના મુખે જાણે વેર્યાઓને-સંબોધતો. હોય, એવા અનુચિત ઉદ્ગાર પોતાની જ કુલીન રૂપિપત્ની પ્રત્યે કઠાવતાં તેની નિષ્કામવૃત્તિને લગાવે છે.^{૬૦} સુલદા-હરણુમાં દ્વૈપદી જેવી પનિવ્રતા જાનિ મુખે “કંથ પાંચિ પરહર્યા...પાપ-પુણ્ય ક્ષણ જાણે.....મૃત્યુલોકમાં માર્ગ સર્વ મિથ્યા,”^{૬૧} આદિ, “લે તારો સાદલો અને હું તો મારે ચાલી” એમ કહેનારી, કાળજીને ચોખ્ખા શબ્દો રહાવી, તેના સતીત્વને કલંકિત કરે છે. અષ્ટાવકાખ્યાનમાં ઉદાલક જેવા કુલચુરના મુંથી “માતા પરણ્યા શૌરી.....પદ્માદિમાં જેમ જનેતા શું હશે?...એવો નથી કોઈ જ ભેદ શું તો મનુષ્યમાં^{૬૨}” આદિ અતિ

૬૦ “હું વૃદ્ધ ને તમે જોબન નારી, છે કહણ લોકચાર.”

લોગાસક્ત હું નથી આવ્યો, મને પરમેશ્વરની આણ.

તમને પાપણીઓ પરમેશ્વર પૂછશે, હુંને કં આણો છો વાળ.”

સુદામાચરિત્ર કડવું ૧૩.

૬૧ સુલદાહરણુ કડવું ૩૦ લીટી ૧૧૭૫ થી ૧૧૮૦.

૬૨ અષ્ટાવકાખ્યાન કડવું છઠું. કડી ૫૧-૫૬-આમાં-આથી વધુ અગ્રિલક્ષ

અનીતિભર્યા વચનો શિષ્ય પ્રત્યે ઉચ્ચારાવે છે. વળી જો કે તેણે નાગરિકતા માટે પંકાતા નાગરોની લગ્ન, સીમંત અને શ્રાદ્ધની રીતિઓને તેના ખુશ્ખા સ્વરૂપમાં મજબૂતી પ્રકટ કરી છે ખરી, પરંતુ શામળશાહના મોટા વિવાહમાં નાગર પ્રધાનની કુલીન પત્નીને “કપટી અને વિશ્વાસઘાતી” આદિ વચનોથી પતિને સંબોધતી અને “છરો લઈને ઊઠકરીને ઘૂંઘવા દેડતી” વાદરણ જેવી ચીતરી છે. ૬૪

આવા અપવાદો તેનાં આખ્યાનોમાં ક્વચિત્ દીસે છે ખરા. બાકી વિશેષ અંશે તો તેણે પ્રચલિત લોકકથાનાં હસનીય, ઉચ્ચ પ્રકારનું ચિત્રા-ત્પન અને ગ્રાહ્ય અનેક તરવો ધણી જ નિપુણતાથી રચેલાં. રસભર રીતે તેમ જ દરેકભેર પોતાનાં કાવ્યોમાં અત્યંત આલેખ્યાં છે. સ્ત્રીશિક્ષણની તેની ઉચ્ચ આવના વિદ્યા-

વચનો છે. તે ‘એક યુ લાકકઈ’ માંનાં શેક્સપીયરનાં વચનોની યાદ દેવારવે છે.

૬૩ જુઓ શામળશાહનો મોટો વિવાહ, આમાંથી કડવાં ૧૭ થી ૨૦, નાગર પ્રધાનનો સાત્તાર કેવો નીચતા અને અધમતા ભર્યો વર્ણવ્યો છે તે. તેમાં નીચેની પંક્તિઓ ખાસ:-

મહન મેહેતો કહે બહુ થયું બાઈ, એ રચ્યું તે કયું જહુરાઈ
 જાણો કેમી કામની પેરે કહી, છરો લેઈ કે’ નાંખું કમળા છુંદી. ૧૬
 પેટભરા એકલશ્વરા કહી બાંડયા, કે’ કેઈ નખોલજી સંસાર માંડયા. ૨૬
 શક નફ્ટ નાગર તમે નીચ, પરણાવો પુત્રી તો કરે કીચ. ૩૦
 નિર્લજ નાગરીએ ભારી લાલ, કંમસ મુકો થઈ ભાગી રાત. ૪૦
 એમ કહી ઝાલી કૂટિયું કુંવરી કેઈ પોતાનું કષાળ, (શામળશાહ કડવું ૧૦)
 વારવા ગયે વિકાળ થઈ, રૂધિર ઝરે છે જોને ભાળ. ૧૧

.....
 કંથને કહે છે કામની કુંવરી લેડને પડું કૂપ,
 ધાર્યું કયું તમે તમ તણું, રૂપચિહ્ન જોયાં અનુપ. ૧૨

.....

નંદિની આદિ પાત્રો પ્રતિબિંબિત કરે છે. લક્ષ્મીની ઉચ્ચ ભાવના પણ નળાખ્યાના-
દિમાં જણાવે છે. તેણે સુખપત્તવે સુન્દર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓવાળાં કૃત્રી પાત્રો
અને પ્રસંગો જ પસંદ કરી, ગુર્જર ખંડુઓનાં હૃદયમાં સૌન્દર્યભુક્ષિ અને
ઉચ્ચ ભાવના ખિલવવા સદૃશ અને સરસ મથન કરીધું છે. હૃદયના સ્વયંભૂ
પ્રેમખળથી આકર્ષાયલાં (ઉષા અને અનિરુદ્ધ, નગ અને દમયંતી, મદ-
લસા અને ઋતુધ્વજ) નાયકનાયિકાઓનાં સહજ ચિત્રો આલેખી, તેમનું ઉચ્ચ
જીવન બોધપ્રદ રીતે પ્રકટ કર્યું છે, અને તે દ્વારા ઉચ્ચ સંસાર અને ગ્રાહ્ય
ફલિઓનો સારો અને નિર્મળ પ્રભાવ લોકોનાં હૃદય ઉપર પાડ્યો છે.
તેનાં ધણાં ચિત્રો અભિયુક્ત અને જીવંત છે. તેની વર્ણનશૈલી ઠરેલી
છતાં ઉદ્ગ્રાસભરી છે, સુખદુઃખનાં દ્વેષદ્વેષ પ્રતિબિંબ પાડનારી તેનાં
સંસારી વિવિધ કાદીનાં મનુષ્યોનાં ચિત્રો લાક્ષણિક અને છટાદાર તેમ જ
કુશળનાના નમુના રૂપ છે. તેણે પામર તેમ જ કેતુષ્ઠ અને કાદિનાં પાત્રોનાં
ચિત્રો ચિતરવામાં હદ કરી છે પ્રસંગોનાં પ્રતિબિંબરૂપ આછા આછા
ચિત્રો તો તેનાં ધણાં ખરાં આખ્યાનોમાં તરવરે છે; નરસિંહ મેહેતા સંબંધી
કાવ્યો, મોંમેરૂ, હુંડી, આદ્ય, અને શામળશાહનો વિવાહ, ચંદ્રલાસ, મદા-
લસા અને માંધાતાખ્યાન તેની લખણ સાક્ષાત્ પૂરે છે. પરંતુ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો
કાળી અને ભંગી, નળાખ્યાનનો કલિ અને બાહુક, શામળશાહમાં મદન પ્રધાન-
ની પત્નીનો વાલરજી જેવો વ્યવહાર, રૂકિમણીહરજીમાં રૂકિમણીનું રસાણું,
સુભદ્રાહરજીમાં દ્રૌપદીનો કોપાનલ, હુંડીનો ડોશીવાણીઓ, મોંમેરાની નર-
સિંહની વહેલ, દ્રૌપદી સ્વયંવરની સુંદર ઉપસુંદને લલચાવતી મોહિની,
નળાખ્યાનની હંસને પકડવા જતી દમયંતી, માંધાતાનો પ્રસવપ્રસંગ, અભિ-

એમ કહીને કર ધરી ઝગઝગતી એક કટાર

ફેક કરો વિવાહ નહીં તો, મરૂં, મરૂં આણી વાર. ૧૩

.....

એ વિવાહ ફેક નહીં કરાવો તો રૂવિર માસનો કરૂં હીય. ૧૪

(શામળશાહ કડવું ૧૭)

મન્યુ આખ્યાનમાં કૃષ્ણે ધરેલો શુકાચાર્યનો કપટવેષ, (કડવું ૮ મું) સુદામાચરિતમાં સુદામાનો પ્રયાણસમયનો વેષ, આદિ અનેક ચિત્રો આ-
બેહૂબ આખ આગળ તરવરી આવે એવાં જીવંત છે.

પ્રેમાનન્દનો રસશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્રનો બહોળો પરિચય તેના
આખ્યાનો ઉજ્જવલ રીતિએ કરાવે છે. તેણે
ઉજ્જવલ રસાલેખન. લગભગ નવે રસ સુંદર રીતે વર્ણવ્યા છે. કર્ણ
રસમાં તો તે એકો હતો. મુખ્યત્વે નળાખ્યાન સહસ્ર
વાચકનાં નેત્રમાંથી અત્રુ વરસાવે છે, તેમ મદાલસાખ્યાન, હૃદયિન્દ્રાખ્યાન
પણ કંઈ કર્ણ રસમાં કમ નથી. તે જ પ્રમાણે તેનો વીર રસ પણ ઉચ્ચ
પ્રતિનો છે, જોકે એકદમ હાકોટા પાડી નરમ મનુષ્ય પણ ઉચો ઉછળી હોં એવો
નહીં. રણયુદ્ધ, અભિમન્યુ, સુધન્વા અને માંધાતાનાં આખ્યાનો અને દેવી
ચરિત્ર, તેમ જ દ્રૌપદીહરણુ પણ વીરરસના નમુના રૂપ છે. સુદામામાં હાસ્ય
રસ વિલસે છે, તેમ માર્મિક હાસ્ય રસની અને મીઠી મસ્કરીની પ્રતીતિ
માંમેર, હુંડી, અને શ્રાદ્ધ પણ કંઈ ઓછી કરાવતાં નથી. વળી શામળશાહનો
વિવાહ આલેખમર્જ કાવ્ય તરિકે સુપ્રસિદ્ધ છે શૃંગાર રસની જમાવટમાં તો તેણે
હદ કરી છે, અલબત્ત તનમનાટલયો અને મસ્તીથી ઉછળતો તો નહીં જ;
પ્રજલાપાના કેશવ, બિહારીદાસ આદિના કરતાં હિન્દી પાનિનો પણ બેશક
ઉંચી જાતનો અને ધીરમંભીર ખરો. કવિ નર્મદ કહે છે તેમ “ જો કે
એનો શૃંગાર દયારામના શૃંગાર કરતાં પ્રૌઢતર છે, પણ તેટલો મસ્ત નથી,
તેમ ચિત્ર આપવામાં દયારામ કરતાં વધારે સારો છે; તો પણ જેવો કા-
લિદાસનો, શેક્સ્પીઅરનો, બાયરનનો, હુકેઝનો અને સુરદાસનો દર્બજરેલાં
ચિત્રો આપતો, દુનિયાદારી સમજવી નીતિ બતાવતો, અને પંડિતાઈલરેલો છે;
તેવો પ્રેમાનન્દનો નથી ” (જૂનું નર્મગણ પાનું ૪૬૭ મું) આખાહરણમાં તો
શૃંગારરસ ઉછળે છે; મદાલસામાં ત્રિપલંબશૃંગાર દોપે છે, નળાખ્યાનમાં પણ
તે ચમત્કારિક છે અને માર્કટેયની પવિત્રતાની કથામાં પતિવિષયક રતિ
ઉજ્જવલ રીતે પ્રકાશે છે. શ્વાતરસ સુદામાચરિત અને અષ્ટાવક્રાખ્યાનમાં

પ્રધાનપણે ઉલ્લેખે છે. વાત્સલ્ય (વાત્સલ્ય) રસ, અને પ્રેમરસ, નાગદમણ, દશમસ્કંધ અને માર્કંડેયના અલકાંખ્યાનમાં ઉચ્ચ રીતે વલ્લભે છે. રૌદ્ર અને અદ્ભુત રસના ચમકારા મદાલસાખ્યાન, વામનકથા તેમ જ માર્કંડેયપુરાણનાં નરિખંત, વાત્સપી, હર્મવીર અને નાભારી વગેરેનાં ચરિત્રોમાં દિસે છે. તેનો અદ્ભુત રસ કૃત્રિમ કહી શકાય નહીં તેમ જ બહુ સ્વાભાવિક પણ કહેવાય નહીં, છતાં તે બહુધા પામર તો નથી જ. ભયાનક અને બિભત્સ રસ પણ પ્રમંથપરત્વે માર્કંડેયપુરાણાદિમાં વર્ણવ્યા છે, તેમ તે તે રસના ઉદ્દીપન અર્થે ક્રામ, ક્રોધ, ક્રુરતા, શોક, અસૂયા, આદિ ભાવો પણ તેણે પોતાનાં કાવ્યોમાં પ્રમંથપરત્વે ઉત્કૃષ્ટ રીતે ઉતાર્યા છે. જનસ્વભાવનું, સ્થિતિરિતિનું, સુન્દર વર્ણન, અજ્ઞાવદ્ધાખ્યાન, માંધાતાખ્યાન, સુદામાચરિત્ર અને નરસિંહ સંબંધી સર્વે આખ્યાનોમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું આલેખાયલું છે, તેમાં ‘દશમસ્કંધ’ તો સર્વોત્કૃષ્ટ છે આથી કેટલાક તેના દશમસ્કંધને મીઠનના ‘પેરકાર્ધક લેસ્ટ’ની તેમ જ નાનાખ્યાન અને મોંભેરાને “ડેની” કે “ગીટી” ના કાવ્યની કક્ષામાં મૂકે છે, અને તેનાં ચિત્રો અને હર્મરંજાને ચોસરના જેવાં નાટ્યકલાયુક્ત લેખે છે.

પ્રેમાનન્દ સર્વાનુભવરાસિક કવિ હતો. છતાં તે સ્વાનુભવરસિક કવિઓને છક્ક મારે એવો ઉડો પ્રતિભાશાલી કવિ હતો. કેટલાક પ્રેમાનન્દનું સર્વાનુભવ (રા. ભાનુસુખરામ આદિ) કહે છે કે, તેનામાં રસિકત્વ તે જ સ્વાનુ-સ્વાનુભવરસિકતા ન હોતું, અને તેટલે અંશે તેની ભવરસિકતા. કાવ્યશક્તિ એટલી જાંઘી ન હતી. પરંતુ તેમણે એ સમજવાની જરૂર છે કે ‘સર્વ’ માં ‘સ્વ’ આવે જ આવે, પણ “સ્વ” માં ‘સર્વ’ વિરલા દિવ્યચક્ષુઓને તો અચૂક જ આવે. એથી જ સ્વાભાવિક રીતે જ અર્થભાવનાવાળા પ્રાચીન, નિરભિમાની કવિઓ વિશાળ ઉદાર ભાવનાવાળા હતા, એટલે કે “વસુધાને કુટુમ્બ” મણવાના વિચારવાળા હતા; પોતાનાં ગ્રાહક બંધુઓનાં સુખદુઃખને પોતાનાં જ સુખદુઃખ માની તેનો આગ્રાહ પડેલા પાડનારા કવિઓ હતા. તેથી પોતાનાં મહાન

પાત્રો દ્વારા જ, તેઓ આત્મલક્ષી (subjective) થવાને બદલે પરલક્ષી (objective) થવાનું વિશેષે પસંદ કરતાં અને સ્વાનુભવને સર્વાનુભવની કક્ષામાં પૂરી ખુબીથી તેમ જ તાદાત્મ્યથી ઉતરતા. વળી સ્વાનુભવ તે કાંઈ સઘ-ળાયે વ્યક્તિઓનો ઉદાર અને ઉન્નત હોય નહીં, અને હાલના કેટલાક અભિમાની કવિવર્યો અને કવિલક્ષ્મીઓની જેમ પ્રાચીન કવિઓ પોતાને મહત્વની વ્યક્તિઓ લેખતા નહીં, પણ પામર લેખતા. એટલે તેઓએ સ્વાનુભવ પ્રથમ ગાયો નહિ, એ તેમની પ્રકૃતિને અનુકૂલ હતું જ. બાકી ખરા, નૈસર્ગિક કવિની કૃતિમાં તો તેનો આત્મા ઉતર્યા વિના રહેતો જ નથી; અને તેનાં હૃદય-ગુંજનો પણ તેમાં પાત્રોનાં ગુંજનો દ્વારા વ્યાપ્તિ અવકાશ પામ્યા વિના રહેતાં નથી જ. એટલે તેના સર્વાનુભવરસિકત્વમાં તેમનું સ્વાનુભવરસિકત્વ ઓતપ્રોત થયેલું હોય છે જ, અને તે જ તેમની સ્વાભિમાનિકી કૃતની ઉત્કૃષ્ટતા સ્વયં છે. કાલિદાસ, ભવભૂતિ, આદિ કવિઓ આનાં જ્વલન દર્શાવે છે. તેમના હૃદયના આવો અને લોકલાગણીના અનુભવો તેમની કૃતિઓમાં તરવરતા જણાય છે. શું નરસિંહ મેહેતાનો દારિદ્ર્યનો સ્વાનુભવ તેના ' સુ-દામાચરિત્ર 'માં, ધીરાનો વૈરાગ્ય અને યોગનો સ્વાનુભવ તેનાં પદોમાં, દયારામભાઈનું હૃદયમંથન તેમની દર્દભરી ગરબીઓમાં પ્રત્યક્ષ થતું નથી? તેમ શું પ્રેમાનન્દનો પ્રભુપ્રેમનો સ્વાનુભવ દશમ સ્કંધમાં ઉતર્યો નથી ?

આથી નૂતન કવિવર્ગ સમજે છે તેવા સંકુચિત અર્થમાં કદાચ પ્રેમાનન્દ સ્વાનુભવરસિક નહિ હોય, અને નથી જ, તોય તેથી કાંઈ તેની કાવ્યશક્તિ-ની કીર્તિ ઝાંખી થતી નથી. તેની અદ્ભુત કલ્પના, પાત્ર દ્વારા પ્રસંગપરત્વે ઉચિત ભાવ પ્રકટાવવાની અને ઉચિત દૃશ્ય પ્રત્યક્ષ કરાવવાની નિપુણ કળા, પાર્થો રસ જમાવવાની સિદ્ધ શક્તિ, આદિ કાવ્ય-અંશો તે જમાનાની સ્થિતિ અને લોકરસવૃત્તિ વિચારતાં અને ગુર્જર સાહિત્યનું પૂર નાણત્વો મેશકે ઉચ્ચ પ્રતિના જણાયા છે. અને એ કાંઈ તેને માટે ઝોણું મોરવભર્યું નથી.

કવિ પ્રેમાનંદ અને ભાષાભક્તિનો યુગ

આવા રસિક અને પ્રાસાદિક કાવ્યપ્રદેશમાં થયેલ વિહરનાર, ગુર્જર બન્ધુઓનાં વ્યવહારશીલ જીવનને ધર્મ અને નીતિના પ્રેમાનંદ શું ભાષા- રસાલ બોધથી રસનાર, તેમજ હરિકૃતિનાં દ્રવ્યમય ભક્ત હોઈ રાકે ? રહસ્યથી વિલસાવનાર, પ્રેમાનંદના હૃદયમાં માતા ગુર્જરીને સર્વાંગસુંદર તેમજ હૃદયપુષ્ટ, જાજરમાન કહેવરવાળી કરવાનો અનુરાગ દૃઢમૂલ્ય નિઃસંશય જામ્યો હતો અને તેણે એ અનુરાગનો બહેંકાટભર્યો પમરાટ પણ વિવિધ રસિક કાવ્યકૃતિઓથી પોતાના “ ગરવા દેશ ગુજરાત ” માં ગામેગામ પમરાન્ધો હતો, એ વિષે શ્રંકા હોઈ શકે જ નહિ. છતાં તેના નાટકસાહિત્યના પ્રકાશનથી તેમ તેના પ્રશ્નસંકોનાં ગુણગુજનોથી કેટલાક બુદ્ધિમાનો તેની એવી ભાષાભક્તિ અને દેશભક્તિ વિષે પણ શંકા ઉઠાવે છે. તેઓ તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે, “ પ્રેમાનંદની ગુર્જર ભાષા તરફની તથા દેશ તરફની ભક્તિ વિષે બહુ સ્તુતિ થાય છે. અને તેના પુરાવામાં આ નાટકોનાં ભરતવાક્યો વારંવાર ઉપસ્થિત કરાય છે. વસ્તુસ્થિતિ શી હશે, તે પ્રભુ જાણે ।”

આમાં પક્ષવાદીને શું ખુંચે છે, તે અમે પણ કહીશું કે પ્રભુ જાણે ! શું પ્રેમાનંદની બહુ સ્તુતિ તો ખુંચતી નહીં હોય ? કારણ તેમ માનવા સાધન છે. અથવા નવીનોની ભાષાભક્તિ અને દેશભક્તિનો એકત્રહથથો-ટો દાવો-ધ્વજો આચીનોના વારસા રૂપ ઠરે છે, અને તેના આરંભના યશના

૪૯ નં રા નરસિંહરાવ જોગાનાથ દિવેદીવાનો કવિ પ્રેમાનંદના નાટકો-નો નિબંધ; પાનું ૧૯ ૧—[ક]. સ્વ ઇન્દ્રારામ સૂર્યરામ દેરાઈ આદિ અન્ય સંમાન્ય ટીકાકારોની આ સંબંધી ટીકા સ્થળસંકેતથી અહીં ઉતારી નથી, તેથી આશ્ચર્યનું સંધાન એકજ વ્યક્તિ ઉપર છે, એમ સમજવાનું નથી જ; માત્ર સ્થાલિપુલાક ન્યાયે, પૂર્વપક્ષના વાદની કોટિ ઉપરના કથનમાં યથાસ્થિત દર્શાવાયેલી હોવાથી અહીં ઉતારેલી છે. તેના વક્તા અત્ર ગૌણ, અતિ ગૌણ છે.

ભાગી પ્રાચીનો થાય છે. એ ખ્યાલ શું ખુચ્ચિતો તો નહીં હોય ? અરે રે !
જ્યાં ઝળહળતા દીપકપેરે પ્રેમાનન્દનાં તેની સતત ભાષાસેવા અને ભાષા-
ભક્તિના નવલંત મૂર્તિ સ્વરૂપ, ગંભીર, સંખ્યાબંધ આખ્યાનો ગુર્જર
બંધુઓનાં હૃદયને અઘાપિ પર્યંત ઉજ્જમાળી રહેલાં મોબુદ છે, ત્યાં “ વરતુ-
સ્થિતિ શી હશે,” એવી શંકા ઉઠાવાય છે. અને જે તપાસવાનાં સાધનો
અતિ સુસભ છે છતાં, પ્રભુને તેની જાણને હચાલો અપાય છે ! ત્યારે
પ્રેમાનન્દપુત્ર વસ્ત્રલના સખ્દોમાં સખેદ એટલું જ કહેવાઈ જવાય છે કે,

આહા ! વળી એના યકી, સારા માઠા શું કરાય ?

પૂજ્ય છે પેર વના, વાડ જ્યાં વિવેક છે ! !

* * * * *
વિદ્યાવાન હતા ગયા, એવો ગુજરાત આ.

* * * * *
ધિક્ક ધિક્ક ધ્યાન માન, અરે ન સહુ સમાન
કરતું હવે તો ખ્યાન, લાગો છુરે રેવતા. ૬૪

છતાંયે વરતુસ્થિતિ શી હોવી ધટે છે ? અને શી હતી ? તે આજ તેમ જ
આંતર પ્રમાણથી તપાસવી આવશ્યક છે.

પ્રથમ તો એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે શું ભાષાભક્તિ સાહજિક નથી ? શું
માતાના દૂધની સાથે જ તે અંતરમાં પ્રવેશ પામતી
સાહજિક ભાષાભક્તિ. અને જામતી નથી ? ભાષાનો પહેલો હેતુ જ બ્યવ-
હારસાધના છે અને બ્યવહાર સાથે અભિમાન તો
નિકટપણે સંકલિત છે, એ વિચારતાં શું ભાષાભિમાન પણ અંતરનું સ્ફુરણ
નથી કરતું ? શું સુષ્પ વિચારકોનું આ કથન સત્ય નથી કે, સંસારમાં માતા
વિના સંતાન જીવન વિતાડી શકશે, પરંતુ ભાષા વિના તો એક ધડી પણ
નિભાવી નહીં શકે ? ૬૫ તો યદી શું એક સહૃદય કવિતા અંતરમાંથી

૬૪. મિત્રધર્માખ્યાન—પ્રવિત અને ૮ મું. પ્રા. કા. ગ્રંથ ૪; ૫;

૬૫. પ્રસ્તુત લેખ જપાતી વેળા (સને ૧૯૧૮ માં) મારા એક રનેડી ફક્લો

એવી વૃત્તિ પ્રકટે, એ અસ્વાભાવિક અને અસંભવિત છે ? અને તેમાંય વળી જે કવિને જનસ્થિતિનો ગાઢ પરિચય છે, જેનું ગીર્વાણ તેમ જ હિન્દી ભાષાના ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યોનું અવલોકન ઊંડું અને મર્મરૂપર્થી છે, જે સ્વ-ભાષાના સાહિત્યની પામરતાથી પૂરેપૂરે વાકેફ છે, તેમ જ જેનું હૃદય ગીર્વાણ અને હિન્દી ભાષાના આખ્યાન-વાર્તાદિના સારોદાર સાંભળવાની લોકસમૂહની ઉત્કટ આતુરતાએ વિંધ્યું છે અને જેના રસાળ આખ્યાનો રચવા તેમ જ રચાવાના ત્રણ ત્રણ વીશીના સતત પ્રયાસો, સમાજના મુખ્ય રૂપ ગણાતા પુરાણી આદિ કેટલાક સ્વભાષાભાષી અંધુઓની તેના વિકાસ પ્રતિ અવગત અને સાંકડા મનના સ્વાર્થી અંતરાયોને લીધે ઉલટા ઉમેળ્યા છે અને અનેકશાખી અને અનેકરંગી થયા છે, તેમ જ સંસ્કૃત અને હિન્દી સાહિત્ય તરફના ગુર્જર વિદ્વાનોના એકબક્ષી અનુરાગે પોતાના ગુર્જર અંધુઓને તે સાહિત્યનો પરિચય કરાવવાની જેની ઉદાર વૃત્તિને સતેજ કરી છે, એવા સહૃદય કવિની ભાષાભક્તિ શું તીવ્રતા ધરી ઉત્કટ થાય નહીં ? ટુંકમાં મ-તાત્રહને ધડીભર દૂર કરી, ઉપરના સપ્રમાણ મંયોગો લક્ષમાં લેવાય અને તે સાથે આ સહજ પ્રશ્નો વિચારાય, તો પ્રેમાનન્દની નિવિધ રસોત્પાદક અને લોકહૃદય આલેખનારી લોકભોગ્ય તેમ જ હૃદય સંસ્કૃત સાહિત્યનું પ્રશસ્ત પ્રતિબિંબ પાડનારી વિદ્વદ્ભોગ્ય કૃતિઓ પણ તેની સ્વભાષા પ્રત્યેની ઊંડી ભક્તિથી યોગ્યલી હોવાનું સમજાયા વિના નહીં રહે, તેમ જેના દૃષ્ટાંત, તેમ જ પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને સંસ્કૃત અને શિષ્ટ શિષ્યમંડળી અન્ય

વિદ્વાન (હાલ સ્વ.) રા. રા. ઐરો વિનાયક શિંગલેએ આ વચન સાંભળતાં, મરાઠી “ અભિનવ મદંબરી ”ના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં રા. ગંગાધર શામચંદ્ર મે મરેએ દર્શાવેલા આવા જ નીચેના ઉદ્દગાર તરફ મારું લક્ષ એ ર્યું છે:—

માતા તજી સ્વભાષા સેવાયા હો આપણાં ઉચિત;
 કિંબદુના માતેદુનિ અધિક હિંચી યોગ્યતા અસે સ્થિત.
 દે જન્મ માત્ર માતા, માણવ્યવહાર ચાલજી સકલ;
 માતે શિવાય જન્મ હિ જાય, ન માષે શિવાય પુક પલ.

ભાષાસાહિત્યોને પડછે ધરાય એવી અને એકએકને ટેકાર મારે એવી, ચ-
મત્કારિક રસભર કૃતિઓના ઢગ ઉપરાછાપરી સ્વભાષામાં પ્રકટ કર્યા જાય,
તે પુરૂષ સ્વભાષાના વિકાસ અર્થે અભિમાનથી પ્રેરાયો ન હોતો, એમ
કહેવું, એ શું સમજસ છે ખરું? તેમણે જ્યારે પ્રેમાનન્દના પુરાગામી નરસિંહ,
પદ્મનાભ, કેશવ, ભાલણ, ભીમ, નરપતિ ઉદ્ધવ અખો, શિવાનંદ, રા-
જધર, આદિ યોગ્યર્થ, ઉચ્ચ જ્ઞાતિના કવિઓને શ્રીમદ્ ભાગવત, કાદંબરી,
પ્રભોધયદ્રોહય, ગીતગોવિન્દ શિવગીતા, ભગવદ્ગીતા, યોગવૃત્તિષ્ઠ પૃથુ-
તકથા, કોકશાસ્ત્ર, દ્વાત્રિંશતપુત્તલિકા, આદિ સંસ્કૃત ભાષાના કદિન અને
કૂટ ગદ્યપદ્યમય ગ્રંથોના “ ભાષાબદ્ધો મુખ્ય રસિક ગ્રાંથાઓને, ” “ સા-
હિત્ય ચાતુરી પ્રીછવવાને બધિવા, ” “ મુખ્યરસિકોને રીઝવવા, ” “ પુરાણ-
નાં અધિકારી નહીં, એવાં નરનારીઓને ક્યામૃત પાવા અને ક્ષુધિતપણું
ટાળવા ” અભિમાનપુરઃસર પ્રેરાયેલા જોઈએ છીએ, તેમ જ જેના અનુ-
યાયી અનુભવાનંદ, રતનેશ્વર, વલ્લભ, શામળ, ધીરો, દયારામ આદિ
કવિઓની રસાલ કૃતિઓ પણ એવા જ “ લોકભાષા ”ના ઉછળતા અનુ-
રાગથી અને લોકભોગ્ય સાહિત્ય ખડકવાના ઉત્તત અભિમાનથી યોગ્યસં-
આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે અથાક ભાષાસેવા ઉઠાવનારો પ્રેમાનન્દ એવી
ભાષાભક્તિથી કેવળ વંચિત અને નિર્મિત જ હતો, એમ માની શકાતું નથી
જ. તેમણે વળી પરાપૂર્વથી “ હક ઇલાકા ”નાં ચાણાં સર કરી રહેલા
પુરાણીઓ અને સંસ્કૃત હિન્દી સાહિત્યોના અભિમાની વિદ્વાનો સાથેના જે
પ્રહારાત્મક વાદ્સંગ્રામે પોતાના પુરાગામી કવિઓની પેઠે પ્રેમાનન્દ અને તેના
શિષ્યોએ ખેલેલા છે તે જોતાં તે ભાષાભક્તિના સંપર્કથી શૂન્ય હતો, એમ
વિચારશૂન્ય વિવાદી વક્તા જ ઠોક સાથે કહી શકે. આ વાદકોટિ
કેવળ અનુમાનથી પ્રેરાયેલી નથી, પરન્તુ ખુદ પ્રેમાનન્દના અને તેના પુત્ર
ખાંકા વલ્લભના ઉદ્દ્યારોનો પણ એને સળળ ટેકા છે.^{૬૬}

૬૬. પ્રેમાનન્દમાં કાવ્યશક્તિ કેમ ખીલી, એ વિષે જણાવતાં, તે સ્થળે
આ સુદાનો ટેકા આપનારાં તેના પુત્ર વલ્લભે પ્રેમાનન્દના શ્રીમુખે કહેવેલાં વચનો
ઠાંકેલાં છે, તેથી અહીં તેની પુનરુક્તિ કરેલી નથી.

પ્રેમાનન્દની ભાષાભક્તિને આમ અંકુરિત અને પલ્લવિત કરનારા

સંજોગો આ પ્રમાણે પ્રતિપ્રશ્નોથી સૂચવાતાં, પ્રતિ-
લોકભાષાનું ગુર્જરોનું પક્ષીની શંકાનું સમાધાન કદાચ નહીં થાય, તેથી
સહુજ અભિમાન. વિસ્તારથી, ભાષાભક્તિના સ્તુરણુના પ્રશ્ન પુરા-

વાસર તપાસવો, એ યોગ્ય છે એ સિદ્ધ નિયમ છે

૬, “ભાષાનો પ્રથમ ઉપયોગ વ્યવહારસિદ્ધિ છે.” પરંતુ જેમ જેમ એક
ભાષા કેવલ વ્યાવહારિકી સ્થિતિ વટાવી વિચારકોટિમાં પ્રવેશ કરે છે અને
ચિરંતન શિષ્ટ સ્વરૂપ પામતી જાય છે, તેમ તેમ સાહિત્યવતી થતી જાય
છે. અર્થાત્ વિવિધ કોટીનાં સાહિત્યોના અંથોને ભાષામાં રચાવાના પ્રયત્નો
ઉત્કટ રીતે થાય છે અને જનસમાજમાં આદરને પાત્ર બને છે. આમ
એક કાળે જ સાહિત્યની ભાષા અને બોલચાલની વાણી, અર્થાત્ લોકભાષા
કેટલેક અંશે સ્વરૂપમાં ભિન્ન પડતી જાય છે. પછી જેમ જેમ એક લોકભાષા
પ્રચાર તેમ જ કાળબલ, દેશબલ, અને પાત્રબલના યોગે શિષ્ટતા તેમ જ
અચિત્ત બંધારણ પામતી જાય છે, તેમ તેમ તેના પ્રયોજકો-સેવકોની લે-
ખનપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તે ભાષા સાહિત્યવતી વાણીનું સ્વરૂપ લેતી જાય છે
અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ એવી વ્યવહારવતી વાણી-લોકભાષા દ્વારા સામાન્ય
લોકને કાં તો રસાસ્વાદ કે કાં તો નવીન જ્ઞાન આપવાની વૃત્તિ-જે ખરી
રીતે ઉંચી ભાષાભક્તિ જ છે તે-થી યોગ્ય છે. કેટલાક વિદ્વાને વેદકા-
લના ઉત્તર ભાગમાં પણ વેદની સંસ્કૃત ભાષાની સાથે ખીજી સંસ્કૃત લોક-
ભાષા પણ હોવાનું અને સમય જતે તે શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની માધ્યમાં પરિ-
ણામ પામી હોવાનું કહે છે તે જ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના યુગમાં
જેમ જેમ જનસમૂહનો લોકભાષા પ્રાકૃત બહુશ્ચ: સંમાન્ય થતી ગઈ તેમ
તેમ તેના શિષ્ટ સંયોજકોની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા યોગ્ય શિષ્ટતા અને અચિત્ત
બંધારણ મેળવી, પ્રાકૃતભાષાસાહિત્યમાં પરિણામ પામી. આમાં પણ એ
સંયોજકોની પ્રાકૃત ભાષા પ્રત્યેની ભક્તિ કોઈ ને કોઈ હેતુવાળી દેખાય
છે. બોદ્ધધર્મી, પાલી ભાષાનું અને જૈનધર્મી માગધી ભાષાનું સાહિત્ય

તેના જવલંત તેમ જ પ્રચંડ દર્શાવે છે. હુંકમાં જનસમાજ કાંઈ શિષ્ટ સાહિત્યવતી ભાષામાં નિત્યના વિચારવ્યવહાર ચલાવતા નથી, પણ તે કાર્ય તો લોકભાષાથી જ સધાય છે, અને તે દેશ, કાળ અને પાત્રના બેદે સાહિત્યવતી ભાષાથી બિન સક્ષણવાળી હોય છે અને કાળે કરીને તેના સંચો-જકોની અભિમાનપુરઃસર યોગ્યત્વી શિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓથી તે પાછી સાહિત્યવતી થાય છે. આ જ ન્યાયે અને ધાટીએ ગુર્જર લોકભાષા પ્રાકૃત અપભ્રંશાદિ સ્વરૂપોમાંથી ગળાઈને પરચક, બાપાર, યાત્રાસંગમ, અધિવાસ આદિ કારણોએ અન્ય ભાષાઓના શબ્દોથી સમૃદ્ધ અને સંપુષ્ટ થતી થતી કાળે કરીને ગુર્જર સાહિત્યમાં પરિણામ પામી છે. અંગાળી અને મરાઠીનો વિકાસ આવી જ ધાટીએ થયેલો જણાય છે. આપણી ગુર્જર-ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યમાં છે. આ સાહિત્યનો અનેક શાખી અને અનેકરંગી વિકાસ વેદધર્માનુયાયી તેમ જ જૈનમતાનુયાયીઓએ, ભાષાભિમાન-અથવા કહો કે પામર બંધુઓને સંસ્કૃત સાહિત્યનું જ્ઞાન લોકભાષા દ્વારા કરાવવાની આગ્રહી વૃત્તિથી પુરાણો, આમો, કાવ્યો, ચરિતો, આખ્યાનો, રાસાઓ, અને અનેક કથાગ્રંથો રચીને કર્યો છે. તેમાં બેચક જૈન કવિઓનો હિસ્સો મોટો અને માનપ્રદ છે. જૈન મુનિઓ, વ્યાપારીઓ અને યાત્રીઓએ કાંઈ અન્ય ભાષાઓના શબ્દો અને વિચાર જ્ઞાનની રીતિઓથી ગુર્જર ભાષા અને સાહિત્યને સમૃદ્ધ તેમ જ નસાળ કરવામાં આજો હિસ્સો આપેલો નથી. વળી ગુર્જર નૃપાતિઓના દરબારમાં જૈનોનો પ્રભાવ જામતાં કુમારપાલ આદિ સમ્રાટોના સમયમાં રાજ્યપાલે પ્રાકૃત ભાષા કંઈક અંશે વ્યાપક ભાષા પણ બની હતી, અને તે ખચિત બંધારણ પામતાં જૈન લેખકોને હાથે પ્રાકૃત સાહિત્યમાં, સંગીતશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર જેવી કૃત વિધાઓ પણ ચિરંતન સ્થાન પામી છે. તેઓનાં તેમ જ ઐદ્દોનાં પણ પોતાનું ધર્મસાહિત્ય પ્રાકૃતમાં જ અંકિત કરવાનાં પ્રથા અને આગ્રહ સુપ્રસિદ્ધ છે. જૈનોનું પ્રાકૃત ભાષા પ્રાપ્તિનું અભિમાન એટલું તો જવલંત હતું કે તેઓએ પ્રાકૃતને ધર્મભાષાની સંજ્ઞા આપી

છે, અને સાહિત્યવિકાસને જીવનકાર્ય ગણ્યું છે અને તેઓમાંના કેટલાક ગુર્જરસાહિત્યના ઘટકો પણ પ્રાકૃતનો મોહ હતો સુધી પણ ત્યજી શકતા નથી, એ સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

વસ્તુસ્થિતિ જ એ છે કે કુદરતી રીતે જ દેશાભિમાન અને સ્વભાષાભિમાનનું સ્પુરણ પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેની પાતતાના પ્રમાણમાં અવશ્ય થાય છે. અને તેમણે ગુર્જર પ્રગ્નને, પોતાની પ્રાકૃત ભાષા વિષે એટલું બધું અભિમાન હતું અને તે એમને એટલી તો પ્રિય હતી કે,—અપભ્રંશોન તુણ્યન્તિ સ્વેન નામ્યેન ગુર્જરાઃ—ગુર્જરા પોતાની જ અપભ્રંશ ભાષા સિવાય બીજી કોઇ ભાષાથી સંતુષ્ટ થતા નથી, એ ભક્તિ સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ રીતે અંકાર છે. વળી આવા જ ભાષામોહને લીધે હાલ દેશના લોકો મંદરૂતના વિદેષો ગણાતા હજી હતા, તેમ મુરાબ્દનિવાસીઓ પોતાની વા-

૬૭. પ્રાકૃત ભાષાનો મોહ ગુર્જર લોકોને કેટલો હતો, તે નીચેના શ્લોકથી જણાશે:—

શ્રુણ્વન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિષઃ ।

અપભ્રંશોન તુણ્યન્તિ સ્વેન નામ્યેન ગુર્જરાઃ ॥

(સરસ્વતી કંઠાભરણ. ૨. ૧૩.)

યદ્યોનિઃ કિલ સંસ્કૃતસ્ય સુદર્શાં ત્રિહાસુ બન્મોદતે

યન્ન શ્રોત્રપથાવતારિણિ કટુ ભાષાક્ષરાણાં રસઃ ।

ગદ્યં ચૂર્ણપર્વપદં રતિપતેસ્તપ્રાકૃતં યદ્વચ—

સ્તૌહાટાંલ્લલિતાક્ષિ પશ્ય બુદર્તાં દૃષ્ટેર્નિમેષવ્રતમ્ ॥

(સરસ્વતી કંઠાભરણ. ૨. ૨૩.)

લક્ષીર્કર્તુ પ્રવૃત્તોઽપિ લાટી લહહવીક્ષિતૈઃ ।

લક્ષીભવતિ કન્દર્પઃ સ્વેષામેધાન્નપત્રિણામ્ ॥

ગિરઃ શ્રવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતિમધુરાઃ પ્રાકૃતપુરઃ

સુમન્વોઽપભ્રંશઃ સરસરચનં મૃતવચનમ્ ।

શુનિ મૃદુ કરવા અપભ્રંશનું મિશ્રણ સંસ્કૃત વચનો ભેળું કરતા હતા, એ સુવિદિત છે. આવો ભાષામોહ કેટલાક રાગઓના દરબારોમાં પણ રાગ-પૂર્વક પ્રવર્ત્યાનાં દૃષ્ટાંતો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અંકાયલાં મોળુદ છે. ૬૮

આમ ભાષાભિમાન સાહજિક રીતે પરાપૂર્વથી ગુર્જર ભાષા-આધી-ઓમાં ઉતરી આવ્યાનું પ્રમાણોથી સિદ્ધ થતું હોઈને પ્રેમાનંદના કાલપૂર્વે અને તેના જમાનાની વસ્તુસ્થિતિ શી હોવી થટે છે, તે સૂર્યપ્રકાશવત્ સ્પષ્ટ સમગ્રય છે. ગુર્જરી ભાષાનું અભિમાન ગુજરાતમાં ગુર્જરાનું રાષ્ટ્ર સ્થપાયું ત્યારથી પ્રવર્ત્યું હોતું સંભવે છે. જો કે સંસ્કૃત ભાષા આલુક્ય અને વાઘેલા રાજવંશીઓના કાલમાં ઉચ્ચ પીઠાસનરથ હતી, છતાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષાએ કાંઈ ઓછી પ્રતિષ્ઠા તે સમયે પ્રાપ્ત કરી ન હતી એમ અંધ-રચનાદિથી જણાય છે. ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત ૧૪ માં સૈકા પર્યંત સંસ્કૃત ભાષા અને પ્રાકૃતભાષાનું પ્રાચલ્ય પૂરે જોરમાં હતું, પરંતુ તે પછી વ્યવહારવતી—ગુજરાતી ભાષા ધીરે ધીરે સાહિત્યવતી થતી ચર્ષ, અને મુસલમાનોના આક્રમણે નવાં બલ અને નવાં તરવ જમાવતાં તેને પૂરતી

વિદગ્ધાનામિદે મગધમધુરાવાસિનિભિ—

નિવદ્ધા વસ્તેષાં સ હૃદ કવિરાજો વિજયતે ॥

(આલરામાયણ ૧-૧૧)

વળી રાજશેખર કવિએ ‘કાવ્યમીમાંસા’ના “પાઠ પ્રતિષ્ઠા” નામના સાતમા અધ્યાયમાં લાટનિવાસી, અને સુરાષ્ટ્ર વાસીઓના પ્રાકૃત ભાષાના મોહ વિશે પણ શ્લોકો આપેલા છે:—

સુરાષ્ટ્રવળાયા યે પઠન્તર્પિતસૌષ્ઠવમ્ ।

અપર્ણાશ્વર્ધવાનિ તે સંસ્કૃતવર્ણસ્યપિ ॥

૬૮. કવિ રાજશેખરકૃત “કાવ્યમીમાંસા”ના અધ્યાય ૧૦, (કવિચર્યા, રાજ-ચર્યા) જુઓ. કુન્તલ દેશના સ્થાવવાહન તાળનો પ્રાકૃત ભાષાનો મોહ, દેશ પરત્વે, યોગ્ય ભાષાનું આશ્રયણ, વગેરે આનાં માર્ગદર્શક છે. (આચકવાડ ઝોરીએન્ડલ સી-રીઝ, નં. ૧, પાનાં ૪૬-૫૦).

અનુકૂળતા કરી આપી. આ સમયમાં તેમ જ તે પછીના સમયમાં વૈદિક તેમ જ જૈન કવિઓના અવિરત પરિશ્રમને યોગે ઉત્તરોત્તર પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય ઉદ્ભવ પામતું જાણ્યું. ૬૬

આથી જણાશે કે, પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓના અંતરમાં ભાષાભક્તિના ખીજ મૂળ-જન્મથી જ પરંપરાગત હિંદુ જાતમાં આવેલા છે, અને સહૃદય પ્રેમાનંદ તથા તેના અનુયાયી કવિઓના અંતરમાં પણ દૃઢમૂલ થયા હતાં, એ નિઃસંશય છે. એ જ ભાષાભક્તિના જોમે તેઓએ, તેમના પૂરોગામી કવિઓએ તેમ જ જૈન કવિઓએ પણ પુરાણો, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, યોગ, સંગીત, વિજ્ઞાનઆદિ શાસ્ત્રો અને આગમોના આધારે વિવિધ કાદીનાં કાવ્યો, કથાઓ, સળયો, ગાથાઓ આદિ રચી, ગુર્જર જનસમાજનાં હૃદય ઉજ્જમાળ્યા અને ઉત્તત કીર્ધાં છે. ભાષાભક્તિના સંબંધમાં આવી વસ્તુ-રિચાતિ સુસ્પષ્ટ છે.

આ સાથે એક ખીજે પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો છે. ઉપર કહ્યું તેમ ગુર્જર કવિઓને ભાષાભક્તિનું સ્ફુરણ સહજ થયું હોય. એકાધારી ઉચ્ચાગિ-હતું, અને થવું જોઇતું જ હતું તો એ પ્રશ્ન કેટલા-તાનાં કથન. કેને થશે કે તેઓએ શા માટે મુક્ત કંઠે ગુર્જર ભાષાનાં ઉત્તમ લક્ષણોનું જ્ઞાન પોતાની કૃતિઓમાં

૧૬. કવિ નર્મદ નર્મકોષની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી ભાષાના નિબંધમાં નોંધે છે કે, “ભાષા અર્થઘટ અને ધાટિથી સુંદર થતી આવી છે, ને થાય છે. કોઈ પણ મોટા અર્થને યથાસ્થિત સુંદર દર્શાવવાને સત્ત્વર વળી શકે તેવી છે.” અહીં દીપણમાં તે લખે છે કે “દ્રવિડ પદ્ધિતના ‘વિશ્વગુણદર્શી’ નામના ગ્રંથમાં ગુજરાતી ભાષાને મીઠી કહી છે. મને એ સાંભરે છે કે ખંભાત જિલ્લે એક ગવર્મેન્ટમાં રેકર્ડ મેં વાંચ્યું છે કે ખંભાતના કોઈ કલ્યાણરાય નામના વાણીયાના કાળમાં ગુજરાતી ભાષા સુંદર કહેવાતી. એણે ખંભાતમાં પારસીઓના વધી ગયલા જોરને તોડયું હતું. જયદેવ કવિએ અષ્ટપદીમાં ગુર્જરી રાગને ધણા માન સાથે ગણનામાં લીધો છે. સોરઠી મીઠી એમ કંચનીઓ ગાય છે. વરમીગરમાની વાણી ગુજરાતીની જ વખણાય છે.” વગેરે.

કર્તુ નથી તથા પોતાના ભાષાભિમાનના આધારો હીંચા નથી ! તેનો ઉત્તર એટલો જ કે ગુર્જર સાહિત્યના આરંભકાલના કવિઓને ભાષાભિમાન સહજ લાગ્યાથી તેના ગુણુમાનની ખાસ અગત્ય નહીં લાગ્યાથી માત્ર તેનો અતિસંક્ષિપ્ત ઉદ્દેશ્ય આખ્યાનને અંતે કરતા. બાકી તો તેઓ રિ-રક્ષિમાનતા-અભિમાનના ત્યાગ-ને કવિનું એક મુખ્ય લક્ષણ ગણતા, એટલે તેમણે પ્રશ્નસાને સ્થાન આપ્યું નથી, એ તેમના ઉદ્દેશો જ કહી આપે છે. જો કે કવચિત્ કોઈકોઈ કવિએ વિરોધીઓના મુખ ખંધ કરવા માતૃભાષાની અગત્ય અને આપવડાઈ હાંકી છે ખરી, પણ તેનાં દર્શન વિરલ છે. દૃષ્ટ ત તરીકે ભાલણ, હીમ, શિવદાસ, પ્રેમાનંદ, શામલ, આદિએ પોતાને રસ, અલંકાર, પિંગલ, ભાષાભેદ, કલા, આદિનું જ્ઞાન નહીં હોવાનું કહ્યું છે, પરંતુ તેમની કૃતિઓ એ સર્વનું જ્ઞાન તેઓમાં સવિશેષ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે વળી જે સંસ્કૃતસાહિત્યના આધારે તેમને પોતાનાં આખ્યાનો રચવાનાં હતાં તે પ્રયેની તેમનાં માનપ્રુદ્ધિ કંઈ ઓછી ન હતી. એટલે તેઓ તેની અપેક્ષાએ ગુર્જર ભાષાને વખાણવાનું પસંદ કરતા જ નહો, અને કરે જ નહીં એ કુદરતી છે. પરંતુ સંસ્કૃત, પ્રજ અને હિન્દી ભાષાના ગુર્જર ભક્તોએ તેમનાં લોકભાષાસેવાના પ્રયાસોની કરેલી નિંદા સહન ન થતાં લોકભાષાની મહત્તા અને અગત્ય સચોટ રીતે સમજાવવા ખાતર જ એવા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો કાઢ્યા છે અને તેમ કરતાં પણ અભિમાનનો ખાસ લાગી ન જાય તે માટે શિષ્ટ સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિનાં રહસ્યોનો રસમય પરિચય ગુર્જર ખંધુઓને કરાવવાનો અને મર્મોપદેશ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યના રસાસ્વાદથી જીવન ઉન્નત કરવાનો નમ્ર હેતુ ઉપડ વર્ણવ્યો છે.

ઉપરાંત હિન્દી અને અરાલી કવિતા સાહિત્ય ત આરંભ અને પુષ્ટિનાકાલમાં કવિઓએ ગીર્વાણ ભાષાના હીમાયતીઓ સાથે થાય બીડી પોતાની માતૃભાષા પ્રાકૃતમાં કવિતાઓ આવા જ ઉત્તર અને ઉદાર હેતુથી રચી છે અને લોકભોગ્ય સાહિત્ય નીપજવ્યું છે. અરાલી સાહિત્યના મહારથીએ જ્ઞાનેશ્વર (શક ૧૧૬૭-૧૨૧૮) તુકારામ (શક ૧૫૩૦-૧૫૭૧), વામન

(સાક ૧૫૪૭-૧૫૬૫), શ્રીધર (સાક ૧૫૨૭-૧૫૬૯), મોરો (સાક ૧૬૫૨-૧૭૧૬) આદિએ પ્રાકૃત ભાષા સાહિત્યની અત્યંત અગત્ય પુસ્તકો કે પ્રતિપાદન કરી છે. એ જ રીતે હિન્દીમાં પણ તુલસીદાસ આદિ સુપ્રસિદ્ધ કવિઓએ એવા અભિમાનપૂર્વક ગંભીરમાન પ્રાકૃત કવિતાસરિતાઓ વહેવડાવી છે.

વળી હાલ જેમ સમસ્ત ભારતવર્ષ માટે એકરાષ્ટ્રીય ભાષા પીલવવાની હિમાયત થાય છે અને તેના પ્રેરક હેતુ સ્વદેશભક્તિ છે, તેમ પ્રાચીન ગુજરાત કવિઓની લોકભાષાની સેવાનો પ્રેરક હેતુ ધર્મજ્ઞાનભક્તિ હતો. આંગ્લ સાહિત્યના ઈતિહાસથી જણાય છે કે, મિલ્ટનના જમાનામાં લેટીનમાં જ શિષ્ટ લેખકો અંશ લખે, એવો અતિ આગ્રહ હોવા છતાં સામાન્ય જનોને અર્થે આંગ્લ ભાષામાં સાહિત્ય લખવાની મિલ્ટન આદિ આંગ્લ લેખકોની પ્રવૃત્તિદૃષ્ટિમાં ઘર્ષ હતી. વર્તમાન કાલમાં રોમેશ્વર દત્ત, ખંડોમયંદ્ર અને ડૉ. સર સ્વીન્હનાથ ઢાંગેર પણ અંગ્રેજી સાહિત્યના સમર્થ પૂજક અને લેખક હોવા છતાંયે પોતાના ખંજાલી બંધુઓ માટે સ્વભાષા ખંજાલીના સાહિત્યને પુષ્ટ કરવા પ્રવૃત્ત થયા. મરાઠી પ્રાચીન તરવણતા કવિઓ ગીર્વાણી ભાષાના પ્રખર પંડિત હોવા છતાંયે પોતાના પ્રાકૃત બંધુઓને ધર્મ-ઉપદેશ આપવા મરાઠી સાહિત્ય વિકસાવવા પ્રેરાયા, તેમ જ નરસિંહ, ભાસણ, લીમ, નરપતિ, ઉદ્ધવ, આદિ પણ પ્રેરાયા હતા. તેઓ સંસ્કૃત સાહિત્ય રચવાને પ્રબળપણે સમર્થ હતા છતાં પોતાના પાત્ર ગુજરાત બંધુઓની જ્ઞાનપીપાસા છીપાવવા ખાતર લોકભાષા પીલવવા ઉચ્ચકત થયા. નાકર જેવો બહુશ્રુત કવિ આખ્યાન ઉપર આખ્યાન લખી ગુજરાત પ્રબળે સાદર કરવા પ્રવૃત્ત થયો છે. આખા જેવો શુદ્ધ કવિ હિન્દીનો યાતા હોવા છતાંયે વિશ્વ વેદાંત વિજ્ઞાનગુજરાતીમાં ઉતારવા પ્રેરાયલો છે. એ સહુ કવિઓનો કાવ્યરચનહેતુ નીચે ઉતારેલાં કથનોથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. કવિઓએ જે ભાષાસેવા નિઃપૂર્વક, અને પોતાના કાલના એક પંડિતમન્યવર્ગની નિદાઓ અને આક્ષેપો સહીને બજાવી છે, તે એમની જોડી ભાષાભક્તિનું જ્વલંત દર્શાવત નથી તો બીજું શું છે ?

(સંવત ૧૫૧૨ અગાહ રચાયલો અથ.)

રાધા ધનરથામનો સુરતસંગ્રામ આ, વર્ણવી આમ હું વંદુ સહુને;
છે દોષ દરિયાવ, પણ માયન માવ, કરિએ ભાઈ ! રાવ, નમન બહુને.
અપજ્ઞા ગિરા વિરેન્કાવ્ય કેવું હીએ, ગાય, હીસે ને જ્યમ તીર લાગે;
તેમાં કોવિદ કવિ નહીં, વાત કંઈ નવી નહી, ભક્ત અનુભવી નહી રે આગે.
વાસ વસવા નહી, સાધન પાસ નહી, નાગરવટ નહીં, ખટપટ નહીં, એક ધારી
હઠ હરિમાન કરવું વળી કૃષ્ણનો દાસ ઘઈ ઉલટ ભણવું;
હરકતો સહુ સુણી, કવ્ય ભયે લણી, મતિ સહુ સહુ તણી ભેડી ભેડું.

(નરસિંહ સુરતસંગ્રામ પદ ૧૨; યુ. કા. ભા ૪)

(અપજ્ઞા ગુર્જર ભાષામાં કવ્યું કેવું લાગે, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે જેને ગાતાં હૃદય હીસે-આનન્દથી બહેલાય અને જેમ તીર સોસરું હૃદયમાં પ્રવેશે છે તેમ તેનો ભાવ જોડો ભમે. તેમાંથી ભે હું કોવિદ (રસાલંકાર-નિપુણ) કવિ હત, મારે કવ્યની વાત નવી મનઃકંપિત કે અદ્ભુત થઈના વાળી કહેવાની હત, તેમ જ મારી પૂર્વેના ગુર્જર અનુભવી લક્ષ્મીનાં કવ્ય મારી સમજ હત, મારી પાસે વિપુલ સાધનો હોત, નાગરવટ-નાગરોની ટાપડીય, કલાયાતુરી ખતાવવાની હોસ અને ખતરવટ યથ ખટપટ કરવાની શક્તિ હત, વળી કૃષ્ણનો દાસ હોવા છતાં મારે રાધા ભિતી એમ ઉલટું ગાવું પડ્યું છે, તેમ ગાવાનું ન હોત; કેમકાં આવી આવી, હરકતો નહી ન હત તો ખરું ગુર્જર કવ્ય કંઈ યોર જ અસર કરનારૂં થાત.)

(સંવત ૧૫૨૬ માં રચાયલો અથ.)

શુકે ને સંકેપે કલા, શ્લોક સહસ્ર અઠાર,
તે અનુષ્ટી અવગાહવા, હૃદયે હામ અપાર.
મ્થમ તેતર સાયર તરે, પંચ પર્વત શ્રુત,
યમ ક્વ ઇચ્છે વામનો, પ્રાજ્ઞન વૃક્ષ વિહંગ.
મંદ ભાગ્ય, મતિમંદ હૂં, મંદ માદાકસિમલ,
ઈલા મનને મતિ ધણી, ગુણ ગાવા ગોપાલ.
ચાતક મન ચિંતા કરે, મુખ માંહે ધાણું મેહ,
એક ભિંદ આવી પડ્યું, અલે મિત્ર મધૂં તેહ.

મુંડ તહસ કણ મુંડી, સાચર ચંચો ચંચ,
ત્યમ હું હરિલીલા કહું, સેહેને પ્રાકૃત સંચ.
માંહે યદો માધવ મુજ કહે, અંતર્યામી રૂપે રહે;
વિપ્રચક્ષુનો વહી પસાય, અનંત રૂપ ને અવની માહે,
ખોડ્યમ દેશે કવિજન કોય, યલપિ ભૂકું સાચું હોયે,
અપરાધિ બાલિક ભણુને, એમ કી કલ્યા આણુને.

(કેશવકૃત દશમસ્કંધ, સર્ગ ૧ લો, ૪૭-૫૫)

(સંવત ૧૫૪૧ માં રચાયેલો ગ્રંથ.)

આગઈ અનેક કવિજન હૂઆ, તેણઈ પ્રમથ બાંધા ભૂભૂઆ;
તેહ કથાનાં લેઈ રૂપ, માંડિસ સરોવર જમણુ કૂપ.

(ભીમકૃત હરિલીલા કથા ૧-લી, કડી ૪૨)

જ્ઞાનસાગર બામવત મહાનિ, ભગતિ, વૈરાગ્ય, વિવેક, વિચાર,
બ્રહ્મવિદ્યા નઈ આત્મબોધ, વળી વિશેષઈ શાક્ત પ્રયોગ. ૬૮
તિણ્ણઈ કારણિ શદ્ર નઈ નાર, કડિન અન્ય નવ લહિ વિચાર,
પ્રાકૃત અર્થ ભણેવા સહી, ભીમ ભણ્ણઈ કીધી ચૂરે. ૯૯
કરિસ કથા એ સમરથ, માંહિ મૂકિશિ પરમારથ,
અદ્યપમતિ નહીં ભણ્ણઈ કોઈ, ભણુ હસઈ તે લેસઈ નેઈ. ૧૦૦
વિદ્યન કરઈ ને કુત્સિતમતિ, યાત્રા ભતાં દ્વારામતી,
હરિગુણ ગાતાં ને નર હસઈ, કદવ કોટિ તે રૌરવ વસઈ. ૧૦૩
એહ માંહિ અલઈ અમૃત, જિમ તિલિ તેલ, દૂધ માંહિ શૂન ૭૦
કાષ્ટિ કુતાશન, પુરિપ વાસ, નિમ એહ નધિ પ્રબોધ પ્રકાશ. ૧૦૪

(ભીમ-હરિલીલા પોહસકલા-કલા ૧ લી)

૭૦ જૈન કવિઓની ભાષાભક્તિના ઉદ્દગારો સમયસંકાય તેમ સાધનોની અસુલભતાથી અહીં ઉતારેલા નથી. તેથી જૈન અંધુઓ ક્ષમા કરશે, એવી આશ્ના છે. તેઓની અવજ્ઞા કરવાનો યત્ન ચિત્ પશ્ચ હેતુ નથી. આ વિષય વિષે એક સ્વતંત્ર લેખ ઈશ્વરેન્દ્રાચારી ભખવામાં આવશે, તો તેમાં અવશ્ય તેને યથાયોગ્ય અવકાશ મળશે જ.

(અહીં કવિ શુદ્ધ નરનારને કઠિન ભક્તિ, વૈરાગ્ય, વિવેક, વિચાર અને આત્મબોધના રહસ્યથી વાકેફ કરવા, અદ્ય મતિવાળાઓનાં વિધ્ને છતાં લોક-ભાષામાં ગ્રંથ બાંધવા પ્રેરાયતું જણાવી, તેની હિમાયત કરી અતુરાજ દાખવે છે.)

(સંવત ૧૫૪૦ માં રચાયેલો ગ્રંથ.)

સંસ્કૃતે હિ સુ દુર્બોધં પ્રાકૃતે હિ વિશેષતઃ
વાસુદેવપરસ્ત્રેન ભાષયા કિંચિદુચ્યતે ॥

ભાષાનું કારણ નહીં, કારણ અર્થવિશેષ,
સંમતિ એક કૃપરિ કરૂં પિંગલ ગાથા એક.

૩

અર્થવિશેષો કહિં ભાષા જા હોઈ સા હોઈ
તજ્જઈ દોષસમૂહં બજ જન્મં પિંગલં મળયમ્ ॥ ૪ ॥

મુગતીમૂલ એ સાત રસ, નવ રસનિ ધુરિ થેહ,
મોક્ષપણે તિણ કારણે, બોલિયું મહીયા એહ.

૧૫

આગધ નાટક બોલિયાં, કવિજન બહુ મહિમાધ,
વધી કિશાં કારણિ, કતી કીધુ તમ્હે કૃપાધ.

૧૬

વિવેક વિચાર વિરતરધ, ત્યજધ માહામેહ કંથ,
ભીમ ભણધ તેણધ કારણિ, એ ગ્રંથ તણુ આરંભ.

૧૭

સાંભળતાં મુખ પામીઈ, ભણતાં કૃપ સવિ ભધ,
એહનુ અર્થ વિચારતાં મતિ અતિ નિરમલ યાધ.

૧૮

અહિનિશિ અપલોકન કરઈ, એહ પ્રબોધપ્રકાશ,
તે નર નારાયણ તણુ, પામધ પદ અવિનાશ.

૧૯

વિચિત્ર પદ પાવન કથા, જુ ગુણ નહિ જગવાન,
તુ નિરસ તે શોભધ નહી, ઘૂત વિણ ચમ લોભન.

૨૦

અબુજ પદ પાવન કથા, થેહ હરિગુણ ગાયંતિ,
ગંગા સિદ્ધ એ વાહુલા, શિરિ ભય ઠલંતિ.

૨૧

(ભીમકૃત પ્રબોધ પ્રકાશ (નાટક) અંક ૧ લો.)

મહાકવિ પુરાણમાંની કથા, મહિમા જગદંબાય,
એકમને જે સાંભલે તેણે જન્મમરણલય ભય.
એને પુરાણનો અધિકાર નહી, ત્રીશદ કરે કામ,
ભાષાએ કરી બાંધીયું, અંગિકા કેડે આખ્યાન.
જેનું સ્તવન બ્રહ્માદિક ન ભણે, તેા મનુષ્ય હિં કુણ માત્ર,
સ્તવન માટે વર્ણવું પદ્યબંધ કરીને માત્ર.

(ભાલણ-ચંદ્ર આખ્યાન, કડવું. ૧૮-૪-૬)

સમુદ્ર માહે ચય ભરી છે, ભણુ નહીં પ્રબંધ કે છંદછ,
વાંકો જુદો બોધુમનો ફાટલો, ક્ષુધિતપણું તેા ભણછ;
કથામૃતને પારું પ્રીતે, અમૃત પીતાં કુણ પરાયછ ?
નામરકાને અમ કુ વેળા કવિને કરમે લાગ્યાછ
ધ્રુવાખ્યાન અને નળાખ્યાન જે પુનરપિ કરી અનુસંગ્યાછ
બાંધીને કહેવું મરી માટે, મૂર્ખ ભણે નહિ મરીની જોરછ
ગુરુપાત્રે કવિતાસાગરમાં, આવે ગ્રંથ રૂપી ભરતી જોરછ.

(ભાલણ-નળાખ્યાન. કડવું ૨૭-૫-૮.)

ભોજરાયનિ ભવનિ મહાકવિ પ્રસિદ્ધ પંડિત બાણ,
કાદંબરી કથા કરી કતમ, પ્રીછિ જે અતિ ભણ.
સાહિત્ય સકલ તણી ચાતુરી તેહ માંહાં રચી વિવેક.
અતિ પંડિત જે હુઈ તે પ્રીછિ, તેહનું નહીં કપાય;
ગુરુ રસિકે સાંભળવા ઇતિ, પશ્ચિ પ્રીછિ નવિ ભણ.
તેહનિ પ્રીછવા કરણિ કીધુ ભાલણ ભાષાખણ;

(રા. કેયવલાલ હ. ધ્રુવની આવૃત્તિ-ભાલણકૃત કાદંબરી પૂર્વભાગ
કડવું ૧ હું પંક્તિ ૭-૧૪.)

સર્વ કપમા કહી નવિ ભય, કિંદિતાં ગ્રંથ ધણુ અતિ ચાય.
તે માટે સંજ્ઞેપિ કરી ગુરુબોધની કાદંબરી.
કથામાત્ર લેઈ રસસાર કહિ ભાલણ બુદ્ધિમાનનિ પ્રકાર.

ભાષાઈ ઠીધૂં અખ્યાન સચિત્ત કુચ સીલવવા માન.

વિપ્રલંબ શૃંગાર સંયોગ પ્રીતિ વણી હપાઈ જોવ.

(અંતરી પૂર્વભાગ. કંઠ ૨૫. પૃ. ૧૧૮)

કવિતબંધ અહીં જોવા નહી, કૃષ્ણકથા સાંભળવી સહી;

જેને નામે પાતક જળે, તે કે પ્રેમે નવ સાંભળે ? ૧૪

બ્રહ્માદિ ન લહે ગુણપાર અહર્નિશ ધ્યાયે ત્રિપુરાર;

આકૃત પ્રીતિવચાને કરી, મુર્ખર ભાષાએ વિસ્તારી. ૧૫

ખળ જોવાને ભયે દોષ, કવિ કહાવ્યા માટે મન દોષ

મર્મ મન કેરો જે લહે, સાકુ દોષે તે તો કુણુ મહે. ૧૬

દુષણ દેવા જે મન કરો, તે મોઢે આવી જમ્યરો,

કહે ભાલજુ દેખાડીય યુક્તિ, ઉત્તર દેવા છે મુલ સ્થિતિ. ૭૧ ૧૭

(ભાલજુ-દશમસ્કંધ.)

વીરકથા એ જે નર મુણી ॥ અવણુ મુખ દોષે તેહ તણિ ॥

ભાવ ભવાચર્ય રસ વારતા ॥ ભણી મરમ ઉદ્ગ દેવતા ॥ ૬૫૧ ॥

જેહવી ખીટી પ્રાપ્તિ દોષે ॥ તે સુચોવડી ન દિશિ કોષે.

ગાહા દુહા જોપાઈ ગીત ॥ જણકણિ જેમ વાહાલૂં રીત ॥ ૬૫૨ ॥

કવિતા બ્યમતા શ્રોતા નાંમ ॥ ભંડાં જેહનિ તાહાં પ્રમાણુ ॥

જે છંદા વણિ સરસ્વતી ॥ તે અક્ષર આણિ જ્યુતિ ॥ ૬૫૩ ॥

(નરપતિકૃત પંચદંડ-સંવત્ ૧૫૪૪, સંવત્ ૧૬૬૫ ની પ્રતિ.)

(સ. ૧૫૭૪ માં રચાયેલો ગ્રંથ)

માઈ બાપ જે આગણિ કરી, સંભળાળ્યા આપ કુલહરિ.

માહારી બુદ્ધિમાંનિ મધે કહૂં, મંડણુ મન હરિ ચરણે રહૂં. ૭૦

બિ અક્ષર બાવન માંહિ સાર, હસરવ સભ પ્રથમ કુમાર,

વાંકુ ઉતરવા ભવપાર, બેડી વિણુ કુલ કાલઈ બાર. ૭૧

મંડણુ કરઈ વીનવી તલા, કાંઈ હોસ મ દેસો અછા,

સાચૂં કુડૂં સમયે સવે કિમ રીઝત મન એક વિનવે. ૭૩

૭૧ શ. બા. હરચોવિદ્વંસની પ્રતિમાં ૩૬૬ મું છે પરંતુ મારી પાસેની
બુની પ્રતિમાં ૫૬ ૩૧૫ મું છે, અને તેનો પાઠ ૬૫૧ ઉતારેલો છે.

એ રામાયણ સુનિયમતણૂંરે, માહારં એતલ્લઈ ધણું,
 મનુષ્યવાણી તુલ હોઇ, નામક રામ હુઇ વે હોઇ. ૭૪
 ગુલિં રાજ રતન વીણીયું, માહિ રાજ તિમ નામ આવીયું,
 વીંટયા ગુલ રતન લઈ બાલ, એલ્લઈ મિશ્નઈ નામ ગોપાલ. ૭૫
 મંડલુ ભેયું ચિમાસલ ઘણી, અનિ નંબીજી પવિ ઉતરવા તણી,
 ભવસાગર એ અનંત અગાધિ, તરવા કહઈ નહીં એ સાધિ. ૭૬
 (માંડલકૃત રામાયણ ખંડ ૭૦ મેા, અંત ભાગ.)

(સંવત ૧૬૪૮ માં રચાયેલો અંથ)

ગુણ ગ્રામ માહિ અર્થ અનંત. નણિ શિવ જે નિરંતર સંત. ૨૦૦૦
 સંતપ્રસાદિ નીપતો એ ગ્રંથ સુક્તિમારગનો મહતા પંથ,
 છાયા ફલ, અન્નવજ્ર વિશેષ, સર્વ સુલ્લભ નિહાં ન રાગદ્વેષ. ૨૦૦૧
 પામાવધિ પદ પ્રત્યક્ષ થઈ, ભણતાં સુણતાં હરિમહિમાઈ,
 વૈષ્ણવદાસ પ્રભુમિ કર્ણેડિ કવિનન કોઈ મ ધરસી પોડિ. ૨૦૦૩
 હરિ હરિ ચિતન દરતાં સાર, પ્રગટયો પીયુષ તણો ઉદ્ધાર,
 સારોદારી ભક્તિ ભગવાન, લાધૂં તત્ત્વ નિજ હરિગુણ્જાન. ૨૦૦૫
 (ઉર્ધ્વકૃત વિષ્ણુસહસ્રનામ.)

ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જિતે શૂર,
 સંસ્કૃત બોલ્યાથી શૂં થયું ? શૂં પ્રકૃતથી નારી ગયું ?
 બાવનનો સંવળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનયો નણ્યે પાર ૨૪૬
 સંસ્કૃત પ્રાકૃત જે વડે ભણે, જેમ કાષ્ટ વિષે રહ્યો ભાથાકણે,
 તે છોડયા વાણે નાવે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે બ્યર્થ,
 બાંધા દામ. બ્યાપારી લખે, અખા બ્યાજ નોહે છૂટયા પખે. ૨૪૭
 હરખે દરખે અનુભવ કશા, આકાશ ઉદરમાં વરતે દશ દિશા
 બ્યારે જેણું રાજ જ ભણુ, ત્યારે માનવી તેની આણુ
 જ્ઞાનગગનમાં નોહે દેશકાળ, એ તો અખા અણુભણ્યા બોલે આળ. ૨૪૮
 (અખાભક્ત-ભાષાઅંગ. પૃ. કા. કા. ૧.)

વિક્રમ કથા યદિ સાંભલિં, પાતગ દક્ષિ પરેડુ પલિ;
 રસ શુંગાર, કરજી, વીર, હાસ્ય, તૌ ભયાનક હરિ. ૧૦૫૧

પ્રાકૃત કથા ભાષ્ય અસ્તાવ; બહુ સુચતાં લહીયી ભાવ
અતિ આતુરતાઃ હૃદ્ય આનન્દ, કાવ્ય રાગધર કહિ પ્રગંધ. ૧૦૫૨
(પંચદંડ રાગધરકૃત રસ. ૧૭૭૬-લિપિ સંવત્ ૧૭૮૧)

અષ્ટાદશ કીધાં છે પુરાણ, સમજે તે પામે નિરવાણ— ૧૫
કર્મ ઉપાસન વિવિધ પ્રકાર, ઇતિહાસના કરી વિસ્તાર;
સમજવવાના કીધા પ્રકાર, તેથી કોં નવ લહે નિરધાર. ૨૬
તેથી મંદ મતિને ભાટે, સમજે તો કો આવે વાટે,
કરીએ પ્રાકૃતમાં પ્રભુ જ એમ સમજી શકે મતિમંદ. ૨૭
અથ મહદ્ છે પદ્મપુરાણ, તેમાં શિવગીતા નિરવાણ,
શિવે કહ્યું રાધવને જોઈ, કહીએ વિશદ અર્થ કરી તેહ. ૨૮
છે તો અર્થ ધણો ગંભીર, સમજી શકે કો વીરલા પીર. ૨૯

* * * *

ગુર્જર ભાષાએ કહે તેમ, અનુભવાનંદ લહે છે એમ,
નામ પ્રથમે જે નાથ ભવાન, તેમ અનુભવાનંદ નિદાન. ૯૬

(સંવત્ ૧૭૬૮ અનુભવાનંદ શિવગીતા. પ્રા. ક. ત્રિ. વર્ષ ૬ અંક ૧.)

કવિ પૂર્વે તો કાઠિયા; પડ્યું જમતા જે ભૂક;
શામળ ભટે સંધરી કર્યું, માન દેઈ રાખ્યું મૂક. ૨૦૧
વિચાર કર્યો નિજ મન વિષે, સંસ્કૃતનો છે સાર;
કરવો અર્થ પ્રાકૃત પડે, પ્રાકૃત પાખી ન પાર. ૨૦૨
સંસ્કૃત રૂઢી શાળ છે, ખાંડયા વિષ્ણુ ન ખવાય;
પ્રાકૃત તાંદુલ પાધરા, જટ ચવાય ગવાય. ૨૦૩
સંસ્કૃત મોહોર સોના તણી, પડિત વિષ્ણુ ન પરખાય;
પ્રાકૃત પૈસા તેહના, વારંવાર વપરાય. ૨૦૪
સારૂં સંસ્કૃત સર્વથી, જવરલા સમજે કાય;
એવો અંચ કઠિલ છે, અધિક રૂચિ હોય. ૨૦૫
જેનું મન જ્યાં માનશે, તે તો સાંભળે ત્યાં;ં
જેમાં વારતા એક છે, સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાંચ. ૨૦૬

મમતા કરે તે મૂરખા, અહંકાર કરે અભણ;	
મહિમા આવન માતૃમ, પ્રોટું પુણ્ય પ્રણામ.	૨૦૭
સંસ્કૃતમાં વાંચે સઠ, જુગતે કરી ભજ	
પ્રાકૃત વિના ને પ્રીછે, તેા નિત પ્રજામું પામ.	૨૦૮
નામાં લેખાં નાણાવટાં, લાજતર ગજતર ભાજ;	
પ્રાકૃત વિના પ્રીછે નહિ, પામે કયાંથી પાર ?	૨૦૯
પોતપોતાની ભાલિયા, પોતપોતાનો અર્થ;	
પરદેશને પ્રિય નહિ, સ્વદેશમાં નહિ વ્યર્થ.	૨૧૦
વિષ્ણુ, શિવ ને શક્તિનાં, નિર્મળ કર્યાં નામ,	
પ્રાકૃતમાં પ્રીછે સઠ, ભે ભે ઠામો ઠામ.	૨૧૧
રામકૃષ્ણ ગોવિંદ ગુણ, શિવ મહાદેવ કે શક્ત;	
પુણ્ય નામ એ પ્રાકૃતે બહુ બાધું ભગત.	૨૧૨
કનૈયા રીઝે કિરતને, કરા છત્રીસે રાગ;	
જયદંબને જરખા ગમે, પ્રાકૃત લાખિણો લાગ.	૨૧૩
સ્થૂળ સૂક્ષ્મ લઘુ દીર્ઘમાં, લગણ તગણના ભેદ;	
લેશ માત્ર લે'તો નથી, વાણી વ્યાકરણ વેદ.	૨૧૪
તેનિશ કોટી દેવતા, સદા અકયાસી જાણ;	
સંસ્કૃત નામ શોધી જીવે, પ્રાકૃત સોને ઝુખ.	૨૧૫
હોહ કરસે તે હારી, મમતા કરે તે મૂઠ;	
ઈશ્વરને મન જોઈ છે, પુણ્યવત પ્રાકૃત પ્રીત.	૨૧૬

આટલાં લાખાં અને અનેક અવતરણોથી શુભર કવિઓની ભાષાભક્તિ અને લોકભાષામાં આખ્યાન અધિવાના તેમ જ આમલી અનુરાગ સંબંધમાં વસ્તુ-રિચિત રી હતી અને પ્રેમાનંદમાં તે સર્વથા ઉતરી હતી, તે સ્પષ્ટ થશે. ૭૨

હવે પ્રેમાનંદમાં એ ભાષાભક્તિ કેમ અને કેવી ભળી હતી, એ પ્રશ્ન વિચારવાનો છે:—

૭૨ કવિ કયાસમે દિલ્લી શતસૈયામાં (૭૦૬-૮) વિસ્તારથી લોકભાષાનો મહિમા ગાયો છે.

પરંતુ તેનો વિચાર કરતાં પ્રેમાનંદનો પુત્ર કાવ બહુભ ગુર્જરી ભા-
ષાના અભિમાન વિષે ચોતાના પિતાના ભાષાસેવાના સ્વધર્મવિષે શું કહે
તેના પુરાવા તપાસીએ:—

વહીબ વહીબ ગાય ભાષાભાવ ભાવતો.

(દુઃશાસન-પ્રા. મ. ૪. પાનું ૨૧)

ભારતીએ ભક્ત પહેલો (પ્રેમાનંદ) બહીને લીધો છવામી,
આરતી અતિશે પૂરી, બની અનુસ્તને
ચંદ ચઈ ગયો મંદ, ગંધે રાખેલો છવતો તે
ભારતીના ભક્ત આને કોણે લેએ સંકતને.
પ્રેમાનંદ પિતા મારા, ભારતીના પૂરા ભક્ત
સરસ્વતીસુત થયા પછે નવ પૂલ્યાં કોઈ

× × × ×

સ્વધર્મ જો (પ્રેમાનંદ) સાચો માનીયો, પરધર્મ પૂલ્યા નહી
ભારતીભક્ત થતાં, મારવી ન માખને.

(કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન પ્રા. ૫-૨૭ પાનાં ૩-૪.)

(સ્વધર્મ વિદ્યાના પઠનપાઠન અને ભાષાસેવા, બ્રાહ્મણને યોગ્ય પર-
ધર્મ-ચંદ્રે યુદ્ધ કર્યું તો તે પર-ક્ષત્રિયને યોગ્ય ભ્રાષ્ટનો ધર્મ.)

પ્રેમને કે આનંદને; કે પરમાનંદને નમું,
નમું કવિભૂષણને, કે પ્રતાપવાલને

× × × ×

રત્નામણિ ગુર્જરને.....(દુઃશાસન-પ્રા. ૫-૪ પાનું ૧૦.)

બન્ન ને ભૂમિનો મધ્ય ભારતી સી ભાષા તેની
ને જીવે વખોડનાર દેહ બેદ તેની છે.

.....

બલ બલ તણા ગંધ વાક્ય સ્મરણનાથી

સિદ્ધાંત સાચો કરાવું, અવદજા એની છે ! !

(યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન પ્રા. કા. રસ પાનું ૬.)

.....

નારી (ગુર્જરી) ભાષા છે જ એવી નાણું નવ ને જરૂર

x x x x

ગુર્જર ગિરાની તુલ્ય ઉપમા ઉર્વભિમાં નથી
સર્વગુણસંપન્ન છે, હચ્ચાર રસાળ શો ?

x x x x

અનુભવે લાગ્યું ખરું ટળ્યો નાના બાળ શો

x x x x

રે લાભ્ય, તું બતાવ્યું હું ગુર્જરી શા અંથ ખૂં
મતિમુઠ વહી જા તું વૈરાગી અપૂર્ણમાં પડ

(યુધિ. પ્રા. કા. ૨૮ પાનાં ૧-૧૩)

પ્રેમાનંદની આમ સ્વાભાવિકી, પૂર્ણ આસક્તિવાળી ભાષાભક્તિના^{૭૩}

બીજા તે પોતે તેમ જ તેનો પુત્ર વક્ષ્ય કહે

પ્રેમાનંદની આસક્તિપૂર્ણ છે તેમ, (જુઓ યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન
ભાષાભક્તિ. કવિત ૧૦ થી ૧૭) શ્રી રામચરણ ગુરના

પ્રતાપથી અંકુરિત થયા એ ખરું, પરંતુ તે

નવપક્ષવિત અને સુપ્રુષ્પિત, સુંદર તરફગર્ભા પરિણામ પામ્યાં તે તો પ્રાકૃત

૫૭ આ કવિતો યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાનના (પ્રા. કા. અથ ૨૮)
પાનાં ૬ થી ૧૬ માંથી વાંચતાં આ સુદાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવશે ગુર્જ-
રાલી ભાષાના રસાળ લક્ષણનાં કવિત માટે જુઓ આજ વિષયનાં પાના
૧૮ થી ૨૦.

૭૩ પ્રેમાનંદની અને તેના પુરોગામી તેમ જ અનુયાયી કવિઓની સ્વાભા-
વિકી જવલંત દેરાભક્તિના સળળ પુરાવા રૂપ ઉદ્ગારો વિષય અતિ લાંબો થવાથી

શુભ્ર જનસમાજને મહાભારતાદિ આકર ગ્રંથોનાં પાવક ઉપદેશરત્નોનો પરિચય કરાવવાના તેના અભિલાષ અને વિશિષ્ટ આશયના પ્રતાપ વડે જ. પુરાણીઓના કદા અને વિદ્વેષી વિરોધે તેના આ અભિલાષ અને આશયને સતત ટકાવ્યા; એટલું જ નહીં પણ તેને સાક્ષિમાન અનેક શાખાઓથી સુમંડિત કરાવ્યા; તેમ એના એ અભિલાષ અને આશયને લોકોએ અનહદ સત્કારોથી પરિપોષ્યા અને તેના શિષ્યમંડળે બહુલ પાંચરાવ્યા કથા માટે શ્રીમદ્ભાગવત, મહાભારત, રામાયણ, અને પુરાણાદિના ધર્મ અને નીતિની છાપ પાડનારા રસાલ પ્રસંગોની તેની પસંદગીથી, તેમ જ તેના રસમય, અને કલામય જીવંત વિસ્તરોથી પુરાણીઓને પુરાણ ભાખવાનો પોતાનો ધંધો જોતા રહેવાનો ભય થયો હતો અને તેમણે પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વીરજી, આદિના આખ્યાનોને પ્રાકૃત કોટારાં જણાવી ઉતારી પાડવા માંડ્યા હતાં, એ ચોક્કસ જ છે. ૨. ભીમના યાનોપદેશને, ભાસણના આખ્યાનકથનને, અખા ભક્તના પ્રાકૃત વેદાન્તપ્રોધને તેમ જ પ્રેમાનંદ-શિષ્ય રત્નેશ્વરના સંસ્કૃત અનુવાદોને^{૭૪} અને શામળના પુરાણમહિમાને પણ તેમણે દીકાઆણુથી વિંધવા મથન કીધેલું છે,^{૭૫} અને ઠેક દયારામ-ભાઈનાં ભક્તિમાનને પણ વગેરેવાગાં આકી નંધી રાખ્યું, તો પછી રમિક,

આખવાનું માંડી વાળતું પડે છે. પરંતુ તે સંબંધી વસ્તુસ્થિતિ પણ ભાષાભક્તિની વસ્તુસ્થિતિ જેટલી જ ઉપડ અને સાધાર છે.

માત્ર પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભનું એકલું મિત્રધર્માખ્યાન (પ્રા. કા. ગ્રંથ-માંના) જોતા અને તેમાંના હૃદયારોના કવિત ૪ થી ૮ જોવાથી આની ખાત્રી થશે. જનની જન્મમૂર્મિશ્ચ સ્વર્ગોદયિ ગરીયસી એ ભાવનાના પૂનઃ આર્યાવર્તમાં દેશભક્તિ જ્વલત ન હોય એ શું સંભવિત છે ?

૭૪ વિ યથો વપુ આમે હતો, દર્ભાવતી દર્ભ માંવ;

વિખેરી વેરી રત્ન દા ગ્રહું બાહી મેલ જ બાહી.

પદ ૨૦. પ્રા. કા. ૧૫. પાનું ૧૪.

૭૫ ઉપર આપેલાં અવતરણોથી (જુઓ પાનું આ કથન સાધાર જણારો.

લોકભોજ્ય આખ્યાનોના શૈલિથીક સ્ત્રી, તેમની આજીવિકા છીનવનાર પ્રેમા-
નંદને તેઓ જતો કરે ખરા ? ચતુર પ્રેમાનંદ, પુરાણીઓના આ સ્વાર્થી
વિરોધનું કારણ આપાદ સમજ્યો; અને તેના હૃદયમાં કાવ્યપ્રવૃત્તિના
વિશિષ્ટ આશયનો ઉદય થતાં, પુરાણીઓ સાથેના સંઘર્ષે તેની બાષાભા-
ક્તિને વિશેષ સતેજ અને સંવૃદ્ધ કરી. કુદરતી રીતે ધાર્મિક ભાવનાવાળા
પણ સંસ્કૃત ભાષાથી અજાણુ આર્ય પુરુષો અને સ્ત્રીઓને પવિત્ર ધર્મગ્રંથો,
પુરાણ, મહાભારતાદિનાં રહસ્યો જાણુવાની અને પોતાનાં જીવનને તેના
નીતિરસથી રસવાતી ઉત્કટ અભિલાષા થાય જ. જો કે કાલક્રમે પુરાણી-
ઓના હાથમાં આ ધંધાનો ઈજારો મૂક્યો હતો ખરા; પરંતુ તેઓએ
પણ ઉદરંબરી અને અર્ધશિક્ષિત હોઈને કથાકથનના ઉત્તમ કાર્યને વિકસ-
કરવાને બદલે ઉલટું મલીન અને લોબી ધંધારૂપ કરી દીધું. તેઓ કથા
કરતાં હાલે તેમ ‘અગડ’ ‘અગડ’ હાક્યા જતા હતા, અને પામર ભોળાં
શ્રદ્ધાળુ જનો આવા કથાશ્રવણથી પણ ‘ન મામાથી કહેણા મામા સારા’
એ વૃત્તિથી જ પોતાને ધન્ય ધન્ય માનતા. છતાં તેઓ ધર્મરહસ્ય સમજી
શક્તા તો ન હતા જ તેમ તેમની આંતર વૃત્તિ તો સંતોષાતી ન હતી.
પ્રેમાનંદે આ સ્થિતિ આશ્ચર્ય દૃષ્ટિથી જોઈ, એટલે તેણે પ્રાકૃત-લોકભા-
ષામાં જ પુરાણાદિનાં રહસ્ય ઉતારવાનું કર્તવ્ય પૂર જોડેથી ઉઠાવ્યું.
અથવા ખરૂં કહીએ તો, તેણે પુરાણામાં કવિઓના પ્રયાસોમાં જનસ્વભાવ,
સામ્રાત લોકવ્યવહાર, લાગણીનું સંવેદન આદિ રસોત્તેજક તત્ત્વોના નિરૂપ-
ણનો જે આત્મા ન હોતો તે આત્મા ઉતારવા સચેત પ્રયાસો આદર્યા.
પોતાના આ અભિનિવેશ-*ruling passion*-નો હેતુ ‘સરસ્વતીના
લાડીલા’ થવાનો હતો અને તે પોતે જ આમ જણાવે છે:—

સારદા માતને કરે પ્રણામ, કરો કૃપા મુને મહાધામ;
કામના માર્ગેય કરવા પૂર્ણ, આઈ કરો વિધન મમ મૂર્ણ.
અંગિકા દંભિકાને સંહાર, ભક્તિ વિપ્રની ધ્યાને ધાર.
નથી અર્થકાળે ઉલ્ભોમ, કરવો આ ત સંસ્કૃતનો સંજોમ.
માટું કામ લીધું મેં માથે, ભણી મુંડ મતિ સાહો હાથે.

પૂર્ણ પ્રતિજ્ઞા માત કરાવે, આઈ ! તારો તો આ દિવ્વ કહાવે.
 હોઈ લાડીલો કહેતા આવે, સરસ્વતી ઉપાસક કહાવે.
 એવું વેણ કરાવેઃ સત્ય, આયું અદ્યમતિ મહામત્ય.૭૬

છતાં તેને પોતાની કાવ્યશક્તિમાં અને વિશિષ્ટ આશયની ઉચ્ચતામાં
 એટલો તો ઉડો વિશ્વાસ હતો કે, હસમરકથમાં તેણે પુનરુક્તિ દોષ વોહો-
 રીને પણ કેટલોક સ્થળે આ ચોખ્ખા જ કહ્યું છે:—

સકળ શાસ્ત્ર નિમમર્ત્ય તત્ત્વ, સર્વશિરોમણિ ભાગવત;
 તે મધ્યે સાર છે દયમસ્કન્ધ, જોડું હું પ્રાકૃત પદ્યબન્ધ,
 કથા પ્રસંગ એકું નવ પડે, આસ્થા ભઈ સુધે રોરડે;
 આ પાસા બ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા માફ પ્રાકૃત.

.....
 નથી વાહ કીધો પ્રકાશ, આજુવા જોતાને વિશ્વાસ;
 મૂળ અર્થ છે પ્રાકૃત નામ, જોતાને વસ્તુક ગુણભામ.
 મૂઠો હરિજન ધરનાં કામ, જેમતેમ સમરો સીતાસામ.

તેમ માર્કિંડેય પુરાણમાં પણ, મૂળ ત્રિવર્ણી ભાષાને અનુસરતી પોતાની
 કૃતિની ખુબી વિષે સૂચન અનેક સ્થળે કર્યું છે. પોતાનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં
 તે કહે છે :—

" આ પાસા બ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા માફ પ્રાકૃત;
 કવિજ્ઞો કહેરો આ રોઝ જર્વ ? નથી જર્વ સાંભળલે સર્વ.
 યથા પુરાણી મોંઘા કાઢ, તેથી થયો બણો ઉચ્ચાદ;
 હવે કોણ રૂખાડે વસમી વાદ, યથા જાન્ય રત્નર્જનકર્તા કાદ.
 ત્યારે ક્યું પ્રાકૃત વિમાન, બણવા ન જોઈએ મહાન;
 જમણું જોતાથી વજતાને પુણ્ય, એઈ જાણમાં કહું મહામુન્ય.
 વળી કરવા શ્રમ પુરાણીના થોડો, મેંય યથામતિ કયાલાન જોડયો.૭૭

તેના આશયને ઉતારી પાડવા પુરાણીઓએ પ્રાકૃતમાં કરાયેલી કથા પુણ્યકારી નથી, એવો મત ઉઠાવતાં પ્રેમાનન્દ તેનો ઉત્તર આપે છે કે:—

આણસમજ્યું સંસ્કૃત વાંચે રે, વળગે પ્રાયશ્ચિત્ત પાંચે રે,
ન ધટે પ્રાકૃતે કાંઈ રે, આલ જો હોય વાંચ્યા મહી રે.
શુણી શ્રોતાજન હરખાય રે, નવ આજે ધુળ નંખાય રે.

.....

—સમજે સજ્જન મર્મ આવા રે, કરે પુરાણી તો હાવા રે,
પ્રાકૃત સુણ્યે ન મળે આવા રે, જમના જાવું ન પડે નહાવા રે. ૭૮

આમ પુરાણીઓના હાવા વાદસુરંગોથી તોડી ફેડી, પ્રાકૃત કથાગા-
નમાં પડતા સ્વાભાવિક શ્રમને જણાવી તેની અગત્ય પ્રાત્નપાદન કરતાં
તે કહે છે:—

એ પ્રથમા એક સ્થળે લખિયું, અપભ્રંશ રાખું પાપ જાયે રે
જેટલું પાપ અપભ્રંશ રાખે જોડ્યાથી, ધમય્ય પુણ્ય 'શુદ્ધ' શબ્દે યાયે રે. ૨૩

X X X X

દૂપ જોઈતાં તે માનુષ્યનું મૃત્તિમાવાળું જાત યાયે રે. ૨૪
તે જોઈતા તેમાં જળ નીકળે તેથી શરીર મળે ધોવાયે રે,
સ્વચ્છ થાયે, મળે ધોવાયે, તેમ અપભ્રંશવાળાનું પાપ જાયે રે ૨૫
નિત્યની ભાષા શુ બ્રહ્મ થયેલી, નથી જોલતા આપ રે ! ૨૭

.....

વૃક્ષ હોય તેને વૃક્ષ કહેવા, કહો કાંઈ ફલ થાય રે.
સ્વભાષા અપૂર્ણ રાખી, યાયા તેને કોણ ધાય રે. ૨૯

.....

જેટલો શ્રમ પ્રાકૃત માંહે તેટલો સંસ્કૃતમાં નવ લહીએ રે. ૩૦
સખોનો સાગર જેમા ભરિયો ફરિયા મળે કોણ કુખી રે,
અદ્ય રાખના સરોવરમાં ઝીલવું, કહો તેણે કોણ સુખી રે. ૩૧

સમ્પન્નતાએ સમ્પદપ્રયોગમાં, ચોડામાં ન આવે ખૂબી દે;
પણ યુક્તિએ પદ રચેલાં જીવો, શ્રોતાવક્તા બઈએ ફળી દે. ૭૯ ૩૨

આથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે પોતાનો આશય સમજવો તે કહે છે કે:—

જેવી ભાષા આકૃત મારી, તેવી યોગની યુક્તિ સમારી;
ગીર્વાણ-ભાષા મહા ભારી, અતિ સરસ અને વળી સારી. ૩
નવધા ભક્તિ મહા મોટી, પણ નાસ્તિતને મન ખોટી;
તેવા સંસ્કૃત-નાસ્તિક સર્વ, કેવા તેને ભાષામર્થ ! ૪
મહામાયાને વહેતી મૂઝી, ધારી સારી, સુખ ન હેતી;
કરી ભાષામાર્ગ અનેક, ભૂલ્યા વૈખરો કરો વિવેક.
તેહ વિવેક ભાવવા માટે, ગિરવાણ ગિરાને ધાટે;
મૂઠ મારા જેવા જીતાર, થયા તેણે આહું વિચાર્યું. ૬
સારી ગિરાનો સ્વાહ લેવા, અભાણને કેવી તે કહેવા;
કિંચિત માર્ગના દર્શક થાહું યોગ વેદાંત સુક્તિએ આહું. ૭
હોય આશયમાં સૂચે જેહ, કંઈ વિધિયે લખાય તેહ ?
તોય બાળકને ભરી પાણી, પિતામાતા આપે આણી. ૮
તેહું જ લખાય ગિરાધી, કંઈ લખાય વીરાધી;
તે ભઈ શે થહું નિરાશ ? વધારવી વડપણ આશ. ૯

(માર્કિટેય-કડવું ૩૯ મું.)

આવા વિશિષ્ટ આશયથી પ્રેરાયલા પ્રેમાનંદનું પણ જણાવે કે

શું ન જણે અલ્યા ! તેં આ પ્રેમભાષ જાપિયો !
પ્રેમ હું જે નેમધર જેમને વિદ્યારી નાંખું
ગર્ભે ગિરાને કાને, કર મેં આ આપીયો. ૮૦

(નેમધર-ભાષાવૃદ્ધિની પ્રતિજ્ઞા કરનારો હું તેણે આ હાથ માત્ર
ભાષાને જ સમર્પણ કીધો છે.)

૭૯ (યામજન્યાનો મોટો વિવાદ. કડવું ૪૫-કલી ૨૭-૩૧.)

૮૦ સુધિગિરવરોદ્ધરસંવાદાખ્યાન અવિત ૧ હું.

“ ગુર્જર મિત્રના રત્ન ” પ્રેમાનંદે આમ સ્વભાષાના વિકાસ અર્થે કરે સમર્પણ કરીને નહીં અટકતા, તે સર્વોત્તમ સુંદર થાય તે પર્યંત પાષણી નહીં પહેરવાની બીજમ બાધા લીધી, ૮૧ શ્લોકોને તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કર્યા, બાષાવૃદ્ધિ અર્થે પોતે કટિ કરી એક એકને ટક્કર મારે એવા અનેક શ્લોકરંજક બાખ્યાનો તથા કાવ્યો બાખ્યા, અને સંખ્યાબધ નાટકો રચ્યાં. આવી ઉત્તમ કૃતિઓ રૂપી વિમાનો તેણે સ્વર્ગનર્કના દ્વાખવવા પોતાના ગુર્જર બાંધવોને પૂર્ગ પાડ્યાં. આ સહુ ગુર્જરી મિત્ર પ્રતિનો તેનો અતુ-રામ આત દહપણે જાખ્યાનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો છે. અને તેથી જ તેનું કાવ્ય ધર્માર્થ રીતે નીચેના ઉદ્ધાર ગુંજે, એ શું અશક્ય અને અ-સંગત છે ?

સંગોપાંગ સુરંગ અંગ અતિરો, ધારો મિત્ર ગુર્જરી,
પાદે પાદે મસાલ ભૂખણવતી, યાઓ સખી ઉપરી;
જે જિવોણ મિત્ર જણાય ગણતા, તે રચાન એ ક્યો વરી, ૮૨
થાયે શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન થકી એ આશ પૂરો હરિ.

તેનું આવું સ્વાભાવિક ગુંજન આટલી આશયી અટકતું નથી, પણ ગુર્જરી અન્ય બાષાઓથી શ્રેષ્ઠ થાય, અખિલ આર્યાવર્ત ઉપર ફેલાય, એવી અભિલાષા પ્રકટાવે છે:—

બાષા ગુર્જરી આર્યાવર્ત અખિલે, ફેલાય ફાલી થણી,
સર્વે દેશ વિદેશ ગુર્જર મિત્ર, સોહાય સોહામણી;

વળી સરખાવો:—પ્રેમાનંદે મતધારી, શાશ્વલોચન મનસા સાસી,
પિતૃવચન પાળ્યું જેમ, પજાવો દિવને પ્રભુ તેમ.

(માર્કેટ્ટેય કટકું ૧૭૧, કાં ૧-૪)

થયો અભિલાષ મુજને તે, અધૂરો ન જોઈએ રહ્યો.

(કટકું ૧૮૩, કાં ૨-૬)

૮૧ જુઓ વલ્લભના યક્ષપ્રસ્નોત્તરનાં કવિત્વ પર ૧-૨ પ્રા. કા. અંશ ૧૧. ૮૨ સત્યસામારોપદર્શિકાખ્યાનનું અંતરવાક્ય.

વાળી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાર્થ વડ છે, આ થાય કિશોરભણિ,
અર્પો તો પ્રભુ એ જ અર્પણ કરો, આ આશ પ્રેમી તણી.

(પાંચાદશી પસનાખ્યાનનું અંતવાક્ય.)

આ પ્રકારનો, પુરાણાદિના આધારે રસીલાં આખ્યાનો આધવાનો
તેનો આશ્રય કલ્યાણકારી હતો, છતાં ઉપર જણાવ્યું
પુરાણીઓ સાથે વાચ- તેમ પડિતો રૂપી રાજસિક સત્ત્વોએ અને પુરાણી-
સિક કલહ. એ રૂપી તામસિક તત્ત્વોએ તેના આ ભાષાસત્ત્વની
પૂર્ણાકૃતિમાં અનેક આધાઓ નાખી અને તેને તથા
તેના શિષ્યોને નવ નેજા પહેચાડી હતી. પરંતુ પ્રેમાનંદ અને તેના શિષ્યો
તેમનાથી એમ સહેજે ગાંજ્યા જાય એવા ન હતા, એટલે તેઓ અંતે
ફાબા અને પુરાણીઓ બોલા પડ્યા. પુરાણીઓ સાથેના તેમના કલહને
vested interests સ્થાપિત થાઓ ધરાવનારા વર્ગ વિરૂદ્ધ હક્કદાર
સમર્થ વ્યક્તિઓના કલહનું નામ ચોચ રીતે આપી શકાય એમ છે.
આવો ભાષાકલહ શુદ્ધર સાહિત્યમંદિરમાં કાર્મ પ્રેમાનંદની સતત કાવ્યપ્રજ-
ત્તિએ જ પ્રથમ જગાવ્યો ન હતો, પરંતુ તેની પૂર્વના કવિઓની પ્રવૃત્તિ
તેનું નિમિત્ત કારણ હતી અને વર્ષો પર્યંત પરંપરાથી તે ચાલતો આવેલો
હતો. પ્રાચીન કવિઓના ભાષાભક્તિના ઉદ્દેશો (જે ઉપર ટાંકલા છે)
આની સખળ સાક્ષી પૂરે છે જ. તેથી કહેવામાં આવે છે તેમ " પ્રેમા-
નંદે રચેલાં આખ્યાનોથી કથા કહેવા માંડી ત્યાંથી જ આ વિરોધનું મૂળ
રોપાયું "૮૩ એ યથાર્થ નથી જ. અલગત પ્રેમાનંદની રસમય બાનીએ
પુરાણીઓનાં માન ધટાડવા માંડ્યા અને તેમની વૃત્તિ કપાઈ, એટલે તે-
ઓએ છેક શુદ્ધ ઉપર આવી અનેક આધાઓ નાખી અને પ્રેમાનંદે
તેમ જ તેના શિષ્યોએ એ " નિંદક બનોનું, શિરે અનિશ્ચય વૃદ્ધિમત
ચયકું દેવું આપવા "૮૪ તેમની સખ્ત ઝાટકણી કાઢી. માર્કિટેયપુરાણ-

૮૩ પ્રેમાનંદનો જૂનો નિબંધ-રા. સા. સાક્ષર શ્રીયુત કેચવલાલભાઈનો.
પાનું ૧૬. ૮૪ જુઓ માર્કિટેય પુરાણની કૃતિશ્રી. પ્રા. કા. ૨૦. પાનું ૧૧૮૪.

માંના તેના ઉલ્લેખોથી પણ પુરાણીઓના કલહ સંબંધમાં આ જ વસ્તુ-
સ્થિતિ હોવાનું સમજાય છે. શરૂઆતમાં પ્રેમાનંદે પુરાણીઓના માર્મિક
પ્રદર્શને લેખવ્યા ન હતા, છતાં સંવત્ ૧૭૨૯ માં તે ઋણશૃંગાખ્યાનમાં^{૮૫}
ટકાર કરી તેમનો ઉપહાસ કરવા ચૂક્યો ન હતો; તેમ તેના શિષ્ય હરિ-
દાસે 'ભારતસાર'માં (સં. ૧૭૩૭) તેમને "ટોંગી" અને "મૂર્ખા"
ની શાલ પામરી ઓઢાડી^{૮૬} હતી. પરંતુ પુરાણીઓનું નિંદાકાર્ય અતિ
તીવ્ર અને અસહ્ય થતાં, પ્રેમાનંદનો પીતો અતિશય ઉજ્જવ્યો અને ગુરૂની
આગા 'નિંદકબન' ન થવાની હોવા છતાં, તેણે ચક્રવર્તિ વ્યાજ સાથે
વિવિધ રીતિએ પચ્ચીથી ઉગવી^{૮૭} તેમ કરવાનો ચોતાનો હેતુ પ્રેમાનંદે
સ્પષ્ટ કીધો છે, એ નીચેના ઉતારાઓથી સમજાયે:—

૮૫ "ખન્ધા પુરાણી જુલજુલા, સુસ્વરે બાળે જ્ઞાન,
ઉપપુરાણ પુરાણનું, મેળવે ખહુ માન."

કડવું ૧૨. કહી ૨૨ પ્રા. કા ત્રિ. વર્ષ ૩.

૮૬ કહે મુણે ભારત પૂરંજી તેનું આવરણ ચાય અધવંજી
એ તો મૂર્ખ કરી વાતોણ, બહો અજ્ઞાન કરી રાતોણ
નવ બહુ પુરાણી બાવાજી (તેથી) એવા ટોંગ મચાવ્યાજી

(કડવું ૨૦-૩-૪. પ્રા. કા. ૬ પાનું ૬૮.)

૮૭ માર્કેડેય પુરાણમાં પુરાણીઓની નિંદાના તેમજ પુરાણીઓના સ્વરૂપ-
કાસનના અનેક ઉદ્દાહરણો અનેક સ્થળે અંકિત છે; સ્થળસંકેતથી તે ન આપતાં
માત્ર તેમાંના ઘણાક મુખ્ય મુખ્ય ઉદ્દાહરણો સૂચન જ અહીં આપેલું છે:—
કડવું ૧ કહી ૫, ૧૫, ૧૬; ક. ૧૩-૪૮, ૪૯; કડવું ૩૦-૩૯, ૫૫; કડવું ૩૨-૧૧૨,
૧૧૫; ક. ૩૩-૪૧, ૪૩; ક. ૩૩-૨૪, ૨૭; કડવું ૩૭-૧૩૪, ૧૩૭; ક. ૩૯-૧૭૪,
૧૭૬; ક. ૪૦-૩૧, ૩૩; ક. ૪૨-૮૦, ૮૪; ક. ૭૪-૪૭, ૪૯; ક. ૮૮-૩૫, ૩૭;
ક. ૧૦૩-૭૭, ૭૧; ક. ૧૧૦-૬૩, ૬૬; ક. ૧૧૭-૩૭, ૪૦, ૪૩, ૪૬; ક. ૧૩૭-
૬૫, ૬૮; ક. ૧૪૨-૩૬, ૧૦૩; ક. ૧૪૩-૭૪, ૭૭; ક. ૧૪૪-૩૭, ૪૦; ક.
૧૫૬-૧૨, ૧૫; ક. ૧૬૫-૪૪, ૪૬; ક. ૧૬૬-૭૮; ક. ૧૬૭-૫૮, ૬૦; ક. ૧૬૮-
૨૬; ૨૦; ક. ૧૭૧-૩૯; ક. ૧૭૪-૫૫, ૫૭; ક. ૧૮૦-૬૧, ૬૫; ક. ૧૮૨-૩૬,

નથી કવિ સવિદ્યા નિધા કહિયે, આ શું ઘીખળ તૂત ?
 ભૂકા બોલા એઈ પુરાણી કે વેદાંતી સાચી અનલ્ય;
 સ્વભાષાવર્ધક નિહકનો કાઢ્યો છે મેં કમચર્યાલુ.
 શિખ્યા ચોડું કરી કેહ ચોડું, એવાનાં મેં કપ્યાં નાક;
 નાસ્તિક જનનું નામ ન રાખ્યું, વલ્લડી નિગમધર્મતી હાક.

(ક. ૩૫. ૨૪-૨૬)

વળી પુરાણીઓ સાથે પૂર્ણ તામસભર્યો : કમલ આખર કમતા તે
 કહે છે કે:—

પુરાણી પદ્માત્મા કરતા, દિવ (પ્રેમાનંદ) પામતો આનંદ,
 હવા ઉમય એ પરવારીયાં, આપણ એક છે સ્વસ્થંદ.
 નિહક જન કહિ નવ થાયું, એમ ગુરુએ કર્યા ઉપદેશ;
 કિંતુ મૂઢમતિને હલ્ય કચમ તે, સ્થિર થઈ રહે લવલેશ.
 કારમું કાંઈ કર્યા પૂરે, પદ્માત્મા કરવો પૂર,
 યાએ કરી નિવૃત્તિ એથી, વલ્લ વચન બ્યાસ મધુર.
 વસિષ્ઠ જેવા મહામુનિએ કર્યા સમય પાત્રે કોથ;
 દિવ મૂઢમતિએ તે જ મલો ઝટ, અશુભ એક જ બોધ.
 ક્ષાત હરો તે બાણો, અજ્ઞાનને શું કહેવું;
 કિંતુ અતિશય વૃદ્ધિમત થયું હતું નિહક જનનું હેતું.

૩૬; ક. ૧૮૪-૩૫; ક. ૧૮૫-૮૩; ક. ૧૮૬-૭૬, ૮૦; ક. ૧૮૭-૩૮, ૪૪; ક.
 ૧૮૨-૮૪, ૮૬; ક. ૧૮૩-૨૬, ૩૦; ક. ૧૮૬-૫૪; ક. ૨૦૪-૫૬, ૫૮; ક. ૨૦૫-
 ૨૪૬, ૪૮; ક. ૨૦૬-૨૪૮, ૨૫૦; ક. ૨૦૭-૨૬૨, ૨૬૬.

આ સર્વ આંકડા કેટલાક વાચકોને નિરર્થક લાગશે. પરંતુ જે પુરાણી-
 ઓની, જનસમાજમાં તેમણે ફેલાવેલી મોહિની, અને તેમના મોહને તોડવામાં
 પ્રાચીન કવિઓને પડેલા અમળી તથા તે લેખાના સંસારની, તથા પ્રાથ્મિક
 માન્યતાઓની પણ હકીકત તારવવાનો પ્રયાસ કોઈ કરશે તો તે આ વિષય ઉપર
 થયું જ અભવાળું પાડી સકશે, અને તેટલા માટે માર્ગદર્શનનાં હેતુથી જ આ
 આંકડા કહેલા છે.

તે આ ભવે નવ આપીએ તો ખડે પરભવે આપવું ભણ્યું;
 જાડ માહે જાડ લગી, વાળી લે માગવું નિર્વાણ.
 ગુરુપાએ તે આપી દીધું, વણી યાચ અન્ય માગ્યું કોઈ;
 ત્યારે ધર્મ ધોણશું, સહુ ભેઈયું, કેહ કોઈશું દિવ સોઈ.

.....

જનમાર્ગીને ખોલવી મધ્ય મૂક્યા પુરોગામી પાવન,
 પછે ચક્ષુ મીઠી રહેવું બેસી, ક્યમ પ્રાપ્તિ યાચ પૂજન
 રે મૂર્ખાન કરતા શોચ એવો, નવ રહે હૃદય અરત સદાય;
 કોઈ મહાવ્યાધ આવી માર્ગીને હણ્યો, વા પુરોગામીને દેખી સાચ.

(૬૩૦ ૨૧૧-૧૩-૭૫.)

આવા વિરિષ્ઠ લોકજાતકારક આશય, અને પ્રચરત તેમ જ સતેજ
 જાપાભક્તિયા પ્રેરાઈ, પ્રેમાનંદે ૬૦ વર્ષનું સતત
 પ્રેમાનંદસૂર્યનું શિષ્ય- કામપ્રવૃત્તિમય જીવન નિર્માન કર્યું હોવાનું ચોક્કસ
 રૂપી ગ્રંથમંડળ સમગ્ર છે. અલખતા આ કાર્યમાં તેના ઓળખી
 શિષ્યમંડળે પણ પોતાનો માનપ્રદ અને અમૂલ્ય
 હિસ્સો આપ્યો છે, એ વિસરવા જેવું નથી. વાર્તાકાર વીરજી, સરલ
 આખ્યાનકાર હુંદાસ, પ્રાસાદિક કવિ દ્વારકાદાસ, ફકર વલ્લભ, રતન-
 કવિ રતનેશ્વર, અને ' સાદો ' સુદર એ છ "શિષ્યો રૂપી ગ્રંથમંડળે પ્રેમા-

૮૮ જુઓ " ગુર્જર સાક્ષર નયનિઆ " એ ગ્રંથમાં " પ્રેમાનંદ ",
 પાના ૧૮૮-૯. ઉક્ત નિબંધમાં સા. શ્રી કેશવલાલભાઈએ પ્રેમાનંદનાં શિષ્યશિ-
 શ્યાઓ પુર અને સા. શ્રી. ગોવર્ધનરામે (કલાસીકલ પોષ્ટરસ ઓફ ગુજરાતમાં)-
 ઉલ્લેખ કર્યો અને રા. બ. હરજોવિંદાસે ૧૦૦ હોવાનું કહ્યું છે. (દ્રોપદી હરણ
 પ્રા. કા. ૧ પાનું ૨૦) આના દેશમાં વલ્લભના કોઈ નામ વિનાના અપ્રકટ
 ગ્રંથનો નીચેનો અશુદ્ધ ' ઇન્દ્રવિજય ' સર્વેશો લોકસમક્ષ ધરવામાં આવે છે:-

છે નવ દાસ અને કોઈ ચાર જ, રતન કલાં દય શિષ્ય હાલે,
 છે જાણ રાસ અને ભઈ બાર જ રતન મહાં કય વિષ્ણુ વહાલે;

નન્દ સર્વની તેજસ્વિતા બતાવી અને પુરાણીઓના તમેગુણપ્રધાન કલહ રૂપી આવરણને વિદારવામાં સહાયતા કરી, એટલું જ નહીં પણ ગુર્જરી ભાષાનો સંગોપામ વિકાસ થતાં પર્યંત પાઘડી નહીં પહેરવાની "મત-ધારી" ગુરુ પ્રેમાનન્દે ભાષાસેવાના "સાચા માનેલા સ્વધર્મના પરિપાલન" અર્થે લાંધેલી ભીષ્મ બાધા મૂકાવી. ૮૯ મધુરકંઠી, માયક

છે વીર પંથ જ, છ મહીએ રજ, નંદ ચતુરત્ત નામ રુહાવે
છે વીર વસ્ત્રજ રોં ભણીએ ગણ; એક જ પ્રેમનું નામ રુહાવે.

(પ્રા. કા. ૯-વિવેચન પાનું ૨-૩)

આ ગણત્રીમાં બાર તો સ્ત્રી-શિષ્યાઓ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આવી સંખ્યા ગમે તેટલી હો, પરંતુ તેના છ શિષ્યા સિવાયનાં બીજાં શિષ્યશિષ્યાઓનાં નામ અને ગ્રંથોનો કંઈ પણ નિર્દેશ વર્ષો થયાં સાંપડતો નથી, અને રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ તથા પ્રા. કા. ના કાલસક્ત થતાં વચ્ચેલા, કાર્યવાહકો મન ઉપર ઘેરો નહીં, તે તે ભવિષ્યમાં સાંપડે, એ વાતના કુલાનું મધ્ય મેળવવા જેવું સંભવિત લાગતું નથી જ.

“આર્યજ્ઞાનવર્ધક” વર્ષ ૧૮૮૮ ના એક અકમાં પ્રેમનંદના પુત્ર વસ્ત્રજ ઉપસંત વસ્ત્રજ નામનો એક શિષ્ય હતો, અને ધીરેશ્વર ભગી કરીને સુરતનો એક કવિ તેનો શિષ્ય હતો અને તે મરાઠી કવિતા જેવી કવિતા કરતો હતો, એમ જણાવાયલું છે.

રા. બા. કેશવલાલભાઈ (ઉપર જણાવેલા નિબંધમાં પાનું ૧૮૮) ફેટલોક ખુલાસો આ પ્રમાણે કરે છે:—

‘હાસ જેવા કે રોક માધવદાસ દેસાઈ; શંકરદાસ; હરિદાસ; હારકાદાસ; સુન્દરદાસ. રત્ન જેવા કે રત્નેશ્વર. શંકર જેવા કે બ્રજવાહન આખ્યાનનો કર્તા ભાઈશંકર (સંદિગ્ધ). બાઈ જેવી કે વિવેક વણનરામાં ઉમેરો કરનારી કવયિત્રી (સંદિગ્ધ) ધીર જેવા કે ધીરેશ્વર ભગી...છ, જેવા કે ધીરછ અને કદાચ વિશ્વંજી આખ્યાનનો કર્તા રત્નછ. નંદ જેવા કે સ્વર્ણની નીસરણી, મહાભારત, ભગવદ્ગીતાના સ્વનાર પ્રેમાનંદ (સંદિગ્ધ).

૮૯ પ્રેમાનંદની આવી બાધામાં અગ્રજા ધક્કાવારોએ પ્રેમાનંદનું નીચું

હોઈને વીરજીએ પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોની લોકપ્રિયતા જણવવામાં સહાયક હતો. એ જ વીરજીએ સંસ્કૃત-ફારસી-ઉર્દુ-વાર્તાઓનો, હરિદાસે મહા-ભારતાદિના પદ્યોનો, પ્રસાદકવિ દ્વારકાદાસે સુલલિતપદો દ્વારા ભક્તિભાવનો અને રાધાવલ્લભી સંપ્રદાયના સાહિત્યનો, વલ્લભે નવે રસનાં જોઈ એકને ટક્કર મારે એવાં નવથી વધુ આખ્યાનોથી હિંદીની ફાદી છટાનો, રત્નેશ્વરે સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની ગંભીર શૈલીનો અને કહેવાય છે તેમ “મરાઠી ધાટીની કવિતાનો” (!) અને સુંદર મેવાડાએ પૌરાણિક સાદી કથાનીનો પરિચય ગુર્જર જનસમાજને રસભર કરાવ્યો. ૯૦

વચન વિચારશે, તો બસ છે—

.....ભાવે ભણું સીતાનો સ્વામી;
પ્રેમાનંદપ્રભુ પ્રતાપધારી; રાજવલ્લભન મનસા ધારી.
પિતૃવચન પાળું જેમ; પળાવો દિલને પ્રભુ તેમ;

.....
ક્યાં તેનાં કામજી તે અનેક, ધર એવા વિપ્ર કાલે વિવેક.

(મ કેડેશ પુરાણ કડવું ૧૦૧ મું, કડી ૧-૪)

ઉપરાંત ૭૮, ૭૯, અને ૮૦ મી નોંધોનાં અને તેના મૂળમાં ઉપર ટીકાં અવતરણો આ સાથે વિચારવાં.

આખ્યાં કાષ્ઠ તર્ત આણી, આનંદ થયો અપાર
વીરજીએ પાઘ આપી; પ્રેમથી પ્રમાણીલી-પર (વક્ષ પ્રેમાત્તર)

આ ઉપરાંત વલ્લભનું પણ આ કવિત વિચારવા જેવું છે—

“ મામ મામ મામઃ સુત મુખ મામ્યું આપું તને
કવીશ્વરે એવી ધક્કી જેકે વાર આણીતી;
દિલે અમિ કાષ્ઠ મામ્યાં મૃગ લઈ ગયો જેહ
પાઘ પેરાવી કવિએ કવિતા વખાણીતી,
ધક્કે કહ્યું એ તો મેં જ પરીક્ષા એવાને હર્યાં
પિતાએ કહ્યુંવું એમ સુવસીત બાણીતી:

આ રવજાપાટ્ટિના સત્રમાં ઋત્વિજના સ્થાને વિરાજતા પ્રેમાનં-
દને હિસો સર્વોપરિ હતો. રસભર અને કલાદર્શી
પ્રેમાનંદ અને તેના પુરો- આખ્યાનો ત્વચ્છી બાધવાની પરિપાટી તેને હસ્ત-
માં કવિઓ. જત હતી, એમ તેના આઠ દિવસમાં રચેલા ચાતુ-
ર્થયુક્ત મહાકાવ્ય દ્વાપદીહરણ્યથી, માંદા માંદા પશુ
એક દિવસમાં રચેલા અને અઢી ધડીમાં વંચાય એવા લક્ષમણાહરણ્યથી,
તેમ જ એ દિવસમાં રચેલા શામળશાહના મોટા વિવાહથી અને નિલ
દશખાર કડવાં રચી બાધેલી “નામરનંદા” થી નિષકક કહી શકાય છે.
આવી તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ અતિ ત્વચ્છાણી, સરળ, સરસ અને પ્રતિભાવાળી
હતી. તેના આખ્યાનોમાં કેટલે અંશે તેના પુરોગામી કવિઓનાં આખ્યાનો
તેને સહાયક થયાં હશે, એ જો કે અચૂક ખાતરીથી કહી શકાતું નથી;
પરંતુ લાલણ, લાલણ-મુત ઉદવ, નાકર, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ જાની,
વણઓ, આદિ પ્રેમાનંદના પુરોગામી કવિઓનાં ઉપલબ્ધ અપ્રકટ તેમ જ
અપ્રકટ આખ્યાનો જોતાં અને પ્રેમાનંદે પણ રચેલાં એ જ આખ્યાનોની
પ્રતિઓ અવલોકતાં એવું સખળ અનુમાન નીકળી શકે એમ છે કે,
પ્રેમાનંદે પોતાના પુરોગામી કવિઓનાં આખ્યાનો જોયલાં તો અર્ધ
જ. ૯૧ અને તેમાંના પ્રસંગોને, એ આખ્યાનોના મૂળ સંસ્કૃત અંશમાં નથી,
એવા પણ ખુદ તે કવિઓએ લખેલાં કરેલાં નૂતન પ્રસંગોને, એક કે બીજા
રીતે મૂળને કમે કે કમના ફેરફારે, વસ્તુબદ્ધ, જનરૂચિ, પાત્રવિવેક તેમ જ
રસ-જમાવટની ચાતુરી ઉપર લક્ષ રાખી, વિશેષ વિસ્તારથી ખીલવેલા

૯૦ પ્રેમાનંદના આ ૭ સિખ્યાના પ્રસિદ્ધ અંશોની સાલવાર નોંધ માટે
અનુલેખ પછીનું “પરિશિષ્ટ” ૧ હું બુઝો.

૯૧ લાલણ, માધવ, દેવસુરી વળી ક્ષણી તળને એક,

એમણે દેવી માહાત્મ્ય પ્રાકૃત કર્યાં, કહી અર્થનો અરેા વિવેક.

(‘દેવીચરિત્ર’ ૪૪૩ ૧ હુંવું૨૩)

દશે । અલગત પ્રચલિત દંતકથાઓ, ઐઠી વચનો અને લોકોક્તિઓનો અહોળો ઉપયોગ તેણે કૃપાથી કેટલુંક સામ્ય પુરોગામીઓના આખ્યાનો અને તેનાં આખ્યાનો વચ્ચે સ્વાભાવિક રહે. એટલે તેટલે અંશે તેને પ્રસંગાદિની ચેરીના દોષથી મુક્ત ગણી શકાય; તેમ નિસર્જશક્તિથી પણ કેટલુંક સામ્ય આપોઆપ આવી જાય, એ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. તેથી પ્રેમાનન્દને કેળ પોતાના પુરોગામીઓના ઉચ્છિદ્રનો ઉપયોગ કરવાના દોષને પાત્ર ગણતાં અચ્છાલવાની વિશેષ અગત્ય છે.

શામળના શિવપુરાણાદિનાં મૂળ પણ પ્રાચીન આખ્યાનો ને વાર્તાઓમાંથી તેમ પ્રચલિત દંતકથાઓમાંથી સાંપડે છે. પ્રખ્યાત નાટકકાર શેક્ષ્પીઅર માટે પણ આમ કહેવાય છે. અલગત આથી કાંઈ મહાકવિ પ્રેમાનન્દના પ્રશસ્ત કાવ્યશક્તિ અને લોકરચિત્રને પોષે એવા, તેમ કવચિત્ ઉત્કૃષ્ટ રસથી જમાવેલાં, ઉત્તમ આખ્યાનો રચવાની સરલતા અને પ્રતિભાની પ્રખંડતા એ જ કલાને ઉતારી પાડવાનો હેતુ નથી જ. ઉપર સૂચવેલી ખીલ જોઈને પ્રેમાનન્દનું જ્ઞાન, શુદ્ધિ, સ્વાનુભવ, કલાશક્તિ, રસસંવેદન, આતુરતા, અને અવલોકનની તેજસ્વતા સવિશેષ આકર્ષક છે અને એ જ શુભો તેને નિઃપક્ષ શુર્જર કવિઓમાં અગ્ર પદે સોંપાવે છે ૯૨

કેટલાક જનો પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોની ઓજસ્વિતા અને બહુલતામાં શામળ સાથે તેને અને તેના શિષ્યોને ચાલેલો શામળ-પ્રેમાનન્દ જન્મજીવન કારજીવન હોવાનું કહે છે. આ વાદની ઉત્પત્તિ ધડો ? અસંભવ. સને ૧૮૬૩ થી થયેલી કહી શકાય. એની તવારીખ અવગણવા જેવી છે. વાદના મુદ્દા આદિ, તેમ જ સંગતિ વિચારનાં પ્રેમાનન્દનો શામળ સંવત્ ૧૮૨૧ માં તો જીવતો હો-

૯૨ આ મુદ્દો શુદ્ધઅભ્યુદયવાદના આઠમા ભાગમાં આ લેખકે સવિસ્તાર ચર્ચેલો છે, એટલે તેની પુનરુક્તિ આ સંક્ષિપ્ત લેખમાં કરવી ઉચિત નથી. ઉપરાંત ૧૯૦૮ ના "સમાલોચક" નું "મુદ્દાભાષણ" નું વિવેચન પણ આ મુદ્દા ઉપર વરોષ પ્રગટ પાડે એમ છે.

વાનું અને તે જ સમયે રસભર મુદ્રા બોહોતેરી સંપૂર્ણ કર્યાનું પ્રમાણ મોજુદ છે. તેમ તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ ૧૭૭૪થી કંઈક વહેલી સર થયાનું અને સંવત ૧૮૦૮ સુધીમાં પૂરપાટ પ્રવૃત્તિયાનું આંતર પ્રમાણોથી ચોક્કસ જણાયેલું છે. વળી શામળના આખ્યાન અને વાર્તાઓની સ્પર્ધામાં રચાયેલી કહેવાતાં પ્રેમાનન્દ અને તેના ક્ષિપ્રોનાં આખ્યાન અને વાર્તાઓની રચનસંવતની અસંગતિ, તેમ જ તેનાં વસ્તુનાં સામગ્રી સ્પર્ધાના અંશોનો અભાવ પણ આ કૃદ્ધાને ખોટા કરાવે છે જ. દાખલા તરીકે વોરજીના સુરેખાદરશ્યનો રચનસંવત ૧૭૨૦ છે અને કામાવતીનો સં. ૧૭૨૫ છે, સારે તેની સ્પર્ધામાં રચાયેલી કહેવાતી શામળની પદ્માવતીનો રચનસંવત ૧૭૭૪ છે. શામળની વિનેચટની વાર્તાની નાવિકા વિદ્યાવિલાસીને ઝાંખી પાડવા અષ્ટાવક આખ્યાનમાં વિદ્યાવિનોદીનું ચિત્ર પ્રેમાનન્દે ચિતર્યાનું કહેવાય છે, પણ પ્રેમાનન્દનું અષ્ટાવકાખ્યાન સંવત ૧૭૬૬ (કદાચ ૧૭૨૬) માં રચાયું છે, જ્યારે ‘વિનેચટ’ની વાર્તા તે પછી જ રચાઈ છે. વળી શામળની “ઉલ્લમકર્મ”ની વાર્તાની સ્પર્ધામાં પ્રેમાનન્દે દ્રૌ દીહરશ્ય રચ્યાનું કહેવાય છે તેમ, માનીયું તો તે સંવત ૧૭૩૫ ની અગાઉ લખાયેલી માનવી પડશે કે જે સમયે શામળ નાનો બાળક હોવાનો સંભવ છે. પ્રેમાનન્દનું માર્કેડેવપુરાણ ૧૭૪૫ માં આરંભાઈ સં. ૧૭૬૫માં પૂરું થયું, સારે શામળનું શિવપુરાણ (ખરી રીતે તો રકંડપુરાણમાં અંતર્ગત શિવપુરાણનું માહાત્મ્ય) સં. ૧૮૦૪માં રચાયું પ્રેમાનન્દનું

૯૩ “કામાવતી”ની કથા કાંઈ વીરજીની જ પહેલી જોડેલી કથા નથી. શિવદાસ કવિએ સં. ૧૬૦૦ માં તે રચી હતી; અને તેની અગાઉ જૈન કવિઓએ પણ રચેલી છે. તે જ પ્રમાણે સુરેખાદરશ્ય, પણ વીરજીની મૂળ યોજના-સક્રિયનું પરિણામ નથી. એટલે શામળ “સાયેના વાદ”થી જ એ કથાઓ નવીન નિર્માણનું કહેવું નિરામાર છે. વીરજીની અગાઉ પણ “સમસ્થાઓ” જૈન તથા જૈનેતર કવિઓની વાર્તાઓમાં પુષ્કળ સાંપડે છે. એટલે એમાં પણ શામળ સાથેના વાદનું પ્રેરણાગળ જરૂરી નથી.

મરણ-૧૭૬૨ માં થયું તે પહેલાં વલ્લભે જોની સ્પર્ધામાં કૃષ્ણવિદિ રચી તે અંગદવિદિ સં. ૧૮૦૮ માં રચાયલી જણાય છે. "કાષ્ઠના ધોડાની વાતીને ટકર મારવા "કૃતિપ્રસન્નાખ્યાન" વલ્લભે લખેલું કહેવાય છે, પરંતુ કૃતિપ્રસન્નાખ્યાન સંવત ૧૭૭૭ માં રચાયું છે, ત્યારે "કાષ્ઠના ધોડા" ની (ખત્રીસ પુતળીમાંની સોળમી) વાર્તા ૧૭૮૫ પછી રચાયાનું શામળ પોતે જ બે ત્રણ રથને કહે છે.

આમ રચનસંવતોની કેવળ અસંગતિ ઉપરાંત પણ વસ્તુસામ્ય, પાત્રવર્ણનાનું મળતાપણું, સમસ્યાદિની સ્પર્ધા વગેરે વિષે પણ ધણું કહેવાયું છે, પરંતુ તે પણ સાવ નિરાધાર છે, એમ આંતર પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે. ૯૪

આવાં તેમ જ બીજાં પ્રમાણોથી શામળનાં કાવ્યોની સ્પર્ધામાં પ્રેમાનન્દે કે ધીરજીએ (કદાચ વલ્લભે પણ ?) આખ્યાન-વાર્તાઓ આખ્યાનું કથન અશ્રદ્ધાને પાત્ર હરે છે. તેમ જ શામળ સાથે પોતાને થયલા ઝપડામાં (રા. બ. હરગોવિંદદાસ જણાવે છે તેમ) વિજય મળ્યાથી પ્રેમાનન્દે સો મહેરો દક્ષિણામાં આપ્યાનું કથન પણ સખળ, આંતર પુરવાના અભાવે માનતા અચકાતું પડે છે. ૯૫ પરંતુ વલ્લભના કેટલાક માર્મિક

૯૪ "પ્રેમાનન્દ-શામળ ઝપડા" ના ઈતિહાસ સંબંધમાં જુઓ અ. નુલેખ અ.ક. ૨.

૯૫ જુઓ દ્રૌપદીહરણ પ્રા. કા. ૧. પ્રસ્તાવના પાનું ૧૮. રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ આને વલ્લભના વચનનો ટુકડો હોવાનું કહે છે, પણ તેનું મૂળ તેમ જ એના બુદ્ધ ઉદ્ભાવો પૂર્વાપર સંબંધ સાથે અવલોકવા વિના તેને ખરું માનતાં અચકાતું પડે છે. વલ્લભની "પ્રેમાનન્દ કથા" રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈએ જોઈ હોય તો તેથી ના ન કહેવાય, પણ બીજી કોઈ રીતે તેની સાહિત્યસિદ્ધ જનસમાજને પ્રતીતિ ઠસવતા નથી. વળી તેના બીજા પ્રેમાનન્દ-શામળના ઝપડાના અંતે રા. બ. હરગોવિંદદાસ 'વલ્લભ ઝપડો' નામ આપે છે, જ્યારે સ્વ. હ. હ. ધ્રુવ, તેને "વલ્લભ-શામળસંવાદનો પત્ર" કહે છે. તો ખરું કોણ ? અને કયો અંશ સપ્રમાણ ?

અને વ્યંગ્યભર્યા હિસેખ (કુતિ પ્રસન્નાખ્યાન-કવિત ૨૦૨, મિત્રધર્મા-
ખ્યાન કવિત ૮, યુધિષ્ઠિર વૃક્ષાદરસંવાદાખ્યાન કવિત ૨૪-૨૫) જોતક
તેમ શામળનો કવનકાળ સં. ૧૭૧૧-૧૮૨૧ નો વિચારતા વલ્લભ-શામળ
વચ્ચે વાક્યકલ્પ અથવા સાક્ષરવિગ્રહ ચાલ્યાનો સંભવ સમજાય ખરો,
જો કે વલ્લભના વ્યંગ્ય વચનો સિવાય કોઈ પ્રમાણુભૂત પુરાવો પડે
ધરી શકાય એમ નથી. કદાચિત્ આ કલ્પમાં કહેવાય છે તેમ પુત્ર વલ્લ-
ભના માન ખાતર પ્રેમાનન્દ ઉત્તરાવસ્થામાં મહોરો ખર્ચો હોય તો તે
સંભવિત છે. બાકી તો પ્રેમાનન્દનો હરિગુણુ ગાવાનો કાવ્યહેતુ અને તેના
આખ્યાનોનાં ઐતિહાસિક સાધનો, તેમ જ તેની કથનરીતિ, શામળનો
હેતુ, વાર્તાસાધનો અને કથનરીતિથી કેવળ ભિન્ન હતાં; ઉપરાંત પ્રેમાનન્દનો
શ્રોતૃવર્ગ શામળના શ્રોતૃવર્ગથી જૂદો જ કાઢિનો અને ભિન્ન રસવૃત્તિવાળો
હતો. ઉત્તરમાં શામળ ખાતર પ્રજામાં ખેડુતવર્ગ, રાણાઓ, ઠાકરડાઓ,
અને બારો આગળ અતિશયોક્તિ અને અદ્ભુતતાથી ભરેલી તેમ જ સાથે સાથે
ખડકેલી વિવિધ માહિતીઓ અને વ્યવહારદર્શનોથી છલકાતી વાર્તાઓ
હાકો જતો, ભારે પ્રેમાનન્દ દક્ષિણ તરફ નંદરજાર અને સુરતમાં ઉચ્ચ
વર્ણના શ્રદ્ધાળુ પણ અર્મગ શ્રોતૃજનો આગળ ધર્મ, નીતિ અને જીવનના
કંઈક હયા આદર્શો વર્ણવનારાં આખ્યાનો રહેકારતો હતો. આ મુદ્દો
પણ તે સાથે વિચારવા જેવો છે.

આમ પ્રેમાનન્દ-શામળની પ્રતિસ્પર્ધાનું કથન જેમ અશ્રદ્ધેય અને
આધાર વિનાનું જણાય છે તેમ પ્રેમાનન્દનાં ગણાયલાં
પ્રેમાનન્દનાં કેટલાંક આ- કેટલાંક કાવ્યો દ્રૌપદીહરણ, માર્કંડેયપુરાણ, અષ્ટવકા-
ખ્યાનો વિષે શંકા. ખ્યાન, દશમલીલા, દ્રૌપદીસ્વયંવર, સલભામારોપ-
દર્શિકાખ્યાન, પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, તપલાખ્યાન
આદિનો કર્તા તે નહીં હોય વિષે અશ્રદ્ધા કેટલાંક તરફથી દર્શાવાય છે.
પરંતુ પહેલા ચાર ગ્રંથો તેના નહીં હોવાનાં કીર્ણ સળળ કારણો ખાતર-
બાકી અને પુરાવાઓ તેના આધારમાં છે, એ મુદ્દાસર પૂરવારથમહું નથી

જ અને પૂરવાર કરવાનો શ્રમ પણ શૌધનસિક ગુજર્ સાક્ષરોએ લેવાની દરકાર પણ કરી નથી. એટલે તેમના ટાલ્લાને મહત્ત્વ આપી તેની ચર્ચા ત ઉડાણમાં લેત વું, એ આ લેખની મર્યાદા બહારનું મણાશે. બાળના મં- થોના પ્રેમાનન્દને અપાપલા કર્તૃત્વ સંબંધમાં માત્ર એટલું જ કહેવું યેગ્ય થશે કે વાદ્છકાથી કહેવાય છે તેમ, એ “શ્રદ્ધાશીલ મનુષ્યો” કેવળ આખો મીચીને જ તેનો સ્વીકાર કરવા જેવી અંધશ્રદ્ધાથી પ્રેરાયા નથી; અલગત જેમ કાલિદાસને નામે અને શ્રીમાન્ રાંકરાચાર્યને નામે લાવિક પુરુષોએ રચેલી કૃતિઓ ચઢી છે, તેમ કદાચ પ્રેમાનન્દને નામે તેના શિષ્યાઓએ કે શ્રોતાઓએ રચેલી કૃતિઓ ચઢ્યા સંભવ છે ખરે. ! અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં એવો પ્રકર નરસિંહ, મીરાંબાઈ, વિષ્ણુ- દાસ આદિના કૃતિઓ સંબંધમાં બનેલો સુવિદિત છે. પરંતુ ઉપર જણા- વેલા પ્રેમાનન્દીય કૃતિઓ^{૬૬} પણ એ જ કક્ષા માં સમાય છે, એવો નિર્ણય દર્શાવવ. પૂર્વે સાધાર પૂરાવાની અને ફલીલસત વિવેચનની અપેક્ષા રહે છે.

દાખલા તરીકે કહેવાય છે કે, દ્રૌપદીસ્વયંવર એ પ્રેમાનન્દની કૃતિ નથી. કારણ તેમાં “કુંડી, ઘેમાસુર, કંકાલો અને દ્રૌપદીસ્વયંવર. કમ્પીતાની સ્વપ્નામાં પણ કાને ન પડેલી કથાના

ગોળા મળડાવી દીધા છે.”^{૬૭} પરંતુ જે પ્રેમાનન્દી મહાભારત કહેવાય છે^{૬૮} તેમાં આ આખ્યાન છે કે નહાં, તે તપાસવું

૬૬ ત્રણ નાટકો અને દ્રૌપદી સ્વયંવર સિવાયની. ૬૭ બુઓ સા. “કેશ- વલાલભાઈના પ્રેમાનન્દ” પાનું ૨૪.

૬૮ શ. બ. હરમે વિદ્યાલક્ષ ૪૦,૦૦૦ ના માપનું મહાભારત પ્રેમાનન્દે રચેલું હોવાનું “ભુદ્ધિપ્રકાશ.” સને ૧૮૭૯ માં જણાવેલું છે. પણ તે અપ્રાપ્ય હોવાથી બેધ સકાય તેમ નથી. શ. ભાનુસુખરામે પોતાનું મહાભારત, તેમને ઘેર મારા સ્નેહી શ. નરવરસાહ જેવા ગયા હતા, પણ તે જતાબ્યું નથી, તેમ મેં પણ રૂબર બે વાર કહ્યું હતું, છતાં તેમણે તે ધ્યાનમાં લીધું નથી. એટલે આ બાબતમાં અનંત તપા- સની કોઈ કોટાઈ નથી જ.

શ. સા. કેવલલાલભાઈ (સાક્ષર જયંતી-પ્રેમાનન્દ પાનું ૨૦૬) ભાનુ- સુખરામ પાસેનું મહાભારત બેયાનું લખે છે. (તા. ૨૦-૧૨-૨૦) પણ તેને

પડશે. કારણ જેને દ્રૌપદી સ્વયંવર નામ આપાયું છે, અગર કહો કે રા-
ઈઅહારમ સ્વ. દેસાઈએ આપ્યું છે, 'ને રા. સા. કેસવલાલ કહે છે તેમ
વસ્તુતઃ આખું આદિપર્વ પણ નથી. એમાં માત્ર બે પ્રસંગો સંયુક્ત છે અને
તે આદિપર્વના પેટામાં સમાઈ જાય છે, ૨૮ કકર્વામાં પાંડુ રાજાના મરણ
પછી પાંડવે હસ્તીનાપુરમાં જઈ રહે છે ત્યારથી ને દ્રૌપદી સ્વયંવરના
પ્રથમ પર્યંતની કથા, મુખ્યત્વે હીમપરાક્રમની જ કથા છે બાકીની
૫૬ કકા. દ્રૌપદી સ્વયંવરનાં અશ્વમેધપરાક્રમનાં છે. એટલે તેને
કેવળ આદિપર્વ ન કહી શકાય. વળી રચનશૈલીની બિનતા અને
દેશીઓનો તદ્દાવત પૂરું અસ્લોકન કયે જણાશે નહીં વળી પ્રેમા-
નન્દની કાવ્યરચનાની રીતિ, જે મૂળ ગ્રંથને આધારે અમુક ગ્રંથ
રચવાનો હોય ને જ ગ્રંથને વળગી ન રહેતાં બીજા ગ્રંથોમાંના એ જ
વસ્તુને લગતા પ્રસંગો તેમ જ અન્ય ગંરકૃત અને ગુર્જર-કવિઓએ જે.
ઉદા. પ્રસંગો અને અચ્છિત દત્તકથાઓને પણ પુખ્તાબંધ સાથે સાથે
ઉતારવાની છે. દશમસ્કંધ, રૂકિમણ્ડલ, આકરંયપ્રાણ્ય આદિમાં
તો તેણે આવા ગીતોનો મ્પટ્ટપણે સ્વાકાર કરેલો છે. ૯૮ પ્રેમાનન્દના પ્રસ-

પ્રેમાનંદાય કૃતિ તેઆ લેખતા નથી, એટલે તેને મહત્વ આપવું હવે થોડું રહેવું
નથી. તેમ ઉપર જણાવ્યું તેમ વિવાહારપદ 'દ્રૌપદી સ્વયંવર' એ જે પ્રસંગોનો
સંયુક્ત ગ્રંથ છે, આદિપર્વ નથી જ. આદિપર્વનાં પણ બાળ-પ્રસંગો તેમાં છે જ નહીં.
માત્ર 'હીમપરાક્રમ' અને 'અશ્વમેધપરાક્રમ' આવી 'દ્રૌ દી સ્વયંવર' એ જે ભાગ
જ છે એટલે તે સાથે સંગતિ-અસંગતિનો પ્રશ્ન રહેતો જ નથી. પ્રેમાનંદનું સીલ-
સીલાબંધ મહાભારત સાપડે ત્યારે આ બાબત અલભ ચર્ચવા જેવી છે. તેથી
માત્ર સ. સા. કેસવલાલભાઈએ ઉપરછલ્લા અવલોકનથી ટોકેલા મુદ્દાઓનો જ પ્રતિ-
વાદરૂપ ખુલાસો કરેલો છે. (અ. ભુ. બાની તા. ૨૪-૭-૨૩)

૯૯ છે એ કથાસર્પણ તણું વૃતાત, રખે શ્રોતાને પડતી શ્રાંત;

કોઈએક પુસ્તકે છે નહીં એહ, ભાઈ તે માટે ઉપજ સંદેહ.

કોઈએક પુસ્તકે છે એ કથા, તે માટે પડળવ જીરા કથા;

કોઈ ગ્રંથ વિષે કહું છે એહ, રખે શ્રોતા મન આણે સંદેહ.

(દશમ અધ્યાય ૪૫ નર્મદનો બુની આશ્રિત પાનું ૧૦૩)

જોને બહુએક કિંવદંતીઓ અને કથાપ્રસંગોનો આધાર. તેના પુરાણાગ્રી કવિઓનાં આખ્યાનોમાંથી સાંપડે છે. આ બન્ને પ્રકાર પ્રસ્તુત દ્વૈપદી રચનાંવરમાં છે. મહાભારત સિવાયની કેટલીક બાબતો આમાં કવિએ સમાવેલી છે, એ ઝીણવટથી તપાસનાર જોઈ શકશે. પૂર્વપક્ષવાદીઓએ “કુંડી-ધેમાસુર” વાળા પ્રસંગો તેના પુરાણાગ્રી કવિઓના મહાભારતમાં કે કોઈ આખ્યાનોમાં નથી તેમ કિંવદંતીઓમાં પણ નથી, એવી ખાતરી કરવાની શું અમત્ય નથી ?

પ્રેમાનંદના પુરાણાગ્રી કાયસ્થ કવિ આધવદાસે (અંકલેશ્વરમાં સંવત ૧૬૭૫ માં) મહાભારત રચેલું છે. તેનું આદિપર્વ જોતાં ૭૫ માં કડવામાં ધેમાસુર, અને ૭૬-૭૮ કડવાંમાં કુંભીરો, કંકાલી અને કુંડી સાથેના લીમના યુદ્ધના પ્રસંગો વિસ્તારથી રસભર વર્ણવેલા જણાય છે. વળી સં. ૧૬૬૦ માં મનોહરે રચેલા મહાભારતમાં તેનાં સૂચનો છે, વિસ્તર નથી. આમ પ્રેમાનંદની પૂર્વે જ દંતકથા તેમ આખ્યાનોમાં ૨૦ સં. કેશવલાલ ભાઈ કહે છે તેવા કથાના જોળાઓ હયાત હતા, એટલે પ્રેમાનંદ શા માટે પરિપૂર્ણતા માટે તેનો ઉપયોગ ન કરે ? કાઠીયાવાડમાં એંડળ પાસે એનામના કુંભરામાં કુંભીરાની કાળીછાટ હજી હયાત છે. લાંની માત્રી મતાના

અર્થાતરે કથા એમ છે, સ્વર સમ્યક્ સુણી,
કે કોઈ સિદ્ધ થયો પ્રસન્ન, ગુણગુણ કે ગુણી;
કિંતુ અસમજ કથા તેહ છે, સ્વર સમ્યક્ સુણી,
તેનું કારણ ભણશે શ્રીતાબન, ગુણગુણ છે ગુણી.

(પ્રા. જ. ૧૬-માર્કેડેય પુરાણમાંનું.)

જેને જેવી ચિંતવી તેવી ભાષી વાણ,
આમ જ કરવું એવી ક્યાં ફરી ફરામહી નૃપ આણ;
પણ સારું કરી માફ ઠેરવીયું સજ્જનને થાવ ભણ,
યથામતિએ સર્વે કરતા ઇન્દ્રિય થાય કે હાણ.

(માર્કેડેય-કડવું ૧૧૨-૪૩ ૧૫-૧૮.)

ઠેવણ પાસે તે છે; અને જોનારાઓને કઞ્જીરા તથા લીમના ચુકતી દંત-
કા બોમીયાઓ રસદી કહે છે. ૧૦૦

આ જ પ્રમાણે માર્કંડેય પુરાણ પશુ પ્રેમાર્નવીય નદી હોવાનું કહેવાય
છે; અને 'પિષ્ટપેશણ,' 'રાયલા,' આદિવાળા
માર્કંડેય પુરાણ. ભાગોને તેના સમર્થનમાં ધરાય છે, પરંતુ તેના
ખુલાસામાં તેનો કર્તા પોને જ કહે છે કે:—

પિષ્ટપેશણ ક્ષત્રું પડ્યું, પુરાણી કરે માટ;
કહેશે કયાભાગ કઠિન હતો, તેણે વાળી પામી કચ્ચાટ.
માટ ધરે એવા મળી, તેમને કહ્યું કીધું આમ;
કહેનારનું મુખ નવ ગદાથે, ભેઈ મૂખ કાય પ્રણામ.

(મા. કડવું ૧૭૬; ૮૬ ૬૦)

આથી એ સ્પષ્ટ સમજાશે કે, તેણે માર્કંડેય પુરાણના કેટલાક નિરસ પ્રસંગોને
છાંટી નાખ્યા નથી, તેમ પુનરાવૃત્ત થયેલા પ્રસંગો પણ વિના ઉમેરણે ફરી ફરી
વર્ણવ્યા છે. જો કે તેણે તેમાંના આખ્યાનોના કેટલાએક પ્રસંગો કસાયુક્ત
કરવા સારૂ તેમાં પોતાની કાવ્યરીતિને અનુસરીને યત્રાત્ર સંઘડીને રસિક

સાર ગ્રહી રાખાયછેનાથ, વર્ણવું મહિમા નાશાયછેનાથ. (કડવું ૨૮; કડી ૧)

કથા કહું એક ઉત્તમ વાસાહપુરાણે બેઢ રે;
ભાગવત અજમ સ્કંધ માંહે, કહું વિસ્તારી તેઢ રે.

વામનચરિત્ર કડવું ૧ બું.

હવે કહું રામજન્મ મહિમાય, કયું વાલ્મીકી મહાકવ્ય,
નથી ભારતમાં એ કથા, કહું સંક્ષેપે સર્વથા.

(ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, કડવું ૨૩ કડી ૨૨)

૧૦૦ “ ગુજરાતી ” ના દિવાળીના સવત ૧૬૭૬ અને સને ૧૬૨૦ ના
અઃમાં જુઓ, ‘ માર્તી માતા અને ટપકેશ્વર ’ ના લેખમાં પાને ૨૬-૩૦મે રા. છત્રન-
ગ્રાલ ખીમલ દેવેએ આ હકીયત વર્ણવેલી છે તે વાંચતાં અમાનંદે જ પ્રથમ ગોળા
ગળડાવ્યાનો આશ્રેય દૂર થશે.

પ્રસંગોનું ઉમેરણ કીધું છે ખરૂં, પણ શ્રાદ્ધ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિના શુદ્ધ પ્રસંગોને છોડ્યા નથી, તેને લીધે કેટલીક નિરસતા, શુદ્ધ શબ્દમયતા તેમાં આવેલી જણાય છે. છતાં માર્કંડેય પુરાણનો ઘણો મોટો ભાગ પોણા હિપરાંત જે મદલ-સાખ્યાન, હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન અને દેવીયસ્ત્રિમા રોકાયેલો છે, તે જ્યારે નિર્બિંવાદ પ્રેમાનંદીય ગણ્યાર્થ ચૂક્યો છે, ત્યારે વાકીના ભાગ સંબંધી અગ્રહા પણ મળતી લાગ્યા વિના રહતી નથી જ.

જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શોધખોળ કરવાથી જણાય છે કે પ્રેમાનંદના રચેલાં ઘણાં નાનાં મોટાં કાવ્યો હજી પ્રેમાનંદનું હસમલીલા. અપ્રસિદ્ધ છે. પ્રેમાનંદનું કાવ્યલક્ષ્ય સરખું કાવ્ય “દશમસ્કંધ” તેણે રચ્યું તે પહેલાં તેણે જૂદી જ રીતે શ્રીકૃષ્ણની લીલા સંબંધી એક કાવ્ય રચેલું છે, એમ મળી આવેલા એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ હિપરથી જણાય છે. પરંપરાથી સુરતમાં પ્રવર્તેલી હંતકથા પ્રમાણે કવિ પ્રેમાનંદે દશમ સ્કંધ રચ્યાં પહેલાં હરિ અને હરની કથાનું જોડાણ થાય તેવી રીતે એક કાવ્ય રચવા માંડ્યું હતું. તેણે ભાગવતના ઐયા સ્કંધમાંથી અને કુમારસંહારમાંની દક્ષવતની કથા અને પાર્વતીપરિણયની કથા બંધી શ્રીમદ્દાદેવે કામદેવને ભરમ કર્યો તે કથાનો ઉઠાવ કરી કાવ્યની રચના આરંભી છે. કામદેવના ભરમ થવાથી રતિ વિલાપ કરે છે અને તેને મહાદેવ આશ્વાસન આપે છે કે કામદેવ શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં જન્મશે અને તને વરશે, એવું વરદાન આપે છે; એમ વર્ણવી, પ્રહુન્નના જન્મ નિમિત્તે કવિએ શ્રીકૃષ્ણની કથાનો દશમસ્કંધમાંથી જોડે જોડી દીધો છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ રૂકમણિ સાથે પરણે છે અને પ્રહુન્નને જન્મતાં શંખસાગુર ભઈ જાય છે ત્યાંથી પ્રસ્તુત ગ્રંથ તૂટે છે; તેમ જ આ પુસ્તકના આરંભનાં કેટલાંક પાનાં નથી. એટલે કવિએ આ કાવ્ય પૂરું કર્યું હતું કે નહિ તે જાણવાને કોઈ સાધન નથી. કહેતાતી દશમ-લીલા પ્રેમાનંદની નથી એમ રા. રા. કેશવનાથભાઈ કહે છે. પણ મેં પ્રસ્તુત હસ્તલિખિત ગ્રંથને જોયો તે પૂર્વે દશમલીલાની બે ત્રણ પ્રતિઓ

જોયેલી છે અને તેમાં પ્રેમાનંદની નામમુદ્રા સ્પષ્ટ છે. પરંતુ હાલ તે પ્રતિજ્ઞા બોળી કઢાવી આ સાથે સરખાવવાની અનુકૂળતા નથી. એટલે આટલા નિર્દેશથી અત્રે વિરમવું પડે છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં મુખ્ય ખુબી તો એ છે કે કવયે કરી સ્વનામમુદ્રા નિષ્પન્ન પ્રમાણે આપી નથી, પણ માત્ર જામર ગીતનાં જ પદો છે તેમાં પ્રેમાનંદનું નામ પકડાય છે, તે ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે આ આખું કાવ્ય કવિ પ્રેમાનંદનું જ છે. આ સંબંધમાં સુરતમાં એક હંતકથા છે તે અત્રે જણાવવા યોગ્ય છે. સુરતના લોકોએ કવિ પ્રેમાનંદનો પલ્લો આદરસહકાર કર્યો છે. તેમની વિનિતિ ઉપરથી કવિએ ઉપરનું ઉપલું સાફ કાવ્ય રચવા માડેલું, કારણ કે મજકુર કાવ્યમાં દરેક કડવે અરંભમાં રાગની એ ત્રણ લીટી, તે પછી ઢાળ, અને છેવટે વલણ છે. માત્ર જામરગીતનાં પદો જૂદા જૂદા રાગરાગણીમાં છે. સુરતના લોકોને તેમનું આ કાવ્ય જરા મોણું લાગ્યું. અને લોકોએ જૂદા જૂદા રાગ ઢાળમાં એકલું નવરસમય બિજરાજચરિત્ર આલેખવા વિનિતિ કરી, તેથી કવિએ દશમ સ્કંધ એકલો રચવાનો સર કર્યો, પણ તે પૂર્ણ કરે તે પહેલાં તેઓનું અવસાન થયેલું લાગે છે. દશમ સ્કંધના પૂર્વરૂપ મજકુર દશમવીલા કાવ્યની મૂળ શૃષ્ટિ પ્રતિ રા. નટવરભાઈ ઇચ્છારામ કેશાઈ પાસે છે.

આ જ પ્રમાણે પ્રેમાનંદનાં નાટકો વિષે પણ કંઈક અમદા હિસાબ ચલી છે, અને જો કે સને ૧૮૬૩ માં તે સંબંધે પ્રેમાનંદનાં નાટકો-તેના ચર્ચા 'સુદર્શન' માં જાણેલી અને "ગુજરાત સંસ્કૃતી માન્યતા. તી" માં ૧૮૬૫ માં થોડીક ચાલેલી પણ ખરી, પરંતુ તેની વિશેષ મુદ્દાસર ચર્ચા તો રાજકોટ સાહિત્ય પરિષદથી ૧૯૦૬ થી આરંભાઈ અદ્ય સમયમાં જ પાછી વિરમી ગઈ છે. કારણ કે એ ચર્ચાના ઉત્તેજક રા. નરસિંહરાવ સિવાય અન્ય સમર્થ વિચારકે પૂર્વપક્ષને દલીલ અને પ્રમાણોથી સમજાવવાની દરકાર પણ કરી નથી. ત્રણ પ્રસિદ્ધ નાટકો પ્રેમાનંદનું નહીં

હોવાનાં બીજાં કારણો બેમાં પ્રેમાનંદના કાવ્યમાં ગણવેખનનો અભાવ, પ્રેમાનંદની ભાષા તથા શૈલીથી નાટકની ભાષા અને શૈલીની મિત્રતા, પ્રેમાનંદના પૂર્વે અને તે પછીના સમયનાં નાટક સાહિત્યની શૂન્યતા, એના કાવ્યમાં રંગભૂમિનો અભાવ (૬), અન્ય ભાષાઓનાં સાહિત્યનો જણાતો પન્દરિય, છંદરચનાવાળાં કાવ્યોનો ઉદ્ગમ, મરાઠી અને અંગ્રેજીનો સંપર્ક, ફારશી શબ્દો, કહેવતોના મૂળ, આદિ અનેક ઘટિત-અઘટિત કારણોનો જે ‘શબ્દભ્રમેણ’ કહે કે “ખીચડાંયો સંઘ” સા. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ એ કલાએ જ રણુ કર્યો છે, તે સર્વનો સમગ્ર નિરાસ કરનારાં અનેક આંતર તેમ જ બાહ્ય પ્રમાણો પૂરતા પ્રમાણમાં સામાં પડે છે. ધરાય એમ છે અને ધનાયાં પણ છે. અને સા. શ્રી. નરસિંહરાવ તેનો સમધાનકારક ઉત્તર આપી શક્યા નથી જ અને ઉપર જણાવ્યું છે તેમ બીજા સાક્ષરોએ આ સપ્રમાણ લેખોથી તેમના વાદને ટેકા આપ્યો નથી જ એટલે સામા પક્ષનાં વિશેષ સમર્પક પ્રમાણોના અભાવે અને તેજ પ્રેમાનંદનાં ગણી શકાય એવા અનેક આંતર અંશોના તેમ જ વલ્લભ આદિનાં કથનોના સદ્ભાવે તથા અન્ય બાહ્ય પ્રમાણોના અધરે, તેમ જ સ્થિતસ્થ સમર્થનીય એ ન્યાયે પ્રેમાનંદનાં ગણવામાં કોઈ બાધ જણાતો જ નથી. ૧૦૧ તેમ સામે આ પ્રશ્ન એવા શંકાશીલોને પૂછી શકાશે કે “જે પ્રેમાનંદનાં નાટકો આદિ પ્રથો બીજા કોઈ પાસે બતાવર થી મૂકાયા હતા, અને પ્રા. કા.

૧૦૧ ચોથી વડોદરા સાહિત્ય પરિષદના રીપોર્ટમાં શ્રી. છોટાલાલ નરસેરામનો “પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને પ્રેમાનંદ” નો લેખ તથા શ્રી. અંબાઈદાસ કાળીદાસ ખટેદને “પ્રેમાનંદનાં નાટકો” નો, વળી “વસંત” માં સંવત ૧૯૬૮-૭૦ માં શ્રી. નરસિંહરાવ ઠીવેદીયાના છૂટક છૂટક અપાયલા લેખોના શ્રી. જી. એમ. એ. એ. આપેલા રહીયા પણ જોવા.

આ વિષય સંબંધમાં “સમાલોચક” ના સને ૧૯૧૪ ના એપ્રિલ તથા આગષ્ટના અંકમાં (પાનાં ૧૩૮ થી ૧૪૬ અને ૩૦૬ થી ૩૧૫) અ. લે. મકે લખેલી સવિસ્તર ચર્ચા જોવા સુજ્ઞ વાચકને વિનંતિ છે. તેમ “૧૩૮” ના ૧૯૭૦-૭૧ ના બે ત્રણ અંકોમાં આ વિષે શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ અ. પે. ૩૧ સપ્રમાણ ઉત્તરવાળાં મારાં ચર્ચાપત્ર પણ જોવાં.

ના પ્રકાશકોએ તેને નામે પ્રકટ કર્યા, તો એ પ્રકાશનને લગભગ પચ્ચીશી (હવે ત્રીશી) થઇ છે છતાંયે હજીયે શા માટે પ્રેમાનન્દનાં કહેવાતાં બાકીનાં ૮ નાટકોને, વલ્લભને નામે કહેવાય છે તેમ પ્રકાશકોએ ચઢાવવા ધારેલાં બીજાં કેટલાંક નાટકોને, તેમ જ ઉલ્લયના અનેક ચંપૂગ્રંથોને, તેના કહેવાતા છૂપા રચનાર.ઓ, દ્રૌપદી હરણ, અણ્ણવકાખ્યાન, માર્કંડેય પુરાણના પાંચ ભાગ આદિ કેટલાંક શંકાસ્પદ માનેલા ઇતર પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની પેઠે પ્રકટ કરતા નથી ? અને શા માટે તેમને હજી અપ્રકટ દશામાં જ રાખ્યા છે ? શા માટે એ શિષિ રાજાઓ અને દધીચિ મુનિઓ મૂળ “પ્રાચીન કાવ્યમાળા” ની યોજના જમીનદોસ્ત થયા છતાં અને તેમ થયા પછી પોતાની રોજી દબા છતાં બાકીની અપ્રકટ કૃતિઓ પ્રકટ કરવા અને તેને નાજીથી બચવવા બહાર પડતા નથી ?” એનો ઉત્તર એ જ છે કે એ આલેખ કેવળ કપોળકલ્પિત છે, એટલે એવી તરકદી કૃતિઓ ક્યાંથી પ્રસિદ્ધિમાં આવે ?

આમ જેમ પ્રેમાનન્દની કાવ્યશક્તિ અને ગ્રંથકૃતિઓના સંબંધમાં હાલ અનાસ્થાશોલ તેમ જ શ્રદ્ધાશીલ વિદ્વાનોમાં પણ પ્રેમાનન્દની બહુ કદર. રામભર તદ્દા પડેલા જણાય છે, તેમ તેના પોતાના જ સમયમાં પણ તેના ગુણપૂર્ણકો અને ગ્રંથસંકે તેમ જ નિંદકો પણ હતા. જે કવિનાં આખ્યાનો, બસે.—સરાયસો વર્ષ થવા છતાં જનસમૂહોમાં લોકપ્રિયતા આખાં દેશોમાં રહ્યાં છે. તેની જૂઠ તેના સમયમાં તેજોદેવી સુદ વર્ષમાં પૂરી થઇ હોય, એમ લાગતું નથી તુલસીદાસજીનું એ કથન સત્ય છે કે “પોતાના બાપના ગામમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષ કીર્તિની આશા ન નાખવી”, અને પ્રેમાનન્દના સંબંધમાં કંઈક અળ તેમ બન્યું હોય તો કંઈ નવાઈ નથી. જેમ નરમિહ મેકેતાને અને લાલણને તેમ પ્રેમાનન્દને પ્રાણીઓ ઉપરાંત ટોળી નાગરા તરફથી પણ અનેક વિદગણો વેઠવી પડી હતી; અને તેનો કંઈક ખ્યાલ “શામળશાહના મોટા વિવાહ”-ના ઉત્પત્તિપ્રસંગથી આવે છે. ૧૦૨ આવાં કારણોસર મિત્રધર્માખ્યાનમાં

૧૦૨ જુઓ રા. બ. હરગોવિંદદાસે પ્રકટ કરેલી આકૃતિની પ્રસ્તાવનામાં હતારેલી એક જૂની કવિતા.

તેના પુત્ર વસ્ત્રભે કંઈક મર્પાદાસર ગુજર પ્રગતી ' જોળ અને જોળ
એક હારે મણ્ડાની ' રિવેક-હીનતાનો ઉદ્વેગ કર્યો છે, ૧૦૩ અને તેથી
પણ જ્યારે તેને સંતોષ ન વળ્યો ત્યારે તે અતિશય રોષાન્વન થઈને
કૃતિપ્રસન્નાખ્યાનમાં જણાવે છે કે:—

ધિક્ક ગુજર ! ધિક્ક રસિક ન સાથ રાખ્યો,
મતાપી પ્રભાકરને પિછાણ્યો ના કોઈએ;
છંદ પ્રેમ તણા ધણા, પદમાં તો શૈની મણા ?

દુહા ને ચોપાઈ ધણી, સાખ મધ જોઈએ.
આર જણે જોઈ કર્યું, એક જણે કર્યું આ તો,
એવું નવ જુએ કોઈ, ખાતે ખરૂં જોઈએ;
મૂઝા મૂઠ નિસ્સૈજ સૌ પેટે પડિયા પાપાણ,

ગુજરાત શુદ્ધ થયો, શું રસાળ જોઈએ. ૧૦૪ (કવિતા ૭ મું)

અલગત વક્ષાનું આ કથન ગુજર પ્રગતના હિન્દી સાહિત્ય મંચની
અતિ ચોક્કસ અંગે છે, એ ખરૂં, પરંતુ તેના આવા રોષથી કથાયત્રા
અન્ય કથનો જોતાં, પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોની ચોખ્ખ કદર ગુજરાતના સુદ
વર્ગોમાં નહીં થતાથી જ તેણે આમ ઉભરો કાઢ્યો છે, એમ કહેવું જોઈશે.

વસ્ત્રભને પોતાના પ્રતાપી પ્રભાકરસમ વિરાજતા પિતા પ્રેમાનંદને
માટે તેમ જ તેની કૃતિઓ માટે અગ્રાધ પૂજ્યભાવ
પિતાની કૃતિઓ પ્રત્યે હતો, તેથી તેનાથી તે કૃતિઓની થતી અવગણના સાંખી
પુરતું અસાધારણ માન. ન જ સ્વીકાય. તે કેવળ આમ અન્ય ટીકાંપારો છે.
પર આક્ષેપ કરીને જ પોતાના પિતા પ્રાપ્તો બહુ
માનભાવ દાખવી અટક્યો નથી, પરંતુ પોતાની સ્વલોકારથી હલમલી રહેલી,
તનમનાટકરી અનેક ઉત્તમ કૃતિઓથી પિતાને પ્રસન્ન કરી, વરદાનમાં તેમનાં
પુરતકો વારસામાં મેળવવાની ચાચના કરી, પોતાનો નિઃશીમ પૂજ્યભાવ

૧૦૩ મિત્રધર્મખ્યાન, પ્રા. મ. અ. ૨૬; કવિતા ૩ થી ૮ જુઓ

૧૦૪ જુઓ આ જ અંશનાં ૬ થી ૯ કવિત્તો.

સિદ્ધ થયો છે. નવે રમના નવ ગ્રંથો બનાવવાની પિતા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી, કરુણરસભર્યો યજ્ઞપ્રત્યોત્તર પ્રેમાનંદને તેણે બતાવી પાંધડી પહેરાવી અને પછી વરદાન માગવાનું કહેતાં, તેણે માગ્યું કે,

(બન્ને તથા બાપે કૃષ્ણ, ગ્રીષ્મ કંઈ માગો સુત,
માગ્યું ધર્મે તે જ ભાણું, પડે કહું માહરું,
ધંડીએ બેસવું બેની, મોતાં તેનાં ગાંઠાં થેડેલાં,
ધર્મસિનુ માગે ધર્મ, ! જન્મ માંહે તાહરું.)
કવીશ્વરે માગ્યું કહું. પુસ્તક તમારાં જેહ,
શુને મળે સર્વ પિતા ! (આપિયું તે તો ખરું !)

(કવિત્વ પરર. પ્રા. કા. અંશ ૨૧)

પિતાનાં આઠ આઠ મોટાં ભાઈભાદર્યો, કુવાટાંકાંવાળાં, દશ હજારની કીમતનાં ધરતે ઠોકર મારી, માત્ર તેનાં પુસ્તકો માગનાર આવ્યા કરદાન પુત્રો જ શુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિ અને અભિવૃદ્ધિ સાધવા સર્વથા પાત્ર છે.

આ વિષય અહીં જ પૂરો કરતાં તેના જ શબ્દોમાં સાભાર નમન-પૂર્વક આપણે કહીશું કે,

પ્રેમને કે આનંદને કે પરમાનંદ નમું,
નમું કવિમૂલ્યને કે પ્રતાપવાનને;
કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ કે રામચરણશિષ્ય,
વેદપાઠી આગમના નમું પ્રેમપાનને.
આતુરવિંશીમણિને, આધવમિત્રને, નમું,
રત્નમિત્ર શુર્જરને કે નમું રૂઝ વાનને;
નમું નમું નમું કથુકુથે અંગે પથ નમું,
(વલ્લભ કવીશ-તોપ ધારે ના એજ્ઞાનને.)

અનુલેખ-અંક ૧ લો—

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોના રચનસંવત્ જિજ્ઞાસુ મળી આવે છે, તે ઉપરથી તે ક્યારે મૂળ રચાયા હશે તે વિષે શંકા પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો-ધણને કંઠે છે દાખલા તરીકે આખ્યાનોના રચના સિત્ત સિત્ત રચન નસંવત્ ૧૭૨૩ (૨૯ કડવા) અને ૧૭૩૨ મળે સંવતનો ખુલાસો. છે. હુડીના રચનસંવત્ ૧૭૨૦, ૧૭૦૦ અને ૧૭૫૪; નાખ્યાનોના ૧૭૪૨, ૧૭૬૩ અને ૧૭૭૬; સુદામાચરિતના ૧૭૦૫ અને ૧૭૩૮; મોંમેરાના ૧૭૩૨ અને ૧૭૩૯; વગેરે વગેરે આમાંના ખરો રચનસંવત્ કીચો લેવો, એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે કંઠે છે. આ પ્રશ્નનું નિગૂંચ કરતાં ચાર મુદ્દાઓ વિચારવાના છે:—(૧) પ્રથમ તો પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓનાં આખ્યાનો, તે વેળા મુદ્રણકળા ન હતી, તેમ જ વચકાના સંખ્યા યથુ ગણીમાંથી હતી તેથી, કામકામ ગવાતાં; તે કાંતો કવિ પોતે એનાં અંશ ગાતા અથવા ગાયના પ્રસંગ આવતાં, યથા સમયે યથામુદ્દ તેમાં સુધારોવચારો કરતા અને કરે, એ જ કુદ તી વૃત્તિ છે. આવું થયાનાં અનેક દષ્ટતો પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્યમાં મોટુંદ છે. ભાવશે દ્રુમખ્યાન અને નળાખ્યાનની ફરીથી અંશ કર્મ નવી પાટ્ટિ કર્યાનું ૧૦૫ (અને એ એ સિત્ત નળાખ્યાન દ્વાપતીમાં છે,) તેમ જ નાકરે પણ શિવચરિત અને દ્રુમચરિત “નાને પાયાં નન ના રીઝા” થી “મોદું કરી મન તુમ” કર્યાનું ૧૦૬ જણાવ્યું છે. ખુદ પ્રેમાનંદે “શામળાક્ષ” નો એક વાર “નામરંજિ” ને નામે રચના અથ તેના ગુણને ન પસંદ પડ્યાથી ખીજો રચ્યાની નિમત્ત સુપ્રસિદ્ધ છે. ૧૦૭ દશમ કંઠવાના પૂર્વરૂપ તરીકે દશમલીલા

૧૦૫ જુઓ જી. કા. ભા. ૫ મો ભાલજીકૃત નળાખ્યાન કડવું ૨૪ મું, કડી ૭ મી, પાનું ૧૪૬. ૧૦૬ જી. કા. ભા. ૮ પ્રસ્તાવના આ જ લેખકે લખેલું નાકરચરિત પાનું ૪૫. ૧૦૭ જુઓ રા. ખ. હરગોવિંદદાસે પ્રકટ કરેલો “શામળાક્ષનો મોટો વિવાદ”-પ્રસ્તાવનાની ૧૦૫ કડીની કવિતા આદિ.

રચ્યાની દંતકથા સુપ્રસિદ્ધ છે, વળી તેણે સંવત્ ૧૭૨૮ માં રચેલું
અદાલનાખ્યાન ફરીથી સંવત્ ૧૭૬૫ માં સુધાર્યું વધાર્યું છે. તેનું કારણ તે
પોતે જ આમ કહે છે:—

સુત ઝણે કૂડો હો, ન નાંખી કે કાઈ;
અંથ રૂડો ભૂડો હો, રાખ્યો એવી સોઈ નેઈ.
ઠઠમઠ કરી ઠેલે હો, કુરૂપો વિવાદ કાને;
વિષમ અંથ મેળે હો, ન્યાય છે એવો રાજે.

(કડવું ૪૩ મું. પ્રા. કા. અંથ ૧૧)

સંવત્ સત્તર અઠાવીસે, કર્યું પ્રથમ આખ્યાન;
અપૂર્ણતાએ પૂર્ણતા કરી, વધાર્યું બ્યાખ્યાન. ૪૧
તે કળ સંવત્ સત્તરો છે, પાંસણ પૂર પાવન;
શ્રીતા વક્તા સહુ કહો, જયજય જયજયન. ૪૨

(માર્કિંડેય પુરાણ કડવું ૬૧ મું. પ્રા. કા. અંથ ૧૭)

આમ તેનાં આખ્યાનોના લિખ રચનમંવનોતો એક રીતનો ખુલાસો
મળી રહે છે. (૨) વળી આવી લિખતાનું ગ્રીભું કારણ એ છે કે, કવિએ
કે તેના શિષ્યે જે અમુક સમયમાં અમુક સ્થળે જે આખ્યાન માયું હોય
(તે સમય પૂરે રચાયું હોય છતાં) તે સાલ, તે જ વર્ષ તેની પ્રતિ તે
વેળાએ ઉતારનાર તેમાં દાખલ કરે, અને એ કારણે પણ લિખ સંવત્
પ્રવેશ પમે. (૩) વળી લહીબાએ પણ અદાર ઉકેલવાની ચૂકથી ફેટલીક
વખત આકાઠા ઉલટાબ્યા હાંય, એમ પણ બને તેમ જ પોતાની સમજણ
પ્રમાણે કે સાંભળવાની ખામીથી દોઢડાપણુ પણ કાંઈ હેય તો તે કાંઈ નહીં
બનવાજમ નથી. (૪) વળી આમ લિખ સંવતોમાંથી કાયા ખરા અને કાયા
ખોટા તે નાણુસા સાફ સમયગણનાની પદ્ધતિ, ‘ આદ્મેનાક ’ પ્રમાણે
ચોળાઈ છે. પરંતુ તેમાં બેવડાયલો તિથિ અગર કેટલેક સ્થળે ક્ષય તિથિ
હોય પણ ત્યાંનાં સમાન્ય પચાંગમાં કોઈ કારણે ન ગણેલી હોય તો તને લીધે
ચોક્કસ તિથિ ચોક્કસ વારે હોવાનું ન નીકળી શકવાથી ફેર પડે. આ સહુ
મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખી શંકાશીલ રચનસંવતો નાણુવાની અગત્ય છે.

અનુલેખ-અંક ૨; પ્રેમાનંદ-શામળ ગ્રંથગાની તવારીખ.

(પાના ૯૨ ની ૯૪ મી નોટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે)

“પ્રેમાનંદ-શામળ-ગ્રંથગો, ” એ એક મહત્વનો સાહિત્યવિષયક વાદ થઈ પડ્યો છે. તેનું મૂળ તપાસનાં જણાય છે, કે સને ૧૮૬૩ માં “સર્વોત્તમ કવિ કોને કહવો ” એ વાદ “ગુજરાત શાળાપત્ર”ના નવેમ્બરના અંકમાં ઉપસ્થિત થયો. તેમાં રા. નવલરામભાઈએ પ્રેમાનંદને ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું અને શામળને તેનાથી ઉતરતી કોટીનો મળાવ્યો. આ વાદ “ગુજરાત શાળાપત્ર”માં સને ૧૮૬૩ના નવેમ્બરથી ને ૧૮૬૪ના ડીસેમ્બર સુધી ચાલ્યો. સામે રા. દલપરામ કચીશ્વરે શામળને પ્રેમાનંદથી ચઢી ચાલો સાબીત કરવાને “શુદ્ધિપ્રકાશ ” માં સને ૧૮૬૩ ના ડીસેમ્બરથી ઉપાડ્યો તે ૧૮૬૫ ના ડીસેમ્બર પર્યંત ચાલ્યો. વચમાં “સુરત મિત્ર ” શામળની તરફેણમાં પણ ઝોકાવ્યું. તેમ ‘ ડાહ્યા ’ માં પણ કાંઈ નમ્-દાસાંકરે પ્રેમાનંદને ‘ સર્વોપરી પદ ’ ની પાત્રડી પહેરાવી. તેણે “ પ્રેમાનંદને સોળ આની, દયાનમને પંદર આની, અને શામળને ચૌદ આની આપી. ” રા. બ. હરજી. રિંદાસે પણ આ ચર્ચામાં ભાગ લેઈ પ્રેમાનંદને ચઢીયાતો લેખ્યો. કવિ ચરિત્રના ગા ડાહ્યાભાઈ ષેઠાભાઈ પતિ શામળને તક શક્તિ આદિમાં પ્રેમાનંદથી ચઢીયાતો વર્ણવ્યો. વળી પ્રેમાનંદને કવિ નમદે નમ્મલના કવિ-ચરિત્રમાં પણ સર્વોપરી પદ આપ્યું (સં. ૧૮૬૫). ઉપરાંત સને ૧૮૭૧ માં ટી. ડાહ્યા નવલરામભાઈએ પણ પ્રેમાનંદની ઉચ્ચ કક્ષા સિદ્ધ કરી. સને ૧૮૭૫ ના અરસામાં કવિ ગાંધાસાંકરે શામળકૃત “શિવપુરાણ” પ્રકટ કરતાં તેને “ કવિશિરામણિ ” અને ‘ ગુજનંભાષા-કોતેશ્વર ” એવાં એવાં જ્વલંત વિશેષણો આપ્યાં તેમ જ સને ૧૮૭૯, સં. ૧૮૮૫ માં ‘ સુડા-યોહોતેરી ’ પ્રકટ કરતાં ટેટલાક છપ્પા શામળને સર્વોપરી ઠરાવવાને ગાં-ઠના પણ ઉમેર્યાં. આથી પ્રેમાનંદને શામળ કરતાં ચઢીયાતો દાખવવાની ઉર્મિ પ્રેમાનંદભિમાનીઓમાં સહજ પાછી પ્રકટ થયલી સમજાય છે.

સને ૧૮૮૪ માં “ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક ” ની ચે. જના દ્વારા

પડતાં રા. બ. હરજોવિંદાસે સને ૧૮૮૪ માં ' " રણપટ્ટ " માં કવિચરિત્રમાં પ્રેમાનંદને ચઢીયાતો વર્ણવ્યો અને એટલેથી નહીં અટકી " સર્વોપરીપણા "ના વાદને પ્રેમાનંદ અને શામળ વચ્ચે આવેલા પ્ર.વક્ષ ઝગઝગાતું રૂપ પણ આપ્યું. તેના ટેકામાં તેઓ શ્રીએ એક કિત્તલી આમળ કરી, " સુરેખાહરણ " (સં. ૧૭૨૦) શામળની ' પદમાવતી " (સં. ૧૭૭૪)ની હઠીફાઈમાં પ્રેમાનંદે રચ્યાનું જોઈશું. પણ તેમણે તેમ કરતાં શામળ-પ્રેમાનંદના અંથેના રચનકાલનો અવધિ, રૂપધાના અંથે વચ્ચેનું સામ્ય આદિ તરતે તપાસવાનો અમ લીધો જ નહતો, તેઓએ માત્ર અહીં આટલું જ મિનિટ્સ નાખ્યું. પણ સને ૧૮૮૫ માં " અમંજદરિષ્ટિ " માં એ મુદ્દો આમળ ચલાવ્યો નહીં. સને ૧૮૮૭ માં રા રા હરિલાલ હર્ષદરાય ડે " ઇન્ટરનેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ઓરીએન્ટલિસ્ટ-ચીએના " માં " નીઓ જર્નાલિયલિસમ ઓફ વેસ્ટર્ન ઈંડિયા " સંગ્રહી બાપણ આપનાં પ્રેમાનંદની કાવ્યકૃતિઓ અને કાવ્યસક્રિયોનો પ્રસ્તર વર્ણવતાં જાઓ નાયાજાંકરની કથનાને વળન આપી ' વલ્લભ-શામળના સંવાદનો પત્ર " એ કૃતિ પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભની હોવાનું જણાવ્યું. (પાનું ૮૦ મું) પરંતુ પ્રેમાનંદના અંથેની મજબૂતી કરતાં (પાનું ૬૩ મું) ' વલ્લભનો કપડો " (૧૩ એ અંથ) પ્રેમાનંદને શિરે ઠોકરો । રા.ઈન્દ્રાગમ સૂર્યરામ હેસાઈએ પણ સને ૧૮૮૭ ના જાન્યુઆરીના " આર્થ જ્ઞાનવર્ષિક " માં પ્રેમાનંદના જ અંથેમાં તેની મજબૂતી કીધી છે.

રા. બ. હરજોવિંદાસ સને ૧૮૮૮ માં (પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૫, અંક ૪) પ્રેમાનંદના શિષ્ય વી જીનું " સુરેખાહરણ " પ્રકટ કરતાં તેની પ્રસ્તાવનામાં (પાના ૪ ની પુટનોટ) પ્રેમાનંદનું " સુરેખાહરણ " હોવાનું પોતાનું વિધાન પાછું ખેંચી લેતાં " પ્રેમાનંદનું સુરેખાહરણ મળતું નથી માટે તે વાત ઉપર વધારે વિશ્વાસ રખાતો નથી " એટલું જણાવી અટક્યા, પરંતુ ' પદમાવતી ' ની હરિફાઈમાં ' સુરેખાહરણ ' બખાયાનું વિધાન ફેરવ્યું નહીં, અને તેમણે પો-

તાના એ અયોગ્ય વિધાનને આગળ ઠેસવવા, સને ૧૮૯૦માં (પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧ લો) દ્રૌપદી હરણની પ્રસ્તાવનામાં શામળની “પદમાવતી” ની સ્પર્ધાથી પ્રેમાર્નદ સુરેખાહરણ લખવા પ્રેરાયાની દંતકથાને ટેલેરે ચઢાવતાં, વીરણએ પ્રેમાર્નદના પ્રેરણાથી શામળની સ્પર્ધામાં ઉદ્ધુ દ્વારે સાહિત્યના આધારે ‘સુરેખાહરણ’, ‘કામાવતી’ અને ‘કાકુરાજની’ કથા વગેરેના જોડ જોડયાની કલ્પનાના ઘોડા ઠેંકાર્યા. કલાવધિ તો સ્પષ્ટ રીતે આ કલ્પનાની વિરુદ્ધ જાય છે. તેમ ઉદ્ધુ, અને દ્વારે સાહિત્યનો લેશ માત્ર પણ સંપર્ક ઉક્ત ગ્રંથોમાં જણાતો નથી ઉપરાંત સુરેખાહરણનો પ્રસંગ એ કાંઈ વારણ કે પ્રેમાર્નદની કલ્પનાથી જ ઉદ્ભવ્યો નથી. બલરામને પુત્રી સુરેખા ન હોવા છતાં તેની કલ્પના પ્રેમાર્નદની પૂર્વે સંવત ૧૭૧૧ માં ખંભાતનાવાસી કવિ કુવેરે ‘સુરેખાહરણ’ માં ક્યારેનીયે જોડી હતી. તેમ ‘સુરેખાહરણ’ ની દંતકથા તો પ્રેમાર્નદના સમય પૂર્વ ક્યારેનીયે સુપ્રસિદ્ધ હતી. વળી ‘કામાવતી’ ખંભાતના નાગર કવિ શિવદાસે અને તેના પૂર્વજાલીન જૈન કવિએ જોડ્યાનું પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત પ્રસ્તુત વાદના સમર્થનમાં રા. બ. હરજોવિ-દાસે ‘પ્રેમાર્નદકથા’ અને ‘વલ્લભ શામળ બંધડો’ આગળ ધર્ષા છે પણ તે અનકટ અને અપ્રાપ્ય હોવાથી તેના સત્ય કથનનો તોલ થવો અશક્ય છે.

સને ૧૮૯૦ પછી પ્રેમાર્નદ-શામળ બંધડો કંઈક અંધારામાં પડ્યો હતો તે પાછો સાક્ષર રા. સા કેશવલાલભાઈએ સને ૧૯૦૫ માં સાક્ષર વિગ્રહને નામે નવપદનરિત અને ત્રિવિધસાખી કર્યો. તેમનો આધાર કેવળ “દ્રૌપદી હરણ” ના કવિચરિત્ર । વિધાન ગ્રંથો, તથા તેથી વિશેષમાં કદાચ સ્વ. શાસ્ત્રી ના વર્ણન કરેલી કથા જ હશે. પરંતુ તેઓએ સમર્થ વિવેચક અને વિચારક હોવાથી જ્ઞાન દેનમાં અતર પ્રમંથો શોધવા મથન કરીધું અને આ વાદને પ્રેમાર્નદપુત્ર વલ્લભના ગ્રંથોનાં વ્યંગ્ય કથનોથી ટેકવ્યો પણ ખરો. પરંતુ તેઓ સાચા સંશોધક તેમ જ સત્યપ્રાદક હોવાથી પોતાને તેની વિરુદ્ધ અન્ય પ્રમણો મળ્યાં સને ૧૯૧૪ માં સાક્ષર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીકૃત “માધવસ રાગસ ધન યુજરાતી લિટરેચર” એ ગ્રંથમાં પોતાનું વિધાન ચર્ચાયોજ્ય ન હોવાનું પ્રકટ કરાવ્યું. તેમણે (પાનાં ૬૫-૬ ની કુદરોટ)

સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલભાઈને પત્રથી જણાવ્યું કે “ All this leads me to think that a man composing poems in Samvat year 1808 could not have been born prior to 1700. Samal must be a contemporary of Vallabh and Junior to Premanand.” તેઓશ્રીએ આમ પ્રેમાનંદ-શામળના જન્મકાળ ઘોડા પાછા ખેંચી લીધા. ઉપરાંત “ પ્રેમાનંદ ’ નો નિર્મલ ફરી તપાસવાનો પ્રયત્ન આવતાં “ ગુર્જર સાક્ષર જર્નલો ” એ પુસ્તકમાં મૂળ વર્ણવેલા ‘ સાક્ષરવિગ્રહ ’ અને ‘ શામળજન્મકા ’ ને ફેરવી વલ્લભ સાથે તે આત્માનું વર્ણવ્યું, (પાનાં ૧૯૬થી ૧૯૯) અને જણાવ્યું કે “ પ્રેમાનંદનો આ જન્મકાળ ભાગ આડકતરો જ છે. ” વળી વીરજી અને પ્રેમાનંદે શામળની સ્પર્ધામાં ગ્રંથો રચ્યાની કલ્પનને પણ તેમણે તરછોડી કાઢી છે.

ને કે રા. સા. કેશવલાલભાઈએ ‘ પ્રેમાનંદ-શામળ ’ ના સીધા જન્મકાળ પોતાનું વિધાન ૧૯૧૪ માં ખેંચી લીધું છતાં રા. સા. જ્ઞાનસુખરામ નિયંત્રણરામ મહેતા તો તેને વળગી જ રહ્યા. તેઓ આથી સાચા સંશોધક અને સત્યગ્રાહકની રીતિને અવગણતા હોય તેમ જણાય છે. તેમણે આ વિધાનને ટેકવનારાં પ્રમાણો તપાસની નરહી જ લીધી નથી અને ‘ વળગેલા ઝોડ ’ ને વશવર્તી રહ્યા છે ‘ પ્રેમાનંદના પ્રસાદી ’ (આવૃત્તિ ૧ લી પાનું ૧૨) માં તેમણે રા. સા. કેશવલાલભાઈ અને રા. બ. હ. ગોવિંદલાલસાથી ચાર અંક : આગળ વધી વિના તપાસે લખી નાંખ્યું કે “ કુંવરભાઈનું મૈત્રેય, હુડી, શામળશાહનો વિવાહ, શ્રાદ્ધ, અને હારમાળા જેવાં પુસ્તકો તેણે (પ્રેમાનંદે) રચ્યાં છે, તેનું કાન્થકૃતવળ “કવિ શામળદામ સાથેનો વિગ્રહ.” આટલેથી નહીં બટકતાં તેમણે “ પ્રેમાનંદે ગાલીપ્રદાનથી શામળને વધાવ્યાનું ” વિધાન આગળ કર્યું. માફ તેમને જાહેર આવહાન છે કે તેમણે પ્રેમાનંદના કીયા ગ્રંથમાં તે વાંચ્યું છે, એ બનાવવું અગર પોતાનું અસત્ય વિધાન પાછું ખેંચી લેવું. વળી સને ૧૯૧૪ માં રા. સા. કેશવલાલભાઈએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રેમાનંદ-શામળ-જન્મકાળ કથન અયુક્ત હોવાનું જણાવ્યા છતાં રા. જ્ઞાનસુખરામે ૧૯૧૮ ના એપ્રિલમાં પ્રકટ કરેલા “ પ્રેમાનંદમાં ’ તે

ઉપર વિચાર ન કરતાં તેમ પ્રમાણે તપાસવાનો શ્રમ પણ ન લેતાં ઉ-
મડો ભાગડો વાટચો છે. ઉક્ત ગ્રંથનાં પાનાં ૨૭ થી ૪૬ માં જે
'પ્રેમાર્નદ-શામળ વિમલ' તેમણે ચીનર્યો છે તે તવારીખથી તદ્દન ખોટો
અને નિરાશર છે. તેઓને શામળ પ્રેમાર્નદના કાલાવધિ અને ગ્રંથોના
રચનસંવત્, વસ્તુવિજ્ઞાન આદિથી પુરવાર કરવાનું મારું જાહેર આગ્રહાન
છે. જ્યાં સુધી આવા પ્રકારના સત્યશોધનાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ ગુજરાત સા-
હિત્યરસિકોમાં છે ત્યાંસુધી ગ્રામ્યીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અણ્ણી-
શુદ્ધ શોધખોળભર્યો રચાય, એ કેવળ મુશ્કેલ જ છે. રા. લાનુસુખરામે
'તર્કતુરી'ને બદલે 'તર્કખચર' જ પૂરપાટ દર્શાવ્યા છે, એમાં
કશોએ શક નથી, એવું કહવું વચન વિના સંકોચે બણી દિલગીરી સાથે કહેવું
પડે છે.

આ સિવાય સને ૧૯૨૦ના "સાંપ્રત સમય" માસિક(એ. ૧૯૨૦, પાનાં
૧૪૫-૫૩)માં રા. કવિ મણિભાઈ ખડુભાઈ દેલાઈએ "વલ્લભ-શામળ
ગ્રંથકા" નો લેખ લખી પ્રેમાર્નદ અને શામળ વચ્ચે જ તે આલેખો હો-
વાનાં અવતરણો લેખ્ય કરીએના ગ્રંથોપાધી પડછે ધરવા પ્રયાસ આદર્યો
છે. ઉક્ત ગ્રંથોના પણ કાલવધિ, વસ્તુનિર્દેશ આદિ વિચારતાં એ સહુ
અકાંતકર્તાડવ ભાગે છે.

ધન્યવશ્ચ હશે તો "સિંહાસનખત્રિશી" ની પ્રસ્તાવનામાં કાલા-
વધિનો ફેર, વસ્તુમાન્યનો અભાવ આદિ ખીજ અગત્યના મુદ્દાઓ સવિ-
સ્તર ચર્ચવાનો સંકલ્પ છે.

(તા. ૧-૮-૨૩ અં. યુ. જાની.)

પ્રેમાર્નદનાં આખ્યાનોની યાદી.

આખ્યાન.	રચનસંવત્.	પ્રકટ કે અપ્રકટ.
૧ સ્વર્ગની નિમરણી (જૂની)		બુ. કા. દો. ભાગ ૪
અનેક પ્રતોના આગારે તેની જ		
બણાય છે)		

૨ શકમણીહરણ	૧૭૨૦	{	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧, અંક ૧ તથા બુ. કા. દો ભાગ ૩.
૩ ઓખાહરણ	૧૭૨૩; ૧૭૩૨		બુ. કા. દો. ભાગ ૧
૪ ચંદ્રાહાસાખ્યાન	૧૭૨૭	{	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧, અંક ૨; બુ. કા. દો. ભાગ ૨.
૫ અભિમન્યુ આખ્યાન	૧૭૨૭	{	બુ. કા. દો. ભાગ ૨; પ્રા. કા. અંક ૩૩
૬ મદાલસા આખ્યાન	{ ૧૭૨૮; ફરી વધાર્યું ૧૭૬૫ }	{	બુ. કા. દો. ભાગ ૨; પ્રા. કા. અંક ૧૨
૭ મળાશુંગાખ્યાન	૧૭૨૬	{	બુ. કા. દો. ભા. ૪; પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૪ અં. ૨
૮ હુડી.	{ ૧૭૨૦; ૧૭૩૦; ૧૭૫૪ }	{	પ્રા. કા. ત્રિ. બુ. કા. દો. ભાગ ૨
૯ વામનકથા	૧૭૩૦	{	પ્રા. કા. ત્રિમાસિક બુ. કા. દો. ભાગ ૨
૧૦ હારમાળા (૧)	૧૭૩૪	{	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ ફક્ત અંક ૧
૧૧ કૌપદી સ્વયંવર*	૧૭૩૬		બુ. કા. દો. ભાગ ૬
૧૨ શ્રાવ (નરસિંહના બાપનું)	૧૭૩૭		બુ. કા. દો. ભાગ ૬
૧૩ મંધાતા આખ્યાન	૧૭૩૭		પ્રા. કા. અંક ૩૪
૧૪ સુદામાચરિત્ર	૧૭૩૮; ૧૭૦૫ (૨);		બુ. કા. દો. ભાગ ૧
૧૫ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	૧૭૩૮		પદ્યમંથ્ર ભાગવત ગુ. પ્રેસનું
૧૬ મંમેરું	૧૭૧૭; ૧૭૩૨; ૧૭૩૬;		બુ. કા. દો. ભાગ ૧
૧૭ સુધન્વાખ્યાન	૧૭૪૦; ૧૭૨૪	{	બુ. કા. દો. ભા. ૩; પ્રા. કા. ૩૩

* આ અંગે કેટલાક આદિપરં કહે છે; પણ લીમપરાક્રમ; અને અનુન-
પરાક્રમ (સ્વયંવર) એ બે જ પ્રસંગો તેમાં છે.

૧૮ શામળશાહનો મોટો વિવાહ	૧૭૪૦	રા. બા. હરગોવિંદદાસની આવૃત્તિ
૧૯ રણુચંદ	૧૭૪૧	આ કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ અંક ૧; બૃ. કા. દો. ભાગ ૩
૨૦ નળાખ્યાન	૧૭૪૨; ૧૭૭૩; ૧૭૭૬	બૃ. કા. દો. ભાગ ૧
૨૧ દ્રૌપદીહરણ	૧૭૪૫; ૧૭૩૨	આ. કા. અંથ ૧ બૃ. કા. દો. ભાગ ૫
૨૨ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન	૧૭૫૦; વધાર્યું ૧૭૬૫	બૃ. કા. દો. ભાગ ૫; આ કા. અંથ ૧૬
૨૩ દેવીચરિત્ર	૧૭૫૮; ૧૭૬૫	બૃ. કા. દો. ભાગ ૫; આ કા. અંથ ૧૬
૨૪ સુભદ્રાહરણ	૧૭૫૮; ૧૭૪૬	આ. કા. અંથ ૧૪
૨૫ માહિમ પુરાણ	૧૭૪૫ થી ૧૭૬૫	આ. કા. અંથ ૧૬ થી ૨૦; બૃ. કા. દો. ભા. ૭
૨૬ અષ્ટાવક્રાખ્યાન	૧૭૨૬; ૧૭૬૬	આ. કા. અંથ ૮; બૃ. કા. દો. ભાગ ૬
૨૭ મહાભારત	૧૭૨૬ થી ૧૭૨૨	રા. રા. બાલુસુખરામ નિ. મ-હેતા*
અશ્વમેધ	૧૭૩૨	“સાહિત્ય” માસિકમાં
વિરાટપર્વ	૧૭૩૨	”
સાત વિનાનાં છપાયેલાં કાવ્યો.		
૨૮ હરમરકંધ		નર્મદાશંકરની આવૃત્તિ; શુ. પ્રેમ પદ્યઅંધ ભાગવત

* આ અંથ ક્રમે ક્રમે પર્વ પર્વ “સાહિત્ય” માસિકમાં પ્રકટ કરવામાં આવે છે, પણ રા. કેશવલાલભાઈ તેમ પ્રેમાનંદીય ન બનતાં બે પ્રેમાનંદ હોવાની શંકા હોય છે, એટલે તે કંઈક ચર્ચારપદ થાય છે. રા. બ. હરગોવિંદદાસ જણાવેલું ૨૦,૦૦૦ પાનાં વાળું મહાભારત કદાચ આથી બહુ દુરો. બુબો “બુદ્ધિધારા” નવમીઆરી ૧૯૧૧.

૨૯ દાણ્ડીલા

જુ. કા. દો. ભા. ૧
(પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ અંક ૪)

૩૦ અમર પચ્ચીશી; (અમર
ગીતા; તથુ જાતની (૧)
પ્રથમ નાના દશમસા;
(૨) મોટા દશમસા અને
(૩) વધારેલા પૂરવાળી

જુ. કા. દો. ભા. ૩ (દશ-
મસામાં પચ્ચી કોઈક દેર
સામે છે. પ્રાચીન કાળ
સુધા ભાગ ૧ ભા.)

૩૧ વિવેક વજુઝારો

જુ. કા. દો. ભાગ ૨

૩૨ પ્રત્તાદાખ્યાન (સપ્તમ રક-૫)

જુ. કા. દો. ભાગ ૪

૩૩ રકિમણીદરજી

પ્રા. કા. મંથ ૧૪

૩૪ કાદશ માસ

જુ. કા. દો. ભા. ૮ (સં.
૧૭૫૭ ની પ્રત ઉપરથી
અપેક્ષા છે.)*

૩૫ બલુવાહન આખ્યાન (?)

રા. બાનુસુખસમે અમુક છે

પ્રેમાનંદનાં છપાયેલાં નાટકો.

૩૭ સલભાચારોપદેશિકાખ્યાન (નાટક)

પ્રા. કા. મંથ ૨૬

૩૮ પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન (નાટક)

પ્રા. કા. મંથ ૩૦

૩૯ તમાસવરજી આખ્યાન (નાટક)

પ્રા. કા. મંથ ૩૧

આ ઉપરાંત કેટલાક આખ્યાનો તથા નાટકો પ્રેમાનંદનાં હોવાનું કહે-
વાય છે, પણ તે પ્રકટ થયાં નથી કે જોવામાં આવ્યાં નથી તેથી, તે
પ્રાચીની તેનાં હોવાનું કહી શકાય એમ નથી.

પ્રેમાનંદનાં નહીં છપાયેલાં પણ
જોવામાં આવ્યાં.

નાસિકેતોપાખ્યાન.

પાંચોળી બાળપદ્ય.

દશમલીલા; અને દશમસપ્ત.

વિષ્ણુસહસ્ર નામ. (છપાયું. સં.
૧૯૨૦ માં)

મનવેલ. (સુઝો જુ. કા. દો.
ભાગ ૩. પૃ. ૧૧ની નોંધ)

નાનું પ્રહસ્યાદ આખ્યાન. (રા. હી-
રાલાલ વૃજૂપણ શ્રોક પાસે)

* એમાં "દાણ્ડા દાણ્ડા દાણ્ડા ગા" એ માપના બાર શોધવા આવે છે.
રા. સા. કે. ક. મુવની નોંધ.

શામળશાહનો વિવાહ (નાનો)

નાગરનિંદા (નાશ પામેલો)

સભાપત્ર

પ્રેમાનંદનાં નહિં છપાયેલાં પણ
તેનાં રચેલાં સંલગ્નાતાં કાવ્યો.

કાગવાખ્યાન. (ભુઓ બૃ. કા. દો.

ભાગ ૩, પૃ. ૬૨.)

લવકુશાખ્યાન.

ભીષ્મચરિત્ર કે ભીષ્મચંપુ. (ભુ-
ઓ બૃ. કા. દો. ભાગ ૬,
પૃ. ૬૧; ભુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૧;
ગદ્યપદ્યાત્મક કાવ્ય; અંથ પૂર
પાનાં ૪૦૦)

કર્ણુચરિત્ર (મહાકાવ્ય) (ભુઓ બૃ.
કા. દો. ભાગ ૬, પૃ. ૬૨ અને
૬, સુ. દેવાળા પ્રકટ પદ્યધ
ભાગવતની પ્રસ્તાવનાની કુટ-
નોટ, ભુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧ જન્યુ.)

યમદેવાખ્યાન.

રામાયણ.

મહાભારત. (૧૭૨૬ થી ૧૭૩૨)

(ભુદ્ધિપ્રકાશ, પ્રા. કા. ના પ્ર-
કાશકેની યાદી, ૧૯૧૧; અંક
૨૩, રવિતામય ઇતિહાસ અંથ
પૂર પૃષ્ઠ ૨૦,૦૦૦

રઘુવંશ. (સં. ૧૭૨૦ની પહેલાં પદ-
બંધ, રા. કે. હ. કુવની નોંધ.

ભુઓ વળી " ભુદ્ધિપ્રકાશ; "

૧૯૧૧, જન્યુઆરી; પાનાં
૪૦૦ ના પૂરેલો)

હરિવંશ.

નરકાસુર આખ્યાન. (બૃ. કા. દો.

ભાગ ૩; પૃ. ૬૧)

દ્રૌપદીવત્સહરણ. (બૃ. કા. દો.

ભાગ ૩, પૃ. ૬૨)

જ્યદેવાખ્યાન. (સ્વ. શાસ્ત્રી ના-
ચાશંકરના કથનને આધારે
ગીતગોવિંદની પ્રસ્તાવનામાં
રા. કે. હ. વે જણાવ્યા
પ્રમાણે)

કપીલગીતા. (છઠ્ઠો સ્કંધ. ભાગવત
૬, સુ. દે. વાળાની પ્રસ્તાવના)

રેવાખ્યાન. (બૃ. કા. દો. ભાગ
૩, પૃ. ૬૨)

ભાગવત સંપૂર્ણ. (અસંલલિત ?)
શુકજનક સંવાદ (ભુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧
જન્યુઆરી; અંથપૂર પૃષ્ઠ ૬૦)

સુરેખાહરણ (અસંલલિત ?)

ત્રિપુરનધાખ્યાન ભુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧
જન્યુઆરી; અંથપૂર પૃ ૧૫૦)

વલ્લભ કથડો (ભુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧;
અંથ પૂર પૃષ્ઠ ૫૦) (અસંલલિત ?)
પ્રેમાનંદ રચેલાં નાટકોનાં

સંભળાતાં નામે .

સને ૧૮૮૭ના “આર્યજ્ઞાનવર્ધક”
આસિકતા જન્યુઆરીના અંકમાં
પાને ૨૦૬ મે રા. રા. ઇ. સુ.
દે. લખે છે કે “ત્રણ નાટક,
નામ મળ્યાં નથી.”

સોપામુદ્રાખ્યાન. (બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧
જન્યુઆરી)

હનુમાનવિજય અથવા માર્તી પ્રસ-
ન્નાખ્યાન; (૧૯૧૬ ના “સાહિ-
ત્ય” માં જન્યુઆરીમાં; વણ-
હતે નામે એક જ પ્રવેશ પ્રકટ
થયો છે; અંકપૂર પૃ. ૨૫૦;
નાટક)

દુષ્ટભાર્યાનાટક (માર્કેટ્ટેય પુરાણના
ચોથા લાગ ઉપરથી રચેલું;

બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૫; અંક
પૂર ૧૫૦ પાનાં)

સુદર્શનાખ્યાન (નાટક; બુદ્ધિપ્રકાશ
૧૯૧૧ જન્યુઆરી)

રૂતનાવલી આખ્યાન.

મિથ્યાઆરોપદર્શક નાટક. (આ-
ર્યજ્ઞાનવર્ધક, ૧૮૮૭, જન્યુઆરી.)

પાંચાલીપ્રસાદ. (આર્યજ્ઞાનવર્ધક
૧૮૮૭ નો જન્યુઆરીનો અંક)

તેનાં સઘળાં નાટકોનાં નામેા
સાંભળવામાં આવ્યાં છે, પણ તેથી
વિશેષ કાર્ષ્ણ્યપાંચમાં આવ્યું નથી.
પણ કહેવાય છે તેમ તેણે બધાં મળાને
અગીઆર આર નાટકો રચ્યાં હતાં;
જુઓ નોંધ, સને ૧૮૯૩ ના પ્રા.
કા. માળાના રીપોર્ટનું પાનું ૧૬ મું.

સને ૧૮૯૪-૬ માં અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
સાથે વડોદરાની પ્રાચીન કવ્યમાળાના સંશોધકોને પોતાની પાસેના હસ્ત-
લિખિત ગ્રંથો પ્રકટ કરવા માટે સોંપી દેવા સંબંધમાં આવેલા પત્રવ્યવ-
હારમાંથી સને ૧૯૧૧ ના જન્યુઆરીના “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં આવી પડે
પુસ્તકોની યાદો પ્રકટ થયેલી છે તે જોવી. તેમાં ગ્રંથના વિષય અને પૂરનાં પૃષ્ઠો
આદિની સૂચના છે. આ સહુ સંબંધી શક્ય વિગતો, પોતાની જાણુ તેમ જ
પ્રેમાનંદના ગ્રંથોના અવલોકનના આધારે રા. સા. કેશવલાલ હર્ષદરાય
ધ્રુવે ૧૯૧૧ ના “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં લખવા માંડી હતી. પણ તે લેખ
પૂરો થવા અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યના દુર્ભાગ્યે સા. નરસિંહરાવે
ટીકા કર્યાંથી એ લેખ સદંતર સૂઈ ગયો, તેમ જ તેને લીધે તેને હવે

પ્રેમાનંદનાં નાટકો આદિ સંગ્રહી રા. સા. કેશવલાલભાઈનાં દાન અને વિચારણાનો લાભ પણ વાચકવર્ગને મળતો આટલી પડ્યો છે.

(તા. ૧-૧૧-૨૩)

અં. બુ. જાની.

પ્રેમાનંદના શિષ્યોના ગ્રંથ

વીરજી

પ્રકટ કે અપ્રકટ

૧ સુરેખાદરજી સં. ૧૭૨૦	}	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૫, અંક. ૩
૨ ક્રમાવલીની કથા સંવત ૧૭૨૫		
૩ બહિરાંગનું આખ્યાન સંવત ૧૭૩૦		
૪ દશાવતાર કથા સંવત ૧૭૪૨		

હરિદાસ.

પ્રકટ કે અપ્રકટ.

૧ સીતાવિરહ સંવત ૧૭૨૨	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૬
૨ શામળજીદનો વિવાહ સંવત ૧૭૨૬	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૬
૩ નરસિંહના બાપનું શ્રાદ્ધ સં. ૧૭૨૭	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૬
૪ ભાગવતસાર સંવત ૧૭૩૭	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૬

દ્વારકાદાસ.

૧ બારમાસ	
૨ રાધાવિલાસ	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૭ અંક ૨ જો
૩ રાધિકાવનવિવાહ	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૬
૪ દાણુલીલા	"
૫ ગોવર્ધનપૂજા	"
૬ કૃષ્ણભજન	"
૭ તિથિઓ	"

૮ કૃષ્ણજન્મોત્સવ

પ્રા. કા. અંથ ૬

૯ સાત વાર

„

૧૦ કૃષ્ણધીલા

„

વૈભવો.

૧ ભાગવત દશમસ્કંધ

સં. ૧૭૩૬

અપ્રકટ

૨ ભાગવત પ્રથમસ્કંધ

સં. ૧૭૪૦

પ્રા. કા. ૧૫

૩ પાંડવાશ્વમેધ

સં. ૧૭૪૩

પ્રકટ શુ. વ. સો.

૪ સ્વર્ગારોહણ

સં. ૧૭૪૮

પ્રા. કા. ત્રિ.

વર્ષ ૪ અંક ૬

૫ મૂર્ખાવલિ

સં. ૧૭૭૦

પ્રા. કા. અંથ ૧૫

૬ સુગ્રાવલિ

પ્રા. કા. અંથ ૧૫

૭ ભગવદ્ગીતા

„ (નોંધ)

૮ મહિમરતોત્ર

„ (નોંધ)

૯ ભાગવત દ્વીતીય સ્કંધ

સા. હી. ત્રિ. ખરેખ પાસે પ્રત

૧૦ શિશુપાલવધ પાનાં દોઢ સોનું પૂર, જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૧. જાન્યુઆરી

૧૧ બાર માસ

પ્રા. કા. ત્રિ.

રાધાવિરહ

વર્ષ ૫ અંક ૨.

પૃ. કા. ભા. ૬

૧૨ વૈરાગ્યબોધ અથવા આત્મવિચાર-

ચંદ્રોદય

પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૫

અંક ૩; પૃ. કા. ભાગ

ત્રીજો.

૧૩ પદસંગ્રહ

પ્રા. કા. અંથ ૧૫. ની નોંધ

૧૪ ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ. બરોડાની

સેનના લાયબ્રેરી.

વહલાલ.

- ૧ મિત્રધર્માખ્યાન સં. ૧૭૬૦ પ્રા. કા. અંથ ૨૯
- ૨ યુધિષ્ઠિરવૃકોદર સંવાદાખ્યાન (રૌદ્ર) સં. ૧૭૭૧ પ્રા. કા. અંથ ૨૬
- ૩ કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન (અહલુત) સં. ૧૭૭૭ પ્રા. કા. અંથ ૨૭
- ૪ દુઃશાસનરૂધિરપાનાખ્યાન (વીરસ) સં. ૧૭૮૦ પ્રા. કા. અંથ ૫૪
- ૫ યક્ષપ્રશોત્તર (કરુણ) સં. ૧૭૮૨ પ્રા. કા. અંથ
- ૬ ધૃતરાષ્ટ્રકુરુક્ષેત્રદર્શન (ખીખત્સ; અંથ પૂર પૃષ્ઠ ૧૦૦) શુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧
જન્યુઆરીની યાદી
- ૭ યુધિષ્ઠિરવૈશંપયદર્શન (શાંત) ”
- ૮ હિતરજોગ્રહણ (હારથ) આર્ય જ્ઞાનવર્ધક ૧૮૮૭, પાનું ૨૦૯
- ૯ દ્રૌપદીયઆહરણ ”
- ૧૦ કર્ણભીમાખ્યાન ”
- ૧૧ સીતાવિલાસ (શૃંગાર) ”
- ૧૨ રૂઠિમણિકૃષ્ણસંવાદ ”
- ૧૩ રતિકામાખ્યાન (શૃંગાર) ”
- ૧૪ સીતાવિલાપ (કરુણ) ”
- ૧૫ તારાવિલાપ (કરુણ) ”
- ૧૬ કૃષ્ણરવધામમન ”
- ૧૭ કામજીગૃહા ”
- ૧૮ પ્રેમાર્નવકથા પ્રા. કા. ૧ ના જીવનચરિત્રની નોંધ (શુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૧, માર્ચ)
- ૧૯ વલ્લભ-શામળ-સંવાદ કે અધરો ”
- ૨૦ દષ્ટતાખંધ પૂર પૃષ્ઠ ૩૦૦) શુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૧, જન્યુઆરી પાનાં ૪૦૦
- ૨૧ ગણપદ સંવાદ (અંથપૂર પૃષ્ઠ ૧૦૦) ” પાનાં ૧૮૯

શ્રીમદ્ભાગવતમાનો પ્રસંગ.

(દશમ સ્કંધ, અધ્યાય ૮૬, શ્લોક ૧-૧૨).

જનમેભ્ય પૂછે છે: હે બ્રહ્મા ! મારા પિતામહી (સુભદ્રા), જે બલરામ અને કૃષ્ણની બહેન થતાં હતાં તેમનો જે રીતે વિજય થયો, તેનું વૃત્તાંત જાણુવા હું ઇચ્છું છું. શુક કહે છે: પ્રજા અર્જુન તીર્થયાત્રા કરતા, પૃથ્વી ઉપર ફરતા ફરતા પ્રજાસર્મા આબ્યા. ત્યાં પોતાના મામા (વાસુદેવ) ની પુત્રી (સુભદ્રા) ને બલરામ દુર્યોધનને આપણે, બીજા કાષ્ટને નહીં, એમ તેણે સાંભળ્યું. એટલે તેને પ્રાપ્ત કરવાનો લોક અર્જુનને થતાં તેણે યતિનું રૂપ લીધું, ત્રિદહી સંન્યાસી થયો અને દ્વારકા સીધાયો. સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છાવાળા સભાગિત, અર્જુને, ત્યાંના લોકો એને ન ઓળખે એમ આતુર્માસના મહિનાઓમાં નિવાસ કર્યો. બલરામ પણ તેને ઓળખી શક્યા નહીં. એક દિવસ આતિથ્ય કરવાને બલરામે તેને નિમંત્રણ કર્યું. પોતાને ઘેર આણે અને શ્રદ્ધા વડે અર્પણ બોલ્ય પદાર્થોથી તેને જમાડ્યો, ત્યાં તેણે વીર પુરોનાં મન હરણ કરે એવી મહત્તી કન્યા (સુભદ્રા) ને જોઈ. પ્રીતિથી ઉત્કુલ થયલી દૃષ્ટિથી તેણે એને અવલોકી અને સ્નેહભાવથી ખજળજેલું મન તેની ઉપર ચોટ્યું. સુભદ્રા પણ ઓએને હૃદયગમ થએલા અર્જુનને જોતાં વેંત જ તેનામાં પ્રીતિ ધરાવતી ચર્ષ; અને હાસ્ય કરતી તથા લજ્જાચુકત કટાક્ષ મારતી તેનામાં ચિત્ત પરોવવા લાગી. અર્જુન પણ તેનું પરમ ધ્યાન ધરતો, અત્યંત બલવાન કામથી ચિત્તભ્રમ પાડ્યો અને ક્ષાંતિ મેળવી શક્યો નહીં. તે પછી મોટી દેવયાત્રાનો પ્રસંગ આવતાં રથમાં બેસીને નગરના દુર્ગમાંથી બહાર નીકળેલી સુભદ્રાનું અર્જુને તેના માતપિતા અને કૃષ્ણની અનુમતિથી હરણ કર્યું; તેણે રથે ચઢીને હાથમાં ધનુષ્ય પકડી શરા મહારથીએને સામા આવતા આબ્યા, નસાડ્યા, અને તેનાં સગવડાંએને રડતાં રાખી જેમ મૃગરાજ પશુને પકડે તેમ સુભદ્રાને પકડી લીધો. એ વાત સાંભળી, જેમ પર્વને દિવસે સમુદ્ર ખગલણી ઉડે તેમ સખ્યા માદવવીરો સાથે બલરામ ધુધવાર્ધ જડ્યા. પરંતુ

કૃષ્ણે બલરામને તેમના ચરણ પકડી શાંત કર્યા. પછી બલરામે ખુશી ચર્મને વરવહુને પુષ્કળ ધન, ઉપરકરો, હાથીઓ, રથો, અશ્વો, સેવકો અને હાસીઓ સમર્થો ઈન્દ્રપ્રસ્થ તરફ વિદાય કર્યા.

મહાભારતમાંની કથાનો સાર.

પાંચાલી સાથે સહમન સંબંધી “આપણા બધામાંથી જે ભાઈ પોતાના અન્ય ભાઇને દ્રૌપદી સાથે અંતઃપુરમાં મેઠસો દેખે તે બાર વર્ષ પર્ણન્ત બ્રહ્મચર્ય ત્રત આચરે અને વનનો પ્રવાસ આદરે,” એવો આગ્રહી નિયમ નારદ મુનિ સમક્ષ વિદિત કરી, પાંચ પાંડવ બાંધવો શાંતિ અને મૌનથી ધર્મકર્તાઓને અનુસરતા, અને વડિલ મંધુ શુધિહિરની આજ્ઞા પાળતા, પોતાને ભાગે આવેલા રાજ્યના પાટનગર ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં ધર્માનુસાર રાજ્યવ્યવહાર તથા સંસારવ્યવહાર ચલાવતા હતા. એવામાં એક સમયે એક બ્રાહ્મણ રાજાદર-બારમાં રેતો કંકળતો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે “પાતકો, હુદ્ડ તરકરો મારા ગોધનને હરી જાય છે; માટે હે પાંડવો ! મારા કનુ પાસેથી મારી માયો મને પાછી આણી આપો. જે રાજા પ્રજા પાસેથી પંઠાઈ ભાગ કરે રૂપે લે છે, છતાં તે જે પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરતો નથી, તો તે સર્વ લોકમાં પ્રાપચારી ગણાય છે. માટે મારી ખાતર હાથમાં ધનુષ ઉપાડો.” બ્રાહ્મણનું આવું કરુણમય કેદન સાંભળી, દુઃખી થતો અર્જુન હવે શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો. તેને તત્કાલ વિચાર આવ્યો કે “તપસ્વી બ્રાહ્મણનું ગોધન હરાઈ જતાં અવસ્ય મારે તેનાં આસુ લોહોવાં જોઈએ; કર્તાવ્યની ઉપેક્ષાથી રાજાને શિરે મહાન અધર્મ ચોટી છે; તેથી અમારા રક્ષણ કરવાના કર્તાવ્યમાં સર્વને અનારથ થવાની અને લોકોમાં અમારા અધર્મ જણાવાનો; તેમ જો રાજા શુધિહિર દ્રૌપદી સાથે હોવાથી તેમનો અનાદર કરી, એમના અંતઃપુરમાં પેશી, મારા આયુષો લાવીશ, તો તેમાં મારું એમના પ્રતિનું અસખ્ય વર્તન અવસ્ય થયું ગણાશે, અને તેને પરિણામે

મારે બાર વર્ષનો વનવાંસ લોગવવો પડશે. ” આવા વિચારોને અંતે “ ભલે રાજનો અનાદર થતો હોય તો થાય, ભલે અસખ્ય વર્તનથી મને મહાન અધર્મનો દોષ લાગતો હોય તો લાગે, ભલે વનચર્યામાં મારું મરણ થવાનું હોય તો ચાઓ, પરંતુ સ્ત્રીરના વિનાશ કરતાં ધર્મપાલન જ વિશેષ મહત્વનું છે, ” એવો તત્કાલ જ ધર્મવિદ્ધ ધનંજયે નિશ્ચય કર્યો અને યુધિષ્ઠિરની સંમતિથી તેમના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો; પોતાના આયુધ લીધા; બ્રાહ્મણની વહારે ધાયો અને તરફરને મારી તેનું ગ્રાહન પાછું આણી આપ્યું.

બ્રાહ્મણના રક્ષણનો યજ્ઞ પ્રાપ્ત કરી આવેલો અમર્ત્ય, પછી સર્વ વડીલોને પત્રે લાગ્યો અને ધર્મશાળા પ્રત્યે જોડ્યો: “ હે પ્રભુ ! મારે હવે કેવું ગત આદરણું, તેનો મને આદેશ કરો. મેં આપણા નિયમનો ભંગ કર્યો છે. ” ત્યારે શોકથી પીડિતતા યુધિષ્ઠિરે અમર્ત્યને ઉત્તર આપ્યો, કે “ જો તું મને પ્રમાણ્યૂત માનતો હોય તો તો હે નિષ્પાપ ! મારું આ વચન સાંભળ. તેં જો કે મારા અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી મારું અગ્નિય કર્યું છે એ વાત ખરી, પણ તેથી મારા હૃદયમાં કાંઈ પણ કિંદિમપે ધર કર્યું નથી. નાનો ભાઈ, મોટા ભાઈના અંતઃપુરમાં જેસે એમાં કાંઈ દોષ નથી; મારે હે મહાજાહુ ! તારો વનવાસનો વિચાર ફેરવ, અને મારું વચન પાળ. એમાં તેં કાંઈ પણ ધર્મવેપ છે વડીલનો અનાદર કર્યો નથી. ” ત્યારે અમર્ત્યે તેમને કહ્યું: “ તમારી પાસેથી જ મેં સાંભળ્યું છે કે ધર્મ આચરવામાં કદિ પણ બહાનાં કાઢવાં નહીં. સત્યની ખાતર મેં આયુધ ઉપાડ્યાં છે, મારે હું સત્યથી ગળાશ નહીં જ. ” આમ કહી તેણે વનચારીની દીક્ષા લીધી અને બાર વર્ષના વનવાસને અર્થે લાંથી પ્રયાણ કર્યું.

યજ્ઞરતી અમર્ત્યની સાથે વેદવેદાંતવિદ્ બ્રાહ્મણો, મહાત્માઓ, અધ્યાત્મચિંતકો, શિક્ષાર્થીઓ, ભગવદ્ભક્તો, સતો, પૌરાણિકો અને કથકો પણ ચાલ્યા. રમણીય અને ચિત્રવિચિત્ર વનો, પર્વતો, નદીઓ અને પ્રદેશો વટાવી, તેમણે પ્રથમ ગંગાદારમાં પડાવ નાંખ્યો. ત્યાં એક સમયે અમર્ત્ય ગંગામાં સ્નાન કરતો હતો તેવામાં તેના રૂપથી મોહ પામેલી નાગકન્યા

ઉલૂપી તેને જળમાં ઊડા ખેંચી ગઈ અને નાગરાજના જીવનમાં તેને આપ્યો. ધર્મસેવ અને ક્ષત્રવર્ચના લાંગ સંબંધી, નૈતિક મન્યન સંબંધી તથા તેની સાથે બીજો કેટલોક વાદ થયા પછી, આખરે અર્જુને તેની સાથે લગ્ન કર્યું અને એક રાત્રિ ત્યાં રહી તેને સંતોષી, પુત્ર આપ્યો. તેનું નામ ધરા-વાન હતું. પછી ત્યાંથી અર્જુન પાછો ગંગાદ્વારમાં આવ્યો, અને ક્ષાત્રજુ-મંડળને આ સર્વ વાત વિદિત કરી. પછી તેણે પાછો વનવ્રવાસ આરંભ્યો. ત્યાંથી હિમાચળના પાર્શ્વનાં પુણ્યતીર્થોમાં અટન કર્યા પછી, તેણે પૂર્વ દિશા ઝાંચી, અને વિવિધ પ્રદેશોનું અટન કરી, તે કુલિંગ દેશમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી ક્ષાત્રજો આદિ અનુયાયીઓને વિદાય કર્યા અને સમુદ્રતીર ઉપરના મણિપૂરના ધર્મજ રાજા ચિત્રવાહનને આવી મળ્યો. પછી તેની સુન્દર, દર્શનીય, પુત્રી ચિત્રામદા સાથે તે પ્રેમબંધને બંધાયો. તેના સમાગમથી થનારાં પુત્રને રાજપાટ માટે તેના માતામહ ચિત્રવાહનને સોંપી દેવાની શ-રતે તેને પરણ્યો અને બે વર્ષ ત્યાં રહ્યો. તેને પરિણામે જન્મવાહન નામનો પુત્ર તેને થયો, એટલે સ્ત્રીપુત્રાદિને ભેટી, અર્જુન દક્ષિણસમુદ્રનાં તીર્થોં પ્રતિ પ્રવાસે વિચર્યો.

ત્યાંથી વિચરતાં વિચરતાં તે પાંચ પુણ્યશાળી તીર્થોમાં આવી પોહોંચ્યો. તેમાંના એક સૌભદ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરતાં તપસ્વીઓને અતિ સંતાપનારી અને તેમના જીવનને સંદેહમાં નાંખનારી મગરીએ તેનો પગ પકડ્યો. સમર્થ અર્જુને જલથી મગરીને કાઢી આણી. એટલે તે એકદમ સુંદર રૂપમાં પ-લટાઈ ગઈ. તેણે પોતાના વૃત્તાંતમાં, ક્ષાપ લાગવાથી અપ્સરા મટી મગરી થયાનું અને તેમાંથી પાંચું અપ્સરાનું રૂપ મેળવવાનું બાવિ અર્જુનને હાથે સંચિત હોવાનું કહી સંમળાવ્યું. તેની પેટ, તેની બીજ ચાર સહચારિણી અપ્સરાઓ પણ એવી જ સ્થિતિમાં મગરી જની ગઈ હતી તેમનો પણ, અર્જુને તેના આર્જવથી ઉદ્ધાર કર્યો.

આ પ્રમાણે પાંચ આહ(મગરીઓ)નો ઉદ્ધાર કરી, તે પાછો મણિપૂર આવ્યો અને પુત્ર તથા પત્નીને ભેટ્યો. રાજસૂય યજ્ઞના પ્રસંગમાં પાછા.

મળવાનું વચન આપી, અર્જુન ત્યાંથી વિદાય થયો. દક્ષિણમાં કેરલના અને ગોદાવરી તથા નદીઓનાં પુણ્ય તીર્થોમાં સ્નાનાદિ પુણ્ય કર્યો કરી, તે પશ્ચિમમાં પ્રભાસ પાટણના પુણ્યતીર્થમાં આવ્યો.^૧

૧ અહીં મહાભારતની મૂળ કથાશ્રેણીમાં નહીં એવો ૩૦૦ શ્લોકોનો એક ભાગ, દક્ષિણની કુંભકોણમની પ્રતિમાં દાખલ થયેલો જણાય છે; અને તે માત્ર એ પ્રતિમાં મળે છે. કવિ એમાનન્દે, સુમદ્રાહરણમાં અર્જુનને યતિ અવધૂત-સંન્યાસીનું રૂપ લેવરાવી, હરણ કર્યાનું જો જણાવ્યું છે, તેને તથા જીભ કથાંતરોને, મૂળ પ્રતની કથાથી ટેકો મળતો નથી, પરંતુ કુંભકોણમનું પાઠાંતર તે સર્વને સબળ સમર્થન આપે છે, માટે તેનો સાર નીચે આપેલો છે:—

પ્રભાસમાં પહોંચ્યા પછી રાત્રે અર્જુન, પૂર્વે મદ યાદવે સુમદ્રાનાં માધુર્ય, રૂપ, સંપત્તિ અને ગુણોની કરેલી પ્રશંસાનું સ્મરણ કરવા મંડ્યો અને ક્રિયા ઉપાયથી તે મેળવી શકશે તેનો વિચાર કરવા મંડ્યો. તેણે વેષ બદલ્યો અને પદ્મિ ત્રાજકનું રૂપ ધારણ કર્યું. આમ વિકૃત વેષ ધારણ કરવાથી કુકુર, અન્ધક, વૃષિક આદિ યાદવો તેને ઓળખી શકે નહીં, એવો તે યથોક્ત વેષમાં તે સિદ્ધાવૃત્તિ કરવા અને ભ્રમવા મંડ્યો. “કોઈ પણ ઉપાયથી હું સુમદ્રાના મહાન રાજ્યમંદિરમાં પ્રવેશ કરીશ અને કૃષ્ણની અદ્વિતીય, સુંદર ભગિનીને ભેટીશ. તે પછી વાસુદેવની અનુમતિ લઈ, તે સખંધમાં જો શલ અને હિતકારી હશે તે હું કરીશ,” એવો નિશ્ચય કરીને અર્જુને ભિક્ષાચારી પરિત્રાજકની દીક્ષા લીધી. તે ત્રિદંડી સંન્યાસી બન્યો; તેણે માથું મુંડાવ્યું. હાથમાં કમણ્ડલ લીધું, બેરખો પકડ્યો અને યોગીની દીક્ષા લીધી. પછી તે વૃષ્ટિના ભયથી વડના કોટરમાં પેટે અને કોરોનો નારા કરનારા દેવેશ કેશવનું ચિન્તન કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણ દ્વારકામાં સૂતા હતા ત્યાં અંતરદૃષ્ટિથી અર્જુનનો આવો પ્રકાર નિહાળી, એકાએક જાગી ઉઠ્યા, અને ખડખડ હર્યા. સત્યભામાએ હસવાનું કારણ પૂછતા યતિવેષધારી અર્જુન સુમદ્રાને મેળવવાના કામનું ચિન્તન કરે છે એમ જણાવ્યું અને તુર્ત જ પથારીમાંથી બહાર નિઃસરી પ્રભાસપાટણ આવી, યતિવેષધારી અર્જુનને મળ્યા. અર્જુન સાથે ભોજનવિલાસ આદર્શ પછી શ્રીકૃષ્ણ, એ યતિરૂપધારીને સહસા ત્યાં જ ઠોકી, દ્વારકા પાછા ગયા. લોકોએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. યાદવોએ આ પ્રસંગે દ્વારકાને વિવિધ ઉત્તમ રીતે શણગારી. સર્વના સત્કારનો સ્વીકાર કરી, શ્રીકૃષ્ણે આનંદમાં દિવસ નિર્જામન કર્યો.

ત્યાં પ્રભાસમાં એને મળવા એના સખા આવેલ કૃષ્ણ આવ્યા. અન્યો-
અન્ય હર્ષથી મળ્યા અને કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા. પ્રભાસમાં ઇચ્છા અનુ-
સાર વિહાર કર્યા પછી, અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ સાથે દૈવતક પર્વત ઉપર ગયો.
ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની આગ્રહી રમણીય દશ્ય રચાયલા હતાં. ત્યાં નટનતંત્રોનાં

કેટલાક દિવસ પછી, યાદવોનો દૈવતક ગિરિનો ઉત્સવ આવ્યો. યાદવોએ
જાહેરોને જાન દીધાં અને પર્વતની આસપાસના પોતાના રમ્ય પ્રાસાદોને અલ-
કારો અને વિવિધ શોભાસામગ્રીઓથી સજ્જા કર્યાં. વાદિઓ વાદનારા વાદકો, નર્તકો,
નટો, મધુર જેઠ ગાયોની આનન્દની રેલઉલ્લસ વર્તાવી રહ્યાં. અને અનેક ઉચાં નીચાં
ધાન, વાહનોના તજ્જતજ્જાટ ઝાળવા માંડ્યા, ચિત્રવિચિત્ર પદાર્થોથી હાટો ઉમરાયો
અને લોકોની ઠંઠના ધોષપ્રતિવાધ કરાવ્યા. ત્યાં પોતપોતાના ભાંધવો, પરિવારકો અને
હજારો ઘસીઓ સાથે પ્રતાપી જલસામ, ઉત્તરસેન, પ્રહુમ આદિ પ્રમુખ યાદવો
પણ પધાર્યાં. જસુદેવ પણ ત્યાં સોધાર્યાં અને પરિવારકો અર્જુનને મળ્યા-મેટ્યા.
મેળામાં ફરતાં ફરતાં કામી અર્જુનનું મન, સુંદર, અતિકપવલી અને લાવણ્યવલી
સુસજ્જા પ્રતિ આકર્ષાયું. શ્રીકૃષ્ણે, હરણ કરી સુઅદ્રા મેળવવાનો ઉપાય તેને સૂ-
ચવ્યો, અને યતિ અર્જુનને તેનું હરણ કરવા સંબંધમાં સુધિશિશની સંમતિ પહે-
લેથી મંગાવી મેળવી.

ઉત્સવ સમાપ્ત થતાં, શ્રીકૃષ્ણની અનુજ્ઞાથી ચતિકપધારી અર્જુનને દ્વારકાના
ઉપવનમાં નિવાસ કર્યો. ઉપવનના સાગ, તાલ, અમરકર્ણ, જકુલ, અર્જુન, ચમ્પક,
અરીક, અકોલ, અતિસુકત, કેતક, પાટલ, પુનાચ આદિ રમણીય વૃક્ષો અને
વિવિધ પુષ્પોથી છવાયેલી સુમધીપૂર્ણ જતાઓથી આવૃત્ત, આરામના સિલાલક્ષ
ઉપર યતિ અર્જુનને ઉત્સવમાંથી પાછા ફરતા યાદવોએ ભેરો. અર્જુન પણ ઉત્સ-
વથી નિવૃત્ત થતા યાદવોને નિહાળતો, મનમાં સુઅદ્રાનું ચિન્તન કરતો, અપ્રાપ્તિ
માટે શોક ધરતો, સર્વ દશ્ય નિરખતો હતો. યાદવો ચિનચથી યતિની આસપાસ
વિટળાર્થ વળ્યા અને તેની આગતાસ્વાગતા કરી. યતિનાં વચનોથી તેઓ પરમ
પ્રસન્ન થયા. યતિએ પોતાનો મૂળ વેષ છુપાવી, તેમને કુશલ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

જળદેવ પણ યતિને આવી મળ્યા. તેમણે ચિનચ અને ભક્તિથી તેને કહ્યું કે
“હે વિપ્ર! તમે ક્યાંથી આવ્યા? મારો ઉપર કૃપા કરો. તમે ક્રીડાં ક્રીડાં પુણ્ય-
તીર્થો ભેળ્યાં? ક્રીડા ક્રીડા પર્વતો, વનો, દેવસ્થાનો અને નદીઓ નિહાળ્યાં?”
તેના ઉત્તરમાં યતિ અર્જુનને પોતાના વનપ્રવાસની વિવિધ અદ્ભુત કથાઓ સંવેને

દત્ત તેણે દીર્ઘાં વિવિધ ભોજનસામગ્રીઓ આરોગી અને રાત્રે દિવ્ય થય-
નમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે કથાવાર્તા કરતાં કરતાં નિદ્રાને અધીન થયો. પ્રભાતમાં
સ્મૃતિ અને મંત્રવચનનોથી જાગ્રત થઈ, શ્રીકૃષ્ણ સાથે સુવર્ણરથ ઉપર
સદી, અર્ચુન દ્વારકા આવ્યો. તેના સત્કાર માટે દ્વારકા પુરી અદ્ભુત રીતે
શણ્વમારવામાં આવી હતી. પુષ્કળ લોકસમૂહ તેનો સત્કાર કરવાને એકત્ર થયો.

સંભળાવી, આનંદ આપ્યો. પણ ચાલ્યોએ એ શિશુનું પૂજન અર્ચન કર્યું. યાદવો
ચરત્પર વાર્તા કરવા મંડ્યા કે આ દેશાતિથિ છે. આ શ્રીમાન યતિરૂપધારી દ્વિ-
જને માટે કીયું આવાસસ્થાન આપણે નિર્માણ કરીશું ? સર્વેએ અવરામ તરફ
નજર કરી અને અવરામે શ્રી કૃષ્ણને કહ્યું કે “આ વિદ્વાન યતિ દેશાતિથિ છે. તે
વર્ષ એકના નિવાસ માટે આપણી દ્વારકામાં આવેલો છે. તેનો કીયા રથાનમાં
નિવાસ કરાવવો, એ હે જનાર્દન ! તમે સૂચવો.” શ્રી કૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો, કે
“તમને એ સ્થાન ઇચ્છાર જણાય, ત્યાં એનો નિવાસ કરાવો. એ અતુર યતિ ભલે
આ ઉપવનમાં એક વર્ષ પર્વત રહે અને સુભદ્રાના કન્યાગૃહમાં ભોજન કરી ભય.
પરંતુ તેને આ હતાચક્રમાં રાખવો, એવો જ મારો વિચાર છે. આ યતિ વાક્યશૂર,
શ્રીમાન, સુદર અને જહ્નુમુત છે તેથી તેને કન્યાપુરમાં કે તેની સમીપમાં રાખવો,
એ યુક્ત નથી. તમે થોડો જ ધર્મજ છે, શાસ્ત્રના જ્ઞાતા છે, શુભાશુભના પારખ-
નાર છે. તમારી ઈચ્છા વિકલ્પ હું કાંઈ કરીશ નહીં.” એટલે અવરામે કહ્યું કે
“હે શ્રીમાન કૃષ્ણ ! આ યતિ સત્યવાદી, જિતેન્દ્રિય, વિનયસંપન્ન, ધર્મધારીઓમાં
ઉત્તમ અને પ્રેરણાદાયક છે. પણ એ યતિનું મન કોણ પારખી શકે ? હે કૃષ્ણ ! હું
એને કન્યાપુરમાં કાંઈ જ અને સુભદ્રાને વિવિધ ભોજન અને ચૈય, ઈષ્ટ સામગ્રીઓ
તૈયાર કરવાની માફી તરફથી આજ્ઞા આપ.”

પછી શ્રી કૃષ્ણ અવરામની આજ્ઞાથી યતિ સાથે, પ્રસન્ન થઈ અર્ચુનને હાથે
અલી, રમણીય કન્યાપુરમાં આવ્યા. પ્રિય આતિથિ-યતિ-અર્ચુનનું આતિથ્ય કરવાનું
કામ શ્રી કૃષ્ણે સુભદ્રાને સોંપ્યું અને કહ્યું કે, “આર્ય (અવરામ) -ની આજ્ઞા છે, કે
‘તારે એનો યથાવોગ્ય સત્કાર કરવો. આ યતિ તારે પૂજ્ય છે. અપેક્ષવાની ભોજન-
સામગ્રીઓથી તેને પ્રસન્ન કરજે. આ યતિ એ કાંઈ આજ્ઞા કરે તે તારે હકાવ-
વી. તારી સખીઓ સાથે તેને વહ વર્તજે. પૂર્વે પણ આવી ભિક્ષાથી યતિઓનું તે
કન્યાપુરમાં આતિથ્ય કરેલું છે.” ત્યારે સુભદ્રાએ તેનો પ્રતિજ્ઞા આપ્યો: “હું
મારા મતથી આ ઉત્તમ દ્વિજને સંતોષીશ.”

દ્વારકામાં રહેતા કેટલાક દિવસ વહી ગયા તે પછી, રૈવતક (હાલનો ગિરનાર) ગિરિનો ઉત્સવ આવ્યો. તેની આસપાસ યાદવોએ ચિત્રવિચિત્ર રત્નોથી પોતાના પ્રાસાદો શણગાર્યા હતા; તથા વાદિત્રો, નટનર્તકો, ગાયો આદિથી અનેક વિલાસો મહાણુવાની તૈયારીઓ કરી હતી. અનેક હાટ

તદનંતર યતિ—અર્જુન કુશલતાથી પોતાના વેષને ધ્રુપાવતો ભદ્રા સુમદ્રાના ભદ્રપ્રેમભર્યા સત્કારનો સ્વીકાર કરતો, સર્વાંગસુંદર કન્યાનું સતત ચિન્તન કરતો, કામથી પીડાતો અને દીર્ઘ અને લ્હણુ નિવાસ નાંખતો, કન્યાપુરમાં કેટલોક સમય રહ્યો. તે સુમદ્રાને રૂપમાં દ્રૌપદીથી પણ ચઢીબાટી માનવા લાગ્યો અને સાક્ષાત્ વરુણની પુત્રી ઈંદ્રસેના ભૂમિપર અવતરી હોય એમ ધારવા લાગ્યો. ઘણા સમય વીત્યા છતાં, સુમદ્રાના સહચારમાં તે કાલ તેને લાગ્યો જણાયો જ નહીં. સુમદ્રાએ શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવો પાસેથી યશસ્વી અર્જુનની ખ્યાતિ સાંભળી હતી, યાદવો પોતાના ખાલક કુમારોને અર્જુન સમાન પરાક્રમી અને ધનુર્ધરી થવાનો બોધ હેતા હતા. આથી સ્વભાવિક રીતે, બાલ્યાવસ્થાથી જ સુમદ્રાનું મન અર્જુન પ્રતિ પ્રબળપણે આકર્ષાયું હતું. અને હરમહે આવતાં તેણે મનમાં એવી ચાંક વાળી જ હતી, કે “ મારો પતિ અર્જુન જ થશે.” તેનાં રૂપ, ચાતુર્ય અને સત્યપ્રીતિનાં શ્રવણથી, તેના પ્રેમ દટતર બનતો ગયો હતો. અતિથિ યતિને જોઈ તેના મનમાં નિશ્ચય થયો કે આ જ સાક્ષાત્ અર્જુન છે. આથી એક સમયે નિશ્ચય કરી, સુભદ્રાએ કથાંતરથી તેને પૂછ્યું કે “ હે યતિ ! તમે ક્રિયા કીયા કેશો, તીર્થો, વનો, સરવર અને નદીઓ નિહાળ્યાં છ ? તમે કંઈ કંઈ દિશાઓમાં વિચર્યા છ ? તમારા પ્રવાસને કેટલો સમય થયો છે ? તમે ઈંદ્રપ્રસ્થમાં ધર્મધારી અગ્નિધર અને શૂરવીર ક્રીમને જોયા છે ? નિયમનો ભંગ કર્યાથી વનવાસ ભોગવતા ફરતા પરાક્રમી અર્જુનને ક્યાંયે જોયા છે ? તમે તેના નિવાસ સંબંધી કંઈ, ક્યાંયે સાંભળ્યું છે ? ” અર્જુને, તેનાં આવાં મધુર વચ્ચનોથી પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે “ અર્જુન હાલ યતિ-પ ધરી, દ્વારકામાં જ વસે છે.” આ સાંભળી ચક્રિત થયેલી બાળાને વંડુ ચક્રિત મનાવતો તે બે.લ્યો:—“ હું પોતે જ અર્જુન છું. હે ભામિની ! તારી ખ્યાતિ અને પસંદગીથી આકર્ષાઈ, હું જ પૂર્ણ ભાવથી તારામાં આરં મન પરાંવી અહીં રહ્યો છું. હે ભદ્રા સુમદ્રા ! સત્યવાન જેમ સાવિત્રીનો પતિ થયો હતો; તેમ હું અવશ્ય મારો પતિ થઈશ. ”

મંડાર્યા હતા તથા અનેક ક્રીડાઓની વ્યવસ્થા થઈ હતી. હઝારો યાદવયા-
દવીઓ, પગે ચાલી, કે વિવિધ વાહનો ઉપર ચઢી ત્યાં આવ્યાં હતાં. વિ-
વિધ શૃંગારો અને વસ્ત્રોથી તેમની શોભામાં ભારે વૃદ્ધિ થઈ હતી. ત્યાં
અવરામ, પ્રધુમ્ન, સાંખ આદિ મુખ્ય યાદવો પોતપોતાની સ્ત્રીઓ, ગણિ-

અર્જુનની આમ સહસ્રા યોગ્ય થવાથી સુભદ્રા, સીસહન લગ્નને વશ
થઈ અને એ લલિત લલના પોતાના મંદિરમાં ચાલી ગઈ. પણ મોઢથી તે પીડાવા
લાગી. દિવ્ય સચનમાં તેને નિદ્રા આવવા ન લાગી. તેમ લગ્નલયી તેણે ચતિની
નિત્યની પૂજા કરવી બંધ કરી. શ્રી કૃષ્ણે દિવ્ય દષ્ટિથી આ વૃત્તાત જાણી લીધો
અને રૂકિમણીને ચતિ-અર્જુનની આવતાસ્વાગતા કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું. આ પાસ
સુભદ્રાનો જેવાવ ઉન્નમત થયો. તેનું વહન કિંકર પરી ગયું. તે નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃ-
શ્વાસ કાઢવા લાગી અને રત્નિદિવસના તેને ઉન્નમત થયા. શોકમાં આમ રૂએલી
પોતાની નણ દને જોઈ, રૂકિમણીએ શ્રી કૃષ્ણની અનુમતિથી પોતાની સાસુ દેવકીને
એકાન્તમાં સુભદ્રાની કામપીડાની વાત વિદિત કરી, અને કહ્યું કે “ચતિરૂપધારી
અર્જુન, કન્યાપુરમાં પચારેલો છે, તેને અર્જુન રૂપે યોગખીને સુભદ્રા તેની ઉપર
મોહી પડી છે. તેને હવે કાંઈ ચેન પડતું નથી. તેથી તે ખાતી કે પીતી નથી.”

આમ પોતાની પુત્રીની વિરહવેદના જાણી દેવકી તેની પાસે આવી અને
ધીરજ આપતાં બોલી કે:-“હે પુત્રી ! શોક કર મા ! યુદ્ધિમાન જસુદેવને હું
આ વાત કરીશ અને તારે પ્રિય થશે. એ ચતિ અર્જુન છે એમ મેં પણ સાંભળ્યું
છે.” પછી જસુદેવે મુખ્ય યાદવો, પોતાની પત્ની દેવકી અને રૈાહિણી તથા પુત્ર-
વધૂ સત્યભામા અને રૂકિમણી સાથે વિચાર કરી, શ્રી કૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે
બાર દિવસ પછી, ઉદ્ધવ અને અવરામ જાણે નહી, એમ સુભદ્રાનો વિવાહ અ-
ર્જુન સાથે કરવાની એક યુક્તિ યોજી. જસુદેવે, એ યુક્તિ પ્રમાણે યાદવોને મહા-
દેવના ઉત્સવ નિમિત્ત દ્વારકામાંથી ખસેડવાની યોગવજ્ઞ કરી. લોકમાં પડો વળડા-
વ્યો કે ‘આજથી ચોથે દિવસે સુભદ્રાની પીડાની શાન્તિને અર્થે અંતર્દ્વૈપમાં ઉત્સવ
અર્થે સર્વે વણેાએ, પુત્રો, બાલવો, દાસ અને અનુચરો સહ આવવું. ત્યાં ચોત્રીસ
દિવસનો પરમ ઉત્સવ થશે !’ આ મુજબ, ઉત્સવને દિવસે યાદવો, ચંત્રથી ચાલતી
નોકાઓમાં ખેરી, અંતર્દ્વૈપમાં સીધાવ્યા. કૃષ્ણ, પ્રધુમ્ન, સાત્યકિ આદિ મુખ્ય
મુખ્ય યાદવ ચોદ્ધાઓ પણ ત્યાં સીધાર્યા. વિવિધ વાદ્યોથી અનેક રમણીય ક્રીડા-

હાઓ અને અનુચરો સાથે આબ્યા. શ્રી કૃષ્ણ સાથે અર્જુન પણ આબ્યો. મેળામાં ફરતા ફરતા તેની દષ્ટિ, સુંદર, મોહિની જેવી સુભદ્રા ઉપર પડી. શ્રી કૃષ્ણ, પાર્યંતુ લક્ષ્મી સુભદ્રા ઉપર એકી દ્રસે ખેંચાયલું જોઈ, હસ્યા અને ખેલ્યા કે “વનચારીનું મન, કામથી કેમ ડહોળાઈ જતું હશે ? એ

આવી, પલ્લવો અને પુષ્પોથી મનોરમ વાપીઓ, કાનનો તથા ઉપવનોમાં ઉત્તમ વિહારવિલાસથી ચાલેલા પરમ આનંદથી ઉત્સવ ઉજવવા મંડ્યા.

શ્રી કૃષ્ણે અંતર્દર્શિમાં સીધારલી વળતે ચતિ-અર્જુનની સેવા ઉઠાવવાને સુભદ્રાને દ્વંદ્વકામાં રહેવાની આજ્ઞા કરતાં એવી સૂચના કરી કે, તારે ખાર દિવસ ચતિની સેવા ઉઠાવવી, એને વચ વર્તવું, કીર્તિ તથા ધર્મને લક્ષ્મીમાં રાખી, આ તપસ્વી અતિથિઓમાં મુખ્ય ચતિનાં સર્વ કાર્યો કરવાં. હર્ષયુક્ત ચાલવોથી ખાલી થયેલી દ્વંદ્વકામાં અર્જુન સુભદ્રાના ઉદ્ઘાટની શબ્દ જોતા કલ્પ-નિર્જનન કરવા લાગ્યો. ખારમે દિવસે તેણે સુભદ્રા સાથે વિવાહ વિધે વાતચિત કરતાં કહ્યું કે “આજે રાત્રે આપણું લગ્ન થશે. કામદેવે મને મોહિત કર્યો છે. આ ધર્મસંસ્કારમાં શું કરવાથી આપણને સુખ થશે તે હે મહાધર્મ ! તું કહે.” અર્જુનનું આવું વચન સાંભળી તેની આંખો આંસુથી ભભરાઈ. કામદેવનાથી પીડાતી સુભદ્રા કાંઈ પણ ખોલી શકી નહીં અને પિતાના મંદિરમાં ચાલી ગઈ.

તે સ્થાને રાત્રી પડતાં મંધવો, અષ્ટરાત્રી, નારદ આદિ મહામુનિઓ, વશિષ્ઠ આદિ સમર્થિઓ, ઈંદ્ર અને નિદામાં પડેલા બલરામ શિવાય કેટલાક મુખ્ય ચાલેલા પણ આબ્યા. કૃષ્ણે સુભદ્રાના વિવાહની જાણના કરી અને સર્વ દેવાદિને સત્કાર કર્યો. મહર્ષિ કાર્ત્તવ્ય દેવતા અને નારદ આદિ સદસ્ય થયા. સર્વ દેવો અને લોક-પાલોનાં સ્તુતિવચનો સાથે મહેન્દ્રે અર્જુનને અભિષેક કર્યો અને શુભ આચિષ્ આપી. પછી સુભદ્રાનાં લગ્ન થયાં. પછી ઈન્દ્ર આદિ ત્યાંથી વિજાય થયા; અને પેલા મુખ્ય ચાલેલો પણ અંતર્દર્શિમાં પાછા સીધારી ગયા. ચક્રવર્તીને જતાં જતાં અર્જુનને સૂચના કરી કે “આજથી જાવીસમે દિવસે ખારા કૌશલ અને સુગ્રીવ નામના હય જોડેલા રથમાં બેસી, સુભદ્રાને સાથે લઈ, તું સુગ્રીવ ઈંદ્રપ્રસ્થ ચાલ્યો જાશે; પછી ચાલેલા સહિત હું આંહિ આવીશ. ત્યાં સુધી તું ચતિવેધે કૃષ્ણમણીના મંદિરમાં રહેજે.”

મારી બહેન છે અને મારા પિતાની વહાલી પુત્રી છે. તે રૂપસંપન્ન ત્રાથી તેની ઉપર કોણ મોહી ન પડે? જો તારૂં મન એની ઉપર ચોંટ્યું હોય તો હું મારા પિતાને તે સંબંધી વાત કરું.” ત્યારે અર્જુનને કહ્યું કે “એ કલ્યાણી મારો પદ્મિણી થાય તો કેવું સારું? એ કીયા ઉત્રાથી મળી શકે?” શ્રી કૃષ્ણે જણાવ્યું કે “ક્ષત્રિયોને માટે સ્વયંવર એ યોગ્ય વિવાહ છે પરંતુ ઓના સ્વભાવ અનિશ્ચિત હોઇને અજાણ્યાને મોહથી ચક્રિત કરનારા, પરંતુ ઉત્તમ નહીં એવા રાજાને તે પસંદ ને, એવો સંભવ વિશેષે કરીને શક્ય હોવાથી રાજકન્યાનું હરણુ સાહસ-રૂપ ક્ષત્રિય કરે, એ પ્રશસ્ત છે. ધર્મજ્ઞોએ, શસ્ત્રીરાને માટે વિવાહનો એ પ્રકાર યોગ્ય ગણ્યો છે. માટે મારી બહેનનું તું હરણુ કર.” આ કહેવું

પછી જન્તાદિન અંતર્દ્વિપમાં પધાર્યા. જપ્ત લગ્ન થયારે બાવીસ દિવસ થયા હશે જનજથે સુભદ્રાને પોતાની સાથે ચાલી આવવાનો વિચાર જણાવતાં કહ્યું કે, પ્રત્ની સમાપ્તિ નિમિત્ત મુખ્યમુખ્ય દિગ્ગેને ભોજન આદિથી સંતોષ; શબ્દ, સુ-લવ, મેઘપુષ્પ અને જલહાર, એ ચાર શીઘ્ર ગતિવાળા શ્રીકૃષ્ણના અર્થે જોડાવી મનો રથ તૈયાર કરાવ; આયુષ્ય, ધનુષ્ય, જદા આદિથી તેને સજ્જ કરાવ અને તારી બીજાને ભેટી લે તેમને જણાવજે કે પ્રત્ની સમાપ્તિ માટે શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તમ ર-ણીય રથમાં બેસી, હું દેવરથાનમાં જવાની છું.”

અર્જુનની આજ્ઞા શિરે ચઢાવી, સુભદ્રાએ બ્રાહ્મણીને નોતર્યા અને તેમને યાવિધિ સત્કાર કર્યાં. પછી તેણે શ્રીકૃષ્ણના રથ સજ્જ કરાવ્યા; અર્જુન માટે રથમાં તમ કવચ; ધનુષ્ય, મુકુટ આદિ આભરણો મૂકાવ્યાં. રથ તૈયાર થતાં સુભદ્રા તેમાં ઠી અન્ન અર્જુન યતિવેષનો ત્યાગ કરી, સ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરી, રથ ઉપર ચઢ્યાને થોડા મારી મૂક્યા. યતિ સાથે સુભદ્રાને નાચી જતી જોતાં, જણવાસમાં શીર-કાર મથી રહ્યો. દ્વારકાના રક્ષણાર્થે રહેલો વિપ્રયુગવા સૈન્ય લઈ તેની પાછળ રહ્યો, અને બન્ને વચ્ચે ટુસલ યુદ્ધ થયું. અર્જુનના સારથીનું રથાન સુભદ્રાએ બાંધું ને કુશલતાથી રથના અગ્રેને નિયંત્રમાં રાખ્યા. અંતર્દ્વિપમાં જલરાગ આદિ રથોને યતિરૂપધારી અર્જુન કરેલા સુભદ્રાના હરણની વાત સાંભળી, ક્રોધ ગરબો. આદિથી બાગીની કપાત્રેણી ઉપરના સારને અનુસરતી છે.)

સાંભળીને અભ્યુત્થાન, શીઘ્ર ગતિવાળા દ્વિતીય ઇંદ્રપ્રસ્થ પાઠશાળા અને સુભદ્રાનું હરણ કરવાના કાર્યમાં જ્યેષ્ઠ ભાઈ યુધિષ્ઠિરની સંમતિ મંગાવી.

સુભદ્રાના હરણમાં યુધિષ્ઠિરની સંમતિ મળતાં, શ્રી કૃષ્ણની અનુગ્રાહી, શસ્ત્રાયુધોથી સજ્જ કરેલા સુરર્ણમય રથમાં બેસી, મૃગયાને બહાને મેળામાંથી તેણે સુભદ્રાને ઉપાડી જવાનો ઉપક્રમ માંડ્યો. સુભદ્રા, દૈવતક ગિરિનું અર્ચન કરી, દેવતાઓને પૂજા, બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન બોલાવી, દ્વારકા પાછી ફરતી હતી, ત્યાં કામનાણ્યથી પીડાયલા અભ્યુત્થાન વાટમાંથી બલાત્કારે તેનું હરણ કરી, રથમાં બેસાડી દીધી અને પોતાના નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

તત્કાળ હાકોટા વાગી રહ્યા અને સર્વ યાદવો યુદ્ધની તૈયારી કરવા મંડ્યા. રણતુરી વાગી રહી અને વૃષ્ટિ વીરોની આંખો ક્રોધથી લાલચોળ બની ગઈ તેમણે મહા અમૂલ્ય કવચો અને ધનુષ્યો સજ્જ કર્યા; બલરામે આમ યાદવોના અતુલ સૈન્યને સજ્જ થતાં જોયું, પરન્તુ શ્રી કૃષ્ણને અવ્યથા અને નિર્વિકારી દેખતાં, તેમણે યાદવોને શ્રી કૃષ્ણની સલાહ લેવાની સૂચના કરી. એટલે તત્કાલ તેમની સલાહ બરાબર. બલરામ સલામાં બોલ્યા કે “હે કૃષ્ણ ! તારી ખાતર અમે અભ્યુત્થાનનો દ્વારકામાં સત્કાર કર્યો. પણ એ કુલાંગાર, દુષ્ટાંદિ, આપણી પૂજા અને સત્કારને યોગ્ય નથી. એવો ક્રોધો મૂર્ખ અજ્ઞાન આઈ, આધાનું પાત્ર ભાંગી નાખે ? આપણા પૂર્વના સંપત્તિને માન આપી, તેનો અમે સત્કાર કર્યો. તેણે હે કેશવ ! તારો પણ અનાદર કર્યો અને સુભદ્રાનું હરણ કરી, મૃત્યુના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો છે. મારા માથા ઉપર તેણે પગ કેમ મૂક્યો ? હું આજે પૃથ્વી નિષ્કૌશલી કરીશ. એ અભ્યુત્થાન કરેલો દોષ હું સાંખનાર નથી.” અન્ય યાદવોએ પણ આમ મેદની પેઠે ગાજતા બલરામના કથનને અનુમોદન આપ્યું.

તે પછી સર્વેને જ્ઞાન્ત પાડતાં શ્રી કૃષ્ણે તેમને આવું ધર્મયુક્ત વચન કહ્યું: “અભ્યુત્થાન પોતાના કૃત્યથી કાંઈ જ આપણું અપમાન કર્યું નથી. આ કૃત્યથી તો તે આપણા વિશેષ સન્માનને પાત્ર હશે. સૌ આ વાત

સારી રીતે જાણે છે કે આપણે યાદવો કંઈ અર્થના લોભી નથી. એટલે આપણે એવા વરને તે વરાવવાની નથી. સ્વયંવરમાં કન્યા યોગ્ય વરને વરતી નથી. પશુદાન સમાન કન્યાદાનને અર્જુન ઉતરતું ગણે છે. વળી કીચો પુરુષ પોતાના સંતાનનો વિક્રય કરે? અર્જુન આ સર્વ દોષો સમજે છે. તેથી જ તેણે આમ ધર્મને અનુસરતું હરણ કર્યું છે. યશસ્વી સુભદ્રાનો એની સાથેનો સંબંધ ઉચિત છે. પાર્થના જેવો કોઈ શીઘ્ર શસ્ત્રધારી નથી. એનો કોઈ પરાજય કરી શકે એમ નથી.”

કૃષ્ણનાં આવાં વચનથી યાદવો જ્ઞાન્ત પડ્યા અને અર્જુનને દ્વારિકા બોલાવ્યો. પછી કૃષ્ણે તેનું લગ્ન કર્યું અને અર્જુન ત્યાં બાર માસ રહ્યો. તે પછી વનવાસનાં બાકીનાં વર્ષ, અર્જુને પુષ્કર તીર્થમાં ગાળ્યાં. વનવાસ પૂર્ણ થતાં, તે સુભદ્રા સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યો, સર્વ વડીલોને નમ્યો અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન અર્ચન કર્યું.

પછી અર્જુન પોતાની ત્રિયા દ્રૌપદી પાસે ગયો. દ્રૌપદીએ પ્રત્યય-કોપ કરી તેને કહ્યું: “ જ્યાં સાત્વતની પુત્રી સુભદ્રા હોય ત્યાં હું ધન-જય ! તમે જાવ, સારી રીતે બંધન બાંધેલા ભારને એક વધુ નવું બંધન બાંધતાં પૂરતું બંધન શિથિલ થઈ જાય છે. ” આમ અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતી દ્રૌપદીનું ધનંજયે વારંવાર સ્નેહવચનો કહીને, સાત્વત કર્યું અને પુનઃ પુનઃ ક્ષમા માગી. પછી ગોવાક્ષણીને વેષે, રાતા રેશ્મનાં કપડાં પહેરાવી અર્જુને સુભદ્રાને રણવાસમાં મોકલી.

રણવાસમાં તે કુંતા માતાને પગે લાગી કુંતાએ તેનું માથું સુધ્યું અને આશિષ દીધી. તે પછી દ્રૌપદીએ પોતાની શોક્ય અને આધવની બેન સુભદ્રાનો આલિંગનથી સત્કાર કર્યો અને પ્રસન્નતાથી કહ્યું: “ તારો પતિ અન્નિત થાવ. ” પછી બંને જણાં સંપથી રહેવા લાગ્યાં.

એવામાં મહાન સૈન્ય સાથે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવી પહોંચ્યા. તેમના સત્કાર માટે સામા નકુલ અને સહદેવ ગયા; સુધિષ્ટિરે દ્વૈજ-પતાકાથી ઇન્દ્રપ્રસ્થની શોભા વધારી દીધી. રાજમાર્ગે સુમંધી છાંટણથી

છાંટી દીધા અને પુખ્તોનાં તોરણો આદિથી તેમને અનુપમ રીતે શણગાર્યાં. ઠામ ઠામ અગર આદિના ધૂપ બહેંકી રહ્યા; માર્ગે આનંદી લોકથી ઉભરાયા અને હાટેથી શોભી રહ્યા. હજારો બ્રાહ્મણોના સત્કાર સાથે ખવરામ અને કૃષ્ણે રાજભુવનમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી અર્જુનને પહેરામણીમાં કૃષ્ણે પુષ્કળ અને ઉત્તમ ધન સમર્પ્યું. ઘંટડીઓથી ગાજતા, કુશળ સારથીઓએ કેળવેલા ચાર ચાર ઘોડા જોડેલા સુવર્ણના હઝાર રથ; મથુરાની દુધાળી, વર્ચસ્વી, દશ હઝાર ગાયો; સુવર્ણના અલંકારોથી શોભતી, ચન્દ્રનાં કીરણ જેવી, શુદ્ધ ઘોળી હઝાર ઘોડીઓ; યુવાન અને સ્નાનપાનમાં કુશળ હઝાર ગારી દાસીઓ; દશ મનુષ્યોના વજનનું સોનું; મદ ઝરતા સંખ્યાબંધ હાથીઓ, વિગેરે અનેક અનેક સાધનસામગ્રીઓ કન્યાદાનમાં બલરામે અર્જુનને આપી.

પછી ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આનંદવિહારમાં કેટલાક દિવસ નિર્જન કરી, બલરામ દારકા જાણી સીધાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં રહ્યા અને મૃગયા આદિ અનેક વિહારો અર્જુન સાથે કર્યા. પછી કેટલેક સમયે સુભદ્રાને અભિમન્યુ નામનો પુત્ર થયો અને દ્રૌપદને પણ પાંચ પાંડવોથી પાંચ વીર પુત્રો થયા. આમ પાંડવોનો સંસારવ્યવહાર સુખશાન્તિથી ચાલવા માંડ્યો.

પ્રેમાનંદકૃત “સુભદ્રાહરણ”નો સાર.

અશ્વમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ વેળા, અવિચારખણથી થયલી અદાર સ્વદ્વેષતાઓનાં અધર્મી કર્મથી છૂટવા અતિશય ઉત્સુક મહારાજા જન્મેજયે મહામુનિ વૈશંપાયનને અર્ધપાછાદિથી આતિથ્યસત્કાર કરી, પોતાના પાપના નાશનો ઉપાય પૂછ્યો; એટલે મહાનુભાવ વૈશંપાયન ઋષિએ શ્રી વેદવ્યાસની ઉત્તમ વાણીથી ભરપૂર, મહાભારતનાં અદાર પર્વ દ્વારા તેના ધર્મશીલ પૂર્વજ પાંડવોનાં આનંદ દેહને પવિત્ર કરનારાં, અગ્નિ સાંભળવા ગ્રેરણા કરી અને કથારંભ કર્યો. પાંડવોની ઉત્પત્તિ, તેમના કામ ધૃતરાષ્ટ્રે રાજ્યકાર્યમાં

જાગ નહીં આપી અન્યાય કર્યાનો પ્રકાર, દુર્યોધનની તેમનું કાસળ કાઢવા લાક્ષાગૃહમાં બાળવાની પેરવી, તેમાંથી છટકેલા પાંડવોનો વનવાસ, કૌરવોના અનેક દૂડ કપટોથી લંગવત્કૃપાએ થયલું રક્ષણ અને દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં અર્જુનનો સફળ ભાર્યવેધ, દ્રૌપદી સાથે પાંચે પાંડવોનાં લગ્ન, રાજ્યધાની હુસ્તિનાપુરમાં પાંડવોનું પુનઃ આગમન આદિ અનેક પ્રસંગો ક્રમે ક્રમે વૈશંપાયને જન્મેજ્યને સંભળાવ્યા. પછી, જન્મેજ્યની ઈચ્છાથી કૃષ્ણની જાગિની સુલદ્રાનું હરણ અર્જુને કર્યાની કથા વૈશંપાયને તેને નીચે પ્રમાણે સવિસ્તર કરી:- (કંડવું ૧).

દ્રૌપદીને વર્ષા પછી પાંડવો હુસ્તિનાપુર પધાર્યા; સર્વ નગરભેડે આનંદથી અને મુક્તા તથા કુસુમોથી તેમને વધાવ્યા. પછી નિજધામમાં સ્વસ્થ થઈ, દ્રૌપદી સાથેના પોતપોતાના લાવી વર્તન સંબંધી પાંચે ભાઈઓ વિચાર કરવા મળ્યા. એટલે ત્યાં તેમની મૂંચ ઉઠેલા મહાન ઋષિરાય નારદ અંતરિક્ષથી ઉતરી આવ્યા. તેમણે પ્રત્યેક બંધુનો દ્રૌપદીસહગમનનો અવધિ નક્કી કરી આપ્યો. તેને અનુસરીને નારદે, જેના આવાસમાં દ્રૌપદી રહેતી હોય તેના આવાસમાં બીજા કોઈ ભાઈએ અચાનક પ્રવેશ ન કરવો અને કરે તો તેણે “બાર વર્ષ પ્રહાર્ય (?) ધરી, વનકૂલ પહેરી, બાર વર્ષ વનવાસ સેવવો,” આવી પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યેક પાંડવ પાસે લેવરાવી. બલવાન ભાવીથી એમ બન્યું કે વડવીર હર્મરાયનો દ્રૌપદીના સહગમનનો વારો હતો, તેવામાં એક દિવસે મધ્ય રાત્રિએ એકાએક શાહા ખૂમરાણુ ઉઠાવતો, ધાઓ રે ધાઓ, રે ધાઓ, એવો શોરબકોર મચાવતો એક દ્વિજ રાજદ્વારે આંગ્યો અને મઠમાંથી પોતાની ધેનુ ચોરી લઈ નાસી જતા ચોરને પકડવા અર્જુનને કહેતાં ભારે કીલકીલાણુ મચાવી મૂક્યું. જીવના ભોગે પણ ગૌઆહણનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા ધરાવનાર અર્જુન, ચોરની ઉપાધિથી પ્રાણાણને મુક્ત કરવા, આયુષ શોધવા તત્પર થયો. થવા કાળ હતું તેથી, યુધિષ્ઠિરના જ જીવનમાં તેનાં આયુષ હત્યાં. તેથી અર્જુને બાર વર્ષ વનવાસ જવું પણ પ્રાણાણનું કાર્ય તો અવશ્ય કરવું, એવો ઉચ્ચ આશય

ધરી, યુધિષ્ઠિરના અંતઃપુરમાં જઈ, આયુધો લઈ, ચોર પાછળ દડમડ દોડ
કાઢી, ચોરને પકડી, બ્રાહ્મણને તેની ગાય પાછી સોંપી. પણ પછીથી આ-
વેશમાં ને આવેશમાં મૂળ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યા માટે તે પસ્તાવા લાગ્યો !
પરંતુ, છેવટે ક્ષત્રિયને યોગ્ય કર્તવ્ય-પાત્રન કર્યાના વિચારથી મન વાળ્યું
અને વન સીધાવા અર્થે સર્વ સ્નેહીઓની આજ્ઞા માગી. પછી ત્યાંથી અ-
ર્જુન વનકુલ ધારણુ કરી, ઋષિજનોના મોટા સાથ સાથે વનના માર્ગે પરવર્યો,
અને ભગવત્સમરણ કરતાં તેમજ પાવન તીર્થોટન આદરતાં તેણે પૃથ્વીનો
પાર કાઢવા માંડ્યો. ‘ભવિ પદારથ’ હતું તેથી તે વનવાસમાં ત્રણ વનિ-
તાઓને વર્યો પછી, તેણે દક્ષિણ સમુદ્રના ઉપકંઠનાં અગત્યાદિ પંચ
તીર્થોમાં વમતી, શાપથી મગરી બનેલી, પાંચ અપ્સરાઓના ઉદ્ધાર કર્યો.
પછી નાગરાજ કૌરવ્યની પુત્રી ઉત્કૃષ્ઠિને સંતોષી, મણિપૂર આવ્યો અને
ચિત્રાંગદ રાગ્નની પુત્રી ચિત્રાંગદા સાથે લગ્ન કરી, તેનાથી બહુવાહન પુત્ર
ઉત્પન્ન કર્યો. પછી અર્જુન ત્યાંથી આજ્ઞા માગી તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યો
અને અવશેષ અપરિમિત તીર્થોમાં ફરી ફરીને, પૃથ્વીનો પાર કાઢ્યો. આમ
પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે લગભગ દ્વાદશ વર્ષનો વનવાસ પૂરો થતાં તેણે પોતાની
સાથે ફરતા ઋષિમાત્રને વિગાય કીધા અને શ્રીકૃષ્ણને મળવાની ઇચ્છા થ-
વાથી દ્વારકા ગયો (કડવું બીજું).

માર્ગે વિચરતાં તે દ્વારકા પાસેના વનમાં આવી ઉભો અને હર્ષથી
હરિનું સ્મરણ કર્યું; એટલે તત્કાળ અવિનાશી ચતુર્ભુજ દેખા દીધી. પ્રદ-
ક્ષિણ કરી, અર્જુન ભાવશું તેમને ભેટયો. પછી કૃષ્ણે તેને કુશળ વાર્તા
પૂછી અને તેનાં વનવાસનાં કર્મ જાણી લીધાં તે પછી બંને પ્રભાસ
પાટણમાં આવ્યા; સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી ગિરનારની યાત્રાએ વિચર્યાં.
શ્રીકૃષ્ણનો અભિલાષ પોતાનો જન સુખદા સાથે અર્જુનનાં લગ્ન કરાવવાનો
હોવાથી, તેને એક વર્ષ દ્વારકા રહેવા નિમંત્રણ કર્યું. પણ અર્જુન તે વેળા
તો તેમનો એ હેતુ કળી ન શક્યો, પણ દ્વારકા જતાં રસ્તે સુંદરસ્થામે
પોતાના હેતુને હિંદેશા બ્યારે એક એવી યુક્તિ અર્જુનને સુઝાડી કે તારે

તપસી, અવધૂતનું રૂપ લેવું અને દ્વારકામાં જાના રહેવું; અને લોકો તને આવે માનશે, ત્યારે અર્જુન મનમાં તેમનો ગુપ્ત હેતુ કળી ગયો. પછી દ્વારકા ગામને પાદર આવતા, અર્જુને અતીત થવાની પેરવી કરવા માંડી અને કૃષ્ણ પોતાને મંદિર સિધાર્યા. (કરવું ત્રીજું).

આ પાસ અર્જુને તપસીનું સુંદર રૂપ ધર્યું. તેણે અવધૂન, જોગી, સંન્યાસી, ગોસાઇ, મહંત, સાધુ, ગોરજી, જંગમ, સેવકા, કાનફટા, એ સર્વ પ્રકારના ત્યાગીઓ તેમ જ ગૃહસ્થધર્મી બાવાઓના વેષાલંકારોમાંથી રસમય ચુંટણી કર્યું-બર) કરી, ધારણ કરી અને એક નવીન અતીતનું અટપટું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તણે આવના ચંદનનાં બાર તિલક કર્યા (વલ્લભ ગોસાઇ), માથે જટા બાંધી (જંગમ અને શૈવી બાવો) અને શરીરે પીતાંબર પીંટાણું (ગીર અથવા મહંત); લગવાં વસ્ત્રની ગાંઠડી, બાદાબર અને ગજઅર્ધ, બગલમાં મારી લીધાં (જોગી અને સાધુ); ગળામાં સોને મઢેલી રૂદ્રાક્ષમાળા ધાતી, પીતાંબરને કહોરા બીડયો અને કેડે મેખલા બાંધી, ખભે ઝોળી ભરવી અને તેમાં શંખ ભરમના ગોળા અને શાલીગ્રામ (જંગમ અને સેવકા) મૂક્યાં. આ શિવાય બીજી જંગીને ચોગ્ય-વસ્તુઓ પણ લીધી. પોથી, પુસ્તક, મુદ્રા, કંકણ, પહુ ઝોળામાં ભર્યાં; (કાનફટાનો વેષ) હાથમાં સોનાનાં કડાં અને કાણી ઉપર મદળીખા ચઢાવ્યાં (અવધૂતનો વેષ). તેની રાત્રીયોળ આખ; લાલખુંદ અરણ્ય સરખું શરીર અને વિશાળ છાતી શોભતાં હતાં. પછી તેણે જટાને ફેંટું સોનેરી જરકશી વસ્ત્ર વીંટ્યું, કાને ઝોગાં મૂક્યાં અને ફેંટાના છેડાની સેરે લટકતી રાખી અને જટામાં માળા ધાલી; હાથમાં પીંછી (જૈના ગોરજી) લીધી અને કરવડો સાલો, પાવડી ઉપર (સંન્યાસી) ચઢાવે. અને લાલ છડી પકડી. આવા અટપટા અદ્ભુત વેષથી લોકોનું તેજ અર્જુનના બાલે આવી રહ્યું હોયની તેમ દેખાવા લાગ્યું. તેથી જાણે તે કામદેવ હોય તેમ શોભી રહ્યો અને અર્ધચંદ્રાકાર ત્રિપુંડથી તે સમન્નિવ જેવો દેખાયો. અમરોનો ધન્યવાદ લેતો તે આવા અતીતના વેષે ભારેખમ થઈ, હળવાં હળવાં ડગ ભરતો ભરતો દ્વારકા આવ્યો. ગોવાળ, પશુ અને થોકે થોક

સૌ સંસારી અર્જુનના આવા અહંભુત, વેષથી મોહ પામી સ્તબ્ધ થયાં; અને તેકાણુ હશે, ઈંદ્ર, બ્રહ્મા, કે બિાન વિષ્ણુ હશે તેની કલ્પના કરવા લાગ્યા, સર્વ નરનારીઓએ મોતી અને પુષ્પોની વૃષ્ટિથી તેને વધાવી લીધો. પરંતુ તેના પ્રભાવથી સર્વ ચિત્ર પેરે આશ્ચર્યચકિત થયલાં હોવાથી, તમે કોણુ છો, ક્યાંથી આવ્યા અને ક્યાં જશો ? ઇત્યાદિ આદરસત્કારના પ્રશ્ન વચ્ચેના પશુ પૂછવાની કાષ્ઠનીચે હિંમત ચાલી નહી. (કડવું ૪ થું)

દ્વારકાના પુરદારે આવી પહેચિતાં આઆલવૃદ્ધ સૌ કોષ્ઠ તેને જ્ઞેવા આવ્યા અને મોહ પામી જાણે ચિત્રમાં જડેલાં હોયની તેમ સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. એટલામાં એક યાદવ બ્રહ્માર આવ્યો અને પ્રદક્ષિણાદિથી અર્જુનની પૂજા કરી અને ચારે વર્ણના સર્વે લોક પગે પડ્યા. તુરત બાવાએ સર્વેને આશિષ આપી, પછી યાદવોએ બાવાને તેમનું નામકામ, દ્વારકા આવવાનું નિમિત્ત અને ત્યાંથી સિધારવાના સ્થળ વિષે પૂછ્યા કરી. એટલે જાણે પોતે ત્યાગથી સર્વે એવણુઓ તરી ગયો હોયની તેમ, તદ્દન બેપરવાઇથી બાવો બોલ્યો: " જ્યાં જઈએ તે અમારું ધામ અને અમારે તે નામ સાથે શું કામ ? ગમે તે નામથી મને બોલાવો. હું પ્રભાસપાટણથી આવું છું. પૃથ્વીનાં સર્વ તીર્થો કરવાની મારી ઇચ્છા છે. મેં શ્રામતીસંજમમાં રનાન કરતાં અહીંની ભાવિક પ્રજાની ખમાતિ સાંભળી, તેથી અહીં આતુર્માંસ રહેવા આવ્યો છું." બાવાની પોતાના પુરમાં રહેવાની ઇચ્છા સાંભળી, પોતાને ધન્ય માનતા લોક અર્જુનને પુરમાં તેડી ગયા.

યાદવ માત્રનો સમુદાય તેમની સેવામાં સન્ન થયો અને " જમ નારાયણુ " ના વંદનાપૂર્વક ઉચ્ચારથી શેરીએ શેરીએ તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. (કડવું ૫ મું)

નગરમાં પધારતાં કામકામ કિલ્યાસ પામતાં આઆલવૃદ્ધ યાદવયાદવી-ઓએ ઉંડા ઉમંગકા અને ભાવથી તેમના વિવિધ પ્રકારના આતિથ્યસત્કાર કર્યા; જલ, આસન, પૂજન, અર્ચન, મુખવાસ આદિ ઉપચારોથી બાવા અર્જુનની સેવા ઉઠાવી. પછી તેમણે તેના નિવાસને અર્થે એક મઠી બાંધી

આપી; અસિકુંડ, બેઠક, મંડપ તથા અન્ય અમૃત્યના સાધનસમારંભ તૈયાર કરી આપ્યાં. પછી તેમના નિર્વાહ અર્થે તેમણે આવાને બોજનના વારા ધરધરના આંધી દીધા. અર્જુને મઢીમાં નિવાસ કર્યો. અહીં તેણે નિત્ય ગોમતીસં-ગમમાં સ્નાન કરી, વેદ ઉપનિષદાદિતા પાર ભણી, ભાવિક યાદવોને ઘેર જમી, દ્વારકામાં દિવસ નિર્ગમન કરવા માંડ્યા. (૬૩વું ૬ કું)

ધીરે ધીરે તેના ભકતો વધતા ગયા. તેઓ મેવા આદિ વિવિધ ખાદ્ય વસ્તુઓ તેને અર્પણ કરવા લાગ્યા અને પાદસેવન આદિ ઉપચાર્યા અને સેવા ઉઠાવવા માંડી. અર્જુને પણ તેમની શ્રદ્ધા જમાવવા વિવિધ ચમત્કારો આદર્યા. કોઇને મંત્રજનન વિદ્યા, તો કોઈને વશીકરણ વિદ્યા, તો કોઈને હુતમત્રાતાની મેલી વિદ્યા અને હીમીઓ શીખવ્યા; તો કોઈને મુક્તિના સાધન બતાવ્યાં. વચનસિદ્ધિથી કોઈની વૃત્ત, પુત્ર અને લોકકીર્ત્તિની એમ ત્રણે એષણાઓ સંતોષી. તેમની ભય, મારણ, વારણ, ઉચ્ચાટણ, સ્તંબન, મૂઠ, દષ્ટિદોષ આદિ આધાઓ ટાળી. કોઈના રોગ દોરાચીટ્ટી ખાંધી, તો કોઈના રોગ મંત્રેલા માદળીઆં, અને કંઠા બંધાવી, નિવાર્યાં. આમ અર્જુનનાં વિવિધ પાખંડોથી સર્વનાં આધિ, બ્યાધિ, ઉપાધિ એ ત્રિતાપનાં કષ્ટ વિરામ પામવાથી તેનો મહિમા દ્વારિકામાં સર્વત્ર ગવાયો. નિત્ય નવનવાં બોજતો, અને નાનાવિધ ભેટોથી, ચારે વર્ણના સર્વ લોક ગર્વ મૂકી, અવધૂતની આસનાવાસનામાં રમ્યાપરમ્યા રહ્યા. તેની સિદ્ધિ પ્રસિદ્ધ થઈ. ‘પરમ સિદ્ધદેવ’ રૂપે તે પૂજાયો અને કૃષ્ણના પ્રતાપથી દ્વંરકા પુરમાંથી સર્વનું દુઃખ માત્ર પણ ટળી ગયું. (૬૩વું ૭ મું.)

આમ દિનપ્રતિદિન અર્જુનનો મહિમા વધતો, ચારે વર્ણના લોક દૂર દેશાવરથી તેના દર્શન અર્થે આવવા લાગ્યા; તેમ અહીંતહીંથી ખોડાં, લંગડાં, લૂલાં, જહેરાં, પાંગળાં, કોઢીઆં, રસતપીતીઆં લોક પણ આવતાં અને આવતું દર્શન કરી, આશિષ લઇ, સત્વર સુખ પામી ઘેર પાછા સીધારતાં. જળ અને મીનના સંબંધ પેરે આબાલવૃદ્ધ તેના સ્નેહને વશ થયાં અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ ભેટ ધરવા લાગ્યાં. બાળકો પણ નિદ્રામાંથી આવતું

નામ કાને પડતાં તત્કાળ ઝંખી ઉઠતાં અને માર્ગે પશુ તેને જોઈ ગાંડા-
થેલાં થઈ જતાં. જોને ત્યાં જાવો આરોગવા જતો તેના ધરનાં તેને ‘અછો
અછો’ કરતાં તેમ પરમેશ્વરના જોવો જ ભય ધરી તેના બોલે બોલ
ઉપાડતાં. હુંકમાં સર્વ પ્રજા તેનાથી પ્રસન્ન અને હર્ષથેલી થઈ ગઈ.
(કડવું ૮ મું)

આમ ગામેગામ અતે ઘેરેઘેર જાવાની કીર્તિ પ્રસરી અને અંતે ઠેઠ
રાજદારે પશુ પહેંચી. એક વૃદ્ધ યાદવે અહોભુક્તિથી પ્રેરાઈ, રાજદારમાં
અમળું નના અતીત રૂપનાં, અદ્ભુત શુભશક્તિનાં વર્ણન કર્યો. શ્રદ્ધાળુ ખસ-
રામે જાવાને રાજદારે આમંત્રણ કરી, તેની સેવા ઉઠાવવાનો સંકલ્પ કર્યો,
અને કૃષ્ણની સંમતિ તેમાં માગી. પોતે ભાવિ જાણતા હોવાથી તેમ જ
પાછળથી અલરામ પહેલેથી ન એતબ્યા માટે ઠપકો ન આપે, તેથી કૃષ્ણે
એકદમ તેને સંમતિ દીધી નહીં. અને સાવધાનતાનો બોધ કરી, મૂંડ્યા
માથાના બધાથે સાધુઓ સંત હોતા નથી; તેવા ધણુચે પાખંડી, લંપટ,
દાંકિક, અવધૂન, સિદ્ધ આદિ જૂઠાં નામો ધારણ કરી, પ્રતારણા ચલાવ-
નારા હોય છે. એમ સવેળા ચેનાવી, પાણી પહેલાં પાજ ગ્રાધવાની સૂચના
કરી. પરંતુ અતિશ્રદ્ધાળુ અલરામના મનમાં તે વાત ઉતરી નહીં અને
કૃષ્ણ નાદક પોતાના સ્વભાવ અનુસાર સાધુની નિંદા કરી, યાદવકુલને
પરમ સંન્યાસીના આશિર્વાચનથી પાવન કરાવવામાં આડખીલી નાખે છે,
એમ સમજી, તેમણે કેટલાંક મહેણાંટુણાંનાં વચનો છૂટથી શ્રી કૃષ્ણને કહ્યાં.
(કડવું ૯ મું)

એટલે કૃષ્ણે જાવાને નહીં નોતરવાનાં પોતાનાં કારણ, અલરામને
વિગત સાથે સમજાવી કહ્યું કે, “આહારના ભોગી પાખંડીઓ, દંડી, સંન્યાસી,
જોગી થઈ ઉદરનિમિત્ત અનેક વેશ ધારણ કરે છે. જો તેઓ ખરા સિદ્ધ હોય
તો વનમાં જ રહી પંચ દન્દ્રિય વશ રાખી, એકચિત્તથી મનીષા ઠામ
રાખી, નારાયણ સાથે મન કેમ મેળવતા નથી ? સિદ્ધને તે વળી એવી શી
ભીણુપ છે કે તે પાખંડો અને ચમત્કારોથી સંસારીઓને લોભાવવા

સંસારમાં આવે છે ? આ પેટભરા બાવાથી ચાલેા મોહ્યા, એ તો ઠીક, પણ તમારા જોવાએ એનામાં એવા તે શા ગુણ દીઠા કે, તેને નોતરવા આટલી બધી તત્પરતા દર્શાવો છો. ” આ વચનથી ભોળા બલરામને રોમેરોમ કોધામિ બ્યાપી મયો અને કહેવા ન કહેવાના વચનો કૃષ્ણને કહી નાંખ્યા. આપ અભ્યુનના મોહમાં બલરામને બરોબર ફસેલા જોઈ, કૃષ્ણે તરત જ દોરી ઢીલી મૂકી દીધી અને તે મોટા ભાઈની આજ્ઞા શિરે ઊઠાવવા તૈયાર થયા; આથી બલરામ પણ પ્રસન્ન થયા. (કડવું ૧૦ મું)

તરત બલરામે અંતઃપુરમાં જઈ, બાવાની આજ્ઞાસ્વાગતા અને સંધળા સંભાળ સારૂ જોઈતી સામગ્રીઓની વસ્તી આપી અને તેને નોતરવા પોતે, શ્રીકૃષ્ણ, અનેક સેવકો તથા પરિજનો સાથે બાવાની મઢીએ સીંધાયાં. દૂરથી બાવાએ શ્રીકૃષ્ણને નીરખ્યા અને બહારથી મહાત્માનો ડોળ ટકાવી, અંતરના શુદ્ધ ભાવથી પ્રમમ નેત્ર દ્વારા તેમને પ્રણામ કીધા; તથા સમસ્ત્યાથી પરસ્પર સંકેત કર્યો. અતિશ્રદ્ધાળુ બલરામ તો વેગથી આવતા પગે પડ્યા અને તેમની ભાવભરી પ્રદક્ષિણા કરી. અભ્યુને પણ વેધને અનુરૂપ તટસ્થતાથી આશિર્વચન દીધાં અને પધારવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે ભાવપૂર્વક બલરામે ભોજન અર્થે રાજદ્વારે પધારવા નિમંત્રણ દીધું. (કડવું ૧૧ મું)

ભાવ બાવા તેમ જ યતિના વેધને ચોખ્ખા નિસ્પૃહતાનું જ્ઞાન કરાવવા, અભ્યુને તેમના નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કરતાં, સંન્યાસીને મન દૃઢનવંત તેમ જ રંકે, દરિદ્ર બન્નેય સમાન હોવાથી, તેમ જ પંચામૃત ભોજન અને સુકાપાકો અન્નમાં એકસરખો સ્વાદ ભાગતો હોવાથી તથા જોગીએ ભોમની ઈચ્છા રાખવી અયોગ્ય હોવાથી યદ્યપ્તાથી નગરમાંથી જે કંઈ મળે છે તેથી મને સંતોષ છે, એટલે હું ચિત્તને મોહિતી, લગ્ની લગાડનારા અને તપને ભાગનારા રાજદ્વારે નહીં આવું, એમ જણાવ્યું. આથી બલરામની શ્રદ્ધા તેનામાં વિશેષ દૃઢ થઈ અને અનેક કાલાવાલા કરી તેમનું મન મનાવવા ઈશિષ કરી. પણ બાવો એકનો એ ન થયો, એટલે કૃષ્ણે આ

નિમંત્રણ સ્વીકારવા આગ્રહ કીધો. છેવટે બાપાએ તેનો સ્વીકારતા, કુમારિકાએ પીરસેલું જ ભોજન આરોગવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા દર્શાવી અને બલરામે બહેન સુભદ્રા તેમને ભોજન પીરસશે, એવી ગોઠવણ કરવા જણાવ્યું. સુભદ્રાનું નામ સાંભળતા જ બાપો હર્ષના આવેશમાં આવ્યો. (કડવું ૧૨ મું)

ઝટપટ બાપાએ રાજદ્વાર જવા, શણગાર સજવા માંડ્યો; અને પૂરા દાઢમાઢથી મહાંત બની, પાવડીએ ચઢી, 'બલરામ આદિ સાથે તેઓ પર-વર્ષા માર્ગમાં સર્વેએ તેમને 'અછો અછો વાના' કહ્યાં. સર્વત્ર જય જ-યના ઉદ્ઘોષો ગાળુ ઉઠ્યા. રાજદ્વારે આવતાં, મણિમય જ્યોતિથી ઝગ-હળતાં જળીઆં, ગોખ અને ચિત્રામણથી શોભતાં છત્ર અને ઝરખાથી દીપતાં રાજભવનનો રચના નિરખી, બાપો હર્ષ પામ્યો અને સભામંડપની સત્કાર-સામગ્રી અવલોકી, આનંદમાં નિમગ્ન થયો. (કડવું ૧૩ મું)

બલરામે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી જાતે બાવાની સેવા આદરી, રાજદ્વારનાં સર્વ બાલયુવાનવૃદ્ધિ નયનથી તેમને સંતોષ્યા; સૌ પરિવાર તેનું કામદેવ સરખું રૂપ નિહાળી મોહ પામ્યો; અને સર્વને માથે હાથ સૂરી તેણે આશ્ચિવાદો આપ્યા. બલરામને વિશેષ પ્રસન્ન કરવા બાપાએ તેમનાં, ત્રિભુવનમાં પણ અનુપમ ધામ હોવાનાં વખાણુ કીધાં; અને તેમના જેવા અતીતોના વિશ્રા-મની છાયામાં ચાતુર્માસ ગાળવાનો પોતાનો સંકલ્પ દર્શાવ્યો. બલરામને પોતાનો જન્મ કૃતાર્થ લાભ્યો; તેમણે બાવાને નમન કરવા સુભદ્રાને ખો-લાવી. અદ્ભુત રૂપયૌવનવાળી, મરાલની મતિવાળી, દેવાંમના અપેક્ષારીને પણ પાણી ભરાવે એવી, સુભદ્રાને નીરખી, અર્જુનને ચિત્રવિબ્રમ થયો, અને સર્વ તીર્થયાત્રાના ફલથી જ પોતે આ રમણીને પામશે એમ લાભ્યાથી તેણે પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માની. શ્રીકૃષ્ણ આ સ્વછળો પેચ તથા અર્જુ-નના મનની રિચિતિ જાણુતા હતા. સુભદ્રા બાવાને પગ ધોવા જલ આ-પવા આવી, એટલે બાવો મંદિરની બહાર આવ્યો, કનકાસન ઉપર વિરાજ્યો તથા અંગથી વિશ્રુતિ ઉતારી. એટલે વાદળાંમાંથી નિસરતા ચંદ્ર પેરે અર્જુ-ન દીપી ઉઠ્યો, અને રાજકુમારી મોહ પામી; તેના અદ્ભુત સુંદર અંગથી

તે કળી ગઈ કે આ જાવો નથી, પણ કોઈ મહાન રાજા છે. તેની સાથે લગ્ન કરવાની તેની વૃત્તિ ઉત્કૃષ્ટ થઈ અને પોતે આદરેલાં સર્વ પ્રવૃત્તિ પુણ્યના પરિણામે તેને પામવાનો સંકલ્પ કર્યો. તાંત દેવીનું સ્મરણ કર્યું અને તેની કૃપાવડે જાવાની સાથે જીવ જોડવા ની આશાને પોષી. (કડવું ૧૪ મું)

પાદપ્રક્ષાલન કરી, અમ્બુન બોબન માટે આસને બેઠો. તેની સન્મુખ સોનાના આળમાં વિધવિધ પંચામૃત પકવાન સુભદ્રાએ પીરસ્યા; પરંતુ સુભદ્રામાં જ મન તક્ષીન થવાથી, સ્વાદિષ્ટ બોબનછતાં તેમાં તેને રસ પડ્યો નહીં; સુભદ્રાને સાથે લઈ જવાનો જ વિચાર તેને સ્ફુરી રહ્યો. બોબન બોબનને ડેકાણે રહ્યું. પણ સાન દ્વારા સુભદ્રાએ રાત્રિએ તેના મઠમાં આવવા જણાવ્યું, એટલે અમ્બુન હર્ષથી કૂદ્યો. જેમતેમ બોબન આરોગી, બલરામે આપેલી બીડી મોંમાં મૂકી. પછી પુનઃ રાજ્યદ્વારમાંનાં સર્વનાં નમન સ્વીકારી, સ્વસ્થાને સીધારવા તત્પર થયો. બલરામનાં માતા રોહિણીએ, તેના શરીરની શોભા તથા સામુદ્રિક કળા નીરખી, તેને દેવ સમાન માની, પોતાની પુત્રી સુભદ્રા પરણાવવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ બલરામનું મન કેમ મનાવવું, તેની સુઝ પડી નહીં.

આ પાસ અમ્બુનના રૂપરંજીતી મોહ પામેલી સુભદ્રાનું ચિત્ત વિવેક થયું. માતાએ કલાવીને ચિતાનું કારણ જાણી લીધું, તથા અમ્બુન સાથે વરવાની અનુકૂળતા કરી આપવા, તેના મઠે રાત્રિએ જવા અને બીજે દિવસે હિસવ માટે યાદવો સાથે નગર બહાર નિર્ધારિતે સ્થળે આવતાં, તેની સાથે પળવાનો સંકેત અમ્બુને જણાવી આવવા સૂચના કરી. આ વાત બલરામથી ગુપ્ત રાખવાનું માએ પુત્રીને પાસ જણાવ્યું. પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ થવામાં માતાની અનુકૂળતાથી સુભદ્રા ઉદ્ધાસ પામતી રાત્રિની વાટ જોવા લાગી. (કડવું ૧૫ મું).

આ પાસ રાજ્યદ્વારમાંથી મોહ્યાબુધી ધાયલ થયેલો અમ્બુન, રાજ્યદ્વારમાંથી બોબન લેઈ મઠીએ પાછો ફર્યો અને સંકેત પ્રમાણે રાત્રિએ

પ્રિયતમા સુભદ્રા મળશે, એવી ઉત્કંઠાથી સમય નિર્ગમન કરવા લાગ્યો; પણ તેને લવવંશ એન ન પડ્યું. લગાર પણ ખખડાટ સાંભળતાં કે પગલાં વાજતાં તેને સુભદ્રાના આવ્યાના જ ભણુકારા વાગવા લાગ્યા; અને હરધડીએ મઢીનું બારણું ઉઘાડનંધ કરવા માંડ્યું; સુભદ્રા પણ સંકેત પ્રમાણે ઉત્સવમાં મળવાનું સ્થાન નક્કી કરવા સાવંકાળે બાવાની મઢીએ જવા નીકળી. કૃષ્ણ તેનો મર્મ પામી ગયા હતા, તેથી વાટમાં ઊભા રહ્યા; તેમને જોતાં ઊભિલી પડેલી સુભદ્રા પાછી ધરમાં પેડી. કૃષ્ણ હવે નિદ્રા લેતા હશે, એમ ધારી મુહૂર્ત પછી સુભદ્રા ફરી બહાર આવી; તો કૃષ્ણ ત્યાં ફરતા જ હતા. પાછી મધ્ય રાત્રિ સુધી કૃષ્ણના જવાની વાટ જોતી રહી; પણ કૃષ્ણ તો ન ખસ્ય'. પછી ચાર ધડી વીતતાં, તે પાછી બહાર નીકળી તો અર્ધા શેરીએ કૃષ્ણે આવો, તેનો હાથ પકડ્યો અને એકલી બહાર નીકળવાનું કારણ પૂછ્યું; એટલે લક્ષ્મણ અને ત્રાસથી તથા કાર્પ નિષ્ફલ થયાનું સમજતાં નિરાશાથી તે થરથરી. અર્જુન પાસે સુભદ્રાનું હરણ કરાવવાનો પોતાનો મૂળ હેતુ તેમ જ તેમાં હાથ હોવાથી કૃષ્ણે સુભદ્રાનું હાઈ જાણી લીધું તથા એ આવો નહોં પણ અર્જુન છે તેથી તેની સાથે પરણવામાં કાંઈ બાધ નથી, એમ જણાવી, તેનું મન સંતોષ્યું. પરંતુ આડકટ્ટા બલરામને છેતરવા, સુભદ્રાને એમ સમજાવી કે ઉત્સવ માટે તારે મારો રથ આગવો અને એ રથમાં તું પરવરીશ, એટલે અર્જુન તારે માર્ગમાં હરણ કરશે. આમ કહી, સુભદ્રાને ધરમાં પાછી વાળી, કૃષ્ણ બાવાની મઢીએ ગયા; અને દારે ટકોરા માર્યો. પ્રિયતમા આવ્યાનું જાણી, ઉત્કંઠિત અર્જુનને બારણું ઉઘાડ્યું તો સામા કૃષ્ણને જોયા, એટલે તો તે ડહાઈ જ ગયો. કૃષ્ણ હસીને તેને બધો સંકેત જણાવ્યો અને પોતાનો રથ સુભદ્રાના હરણ માટે સજ્જ કરી રખાણે, એમ સૂચવ્યું. પછી ત્યાંથી કૃષ્ણ ઘેર આવી પોઢી ગયા. (કકલું ૧૬ મું)

પ્રભાતમાં પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા અર્જુન વહેલોવહેલો ઉઠ્યો. રનાનાદિથી પરવારી, વસ્ત્રાલંકાર સજ્જા. પછી રૈવતોત્સવ માટે પોતે વ

હેલા વહેલા અને એકલા જવાનું કારણ ભાવિક માદેવોને સમજવી, સૌથી આગળ જઈ માર્ગમાં અનુકૂળ જગ્યાએ તે ઉભો રહ્યો અને ત્યાં ઝુડો રાખ્યો. (કડવું ૧૭ મું)

આ પાસ ઉત્સવ મહાણુવા જ્યાં, યાદનો વિવિધ તૈયારીઓ કરી રહ્યા. સર્વે પુરુષોએ પોતપોતાના શોખ પ્રમાણે વસ્ત્રાલંકાર સજ્યા; કેટલાકે અશ્વ, વૃષભ, રથ, વહેલ, આદિ વાહનો વિવિધ પેરે શલ્યાર્થાં અને તેમાં પરચર્ચા તો કેટલાક ઠાઠમાઠથી પમપાળા વિચર્યા. (કડવું ૧૮ મું)

યાદવ સુંદરીઓએ પણ પરસ્પર માયાં ઝોળી, એકબેકની મસ્કરી કરતાં, અનેક તરાહના વસ્ત્રાલંકાર સજ્યા; અને વાહનોમાં બેસી પૂર ઉઠ્યા-સથી દેવતાયગ સીધાવી. એટલે કૃષ્ણના સંકેત પ્રમાણે મુલદ્રાએ ઝરખેથી સર્વ યાદવયાદવીઓને ઉત્સવ માટે બનીઠીને જતાં જોઈ, માતા પાસે આવી, કૃષ્ણે સમજાવ્યા પ્રમાણે રહ લીધી. (કડવું ૧૯ મું)

કુંવરી મુલદ્રાની રહ સાંભળી, બલરામ માતા પાસે આવ્યા. મુલદ્રાનું રડવાનું કારણ જાણી લઈ, બલરામે કૃષ્ણને બોલાવ્યા અને પોતાનો રથ મુલદ્રાને સોંપવા જણાવ્યું. કૃષ્ણને તો તે આપવો તો હતો જ, પરંતુ સંકેત અનુસાર હરણ થતાં, પહેલેથી જ પોતાનો એ પ્રપંચમાં હાથ હતો એમ ન જણાઈ આવે તે સાર, પોતાનો રથ “ આળીગારો ” હોવાથી, કંઈક ઉત્પાત નીપજે તો પોતાને શિરે કવંચ ચોટે માટે તે આપવો યોગ્ય નથી, એમ કૃષ્ણે કહ્યું; પણ તેથી તો બલરામ ઉલટા બહુ જ ચીઠવાયા અને ધૂર્ત, કામી, સ્ત્રીવશ, ઈત્યાદિ સંમોષનો કંઈ, કહેવા ન કહેવાનાં તેમને વચન કહ્યાં. તુરત કૃષ્ણે નમતી મૂકી દીધી, રથ શલ્યગારવાની વરદી સારથી દારકને આપી; અને સાવધાનતાથી રથમાં બેસવા મુલદ્રાને સૂચના કરવા બલરામને જણાવ્યું. પછી રથ તૈયાર થઈ આવતાં, મુલદ્રા વસ્ત્રાલંકાર સજ્જ કરવા લાગી. (કડવું ૨૦ મું).

બલરામનાં અનુકૂળ વચનથી પ્રસન્ન થયેલી મુલદ્રાએ વિવિધ અંગેએ વિવિધ શલ્યગાર ધર્મ. મૃગ પોતે સુંદરી હતી જ. તેમાં ધાર્યો હતો પાર

પાડવાની આશાએ લાવણ્ય અને પ્રસન્નતા ઉમેરી; અને વસ્ત્રશલ્યગારે પૂરતી કરી; એટલે તેની શૈલાનું તો પૂછવું જ શું ? તે જાણે બીજી દેવગિના રંભા હોય તેવી દીસવા લાગી; દર્પણમાં મુખ જોઇ પોતે જ હર્ષથી પ્રકુલ થઇ અને પછી માતાની શુભ આશિષ લઇ, રથે બેસવા ગઇ ત્યારે બલરામે, કૃષ્ણનો રથ આળીગારો હોવાથી, કાંઇ અનર્થ થવા ન પામે માટે સાવધાનતાથી “વાટે રહેવા”ની શીખ દીધી; તથા સારથી દારૂકને પણ વિદન ન નડે એમ વર્તવા જણાવ્યું. આટલી સાવચેતી મેળવી, સુભદ્રા રથમાં બેઠી. (કડવું ૨૧ સુ.)

સુભદ્રાને પ્રવાસના આરંભમાં જ સારા શુકન મળ્યા અને અર્થમિદ્ધિ સમીપ દેખાઇ. રથ ધમધમતો વાયુવેગે ગામને ગોંદરે આવી પહોંચ્યો અને પૂરપાટ ધસમસતો ચાલ્યો. વાટમાં હોડથી વિવિધ વાહનો નિર્બીધ હાંકાર્યા જતા યાદવો મળતા તેમને પણ પછાડી મૂકી, પાધરમાં રથ આવ્યો. દ્વરથી બાવાજનો જુડો દેખાતાં સુભદ્રાએ દારૂકને રથથી હેડો ઉતારવાનો પેચ રચ્યો. પોતાનું નૂપુર ઉતારી માર્ગમાં નાંખી દીધું, અને તે લઇ આવવા દારૂકને જણાવ્યું. તેણે કૃષ્ણના ધોડા પોતાના સિવાય બીજા કોઇને હાથ રહે એવા ન હોવાથી હેડો ઉતરીને લઇ આવવા ના કહી અને માર્ગે આવતા યાદવો તેને લેતા આવશે, એમ જણાવ્યું પણ સુભદ્રા કાંઇ હેડે એની નહોતી. તેણે તેને હેડો ઉતારવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો જ; એટલે કડવાં મેહેણાંલયો વચનો કહ્યાં. જતાં તેને પણ જ્યારે દારૂક મચક ન આપી, ત્યારે ભાષ્યો પાસે ડપકો દેવાવવાની અને મરાવવાની પણ ધમકી આપી. તેથી ન છૂટકે તે ઉતર્યો. દારૂક જેવો હેડો ઉતર્યો કે સુભદ્રાએ તરત જ હચકારાથી ધોડાને દોડવા ઉત્તેજ્યા અને ચાલુકના મારથી ઉચ્છેદ્યા. દારૂકે ધોડાને ઉડતા જતા જોઇ, તેમને અટકાવવા ઘણી હાંકા મારી પણ કૃતનિશ્ચય સુભદ્રાએ તેને કાન દીધા જ નહોં અને રથ અર્જુન સમીપ આણી મૂક્યો. તરત જ બાવાનો વેષ ઉરાડી ઇંધ અર્જુન રથે ચઢ્યો અને અશ્વમત્ર લણી, ધોડા છૂટા મૂક્યા. દારૂકે બાવાનું આ અપકૃત્ય જોઇ, સુભદ્રાનું હરજી થયાનો હાકારો હાલ્યો અને હાથપીટ કરી. શરવીર યાદવોને વહારે ધાવા, બાવાને ધટતી શિક્ષા કરવા ધાવા રચના કર્યો, બદલો

પણ આ સાંભળી, વિવિધ આયુષોથી સંજ્ઞ થઈ તેની સામે ધસ્યા જ ગયા. બીજી પાસ દ્વારકામાં આ સમાચાર પુજ્યા અને બળરામ તથા કેન્દ્રે સર્વ મુદ્દસામગ્રી તૈયાર કરવાની વરદી આપી, અને પોતે પણ રણે ચઢવા તત્પર થયા. (કડવું ૨૨ મું)

સેવકના મુખથી જોગીએ સુભદ્રાનું હરણ કર્યાનું સાંભળી, આપની ખેડે, બલરામ કોષથી કુંડવાડા મારવા લાગ્યા અને સિંહના મુખમાં હાથ ધાલનાર દુર્મતિ ખાવાને શિક્ષા કરવા, સેના સંજ્ઞ કરાવી કૃષ્ણ તેા આમ થશે, એ જાણતા જ હતા. તેઓ તેા બલરામ કાર્ષિ નહીં કરવાનું કરી ન બેસે અને સુભદ્રા અર્જુનને પરણાવવાની સંમતિ આપે એવો લામ જ શોધતા હતા. તેમણે આ બનાવ સાંભળી, અગણ્યપણું ધારણ કીધું અને પોતે ખાવાથી સાવધ રહેવાની સૂચનાનાં પહેલાં કહેલાં વચનોનું કમરણુ કરાવી, કોષ દર્શાવેો અને અધર્મોનું શિક્ષા છેદવાનો નિશ્ચય પ્રકટ કર્યો. દુર્દુબી, બણગાં, રણતુરો આદિના નિનાદ સાથે હાથપન કોટી ચાઢવેો એકાકી અર્જુન સામે ધસ્યા જ ગયા. ત્રિશુળ, ખડ્ગ, ફરસી, સાગ, તરવાર, આદિ વિવિધ આયુધો અને શસ્ત્રો અખડાવતા, વાહન ચઢેલા તેમ જ પગપાળા ચાઢવેોએ ચારે કારથી અર્જુનને ઘેરવા પેરવી કરી. યોગશ હાહાકાર વર્તી રહ્યો અને છટકામયી અર્જુન રંજ પણુ ચસકી શકે નહીં એવો ઘેરો ધાલવા, તથા ખાવાનો ચૂરો કરવા, બલરામે હાકોટો દીધો. આથી દારૂળ સંગ્રામ પોતાને એકલાને બેડવો પડશે, એવી વિમાસણમાં અર્જુન પેઠો; શ્રીકૃષ્ણને અંતરથી સહાય કરવાની પ્રેરણા કરી, હવે શું કરવું, તેની ચિંતા સુભદ્રાને જણાવી. (કડવું ૨૩ મું)

વીર ચાઢવરાજ વસુદેવની બાળા પણ વીરા જ હતી; તેથી તેણે રંજ પણુ ન મળારાતા, રથમાં અગાઉથી કૃષ્ણસી પ્રેરણાથી સંજ્ઞ કરેલાં આયુધો ઉપાડી, બલરામને બળ દાખવવા પોતાના ત્રિયતમ અર્જુનને પાણી ચઢાવ્યું. આમ ત્રિયતમનું પ્રેરણાદન મળતાં, એક વાર બધાને હાથ દેખાડવા અર્જુન પણ તત્પર થયો. વૈર જણાવવા મેઢિથી કૃષ્ણને

ગાળો દેતો પણ અંતરથી ગોપાળને વાહારે ધાવા વિનવવા લાગ્યો. એમ કરતાં તેણે ધનુષ્યની પ્રત્યંચા જેતી, નિર્ધોષ કીધો. બલરામ ને યાદવો આથી ક્રોધે બરામા. તેઓ ભોગળ, હથોડીઓ, તિરકસ, ખપૂતા આદિ અનેક અસ્ત્રો અર્જુન ઉપર ફેંક્યા જ ગયા અને મેધ પેરે અસ્ત્રવૃષ્ટિ કરી દીધી. અર્જુન પણ કૃષ્ણનું રમરણ કરી, “લઘુલાખવી” વિદ્યાથી રણમાં સામે લીડયો; અને પોતાનું તથા મુહાદ્રાનું અંગ ન બેદાય એમ શસ્ત્રો નિવારવા અને અચળ રહી સામ અસ્ત્રો ફેંક્યા જ મંડયો. (કડવું ૨૪ મું)

અર્જુનને અડગ જોઈને, સર્વે સુભટો અપરિમિત આયુધોથી તેની ઉપર ધર્યા અને તેનો રથ હાંકી નાખ્યો. બલરામે હળ ઉગામી તેનું ચરીર પાડવાનું જણાવ્યું. સધળા હુમલાને અર્જુને મંત્રપ્રયોજિત, એકના અનેક થતાં બાણોથી આબો એટલું જ નહીં પણ અસહ્ય મારથી યાદવ-માત્રને ભગાડ્યા. એટલે બલરામે મુશળપ્રહાર કર્યો, પણ લઘુલાખવીથી અર્જુને તેમને હતાશ કર્યા. આથી યાદવોને ઉલટું શર મટ્યું. હાહાકાર મચી રહ્યો. સણુસણાટ પૂરપાટ છટતાં મુશળપ્રહાર અસ્ત્રોથી અર્જુનનો રથ બેદાયો. વીરપત્ની મુહાદ્રાએ પૂરેપૂરું પાણી દાખવવા અર્જુનને ઉશ્કેર્યો. તેણે પણ આક્રાંડના તૂરની પેઠે સર્વનાં બાણ વિખેરી નાખ્યાં અને બલરામ તથા અર્જુન પાછા સામસામા આવ્યા. રામે તેને યુદ્ધ સમીપ આવ્યાની ચેતવણી આપી, હળમુશળ ફરી હિંગમ્યું, પણ તેનો પ્રહાર ધ્રાપ તેટલામાં તો પાર્થના બાણથી મૂર્છિત થયા, તરત તેમની સારવાર માટે કૃષ્ણ આવ્યા. મૂર્છા વળતાં કૃષ્ણે કહ્યું કે—“આ તો બાવો નથી, પણ આપણી ફોર્મ કુંતાનો પુત્ર અર્જુન છે. તે અજિત છે. આપણી બેન અને કુળને યોગ્ય છે. માટે યુદ્ધ કરવું, એ ઠીક નથી.” બલરામ ઉલટા ચીલાયા, પણ અંતે કૃષ્ણે તેમને ઠંડા પાડ્યા. આ પાસ અર્જુન સુમદ્રાને ઈંદ્રપ્રસ્થ પુર સિધાવ્યો. (કડવું ૨૫ મું)

દ્વારકામાં પાછા વળતાં, ફોર્મના છોકરાને મારી, પેટ ઉપર ધાનું લીકરવો, એ મારણે જ મેં તેને જીવતો જવા દીધો છે, એમ કહી કૃષ્ણે

બલરમનું સાતવન કર્તુ. બલરામે પણ “લખ્યા લેખ મટે નહીં” એમ સમજી, તેની ઉપરથી રીસ ઉતારી. પછી તેમણે સામા હસ્તિનાપુર જઈ, પૂન્ય અર્જુન અને બહેન સુભદ્રાનો સત્કાર કરવાની શ્રુતિ કૃષ્ણ સમક્ષ પ્રકટ કરી અને તેમને અર્પણ કરવા, માણેકહીરે પાખરેલા, લાખ તુરી, મદકરતા હઝાર હાથી, અમૂલ્ય વસ્તુઓ, સુવર્ણનાં ખાડાં, દાસદાસીઓ વગેરે તૈયાર કરાવ્યા અને સધળા યાદવો સાથે ઈન્દ્રપ્રસ્થ તન્દ્ર વિદાય થયા. પાંડવોને આ સમાચાર મળતાં, તેમણે પણ યાદવોનો સારો સત્કાર કર્યો; અર્જુન સુભદ્રાને વર્યો, પેદેરામણી સ્ત્રીકારી અને ત્યાંથી કૃષ્ણ સિવાય, યાદવો અને બલરામ દ્વારકા વિદાય થયા. (કડવું ૨૬ મું)

સુભદ્રા સાથે અર્જુનનાં લગ્ન થવાથી સધળા લોક આનંદ પામ્યા; પરંતુ અગાઉ અર્જુનની લપડાકથી ક્રોધી થયેલી, એક દાસીએ પોતાનું વેર લેવા દ્રૌપદીને ચઢાવી અને તેને એમ ભેરવ્યું કે, સુભદ્રા તો કૃષ્ણની બહેન હોવાથી અર્જુન આગળ તારાં માન ઉતરશે અને પટરાણીપદ તેને મળશે. ક્ષીણતિ હમેશાં પતિપ્રેમની ઈર્ષાળુ હોય છે, એ સિદ્ધાંત કવિ દ્રૌપદી દ્વારા ચારિતાર્થ કરે છે. દાસીની ભંભેરણીથી દ્રૌપદીનો હર્ષ જતો રહ્યો. તે ભાન ભૂલી મર્ધ શોકાર્ત બની, વચ્ચાલંકાર ત્વજી, હિદયગાખાટે જઈ બેઠી અને પોતાનું માન ઉતારવા માટે અર્જુન અને સુભદ્રાને શાપ આપવા હાથમાં જલની અંજલિ લીધી. કૃષ્ણ આ સર્વ કળી ગયા, તેથી સુભદ્રાને આ શાપનો પ્રસંગ ટાળવાની યુક્તિ શીખવતાં કહ્યું કે—“ તારે દ્રૌપદીને પગે પડવું, એટલે તે પ્રસન્ન થઈ તને વરદાન આપશે. ત્યારે તારે તારા પુત્રને રાજ્યપાટ મળે, એવું વરદાન માગી લેવું.” (કડવું ૨૭ મું)

સુભદ્રાને યુક્તિ શીખવી, દ્રૌપદીને શાપ દેતી અટકાવવા, કૃષ્ણે એક બીજો ભેદ રચ્યો. તેમણે અર્જુનનાં સમસ્ત સૃષ્ટિનું તેજ ચૂરી દીધું, એટલે તે જાણે રૂપનો અંખાર હોય તેવો બની ગયો. વળી તે વચ્ચાલંકાર અને સુગંધી પદાર્થોથી સુસજ્જિત થયો. ઉપરાંત અંતર્યામી કૃષ્ણે, દ્રૌપદીના અંતઃકરણમાં વાસ કરીધો. પછી અર્જુન સુખતા સહવર્તમાન

દ્રૌપદીને મળવા આગ્યો ત્યારે તેના તેજ અને રૂપથી તે મોહ પામી, તેનું સતીત્વપૂર્ણ મન નિર્મળું થયું અને લાંબે સમયે પધારતા પ્રિય પતિ અર્જુન ઉપર ક્રોધે ભરાવા માટે તેને પશ્ચાત્તાપ થયો. આમ એક બાજુ સમ્રાજ્ય ઉતરી, કે બીજી બાજુ ખેલાઈ. તરત સુભદ્રાએ દ્રૌપદીની પ્રદક્ષિણા કીધી અને પગે લાગી, એટલે પ્રસન્ન થઈ તેણે વરદાન માગવા સુભદ્રાને બોલાવ્યું. (કડવું ૨૮ મું)

એટલે પગે લાગી, સુભદ્રાએ તેની જ સેવામાં પોતાનું મન સ્થિર રહે એવો વર માગ્યો. તે મળતાં અનુક્રમે તેના હિતની ચિંતા, આગામી-જનની દૃઢતા, ધર્મમાં મતિની સ્થિરતા, અને અપરાધક્ષમતા, એ ચાર વર માગ્યા અને એ મેળવ્યા પછી ધીરે ધીરે કૃષ્ણની શીખવણી પ્રમાણે પોતાના પુત્રને રાજ્યપાટ મળે એવો વર પણ માગ્યો. તરત દ્રૌપદી સધળું કપટ કળી ગઈ અને તેને નખથી તે શિખ સુધી કોધતી જવાળા ઉઠી, અને કૃષ્ણે જ શિખવ્યું છે એમ સમજતાં, પોતાની સંતતિને વણસાડનારો વર માગવાની શિખ આપવા માટે કૃષ્ણને તેમના વંશચ્છેદના શાપ આપ્યો. એટલે કૃષ્ણે આવી, દ્રૌપદીને જ્ઞાન્ત પાડી. દ્રૌપદીએ વચન પાળવા સુભદ્રાને માગેલો વર આપ્યો. (કડવું ૨૯ મું)

આમ કૃષ્ણકૃપાથી દ્રૌપદીના શ્રાપથી ઉગરેલાં અર્જુન અને સુભદ્રા તથા દ્રૌપદી સર્વ હળીમળીને સંસાર સુખરૂપ ગાળવા લાગ્યાં. પરંતુ અસ્વભાવ, " પોતાનું તે સાઈ અને પારકાનું તે નડાઈ " ધારવાવાળો હોવાથી એક દિવસ વાતેવાતમાં દ્રૌપદીએ સુભદ્રાને અર્જુનના મોહમાં પાડવાનું કારણ પૂછ્યું. સુભદ્રાએ અર્જુનના અવધૂત રૂપથી મોહ પામ્મની વાત કહી. પછી સામે સુભદ્રાએ દ્રૌપદીને એવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેના ઉત્તરમાં દ્રૌપદીએ કહ્યું કે, જર ક્ષત્રિય સભામાં સ્વયંવરમાં પરાક્રમ કીધાથી તથા અન્ય રાજ્યોને યુદ્ધમાં હરાવવાથી અર્જુનને હું વરી. પછી તેણે સુભદ્રાએ એવું મેહેલું માર્યું કે અમે ક્ષત્રિય એટલે તેના પરાક્રમથી મોહા અને પરપૂર્વા પણ તમે તો હરાવ્યાં એટલે રૂપથી મોહા અને પેચ કરી બાવા સાથે

નાસી ગયાં. આ મેહેલું સુભદ્રાને ધણું જ જાડું સાધ્યું. પછી એકાન્તમાં અર્જુનને આ મેહેલું ટાળવા હરકોઈ ઉપાય યોજવા જુદા લીધી. હવે શું કરવું, તેના ઉપાય શોધી કાઢી એક દિવસે અર્જુનને મૃગયા નિમિત્ત પગ-પાળા વનમાં જવાનો નિશ્ચય પ્રકટ કાઢ્યો. પછી પોતે પૂર્વના જેવું જ હ્રમે-હ્રમ અવધૂતનું રૂપ લીધું અને દ્રૌપદીની વાડીમાં આવી ઉતર્યો. એ વખતે પુષ્પ લેવા ત્યાં આવેલી દ્રૌપદીની નજર તેના ઉપર પડી. (કડવું ૩૦ મું)

અનેતી દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિ મળતાં દ્રૌપદીનો મોહ વાધ્યો. તે બાવા પાસે ગઈ અને પ્રણામ કરી; તથા ત્યાં જ પોતાનું સ્થાનક સજી રહેવા જણાવ્યું. બાવાએ પણ આમનકારણ જણાવતાં, પોતાનું ધામ અંતરિક્ષમાં દંડિસદનાદિ હોવાની તોપ મારી. એટલે દ્રૌપદીનું મન તેની ચોમચીચાથી વિશેષ ચળ્યું, તેણે મોહાધિ થઈ, પોતાના પાંચે પતિનો ભાગ કરી (કુંવારી સુભદ્રાની પેઠે) તેની જ સાથે ચાલી જવાની જુદા લીધી અને તેમ નહીં ચાલે તો પ્રાણ ત્યજી સ્વીકાર્યાનું પાપ માથે તેને ઠોકવાની દમદમી દીધી. અર્જુનને કપટવેષ ન પકડાય માટે પહેલાં ઘણી જ આનાકાની કરી અને પાપપુણ્યનો મર્મ સમજાવ્યો. પણ તે ન સમજતાં તરત દ્રૌપદી પ્રાણ તજવા એહી, એટલે તરત જ અર્જુનને પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું. દ્રૌપદીએ લજ્જા પામી નીચું મુખ કરી દીધું. સુભદ્રા તે ક્ષણે વાડીમાં આવી અને આ દેખાવ જોઈ પ્રસન્ન થઈ. કવિ કહે છે કે, આ પ્રસંગ પછી દ્રૌપદી સુભદ્રાને મેહેલું દેતી, અટકી અને તેમનો સંસાર આનંદ સાથે વીતવા લાગ્યો.

અહીં કાવ્યપ્રસંગ સમેટાય છે. ઉપસંહાર કરતાં કવિ અર્જુનનાં કેટલાંક કર્મની ગણના કરી, અંતે અંયપ્રશસ્તિથી પૂર્ણાહુતિ કરે છે.

(કડવું ૩૧ મું)

સુભદ્રાહરણની સમીક્ષા.

પ્રાચીન આખ્યાનકારોનું દૃષ્ટિબિન્દુ.

(૧) વસ્તુસંકલ્પના, (૨) પાત્રયોજના અને (૩) રસનિબ્ધતિ, એ ત્રણ

અંશો મુખ્યત્વે કાવ્યરચનાનાં વાસ્તવિક જીવનતત્ત્વ છે.

કવિની શક્તિઓ. આ ત્રણે અંશોની સંવાદભરી, પ્રમાણ-અનુસારી, ચ-

મત્કારિક અને કલાયુક્ત ધટના ઉપર કાવ્યરચનાની

સફલતાનો આધાર વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલા છે. આવી ઉચિત ધટના પ્રતિ-
ભાષાલી કવિ, નૈસર્ગિક કાવ્યશક્તિથી, સિદ્ધ અને અસરકારક વાણીના બલે
સહજ લીલાથી સાધી શકે છે. કવિ માનવ જાતિનો એક મહાન્ ઉપદેશક
છે; સુત અને શુદ્ધિશાલી પ્રેરક છે. પ્રકૃતિનાં મહન રહસ્યો માર્મિકતાથી
ગ્રહણ કરી, તેનાં રહસ્યો સરસ અને સુંદર રીતે જનસમાજને સમજાવનારો
સંસ્કારી હૃદય આત્મા છે; અને તે સાથે તે નિપુણ કલારસિક પણ છે.
તેનું પ્રકૃતિ-સૃષ્ટિ, સંસાર અને જનમંડળના મનોભાવોનું જ્ઞાન ચમત્કારભ-
રિત, તેનો અનુભવ વિશાળ રસસ્પર્શી અને તેનું અવલોકન મર્મગ્રાહી હોવાં
ધટે છે; તેની કલ્પનાશક્તિ રસિક, અદ્ભુત અને ધ્વનિપર હોવી જોઈએ.
વિદ્યા, વિચાર અને વ્યંજનાનો સમન્વય કરવાને તે સમર્થ હોવો ધટે છે.
આવો શક્તિસંપન્ન કવિ, સૃષ્ટિમાં કાંઈક અવનવું જોતાં, પોતાના હૃદયમાં
ઉઠતા વિચારો, લાગણીઓ અને આશયોને રસભર રીતિથી અને ઇષ્ટ કલા-
વિધાનથી, તેમ જ ધર્મ, નૈતિ, લોકવ્યવહાર, અને ન્યાયના સામંજસ્યથી
આલેખવા અને રસિક ગ્રાહકનાં હૃદયને તેમાં સંપૂર્ણ તત્વજીન કરવા સમર્થ
થાય છે. તે એક સાદામાં સાદી વસ્તુને કે સામાન્યમાં સામાન્ય વ્યતિક-
રને યોગ્ય પ્રમંથ અને સમયને અનુકૂળ રહી, પ્રતિભા અને અવિરલ કલ્પ-
નાશક્તિથી પૂરી ખૂબીભરી ગહલાવી, તદ્દન નવા જ ગ્રાહ્ય રૂપમાં આલેખે
છે અને પોતાની કૃતિમાં યોગ્ય ગ્રાહક જનસમાજના હૃદયમાં રહેલા

આશયો, વિચારો અને લામણીઓનાં તાદૃશ પ્રતિબિંબ લીલાપૂર્વક ઉતારે છે. આવું પ્રતિબિંબ જોટલે અંશે તેની આવેશન-શક્તિ સજીવ અને ચમત્કારિક સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે તેટલે અંશે તેની કૃતિ લોકના આદરને પાત્ર થાય છે, તેમ તેની કૃતિ તેના અભિનવ અને હૃદયગમ સ્વરૂપના પ્રમાણમાં ચિરંજીવતા પામે છે.

આવી ઉચ્ચ કોટિના પ્રતિભાશાલી કવિવરો સંસ્કૃત, હિન્દી, આંગ્લ આદિ શિષ્ટ સાહિત્યોના ઉત્કર્ષકોમાં મળી આવે છે, પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની પરંતુ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્યના ઉત્કર્ષકોની શ્રેણીમાં પરિસ્થિતિ. (અતિસંકેચથી કહીએ તો કદાચ બે એક અપવાદ બાદ) આવા કવિઓ મળી શકતા નથી. અલબત્ત તુલના કરતાં દેશકાલ અને પાત્રની વસ્તુસ્થિતિ ઉપર અવશ્ય લક્ષ આપવું પડે છે. અને આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં શિષ્ટ સાહિત્યરચનાના આવા ઉચ્ચ ધોરણો, તેમનાં કાવ્યો અને આખ્યાનોની તુલના કરવી, એ નિઃશંક પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓને ધોર અન્યાય કરવા જેવું છે. કારણકે, જે લક્ષ્ય તેમના જમાનાની અને પ્રાદેશિક પરિસ્થિતિને અંગે તેમની દૃષ્ટિમાં ઉતર્યું જ ન હોય, અથવા જે લક્ષ્ય, કેટલાક વાસ્તવિક કારણોસર તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ રહી શકે એમ ન હોય, તેજ લક્ષ્યનાં ધોરણોથી તેમની કૃતિઓ તી તુલના કરવી, એ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી જ. આથી તેમનું લક્ષ્ય શું હતું તે પ્રથમ જાણવાની અપેક્ષા રહે છે.

પ્રથમ તો તેમને ગુજરાતી સાહિત્ય જ નવા મંડાણથી રચનાનું હતું, અને વ્યવહારમય, સામાન્ય કોટિના જનસમૂહમાં હ્રગમ પામતી લોકભાષા-દ્વારા લોકની રસજ્વર ઉત્તેજવાની હતી. વળી તેમની જ્ઞાનસંપત્તિ એવી ઉચ્ચ અને સંસ્કારી થાય તેવી અનુકૂળતા તેમને સાધ્ય હોય, તેમના જમાનાનો જનસમાજ આવા ઉચ્ચ લક્ષ્યથી આવેખ્યાયલાં કાવ્યો તથા આખ્યાનોનાં રહસ્ય ઝીલી અને પચાવી શકે એવો સંસ્કારી હોય, તેમ તે જમાનામાં

વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ તેને ધટતો આવેમ આપે આવા ઉત્તેજક હોય, એમ જણાતું નથી. બાહ્ય આચારને જ ધર્મ માનનારા, નીતિના ટાલણથી રાજ થનારા પણ તેના મર્મને સમજી વ્યવહારમાં ઉતારવાની ઉદાસીનતા ધરાવનારા જનસમાજના વ્યવસાયી હૃદયને ઉજમાળે એવા લોકભોગ્ય સાહીત્યની ધટના એ તે કાળના કવિઓનું પરમ લક્ષણ હતું, એમ તેના પ્રકટ-અપ્રકટ વિશાળ સાહિત્યના અવલોકનથી જણાય છે. તેથી આ દૃષ્ટિમિત્તું ધ્યાનમાં રાખીને ઉપર સૂચવેલી કોટિએ પ્રાચીન કાવ્યોનો કસ કાઢવામાં આવે તો ન-સિંહ, મીતંગાઇ, પ્રેમાનંદ, શામળ, દયારામ, એ સંસ્કારી અને પ્રતિભાશાલી કવિવરોના કેટલાક કાવ્યો ઉંચી પંક્તિના જણાશે ખરું.

પ્રાચીન શુર્જર કવિઓનો મુખ્ય કાવ્ય-હેતુ, લોકોને ધર્મ અને નીતિના જ્ઞાનના પરિચય રસકારી રીતિએ કરાવવાનો, પ્રભુમાં તેમનો દૃઢ વિશ્વાસ જમાવવાનો અને જીવનનાં નાના પ્રકારનાં સુખદુઃખો શાન્તિથી સહેવાની અચલ શ્રદ્ધા પ્રેરવાનો હતો.^૧ આ હેતુની સિદ્ધિ માટે તેમણે સમાજની મૂળશુદ્ધિ અને રસવૃત્તિનો જોટલો વિશેષ વિચાર કર્યો છે, તેટલો કલાવિધાનનો કંઈયો નથી. અલગત એ ખરું છે કે, જે જનસમાજને પ્રભોધવા કવિએ કાવ્યયોજના કરવાની છે, તેના આહુતી સમજશક્તિ અને રસવૃત્તિની કોટિ લક્ષમાં રાખવી જરૂરની છે; છતાં સામાન્ય કોટિના સમાજ કરતાં કવિ પોતે વિશેષ સંસ્કારી હોવાથી બને તેટલે અંશે તેમની એ શક્તિ અને એ વૃત્તિને ઉત્તેજવી, તેમજ તેને વિશુદ્ધ કરવી, અધર્મ અને અનીતિના અધમ પાશથી મુક્ત કરવી અને ઉંચી કક્ષાએ ચઢાવી ઉદાર કરવી તથા આવા ઉન્નત કાર્યની સિદ્ધિમાં પોતાની પ્રતિભા, ચમત્કારિક કલા, રસપ્રેરણા, આદિ ઉત્કૃષ્ટ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો, એ તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય હોવું ધટે છે. તેમ થાય ત્યારે જ તત્વજ્ઞાની એમર્સન "કવિઓને લોક-ઉદ્ધારક દેવો" ની જે ઉપમા આપે છે, તે સાર્યક ઠરે ત્યારે જ તે માનવ-

૧. આ મુદ્દાની સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ બી. કા. દો. ૮ મો ભાગ "ધાર્મિક આખ્યાનોની ઉત્પત્તિનો યુગ અને કવિ નાહર" એ નામનો આ લેખ-ક્રમો લેખ. પાનાં ૨૭-૨૮.

હૃદયની પામર વૃત્તિઓને, તેમની ઉપર ખૂબીથી આઘાત કરીને અંકુશમાં લાવી શકે છે અને ઇષ્ટ વલણે વાળી શકે છે.

ગુર્જર પ્રાચીન કવિઓમાં કેટલેક અંશે આવી ઉપમાને યોગ્ય કવિ પ્રેમાનંદ ગણાય, એમ છે. તેણે નળાખ્યાન, ઝોખાહરણ, રણયજ્ઞ, મહા-લસાખ્યાન, માંધાતાખ્યાન, દશમસ્કંધ, ઋણ્યશૃંગાખ્યાન અને દ્રૌપદીહરણ જેવાં ઉચ્ચ કોટિનાં અનેક આખ્યાનો રચ્યા છે. તેમ તેનાં સુપ્રસિદ્ધ ત્રણ નાટકો પણ એવી જ ઉચ્ચ કોટિનાં છે. જો કે તેમાં તેણે પોતાની ચમત્કારિક શક્તિથી લોકનાં હૃદયમાં ઘૂમતી સારી સારી રસવૃત્તિઓની નાડ પાર-રંખી, તેમને ઉદાર કક્ષામાં મૂકવાને કંઇક સંયત્ન તો કંઇક નિર્બળ પણ મથન કર્યું છે ખરું, છતાંયે લોકરંજનનો આશય તેના મનમાં એવો તો દૃઢ અને ઉંડો જામેલો જણાય છે કે, કવચિત્ કવચિત્ પામર અને કોઈ એક રચનાએ તો બેશક અધમ લોકવૃત્તિને ચીતારવા તે દોરાર્થ ગયો છે. ૨

૧ વસ્તુ આદિની સંકલના.

એક ગુર્જર પ્રાચીન કાવ્યની સારાસારતાની તુલના કરતી વેળા ઉપ-રના આ મુદ્દાઓ અવશ્ય ખ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે; વસ્તુનો મૂળ આધાર. અને એ ધોરણે પ્રસ્તુત સુભદ્રાહરણની કાવ્યરચનામાં ઉપર દર્શાવેલાં ત્રણ જીવનતરવોનું નિર્વહણ કવિ પ્રેમાનંદે કેવી રીતે કર્યું છે, તેના વિચાર નીચેના વિવેચનમાં કરેલો છે.

સામાન્ય રીતે મહાકાવ્યની યોજના, ઇતિહાસની કથા કે અન્ય કોઈ સત્યતના વૃત્તાન્તના આધારે થવી જોઈએ, એવો પરાપૂર્વનો કવિસંપ્રદાય

૨. દાખલા માટે જુઓ અષ્ટાવક્રાખ્યાન કડકું છકું ૫૨-૫૧ અને ૬૨; શામ-ળશાહનો મોટો વિવાહ કડકું ૨૦ મું; અને સુભદ્રાહરણ કડકું ૩૦ મું, ૧૨-૧૮. આ મુદ્દાની જે ચર્ચા ૧૯૦૮ ના 'સમાલોચક' માં 'સુદમાચરિત' ના વિવેચનમાં મેં કરેલી છે, તે પણ જોવી. તેમ જ જુઓ આ પુસ્તકના પ્રેમાનંદચરિતનું પાનાં ૫૦-૫૧ તથા કુટનેટ અંક ૬૦ થી ૬૩.

૩. હિતિહાસકથોદ્ગતમમિતરદ્વા સદાશ્રયસ્ ॥ મહાભારત; રામાયણ, હામ-વત આદિ ઇતિહાસગ્રંથો; અને જૈનકથા, કથાસરિતસાગર, હાલ્મત્રાજ આદિ કથાગ્રંથો.

છે. ગુર્જર કવિઓએ આ સંપ્રદાયને અનુસરીને જ પોતાના આખ્યાનો બાંધ્યા છે. કવિ પ્રેમાનંદના આખ્યાનો મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, અને પુરાણોના પ્રસંગોના તેમ જ ભગવદ્ભક્તો (નરસિંહ આદિ) ના વૃત્તાંતોના આધારે રચાયેલાં છે. પ્રસ્તુત સુમદાહરણમાં તેણે સુખ્યત્વે મહાભારતના આદિ પર્વનો (સુઅષ્ટમી પ્રતિ ૨૧૬ થી ૨૨૧ અધ્યાય પર્યંતનો) પ્રસંગ પસંદ કર્યો છે, અને શ્રીમદ્ભાગવત (દશમ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૮૬) ના પંચટાથી તેને રચ્યો છે.^૪

મૂળ પ્રસંગનો તેમ જ (મહાભારતમાં પાછળથી ઉમેરાયેલા) એ પ્રસંગના વિસ્તારનો^૫ તથા શ્રીમદ્ભાગવતના પંચટાનો સુમદાહરણનું સંસ્કરણ જે સાર^૬ આ સાથે આપેલો છે, તેની સરખામણી કેવું છે ? પ્રેમાનંદના પ્રસ્તુત આખ્યાનની વસ્તુસંકલના સાથે કરતાં, એ જણાય છે કે, પ્રેમાનંદનું આ સંસ્કરણ

જોઈએ તેવું ઉત્કૃષ્ટ રસવાળું તેમ જ ચમત્કૃતિવાળું થયું નથી. બેશક પ્રેમાનંદે મૂળની વસ્તુને બહાવી, નવાં કથાંતરો સંયોજી, પ્રચલિત દંતકથાઓને સજીવકૃત, આર્નો કેટલીક આકર્ષક નવીન ચમત્કૃતિ ઢાળવી છે તેમ જ અદ્ભુત રસપ્રધાન કાવ્યની યોજના કરવામાં કેટલીએક ખુશીઓ વાપરી પણ છે, પરંતુ નાગાખ્યાન, દશમસ્કંધ, ઋષ્યસૃંગાખ્યાન, દ્રૌપદીહરણ, અમ્બાવક્રાખ્યાન આદિ મહાકાવ્યને યોગ્ય તો શું પણ ઓખાહરણ, સુદામાચરિત અને મોંમેરા જેવાં રસભર લોકપ્રિય કાવ્યોની કક્ષાને યોગ્ય

૪. આ પ્રસંગ રસવાન હોઇને સંસ્કૃત ભાષામાં તેના આધારે ‘ સુમદાહરણ નાટક, ’ ‘ સુલદાવિજય ’, ‘ સુલદાધર્મજય ’ આદિ નાટકો તેમ જ ગ્રંથો પણ રચાયેલાં છે. તેજ પ્રમાણે પ્રાકૃત ભાષામાં ગુજરાતી, અને મરાઠીમાં પણ આખ્યાનો રચાયાં છે. પ્રેમાનંદના પુરોગામી, કવિ ‘ વસ્તા ’એ પણ સુમદાહરણ રચેલું છે. પરંતુ તેની પ્રતિ પ્રાપ્ય ન હોવાથી તેના અને પ્રેમાનંદના સંસ્કરણની વા ના થઈ શકે એમ નથી. ૫. જુઓ પાનાં ૧૨૦થી ૧૨૫ ૬ જુઓ પાનાં ૧૧૯ મું.

રસોત્પાદક અંશે પણ તેમાં બહુ નથી, તેમ તે એવા ઉત્કૃષ્ટ અને આકર્ષક પણ નથી. અશ્વત્થ તેમાં નર્મ અને મર્મભર્યા કટાક્ષ વચ્ચે, વર્ણ-ચિત્રનું તાદશ્ય પ્રતિબિંબ, પોતાના જમાનાનો સંસારવ્યવહાર અને પહેર-વેશ, લોકઆવના અને લોકરૂઢિના એાપ, કથાતરોના નવ પદ્મવો, સુંદર રસિક વર્ણનો આદિ અનેક પ્રેમાનંદીય તરંગો આકર્ષક છે; છતાં તેમાં ઉત્તમવશ અને રસોત્કર્ષક સંવેદનના તેમ જ તેજસ્વી કદમના અને સુરંગી તર્કના, તેમ જ મનહર સૃષ્ટિસૌંદર્યના ચમત્કારની ઊનતા નિઃશંક રૂપરૂપણે દીસે છે. તેની, સ્વાભાવિક, ધમકભરી અને તનમનાટ કરાવનારી વાણી પણ આમાં ખીલી ઉઠી નથી.

પ્રસ્તુત સુભદ્રાદરણીની રચનામાં, કાવ્યરચનાનાં ત્રણ જીવનતરંગે-
 માંથી, વસ્તુસંકલનના તરંગ ઉપર પ્રેમાનંદે સવિશેષ
 કાવ્યનાં ત્રણ જીવન- દક્ષ આપેલું જણાય છે; રસનિષ્પત્તિ તે કરતાં ગૌણ
 તરંગે. અંજે છે અને પાત્રાલેખન તો પામરજ છે. તેનો
 આશય પ્રસ્તુત સુભદ્રાદરણીમાં પ્રધાન અંશે અદ્ભુત
 રસ અને ગૌણ અંશે શૃંગાર રસ તેમ વીર રસ આલેખવાનો જણાય છે.
 તેનો કૃષ્ણ પ્રતિ જોડો અનુરાગ હોવાથી, આખ્યાનનાં દ્વૈત-દ્વૈતીકર્ય-
 પર્યંતનાં સર્વ કાર્યો, રે, નાયકનાયિકાના મનમાં પ્રેમનું સ્ફુરણ પણ ‘સર્વા-
 તર્માં’ કૃષ્ણની પ્રેરણાથી જ થાય, એવી જ તેની માન્યતા સમજાડ દીસે
 છે; અને કૃષ્ણ દૈવી પાત્ર હોવાથી અદ્ભુત રસને પોષક આ એક ‘વી-
 તસ્વને બદાવવા કનિએ પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં પોતાની શુદ્ધિ ખર્ચી છે. કૃષ્ણની
 પ્રેરણાથી અને કૃષ્ણના ચમત્કારોથી જ, રે, કૃષ્ણની કુટિલ શુદ્ધિ. પણ
 પુષ્ટ થતા નવા કથાપ્રસંગો ઉપજાવી, પ્રાચીન કથનીઓ અને અનુકૂળ
 વસ્તુસંકલન થોળું, તેણે પોતાની શુદ્ધિની તેજસ્વિતા અને જોડો લોકાનુભવ
 દાખવ્યો છે, પરંતુ એ એક સ્થળે (દ્વૈપદીને શાપપ્રસંગ અને અનીતિમય
 ઉદ્ગારોનો પ્રસંગ) તો મૂળ વસ્તુનું અનુચિત રૂપાન્તર કીધાથી, તેની વસ્તુ-
 સંકલન દોષપ્રસ્ત અને રસક્ષતિવાળી થઇ છે.

મૂળ કથાપ્રસંગ તો સરલ અને સંક્ષિપ્ત છે, શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રસંગ તે કરતાં કંઈક સંક્ષિપ્ત પણ વિશેષ રસાલ છે. મૂળ કથાપ્રસંગાદિના પરંતુ તે કરતાં પાછળથી મહાભારતમાં પ્રવેશીને સાત મુખ્ય અંશો. ‘વિસ્તાર’ વિશેષ રમણીય અને રસિક આખ્યાનનાં અનેક સચક તરવોથી ભરપૂર છે; અને પ્રેમાનંદને એમાંથી તથા કિંવદંતિઓમાંથી કાવ્યસામગ્રીઓ મળેલી હોવાનું સમજાય છે. તે બંનેના મુખ્ય અંશો આ છે:—૧

(૧) પ્રતિજ્ઞાના પાલન અર્થે બ્રહ્મચર્યનો અંગીકાર કરી, તીર્થાટન આદરતા અર્જુનનું પ્રભાસક્ષેત્રમાં આગમન; (૨) ત્યાંથી દૈવતક (ગિરનાર ગિરિનું રમણીય દૃષ્ય નીરખી, કૃષ્ણ સાથે દ્વારકામાં પધરામણી, [સુભદ્રાની રૂપસંપત્તિથી આકર્ષાઈ, અનભિરોય યતિવેષ ધારણ કરી, દ્વારકા આવતા અર્જુનનું કૃષ્ણ સાથે મિલન અને એ પછી સંકેત કરી એકાકી યતિવેષે દ્વારકામાં પધરામણી] અને લોકસત્કાર. (૩) રાજગૃહમાં અર્જુનનો નિવાસ [રાજ—ઉપવનમાં યતિ અર્જુનનો ઉતારો; યતિની લોક તરફથી આગતાસ્વાગતા; યતિનાં વચનાદિથી લોકમાં જનમત થયેલી શ્રદ્ધા; ભાવિક બલરામની યતિને રાજગૃહમાં નિવાસ આપવાની ઇચ્છા; અન્નપ્રથા અને હુશીઆર યતિને રાજગૃહમાં કે કન્યાગૃહની સમીપ પણ નહીં વસાવવાની કૃષ્ણની સલાહ; બલરામના આગ્રહથી યતિનો કન્યાગૃહમાં નિવાસ; અર્જુનનાં પરાક્રમ આદિના શ્રવણથી, અત્યાર અગાઉ તેને જ ઇષ્ટ પ્રેમમૂર્તિ ગણવાની પ્રતિજ્ઞાવાણી સુભદ્રાની અતિથિ—સેવા અને પરિચય; અંતે અર્જુન જાણી, તેની સાથે સુભદ્રાનું પ્રેમનિર્બંધન; સુભદ્રાની વિરહવેદના.] (૪) [કૃષ્ણની સલાહ લઈ અર્જુન સાથે પ્રેમનું નિર્બંધન દૃઢ કરવાની સુભદ્રાને તેની કરી આપેલી અનુકૂળતા; કૃષ્ણે કરેલી અંતર્દાપના ઉત્સવની યોજના અને ત્યાં બલરામ આદિનું રોકાણ; પ્રત નિમિત્ત સુભદ્રાનું કન્યા-

૧ આવા [] કૌસમાં આપેલી વિગત મહાભારતમાં પાછળથી થયેલા હમેશામાંથી તારવી છે.

ગૃહમાં રહેલું; દરમિયાન સુભદ્રા તથા (યતિ) અર્જુનનો (દ્વારકાના) કન્યાગૃહમાં નિકટ સહવાસ અને બન્નેની ઉદ્ધાહની વ્યવસ્થા] રૈવતક ગિરિનો ઉત્સવ: તેમાં યાદવો સાથે અર્જુનનું પ્રયાણ, ઉત્સવમાં સુભદ્રાના રૂપથી મોહવશ થયલા અર્જુનને કૃષ્ણની સલાહ અને સુભદ્રાનું હરણ, [વતની સમાપ્તિને અંતે, કૃષ્ણના, ગુપ્ત રીતે આયુધાદિથી સજ્જ કરાવેલા, ઉત્તમ રથમાં દેવસ્થાનોનું દર્શન કરવા જવા સુભદ્રાની તૈયારી; યતિવેષ કાઢી નાખી, મૂળ રાજવી રૂપે અર્જુનનું રથ ઉપર આરોહણ અને બન્નેનું પલાયન]; (૫) યાદવોની અર્જુન સાથે યુદ્ધની સાબરવારી; કૃષ્ણની સલાહથી સમાધાન અને સુભદ્રા-અર્જુનના લગ્ન. (૬) ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં બ્રહ્મરામ આદિનું આગમન અને અર્જુનાદિને પહેરામણી. (૭) દ્રૌપદીનો વિવાહ અને તેના મનનું સમાધાન, દ્રૌપદી અને સુભદ્રા પ્રત્યેકને પુત્રની પ્રાપ્તિ અને ત્રણેનો સુખમય સંસાર.

હવે પ્રસ્તુત આખ્યાનના આ જ્ઞાત મુખ્ય અંશોનો વિચાર કરતાં એ ખાસ જણાવવાની અમર્ય છે કે, જો કે પ્રેમાપ્રસ્તુત આખ્યાનમાં તેનું નંદે મૂળ કથા ઉપરાંત તેના વિસ્તારનો અને શ્રીમદ્ વર્ણન કેવું છે? ભાગવતના બીજા પ્રસંગોનો આશ્રય વિશેષે લીધો છે, એ ખરું, છતાં તેમાંથી યોગ્ય તરવો જ તેણે ચુંટી લીધાં છે અને પ્રચલિત દંતકથાઓના ચીલામાં રહીને તેને અનુસરતી વસ્તુસકલના કીધી છે. તેનો આશય અદ્ભુત રસવાળું આખ્યાન લખવાનો હોવાથી મૂળ કથા અને તેના વિસ્તારનો મોટો ભાગ પોતાને ઇષ્ટ અદ્ભુત રસને પોષે એવાં તરવોવાળાં તેને લાગ્યાં નહીં, એટલે તેમાંથી ઉત્કૃષ્ટ શૃંગારરસનાં સૃષ્ટિસૈદ્ધ્ય અને આત્મસંવેનનાં સુરસ તરવો પડતાં મૂકી, માત્ર સાદા શૃંગારરસને પોષનારાં તરવો જ તેણે ગ્રહણ કીધાં છે. ઉપરાંત બીજા પ્રસંગોમાંથી તેણે અદ્ભુત રસને અનુકૂળ તરવોની ચુંટણી કરી કેટલાક ફેરફારો કર્યાં છે. અદ્ભુત રસ બહુ ઉચ્ચી કક્ષાનો વર્ણવવનું તેનું બદ્ધ હોય એમ સમજવું નથી. તેથી તેણે મૂળ આખ્યાનમાંથી તેવાં ઉત્તમ

તરવો પણ લીધાં નથી. પણ દેવસહાયતા, ઇન્દ્રજલના પ્રયોગો; વિસ્મય-યકારક શક્તિ, ચમત્કારો અને દિવ્ય દર્શન આદિ અનેક તરવો અદ્ભુત રને અનુકૂળ હોવાથી અને કૃષ્ણ પ્રતિ જનસમાજનો 'સર્વાંતર્યામી', 'વિશ્વાધાર' રૂપે ઊઠે પૂજ્યભાવ હોવાથી અને તે પોતાને અનુકૂળ આવતાં આખ્યાનની સર્વ ઘટનાઓ, રે, નાયકનાયિકાના દૃશ્યમાં અન્યોન્ય પ્રતિ પ્રેમનું સ્પર્શ, તેની તૃપ્તિના ઉપાયનું સૂચન અને તેની સિદ્ધિની અનુકૂલતા પણ, ભગવાન કૃષ્ણની પ્રેરણાથી જ થાય, એવો આશય સંપૂર્ણ અંશે સ્વીકારી, તેને અનુસરતાં કથાતરો અને કથાકુરો પ્રકટાવી, પ્રેમાનંદે રસિક વસ્તુસંકલના સાધો છે.

હવે પ્રેમાનંદની આ વસ્તુસંકલના મૂળ અને તેના વિસ્તાર કરતાં કટલી વિશેષ, નવીન, રસિક અને હચિત છે, તે સમજવા બન્નેના મુખ્ય અંશોનો મુકાબલો કરવાની અગત્ય છે.

પહેલો અંશ કંઈ ખાસ મહત્વનો નથી; અને પ્રેમાનંદે તેમાં કંઈ ખાસ ફેરફાર કર્યો નથી, માત્ર નાયક અર્જુનના હૃદયની કંઈક નિર્મલતા દાખવી છે ખરી, પરંતુ તેથી તેનું અર્જુનત્વ નષ્ટ થતું નથી;

[(૨) (૩)] તીર્થાટન કરી, અર્જુન પ્રભાસ પાટણમાં આવતાં (એટલે કે, મૂળના બીજા અંશથી) આખ્યાનનો ખરો ઉદાવ શરૂ થાય છે. મૂળમાં છે તેમ, અર્જુનને અર્જુન રૂપે જ દ્વારકા નહીં લાવતાં, તેના વિસ્તારને અનુસરીને, પ્રેમાનંદે (પતિ) અવધૂત, તાપસ, રૂપે અર્જુનને દ્વારકા આણે છે. તે " સૌની દોરી હરિ-હાથમાં, ભરાબ્યાં ડગલાં ભરે " એવા આશ્વયથી પ્રેરાઈ, " મુખદ્રા અર્જુનને વરે, એવો અભિલાષ હરિના મન વિષે " પ્રકટાવી, કૃષ્ણ પાસે અર્જુનને " તાપસનું અવધૂત રૂપ ધરી નગર મોઝાર છાના રહેવા " ની સૂચના કરાવે છે. તપાસ રૂપધારી અર્જુનનું ચિત્ર સાદું ચિતરવાને બદલે અદ્ભુતતા દાખવવા માટે કવિએ તેનું ચિત્ર લગભગ સઘળા પ્રસિદ્ધ જાતના જતી, અતીત, વેરાગી, નામમ, મહંત, જ્ઞાનક્રુષ્ટા, સાધુ, સેવકો, સંન્યાસી, વેરાગી આદિના વેષો અને શબ્દગારોમાંથી

‘રસમય ચુંટણી’ની પસંદ કરેલી સામગ્રીઓથી સજ્જ થયેલા ‘અહરૂપી’નું દુઃખેદનું ચિત્ર છે. જો કે તેમાં કેટલીક અસંગતિ અને વિકલ્પતા છે, રસોત્કર્ષની બિનતા છે, તેમ ‘ખીચડીયા’ દ્રશ્યનું લાન પણ થાય છે. છતાં પણ એકંદરે વર્ણ્ય રૂપનું ચિત્ર પોતાના જમાનાની લોકરૂચિને યોગ્ય, દુઃખેદનું આલેખવામાં પ્રેમાનંદે બેશક અતુરાષ્ટ્ર વાપરી છે. તેના જમાનાના લોકને જેટલી સંખ્યાબંધ વિવિધતાઓની મજાના આકર્ષતી, તેટલી સંગતિ, શક્યતા અને કલા આકર્ષતી નહતી; સાદાઈની શોમાને બદલે બહુ ભારનો મોહ ભારે લાગેલો હતો; એટલે પ્રેમાનંદે સંખ્યાબંધ વિવિધતાઓ મજાવા ખાતર કદાચ અસંગતિ અને વિકલ્પતાનો ભોગ આપવાનું પસંદ કર્યું પણ હોય; કે જેમ માનવા વિશેષ સંભવ છે.

પછી કવિ, અદ્ભુત રસની જમાવટ નાટે, મૂળની અને વિસ્તારની પેઠે સાધુ(અર્જુન)ને રાજ્યદ્વારમાં ઉપવન કે રાજગૃહમાં કે કન્યાગૃહમાં નહીં જિતારતાં, પોતાના જમાનાની લોકરૂચિને અનુકૂલ, ભાવિક યાદવોએ એક બાવાના અખાડાને શોભે એવી, તૈયાર કરેલી મઠીમાં ઉતારે છે. અને તે દ્વારા તનમનધનના સમર્પણથી ભાવિક દ્વારકાવાસીઓએ સાધુની કરેલી અનેકવિધ પરિચર્યાઓ અને સત્કારોનાં વર્ણનથી વર્તમાન જમાનાના શ્રદ્ધાલુ આમવાસીઓનું, નજર આગળ તરવરી રહે એવું, જીવંત અને અત્યંત રસીકું ચિત્ર આલેખ્યું છે.

પરંતુ તેમાં તેણે રાજગૃહ કે કન્યાગૃહમાં અર્જુન યતિને નહીં જિતારી શૃંગારસનાં આકર્ષક તત્ત્વોનો, નાયક નાયિકાના વારતવ મનો-ભાવ, વિરહ દશા આદિ વર્ણવવાના રસિક પ્રસંગોનો ભોગ આપી આખ્યા-નથી રસોદાસની તિલાંજલિ આપી છે.

ઉપરાંત અહીં સાધુ (અર્જુન) અંબૌકિક ચમત્કારોથી, લોકને તેમના ત્રિતાપ-આધિ. વ્યાધિ અને ઉપાધિ-ને નિવારનારાં અને તેમના મનની સર્વેય અભિગ્રાહ્યો પૂરનારાં, સદૃશ વરદાનોથી, તેમ જ નિર્દોષ અને નિરુપદી વર્તનાથી લોકને વિસ્મયચકિત કરી, સિદ્ધદેવ તરીકે પંકાય છે અને

તે દ્વારા ભોળા બહરામને જૂલાવી, ઇષ્ટ પ્રેમમૂર્તિ રાજકુંવરી સુભદ્રાના હાથનું ભોજન કરવાની શરતે રાજગૃહમાં જાય છે. ત્યાં પાદપ્રક્ષાલન કરાવતાં સુભદ્રા અને અર્જુનનું તારામૈત્રિક રચાય છે અને બન્ને અન્યોઅન્યને ગમે તે પ્રકારે પણ વરવાને કૃતનિશ્ચય થાય છે. આમ હૃદયસંબંધનતાનો હેતુ સિદ્ધ થતાં સાધુનું મન ભોજનમયી ઉડી જાય છે, અને શુભ સંકેતથી સુભદ્રાએ રાત્રે તેની મઢીએ આવવાની ખાત્રી આપ્યાથી અર્જુન ચોતાની મઢીએ હર્ષભેર પરવરે છે.

કવિએ આ નવીન કથાતર પૂરેપૂરી ખૂબીથી ઉપજાવ્યું છે અને તેની યોજનામાં નાયકનાયિકાનાં નેત્રમિલનનો અને પ્રેમરુચ્છનો પ્રસંગ વિશેષ રમણીય, કલાયુક્ત અને સુંદર હોવા ઉપરાંત કેવળ સ્વાભાવિક આલેખ્યો છે. કવિએ અન્યોઅન્યની મનોવ્યથાને ઉત્તેજી તેમનાં પ્રેમલાવનાં અંકુશ ઉપર મનોહર રીતે રસસિંચન પણ કરવા ઉપરાંત બન્નેની વિહવેદના જમાવી, વિપ્ર-લંભ શૃંગારના ઉદીપક લાવો અને સામગ્રીઓ પણ ઉત્કૃષ્ટ રીતે સાદર કરી છે.

(૪) આ રીતે પ્રેમમુગ્ધ થયેલાં બન્ને વિરહવેદનાઓ સહેતાં નાયકનાયિકાને મિલાપ કરાવવા કવિ કૃષ્ણની યોજના માટે નવીન યુક્તિ રચે છે. આમાં પણ અદ્ભુતતાનો તેનો મોહ વિશેષ પ્રકટ થાય છે. મૂળ કથાપ્રસંગમાં અર્જુન રાજગૃહમાં જ રહે છે, તથા આર્ય સંસારની રીતિને અતુલસરીને નણુંદને તેની પ્રેમમૂર્તિ સાથે મિલાપ કરાવી આપવો, એ હોંસીકી ભાભીઓનું કામ ગણાય છે, એટલે કુદરતી રીતે નૃકિમણી, સત્યભામા આદિ કૃષ્ણની પત્નીઓ તે કાર્ય ઓસહજ કુશલતાથી સાધે છે અને તેઓ જ સુભદ્રાને હરેક જાતની, માતા તરફની પણ અનુકૂલતા કરી આપે છે, અને તેની ઇચ્છા પ્રેમમૂર્તિ અર્જુન સાથે વિધિમર સંયુક્ત થઈ ધારેલો હેતુ પાર પડાવે છે. પરંતુ પ્રેમાનંદ, પોતે બાવાના નિવાસ માટે, અલગ મઢી કરાવ્યાથી બન્નેના મિલાપની યોજના, સુભદ્રા કુંવરી હોવાથી છેક અભિમારિકાના જેવી તો નહીં પણ કંઈક તેના જેવી કરવા જાય છે; છતાં તથી કાં તો લોકોપવાદના ભયથી અથવા તો ઇષ્ટ અદ્ભુત રસને

પોષક દૈવી પાત્ર કૃષ્ણની સહાયતાથી તે પાર પડવાનું બતાવવાના મોહથી પાછો ભાગે છે, અને કૃષ્ણને તેના દ્વિતીકાર્યમાં પ્રેરે છે. બાવાને મળવા જવા અને નાશી જવાનો મંકિત કરવા નાયિકા સુભદ્રા માતા રૌદ્રિણીની સંમતિથી સ્વયં એકલી મંદિરમાંથી મદીએ જવા નિકળે છે; પણ તેમાં કૃષ્ણ અંતરાય રૂપ થઈ પડે છે અને સુભદ્રાના મનની તાલાવેલી આકર્ષક થાય છે. આ તાલાવેલીનું મનહર, સ્વાભાવિક ચિત્ર કવિએ ચીતર્યું છે. આખરે કૃષ્ણ પોતે જ ' તારો (જ) ઈચ્છાવર (છે તે) બાવો નથી પણ, એ તો અર્જુન છે ' એવો ભેદ બહાવરી બનેલી સુભદ્રા સમક્ષ ખુલ્લો કરે છે અને પોતે જ તેના હરણનો સંકેત થોણ, તે પ્રમાણે વર્તવા સુભદ્રાને સમજાવી, બાવાને પણ તેથી વાકેફ કરવાનું કામ ઉપાડી લે છે. સંકેત અનુસાર સુભદ્રા શલ્યમરાઈ, બલરામ દ્વારા કૃષ્ણનો રથ મેળવી તે લઈ ઉત્સવમાં પરવરે છે અને બાવો માર્ગમાંથી સાથે થઈ જઈ, તેનું હરણ કરે છે.

આ રસભર પ્રસંગની યોજના, ત્રીજા અંશના જેરી જ નવીન અને ખરેખર યુક્તિપુરઃસર જ થઈ છે. સુભદ્રા અને અર્જુનની અદ્યબદ્ય વિ. રહી દશાનો, સુભદ્રા અને કૃષ્ણના મીલન દ્વારા હેતુસાધનાનો, તેમ જ અર્જુન અને કૃષ્ણનો સંકેતપ્રસંગ; બલરામને બહારથી અનિચ્છા દાખવી, તથા થનારા અનિષ્ટનું તટસ્થતાથી સૂચન કરી, કૃષ્ણે અંતરથી ધાર્યા પ્રમાણે રથ આપ્યાનો પ્રસંગ; દારૂક સારથીને કૃષ્ણના રથથી હેડો ઉતારવાની સુભદ્રાની યુક્તિ અને ધમકી આદિ કથાતરો ખુબીમંથ આલેખાર્યા છે અને તે રીતે વર્ણનચતુરતા, પ્રસાદશક્તિ અને માનવ સ્વભાવના અવલોકનનો સારો પરિચય કવિએ શ્રોતાને કરાવ્યો છે. આ કથાતરો પ્રેમાનંદની પ્રતિભાશક્તિને બેશક અતિ દીપાવે એવા છે; છતાં મહાભારતના વિસ્તારના વિશેષ રમણીય તરવો તેની વર્ણનછટા અને રસપરિપાકની કલાને અત્યંત દીપાવત, એમ લાગ્યા વિના રહેતું જ નથી. અલગત કવિએ જનસ્વભાવને અને સ્ત્રીઓના અલંકારોને રમણીય રીતે વર્ણવવા કૌપર્ય, પ્રસંગને ખરેખરે જીવંત અને રસિક બનાવ્યો છે, તેની ના કહી શકાય તેમ નથી.

અહીં નો કવિએ સુભદ્રાનું હરણ કરી દોડતી વખત અર્જુનને અર્જુન રૂપે પ્રકટ કર્યો હોત તો ખુબી કંઈક ઝોર આવત; પરંતુ કવિનો હેતુ પાછળ જોઈશું તેમ યુદ્ધ મચાવવાનો હોવાથી તેણે તેમ કર્યું નથી.

[(૫) (૧)] મૂળ કથાસંદર્ભ, કેવળ યુદ્ધ અર્થે યાદવોની તૈયારીઓનું સૂચન કરી, તત્કાલ કૃષ્ણની સલાહથી સમાધાની મચાનું અને સુભદ્રા-અર્જુનનાં લગ્ન વર્તાયાનું જણાવે છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ, અર્જુન અને યાદવો વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ મચાવે છે અને નાયકનું અદ્ભુત વીરકર્મ દાખવે છે ખરો, પરંતુ રાજકન્યાનું તેને ઉચિત વીરકર્મ (જેવું કૈકયી આદિમાં વિદ્યમાન હતું, અને આગવતમાં સુભદ્રાએ વીરકર્મ દાખવ્યાનું જણાવેલું જ છે;) આલેખવું ચૂકી જાય છે. રણમંથી અર્જુન સૌને હરાવી, સુભદ્રા સાથે હસ્તિનાપુર પરભાયોં આવે છે. અને કૃષ્ણ બલરામનું જ્ઞાતવન કરી સૌ મામલો યાજે પાડે છે. અહીં બલરામની ઉદ્ધતતા અને બોળપણ રપટ તરી આવે છે. પછી બલરામ કૃષ્ણ આદિ ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવી, બહેનબનેવીને પહેરામણી આપી પ્રસન્ન કરે છે.

આ પ્રસંગ સારો અને સરલ છે; તેમાં જેમ વિશેષે કરીને ચમત્કારિક અંશ નથી તેમ કાંઈ ખાસ અયોગ તરવ પણ નથી. પ્રસ્તુત યુદ્ધકર્મ કંઈક ઉત્સાહક અને વીરરસોત્પાદક છે ખરૂં, પણ કાંઈ અલૌકિકત્વ કે પ્રસાદ તેમાં દીસતા નથી. એકનો અનેક સાથે સંગ્રામ, અને જાતજાતનાં, અન્યોન્યના બલને નિવારનારાં અસ્ત્રો-બાણની યોજના, એકી વખતે અમંગલ્ય બાણોનું નિઃસરણ, અને સ્થંભન, એ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓનો માનીતો વિષય છે અને પ્રથા છે; અને પ્રેમાનંદ તેને અનુસર્યો છે.

(૭) આ પ્રસંગમાં કવિનો અદ્ભુત રસ જમાવવાનો કંઈક અતિ-મોહ જણાય છે.

દ્રૌપદી પટરાણી તેમ જ અર્જુનની પ્રિયતમા હોવાથી સુભદ્રા તેને મળવા જાય છે. પરંતુ સપત્નીના સાલથી તેની પ્રતિજ્ઞા અને માન હવે અર્જુન જાળવશે નહીં, એવી એક દાસીની લાંબેરણીથી સતી દ્રૌપદી ખતિ ક્રોધે લારાઈ, પતિ અને સપત્ની સુભદ્રાને જાપ દેવા જઈતી અંજલિ હાથમાં લે છે,

ત્યાં તે કૃષ્ણ, અર્જુનમાં ત્રણે લોકનાં સર્વ તેજ સંકાન્ત કરે છે અને દ્રૌપદીના અંતઃકરણમાં બઈ વસે છે, એટલે અર્જુનને જોતાં વેંત જ દ્રૌપદીનો કાપ સ્ત્રી જાય છે અને ઉલટી સ્ત્રીસહજ કામલતા તેના હૃદયમાં પુનઃ સતેજ થતાં તે ઊડી પશ્ચાત્તાપ કરે છે. અને તે ઉદાર અંતઃકરણથી અર્જુન અને સુભદ્રાનો સત્કાર કરે છે.

અહીં કવિ સ્ત્રીસ્વભાવનું અચ્છું ચિત્ર આગેજે છે. તે દ્વારા કવિ એમ દાખવે છે કે, જો કે દ્રૌપદી જેવી સતી સ્ત્રી, પામર સ્ત્રીસહજ ઇર્ષ્યાથી તદ્દન મુક્ત નથી, છતાં ઇર્ષ્યાનું આવરણ દૂર થતાં તેનું ઉદાર પતિ-વત્સલ હૃદય આખરે કંચન પેરે શુદ્ધ રૂપે પ્રકાશે છે. આ પ્રસંગમાં કવિએ, કૃષ્ણને નિર્વશતાનો શાપ ભાગ્યાની કિંવદંતીના નિમિત્ત રૂપે દ્રૌપદીનું વચન હોવાનું વર્ણવવા જતાં, નાયિકા સુભદ્રા અતિ લોભી અને દ્રૌપદી વૈરવૃત્તિવાળી અને કૃષ્ણ નીચ યુક્તિભાજ હોવાનો ખ્યાલ શ્રોતાઓના મનમાં ઊડા જમાવવા જેવું કર્યું છે, એ ઠીક નથી થયું. કારણ એથી વાસ્તવિક દ્રૌપદીત્વ અને કૃષ્ણત્વનો લોપ થાય છે, પરંતુ તે સ્ત્રીસ્વભાવનો સંપૂર્ણ ચિત્તાર આપવાના કવિના અતિમોહનું પરિણામ જણાય છે.

છેવટે, કાવ્ય સમેટતાં પહેલાં એમ નાયિકા સુભદ્રા કેવળ રૂપથી જ, જેનાં જાતિ, કુલ તેમ શીલ પોતે જાણતી ન હતી, એવા સાધુ(અર્જુન)-ના રૂપમાં મોહાધ થઈ તેની સાથે નાશી જવા તત્પર થઈ હતી, તેમ ઉપનાયિકા સતી દ્રૌપદી પણ, કેવળ રૂપના મોહને વશ હતી, એમ દાખવી, સુભદ્રા અને દ્રૌપદીની, અર્થાત્ નાયિકા અને ઉપનાયિકાની પાત્રતા સમાન હોવાનું સિદ્ધ કરવા, એક નજીક જ કથાંતરે કવિ યોગે છે, અને એ પત્નીઓવાળા પતિનો સંસાર વિસંવાદી હોવાનું હુએહુઅ જનચિત્ર આલેખે છે. અર્જુનને તેનાં પરાક્રમ સિદ્ધ થયા પછી, પરણનારી દ્રૌપદી મોહથી સાધુ (અર્જુન) સાથે નાશી આવેલી સુભદ્રાને 'આહોરડી', 'અણુપક,' 'મોહાધ જાત,' કહીને નિત્ય નિત્ય ચીડવતી હોવાથી, સુભદ્રાના સત્ત્વન સાર અર્જુન છાનોમાનો પૂર્વનું આવવાનું રૂપ લઈ, દ્રૌપદીની વાડીમાં ઉતરે

છે અને દ્રૌપદી તેનાથી મોહાધિ થઇ, ‘ પાંચે કંથને પરહરી ’, ‘ મનુષ્ય લોકના સગપણુ આળપંપાળ ’ ગણી, આવા સાથે નાશી જવાને, અને જો તે એને ન લઇ જાય તો છેવટે ‘ પ્રાણ તજવા ’ પણ તૈયાર થાય છે. એટલે અર્જુન આવાનો વેષ તણ, પ્રકટ થાય છે અને સુભદ્રા પણ તે જ સ્થળે આવી પોહાંચે છે. આ પ્રસંગથી મોહી પડેલી દ્રૌપદી સુભદ્રાને મહેણું મારવાનું ભૂલી જાય છે અને તે સર્વનો સંસાર સુખમય વર્તે છે.

આ પ્રસંગ આગલા સર્વ પ્રસંગો કરતાં ઘણો જ ઉતરતો અને બેશક અયોગ્ય છે. અલખત તે નવી અને માનીતી પત્નીથી દોરાતા પતિનું, તેમ જ શોક્યોનાં મહેણાંખોરા જીવનનું અને અતિભૌતિક સંસાર વ્યવહારનું સ્વાભાવિક ચિત્ર દોરે છે, પરંતુ દ્રૌપદી જેવી નામકિત સતી પાંચે કંથને પરહરવા તત્પર થાય અને લગ્નસંબંધ આળપંપાળ હોવાનું કહે, એ આર્ય હૃદયને તો અતિથય કંપાવનારા ઉદ્ગારો ગણાય, એટલું જ નહીં પણ તે આર્યજાતિની પતિપત્નીની ભાવનાને કમમગાવનારા પણ કહેવાય. દ્રૌપદી જેવી સતી સ્ત્રીના સંબંધમાં આવા નવીન પ્રસંગની યોજના ખરેખર કૃત્રિમ અને અતિ પામર છે, અને તે દ્રૌપદીત્વનો નાશ કરાવનારી હોઇને બેશક નિંદા પણ છે; પછી ભલેને મહાભારતનાં પાત્રોને ‘ ધરણુ ’ કરવાનો જશ પ્રમાનંદને આપનારા રસિકો તેને સ્વાભાવિક લેખે.

ઇતિવૃત્તાના આધારવાળી કથા અને કવિની સ્વેચ્છા

ત્યારે અહીં એ સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે, ઇતિવૃત્તાના આધારે મહાકાવ્યની વસ્તુસંકલના (इतिहासकथोद्भूतम्) એજવી જોઇએ, એવો કવિસંપ્રદાય માન્ય રાખતાં, કવિ તેમાં સ્વેચ્છાથી નવાં કર્યાકુરો અને કથાપલ્લવો પ્રકટાવવાની છૂટ કેટલે અંશે ધરાવે છે ? આ સંબંધમાં કાવ્યશાસ્ત્રોનો અને કવિસંપ્રદાયનો એ સામાન્ય નિયમ છે કે—

સન્તિ સિદ્ધરસપ્રત્યાયે ચ રામાયણાદયઃ ।

કથાશ્રયા ન તૈર્યોજ્યા સ્વેચ્છા રસવિરોધિની ॥ (ધ્વન્યાલોક)

એટલે કે રામાયણાદિ, જેઓનો વસ્તુરસ સિદ્ધ મણાઇ ચૂકેલો છે, એવા ઇતિવૃત્તાના સંમાન્ય અર્થોમાંથી કથાઓ લઈને રચાતા આખ્યાનોમાં વસ્તુના મુખ્ય સિદ્ધ રસથી વિરુદ્ધ જતારી, અર્થાત્ તેનો લભ કરનારી સ્વેચ્છા-નવી કથાઓ કલ્પવાની શક્તિ-નો સ્વચ્છંદે ઉપયોગ દાર્ઢિ પણ સંયોજક કવિએ ન કરવો; અર્થાત્ અનુચિત તરવો કદી, મૂળ વસ્તુના રસની ક્ષતિ કરવી નહીં. આનો કાર્ઢ એવો અર્થ વા આશય નથી જ કે કાર્ઢ નવાં કથાકુરો કવિએ પોતાની કૃતિને ચમત્કૃતિભરી તેમ ઇષ્ટ વિશેષ રસથી છલખલતી કરવા કલ્પવાં જ નહીં. જે તેવો આશય હોય તો તો પછી તેના આધારે નવી રસોત્કર્ષશાલિની કૃતિઓ રચવાના કથનનો ઉદ્દેશ જ રહેતો નથી; અને જે વિવિધ રસોત્કર્ષના આદર્શ રૂપ મદા કાઠ્યો રચાયા છે, તે અસંભવિત જ થાત. પરંતુ ઉક્ત વચનનો એવો આશય નથી જ. તેથી ઉલટું પ્રકૃત રસ અગર તેને અનુકૂલ રસના પ્રકૃષ્ટ અભિવ્યંજનને માટે અન્ય નવનવા ઉચિત પ્રયંધોની યોજના પ્રતિભાશક્તિથી કરવાને તે સર્વથા સ્વતંત્ર છે. પરંતુ તેણે માત્ર એવી યોજનાથી પોતાની કૃતિમાં મૂળ વસ્તુને, તેના પ્રકૃત રસને કેવળ વિકૃત કરી નાંખે, લોકસંમાન્ય પાત્રના પાત્રત્વને જ ઉલટાવી નાંખે, એવું કાર્ઢ અનુચિત, પ્રકૃત રસવિરોધી, નવું આમ્ય તરત ન પ્રવેશે તેટલી ખાસ સાવધાનતા સેવવાની છે. તેથી જ ઉક્ત નિયમ સાથે જ આ બીજો નિયમ જણાવેલો છે:-રસસ્તન્નિયમે હેતુરોચિર્લ ચક્રવાચ્યયો:-(વક્તા-પાત્રની પાત્રતાના અને તેના મુખે કહાવાતા વાચ્ય-કથનના નિર્દેશમાં માત્ર વસ્તુરસનો એટલે કે તેના ઉચિત અંશોનો યથોચિત નિર્વાહ કરવો, એ જ કાવ્યરચનાનું નિયંત્રણ છે.) તેથી જ રસરહસ્યનો એ સિદ્ધ શાસ્ત્રીય નિયમ છે કે,

અનોંચિત્વાદિતે નાન્યદ્રસમંગસ્ય કારણમ્ ।

પ્રસિદ્ધૌચિત્યબન્ધસ્તુ રસસ્વોપનિષ્વર ॥

કોઈ પ્રકારના અનુચિત પ્રબંધને બાદ કરતાં રસભંગનું અન્ય કોઈ કારણ શેષ રહેતું નથી; અર્થાત્ અનુચિત પ્રબંધ એ જ રસભંગનું કારણ છે. જાણીતી ઉચિત પ્રસિદ્ધિ-લૌકિક વ્યવહાર આદિ-થી યુક્ત કથાને ઉચિત પ્રબંધેથી ખીલવવી, એ જ રસનું વાસ્તવિક રહસ્ય છે.

આથી એ જણાશે કે ઇતિવૃત્તને શબ્દે શબ્દ વળગી જ રહેવાનું કવિને કોઈ પ્રયોજન નથી. તે કોઈ ઇતિવૃત્તને સર્વ રીતે વશ નથી; તે જેમ તેમાંથી પ્રકૃત રસને પોષક ન હોય એવા આગંતુક તરવેનો નિરાશ કરવાને સર્વ રીતે સ્વતંત્ર છે, તેમ તેને પોષે, બદલાવે, અને ઉચિત પ્રમાણમાં ઉત્કર્ષવંત કરે, એવાં નવાં ઉચિત કથાતરો સંયોજવાને પણ સ્વતંત્ર છે જ, પરંતુ તે સર્વથા (સર્વાત્મના) રસપરતંત્ર તો છે જ. તેથી મૂળ કથાના પ્રકૃત રસને અનુગુણ સ્થિતિવાળા, અનુચિત પ્રસંગોને છોડી દઈ, અભીષ્ટ રસને પોષણ આપનારા અનુગુણ, નવનવા કથાપ્રસંગો પતિ-ભાથી કલ્પીને યોજવાની દરેક છૂટ ધરાવે છે. અભીષ્ટ રસને અને સંમાન્ય કાવ્યરેતુને પોષે એવાં વ્યંજક કથાતરો, કાં તો મૂળ વસ્તુને પાલટવી પડે તો ઉચિત રીતે પાલટીનેય અને નવાં કલ્પવાં પડે તો કલ્પીનેય, યોજવામાં તેમ જ કાવ્યને નવપક્ષવિત અને રસભર કરવામાં જ કવિની સુયોગ્ય, પ્રતિભાશક્તિ, ખરી કલાવિધાન-શક્તિ અને સૂક્ષ્મ રસવૃત્તિની કસોટી છે. કવિકુલગુરૂ કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણ, દંડી આદિ શિષ્ટ કવિઓ તે માટે તો પંકજા છે.

આનાં અનેક દૃષ્ટાંતો ટાંકી શકાય એમ છે, પરંતુ માત્ર એક જ, અને તેય પ્રસ્તુત આખ્યાનના અંગના અત્ર કથનીય હેતુને પુષ્ટ કરનાર, દૃષ્ટાંત પૂરતું છે. કવિ કાલિદાસે ‘અભિજ્ઞાન શાકુંતલ’ની રચના મહાભારતના એક વૃત્તાંતના આધારે રચી છે; પરંતુ તેણે તેના નાયક ભારત-નૃપતિશિરોમણિ દુષ્યન્ત અને નાયિકા શાકુંતલા એ બન્નેનાં ચારિત્ર્યને સંસાર અને નીતિના ઉચિત આદર્શભૂત નિરૂપવા બે મહત્વનાં નવાં કથાતરો યોજ્યાં છે. છતાં તેમની માનવ પ્રકૃતિની સ્વાભાવિકતા, સંપૂર્ણ કલા-

આંતુરી અને રસસંવેદનથી જળજી રાખી છે. તેણે તેમને આદર્શભૂત દર્શાવવા જતાં તેમની માનવતાનો લેશ માત્ર નાશ કર્યો નથી, પણ તેની પામરતા નિવારી ઉઘટી બહાવી છે. મૂળ વૃત્તાંતનો દુષ્યન્ત રાજા અનેક પત્નીવાળો, કામી, અસન્ત મોહવશ, નિષ્ઠુર અને અસત્યવાદી છે, ત્યારે, ‘અભિજ્ઞાન શકુન્તલ’નો નાયક દુષ્યન્ત રાજા વિનયી, ધાર્મિક, દ્યાર્દ્ર અંતઃકરણવાળો, પ્રેમશૌર્યાન્વિત અને સત્યપ્રિય છે. કાલિકાસે દુર્વાસા મુનિના શાપનો પ્રસંગ યોજીને અહલુન કલાચાતુરીથી દુષ્યન્તની કામધિતા, પાપમયતા, નીતિહિનતા અને પ્રણયહીનતા નિવારી, તેના પ્રતિની તિરસ્કારશુદ્ધિ વાચકના મનમાં થતી અટકાવી ઉઘટી, જાડી માનશુદ્ધિ, અને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કર્યા છે. તે જ પ્રમાણે મહાભારતની શકુન્તલા લોલુપ, મોહવશ, અને કંઈક ધૃષ્ટ પણ છે, જો કે તેનું વર્તન પ્રસંગોચિત છે ખરું; પરંતુ નાટકની શકુન્તલા વિનીતહૃદયી, કામલ સ્વભાવવાળી અને સ્ત્રીસહજ ભજનથી યુક્ત છતાં આત્મસંમાનથી સંપૂર્ણ અન્વિત છે. જેમ સર્વ રીતે મૂળ ઇતિવૃત્ત, દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાની સ્વાભાવિક માનુષી વૃત્તિઓનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, તેમ નાટકમાં પણ તેમની માનુષી વૃત્તિઓની સ્વાભાવિકતા જળવવા ઉપરાંત પાત્રોનું પાત્રત્વ હિત અને આદર્શભૂત થયેલું છે. અને એ જ એની ખુબી છે.

તે જ પ્રમાણે ઉત્તરરામચરિતમાં ભવભૂતિએ પંચવટીના તપોરણ્યમાં રામચંદ્ર અને સીતાના અપ્રકટ મિલનનો પ્રસંગ નવો જ કર્યો છે. એ જીવસતી સીતાને અરણ્યમાં જાદી મૂક્યા પછી રામચંદ્ર સાથે તેનું મળવું થયેલું નથી જ. છતાં દૈવી શક્તિઓની સહાયથી સીતાને અદૃશ રાખી રામચંદ્ર અને સીતાના અગાધ પ્રેમનો, સીતાની અલૌકિક પતિભક્તિ અને રામના કામલ અને સન્નિધિ પત્નીરનેહનો રસભર પરિચય કરાવ્યો છે.

આથી એ સમજાશે કે આખ્યાનને સર્વાંગસુંદર અને રસભર કરવા કવિ ભલે નવનવા સાનુકૂલ કથાપ્રસંગો કદ્યે કે મૂળમાં ધટતા ફેરફારો કરે, પણ તે પ્રસંગો અનુગુણ અને ઉચિત હોવા જોઈએ, સંસાર અને નીતિવ્યવ-

હારના આદર્શ આલેખનારા હોવા જોઈએ અને કાઈ રીતે રસક્ષતિ કરનારા ન હોવા જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ પાત્રની પાત્રતાને ઉજાત અને મૂળ પ્રસંગને વિશેષ સુંદર અને ભાવમય કરનારા હોવા જોઈએ.

પ્રસ્તુત આખ્યાનની વસ્તુસંકલનાની, ઉપર કરેલી સમાલોચનાથી એ જણાશે કે, પ્રેમાનંદે પ્રકૃત અદ્ભુત રસને પોષનારા નવનવા કથાતરો યોગ્યા છે અને મૂળના વૃત્તમાં પણ ઘણાક ફેરફારો કર્યા છે; અને એમ કરતાં ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા અંશમાં તેનો પ્રયાસ સફળ થયો છે અને છઠ્ઠામાં સામાન્ય રીતે મર્યાદાસર છે; પરંતુ સાતમા અંશનો, દ્રૌપદી પાસે કૃષ્ણને નિર્વશતાનો શાપ દેવદાવવાની યોજનાનો પ્રસંગ ક્ષણજર સ્વાભાવિક અને આકર્ષક લાગશે, પણ તે ચમત્કારિક કે રસિક લાગતો નથી; અને પાંચ પતિને લાગી બાવા સાથે નાશી જવાની સતી દ્રૌપદીની તત્પરતાનો અને તેના, આર્ય સંસારને સંપ્રોધી તિરસ્કાર દર્શાવનારા ઉદ્ગારોનો પ્રસંગ તો બેશક અનીતિકર, અનુચિત અને રસજામ કરનારો છે. જ્યારે કાલિદાસ દુષ્યન્તની કામધિતા આદિ તેમ જ શકુન્તલાના લોલુપતા આદિ દુર્ગુણોને નિવારનારાં રસયુક્ત કથાતરો યોગ્ય છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ એવા દુર્ગુણોને બહાવનારાં કથાતરોને ઉચિત લેખે છે. આ પણ તેના જમાનાની લોકરચિત્તું એક પ્રતિબિંબ નહીં તો બીજું શું કહેવાય ?

પાત્રયોજના

કાવ્યરચનાનું બીજું તત્ત્વ-પાત્રયોજના પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં ફેવું છે, તેનો વિચાર કરતાં, જેને પાત્રનિર્વહણ, (*exposition*) અતિહાસિક પાત્રો અને *nancee of character*) એટલે કે આદિથી તેમની પ્રતીતિની અખત્ય. અંત સુધી પાત્રની પાત્રતાનો એકસરખો ટકાવ કહે છે, તે યોગ્ય રીતે થયેલું જણાતું નથી. અદ્ભુતર-સની નિબપત્તિની અને તેના પોષણ અર્થે વસ્તુસંકલનાની ખીલવણી ઉપર પ્રેમાનંદે જેટલું ધ્યાન આપ્યું છે તેટલું પાત્ર-યોજના ઉપર આપ્યું નથી. તેમ અલૌકિકવના પલટાથી અદ્ભુત રસને ચમત્કારિક રીતે બહાવવાનું

તેને સુઝ્યું નથી, એટલે પામર પાત્રત્વ ઉપર જ તેનું લક્ષ્ય ચોટ્યું રહ્યું છે, એ સ્પષ્ટ છે. નહીં તો મૂળ કથામાં ઉચ્ચ પાત્રત્વને રોકવે એવા અતેક સોતપાદક અંશો તેની દષ્ટિ આગળ હોવા છતાં સરી ગયલા દેખાય છે, તે સરી જત જ નહીં. તેણે ભૂતકાલના ઐતિહાસિક અને કંઈક અમાનુષિક પરંતુ પ્રસિદ્ધ પાત્રોને વર્તમાનકાલના માનુષઆવવાળા પાત્રો રૂપે નિરૂપવાના પ્રયાસને જોટસો મહત્વનો મણ્યો છે, તેટલાં તેમની કુસીનતા, વાસ્તવિક પાત્રતા અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાને મહત્વનાં મણ્યાં નથી. તેણે જો તેમની ભૂતકાલની ઉચ્ચ ભૂમિકા અને તેમના કાલના વાતાવરણ સાથે, વર્તમાનકાલમાં તેમને મંકાત કરતાં તેમની વર્તમાન કાલનેય યોગ્ય ઉચ્ચ ભૂમિકા અને તેને અનુસરતા વાતાવરણનો પણ સમન્વય કર્યો હોત, તો તેનાં નામકનાયિકા આદિ મુખ્ય પાત્રોમાં સત્પાત્રતાની જે સંકરતા, વિરસતા અને વિસંવાદ જણાય છે, તે જણાત નહીં. તેણે (પ્રેમાનંદે) “મહાભારતાદિનાં બધાં પાત્રોને શુભરાતનાં સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂષો કરી મૂક્યાં છે” અને “આપણાં હમેશનાં સહવાસીઓ અને સગાંવહાલાં જેવાં કરી દીધાં છે,^૧” તેથી પ્રેમાનંદનો દોષ કાઢવામાં આવે છે, એમ કહેવું, એ પ્રેમાનંદની પાત્ર યોજનાનો દોષ કાઢનારા પક્ષને, તેની દલીલ સાંભળ્યા શિવાય, એકેક ધોર અન્યાય કરવા જેવું છે. તેણે “અતિ દૂર દૂર થયલા પ્રચીન સમયને વર્તમાન કરી આપ્યો” અને “વેદનાં રહસ્યોના બંડારો સામાન્ય શ્રોતાઓને મન શૂન્ય જેવાં હોવાથી, એ બંડારોની રસભર ગંધી મહાભારતાદિ આકર ગ્રંથોના નિરંતર દ્વારા કરાવી”, તે માટે તે એકેક પ્રશંસાને પાત્ર છે, ગુર્જર પ્રજા તે માટે તેના પૂરો આભારી પણ છે, અને તે માટે તેનો દોષ કોઈ કાઢતુંયે નથી; પરંતુ એક કાલનાં બધાં પાત્રને તેના જ કાલની પ્રસંગબદ્ધતા અને તેના જ કાલના વાતાવરણની છાયા સાથે અન્ય કાલમાં સંક્રાન્ત કરવામાં આવે ત્યારે, જે વિશિષ્ટ ગુણ, શક્તિ, અને લક્ષણને લીધે

૧. જુઓ “વસન્ત” સવત ૧૯૧૮ નું પરાક્રમની પ્રસાદીના અવલોકનમાં રા. રા. આનંદરાય કર આપુલાઈ ધ્રુવની દીકા. આ લેખકને તેઓ સાથે થયેલી વાતચિતને તેમાં પ્રકાશાન્તરે સ્થાન મળેલું છે.

તે પાત્રની પાત્રતા, વિશિષ્ટ પ્રતીતિ લોકમાં પરાપૂર્વથી બંધાતી આવી હોય, તે વિશિષ્ટ ગુણ, તે વિશિષ્ટ શક્તિ અને તે વિશિષ્ટ લક્ષણના સંબંધમાં ભ્રમ દૂરપત્ત કરનારાં અને એના અંગની તેમની વિશિષ્ટ પ્રતીતિનું, રે, તેના 'ત્વ'નું ખંડન કરનારાં, વિરુદ્ધ ગુણ, શક્તિ, અને લક્ષણ તેનામાં હોવાનું વણવણું, એ વર્ણનકારનો અક્ષમ્ય દોષ છે, એની કીચો રસદ ના પાડી શકે એમ છે ? દાખલા તરીકે, સત્યપાલન માટે પત્ની અને પુત્રને પણ વેચનારા રાજા હરિશ્ચંદ્રને ધડીભર માત્ર વચનમાં પણ સત્યથી ચળેલો વર્ણવવામાં આવે, અથવા તો એકપત્નીવ્રત રામચંદ્રને ક્ષણભર અનેક સ્ત્રી પ્રતિ મોહઅરત થયેલા દર્શાવવામાં આવે, લયંકર પરાક્રમી લીમને કાપરતાને વશ થયેલો ચીતરવામાં આવે, તો તે ગમે તેટલું વર્તમાન માનવ સંસારમાં સહજ હોય, છતાં સર્વથા અધટિત જ છે. શં વર્તમાન માનવ સંસારમાં ભૂતકળના ઐતિહાસિક દૈવી પાત્રોને “આપણા હમ્મેશનાં સહવાસી અને સગાવહાલાં જેવાં કરવા” સાડે તેમનામાં ન હોય, સંભવિત ન હોય તેવી પામરતા અને નિર્બળતા દાખલ કરવાની અત્ય આવશ્યક છે. શું પામરતા અને નિર્બળતા સિવાય બીજાં કોઈ તરવેથી એ પાત્રોને વિશેષ સહસાસી અને સગાવહાલાં જેવાં ચીતરી શકાય એમ નથી.

આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં જણાશે જ કે ભૂતકાલનો દ્રૌપદી સતી તરીકેની પ્રતીતિ તેના વિશિષ્ટ પતિવ્રતસલ્લ ગુણને લીધે લોકમાં બંધાયેલી છે તેને, હાલના પ્રસંગ દ્વારા જનસમાજને પરિચિત કરાવતાં, વર્તમાન કાલના બ્યવહાર આચરતી દ્રૌપદી તરીકે રજુ કરતાં, લક્ષ્યસંબંધને કુટિલ ગણી તિરસ્કારાતી, પામર સ્ત્રી તરીકે વર્ણવવામાં આવે તો તે બેશક અક્ષમ્ય દોષ ગણાય જ. આવા પ્રકારની છૂટ નિરંકુશ હોઇને લોકનાં નીતિબંધને અને સંસારમર્યાદાઓને વિચ્છેદ કરનારી જ ગણાય. મુલદાહરણના છેલ્લા અંશમાં કવિએ દ્રૌપદીને, કર્મથી નહીં પણ વચનથી તો તે બેશક કુટિલ હોવાનું જ્ઞાન ઓતાને કરાવ્યું છે. આમાં કેટલાક દ્રૌપદીનું અતંકરણ આવે અર્જુન હોવાનું જાણવું હતું, એટલે તેનું આજ વર્તન તેની પ્રેરણા રૂપ હોવાનું

કહી, તેના આ નિર્ણય વર્તાવનો ખચાવ કરે છે. પરંતુ એવો અર્થદગ્ધ બ-
ચાવ તો સાચો અને શ્રદ્ધેય ગણી શકાય જ નહીં.

પાત્રલેખનમાં આવા પ્રકારનું વિપરીત નવીનકરણ થતું અટકાવવા
કાવ્યશાસ્ત્રમાં આવો અડગ નિયમ સ્થાપેલો છે કે, ચિનેચાના પ્રતીતિસ્-
પદના જ જાયતે તાદ્યવર્ણનીયમ્ ॥ (ખન્ધાલોક) પાત્રની પ્રતીતિનું ખંડન
ન થાય, એવી રીતે વર્ણનશૈલી યોજવી, એટલે કે ઐતિહાસિક પાત્રની
તાદ્ય પાત્રતા (identity of character) અને તેની આસપાસનું
વાતાવરણ અને પ્રતીતિની ત્રિચારસંગતિ (association of ideas)
એ રસપૂર્વક અને યોગ્ય કલાવિધાનથી જળવાઈ રહેવા જ જોઈએ; અને
તે પાત્રના વચનો કે આચરણોથી સામાને તેના સંબંધમાં વિરુદ્ધ બોધ
થવો ન જોઈએ.

પરંતુ આખ્યાનમાં આ નિયમનું પ્રેમાનંદે (જે રચે તો અચૂક)
ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તેને લીધે જ રસક્ષતિ થવા ઉપરાંત કેટલેક અંશે અની-
તિને પણ અવકાશ મળે છે. જો તેણે આવો એક સમાન પ્રસંગ કહ્યો,
તેને અનુકૂલ પાત્રો કહાયા હોત અને આવી જ રીતે તેમને ત્રિતરી તેમના
પામર મનુષ્યત્વને વર્ણવ્યું હોત તો તેમાં તે દોષપાત્ર ન કરતાં ઉલટો ય-
થાર્થત્વના નિરૂપક ' realistic writer ' ની કીર્તિ ખાટી થક્યો હત.
પરંતુ ઐતિહાસિક અને સંમાન્ય પાત્રોની પ્રતીતિનું ખંડન કીધાથી તે
દીકાતે પાત્ર લેખાય છે. પ્રેમાનંદનો એક દીકાકાર, આ લેખક આવા વિશ્લેષ
આશયથી તેના પાત્રનિરૂપણના દોષ બતાવે છે, એ આથી સ્પષ્ટ થશે.

પ્રેમાનંદે, નાયિકા, રાજકુંવરી સુલદ્રાને, જેની જાત, કુલ કે શીલથી
પોતે તદ્દન અજાણી હતી, એવા બાવાના રૂપમાત્રથી
સુલદ્રાની ઉચ્ચ સંસ્કૃત- મોહધિ થયેલો, અને અલંબિત માતાની સંમતિથી
રિતાનો પ્રશ્ન. અને ભાઈ કૃષ્ણની અનુકૂલ સહાયથી તેની સાથે
નાશી જવાને તત્પર થયેલી એક આધુનિક ઠાકરડી
જેવી આલેખી છે. અહીં કવિનો ઉદ્દેશ

કન્યા વરયતે રૂપં માતા ચિત્તં પિતા શ્રતં ।

વાન્ધવાઃ કુલમિચ્છન્તિ મિથ્યાજ્ઞમિતરે જનાઃ ॥

એ, પામરકન્યા અને સ્ત્રીજનને યોગ્ય નિયમ, અમાધિત રીતે સર્વ સ્ત્રીજનને લાગુ પાડવાનો હશે, એમ જણાય છે; કારણ તેણે જેમ કન્યા સુભદ્રાને આ નિયમને વશ આવેખી છે, તેમ ઉત્તમ ગૃહિણી સતી દ્રૌપદીને પણ એવી જ, રે, સુભદ્રાથી પણ વધુ અધમ થીતરી છે ! સુભદ્રા કુલીન અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાવાળી, યુદ્ધાદિની રણકલામાં પારંગત અને શૌર્યાદિ વીરોચિત ગુણવાળી પતિની કામનાવાળી, રસોદ્ધાસવાળી, રાજકુંવરી છે, એ વાત કવિના લક્ષમાંથી બહાર જ રહી ગઈ છે; રે, તેણે સુભદ્રાના આ વિશિષ્ટ ગુણને વિચાર્યો છે, એટલું જ નહીં પણ બુદ્ધરામ આદિ સાથે યુદ્ધ મયયાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવા છતાં તેના આ લક્ષણની સ્પષ્ટતર પ્રતીતિ કરાવી નથી આથી પ્રસ્તુત આખ્યાનની સુભદ્રા તે મહાભારતની સુભદ્રા નથી, એવી પ્રતીતિ ઓતાને થયા વિના રહેતી નથી. તેણે શૃંગાર અને વીર એ બે રસોનાં ઉત્કર્ષક અને ઉદ્ધાસમયનાં તરવોને એળે જવા દીધાં છે. તેની સુભદ્રા યાદવ રાજકુંવરી ન લાગતાં ગરાસિયાની દીકરીનો જ ભાસ સર્વ રીતે આપે છે. દૂતીકાર્ય માટે તેને દૂતી પણ મળતી નથી, પરંતુ પોતે જ પ્રિયતમ અર્જુન સાથે સંકેત કરવા એકલવાઈ રાત્રે બહાર પડે છે. વળી તે શુદ્ધિની પણ બાદલી લાગે છે.

હરણના પ્રસંગમાં બલાતકારે રાજકન્યાને ઉપાડી જવી, એ શૂરવીર-તાનું લક્ષણ જણાય છે, એટલે કન્યાના પ્રેમરસુરણના સ્પષ્ટ નિર્દેશની ઝાઝી અગત્ય રહેતી નથી, એ વિચાર પ્રેમાનન્દને કદાચ આવ્યો હશે. પરંતુ મહાભારતમાં રાજગૃહમાં અર્જુનના નિવાસ દ્વારા અને તેનાં પરાક્રમેની કથાના પ્રસાર દ્વારા સુભદ્રાનો અનુરાગ અર્જુનમાં દૃઢતાથી બંધાયેલું અને રૂઢિમણી આદિ હોંસીલી ભાભીઓની સહાનુભૂતિથી તેમ જ માતા તથા કૃષ્ણની સંમતિથી હરણ થવા અગાઉ ગાંધર્વ વિવાહથી જોડાયેલું પણ સ્પષ્ટ કથન છે. ઉચ્ચ કુળવાળી રાજકુંવરીને માટે એ જ માર્ગ વિશેષ

ચોગ્ય છે. છતાં પ્રેમાનંદે આ, વિશેષ રસોત્પાદક અને નાયિકાની ઉચ્ચ ભૂમિકાને ચોગ્ય, પ્રશસ્ત માર્ગ લીધો નથી. બેશક આ માર્ગ તેની દષ્ટિ બહાર નથી; કારણ દ્રૌપદી પાસે સુભદ્રાને મહેજ્ઞા રૂપે તે કહેવડાવે છે કે,

“પણ સંન્યાસી જોગીને મોહી તેમાં શું કીકું ખરું ?

જોગી અતીતને વરી અબળા રૂપ રૂડે વાન રે.

પણ જાલને યુષ્ણિ ક્યાંથી ? હીનમત શું લહે જ્ઞાન રે !

જે રાજ હોયે પૂર્વનાં તેા ચાતુરી જાણે તમે,

જેને તેને વરતાં હીડે, જોગી તારે મન ગમ્યા.

.....

તુંમાં એવું જ્ઞાન ક્યાંથી ? જે અતુર પુરુષને ઓળખે

જોગી સાથે ઉઠી ગઈ તું, જે વિમાસી મન વિષે.

(૧૬૦૦—૦૮, કડવું ૩૦)

આથી જણાશે કે કન્યા વચ્ચે રૂપ એ નિયમ પામર કન્યાને જ ઉચિત હોવાનું અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાવાળી કુલીન રાજકુવરીને ઉચિત નહીં હોવાનું કવિને યોગ્ય લાગ્યું છે; છતાં યોગ્ય સિદ્ધ કરવા કારણ, પામર અને રાજન્ય મનુષ્યત્વ દાખવવાના નિયમની અતિધૂનમાં તે નાયિકાની સત્પાત્રતાનું ખરું મૂલ્ય આંધી શક્યો નથી જ.

તેણે આ જ ધૂનમાં, સ્વયંવરમાં અર્જુનને વરેલી, શૌર્યપ્રેમી દ્રૌપદી કરતાં મોહાધ ‘ગેવાલણી’ સુભદ્રા વધુ અધમ નથી, દ્રૌપદીની હીનપાત્રતા. અને તે પણ કેવળ રૂપથી મોહાધ થાય, અને પતિ-વ્રતને રમતમાં તિલાંજલિ આપે એવી પામર સ્ત્રી છે, એમ બતાવવા દ્રૌપદીને પણ કેવી પામર અવસ્થાએ ઉતારી પાડી છે, એ દ્રૌપદી અને બાવા(અર્જુન)ના પ્રસંગથી જણાશે. આ સંબંધમાં તે પ્રયોગને બાવાનો અને દ્રૌપદીનો નીચેનો સંવાદ વિચારવા જેવો છે:—

બાવા:— હું જગતના મનની વાત જાણું, તારે પંચ ભરતાર છે,

તેને કહેજતાં મહારાણી ! ખરે પાપ અપાર છે

કંઈને કહેખીએ તો ભૂમિ જલ રસાતાળ રે ”.

દ્રૌપદી કહે: “ બાવાજી ! એ સર્વ આજપંપાજ રે ”
મૃત્યુ લોકમાં માર્ગ મિથ્યા, મહન ગતિ સંસારની
રહેંટમાળ કૂપ મધ્યે ભરે, ઢળે વારોવારની,
મારે મન તો સર્વથા બાવાજી ! તમ ચર્ણ વસ્તુ
પંચ કંથને પરહરી, તમારી સેવામાં ધસું

* * *

દ્રૌપદી કહે કંથ પાંચ પરહર્યા મેં ભણ્યો.
પાપપુણ્ય આઠાણુ તણાં વિશ્વાસ મનમાં આણ્યો.

(૧૬૭૩-૮૬. કડવું ૩૦)

દામ્રસંબંધને ‘ આજપંપાજ ’ અને ‘ પાપપુણ્ય ’ને આઠાણુના મુખના
આલી વચનો ગણવાના આવા અધમ ઉદ્ધારો સતી અને પતિ સાથે
આત કષ્ટદાયી અનેકાનેક સંકટો સહેનારી દ્રૌપદી કાઢે અને પાંચે કંથને
પરહરવા અને આણુ તજવા તત્પર થાય, એ બેશક તેની ભૂતકાળની સતી-
ત્વની પાત્રતાની પ્રતીતિને સમૂળ ખંડનારૂં વર્ણન જ ગણાય. આ વર્ણન
વર્ણન દ્રૌપદીને અધમ સ્ત્રીની કક્ષામાં મૂકનારૂં હેઠને સર્વથા અનુચિત
અને ત્યાજ્ય છે.

વળી ક્યાં મહાભારતની હરેલ, શિયળ જોખમાય એવા દારૂંશુ અને
અતિ અસહ્ય અનેકાનેક પ્રસંગોમાં પણ પતિ પ્રતિના પ્રીતિ-રતિભાવ, તે-
મ જ પરમ પૂજ્યભાવને લેશ માત્ર પણ નહીં સજનારી, વિચારશીલ, દ્રૌ-
પદી અને ક્યાં સુભદ્રાહરણની ક્રોધાલુ, અવિચારી, દાસીએ સપત્નીના શા-
પના ભયથી ભભાવેલી, બહેમાવેલી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ અર્જુનને શાપ
દેવા તત્પર થયેલી દ્રૌપદી ! તે કાલમાં કંઈ ક્ષત્રિયાદિને એકપત્નીવ્રતનું
નિબંધન ન હતું, એટલે સપત્નીવાળા સંસારથી દ્રૌપદી કંઈ અપરિચિત ન
હતી. તેમ તેના પતિ અર્જુન અને સ્ત્રીમ પણ કંઈ અન્ય સ્ત્રીઓ પર-
ણ્યા ન હતા એમ ન હતું. તો પછી તે આમ પોતે જાણે છેક જ એવા
સપત્નીના સંસારથી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ અર્જુનના સ્વભાવ આદિથી
તદન આરિચિત જ હોય, તેમ સાધુ પતિ અને નિર્દોષ સપત્નીને એકાએક

શાપ દેહ, સતીત્વ દાખવવાં ન્હાવે ચાપ, કે ‘ભગિની ભાતની પ્રીતિ’ વાળા, ‘અડી ઓપટી વેળાએ’ સહાય કરનાર, ‘સર્વાંતર્યામી’ કૃષ્ણને “મારા સરખું તારે હબળું હોજો કંઈક” એવા શાપથી સતીત્વનો પરચો એકદમ ઉઘરાઈ જતાવી દે, એ પણ બહુ અસ્વાભાવિક છે, જો કે, તે સામાન્ય શ્રોતાઓને આપાતતઃ આકર્ષક અને ઉચિત લાગે ખરૂં.

આ રીતે પ્રેમાનંદ નિરૂપેલી કૃષ્ણની પાત્રતા પણ કેટલેક અંશે દોષ-પાત્ર છે. જોને ‘સર્વાંતર્યામી’, ‘વિશ્વાધાર’ આદિ કૃષ્ણની અધમ પાત્રતા ઉપમાઓથી યુક્ત, પરમપૂજ્ય ભગવંત આલેખવામાં આવે, જોના વડે તેના આશ્રિત જનોની કે મિત્રાદિની સંસારપ્રવૃત્તિ યથાર્થમાં ચાલતી વર્ણવવામાં આવે, તેની જ પાસે ‘સહોદર’ બેનનો વંશ રાજ્યપાટ ટકાવવા સાડું દ્રોષદીના વંશના ઉચ્છેદની નીચ કુક્તિ અજમાવરાવે, એ બેશક માણસદીઆ કવિની, નહિ કે ‘હરિચુણુ’ ગાવા નો બોધ કરનાર કવિની ચતુરાઈ છે. તે જ પ્રમાણે હરેક નાના તેમ મોટા પ્રસંગે મોટા ભાષા ઉત્તરામને કવણ મૂર્ખા જ બનાવી દેવાની આ પાત્રતા કૃષ્ણને અતિરવામાં આવે, એ પણ પાત્રતાની કંઈક ક્ષતિ ગણાય.

અર્જુનની પાત્રતાનું નિર્વહણ પણ જો કે દોષમુક્ત નથી, અને તે સંબંધમાં ટીકા કરવા જેવું બહુ છે, પરંતુ તેની પ્રતીતિ સંબંધમાં તે વિપરીત લાવને પોષતું નથી, એટલે વિસ્તારના બચથી, તેના હિંડાણમાં ઉતરવા અપેક્ષા નથી રહેતી. છતાં એટલું તો કહેવું પડશે જ, મહાભારતના ધીરાદાત્ત, શૌર્યમૂર્તિ ધનંજયને પ્રેમાનંદ પૂર બહારમાં ખીલવે નથી, એટલું જ નહીં પણ રસોદ્ભાસનો ભોગ આપ્યો છે.

રસનિષ્પત્તિ.

હવે કાવ્યરચનાના ત્રીજા તત્ત્વ-રસનિષ્પત્તિ-સંબંધમાં કવિ પ્રેમાનંદે કેવું નિર્વહણ કર્યું છે, તે જોઈશું તો જણાશે કે, પોતાના જ્ઞાનાના લોકની રસવૃત્તિને સંતોષે એવા વિવિધ આખ્યાનો બાધનામાં પ્રેમાનંદ એકલા

હતો. ધાર્યો રસ અભિવ્યક્ત કરવાની અને તેની ખુબી સર્વોચ્ચ દાખવવાની શક્તિ, ગુર્જર કવિઓમાં પ્રેમાનંદમાં અજળ છે. પરંતુ જનમનરંજનનો તેમ જ વર્તમાન સંસાર અને લૈકિક પ્રસંગોની યોજનાનો અને દંતકથાઓનો મોહ તેના મન ઉપર એવો તો છવાયલો છે કે બધી વેળા અતિ લૌકિક અને આપાનરમણીય પ્રસંગો ચીતરવાને તે દોરાઈ જાય છે અને સ્થાપી તેમ જ વાસ્તવિક રસના અભિવ્યંજનની કસા જે તે સારા પ્રમાણમાં ધરાવે છે ખરો, તેને ધડીભર પડતી મૂકવા લગ્નચાષ જાય છે. માત્ર તેનો આવો એક મોહ તેની ઉત્તમ રસાભિવ્યંજનની કલાના નમુના રૂપ નજાખ્યાન, ઓખાહરણ, ઝડખશુંખાખ્યાન, મદાલસાખ્યાન, માંધાતાખ્યાન અને દશમસ્કંધમાં માત્ર તરી આવતો દીસતો નથી છતાં એકંદરે રસનિષ્પત્તિ અને વસ્તુસંકલનાના સંબંધમાં, પ્રાચીન ગુર્જરસાહિત્યમાં, પ્રેમાનંદ જ કવિરાજપદને પાત્ર ગણાય.

અરુણ સુભદ્રાહરણ આખ્યાનમાં અદ્ભુત રસ પ્રધાનપણે, શૃંગારરસ તેના અંગમૂત તરીકે ગૌણ અંશે અને વીરરસ પણ તેથીયે ગૌણ અંશે છે. શ્રી કૃષ્ણની સહાય, અર્જુનનો અતીતનો વેષ, ચમત્કારો, વચનસિદ્ધિ, પૂજ્યભાવનો જભાવ, યાદવોની એકનાનતા, અર્જુનમાં વિશ્વતેજની સંક્રાંતિ, દ્રૌપદીના છલન અર્થે ધરેલો કપટવેષ, આદિ અદ્ભુત રસના ઉદ્દીપક તત્ત્વો તેમ જ વિવિધ અનુભવો પણ તેણે પૂરી ખુબીથી આલેખ્યા છે; જો કે તેમાં કેટલાક રસભાસવાળા, વ્યભિચારી અને આપાતરમણીય ભાવો પણ પ્રવિષ્ટ થયેલા દીસે છે ખરા. પરંતુ તેનો અદ્ભુત રસ સામાન્ય કક્ષાનો છે. અનેરો, ઉત્કૃષ્ટ દીગ્ધ તત્ત્વો તેમ જ દૈવી, મહાપ્રતાપશાહી પ્રભાવક પાત્રો સમક્ષ હોવા છતાં ‘અદોષુદ્ધિ’ પ્રકટાવે અને રસમાં શ્રોતાઓનું આત્મભાન ધડીભર વિસરાવે એવો ઉન્નત ક્રાંતિનો અદ્ભુત રસ તે જમાની શક્યો નથી જ.

અરુણ આખ્યાનમાં શૃંગારરસ જો કે ગૌણ અંશે છે, છતાં તેણે તે શૈશવ પ્રશંસાપાત્ર રીતે વર્ણવ્યો છે. છતાં કવિઓનો માનીતો શૃંગારસ વર્ણ-

વવામાં તેણે કૃપણતા અને સંકાયશીલતા દાખવી છે, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. બલરામના મુખથી પોતાની પ્રેમમૂર્તિના નામનું શ્રવણ થતાં સુભદ્રા જ અર્જુનના રતિભાગનું ઉદ્દીપન, તેમ જ રાજશુવનની મનોહર રચનાથી તે ભાવની વૃદ્ધિ, સુભદ્રાને જોતાં જ તેનો ચિત્તવિભ્રમ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની તાલાવેલી, સુભદ્રાનો ચર્ચુરપર્શ થતાં બાવાનું રોમાંચ, તેનાં નેત્રાનું સંમી-લન, મુખવર્ણવિકાર, રાજવંશી ભોજનની નિરસતા, ચિત્તવિભ્રમ, સુભદ્રાની પ્રાપ્તિ માટે એકતાનતા, એવા એવા સાત્વિક ભાવોનું અર્જુનમાં પ્રકટીકરણ; અર્જુનના તેજના અંબારલયાં રૂપથી સુભદ્રાનો પ્રેમ, અને તેની જોડે નીકળી જવાનો અડમ્બ નિશ્ચય, અર્જુનને મેળવવાની તાલાવેલી અને તેની અવિરત લગતી, તનમનાટ અને યનયનાટ, સ્ત્રીસંજ્ઞ લક્ષણ અને માનના ત્યાગપૂર્વક અભિસારિકા પેરે તેની મઢીએ જવાનાં વલખાં, તેમ જ બાવાને પણ તેના ચિન્તનમાં જ મનમગ્ન થતાં નિદ્રાત્યાગ અને આત્મભાનનું વિસ્મરણ, સુભદ્રાના ભણુકારા આદિ વ્યંજક ચિત્રો ખરેખર પ્રેમાનંદની રસાભિવ્યંજનશક્તિનાં ઉજ્જવલ દર્શનો છે. છતાં ક્યાં નળાખ્યાનની (કડવું ૧૧-૧૬) દમયંતીના સૌન્દર્ય અને અલંકારોની વર્ણનછટા ? ક્યાં મોહલેખાના રૂપ અને મોહકત્વની (ઋગ્વેદગોષ્ઠાખ્યાન કડવા ૧૦-૧૨) છટા ? અને ક્યાં સુભદ્રાના સૌન્દર્ય અને અલંકારોના વર્ણનની છટા ? માત્ર ક્યાં ચન્દ્ર અને ક્યાં ખલોત ! એટલું જ કહેવું પડશે. છતાંયે એકંદરે ચિત્રો આભે ખવાની શક્તિ ગુર્જર કવિઓમાં તો, પ્રેમાનંદના જ બાપની છે, એમ કહેવું પડશે.

વીરરસ તેણે પોતાના જમાનાના લોકને રૂચે એવી તદ્દન પ્રાકૃત રૌદ્રી-માં આલેખ્યો છે. એટલે શ્રોતાઓના મુખમાંથી જો કે તે વાહવાહના ઉદ્ગારો કઢાવે અને હાકોટો પાડી ઉછાળા મરાવે તેવો વર્ણવાયો નથી, પરંતુ તેમાં રસાભાસ થતો નથી, તેટલે અંશે તેનું વર્ણન પ્રશસ્ત છે. તેમ તે પ્રકૃત રસ નહીં પણ આનુષંગિક રસ હોવાથી કવિએ તેના આલેખનમાં પોતાની શક્તિ બોજાવેલી અંશે દાખવી નથી, એ પણ કંમલ ઉચિત છે.

આ ઉપરાંત સુભદ્રાહરણમાં વચ્ચે વચ્ચે હાસ્ય અને રોદ રસના પથ્થુ ચમકારા છે, પરંતુ તે ખાસ મહત્વના નથી.

ઉપરની સમીક્ષાથી પ્રેમાનંદની શુદ્ધિકૃતિ, કાવ્યકલા, સંસ્કારિતા આદિ ઉચ્ચ લક્ષણોનો ક્યાસ બાંધી શકાયો

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં કાવ્યનાં ત્રણ જીવનતરવોનું નિર્વહણ

જેવુંક થયેલું તે જણાય છે. તેની એકંદર સમીક્ષા કરતાં,

ઉપસંહાર. તે પ્રેમાનંદની વિદ્વદ્ભોગ્ય ઉચ્ચ કૃતિઓમાં નહીં,

પણ લોકભોગ્ય સામાન્ય કૃતિઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન

પામે એવું છે. જો તેણે ઉપર દર્શાવેલી કેટલીક અમંભવિત અને રસભંગ કરનારી અનુચિત ઘટના જમાવી ન હતી, અને અર્જુનનો સુધિષ્ઠિરાદિના સમાધાન છતાં વનવાસનો નિશ્ચય, ઉત્ત્ત્વપિ સહ લક્ષ્યસમયે બ્રહ્મચર્યભંગ સંબંધ માં અર્જુનનો સંક્રાંચ, ગિરનાર અને દ્વારકાના ઉપવનનું વર્ણન, અર્જુન અને સુભદ્રાની વિરહાવસ્થા, ઉત્તમવપ્રસંગનું યાદવોના જમાનાનું વર્ણન, સુભદ્રાની શૌર્યભરી રણસહાયતા, અને સુભદ્રા અને દ્રૌપદીનો સૌખ્યભર્યો સંસાર, આદિ રસજર વિવિધ અનેરા પ્રસંગો ખીસ્યા હતા, તો તેની ઘટના વિશેષ આકર્ષક અને રસજર થાત. છતાં તેણે યુગ વસ્તુને રસવામાં જો કાંઈક ચાતુરી અને રસશુદ્ધિ દાખરી છે તે, એક જ અપવાદ સિવાય કોઈ રીતે ઉતરતી નથી. રાજ્યમંદિરના બાહ્ય ભાગમાં વડિલોની દૃષ્ટિ બહાર, સુભદ્રા અને અર્જુનનું નેત્રમિલન, રોહિણીનો સંકેત, કૃષ્ણની યુક્તિ અને અનુકૂલતા આદિ નવીન ઘટનાઓ તેની કલમને શોભાવે છે.

પ્રેમાનંદકૃત.

સુભદ્રાહરણ.

કવચં ૧ છં.

રામ કેહારો.

મંગળાચરણ.

શ્રી ગણપતિ અને ગુરુરાય, સ્તવ્યું સુત ગિરિમય,
વિમહરણ વાણી જડે તમ વડે રે.
હંસવાહિની ! સરસ્વતિ ! દેવી ! ટાળો દુર્ભતિ;
ગૂઢ મતિ ઇન્દ્રિયં માતા તમ વડે રે.

દાળ.

તમ વડે ઇન્દ્રિયં માતા ! માહારી, કરો મુજને સાર, ૫
દીન જાણી, દયા આણી, મને જિતારો પાર.
હંસવાહિની ! હસિતવદની ! આઘ તારું સ્મરણ;
શુદ્ધ કૃપા સરસ્વતિ ! કરજો કહું સુભદ્રાહરણ.

૧ પ્રા. કા. પ્રત ૨ માં “ શ્રી ગુરુ ગણપતિના ગુણ ગાય, સ્તવન કરે ગિરિ-
નપતિ રાય; વિદ્યાવાણી તમથી જડે રે. ” ૩. પ્રા. ૧૧. મારી દુર્ભતિ. ૪. પ્રા. કા.
પ્રત ૨ માં “ ઇન્દ્રિયં છું માતા મૂઢમતિ, તમે લાડ લડાવો રે ” ૫ પ્રા. કા. ૧ :
મૂઢપણું તમ વડે ટળ્યો. ૫-૬ પ્રા. કા. ૨ જ પ્રતિમાં “ તમ વડે ઇન્દ્રિયં છું માતા
મારી, (તે) કરો મુજને સાર; દીન જાણી દયા આણી (મુજને) આપો એ
આધાર. ” સાર કા. કરણાવ. આણી કા. આણજે. અને કા. ૧૦ રકે ઊંચે તાહારો:
રહેને રહ્યા માહે. ૭. હસિતવદની પ્રા. કા. પ્રત ૨ જ માં-“ હસિત હરિવદની ”
(હરિ=ચંદ્ર) ૮ પ્રા. કા. ૧ લી અને ૨ જ : કરો ટો.

પૂર્વ પ્રસંગનું કથન.

મહાભારતે આદિ પર્વ છે. પાંડવના ચરિત્ર;
 આતા ! શુદ્ધ મનના સાલજો, દેહ થાય પવિત્ર. ૧૦
 રાય જનમેજયે યજ્ઞ કૃષો વર્ષા ત્યાં દિવરાય;
 રાયને હત્યા અષ્ટાદશ સાગી, આની વળગી કાય.
 મહારાજાએ મન વિમાસ્યું : આ તો થયો અધર્મ;
 દિવલેલા મારે શિર મંડા, એ છૂટીએ ક્યાં કર્મ ?
 એવું વિચારી, સરને પૂજનો, પાપ ગયાની પેર; ૧૫
 વૈશંપાયન ઋષિ આવ્યા અવે જનમેજય ઘેર;
 પરિક્ષતપુત્રે પાગ પખાળી, આપ્યું પવિત્રાસન,
 અર્ધપાદે પૂજા કરી, મોટ્યા ભૂપ વચન:
 “ મહામુનિ ! મેં માહું કાંચું, હણ્યા બ્રહ્મ ઋષિરાય,
 પાપ માઈ સર્વે નાસે તેમ કરો ઉપાય. ” ૨૦
 જનમેજય વચન શુભી, ઋષિ વહે તેણી વાર:
 “ મહાભારત સાંભળના રાજા ! ઝેતરશે ભવપાર.
 વેદબ્યાસની વાણી ઉત્તમ જેનાં પર્વ અઢાર,
 તે તુજને સંભળાવું મદિપાંત ! જે સ્થકી ઉદ્ધાર.
 પ્રથમ આદિ પર્વ કથા જે વંશાવલિ વિસ્તાર, ૨૫
 સોમ-સૂર્યવંશી રાજા, વર્ણવ્યા વિવિધ પ્રકાર.
 તુજ પૂર્વજ પાંડવ જે પ્રકટયા, કૌરવનો પરિવાર;
 પ્રથમ કથા તાં કહી વિસ્તરી, રાય ! (ત)ને સલા મોઝાર.

૯ કા. પેહેલુ આદિ પર્વ છે ૧૦. મનસા પ્રા. કા. ૧-૨ મને. દેહ. કા. પવિત્ર થાયે પાંડવ પત્રી ૧૧ આ લીટી કા માં પડી છે. ૧૨. પ્રા. કા. રાય. લાગી કા. બેટી. ૧૪. વિમાસ્યું પ્રા. કા. ચીયાયું. છૂટીએ પ્રા. કા. છૂટીયે હું. ૧૫ પ્રા. કા. પૂજી. ૧૬. ઋષિ આવ્યા પ્રા. કા. આવીયા. પ્રા. કા. જનમેજયને. ૧૭. કા શુભ આસન. ૧૮. હણ્યા. પ્રા. કા. માર્યા બ્રહ્મ ઋષિરાય. ૨૩. જેનાં કા. જે છે. ૨૪. થાયે. પ્રા. કા. પ્રવ ૨ માં : “ તે કહું વચને ઉદ્ધાર. ” પ્રા. કા. ૧ : થાયે તુજ. ૨૮. કહી-પ્રા.

(પછી) સંધ્યા કૌરવે તુઝ પૂર્વજને, લાક્ષ્મણમાં બાળ્યા;

તાંહાં સ્થરી ભગવંને રાખ્યા, ભક્ત માટે પ્રતિપાલ્યા. ૩૮

શણ્ણે નાઠા, નદી કીરી, ગયા ધરમ રાજન.

કુંતા માતા, નકુલ, સહદેવ, સાથે ભીમ અર્જુન.

પછી હિડમ દૈત્યને વન હણીને, વરી હેડંગા નાર,

પછી બક રાક્ષસને નીપાલ્યો, સાર કદી મોરાર.

એમ કરતાં દુપદ રામના, સ્વયંવરની સૂણી ભાળ, ૩૫

ધૌમ્ય સંગાથે પાંડવ આલ્યા, મળ્યા અનેક ભૂપાળ.

શ્રી કૃષ્ણ દેવની કૃપા સ્થકો ત્યાં, મત્સ્ય વેધ્યો અર્જુન,

પાંચ પાંધવ વર્ષા દ્રૌપદી, કુંતા માતવચન.

પહેરામણી ધણી કરી દુપદે, હખ્યો કુકુંબપરિવાર;

પાંડવ પ્રકટ થયને આવ્યા હરિતનાપુર મોઝાર. ૩૬

પછી કૃષ્ણદેવ પાંડવ કને આવ્યા, રાય ધૃતરાષ્ટ્ર સમજાવ્યા,

ઈન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ અપાવ્યું, તતક્ષણ તાં સહુ આવ્યા.

પછી અર્જુન વંન, આલ્યા, સમર્થા અશરણશરણ,

વનમાં વનિતા ત્રણ વરીને, કીધું સુભદ્રાહરણ ”

કા. પ્રત ૩ : “કહુ.” પણ ભૂતકાળમાં તે કયા કલાનું ભવિષ્ય હોવાથી અયુક્ત છે. પ્રા. કા. તે રાય-તાહો ‘રાયને’ એવો પાઠ છે. પરંતુ વૈજયંતી ચન જ-મેળયને આ કયા કહેતા હોવાથી ત્રીભ પુરષ રૂપે તેને કહે, એ વ્યાકરણક નિયમમાનુસાર યુક્ત નથી. તેથી ‘રાય ! (ત)ને’ એવો પાઠ હોવો જોઈએ. લેખનહોવાથી (ત) ગણતો સભવ છે, એટલે ઉપર પાઠ કાપ્યો છે. ૩૦ પ્રા. કા. “ ભક્ત ભગવતના તે માટે, ત્યાંથી પ્રથમે પાલ્યા.” ૩૧ પ્રા. કા. “ પછી ત્યાંથી મહાવનમાં ગયા યુધિષ્ઠિર.” ૩૪-૩૫ પ્રા. કા. “ પછી પ્રાકેસ બહુ કીધાં, પ્રતાપ વાધ્યો અનત; કૌરવે કપટ ધણું કીધું પણ, રાખ્યા બી કાળ-વંત, ૩૬ પ્રા. કા. “ કન્યા દ્રૌપદી વરવા અર્થે ત્યાં ગયા ભૂપાળ ” ૩૭ કૃપા પ્રા. કા. દયા. ૩૮ પાંધવ પ્રા. કા. ૧ લી પાંડવ. ૩૯ પ્રા. કા. દુપદ. ૪૧-૨ પ્રા. કા. ૧-૨ માંન થી. ૪૩ પ્રા. કા. ફરી વન ગયા આરાધવા ૪૪ ત્રણ પ્રા. કા. ચાર.

પ્રસ્તુત પ્રસંગ સંબંધી જનમેજન્યનો પ્રશ્ન.

વૈશંપાયનનાં વચન સાંભળી, રાય જનમેજન્ય પૂછે:

૪૫

"સુભદ્રાનું હરણ હવું તે ? કહોની કારણ શું છે ?

રામકૃષ્ણની ભગિની કહાવે, જાદવ સરખા સહાય,

ત્યાં જઈ હરણ કરે કેમ અર્જુન ? મુજ મન સંદેહ થાય !

તે કયા કહો વિસ્તારી, આશ અંત મહિમાય,

પરાક્રમ સ્થુવા પૂર્વજ કેરું, મુજ મન છે ઇચ્છામ."

૫૦

વલણ.

ઇચ્છા છે મન અતિ ધણી, એમ કહી, લાગ્યો ચરણ રે;

વહે વિપ્ર પ્રેમાનંદ વર્ણવું, એ સુભદ્રાનું હરણ રે.

પ્રા. કા. ૬૬. વનમાં ૦ પ્રા. કા. "વનમાં વરીઆ ત્યાર પછી"; પ્રા. કા. ૨: "વનમાં વરીઆ ત્યાર પછી", ૪૬ પ્રા. કા. કેમ હરણ. કહો તે મુજ ૦ પ્રા. કા. એ આશ્ચર્ય થાય. સંદેહ પ્રા.કા.૧: વિરમણ.વલણ-ફા. કથલો. પર વહે ૦ ફા. વહે વિપ્ર વલણ પ્રણવી. ૫૩. ઉત્તમ ફા. એક. ૫૭ થી કુર ને બદલે પ્રા. કા.માં-"જવ પાંડવ વરીઆ દ્રૌપદી, પછી પુરમાં આવ્યા; નવ નગરોક સર્વે આનંદા, મુક્તાકુસુમ વધાવ્યા. નિજ ચામે જાણે જોડા ખાંધવ, તે પાચાલી ન્યાંચ; અંતરીસથી એવે આકાશમાર્ગે આવીઆ ઋષિ ત્યાંચ." ૬૩-૬૬ પ્રા. કા. ની પંક્તિઓ છે. તેને બદલે ફા. માં વધારો :

પૂજા કરીતે આસન આપું હૈંકડે હરખ ન માએ,

દ્વપદ શુતાને શીઝે લગાડી, માનુભાવને પાએ.

તેણે શમે નારદ એમ આચરે, ધરમપુત્ર શુણ વાત.

તમે પાંચ વચે વીનતા એક રાખી નીશે(એ) પામશે પ્રા(પા)ત.

વક્તતા રાએ જુધીછર જોલા, આણી ગન્યાન વીવેક,

અચ્ચો પાંચ બ્રાંતનું સાંભળયો રૂખીજી, (મન) સદા થીર છે એક.

રાએ તણાં એવાં વચન સાંભળીને, જોડ્યા મન આહ્યાશ (ઉદાસ)

એક ઉપદેશ તુજને કહું રાજ, પુરાતન અ(ધ)તીહાસ;

કડવું ૨ બું

રામ કેશરો.

ઢોપલી સાથે રહેવા સંબંધી નિયમ અને પ્રતિજ્ઞા.
 અપિ વૈશંભાયન ઊચરે, રાય જનમેજ્ય અવશ્ય ધરે:
 “ સૌથી ઉત્તમ પ્રમ મને પૂછીયું રે. ”

દાળ.

ઉત્તમ પ્રમ પૂછ્યું તેં રાજ ! તેનો કહું મહિમાય ૫૫
 પરાક્રમ તુજ પૂર્વજનાં સૂચતાં, પાપી પાવન થાય.

આગે શંખ(સુંદ) ઉપશંખ(સુંદ), એઅ કુતા તેણે તપ માંડે જઈ વંન;
 ઉગ્ર જપ દેખી આ(અ)જ આવા, માગો વછ(ત્સ) વરદાન.
 વચન શુણીને બ્ર'(બ્ર)હ્માને વેગે, તતક્ષેણુ કાગા ચરણે,
 સ્તુતી કરી માગા વર બેહુએ, અમ્યો કાષ્ઠથી ન પામું મરણ.
 પ્રમા કહે રે જે જનમ્યો પ્રાણી, કાલે તેહેન્યો નાશ,
 એ કારણુ રૂદે માંહાં ધરીને માગો વર એસ્યાશ.
 પછે બ્રાત બેહુએ વીચાર કરીને ધાતાશું બોલા ક્ષેવ,
 અમ્યો બ્રાત માંહો માંહાં વહી મરું, અન્યથી નહી અશ્વ(અવશ્ય) મેવ,
 એ વર મુજને આપો પીતાજી, અશતુ કહી ચાલ્યાં બ્રહ્માએ.
 પછે બ્રાત બેહુ આબ્યા શવ(સ્વ)સ્થાને, રૂદે માંહે હરખ ન માએ.
 ત્રીલોક મધે શુ(સુર)નર રાજ મુતી દૂખી કરી શરવ પ્રાણી.
 દેવે શરવે રાવ કરી બ્રહ્માને તારે ધાતા બોલ્યા વાંછી :
 તેજ તમારું આપો અમને આજ કરે એક કાજ;
 તારે તેજ સરવ દેવે મલીને આપું, કન્યા પ્રગટી ખેણુ મુઝાર.
 ત્રીલોકમાં તેહેનું નામ જ પરદું, સુંદર મુખ શોભાલ
 કર સંમપુષ્ટ કરી કન્યા બોલી, બહુમાથું તનકાલ.
 મુજને જે કાજે પ્રગટ કરી, તે કારણુ કાહો નીરધાર;
 બ્રહ્મા કહે : અતૂલાક માંહાં વીખે, શંખ ઉપશંખ બેહુતા દાર.

ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પાંડવ આવ્યા, કુંતા દૌપદી સાથ,
 લોક હરતીનાપુર કેરા, આવી વસ્યા સહ્યાત.
 મુગતાફલ કુસુમે વધાવ્યા, પ્રભાએ ધર્મરાજન;
 બ્રાત આરે રહે સેવા વિષે, સદા ધર્મ સાવધાન. ૬૦
 પ્રભ સરવને પ્રેમે પાળે, યુધિષ્ઠિર રાજન,
 દિવસ કેટલે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા નારાડ ભગવાન.

બન્યો બ્રાત જે બળાઆ કહીએ, ત્રીલોકના દમનાર,
 તું તાંહાં જન્મને મોહો ઉપજાવે જેમ તેમ થાએ જે નરધન.
 ત્રીલોક માંહાં પછે તાંહાંથી પરવરી આનંદ આણી મન;
 શંખ ને ઉપશંખ બેઠુ ભગવા રમે જ્ઞાંત વન,
 ત્રીલોક માંહાં આવી શહી જેનું વીજલડી મુખ ધ મ,
 શંખ ઉપશંખ તેહને બેઠુને દેખતાં, શમલ પ્રગટે કામ.
 પછે બેઠુ જણાએ ગ્રહો જૈનને ત્રીલ તમાનો પાણુ;
 તે અન્યેઅન વહેતા હવાં, બેઠુ જ્ઞાન માહો માન વાણુ.
 ત્યારે શંખ કેહે છે ઉપશંખને સાંભલ કહુ શન ઉાએ,
 મેં એ વરી, અલગો રહે પાપી એ ઘટ તપારી મ એ.
 ઉપશંખ વળતો એમ વહે રે : તું બ્રાત માલલ રે મેં એ;
 પ્રથમ શ(સ)હી મેં એને વરી, તારે કુત્રી રથાનકે હોએ.
 શ્રી મુખ બન્યો જણ ઉચરે રાએ બુધાધર આધાર :
 બેઠુ ન મુકે તે શુંદરી, પછે માંહાં બુધ અપાર.
 ગદાબુધ કરતા હવા ને શુભટ વીર વક્ષાત,
 શંક્રાંત ગણુ શમલ્યો કરીને તે ઉમે ગાગ્યા પાન.
 દુહબી વાગા દેવનાં મુખ પામ્યા શુન્દેશ;
 મારે પાંચમાં પાનતા ચડી શરદ્યા અર્ધે કલેશ.
 નારદ તણાં એવાં વાચેક શુભિની ગોત્યા બુધાધર રાએ;
 તમે રવ મી અમ પ્રતે કાહો તમે કરે સદા ઉપાએ.
 પછે નારદ કેહે બે મન ગમે તો કહુ એક જ પેર;

નારદજીએ કથા કહી દુષ્ટતનયાની લ્યાંય,
પરસ્પર પછી અવધિ કરીન રહ્યા ને ધર માંય.
કોઈ કોઈના ધરમાં નવ આવે, પ્રતિજ્ઞા કરી એહ;
બ્રહ્મચર્ય ધરી, વનકુલ પહેરી, વન બાર વર્ષ રહે તેહ. ૬૫

એ માસ ઘાદશ દિન દુપતી એક એક રાખો ધેર.
એમ અનુકરમે પાંચે જણાં ભેગવે દુપતી જે નાર;
અવધ વીત્યાં દુપતી કણે પ્રાણ નવ જાવું નીરધાર.
પંચાલીને વારા વાંસા કે જાશે એકા દંત,
તે બાર વરસ જે વેકશે કે માહાં ભયાંક વંત.
એવી પરઠણ કરીને નાનદ તાંહાંથી પલીઆ.
પછે રાજા કરે રજા જીધીદર ધરંમ મારગે બલીઆ.
એ કથા રહી એટલે સાંભળા જનમેજે રાએ;
રાજા કરે તાંહાં જીધીદર આનંદ અંગ ન માએ.

ઉદ્દેશ્યો.

આનંદ અંગ ન માએ કે અતે પ્રજા પાલે મહીપતી;
શાહાસ્ત્ર પુરાણ ને હરી નામ પલી ભજે શ્રી લક્ષ્મી પ્રતી.

કડવું ૨.

શ્રી રામ મંત્ર.

વૈષ્ણવપાએને રૂપી એણા, જેર મોહ્યા શુણુ જનમેજે રાએ
કહું જશ હરીનાં વાહાવાનાં શુણુ તાં પાતીક જાએ.

(આટલું લાંબું ઉમેરણ અહીં ન મહાભારતના મૂળ કથાક્રમને અનુ-
સરીને દ્રૌપદી માથેના પાંચે લાકડાના નાલગમનની પ્રતિજ્ઞાનો વિશેષ સ્ફેટ
કરે છે, પરંતુ તેના વર્ણનમાં કંઈ રસ કે અલંકારાદિની કે વાણી છટા ની
ખુબી જણાતી જ નથી, તેમ માપમાં પણ કાંઈ પ્રમાણ જ રહ્યું નથી. પ્રેમા-
નંદનું કાવ્ય પોતાને નામે ફેરવવા મન કરતાં વિપ્ર વક્ત્રભે રસ્તે જવું
આ ઉમેરણ ટાંચલા જેવું કરેલું છે)

અર્જુનનો પ્રતિજ્ઞાબંધ.

પરશ્મ વારો વડીર તણે, ધર્મરામ મુળણ;
મધ્ય નિશાએ દિજ એક આળ્યો, કરતો મહા ભુંબાણ.
“ ધાઓ, ધાઓ રે ” ઋષિજી બોલે રાજદારે કરે સોર:
“ મુજ મઠ રથડી ધેનુ લઈને હમણું જાય છે ચોર. ” ૭૦
અર્જુને શ્રવણે સાંભળ્યો મહામુનિનો સાદ.
“ ઋષિની રક્ષા કરવા જાજી, ચોર કરે હિપાધ. ”
અર્જુને ત્યાં આશુવં જોયાં, (તો તે) અંતઃપુર મોઝાર;
બુધિહિનના ગૃહ વિષે રહ્યાં, કરવો કવણ પ્રકાર ? ”
દ્વાદશ વર્ષ વન મનમાં ઇચ્છી, શસ્ત્ર લઈને ધાયો, ૭૫
હડમડ દોટડી કાઢી રાજ, જઈ ચોર કર સાહો.
તરકરે મારી, ધેનુ લીધી, ઋષિને જઈ આપી;
પારશ્વ મન પરતાયો પછીથી: “ અંગ અવિદ્યા બાપી.
“ ભલું બ્રાહ્મણનું કાર્ય કર્યું છે ક્ષત્રિય ધર્મવિભાગી. ”
એવું કહી વન જાવા અર્થે સર્વની આગા માગી. ૮૦

૬૧ ફા. તણે છે. ૬૭ પ્રા. કા. જુમરાણ. ૬૮ ફા. બોલ્યા. પ્રા. કા. કરતો.
૭૨ ફા. કરે છે ભિતપાત. ૭૩ પ્રા. કા. હવે કરવો કાણ ૭૫ થી ૮૦ ને બદલે
ફા. નો વધારો:

પછે વીત્ર પ્રતે અરજુન કહે રે ધીરજ ધરો ભુદેવ;
કાલે જો તમને આણી આપાશ, શત વચન તાંહાં એવ.
વડ ભાત તણે ઘેર શેહે(શ)સ્ત્ર માહારાં છે જતાં મુજને હાંણ,
દ્વાદશ વરશ ભોગવવાં પડશે, રૂપી માંતો સહી નીરવાણ.
તારે વીત્ર એહવું સાંભલીને આકંદ માંડુ અનંત;
જો જાહે કરતાં વીલંબ કરે નવ ઘટે તુજને એ મત.
દીજ તણું એવું વાએક સાંભલીને પછી વીમાંચ મન માંહે;
અખે (ચકુઓ) વસ્ત્ર વીંટી નર જે, આવો નુ(ત)પના ધર મારે.
અજ અહીં કપીધજ તતકાલ આવો બાહાર;

વનમાં પ્રવાણ અને જે સ્ત્રીઓ સાથે ભ્રમ.

પછી આગા લેઈ વન વિષે સહી ચાલિયા અરજીન,
વિગ્ર અનેક મલા મારમમાં, સાથે લીધા તતક્ષણ.

ભગવત કેરું રમરણ કરીને ભગવાં ધરિઆં કાય,
વન ફરતા ને તીર્થ કરતા, સાથે ઋષિસમવાય.

એ પ્રકારે બહુ તીર્થ કીધાં, દાન અપરિમિત સાર. ૮૫

ભવિષ્ય પદાર્થે અરજીનને વરી ઉલુપી નાર,
ચિત્રાગદનું પાણીગ્રહણ કીધું, અતિ રૂઠું મન ભાવ્યા.

શેષ નાગને શ્વશુર કરીને, મણિપુર માંહી આવ્યા,

પછે રથ ચઢી ધાઓ તદા, એક હેલાં માત્ર મોઝાર.

પારથનો શબ્દ શ્રવણે સંભિગ્નતાં, જાણે ગડગડો આકાશ;

શુ(સુ)રભી તજી તણકર ગમ્યા, મન શમય ધરતા ત્રાસ.

ને ધેનુ લઇને શમરખી, હવે પધારો રૂપી દેવ,

ધેનુ લઇને પાછો વધ્યો વીગ્ર તાર્હાં તતજેવ.

રૂપીએ આશરવાદ દીધો તુજને હજો રંજીકલ્યાણ;

પાએ ભાગીને અરજીન આવ્યો, ધરમ કને નીરવાણ.

કર શમપુષ્ટ કરીને આગા માગી વન જવા અરજીન,

વહે જીધીદર ગૌપ્યકાર જે દોષ નહી અરજીન.

ત્યારે પારથ કહે નારદનું વાએક કેમ ઉવેણું શાર;

ત્યારે રાએ કહે કુશલ જઇ આવો, આપણે મેહે દુવાર.

ઉપરની પ્રા. કા. ની પંક્તિઓને બદલે આ વધારો કેવળ કવિત્વહીન છે, એટલું જ નહીં પણ નરવીર અર્જુનની કાયરતા દર્શાવી તેના શૌર્યને ઝાંખું પાડે છે.

૮૧-૮૨ ને બદલે પ્રા. કા. : “ પછી પાર્થ વનમાં ચાલ્યા, હર્ષ ધરીને મન; ઋષિ મળ્યા હરિને વાટમાં, સાથે બહુ ઋષિજન. ” ૮૩ પ્રા. કા.-સાથે ૭ ઋષિ-રાય. ૮૫ દાન-પ્રા. કા. પૃથ્વીનો કાલ્યો પાર. ૮૬ પ્રા. કા. ભવિષ્ય પદાર્થ વ-ન વિષેથી, વનિતા વરીઆ સાર. ૮૭ થી ૮૮ ને બદલે પ્રા. કા.-“ પંચતીર્થની

અબ્રુવાહન સુત પ્રકટયો, પારથ થકી અવશ્યમેવ,
 આસા માગી ત્યાં થકી, ચાલ્યા પંચકૂપ ભણી ખેવ. ૬૦
 શાપ થકી ગ્રાસા મૂકાવી, પંચકૂપની જોહ,
 મુંદર રૂપ ધરી સહુ ચાલી, સ્વર્ગ વિષે તિહાં તેહ.
 પારથે પછી તીર્થ બહુ કીધાં, પ્રથવીમાં જે હોય,
 અવધિ વનની થઈ પરિપૂરણુ, વોળા દ્વિજ સરવ કોય.
 આપ આપણે આશ્રમ આવ્યા, દેતા અઃશીર્વચન. ૬૫
 તવ પ્રભાસ તીન્ય વિષે આવ્યો, કુત્યા કેરો તનઃ
 કપિષ્વજે અવગાહન કરીને સમરા જગજીવનઃ
 તમ કૃપાએ તીરથ સહુ નાહ્યો, આપો મુજ દરશન.

વણણ.

આપો મુજ દરશન પ્રભુ ! તેં લાડ પાલ્યાં અમ તણાં રે,
 કરે જોડી અર્જુન રત્નતિ કરે, ભક્તવત્સલ અરદ વહે ઘણા રે. ૧૦૦

કંડવું ૩ જી.

રાગ સામેર'.

કૃષ્ણ અને અરજુનનું મિલન.

વૈશંપાયન વાણી વડે, સુણ જનમેજય રાય !

પારથ રમણ કરે પ્રભુનું મનસા શુદ્ધ વન મંચ.

ગ્રાહ ઉદ્ધારી, શોક સમૂળો ગપ્પો; ઉલ્લીપીશ્વ' ચત્રાગદા વરીને એક પુત્ર ત્યા આપ્યો.
 શેષ નાગને શ્વસુર દ્રીને ત્યાથી થયા વિદાય; તેર વર્ષ માર વનમાં રહેલું, એલું
 કહીને ભય. ગ્રાહ ઉદ્ધારી, ત્યા ફરી આગ્યા વળી ગયા મણિપુર મોઝાર.
 ૮૬ તેને ૭ પ્રા. ૬૮ ત્યા હર્ષ થયો રાજદ્વાર. ૯૦ થડી ૭ પ્રા. ૬૧ અર્જુને
 તેણી વાર. ૯૧-૨ પ્રા. ૬૨ મા પ્રકારાન્તરે ઉપર આવી ગઈ છે. ૯૧થી ૧૦૦-૪ પ્રા.
 ૬૩ માઃ-“વળી તીર્થ અપરિમિત કર્યાં, કાઢ્યો પૃથ્વીનો પાર, વર્ષ વનમાં થયા પૂરણ,
 ડ્રી પ્રતિજ્ઞા જોહ. વિદાય કીધા ઋષિમાત્રને, જે સાથે હતા તેહ. આપ આપના

હર્ષે હરિતં સ્મરણ કરતાં, ચતુર્ભુજ ત્યાં આવ્યા;

અર્જુને અવિનાશી દીક્ષા, મનમાં મોહન લાવ્યા.

અન્યો અન્ય મળ્યા અતિ હર્ષે, દેતા આર્ષિંગન;

૧૦૫

કર જોડી કરી પ્રદક્ષિણા, માયા ધરી અર્જુન.

તે સમે શ્રી કૃષ્ણ પૂછઃ “ સુણ પાંડુકુમાર !

ઇન્દ્રપ્રસ્થથી કેમ આવ્યા ? કહો મુજને વિસ્તાર. ”

અર્જુને તાં અથ ઇતિ વારતા, કહી સરં વસ્તારી :

“ વધી જગના મનની વાત જાણો, પ્રીતો શ્રી મોરારી. ”

૧૧૦

એમ કહીને રતુંત કાધી પાર્યે વારંવાર.

સત્ય વચન સૂણી અર્જુન કેરું, મન રીઝયા વિશ્વાધાર.

ગિરિનાર ઉપર કૃષ્ણ અને અર્જુનનું આવમન.

પછી તિહાંથી મંચર્યા અર્જુન ને વિશ્વાધાર

પ્રભાસપાટણ આવિયા જિહાં સરસ્વતી છે સાર.

તિહાં થયી પ્રભુ પરવર્યા, તીર્થ કરી જદુરાય,

૧૧૫

આશ્રમ ગયા, અર્જુને દઇ આશિર્વાદ. શુભ વચન ઋષિનાં સાંભળી, હરખ્યા મન
આદહાદ. અર્જુનના મનમાં કંપજનું છે, કૃષ્ણ મળ્યાને કાડઃ દ્વાદશ વર્ષે રહ્યા વન
પૂરણ, કૃપા શ્રી રણભેડ. નાર ચતુરું દર્શન કરવા અર્જુન દ્વારકા જાય વૈશાખ વન
વાણી વહે તું સુણ જનમેજય મથ ! વલણ સુન જનમેજય રાય ! તું પાર્ય
વનવાસ પુરણ થયા રૈ; પછી દ્વારકા વિષે અર્જુન કૃષ્ણ મળવા ગયો રૈ.
૧૦૫ કા. પરસ્પરે મલીઆ મોહન દેતા આર્ષિંગન ૧૦૬ માવા પ્રા. કા.
ભાવ. ૧૦૭ થી ૧૧૦ ને જાહે પ્રા. કા મા આ પક્ષિઆ છે:-કુશલ વાર્તા
અર્જુનને, પૂછતા પર પ્રશ્નઃ “ બાર વરસ વનવાસ રહીન શાં કર્યા તે કર્મ ? ”
પછી પાર્ય -દે વળતા જુઝમ જોડી હાયઃ “ જનના મનની વાત જાણી,
સ્વામી શ્રી જદુરાય ! તમારી કૃપાથી પ્રભુજી ! મં તીર્થ પ્રીયા જાણ; અવ-
તાર સાર્યક થયા મારો, સાંભળો શારંગપાણ ! ” ૧૧૦ પ્રા. કા. અપરમ-
પાર. ૧૧૨ મન રીઝયા-પ્રા. કા. હરખ્યા. ૧૧૩ વિશ્વાધાર પ્રા. કા. અવિ-
નાશ. ૧૧૪ આવિયા પ્રા. કા. વિષે આવી. જિહાં પ્રા. કર્યા સરસ્વતીનિવાસ,
૧૧૫ પ્રા. કા. વર વર્યા. ૧૧૬ પ્રા. કા. ગઢ જાણી તે જાય. ૧૧૭ તેં પ્રા. કા.

અર્જુનને તીર્થ કરાવવા ગિરિનાર ભણી તે જાય.
 તે તીર્થે અવગાહન કીધું પાર્થસાં ભગવાન.
 પંડી દામોદર કુંડે મહી વહી કીધાં શુભ સ્નાન.
 અર્જુનની અવધિ થઈ પૂરણુ તે સ્થળે નિરધાર;
 તીર્થે સર્વ થયાં પરિપૂરણુ, વહી ગયાં વર્ષ જ વ્યાર. ૧૨૦

સુભદ્રાના વિવાહ સંબંધી કૃષ્ણની શુભિ.

પ્રકટ થાવા પાર્થે મન વિમાશિયું તે કામ.
 કૃષ્ણ કહે: “ એક વર્ષ રહો આવી અમારે ગામ. ”
 ભગવંતના મન વિષે છે: ‘ ભગિની સુભદ્રા;
 અર્જુનને તે વરે સહી, તો કારજ શુભ થાય.
 વિવાહ કર્યાનું મન પ્રભુનું પશુ નવ જાણે અર્જુન. ૧૨૫

પંડી અર્જુન કૃષ્ણ સંમય્યાં આવિયા સ્વસ્થાન.
 વાટે જાતાં પાર્થે પ્રત્યે વહે જગદાધાર:
 “ અર્જુન ! એક કહું તે કરજો તમો ત્યાં નિરધાર,
 “ અવધૂત રૂપ, અતીત ઘર્ષ, રહેજો નગર મોઝાર.
 “ સાવધ થાં ભેખ રચવો ”, શીખ દે મેઘસાર. ૧૩૦

“ રખે કેા આગળ જાત પ્રકાશે, લોક માનશે ત્યાંના,
 “ અવધૂત રૂપ ધરી તાપસનું તમે રહેજો ત્યાં જાના.
 કાંઈ કારજ તમારું થાશે, ” એમ વહે શ્રી નાય.

ત્યાં સહ તીર્થે મળી રહી. ૧૧૮ પ્રા. કા. દામોદર કુંડે વિષે જઈને કર્યું. અર્જુનને
 સ્નાન. ૧૧૦ પરિં ૧૧૦ પ્રા. કા. ત્યાં પૂરાં. ૧૨૧ કા. પંડે પ્રગટ થયા તે પારથ.
 ૧૨૨ વર્ષે ફા. વાર. ફા. તમે અમારે. ૧૨૩ ફા. કૃષ્ણજના. ૧૨૪ પ્રા. કા.
 અર્જુન તેને જો વરે તો. શુભ ફા. રૂં. ૧૨૪-૫ ને બદલે પ્રા. કા.:-શ્રી કૃષ્ણજના
 મન વિષે વિવાહ કર્યાનું મન; અભિલાષ હરિને મન જણા, તે ન જાણે અર્જુન.
 ૧૨૬ આવિયાં પ્રા. કા. જવાને નિજ ગામ. ૧૨૭ વહેં પ્રા. કા. વહી સુંદરસ્થામ.
 ૧૨૮ પ્રા. કા. અર્જુન એક કહું હું તુજને તે કરજો નિરધાર. ૧૨૯ અતીત પ્રા. કા.
 અતિથિ. ૧૩૦ આ પંક્તિ પ્રા. કા. માં નથી. ૧૩૧ પ્રા. કા. રખે વાત પ્રકાશે

અર્જુન મનમાં સમજાયા: “એ સુભદ્રાની વાત.”
વાત કરતાં દ્વારિકામાં આવિયા જહુરાય.

અર્જુન ડેરી આગા માગી પ્રભુ મંદિરમાં જાય. ૧૩૫
ગામ પાદર રહ્યા પારથ ધરવા અતીતનું રૂપ,
વૈશંપાયન વાણી વહે: ‘તું સુણુ જનમેજય બ્રૂપ !’

વચ્ચ.

બ્રૂપ ! સાંભળ એકચિત્તે પાર્થનાં પરાક્રમ બહુ રે,
ધનંજયે જે સ્વરૂપ લીધું, તે કથા માંદી કહું રે. ૧૪૦

કડવું ૪ થું.

અર્જુનનો અવધૂતવેષ.

રાજ સામેરી.

વૈશંપાયન વાણી વહે: શુણુ જનમેજય રાજન ! રે,
પરિવ્રજા પુરમાં ગયા પછી, પાર્થ વિમાસે મન રે:
‘હાવાં હું જઈ સહી પુરી દ્વારિકા મોઝાર રે.’
સ્વરૂપ સુંદર ધર્મ તાપસ રાય ! તું અવિધાર રે,
અદ્ભુત જોગી બન્યા પારથ, સંન્યાસી, મહંત રે. ૧૪૫

કરતા. ૧૩૭-૪૦ એ પંક્તિઓ કા. માં ૧ થી. ૧૩૬ કા. મંદિર તાંદાં.
૧૩૭ પ્રા. કા. પ્રત ૨. “પાદર” “પધારી” પણ તે યુક્ત નથી: કારણ
અર્જુન દ્વારિકાની લાગોળ-પરામાં નિવાસ કરે છે, એમ આગળ જણાશે.
૧૪૧ કા. માં કડવું ૪ થું એ વિભાગ અહીં નથી પણ ત્રીજું કડવું આહ છે
અને ૧૪૧ મી પંક્તિ એ નથી, તેમ આખા કડવામાં બધે સ્થળે ‘રે’ પૂરક પણ નથી.
૨૪૦ ગયા કા. આવીયા. ૧૪૩ કા. હાલે સ્વરૂપ સુંદર ધરતો સહુ કોઈએ ન પ્રીતે
અન. ૧૪૪ કા. માં નથી. ૧૪૫ અદ્ભુત-કા. ને પ્રા. કા. પ્રત ૧. “અવધૂત”

વિશ્રુતિ સર્વોગ ચઢાવી, સાધુશિરોમણિ સંત રે.
 આવનાચંદન કર્યા દ્રાદશ, તેજનો નહીં પાર રે,
 જટા બાંધી મસ્તકે, વીંટયું પીતાંબર સાર રે.
 ભગવાં વસ્ત્રની ગાંઠડી છે. વ્યાધાંબર, ગજચરમ રે,
 રૂદ્રાક્ષ જડી એક હેમમાળા અંગે સોહે પરમ રે. ૧૫૦
 પીતાંબરનો ક'છ કાંછિયો. માળા મેખલા સાથ રે,
 ભસ્મગેળા શંખ ન ઝોળી, માંહે મૂક્યા નાથ રે.
 વળી વ-તુ બીજી જોગી કને છે જોગમાર્ગની જોહ રે,
 યોધી પુસ્તક. મુદ્રિકા, કંકણે ભરી ઝોળી તેહ રે.
 હેમકડાં છે કર વિષે કંઠે માદળીયાંનો હાર રે, ૧૫૫
 વિરાળ છાતી, નાંખ રાતી, અરણ્ય રંગાકાર રે.
 હેમ વસ્ત્ર એક જરકશી મસ્તક વીંટયું ચોફર રે.
 કર્ણ ઉપર મૂક્યો હોગો, રહી કટકતી જરીના સેર રે.
 જટાએ માળા ભરાવી સૂત્રની તે હોય રે;
 અમર સહુ અંતરિક્ષ રહીને અર્જુનનું કૌતુક જોય રે. ૧૬૦
 કર વિષે પીંછી ગ્રહીને આવો તત્પર થાય રે,
 શ્રી કૃષ્ણજીનું સ્મરણ કરીને કરવડો કર સાથ રે.
 પાવડી ઉપર ચઢ્યા પારથ, હાથમાં છાં લાલ રે;
 ત્રૈલોક્ય કેરું તેજ આતી રહ્યું પારથને લાલ રે,

પરંતુ વર્ણન અવધાનમાં અલૈકિક જ્ઞાન યતું હોવાથી “અદ્યુત” પાઠ યોગ્ય છે.
 ૧૪૮ ‘વીંટયું’ પ્રા. કા. પ્રત ૨ : ‘વિદ્યુત’ પણ તેથી વાક્યરચના કુર્ધટ થાય છે અને
 અન્વય તાણીતુસીને ખેલકડવા પડે છે. ૧૫૦ જડી ફા. છે. ૧૫૩ ફા. કણે છે. ‘જોગી
 કને છે’ પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ : “ઝોળી માંહી.” ઉપરની પંક્તિમાં “ઝોળી માંહી”
 એ શબ્દો હોવાથી પુનરુક્તિ ટાળવા “જોગી કને” યુક્ત છે. ૧૫૪ ભરી પ્રા. કા.
 ભર્યા. ૧૫૬ અરણ્ય ફા. તે રંગ પાકાવ. ૧૫૮ પ્રા. કા. મૂક્યાં ઝોળાં જરસેર. ૧૫૯
 પ્રા. કા. જટામાં માળા ધારી સૂત્ર કેરી સોય રે. ૧૬૧ પ્રા. કા. પીછાં ધરીને. ૧૬૨ ફા.
 કરડુઓ કર સાહીઓ રે. ૧૬૪ પ્રા. કા. ચઢી છઠી કર લાલ રે.

અવધુત જોગી દેખીએ જાણે અનંગનો અવતાર રે; ૧૬૫
ત્રિપુણ, ત્રિવેક લલાટ ઝગકે અધ ચંદ્રાકાર રે.

દ્વારિકાગમન, અને લોહકુટુબ.

દ્વારિકા ભણી મંચર્યા પાર્થ કુંતીતન રે.
સ્વરૂપ જોઈ અતીતનું, સહુ અમર કહે ધન્ય ધન્ય રે.
માણુ માણુ ચાલે ખાતો, ભરે હળવા ડગ રે,
મનુષ્યના શા આશરા? તે દેખી મોહ્યા ખમ રે. ૧૬૦
ગોવાળીઆ ગઉ સહિત મોહ્યા, પશુ મોહ્યાં હાર રે,
ખાવાજીનું સ્વરૂપ દેખી, રહ્યા ચરતાં ચાર રે.
અર્જુન આવી ઉભા રહ્યા, નગર કેરે દાર રે,
ખાવાજીનું સ્વરૂપ દેખી, મોહ્યો સૌ મંસાર રે;
પ્રજા સહુ મનમાં વિભાસે: “કૈલાસનો એ જીવ રે! ૧૬૫

‘શકે ઈંદ્ર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુએ સર્વથા ધરીયું રૂપ રે.’
જે આવે તે ઉભો રહે, ખાવાનું કરે દર્શન રે.
નરનારી આવે વધાવે મુક્તાપુષ્પપદ્મન્ય રે,
ચિત્રની પેરે સહુ કા જુએ, મુખે નવ ખોલાય રે:
‘ક્યાંથી આઆ? ક્યાં જશે?’ એમ કોઈએ નવ પૂછાય રે. ૧૬૦

વક્ષણ.

કાએ મુખ ખોલાય નહીં, ત્યાં મન્યા ઝાઝા લોક રે,
દર્શન કરવા ખાવાજીનું પ્રજા જિભી થોડે થોડ રે.

૧૭૦ ખમ કા. ખમ રે. ૧૭૬ કા. કોઈ કેહે જામ વીરનું સત્વથા ધરીજ દીસે
રૂપ રે. વક્ષણ અને ૧૮૦-૮૧ કા. માં નથી, પણ કડકે બદલાઈ હોવાથી તેની જગર
જ. જોહરી પ્રા. કા. માં નથી. ૧૮૩ પ્રા. કા. માં દરેક લીટીને છેડે ‘રે’ છે પણ

કડવું ૫ મું.

હોડનો સત્કાર અને નિવાસનું નિમંત્રણ.

સખ જોડી દોઢરી.

વૈશંપાયન વાણી વરે: જનમેજય ! અવિધાર,
પુરદારે આવેજી જીભા, અતીત હુવા સાર.
પ્રજા સરવે જોવા મલી જીભાં બાળક ને નરનાર. ૧૮૫

સર્વકો મોહ પામિયાં માનવ દારિકા મોઝાર.
જેણે જોયા તે સરવે મોહ્યા, જાહવનો જે સાથ.
ચિત્રની પેરે સહુકો જીભા રહ્યા જોડીને હાથ.
તેવામાં એક જાહવ આવ્યો, વૃદ્ધ તેની કાપ,
તે તો કર જોડીને લાગ્યો બાવાજીને પાપ. ૧૮૦

પ્રદક્ષિણા કરી, પગે લાગ્યો, હરખ ધરી મન સાથ,
સંન્યાસીએ સેવકને શિશ મેલ્યો અભયી હાથ,
પછી બાવાને સહુકો નમિયા, પરમેશ્વર રૂપ જાણી,
'સુખી રહો' 'સુખી રહો', બાપુ ! આવો બોલે વાણી.
આરે વંચ્ય જઈ ચરણે લાગી, હરખ ધરીને મન. ૧૮૫

પરરપરે સહુ કરે વારતા: "લાગ્ય આપણું ધન્ય."
કો કહે: 'એ જોગી જનમ ચક્રી, કો કહે એ ક્ષત્રિય રૂપ.
અથવા અમર આવ્યો ભૂતલ એહવું ધરી સ્વરૂપ.

ફા. ત. પ્રતમાં નથી. ૧૮૪ હુવા-પ્રા. કા. 'રૂપે.' ૧૮૫ પ્રા. કા. પ્રજા સહુકો
જોવા જીભા. બાળક ફા. લોક. ૧૮૭ સરવે-પ્રા. કા. 'સહુ'. જે ફા. સહુ ૧૮૮ 'જોડે'
-પ્રા. કા. 'જોડી' ૧૮૯ થી ત. નો પાઠ સરૂ છે. ૧૯૨ ત. પ્રા. કા. ફા. શિશ કપર
પ્રા. કા. 'સંન્યાસીએ સેવક શિરપર અભયી મુકયો હાથ રે' ત. મેહેન્દો
હાથ. ૧૯૩ ત. નગ્યા છે ૧૯૪ બાપુન પ્રા. કા. લ્યાં બાવા જી જોડ્યા વાણી.
૧૯૫ ધરીને ત. કરીને. ૧૯૬ ત. મન મન આપણાં લાયક. ૧૯૭ ભૂતલ

વળતા વાણી બોલ્યા બદલ, કર જોડીને ત્યાં:

“ કહો બાવાજી ! ક્યાં થકી આવ્યા ? (ક્યાં) બાવાની ઇચ્છા ? ૨૦૦

કોણ અભિધાન બાવાજી ! તમ ? ક્યાં કહીએ સ્વસ્થાન ?

આ પૂરમાં કેમ કૃપા કીધી ? જીએ કહીએ ભગવાન ! ”

અભુતની અભિલાષા અને દ્વારિકામાં પ્રવેશ.

મધુર સ્વરે બાવાજી બોલ્યા: “ અતીતને શાં ધામ ?

અવધૂત, જોગી, કે સંન્યાસી, બાવાનું શું નામ ?

પ્રભાસપાટણ થકી હું આવ્યો, તીર્થ તણી ઇચ્છાય, ૨૦૫

સરવ તીરથ કરવાં પૃથ્વીનાં, એવું મુજ મન થાય.

ગોમતીજના સંગમ વિષે નાહાતાં સાંભળ્યું મેં નામ,

ધણું ભાવિક પ્રગ્ન અહીં છે, અતીતનો વિગ્રામ.

તે માટે હું આવ્યો આહીં, રહેવા આતુર્મસ;

અભિલાષ મનમાં ધણો છે, રહું ગોમતીજ પાસ. ૨૧૦

મઠ પુરી દારિકા માંહે, કરી મઠી ભંધન,

ચાર માસ રહેવાની ઇચ્છા. ” બાવા બોલ્યા વચન.

પ્રા. કા. ભૂતજ ધર્મને એહવું રૂપ દે. ૧૯૬ ક્ષત્રિય રૂપ-પ્રા. કા. એ ભૂપ. ૨૦૧ ફા.બા-
વાજીનું. પ્રા. કા. (કોણ) અભિધાન શું બાવાજીનું ? ક્યાં કહો સ્વસ્થાન દે ? જરૂર
જાહેવોનો જ આ પ્રશ્ન હોવાથી અને બાવાજીને ઉદ્દેશીને જ આ લીટી બોલાવલી
હોવાથી જ પુરૂષને ઉદ્દેશીને આ પાઠ અર્થયુક્ત નથી, તેમ ૨૦૧ લીટીથી જણાય
છે, કે પ્રશ્નપર પરા ચાલુ જ છે, તેથી વચમાં બાવા પોતે નરપૃથ્વતાથી ઉત્તર
આપે છે એમ સમજી શકાય છે. ૨૦૨ કીધી ત. કરી. જીએ-પ્રા. કા. ‘તે કહો શ્રી ભ-
ગવાન દે;’ ફા. તે કહીએ ભગવાન સ્વીકૃત પાઠ એટલાથી પ્રત્યુત્તર ન આપવા વિનવિ
કરતો હોવાથી જ્ઞાસાની પરાગ્રાષ્ટા દર્શાવે છે, માટે તે વિરોધ યોગ્ય છે ૨૦૪ પ્રા.કા.બાવા-
જીનું શું; ફા. મા નથી. ૨૦૬ તીરથ ત. સ્થિર. કરવાં ફા. ત. કર્યાં. પ્રા.કા. પૃથ્વી પર.
એવું ફા. સંજ્ઞા કહી ન જાય. ૨૦૭ ફા. આહા ગોમતી તીરથ નાહો તાંહાં, મેં
સાંભળું નામ. નામ ત. મન. ૨૦૮ ઘણું પ્રા.કા.પ્રત ૨: ‘ધન્ય ભાવિક જગ છે અહીંનું’.
‘જગ’ ના કરતાં ‘પ્રભ’ પઠ વધુ સારો છે. ફા. અહીંની. ૨૦૯ ફા. આવ્યો કે જ તે
માટે પ્રા.કા. ‘એમ સાંભળી.’ ૨૧૦ ફા. ગોમતીજને. ૨૧૧ પ્ર. કા. મોટા મઠ. ફા. અમલમ.

એવી વાણી ભણીને સહુ લોકો હરખ્યા મનઃ

‘ એ મંચાસી પૂરમાં રહે, તો ભાગ્ય આપણું ધન્ય. ’

“ સુખે રહો પુરમાં બાવાજી ! સરવ તમારાં ધામ; ૨૧૫

અમ સેવકથી સેવા થાશે, તેય કરીશું સ્વામ !

ધન્ય ભાગ્ય દારામતીનું, (જ્યાં) તમે ધાર્યા અરણ્ય,
તમારું દર્શન કરતાં થાશે પવિત્ર ચારે વરણ્ય. ”

એવું કહીને ગયા તેડી, બાવો આગળ થાય;

લોક સરવ સાથે હીડે , જદવ માત્રનો સમવાય, ૨૨૦

સેવા માંહે સહુ સજ્જ રહે, મનમાં ભર્યા ઉમંગ;

દાસત્વ કરીને ચાલતા કો બાવાજીને સંગ.

સમગ્ર જદવ છે સાથે આગળ નગર મોઝાર,

વાંકા વળી વળી લોક નગરનાં કરેજી સહુ નમસ્કાર;

જે જે શેરીએ ગયા જોગી, અવધુત, ચતુરસુભજી, ૨૨૫

નમે માનવ માત્ર સહુ કોઃ-‘બાવા ! નમો નારાયણ !’

એમ કરતાં તે આવીયા, જ્યાં જદવનો નિવાસ,

અવધુત કેરે સ્વરૂપ જાઈ, પામ્યા મન ઉદ્ધાસ.

વલણ.

ઉદ્ધાસ સહુકો પામિયાં બાગક, વૃદ્ધ ને નર નાર રે,

વૈશંપાયન કહે જનમેજયને: ‘બાવો રહ્યા નગર મોઝાર’ રે. ૨૩૦

ક્રીં-પ્રા. કા. કા. “કર્ણ છે બંધન.” આગામી સંબંધથી જણાય છે, કે અંજીન મદી બંધાવે છે, તેથી સ્વીકૃત પાઠ યોગ્ય સૂચક હોવાથી વિશેષ ગ્રાહ્ય છે. ૨૨૩ પ્રા. કા. સહુ લોક. ૨૧૪ પ્રા. કા. આપણો. ૨૧૫ કા. આ સરવ. ૨૧૬ તેજ પ્રા. કા. તેણે કર્યું કામ. ૨૧૭ પ્રા. કા. પ્રણુ જ્યાં. ૨૨૦ જદવ પ્રા. કા. ‘જદુ’. ૨૨૧ સહુ-પ્રા. કા. ‘સહુ સજ્જ થયા.’ સજ્જ રહે કા. સજ્જનો. ૨૨૨ પ્રા. કા. બાવાજીની. ૨૨૪ પ્રા. કા. કરે. સહુ પ્રા. કા. બાવાને, ત. માં નથી. ૨૨૭ બાવા-પ્રા.કા. ‘કહી, બાવા જય નારાયણ’ ૨૨૮ પ્રા.કા. અવ-

કડવું ૬ કું.

અરજીનનો દારકામાં લોકસત્કાર.

રાગ સારંગ.

વૈશંપાયન વાણી બોલ્યા: સૂણુ જનમેજય રાયજી;
 બાવોજી પુર વિષે પધાર્યા, સેવા ઘણી ત્યાં થાયજી.
 કોઈ એક જાદવ જળ જઈ લાવ્યા, કો લાવ્યા આસનજી;
 કો પુષ્પ પરમ વિધિનાં લાવ્યા, કો લાવ્યા ચંદનજી,
 જરકરી છે જનમ તકિયા, ગલેચા પાથરતાજી; ૨૩૫
 અવધુત જોગી ખેડા આસને, સેવક સેવા કરતાજી,
 પૂજા અર્ચા સરવેચ્છે કીધી, હર્પ ધરીને મનંજી.
 ઘણી સ્વાગતા કરી બાવાની, કરાવે ભોજનં જી;
 ભોજન કરી બાવોજી ઉઠ્યા, આવ્યા ફરી આસનજી,
 સંયુક્ત તાંબુલ ખીડાં લાવ્યા: “આરોગીએ સ્વામીનજી ?” ૨૪૦
 બાવોજી તાંબુલ આરોગે, હૈડે હરખ ન માયજી;
 સમગ્ર સેવક છે સેવામાં, જાદવ જે કહેવાયેજી.
 કરે જોડી કો આગળ ઉભા, પાનપાત્ર કો સાહેજી,
 શીતલ વાળા વીંઝણા કરીને, જિભા નાંખે વાયજી;
 પરસ્પરે સહુ કરે વારતા: ‘લાગ્ય આપણાં ધન્યજી, ૨૪૫
 એ પરમ સુહરત આવ્યા પૂરમાં જોગી જનજી.’

મૂલતુ: કું ૩૫. મન-પ્રા.કા. ‘અતિ’ ૨૩૦ પ્રા. કા. માં ‘વિષ્ણુ પ્રેમાનંદ કહે કથા
 બાવો રહેશે નગર મોઝાર રે; પ્રા. કા. પ્રત ૨: ‘વૈશંપાયન કહે કથા, હવે
 રહેશે નગર મોઝાર રે.’ કડવું છ કું. રાગ ધંનાશી. ૨૩૨ વાણી ફા. એણી પેરે.
 ૨૩૩ જળિ-ફા. પ્રા.કા ‘જળ લલ્લ આવ્યા.’ ૨૩૫ પ્રા. કા. જરકરીના. ગલેચા ફા.
 જલેચા. ૨૩૬ ફા. આસન પર. ૨૩૭ પૂજા ફા. આ જોગી પુર મધ્યે આવ્યા તો
 ભાગ્યે આપણાં ધનજી. ૨૩૮ બાવાની-પ્રા. કા. ‘બાવાજીને.’ કરાવે પ્રા. કા. ક-
 રાવ્યા: ૨૪૨ છે ફા. કરે છે. ૨૪૬ સુહરત પ્રા. કા. ‘મૂર્તિ.’

જાદવ સહુની સેવા દેખી, અર્જુન હર્ષ ન માયછ.
આત્મા ભાગી આપ આપણે જાય મંદિર નિશાયછ.

નિવાસ માટે પર્ણકુટીન રચના.

પ્રભાતે ઉઠી સહુ આવ્યા, મોહ લગાડયો હદછ.

પર્ણકુટી આવનાને રહેવા, બાંધી આપી સઘછ ૨૫૦

વિશાળ મંડપ બાંધ્યો પછી વારૂ, બેઠક કાઢી સારછ,

થાપી ભીંત, લીપી ચોગમથી સેવક કરતા ત્યારછ.

સામ સામાં મૂક્યાં બારણાં, મઠ વિષે કીધો માળછ,

બીજી શોભા કીધી મુંદર, અગ્નિકુંડ વિશાળછ.

જાજમ પાથરી, તકિયા મૂક્યા, બેઠક કાઢી લાંબછ; ૨૫૫

જે જે વસ્તુ જોગીને જોઈએ, (તે) સર્વ ભરી મઠ માંલછ,

પછી પર્ણકુટીમાં આવો બેઠા છે ગુણવંત છ.

જાદવ સહુ ચરણે લાગી કહે: “ પધારીએ મહંતછ ! ”

તદા કાળ આવોછ ઉદયા, આવ્યા મઠને દ્વારછ,

મઠી તણી રચના દેખી, હરખ્યા મન મોઝાર છ. ૨૬૦

ભોજનના નિત્યના વારા.

આવોછ બેઠા મઠી માંહે, સાથે જાદવ વીરછ,

સર્વ મળી પછી વારા કીધા ભોજનના મંદિરછ.

એકેકા દિવસ બવાળને તેડી જાયે ઘેરછ.

આરવાગત કરે અપરિમિત, ભોજન ફી પેર છ

૨૪૭ અર્જુન૦ ફા. હરખ્યા મન અરજીતછ. ૨૪૮ જય૦ પ્રા. કા. ૧ : નિ-
શાયે જય ૨૫૦ પ્રા. કા. ‘ પ્રભાતકાળે સહુકો આવ્યા, આવો મોહ લગાડે ત્યાંયછ;
મઠ આવનાને રેવા બાંધી આપ્યો જાદવ સર્વે ત્યાંયછ. ’ ૨૫૧ મંડપ ત. મઠ. ૨૫૨
મઠી પ્રા. કા. મઠ. કીધો-પ્રા. કા. ‘ કીધો ’, ફા. કરો. ૨૫૭ પછી૦-પ્રા. કા. ‘ પછે
જાવોછ તો મઠીની મધ્યે; ’ ફા. પર્ણકુટી તતપેર કરી આપી બાચાળને તે તાંહછ.
૨૫૬ તદા કાળ ત. ‘ તદાકાર. ’ ૨૬૦ પ્રા. મઠ ૬૧ મઠી ફા. મંદિરની. બેઠા-પ્રા.કા.

ગોમતી સંગમ માંહે નિત્યે અર્જુન નહાવા જાયછું;
વેઠપાઠ, ઉપનિષદ્ ભણુતા આવે દારિદ્ર માંહા છું.

૨૬૫

વલણ.

આવે ભણુતા મઠ વિષે વિભૂતિ અંગે કરી રે,
કૃષ્ણજી તે સર્વે જાણે, શ્રોતા જન સૌ જોયે હરિ રે.

કડવું ૭ મું.

અર્જુનનો મહિમા અને અમરકાર.

રાજ ગોડીની ચાલ હું કહી.

વૈશંપાયન કહે: સજી રાય ! પારથનો કહું મહિમાય.

ખાંધ્યો મઠ દારિક્ષ મોઝાર, અર્જુન રહ્યા તેણે દાર.

૨૭૦

જાદવનાં સ્થાનકે જ્યાંય, જોગી અર્જુન રહ્યા ત્યાંય,

જાદવ સહુકે સેવા કરે, વસ્તુ આણી વિવિધ ધરે.

નાનાવિધ લાવે મેવાય, ખાવાજીના ચાંપે પાય.

બ્રજ સરવ અર્જુનને નમે, સહુ ખાવાને મન ગમે.

ખાજક, યૌવન, વૃદ્ધ અપાર, સૌ (ખાવાને) કરે નમસ્કાર.

૨૭૫

જોગી રૂપ જાણીને ધરમ, સેવા કરે ખાવાની પરમ.

ફા. 'પેઠા.' 'સાથેન-' પાઠ પ્રા. કા. નો; ત. ફા. તર પેઠા જાદવ વીરજી. ૨૬૨
વારા કીધા ત. 'વારતા કીધી.' સ્વાભાવિક રીતે જોજનના વારા કર્યા એકું
તાત્પર્ય હોવાથી તે અગ્રાહ્ય છે. ૨૬૩ એકેકો પ્રા. કા. 'એક એક.' ૨૬૪
આસ્વાગત પ્રા. કા. આગતાસ્વાગતા. ૨૬૫ ફા. પ્રમાણે હડી ગોમતી મરજન,
અર્જુન નીત્યે જાયછું. ૨૬૭ ભણુતા પ્રા. કા. ભમતા. અંગે ફા. અણંગે.
કડવું ૭ મું. ફા. માં 'છ' પૂરક બધી પક્ષિઓને અતે છે. ૨૬૬ પ્રા. કા. તુને
કહું. ૨૭૦ ત. જઈ રહ્યા ફા. રહ્યાં. ૨૭૨ વસ્તુ ફા. અન્ન. આણી ત. આણી આજળ.
૨૭૬. ત. ફા. ખાવાજીની. પ્રા. કા. પ્રત ર: "જોગી રૂપ જાણીને ધરમાં, સેવા ખા-

મંત્રજંત્રની કરે મન આશ, આવે ધણું બાવાની પાસ.
 મહામંત્ર લેવા વિધાય, એકચિત્તે કરે સેવાય.
 કોને મુક્તિની ઇચ્છાય, આગળથી અળગા નવ થાય.
 સિદ્ધ રૂપ જાણીને નાથ, કો કહે મુને મૂકે હાથ. ૨૮૦
 જે કો પુત્રની કરે મન આશ, તે આવે અતીતને પાસ.
 કોને કન્યા વરવા ઇચ્છાય, (તે) માગે ના લાગી પાય.
 બાવાજી આશિષ ઉચ્ચરે, વાયક તે પાછું નહીં ફરે.
 કોને વિદ્યા લાલુપાનું મન, તે આવે જોગી આસન.
 કો મોહિની લેવા વશીકરણ, બાવાજીને નમે જઈ ચરણ. ૨૮૫
 (કો) ધાતુ માર્યાની ઇચ્છે વિધાય, (કોને) સોનું રૂપું કરવા મન થાય.
 કો વળી રાજસભામાં જવા, ઇચ્છે મંત્ર માન જ પામવા.
 કોને ઇચ્છા કરવા વેપાર, તે આશિકા મૂકે ભંડાર.
 એણી પેર ઇચ્છા મન ધરે, ભાવે ભક્તિ સદૃષ્ટ કરે.
 સશ્રવણ પુરમાં આવી વાત, સિદ્ધ રૂપ આવે સાક્ષાત્ ૨૯૦
 પીધેલા, રોગીલા, જેહ, મઠી લાણી સહુ લાવે તેહ.
 પુર વિધેથી માંદાં જાય, પીછી નાંખતાં બેઠાં થાય.

બાજીની કરી દાનમા.” ૨૭૭ ત. ફા. પ્રા. કા. કો મંત્ર-કો આવે-૨૭૮ ત. ફા. પ્રા. કા. કો મહા-કો એક-વિધાય ફા. ઇચ્છાય. એક કો તે આગળથી અલગી નવ થાય. ૨૭૯ ત. કોઈ ઇચ્છે મુક્તિ ઇચ્છાયે. અળગા-પ્રા. કા. અલગ, ફા. અળગો. કોને પ્રા. કા. કોઈને છે. ૨૮૦ ત. પ્રા. કા. કોઈ. ૨૮૧ ત. જે કોઈ, પ્રા. કા. કો. ૨૮૨ ત. ફા. વરવાની. માગે-પ્રા. કા. કોઈ લાગતી કન્યા પાય. ૨૮૫-લેવા પ્રા. કા. “શિષે.” ૨૮૪-તે પ્રા. મા. તે આવે યોગીને આસન. ૨૮૭ પ્રા. કા. “કે રાજસભામાં જવા ઇચ્છે, મંત્ર વિદ્યા બાવાને પૂછે.” સ્વીકૃત પાઠમાં રાજસભામાં જવાની ઇચ્છા માન પામવા માટે થાય છે, એનું સૂચવેલું છે. ૨૮૮-ત. ફા. પ્રા. કા. તે લ. ની. ૨૮૯-ભાવે-પ્રા. કા. “ભાવે ભગવદી સેવા કરે.” પ્રા. કા. લોક ઇચ્છા ૨૯૦ સાક્ષાત્-પ્રા. કા. “વિષ્ણાત.” “સાક્ષાત્” મા વિશેષ મહત્તા સૂચવાયેલી છે ૨૯૧ રોગીલા ત. ફા. તથા રોગીઆ. મઠી. ત. મઠ. સહુ ફા. પ્રા. કા. લોક. ૨૯૨ પ્રા. કા. “પૂર વિધેનાં માંદાં જાય, પીછી નાંખતા બેઠાં થાય.” જય ત.

વારૂ થઈ, ઘેર ચાલી જાય, તે બાવાનો મહિમાય.

કૃષ્ણદેવકૃપાએ સહી, દુઃખવંત જાયે વારૂ થઈ.

બાવો મંત્રી દોરા કરે, પાંચ જાતના જ્વર તે હરે.

૨૬૫

અતીત આપે ચીઠ્ઠી લખે, તે રાખે માદળિયાં વધે.

કડાં મંત્રાવીને સાર, હરખે ધાલે હાથ મોઝાર.

તે રાખે ધૂપી ધૂપ વડે, મૂઠ, નજર તેને નવ નડે.

અર્જુનની વિવિધ સેવાઓ.

એવો ગુણી જાણી અવધૂત, સેવા સરવ કરે અદ્ભુત.

ચારે વર્ષુ મૂકીને ગર્વ, આશિકા બાવાની લેય સર્વ.

૩૦૦

નિલ નવાં ભોગન અતિ ધણાં, એવાં પાખંડ અર્જુન તણાં.

નિલ નિલ વારા કર્યાં લાંચ, જમ્મે સાથ જાદવના માંછ.

પ્રાતઃકાળે બિઠે અરજુન, જાય ગોમતી કરવા મરજન.

હરવડો, દંડ અહીં કે હાથ, સેવામાં જાય સાધુની સાથ.

મજજન કરી, વિશૂતિ ધરી, આવે અવધૂત આશ્રમે ફરી.

૩૦૫

મઠે નિત્યે આવે ક્રમય બાવાજીનું દર્શન કરવાય.

નાના વિધની લાવે ભેટ, બાવાજીને સમર્પે નેટ.

એમ સેવા બાવાની થાય, ચારે વર્ષુ મઠી નિલ જાય.

લગી પુરમાં બાવો રહ્યા, લાં લગી દુઃખી નવ થયા.

પરમ હ જાણીને દેવ, પ્રગ્ન સહુ પૂજે, કરે સેવ.

૩૧૦

એવું માન પામ્યો અર્જુન, તે કૃપા સહુ જગજીવન.

વૈશંપાયન કહે: શુણુ રાય ! અર્જુનચરિત્ર કહ્યાં નવ જાય !

જેહ. ત. થાય તેહ. ૨૬૩ તે. પ્રા. કા. બાવાજીનો મહિમા ગાય. ૨૬૬ આપે

-પ્રા. કા. 'મંત્રી'. તે રાખે-પ્રા. કા. માં "રાખે તે કા." ૨૬૭ કડાં ત. પ્રા. કા.

બાવા કણે કડાં-ફા. બાવા કણે કડાં મંત્રનાં સાર ૨૬૮ ફા. એહેવા ગુણ.

૨૬૯ આશિકા. ફા. સેવા કરે બાવાની સર્વ-પ્રા. કા. "કરે આસના વાસના

સર્વ." ૩૦૧ એવાં પ્રા. કા. "શાં કહીએ." પ્રા. કા. પ્રત ૨ જ: "એવાં વાયક તે અ-

ર્જુન તણાં." ૩૦૪ કરવડો-પ્રા. કા. 'કમડળ', ફા. કમડળો. ૩૦૫ તા. ફા. મરજન.

પ્રા. કા. અજ ધરી. ૩૦૬ મઠે, ત. ફા. મઠીએ ૩૦૯ ત. કોઈ દુઃખી ૩૧૦ કરે ફા.

વલણ.

“અતિ રહ્યાં નવ જય રાજા !” એમ રૂપિ વૈશંપાયન બિયરે;
એકમિતે સલા માહે જનમેજય શ્રવણે ધરે રે.

કહ્યું ૮ મું.

રોજરોજ મટાડવાની શક્તિ

રાજ સામગ્રી.

વૈશંપાયન કહે: સણ રાયજી ! અર્જુનનો કહૂં મહિમાયજી; ૩૧૫
કુશાં હરૂં પાર્યનું માન જી, બાવાજીને સહુ જાણે લગવાનજી.

હાજી.

જાવવાનું જાણી કરે સેવા, રહે ધરીને હેત,
સરજી માને સાધુને સ્વકુટુંબ-વર્ગ-સમેત.
વર્ણ રારે નિત્યે આવે, હર્ષ ધરીને મન;
બાવાજીનું દર્શન કરવા, બેઠા રહે અનુદિન. ૩૨૦
બોઝાં, લૂલાં, બધિર, પાંગળાં, મતી વિષે સહુ જાણ;
દર્શન કરતાં બાવાજીનું જન્મ સાર્થક થાય.
દદુ, કહોદી ગણિત આવે, કુદ્ર જોહની કાય,
બાવાજીની વિમૂર્તિથી સહુ રોગ દૂર પળાય.
અતીતની આશિકા લઇને અંગે ચોળે પરત. ૩૨૫

કરી; કરે ૩૧.કા. અવશ્યમેવ. વલણ ફા. બિયરે; કહ્યું ૮ મું. ૩૧૬ સહુ પ્રા.કા. સર્વ. ૩૧૭
પ્રા.કા. કુટુંબવર્ગ. ફા. માં ૩૧૭-૮ ને એક કરીને નાચે પ્રમાણેની એક પાંક્ત છે: વરણ
અહરની તે આવે. હરખ રૂઢી આ સમેત ૩૨૦ દરવા પ્રા. કા. ને ફા. કરે. રહે પ્રા.કા. તે.
૩૨૨ સાર્થક ત. સારતિક. ૩૨૩ કહોદી-પ્રા.કા. “કુષી.” ગણિત-પ્રા.કા. પ્રત ૨. “દક્ષિત,”
એટલે રોગમાં બેઠો; કુદ્ર-પ્રા.કા. પ્રત ૨: “કુદ્ર રોગ;” ફા. અતી ખુદ્ર.ત. છેઈ. ૩૨૪ વિ-
મૂર્તિથી ફા. વાતે. સહુ ફા. સહુના. ૩૨૫ અ જે ચોળે-પ્રા.કા. “આગે આલે તરત.” પણ તે

દુઃખ દેહનાં સર્વ વામે, સુખ પામે તરત.
પાયે પવિત્ર મંત્રી પાણી દુઃખીને યથાયોગ્ય;
બાવોજી જેને સ્પર્શ કરે, તેના સઘ નાસે રોગ.

પરમેશ્વર સમાન લોકપ્રીતિ અને સેવા.

એધું દેખી પ્રજા માને પરમેશ્વરની પેર;
ઉત્તમ વરતુ જે હોયે તે, લાવે અતીતને ઘેર ૩૩૦
“હો ! બાવાજી ! અહો ! બાવાજી !” પ્રજા ધર્મ છે લીન;
અતિથિ વિના અઠ ધડી નહાં ચાલે, જલ વિના જેમ મીન.
બાવોજી સરવને દુલભ, શુદ્ધ, યૌવન ને બાલ
સ્વમામાંથી જગી ઉઠે નિદ્રા માંહે તત્કાળ.
આમંત્રણ નિત્યે બહુ આવે, વિનય કરે અપાર, ૩૩૫

બરાબર નથી. કારણ કે તેનો અર્થ (આશિકા લેધને તરત આગળ ચાલવા માંડે) તાણીતુ-
સીને ટીકાકારે કરેલો છે. વળી પ્રા.કા. પ્રત ૨૭ માં “અંજ ચાલે પરત,” (પાણુ):છે; તે
પણ ઉપરને કારણે સારો નથી. પાછલી કક્ષીથી જણાશે કે દેહનાં દુઃખ વામે અને તરત
સુખ પામે, એ તાત્પર્ય છે, માટે પ્રથમ તેમ થતાં પહેલાં દુઃખી જનો બાવાએ આપેલી
આશિકાની ભૂકી (પરત) અંગે ચોળે, એ જ ભાવ આવરયક છે; અને એ વિશેષ મ-
હત્તા સૂચવે છે. ૩૨૬ તરત-પ્રા.કા. ‘મરત’ (મર્ત્ય-માનવી); તરતમ શીશ્રુ-ફલની
પ્રાપ્તિના ભાવ રહેલો છે, મટે ટીકાકાર તેને સુગમ ગણે છે. ૩૨૮ બાવાજી...કરે. પ્રા.
કા. ‘બાવાજી જેને કોલ કરે,’ (વચન આપે); પણ આથી બરાબર ભાવ દર્શાવતો
નથી. કોલ-વચન આપવામાં સારાનરસાનો વિવેક કરવાને હોવાથી રોગ મટાડવાની
શક્તિ મર્યાદિત જણાય છે. વળી પ્રા.કા. એ આપેલા પાઠાંતરમાં આ ક્ષી આમ છે:-
“પાયે મંત્રી પાણી, દુઃખ નિવરે જયે રોગ; બાવાજીની સીફારસ કરે તેની સંગે
નાસે રોગ.” પ્રા.કા. ને કાંઈક મળતો અનો ભાવ છે. બાવાની સીફારસ કરવી
પડે, એ તેની મહત્તાની ન્યૂનતા સૂચવે છે. ૩૩૧ અહોઁ પ્રા.કા. “વહે હો બાવાજી,
હો બાવાજી;” આનો અન્વય સીધી રીતે ખેસતો નથી. ૩૩૨ અતિથિ પ્રા.કા. “અ-
તીત.” ૩૩૩, આમંત્રણ પ્રા.કા. “જેમ લોક;” પ્રા.કા. પ્રત ૨: “એમ આમંત્રણ
તે સહુ આવી કરે બહુ પ્રાર.” ૩૩૪ ત સ્પન્નથી. ૩૩૮ મુજ પ્રા.કા. “તમે મુજ,

ધરિયા આવે તે જા.વ ઘેર જઈ કરે આહાર.
 વિનય કરતાં બાલક આવે: “બાવાજી ! અવિધારે
 આજે ભોજન કરવા બાવા ! મુજ મંદિર પધારો.”
 કાલાવાલા, સેવા કરતા, જાદવ બહુએ આવે.
 બાવાજીને ભોજન કરવા ઘેર પોતાને લાવે. ૩૪૦
 આસન, ચંદન, પૂજન લાવે કૃષ્ણાગુરના ધૂપ;
 પંચામૃત ભોજન કરાવે, જાણી સિદ્ધ સ્વરૂપ.
 સરવ કુટુંબ ધરતી આવી, નમે અતીતને પાય,
 આશિર્વચન દઈ, આજા માગી, આવો મરીએ જાય.
 માગ જતાં મનુષ્ય મળે તે, કરે સહુ નમસ્કાર. ૩૪૫
 “હો બાવાજી ! હો ! બાવાજી !” બાલક બોલે વાર.
 બાવાજી મનશં આનંદા, સહુ સંઘાતે પ્રીત;
 જોગીને સહુ યાદવ માને પરમેશ્વરની રીત.
 એણી પેરે રહ્યા અર્જુન, દ્વારિકા પુર માંડ,

બાવાજી કા. સ્વામીજી; કું. કા. માહારે. ૩૩૬ બહુએ પ્રા.કા. મોહા. જાદવ કા.
 આવે મોટા સાર. ૩૪૦ ઘેર૦ કા. લાવે ઘેર નિરધાર ૩૪૧ પૂજન કા. ભોજન.
 કૃષ્ણાગુર—પ્રા.કા. પ્રત ૧: “મૂંઝા ચંદન ધૂપ.” ૩૪૩ ત સ્વકુટુંબ. ૩૪૨ દઈ ત.
 કા. લઈ; સ્વીકૃત પાઠ વિશેષ યોગ્ય છે. ૩૪૫ મનુષ્ય ત મનીસ, કા. આજસ. ૩૪૬ બાલક૦
 કા. એમ રાખદ કામોદાસ. વાર ત. ત્યાર, પ્રા.કા. ‘વારોવાર.’ ૩૪૭ બાવાજી...આ-
 નંદા પ્રા.કા. કા. ‘બાવાજી સહુને મન સરખા.’ ખરી રીતે બાવાજીને મન સહુ
 સરખા એવો ભાવ હોવો જોઈએ, કાણુ એથી બાવાજીમાં સર્વ પ્રતિ સમાન ભાવ
 હોવાનું સૂચવાય છે. સ્વીકારેલા પાઠમાં બાલકોના વચનો અને સર્વ મનુષ્યોના નમ-
 સ્કારથી તેને જાનદ થાય, એ વિરેપ સહજ છે. વળી પછીનું પાઠ ‘સહુ સંઘાતે
 પ્રીત’, આ પાઠના ભાવને જ દર્શાવે છે, તેથી પુનરક્રિતને કારણે અયુક્ત ઠરે છે.
 ૩૪૪:પરમેશ્વર૦—પ્રા.કા. “પરમેશ્વરની કીર્તિ.” પણ બાવાજી પરમેશ્વરની કીર્તિ છે
 એવું તેના ટીકાકારે જણાવેલું. તાત્પર્ય (પરમેશ્વરના જેવો ભાવ રાખી અથવા પરમે-
 શ્વરની પેઠે) એ શબ્દોમાંથી તાણીતુસીને કાઢ્યા બંદોબસ જ છે. પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી માં

સેવા લોક કરે ધણી, તે સાધુ જાણીને લાંચ. ૩૫૦
 પ્રસન્ન મુખ ધણું પ્રજા સર્વને, હર્ષ માંહે દિન જય
 બાવાજીની કૃપ થકી સહુ લોક સુખિયા થાય.

વલણ.

સુખી થાય સેવક સર્વેકા લોક હરખે મન રે,
 નગર સર્પ મોહૂં લાં, રહ્યા એમ અર્જુન રે.

કડવું ૯ મું.

રાજદ્વારમાં અર્જુનના મહિમાનું ગાન.

રાગ--સારંગની આલ હુંકડી.

વૈશંપાયન વાણી વદે: રાય જનમેજય ! ધરજો રૂઢે ૩૫૫
 દારિકા માંહે અર્જુન રાય, ચારે વર્ણ કરે સેવાય.
 પ્રજા તેને પરમેશ્વર લહે, “બાવાજી ! બાવાજી !” કહે
 જે દિવસના અર્જુન લાં રહ્યા, ઘેઘા લોક મોહ પામિયા.
 બાવાજીનો બહુ મહિમાય, ચારે વર્ણ માને આજાય.
 સરવેકા હરખ ધરીને મન, આવે બાવાને આસન. ૩૬૦

“ગન ગમતી સહુને પ્રીત” છે. પણ એથી ઉપરની ધક્કિ ભેટા (પ્રીતિની) પુનરુક્તિ થાય છે. ૩૪૯-૩૫૦ પ્રા.કા. “એણી પેરે રહ્યા દ્વારકા પુરમાં, સેવા લોક કરે ધણી; સેવા સાધે ભવશા જાણી, લક્ષ્મી કરે પારથ તણી.” ત. ફા. અને પ્રા.કા. પ્રત રજ માં સ્વીકૃત પાઠ છે. ૩૫૩ સુખી થાય-પ્રા.કા. “સુખીઆ સેવક સર્વેકા.” સેવક ફા. લોકાલોક-ફા. અતિ. હરખે ફા. હરખ પામે. ૩૫૪ નમરો પ્રા.કા. “વદે વિપ્ર પ્રેમાનંદ એમ રહ્યા લાં અર્જુન રે.” ફા. “વૈશંપાયન કેહે જનમેજયને લાં-” કડવું ૯મું. ૩૫૫ ત. માં માત્ર આલીટીને છેડે ‘રે’ પૂરક છે. પ્રા.કા. ને ફા. માં નથી. ધરજો ફા. ધરતા. મોહું ફા. મોહા મન માંહ. ૩૫૮ ઘેઘા-પ્રા.કા. ફા. ‘માગે.’ આજ્ઞા માગવા કરતાં, આજ્ઞા માનવામાં ભાવ વધુ સારો રહેલો છે. પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી ‘પાયે.’ પણ આમાં મરાઠી અર્થગ્રાહ્ય છે. ૩૬૦ આસન પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી: ‘સદન.’ ૩૬૧ પ્રા.કા. “ચારે દિશા

મારે દિશા પુરમાં નિરધાર, જોગીનો જશ વાધ્યો સાર;
 ઘેર ઘેર, સધળે ગામ મોઝાર, કીર્તિ બાવાની થઈ વિસ્તાર.
 મોટા સાધુ સહુકો જાણે, અતીતને ધણું વખાણે.
 સર્વ લોક મુખે વદે સહીઃ એ સરખો કો ખીજો નહીં.
 એને પ્રભુની પૂર્ણ કૃપાય, એમ પરસ્પર વારતા થાય. ૩૬૫

ઘણા દિવસ એમ કરતાં ગયા, બાવાજી ત્યાં રિથર થઈ રહ્યા.
 એમ બાવાની સધળે ખ્યાત, રાજ્યદારે ચાલી વાત.
 વૃદ્ધ એક જાદવ નિરધાર, આવ્યો રામ સભા મોઝાર.
 તે બોલ્યો જોડીને હાથ, જાદવ કેહે સાંભળીએ નાથ:
 “સ્વામીજી! આપણા પુર માંય અતીત એક આવ્યો છે હાંય, ૩૭૦
 તેનું ૩૫ વર્ષુવ નવ લહું, શા શા ગુણ વિસ્તારી કહું ?
 શકે દેવતા કો નિરધાર થઈ આવ્યો જોગી આકાર !
 અથવા તે કોસલનો ભૂપ, કે જ્ઞાતા, ઈશ, અકલ સ્વરૂપ.
 સત્ય વચન માનો તમે સોય, વસુધામાં તેવા નવ હોય.
 સાંભળજો સ્વામી ! સરવથી, તેવા અમે કો દીકા નથી.” ૩૭૫

પુરમાંની ધરી, જોગી જશ વાધ્યો દહ કરી.” પણ આ સરલ રીતે અર્થ ગમ્ય નથી.
 ૩૬૨ સધળે પ્રા.કા. માં નથી થઈ પ્રા.કા. “પામી” ૩૬૩ પ્રા.કા.—“મોટા સાધુ વદે
 સહુ જાણ, અતીતનું ધણું કરે વખાણ.” વખાણે જા. વીખાણે શોએ. ૩૬૫—એમ
 ત: “એમ પરસ્પરે વાત કરે પ્રભય;” પ્રા.કા. “એમ (૫ સ્પર) વાત કરે ઘેર જાય;”
 ફા. એમ પરસ્પરે કરે વારતાએ. ઉપર પ્રા.કા. પ્રત ૧ લીનો પાઠ છે. ૩૬૭ ચાલી
 પ્રા.કા. ચાલી ગઈ. ૩૭૧ તેનું—પ્રા.કા. “તેનું ૩૫ વર્ષુવનું હું લહું;” પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી
 માં: “તેનું ૩૫ વર્ષુવી મે નવ લહ્યા, શા શા ગુણ વિસ્તારી કહ્યા.” આ પાઠ અર્થ-
 ગમ્ય નથી, તેથી પ્રા.કા. નો દીકાકાર સૂચવે છે કે “તેનું ૩૫ વર્ષુવી હું નવ લહું.”
 ત. માં બાવા જ જાવનો પાઠ છે, માત્ર ‘વર્ષુવીને’ બદલે ‘વર્ષુવનું’ છે. સ્વીકૃત પાઠ
 ફા. નો છે; અને ખુબી તે એ છે કે શ્રીયુત્ કેશવલાલભાઈએ આ જ પાઠ કલ્પી સૂચવ્યો
 હતો. ૩૬૨ તે પ્રા.કા. એ ૩૭૩ ઈશ ત. ઈશ હન્દ્ર કે; પ્રા.કા. ફા. હન્દ્ર. અક્ષ ફા.
 વરે. ૩૭૪ વસુધામાં—પ્રા.કા. “વસુધામાં એવો નહિ કોય;” ત. ફા. વસુધા માંહો

જાદવની એવી સૂણી વાણી, વળતા રામ વદે આફણી:
 “કહોજી તે રહે છે કાણુ ઠામ ? કેમ આવ્યા તે આપણે ગામ ?
 એવો અતીત આવ્યો પૂર વિષે, મેં તો વારતા સૂણી આજ સુખે”
 અલિભદ્રનાં સૂણી વચન, વળતા બોલ્યા જાદવ જન:
 ‘રાય ! કેા જોગી છે જેહ, વન વિષેથી આવ્યો તેહ. ૩૮૦

પ્રદક્ષિણા પૃથ્વીની ફરવા, આંહી આવ્યો છે તીર્થ કરવા.
 રૂપે હદ વાળી પ્રભાચ, ગુણે છેક વાળ્યો છે રાય.
 ચાર માસ રહ્યાની આશ, જાદવસાથમાં કરવો વાસ.
 મઠ બંધાવ્યો રૂઢી પેર, વારા બોજનના ઘેરે ઘેર.”

અજ્ઞાનનો નિમ જોવા વિષે બળરામ અને કૃષ્ણનો સવાદ.
 જાદવનાં એવાં સૂણી વચન, હરખ્યા રામ રોહિણીતન. ૩૮૫
 કૃષ્ણ પ્રત્યે એમ વાણી કહી: “અરે ભ્રાત ! તું સાંભળ સહી:
 “કાલે આપણુ તેડીએ તેને, લોક વખાણુ છે જેને.
 “મારા મનમાં એવું ગમે, બાવોજી આપણુ ઘેર જમે,
 “ક્ષત્રીધર્મ જોડ્યુ એવ: જતી સંન્યાસીની કરવી સેવ.
 “તે માટે તેને તેડો વીર ! ભોજનને લાવો મંદિર.” ૩૮૦

એવાં રામનાં સૂણી વચન, વળતા બોલ્યા જગજીવન.
 કૃષ્ણ કહે: “બાંધવ ! અવિધાર: મુંડયા માથાનો નવ લાડીએ પાર.
 પટ દર્શનમાં બહુ પાખંડ, કેા સાધુ સંત ને હોયે ઝંડ;

૩૭૫ પ્રા.કા. સાંભળો સ્વામી તમે સર્વથી. ૩૭૭ રહે છે ફા. છે; ઠામ ફા. કાર.
 ગામ પ્રા.કા. ગનિધામ. આપણે ૦ ફા. આ નગર મોઝાર. ૩૭૮ સૂણી પ્રા.કા. જાણી.
 ૩૮૦ કો. પ્રા.કા. સુણો. ૩૮૧ પ્રદક્ષિણા-પ્રા.કા. “પરિક્રમા” ફરવા ત.ફા કરવા ૩૮૨
 છેક-પ્રા.કા. “છેહ;” પણ અર્થ જોતા આ પાઠ ઉપયુક્ત નથી. બૂલમાં ‘છેક’ ને બદલે
 વપરાયો હશે. ૩૮૩ ત. ફા. પ્રા.કા. તેને ચાર કરવો ત. કર્યો. રહ્યાની-પ્રા.કા. ‘રહેવા-
 ની;’ ૩૮૪ વારા ૦ પ્રા.કા. “વારા ફરતો ભોજન કરે ઘેર ઘેર;” પણ આથી લીટી લાંબી
 ગાય છે. ૩૮૫ ફા. રોહિણીના. ૩૮૭ તેડીએ. પ્રા.કા. તેડીશું. ૩૮૯ ફા. ક્ષત્રી ધરમે.
 જોડ્યુ. પ્રા.કા. જોડું છાં; ફા. જોડું. ૩૯૦ તેડો ત. તેડો. ૩૯૨ - મુંડયા માથા.

કો જ્ઞાની, કો ધ્યાની હોય, કો લંપટ, કામદી સોય.
 કો જોગી, સંસારી વખાણે, કો એક પરમેશ્વરને જાણે. ૩૯૫

કો સિદ્ધ, ને કોય અવધૂત, એવાં પદ દર્શન અદ્ભુત.
 તે માટે વિમાસી વાત, પછી ઘેર તેડાવો બ્રાત !”

એમ જે વારે બોલ્યા હરિ, ત્યારે હૃદયધરે વાણી ઊચરી:-
 “ધેક્ષા મૃણુ ! તૂં કાંઈ નવ જાણે, ઘેર ખેડાં આપ વખાણે.
 તારે મન આવે છે જેવો, તે અતીત નથી કંઈ એવો. ૪૦૦

એક દિ સૂણો જગજીવન ! મૃગયા અર્થે ગયો હું વન.
 હું આવતો તે મારગ ન્યાંય, ત્યારે અતીત મેં દીઠો લ્યાંય.
 આપણા સાથમાં રહ્યો છે ભાઈ ! જે કાંઈ હોશે ગુણમહિમાય.
 “હું જાણું જાણવું” રામ ભાણે, “સાધુ વિના કો ઊભો નવ રાખે.
 મેં દીઠો છે તે મહા સાધ, તૂં કાં નિંદા કરે અપરાધ ? ૪૦૫

તે જો આંહી મૂકે પાગ, તો આપણા પિતૃનું ભાગ્ય.
 આવોજ જેને ઘેર જાય, તેનો જન્મ કૃતાર્થ થાય.

નો' પ્રા.કા.નું પાઠાંતર “એ મૂઠ મિથ્યાનો.” ૩૯૩ પદ દર્શન-પ્રા.કા. પ્રત ૧લી “ખટદ-
 ર્શન તે પાખંટ.” ૩૯૮ ત. લંડ, પ્રા.કા. લંડ.૩૯૪ કામકિ. પ્રા.ક. દ્વાંબિક. ૩૯૬ વખાણે
 ત. વિષય જાણે જાણે ત. માને. ૩૯૭ ત. વિમાસી મન. તેડાવો ત. પ્રા. કા. તેડને.
 તેડો કા. લાવો. ૩૯૮ ખેડાં ત. પ્રા.કા. ખેડો. તારે ત. મારે; તે પ્રમાણે અર્થ કર-
 વામાં દ્રાવિદી પ્રાણાયામનો માર્ગ લેવો પડે એમ છે માટે તે ત્યાજ્ય છે. ૪૦૨ આવતો
 ત. પ્રા.કા. આવ્યો. ન્યાંય ત. પ્રા.કા. માંય. કા. અતીતને. છે ભાઈ ! પ્રા.કા. સમાય.
 જે કાંઈ-પ્રા.કા. “જેનો વિસ્તર્યો ગુણ મહિમાય રે;” પણ સ્વીકૃત પાઠથી ખરે તાત્પર્ય
 જડે છે; તેનામાં ગુણ કોઈ હશે ત્યારે તે રહી આવ્યો હશે; આથી સ્વીકૃત પાઠ વિશેષ
 સુંદર છે. ૪૦૪ હું કા. નહીં તે જાણવમાં ન રાખાએ, હોશે સતોદી કાએ; ત. હું
 જાણું છું જાણવને રામ ભાણે, સાધુ વિના કોને ઉક્ષા નવ રાખે. જાણું પ્રા.કા. જાણે. ૪૦૫
 મેં દીઠો છે પ્રા.કા. “તું કાં નિંદા કરે અપરાધ, તે જોગી દીસે છે સાધ;” મેં દીઠો છે,
 એમાં નિશ્ચય બળવત્તર છે. મેં કા. મેં દીઠો છે જાણા સાધ. કરે. કા. કરે છે. ૪૦૬ તે
 જો આંહી-પ્રા.કા.: “તે જો આપણે ઘેર મૂકે પાગ.” તે જો કા. તે જોગી જે કાંઈ આંહી

જો તે આવે આપણે ધેર, ભાગ્ય આપણું વાધે કહેર.
 આપણા કુળનો મહિમા સરે, સાધુસંત કે ભોજન કરે.
 માટે વિનય કરીને લાવો, ભોજન કરવાને પધરાવો. ૪૧૦
 જો જોગી આવે આ કામ, થાયે પવિત્ર આપણું કામ.
 પરમ સાધુ સંન્યાસી હોયે, તે સરખો નહીં બીજો કાયે.
 કાને આશિર્વચન દીયે સાર, તો તે પામે પદારથ ચાર.
 ધર્મ, અર્થ, મોક્ષ ને કામ.” એવી વાણી બોલ્યા રામ.

વલણ.

એવી વાણી રામની તે કૃષ્ણે સહુ શ્રવણે ધરી રે. ૪૧૫
 પ્રતિ-હતર તેણે સમે, પછી હલધરજી બોલ્યા હરિ રે.

કડવું ૧૦ મું.

બાવાનાં લક્ષણ વિષે કૃષ્ણનાં વચન.

રામ સામેરી.

વૈશંપાયન વાણી વદે: સૂણુ જનમેજય ભૂપાલ !
 બલિભદ્ર પ્રત્યે વચન બોલ્યા સ્વામી શ્રી ગોપાલ:
 “અહો બ્રાત ! હું કહું તમને, એ સંન્યાસીની જાત !
 ભેખમાં સરવકો સમાયે, નવ જાણે કવણુ જાત. ૪૨૦

મૂકો પાગ ૪૦૮ જો તે ત. જો તે જોગી; પ્રા.કા. કા. તે જોગી. ભાગ્ય ત. કા. તો ભાગ્ય.
 પ્રા.કા. “ભાગ્ય આપણે કરી જાણું મહેર.” આ પાઠમાં વ્યાકરણદોષ છે. કર્મણી પ્રયો-
 જનું ક્રિયાપદ હોવાથી “ભાગ્યે આપણા.” એમ જોઈએ. ૪૦૯ આપણું-પ્રા.કા. પ્રત
 રજી: “આપણું આવન કુળ તરે.” ૪ લાવો કા. લાવું, પ્રા.કા. લાવું; પધરાવો. પ્રા.
 કા. પધરાવું, કા. પધરાવું. ૪૦૯ આપણું ત.કા. આપણું ૪૧૪ કા.ને કામ મોક્ષ.રામ કા.
 પરતકા. કડવું ૧૦મું. ૪૧૭ વાણી વદે.કા. જિથરે ૪૧૯ એ સંન્યાસી-પ્રા.કા. “એ સંન્યા-
 સીનું જાત.” જાત એટલે જાત-દેહ અર્થાત્ સંન્યાસી છે. પરંતુ અનેકમાંથી એક પ્રકાર-
 નો સંન્યાસી છે, એ ભાગ્ય સહજ હોવાથી સ્વીકૃત પાઠ યોગ્ય છે. ૪૨૦ નવ૦ પ્રા.કા. ન

એવા પાખંડી ને હંડી ધણા, આવે ઉન્મત્ત ભોગી,
 જન્યે ઘેરથી શીશ મુંડાવી, અન્ન-આહારના ભોગી.
 ઘેર ઉદરપોષણ નવ થાયે, પછી હોયે અતીત;
 ત્યાં ભોજન પામે ત્યાં બેસે, પાખંડીની રીત,
 ઉદર પોતાનું ભરવા અર્થે લે વેપ વિવિધ પ્રકાર; ૪૨૫

પાખંડ ચરિત્ર કર્યા વિના (કા) માને નહીં લગાર.
 ભોગી હોયે તો રહે વન માંહે, સૂણો બાંધવ રામ !
 સાધુ પુરૂષને આંહીં આવ્યાનાં નગર વિંપે ફૂણ કામ ?
 પાંચે દ્વિવ વશ રાખે તો, (તે) પોતે પ્રભુસ્વરૂપ.
 વિમાશ્યે અર્થ આવે તેહને, શું અધુરૂં રૂપ ? ૪૩૦

વન માંહે હરિ નારાયણશ્રી એકમને ચિત્ત લાવે.
 જો મનસા એક ઠામે હોયે, જો ભોધ્યે તે આવે.
 એવા પેટભરા પાખંડી પરમેશ્વર નવ જાણે;
 ડામકી દેખી મોહ્યા, માટે લોક સહુ વખાણે.
 તેમાં તમે શું મોહ્યા બાંધવ ? શું ગુણ દીકા ફરેર ? ૪૩૧

જાદવ માંહે ખાતો હીડે નિત્યે ઘેરે ઘેર.”

જાણીએ કાણુ જાત. ૪૨૧ હંડી-ત ફા. “હંડી.” ને. પ્રા.કા. માં તથી. આવે. ત. આવે
 છે. ઉન્મત્ત ભોગી પ્રા.કા. ભોગી; ફા. ભોગી સાર; ત. ઉન્મત્ત ભોગી. ૪૨૨ અન્ન ત. અ-
 ન્યત્ર. ભોગી. ત. ભોગી. ૪૨૩ અતીત ફા. ભોગી. ૪૨૭ ભોગી-૦ ફા. ને પ્રા.કા. ભોગી સિદ્ધ
 હોય તો રહે વનમાં. સૂણો ત પ્રા.કા. સાંભળો. વેપ-માત્ર પ્રા.કા.માં “લે વેપ.” ૪૨૮ ત.
 આવ્યાનાં. લગાર-પ્રા.કા.ને ફા. “નિરધાર;” પ્રા.કા. પ્રત ૨૭ “લગાર;” ૪૨૮ ફૂણ-પ્રા.કા.
 ફા. “શું.” ૪૨૮-૩૦ પ્રા. કા. માં આ કહી આમ છે—“જો પંચેન્દ્રિ વશ રાખે પોતે,
 તો પાંચે પ્રભુ પુરૂષ; વસ્તી માંહે શે” અર્થે આવે ? એને શું અધુરૂં ?” પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી:
 “જો પંચેન્દ્રિ વશ રાખે પોતે, તો સદાય તેને સુખ; વસ્તીમાં શે અર્થે આવે તેને શું
 હોય ફૂણ ?” સ્વીકૃત પાઠમાં વિચાર-સકલ્પ-મલતું પ્રાધાન્ય છે ૪૩૧ વત-૦ પ્રા.
 કા. “વન વિષે રહી.” ૪૩૩ ત. પરમેશ્વર ત. પ્રા.કા. ને ફા. પરમેશ્વરને નવ ફા. પ્રા.કા.
 “શુ.” ૪૩૨ ડામકી પ્રા.કા. “દમાકીને,” ફા. દમકીને. ફા. દેખીને. લોક સહુ ફા.પ્રા.કા.

બળદેવનો કૃષ્ણ હપર કોપ.

એવાં વચન સુણતાં હલધરને ક્રોધ ચઢ્યો મન સાથ,
ચરણ થકી જવાળા પાવકની લાગી છે જઈ માથ.
કૃષ્ણ પ્રત્યે એમ વાણી બોલ્યા: “શું જાણે અજ્ઞાન ?
અરે ! બ્રાત ! સાંભળ કહું તુજને, તે જોગી ભગવાન.” ૪૪૦

એ સરખા કેા નહીં ભૂતલમાં જેને ઇચ્છે દેવ,
અમરનાથ સરખા નવ પામે સ્વમ વિષે અથમેવ.
તું શું જાણે અતીતને, એ, કેવળ છે કેા બ્રહ્મ;
ધેર બેઠાં નિંદા કરે તેની, ફોગટ બાંધે કમ.

જો ભાચેગ હોયે આપણુ ધરનું, તો તે આવે જાંબ, ૪૪૫
આપણુ કુલનો એ છે મહિમા, ” રામ વદે મુખ લાંબ,
“પણુ શું જાણે ? આજ લગી તેં ગૌચારી ભૂદેવ !
સાધુસંતની નિંદા કરવા હજી તુજને છે ટેવ.
આજ લગી તેં સિદ્ધ રૂપ કેા, નથી દીડા કાં ભાઈ !

તો તું બાંધવ ! ક્યાંથી જાણે ધર્મયુક્ત ચતુરાર્ધ ? ૪૫૦
મારે તો તેહને તેડવા બોજનને ધર માંહ;
હવે વચન ફરી મુજ સાથે રખે બોલતો આંહ.

લોક. શા ગુણ-પ્રા.કા. “શા ગુણની તીઠી ઘેર.” કહેર ત. અધોર ૪૩૬ નિત્ય-પ્રા.કા.
ફા. “નિત્ય માધુકરી ઘેર ઘેર.” ૪૩૭ સુણતાં-પ્રા.કા. ‘શુણી.’ ક્રોધ પ્રા.કા. ‘કોપ.’
૪૩૯ શું પ્રા.કા. ફા. તું શું. ૪૪૦ પ્રા.કા. ‘જોગી છે.’ ૪૪૧ કેા ત. કોઈ ભૂતલમાં
ત. ભૂતલ માંહાં, ફા. ભૂતલ. પ્રા.કા. “તું શું જાણે એ અતીતને છે કેવળ પૂરણ
બ્રહ્મ” ત: તું સુણ એ અતીત સરખા, નવ પામે કેવળ છે એ બ્રહ્મ ૪૪૫ ત.
પ્રા.કા. આપણા. ૪૪૨ પ્રા.કા. અવશ્યમેવ ૪૪૫-૪૪૮ પ્રા.કા. ૧લી પ્રતમાં આ ચાર
લીટી નથી. ૪૪૬ છે ત. છેહ. ૪૪૭ શું પ્રા.કા.ત. તું શું. ૪૪૮ કરવા ત. કરતાં.
૪૪૯ ત. આજ લગી કેા સિદ્ધ રૂપને તેંહ નથી-; પ્રા.કા. આજ લગી તેં સિદ્ધ
પુરુષને-. ૪૫૦ તો તું પ્રા.કા. “તો જુદી માધવ ક્યાંથી આણે !” ૪૫૨ પ્રા.કા.

સાધુ અથવા ખળ હોયે તે, જાત તણું શું કામ ?
એક વાર તે અચાન કરીને જાયે આપણે કામ.”

કૃષ્ણે બલરામનું કરેલું સાંત્વન.

એવાં રામનાં વચન સાંભળી, બોલ્યા શ્રી જમડીશઃ ૪૫૫
“મુજ અપરાધ ક્ષમા કરીને રામ ! તને મન રીસ.
મેં અજાને કાંઈ નવ જાણ્યું, (જે) બોલ્યો હું વચન.
શીઘ્રે જઈ બાવાને તેડો કરવા પર ભોજન.
કહો તો વળી હું સાથે આવું દંડકમંડલ લેવા;
તમારી આજ્ઞા કેમ કરી લોપું ? કરવા લાગૂં સેવા. ૪૬૦

જે કાંઈ જાયેગ આપણું હોયે, અતીત આવે ઘેર;
કર્તાની ગતિ અનેરડી છે, આલો કરીએ પેર.
આપણુ બન્ને સાથે જઈને તેડી લાવીએ ઘેર.
આગતાસ્વાગતા સેવા દીજે ભોજન રૂડી પેર.

જે તમારા મનમાં આવ્યું, (તે) મારે કરવું પ્રથમ; ૪૬૫
જ્યેષ્ઠ બ્રાત તણી આજ્ઞા, તે હું કનિષ્ઠ લોપું કયમ ?

“હાવાં ફરીથી તું વચન મુજ સાથે રખે બોલે આંચ.” હવે ત. હવે તું. ૪૫૩
ખળ ત. ‘હંડ.’ ૪૫૪ જય-પ્રા.કા. ફા. “જશે.” કામ ફા. ધામ. ૪૫૬ કરીને
પ્રા.કા. કરોને. મને પ્રા.કા. હવે. ૪૫૭ અજાને પ્રા.કા. ત. અજાનીએ. જે૦ ફા. જે
બોલ્યા મુખ વચન. ૪૫૮. જઈ-પ્રા.કા. “થઈ.” કરવા૦-પ્રા.કા. “કરવા પર પાવન.”
પ્રા. કા. પ્રત ૧૬૧ “કરાવીએ ભોજન.” ૪૬૦ કેમ ત. હુ કેમ. ૪૬૧-૬૨
ફા. પ્રા. કા. ત:-“જે કાંઈ જાયે આપણું હોય તો કાંઈ અતીત ઘેર
આવે, અજાન વચન કહ્યાં હોય તે, રખે બ્રાત મનમાં લાવે.” પ્રા.કા. ની પ્રત.
૧૬૧ના પાઠ સ્વીકારેલો છે. મરણ કે ઉછી લીટીમાં ભવિષ્યમ બનનારા પ્રસંગનું
સચન કરવાની સાથે યુક્તિ સહિત કૃષ્ણે બલરામનું વેણ સ્વીકાર્યું છે, તેથી ધ્વનિ
સારો છે. ૪૬૫. જે ત. ફા. “એ.” તે ત. “તો.” ત. કરવું. પ્રા.કા. મન ૪૬૬

એનાં કૃષ્ણનાં વચન સાંભળી, રામ થયા રળીમતઃ
આલિંગન દેઈ હર્ષ ધરીને રૂદ્યા ચાંધ્યો બ્રાત.

વલણ.

રૂદ્યા ચાંધ્યો બ્રાતને, બલિભદ્ર હરખ્યા મન રે,
હવે ભોગીને તેડ્યા રામ ભણે, સાથે જગજીવન રે. ૪૮૦

કડવું ૧૧ મું.

અર્જુનને તેડવા જવાની તૈયારી.

રામ રામગ્રી.

વૈશંપાયન કહે: સજ્જ રાયજી ! હવે કહું તમને શુભ કથાયજી,
બાવાજીને આશ્રમ સારજી જવા હલધર થાયે તૈયારજી.

ચાલ.

બાવાજીને તેડવા રામને હરખ ન માયજી;
વસ્ત્ર પેહેર્યા તે સમે પ્રકૃષ્ઠિત થઈ કાયજી.
(પછી) અંન:પુરમાં જઈ કહું: “સામગ્રી કરજો તત્પર જી, ૪૭૫
આજે આવશે અતીત આપણે ઘેર કરવા આહાર જી.
તે માટે નાના વિધ ભોજન રચો રૂડી પેરજી;
સાધુજન સંતોષવા અર્થે આજ તેડ્યાં ઘેર જી.”

તે ૦ ત. પ્રા.કા.તે કનિષ્ઠ લોપે કયમ ૪૬૭ કૃષ્ણના ત.શ્રી કૃષ્ણનાં.૪૬૮ રૂદ્યા પ્રા.કા.
હદે. કડવું અગ્નિગારયું.૪૭૧.શુભ-પ્રા.કા.“એહ.”ફા.પવિત્ર. ૪૭૨ પ્રા.કા: “બાવાજીને
આશ્રમ જવા સારજી, યથા હલધર કૃષ્ણ તૈયારજી” ચાલ. પ્રા.કા. ફા. ઠાળ.
૪૭૩ ત. માં આ ડવામાં દરેક લીટીને છેડે ‘જી’ પૂરક છે, પણ ફા. પ્રા.કા. માં
નથી. હરખ ફા. મન હરખ ૪૭૪ તે સમે-પ્રા.કા. ફા. “હર્ષ સાથે.”
૪૭૫. તત્પર-પ્રા.કા. ફા. “તૈયાર.” ૪૭૭ ફા. માટે નાના વિધની રસોઈ નીપા-
વભે, કહું જઈ રૂડી પેર. ૪૭૮ તેડ્યાં પ્રા.કા. તેડું. સાધુ ૦ ફા. જેમ સીધ ભોગી

એવું કહીને ધામથી શ્રી રામ આવ્યા બાહાર જ;
 શ્રી કૃષ્ણને કહે: “ચાલો જઈએ જોગી કેરે દ્વાર જ.” ૪૮૦
 વચન એવાં સાંભળીને હરિ હરખ્યા મન જ:
 “ચાલો ભાઈ! તમ સાથે આવું જોગીને આસન જ.”

બાવાની મઢીએ જતાં લોકોનો વિનય.

એવું કહીને મજા થયા શ્રીકૃષ્ણ તેણો વર જ,
 બલિભદ્રની સાથે સાંઘર્યા પાછળ જગદાધાર જ.
 સેવક પાછળ અપરિમિત છે, પાળા ચાલે રામ જ. ૪૮૫
 પુરનિવાસી મળે સામાં, કરે સરવ પ્રણામ જ.
 એમ કરતાં મઢી સમીપે આવ્યા રામકૃષ્ણ તે રામ જ.

મઢીમાં બાવા અને રામકૃષ્ણનું મિલન.

દૂર થકી દેખી સભા સરવે ઉડી બેઠા થાય જ.
 કેા જાવં બાવાજીને જમને કહ્યો સમાચાર જ:
 “રામકૃષ્ણ આંત્રાં આવે છે, બાવા! પધારો દ્વાર જ.” ૪૮૦
 બાવોજી કહે જાદવ પ્રત્યે: “કોણ આવે છે એહ જ?”
 જાદવ કહે છે જોગી પ્રત્યે: “રામ નગરના જેહ જ,
 તમારું ફરિન કરવા આવે, ન જાણીએ શું કામ જ?”

હરખ પામે, આજ તે રેડુ ઘેર. ૪૮૦ હરિ કા. કૃષ્ણ. ૪૮૨. ભાઈ-પ્રા.કા. કા. કા.
 ‘જી’, આસન કા. પ્રા.કા. આશ્રમ. ૪૮૪ પ્રા.કા. સંઘર્ષ. ૪૮૫ પાછળ પ્રા. કા.
 સાથે. ચાલે-પ્રા. કા. “પોતે.” કરે-પ્રા. કા. પ્રત ૧લી: “કરે સહુને પ્રણામ.”
 સરવ કા. ડંડ. પરંતુ નિયમ પ્રમાણે પુરના રાજવશીને સર્વ લોક પ્રણામ
 કરે એ બાવ સુકા છે ૪૮૭ તે કા. પ્રા. કા. જી. ૪૮૮ બેઠા કા.
 પ્રા. કા. બેઠી. ૪૮૯ કા. પ્રા. ના. એક ૪૯૦ આસા ત. બેહુ આંહા; પ્રા. કા.
 અહીં. આવે-પ્રા.કા. “પધારે.” ૪૯૧ ત. કા. પ્રા. કા: સ્વારે બાવાજી- ૪૯૨ ત.
 ચહે જાદવ-. જેહ પ્રા.કા. એહ. ૪૯૪ કરો-પ્રા.કા. ત. “કરો.” પ્રા.કા. પ્રત
 ૧લીમાં: “કરે સર્વને પ્રણામ.” રામકૃષ્ણ તમને પ્રણામ કરશે એમ કહેવા
 કરતાં એ રાજવંશી છે, માટે તમે તેમને પ્રણામ કરો, એવો બાવાનો મહિમા નહીં

માટે તમે દારે આવો. કરો વિનય પ્રણામ જી”

એવું સાંભળીને બાવોજી આવી બેઠા આસન જી.

૪૯૫

પછી ત્યાં આવીને ઊભા હળધર, જગજીવન જી.

તેણે સમે નમ્યા સહુ જાદવ, આવ્યા ભણી રામ જી;

આસનથી અવધૂત નવ ઝિંકયા, બેસી રહ્યા નિજ કામ જી.

બાવાજીની સન્મુખ આવ્યા કૃષ્ણ ને શ્રી રામજી;

નેત્રપદ્મવૃ કરી પાર્થે પ્રભુને કર્યો પ્રણામ જી.

૫૦૦

નેત્રસમસ્થા માંહે મળ્યા અર્જુનને જદુરાય જી;

અલિલદ્ર નર્મ બાવાજીને વેગે લાગ્યા પાય જી.

દંડપ્રણામ કર્યો, પગે લાગ્યા, પ્રક્ષિણા કરી ચાર જી;

“બાવાજી ! તમ દર્શનથી સફળ થયો અવતાર જી”

એવું સાંભળી બેગી હરખ્યા, દીધું આશિર્વાચન જી:

૫૦૪

“સદા કાળ સુખી રહો બાપુ ! બેસો આ આસન જી.”

એવું સાંભળી તત્કણ બેઠા, કૃષ્ણ ને બલદેવ જી.

ઊભા હતા તે જાદવ બેઠા, તે દેખી તતબેવ જી.

રામકૃષ્ણ મહામાર્ગે બેઠા બાવાજી સન્મુખ જી

સંકવણુ સાધુને દેખી ધાણું પામિયા સુખ જી

૫૧૦

ભણનારા અને રાજને ઉદ્ધારવાતારી માનનારાઓએ સૂચના આપવી, એ વિશેષ સદ્ગજ છે. ૪૯૬ જગજીવન ફા. શ્રી ભગવાન. ૪૯૮ ત. ફા. પણ આસનથી-. ૪૯૯ ત. ફા. પ્રા.કા. પછે બાવાજીની-. ૪૯૯-૫૦૦-પ્રા.કા માં આ બેલીટી ઉતરાસુવટી છે. ૫૦૦ કરી ફા. માંહાં. ૫૦૧ ત. પ્રા. કા. શ્રી જદુરાય. ૫૦૩ લાગ્યા ત. પ્રા.કા. લાગી. ૫૦૪ બાવાજી-પ્રા.કા. બાવાજી આજ તમ-. પણ ‘અજ’ સમ્પદથી લીટી મોટી થાય છે. ૫૦૬ બેસો-પ્રા.કા. ‘બેસો બેસો.’ બાપુ-પ્રા.કા. ફા. “બાણ;” ત. બાબા. પરંતુ ‘બાણ’ માં બંબાચીની ગત છે, ત્યારે ‘બાપુ’ શુદ્ધ ગુર્જરાતી છે. પ્રા.કા. પ્રત રજમા સ્વીકૃત પાડ છે. ૫૧૦ પ્રા.કા: “કહો જી બેઠા બાવાજી કૃપા કરી કયમ આવ.” ૫૦૭ પ્રા. કા. શ્રી કૃષ્ણ. ૫૧૦ જણુ ૦ ફા. શુદ્ધ પામ્યા.

તેણે સમે બોલ્યા બાવાજી રામકૃષ્ણશ્રીં લાંચ જીઃ
 “કહે જી બન્ને બાંધવે ક્યમ કૃપા કરી આંચ જી?”

બલરામનું ભોજનનું નિમંત્રણ.

તદાકાળ કર જોડી બોલ્યા બાવાજીશ્રીં રામ જીઃ
 “દર્શન કરવા અમે તમારું આંહી આવ્યા છઈ સ્વામ ! જી,
 વળી એક કૃપા કરો અમને, હું માગૂં છઈ માન જીઃ ૫૧૫
 આજ અમારે ઘેર પધારો ભોજનને ભગવાન જી.
 ધામ પવિત્ર કરો અમારું, ત્યાં આવી તમે આજ જી;
 સેવા હું સેવકથી થાશે, તેવી કરીશ મહારાજ જી !
 હું તમને તેડવા આવ્યો છઈ, બાવાજી ! અવિધારો જી;
 કૃપા કરીને કરૂણાસિંધુ ! મુજ મંદિર પધારો જી. ૫૨૦
 સેવક ઉપર દયા કરવો, સાંભળીએ જી બાવાજી !
 જોડો અવધૂત ! સાંપ્રત થાઓ સેવકને ઘેર જવાજી. ”

વલ્લભ.

જવા ઘેર સેવક તણે એમ રામ ધણી વિનતિ કરે રે;
 વચન સૂણી બલિભદ્રનાં પક્ષી બાવાજી શ્રીં ઉચ્ચરે રે ?

૫૧૨ ત. : કહેજી બન્ને બાંધવો આજ કીપા કરી કેમ આવ્યા આહે. ૫૧૩ તદા-
 કાળ ત. તદાકાર. ૫૧૪ છઈ પ્રા.કા. છું. ૫૧૫ માન ફા. તમ માન. છઈ પ્રા. કા.
 છું. ૫૧૬ ભોજનને ત. ‘ભોજન કરવા’. ૫૧૭-અમારું પ્રા.કા. ફા. “અમારા” કાઠી-
 આવાડમાં હજી ‘ર’ બહુ વચનાયે વપરાય છે ૫૧૮ કરીશ-પ્રા.કા. ‘કરશું.’
 હું સાથે બહુવચનનું ક્રિયાપદ “કરશું” અચુકા છે. ૫૧૯ છઈ પ્રા.કા. છું. ફા.માં
 અ પંક્તિ પ્રતી છે. ૫૨૦ પધારો-પ્રા.કા. “પગ ધારો.” ૫૨૧ પ્રા.કા. “સેવક
 ઉપર દયા કરીએ સાંભળીએ જોગી બાવા !” ૫૨૨ સાંપ્રત પ્રા.કા. “શિષ્ય;” ફા.
 “સન.” ૫૨૩ ઘેર ફા. ફવાર.

કડવું ૧૨ મું

બાવાની નિરપ્રહા અને રાજદારમાં જવાની અનિષ્ઠાનું દશ ન.

રાજ રામગી.

વૈશંપાયન બોલ્યા વાણી જી: સાંજ નાજ ! ચતુ:સુખજી ! જી ૫૨૫
બાવાજીનાં ચરિત્ર જોહ જી, કહું વિસ્તારી તમને તેહ જી.

બાલ.

વિસ્તારી કહું તમ પ્રત્યે નયજી ! અવિધાર;
પછી બાવો વહે વાણી નમકૃષ્ણશું તેણી વાર:
“ મારે મન એવું ઉપજે સાંભળો દેશવરામ !
રાજદારે હું નહીં આવું, અતીતને શું કામ ? ૫૩૦

બહાની સૃષ્ટિ વિષે વળી રંક રાજ દોય.
ધનવંત ને કો દરિદ્રી, એવી પ્રજા સરવ કોય.
આપ આપણે ધેર સહુ મોટા. વિમાસી તું જોય,
સંન્યાસીને સરવ સરખા, અધિક એણું નવ કોય.
કહી પંચામૃત હોયે બોજન, કહી કણ્ણવતની જીવાર. ૫૩૫

પણ અતીતને સ્વાદ સરખા, માન રાય ! નિરધાર.
જો હાવાં જોગી થયા, તો શા ઈચ્છવા બોમ ?
અલખને મમશે તે થાશે, જે લિખિતના સંજોગ

કડવું બારમું. વાણી પ્રા.કા. વાણ. આજ પ્રા. કા. “ ઠાળ. ” ૫૨૮ રામકૃષ્ણ.
શું પ્રા. કા. ફા. રામશું. ૫૨૬ સાંભળો ફા. મુજો. ૫૩૦ નહીં ફા. નવ
અતીતને પ્રા.કા. મારે અતીતને. ૫૩૨ એવી.— પ્રા.કા. “ એવી પ્રજા છે સહુ કોય.”
૫૩૪ કોય ત. હોય. ૫૩૩ કણ્ણવતની ફા. કણ્ણવતી; ત. કણ્ણવતનું. ૫૩૬ પ્રા.કા.
સરખા હોય. માન ફા. માનો. રાય—પ્રા.કા. “ નૃપ.” ૫૩૭ જા ફા. શા તે. ૫૩૮

આ નશરમાં નિત્યે જમું છજીં જલવને જમું ઘેર,
 તે સરવે કરૂણા તમારી, જા હેતની છે લહેર. ૫૪૦
 જે દિવસે જોગી થયા સારે, કર્યો મન વિચાર:
 “રાજદ્વારે નવ જાવું કેા દિવસ કરવા આહાર:
 કહાયિત જો લાં જમએ તો, સોભા જોઈ મોહ લાગે;
 ગૃહસ્થના ધરની દેખી રચના, તપ જોગીનાં લાગે.”
 તે માટે હું તમને કહું છજીં, તે સ્થાનક નહોં આવું, ૫૪૫
 સંન્યાસીને સ્વાદ ન કરવો, જે આવે તે ખાવું.

બલસમની વૃદ્ધિગત શ્રદ્ધા અને કાલાવાલા.

એવાં અતીતનાં વચન સાંભળી, રામ હરખ્યા મન;
 વાત સૂચી વિશ્વાસ જ આબ્યો: (જે) “મોટા જોગી જન.”
 બલિભદ્ર વિમાસે મન વિષે: “કેા નહિ એને તોલે.”
 તેણે સમે લાં કર જોડીને રામ ફરી શું બોલં: ૫૫૦
 “હો ખાવાજી ! હો ખાવાજી ! અમને કરજી કીજે;
 આજ કૃપા કરી, બોજન અર્થે અમ ધર તો આવીજે.”
 કાલાવાલા કોડ કરે, વળી ઊડી બેઠા થાય;
 “સભાવના સેવકની કીજે”, એમ કહી લાગે પાય.

અલખ-પ્રા. કા. “અલક્ષ્ય.” પ્રા. કા. લિખિત. ૫૩૯ છજીં પ્રા.કા. છું. ૫૪૦
 જોગી-પ્રા.કા. “યોગી.” ૫૪૧ ફા. જે દિવસે ભરે જોગી-૫૪૨ નવ ફા. કહિ ન.
 ૫૪૩ મોહ પ્રા.કા. ચિત. ૫૪૪ દેખી પ્રા.કા. જોઈ. ત જોગીનો. ૫૪૫ હું ફા.તમે
 નીએ જલો હું ત. ૫૪૬ ન કરવો ફા. કહેવો. રામ ફા. જણું રામ. ૫૪૮ જે પ્રા.કા.
 એ. ૫૫૦ શું ફા. મુખ. ૫૫૧ હો પ્રા. કા. અહો. અમને-પ્રા. કા. ફા. ‘મુજને.’
 પરંતુ જનને બાહ્યજોગી સાથે વિનવિ થાય તો તે વડુ પ્રજલ જણાય. ૫૫૩ કરે
 ફા. કરાવે. ૫૫૪ ત. સંસારના. કીજે-પ્રા.કા. ફા. કરવી. ” ‘કીજે’ સ્વાભાવિક છે.
 લાગે-પ્રા.કા. ફા. “લાગ્યા.” વારવારની ક્રિયા થતી ઉપર દર્શાવેલી હોવાથી

કૃષ્ણે કરેલું પ્રલિપત્ય.

બલિભદ્રનું મન નાખા ॥ કૃષ્ણ વદે છે વાણી: ૫૫૫
 “ભરો અવધૂત ! આવો મંદિર પરમ સવક આ જાણી.
 આવડા કાલ વાઝા વિનય કાં કરાવો બાવા ?
 અતીતને મન સરવે સરખા, જોડો મંદિર જનારા.”
 પંજી હજીધર એચી પેર બોલ્યા બાવાશું વચન:

બલરામની આજીજી ઉપર આજીજી

“અવધૂત ! જોગી ! આવો મંદિર કહો તે લાવું વાહન. ૫૬૦
 હય, હસ્તીપર બેસો બાવા ! રથ સાંધત કરાવું,
 રત્નજડિત સુખપાત્ર બેસો, કહો તેમ ધર પધરાવું,
 એક વાર મુજ મંદિર આવો ભોજનને અવિનાશ !
 હો બાવાજી ! હો બાવાજી ! રખે કરો નિરાશ.”

અર્જુનની ભોજનની પ્રતિજ્ઞા.

તદાકાળ આવોજી બોલ્યા: “વચન સૂણો એક માર; ૫૬૫
 હું આત્રું ત્યાં ભોજન કરવા મેં માન્યું વચન તમારું.
 એક પ્રતિજ્ઞા માહારે છે, જ્યાં કરવા જાગે ભોજન,
 કુમારિકા ત્યાં આત્રું પ્રીમે તો, હું કરું અશન.
 તે માટે હું મન વિચારું, મંભજીએ શ્રી રામ !
 અવધૂત, જાગી, સંન્યાસીને ગયાનું શું કામ ? ૫૭૦

“લાગે” ચોથ જ છે: ૫૫૭ ફા. કાલાવાલા રામ કરાવો બાવાજી. વિને કરવો શું આવો. ૫૫૯ બાવાજી ફા બાવાજીજી; ત. વાણેસુ. ૫૬૦ કહો તે પ્રા. કા. ફા. કહો તો. ૫૬૧ રથ-પ્રા.કા. “અમે રથ કરાવું.” સાપ્રતમાં અર્થ સ્પષ્ટ છે. પ્રા.કા. પ્રત ૧લી: “અમે રથ સાંધે.” ૫૬૨ કહો-પ્રા.કા. “કહો તે મન્ય.” ૫૬૩ ત. પ્રા.કા. ફા. પણ એક વાર—૫૬૪ રખે ત ફા રખે કરો મુને નિરાશ. ૫૬૫ ત. તદાકાળ. સૂણો ત.સૂણ. ૫૬૬ ત. પ્રા.કા. ફા. પણ એક પ્રતિજ્ઞા માહારે છે હું ન્યાં— ૫૬૮ અશન-ત. “ભોજન.” ૫૬૯ ફા. તે માટે રાત માનજો, મુજ વચન એ

મારું વ્રત બાગે તે માટે વિમઃસું છઠિં મંત્ર ”

બલરામનું પ્રતિજ્ઞા પ્રાણવાનું વચન.

એવું સાંભળી રામ વદે એમ બેગી સાથ વચન:

“ એ તો વાત સહેલી છે બાવા ! બેન સુમદ્રા મારી;

લલુ વચ તે કુમારિકા પ્રીતે, સેવા કરે તમારી.

તે માટે જોડો બાવાજી ! દર્વા ન કન્વી વાર,

૫૭૫

સામગ્રી સહુ સાંપ્રત ચમ્ર છે ઘેર અમારે ત્યાર.

આજ અમોને કરો કૃતાર્થ, હું માગું છઠિં માન,

સેવકને ઘેર જવું સર્વથા, પધારીએ ભગવાન ! ”

બલિકદ્રે પ્રણિપત કરીને એહ કહ્યાં વચન.

સુભદ્રાનું નામ સાંભળી બાવો થયા પ્રસન્ન.

૫૮૦

વલ્લ.

નામ સાંભળી પ્રસન્ન થયા અવધૂન દરખ્યા મન રે.

હવે બાવોજી જશે રામને ઘેર કરવાને ભોજન રે.

વાંઠાં રામ. ૫૭૦—મયાનું ત. અને પ્રા.કા પ્રત ૧લી: “વાહનનું.” અહીં વ્રતની વાત પ્રધાન છે, અને કાંઇ ઘેર ઘેર એમ કન્યા પીરસનારી મળે નહીં, માટે જુહીને ત્યાં જવું યોગ્ય નથી, એવો ભાવ છે. પછીની લીટી આ ભાવને ટેકો આપે છે. માટે પ્રા.કા.નો પાઠ યોગ્ય હોવાથી સ્વીકાર્યો છે. ૫૭૧—તે માટે ૦ પ્રા.ક: “તમ માટે વિચારે છું.” ૫૭૪—પીરસે—ત. કા “પ્રીસશે.” કરે—ત. કા. “કરશે.” કા. તે તો અંત પીરસશે તમને, લલુ વે છે બાલ કુમારી. ૫૭૫ પ્રા.કા. કા. હાવાં. ૫૭૬ ત્યાર પ્રા.કા. તૈયાર. ૫૭૭ ત. માં “પધારીએ ભગવાન,” ૫૮૨—પ્રા.કા:—“બલિકદ્રે પ્રણિપત કરીને એવાં વચા વચન.” ૫૮૦ પ્રસન્ન કા. સાવ-ધાન. ૫૮૧ ત. હરશો. જશે કા. જશે. પ્રા.કા:—વિષ પ્રેમાનંદ કહે હાવાં બાવો કરવા જશે ભોજન રે.”

કડવું ૧૩ મું.

રાજદ્વારમા જવાની અર્જુનની તૈયારી.

રાજ રામેરી.

પૈશંપાયન કહે: સજ્જ રાજ ! પૂર્વજ તારાનો મહિમાય;
અર્જુન જવાને સજ્જ થાય, રામને ઘેર ભોજન કરવાય.

આલે.

ભોજન કરવા રામને ઘેર થવા બાવો તૈયાર રે; ૫૮૫
મઠી માહે જઈ જોગીએ અંગે ધર્યો શણગાર રે.
પવિત્ર શુદ્ધ વિભૂતિ ચઢાવી, અંગે કરી લેપન રે;
સર્વ તેજ આવીને વસિયા, (જે) હતાં ત્રણ ભોવન રે.
જટા બાંધી મસ્તકે, વીટયું પીતાંબર એક રે:

પીતાંબર ને પહેરણે સ્વરૂપથી વળાઓ છેક રે. ૫૮૦
મૃગચર્મ અંગે ઝોડીયું મળ્યે રક્ત વસ્ત્ર નિધાન રે;
છડી પીંછી હાથે લઈને, કરડૂઆ ગ્રહો ગુણવાન રે.

કડવું ૧૩ મું. સામેરી. ક્રા. બીમપત્રાશી. ૫૮૩ ક્રા. રાયજ; મહિમાય; સજ્જ થાયેજ; કરવાયજ. પૂર્વજ ત. મા આજ પાદ પરેલું છે. ચાલ-પ્રા.કા. 'દાળ.' ત. માં બધી કડીઓને અંતે 'રે' પૂરક છે, પણ પ્રા. કા. ક્રા.માં નથી. ૫૮૬-અંગે ધર્યો-પ્રા.કા. 'કર્ષો સર્વ,' પ્રા.કા. પ્રત ૧લી "અંગે કર્યો." ૫૮૭ ચઢાવી-ત. પ્રા.કા. તે. અંગે ત. "અંગે ભસ્મ કરી લેપન." પણ "વિ-ભૂતિ" આમળ હોવાથી 'ભસ્મથી' પુનઃ રજિયા થાય, માટે તે ત્યાગ્ય છે. ૫૮૮ ત. ક્રા. "સહ તેજ આવી વસ્ત્રું અંગે, જે હર્ષ ત્રણ ભોવન રે." પ્રા.કા.નો પાઠ વિરોધ સ્પષ્ટ અને મહત્વદર્શક છે. ૫૮૦-સ્વરૂપથી-પ્રા.કા. "સ્વરૂપે વાળ્યો છેક;" ક્રા. રૂપે-૦ ૫૯૧ નિધાન પ્રા.પ. પરિધાન પદર કરડૂઆ પ્રા.કા. કરવડો. ગ્રહો ક્રા. બાંધો. દ્વાદશ પ્રા.કા. "લાલે." પરંતુ જોગીઓ આખા શરીર ઉપર ખાર રચાને

ત્રિપુણ્ડ તિલક વિશ્વાળ ભાળે અર્ધ-અંદ્રાકાર રે;
તિલક દ્વાદશ શોભતાં જાણે ઈશ્વરો અવતાર રે
આબૂપણ છે હેમ અગ્નિમય, અંગે યથો ઉદ્ધાત રે; ૫૨૧

ભરમ ઉપર ધણું શોભે, જ્યમ વિજળી ધન જ્યોત રે.
પાવડી ઉપર ચઢ્યા બાવો, રામ આમળા થાય રે;
કૃષ્ણ સાથે પાત કરતાં ધેર તેડી જાય રે.
માર્ગે જાતાં મળે માનવ, કરે સર્વ પ્રણામ રે.
“હા બાવાજી ! હો બાવાજી !” શબ્દ હામે હામ રે. ૬૦૦

ત્રૈલોક્ય જાણે મોહ પમાડાં તેવું શોભે ૩૫ રે.
મળ સરવે પામે લાગે જાણી શિદ્ધ સ્વરૂપ રે.
ધેર ધેર સહુ બારણે બાલક વૃદ્ધ સુભણ રે.
“હા બાવાજી ! હો બાવાજી !” સ્ત્રી આદિ બોલે ચાલુ રે.
જત્ર તત્ર ‘જે જે’ સાદ કાઢે, બાળ- બોલે વચન રે. ૬૦૫

દ્વાદશ તિલક કરે છે, તેથી એ વિશેષ શૌર્ય છે. વળી પદ ૩ મી પંક્તિમાં ત્રિપુણ્ડ બાલે કર્યાનું કહેલું હોવાથી પુનઃક્રિત પણ થાય. કહેવત છે કે ‘ઇસ ભોજન પર દ્વાદશ તિલક.’ ઇશ ત. ‘ઇદ્ર.’ પણ તે અશૌર્ય છે. મહાદેવ જોગી છે અને ઇદ્ર જોગી છે; તેથી દ્વાદશ તિલક મહાદેવને હોય. અવતાર પ્રા. કા. પ્રત ૨ છ ‘અ-ધિકાર.’ પા. ૫ ‘અંગે યથો’ પ્રા.કા. ‘અંગે થયું’ પદ ૪-બાણ પ્રા.કા. સ-ખળ. પ્રા.કા. પ્રત ૧ લીઃ—“તન ઉપર શ્યામ બાણ શોભે જાણે વિજળી દાનમાં જ્યોત.” ધન પ્રા.કા. ધનમાં. જ્યમ ફા. હેમ. પદ ૮ કૃષ્ણ પ્રા.કા. ફા. ‘શ્રીકૃષ્ણ’ ૬૦૦ શબ્દ પ્રા.કા. એવા શબ્દ; ફા. એમ સહુ. ૬૦૧ પ્રા.કા. તઃ ત્રૈલોક્યને જાણે મોહ પમાડે. ૬૦૨ પ્રા.કા. “પૂજી.” રસ્તામાં પૂજન કરવા કરતાં સ્વાભા-વિક રીતે પગે લાગવાનો જ નિયમ છે, તેથી આ પાઠ અચુક છે સિદ્ધ પ્રા.કા. “જોગી.” પણ સિદ્ધમાં વિશેષ મહત્વ રહેલું છે. ૬૦૩ બાળક પ્રા.કા. ૨ છ માં: “બાળક થતાં રજી જાણુ.” વૃદ્ધ પ્રા.કા. ત. ચતુર. ૬૦૪ સ્ત્રી આદિ પ્રા.કા. ત. બાળક. ૬૦૫-જત્ર તત્ર પ્રા.કા:—“જત્ર તત્ર જથ જથ.” સાદ ફા. પ્રા.કા. શબ્દ.

જુદ્ધ સ્ત્રી સહુ વહે વાણી: “નાવા ! નમે નારાણ” રે.

પ્રભ સહુનું માન દેખી, રામ હરખે મન રે.

શ્રી કૃષ્ણજી તે સરવ જાણે, ચરિત્ર એ અર્જુન રે.

નરનારી જાદવ આજક આદિ સહુ કરે નમસ્કાર રે.

પછે રામકૃષ્ણજી આવીયા અવધૂત રાજદાર રે.

૬૧૦

પ્રતિહાર એવક સરવકો કરે દંડ પ્રણમ રે,

વાણી દે મહુ હરખશ: ‘કૃપા કીધી સ્વામ ! રે.

રાજભૂમની ચ્યના નિરખનાં અવધૂત હરખયા મન રે;

ચિત્રવિચિત્ર મહુ હેમમય તે, જોઈ રહ્યા અર્જુન રે.

રત્ન હીન ઝગહગે છે, મણિમય જાનકાર રે.

૬૧૫

વિશ્વકર્મા બુદ્ધો ભુવન જોતાં તે ન પામે પાર રે.

જાળીયાં ગે ખ ને ચિત્રામણ છળ’ ઝરખા સાર રે.

સપ્ત ભોખનાં મેડી અટાલી, રાવટી રંગ અપાર રે.

હેમમય મહુ ધામ છે, ઝળહળે જ્યોત પ્રકાશ રે;

તે સરવ ચ્યના દેખનાં, આવ્યા રમ મોહોલને પાસ રે, ૬૨૦

ત્યાં શોભા અપરિમિત છે સલાની અદ્ભુત રે.

તકીયા, જાજમ, ગલેયા, તે જોઈ રહ્યા અવધૂત રે.

પાએ લાગી પાવાજીને રામ કહે વચન રે:

“આવાજ ! મામને દાર્વા બેશીએ સ્વામિન ! રે.

૬૦૬ જુદ્ધ પ્રા.કા. ત. નાના બાલક. ૬૦૮ એ પ્રા.કા. ફા. જો. ૬૦૯ ‘મદવ’ પ્રા.કા.માં નથી. ૬૧૦ ‘પછે’ પ્રા.કા. માં નથી. ૬૧૨ હરખશ ફા. હરખ સાથે. ૬૧૦ પ્રા.કા. ફા. ‘ન’ દ્વારા—” વાણી ત. માં આટલું જ છે: “વાણી વહે સહુ સુમલો સ્વામ રે” ૬૧૧ બુલ્યા પ્રા.કા. બુલ્યે. તે નં ફા. ન આવે પાર. ૬૧૮ અટાલી પ્રા. કા. અટારી. ૬૨૦ મોહોલને પ્રા.કા. મેદલને. ૬૨૧ સલાની ત. સમાશની. ૬૨૨ ગલેયા ફા. જલેયા, પ્રા.કા. ગાલિયા. ૬૨૩ ફા. ત. પછે પાએ;

વલ્લભ.

“ બેશીએ સ્વામિન ! ” એના હલધરે વાણી કહી રી;
સંકર્ષણનું વચન સૂણી આવે. જી બેઠા સહી રે,

કડવું ૧૪ મું.

રાજગૃહમાં નમન, સેવા, અને સત્કાર.

દ્વિતીય ભાગ.

વૈશંપાયન વદે વાણી, પાંડવોના વંશ વખાણી:

“ સંભળ જનમેજય રાય ! તારા પૂરજનો મહિમાય.

અતીત થઇને અર્જુન જેહ, પાત્યા રામને ધેર તેહ.

બલિભદ્ર જી હરખ્યા મન, પછી આવે બેઠા આસન. ૬૩૦

બલિભદ્ર કરે સેવાય, વીંઝણો અહીંને નાંખે વાય;

ધણી સેવા બાવાની થાય, પારથ હરખે મન માય.

આઠ્યા સ્વજન ધરનાં સર્વ, ગંધર્વ રૂપ તજે તે ગર્વ.

સહુ નમે બાવાને પાય, જાણે જન્મ કૃતારથ થાય.

એમ અતીતને સહુ નમતા, આવે સહુને મન ગમતા. ૬૩૫

પ્રા. કા. પગે. ૬૨૪ હાવાં ત. હવે, ફા. હાવે. ૬૨૬ સંકર્ષણનું પ્રા. કા. પાઠાન્તર “ રામકૃષ્ણનું. ” પણ તે બંધખેસવું નથી. કડવું ૧૪ મું. માફ-પ્રા. કા. માફની દેશી; ફા. માલવ ગોડી. ૬૨૭-પાંડવનો-પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી: “ પાંડવની વ્યાસે વખાણી; ” પણ આમાં જે કયા વખાણી તેની વાણી, એટલું અધ્યાહાર કોવું પડે છે, એટલે તે સહજ નથી. વદે ફા. વદે છે. ૬૨૮ ત. ફા. રાયે. મહિ-માયે. ૬૨૯ પ્રા.કા. ફા. થઈ. ૬૩૦ ફા. આસન્ય. ૬૩૧ નાંખે ફા. ત. લાવે. અહીંને પ્રા.કા. અહી. ૬૩૨-પારથ-પ્રા.કા: “ પાર્થ હર્ષ મન ન માય. ” ત. ફા. દેખી પારથ. હરખે ફા. હરખ્યા. ૬૩૩ સ્વજન-ત. “ રાજનાં. ” [ભેદ] ત. ભેદ રૂપ તેજ ને મુક્યો ગર્વ. તે પ્રા.કા. છે. ૬૩૪ ત. ફા. પાએ. યાએ. ૬૩૫ ત. ફા.

આલકે, યૌવન, વૃદ્ધ અપાર, નારી માત્ર કરે નમસ્કાર.
 સહુ પરસ્પરે મુખ બોલે: “ નહિ કેાએ અતીતને તોલે:
 જાણે અનંત તણા અવતાર. ” મોલો રૂપ દેખી પરિવાર.
 પછી પાગે સહુકો લાગે, તે આર્શિચયન માગે.
 આવે મસ્તકે મૂકયો હાથ, ગયો ધરમાં સરવ સાથ. ૬૪૦

સ્ત્રી સર્વકો પગે લાગી, ગઈ ધરમાં આશિષ માગી.
 કૃષ્ણજી શુભ્રપા કરતા, આવાજની સેગ માંહા ફરતા.
 સિદ્ધને પરમેશ્વરના જેવા, જાણી સર્વ કરે છે સેવા.

અર્જુનનું પ્રકટ પ્રસન્નતાનું કથન.

સેવા માન જોઈ નજન ! આવોજી હરખ્યા તે મન.
 પછી અતીત કરે: “ મુણ રામ ! આ ધન્ય તમારાં ધામ. ૬૪૫
 મેં ત્રિભુવનમાં દીકાં નથી. છે શોભા ધણી સરવથી.
 મેં જોયનીમાં નારાં નિર્વાણ સંનિબ્યૂં તમારૂં વખાણ:
 જે આ નરમાં પ્રેક્ષવરામ, તે તો અનીતના વિશ્રામ.
 પછી મેં તો વિ રસ્યું મન: ‘ માતુર્માસિ કરૂં આસન ’

બાવોજી. ૬૩૭ સહ પ્રા.કા. પ્રત ૧લી: “ સહુ પરસ્પરમાં પુરમાં બોલે. ” કો. એ
 પ્રા.મ. કો. ૬૩૮ ફા. મોહો પરિવાર ફા. સંસાર. તે. ફા. આશિષ સરવ તે માગે.
 તે પ્રા.મ. હુલ ત પ્રા.મ આર્શિચયનને ૬૪૦ ફા. મસ્તક, પ્રા.કા. મસ્તક. સ-
 રવ ફા. સધર્યો, પ્રા. કા. સહુ. ૬૪૧ કા. સ્ત્રી સરવે આગન્યાં માગી, ગઈ હર-
 માં પગે લાગી. ૬૪૨-કૃષ્ણજી-પ્રા.કા. “શ્રીકૃષ્ણ ભર્વશું અનુસરતા” અર્થાત્ સર્વ
 કોઈનું તે અનુસરણ કરતા.એ પાઠ છે. પરંતુ જોતાની યુક્તિ ટકાવવા પોતે જ સહજ
 લાવે સેવા કરવા મંડી પડે, એ જ હંબને થોગ્ય છે. પ્રા.કા. પ્રત ૧લી: “સહુ મુખ
 કરતા.” ૬૪૩-ત. પરમેશ્વરના પ્રા.વા. પરમેશ્વર. સિદ્ધ ને.ફા. જલીભદ્ર કેહો શ્રીધ તેવા,
 જાણે પરમેશ્વર જેહેવા. ૬૪૪ સનન કા. અરજીન. તે પ્રા.કા. અતિ દીકાં. ફા. દીકું.
 ૬૪૭ ત. ફા. પ્રા.કા. ત્યાંહાં સાંભળ્યું. તમારૂં. પ્રા.કા. ફા. તમ. ૬૪૯ મેં તો.

રહ્યો જનકવમાં મઠ વાળી, બાધ્યું આસન, આપ સંભાળી. ૬૫૦
જે તમારા હેતની લેહેર, તો હું આંચો છઠી તમ ઘેર.
જેઈ તમ ધરની રચનાય, મન પ્રસન્ન અતિ મુજ થાય.”

બલ્લભદ્રનાં ભાવિક વચનો.

એવા વચન સુણી હલધર બોલ્યા જોડીને બન્યો કર:
“ બાવા ! ધન્ય તમે પધાર્યો, આજ ઘણો હરખ મન મારે.
તમ ચરણકૃપાએ સ્વામી ! સહુને મન સુખ અંતરજામી ૬૫૫
પત્રિ તર્પા મમ ધામ, તમ ચરણરેઝુથી સ્વામ !
ઘેર સેવકને કીધી કડણા, બાવાજી ! આવ્યા પ્રાહુણા.
મારૂં પૂર્વનું ભાગ્ય અનંત, જે ઘેર પધાર્યા સંત.
હું તો સેવક સદા તમારો, આજ જન્મ કૃતારથ મારો. ”
એમ આંશે કીધું સ્તવન, ત્યારે બાવો કહે: “ ધન્ય ધન્ય. ” ૬૬૦
પછી ગમે બહેન બોલાવી, તતક્ષણ સુલકા પાસે આવી.

પ્રા.કા. મેં. કરે ત. ફા. કરે અહીં. ફા. ચાતુરમાથ. ૬૫૦ અતીત પ્રા.કા. ફા. અતી. આસન પ્રા.કા. આસને. ૬૫૧ છઠી, પ્રા.કા.ફા. હું તમ ફા. તમારે. ૬૫૨ અતિ ત. ‘ ચિત્ત. ’ પણ પુનઃસ્મિતથી તે ત્યાજ્ય છે. ૬૫૩ ‘ સુણી ’ ત. ‘ સાંભળી. ’ ૬૫૪ પ્રા.કા. “ બાવાજી ! પધારો તમે, આજે બનું હરખ્યા હું અમે. ” પ્રા.કા. પ્રત ૧લી: “ બાવાજી ! પધાર્યો તમે આજ, બનું હરખ્યા હું અમે મનમાં જ. ” પરંતુ હરખ સાથે પોતાને ધન્ય માને એ બાવ વધુ ઉન્નત છે. પધાર્યો ત. ફા. પ-ધારે. આજ ફા. ગમે. ૬૫૫ ફા. ચરણપ્રતાપે, મન ફા. છે. પ્રા.કા. માં આ શબ્દ નથી. ૬૫૬ થયા પ્રા. ન ‘ થયાં છે. ’ અમ પ્રા. કા. અમ. ફા. ચરણપ્રતાપે શામ. ૬૫૭ ત. આંચો. બાવાજી. ફા. આજ સેહેર સ્વામી પ્રોહોણા. પ્રા.કા. પ્રા-હુણા પ્રા. કા. કરણા પ્રા.કા. પ્રત ૧: “ સેવકને કડણા કરી, ઘેર બાવાજી આંચો હરિ. ” ૬૫૮ પૂર્વનું ત. “ પૂર્વ જન્મનું ” પણ એથી લીટી વધી જાય છે ભાગ્ય ફા. ભાગ્યે. જે પ્રા.કા. જે અમ. ૬૫૯ સદા પ્રા.ન પ્રત ૧ લી “ દારા. ” મારો ત. અહમારો. ૬૬૦ ત. રતુન રતવન; ફા. શૂની શિતવન. ૬૬૧ ‘ તતક્ષણ ’ પ્ર

સુમદાના દર્શનથી ચકિત અર્જુન.

બાવાજીને લાગી પાય, જોઈ પારથ વિસ્મય થાય,
આ બ્રહ્માએ નિરમી નારી, જોઈ જોગી રહ્યા વિચારી:
“એ” હીડી જી સરવ કાય, આવી સૃષ્ટિ વિષે નવ હોય,
મૃગનયની, ભાલવિશાળી, આ તો બ્રહ્માએ હદ વાળી. ૬૬૫

દેવાંગના, અપ્સરા, રંભા જેઠ, આ રૂપથી હારે તેઠ.
બુધ ચંદ્ર, નાસિકા કીર, સન્યા સોળે શશુગાર શરીર.”
મરાળી, માતંગી, મદ પરમ જોઈ અર્જુન થયા ચિત્તભ્રમ.
“આવી વનિતા જોઈએ મારે,” એમ પારથ મન વિચારે:
“જો નારાયણ જીએ સામું, તો એ પ્રેમદા હું પામું: ૬૭૦

મેં તો તીર્થ કર્યા સમસ્ત, તેણે પુણ્યે મહં હું હસ્ત.”
એમ મોહો મન અર્જુન, તે સહુ જાણે જમજીવન.
પણ રામ ન જાણે તેઠ, બાવાજીનું કદિપત જેઠ.

માં નથી, પણ તેના અભાવે હીટી ટુંકી થાય છે. ૬૬૨ ત. ફા. વીરમે. ૬૬૩
જોગી ફા. પારથ. રહ્યા પ્રા. કા. રહ્યો. ૬૬૪ આવી૦ પ્રા. કા. પ્રત ૧લી: “આવી
જીમાં કે નિશ્ચય મોહ.” ૬૬૫ ત. અગ્રજાનેયેણી, ફા. અગ્રજાણી ભાલવિ-
શાળી પ્રા.કા. ભાલવિશાળ. આ તો૦-પ્રા.કા.: “આ તો અદ્ભુત રૂપ મરાણ.”
પંક્તિ ૬૬૮ માં મરાણની ઉપમા અપાયલી છે. એટલે અહીં પુનરૂક્તિ થાય છે,
અને આગેલો પાઠ વર્ણનવિરોધને લીધે સુંદર છે. ૬૬૫-૬૬ આ જે હીટી પ્રા.કા.
ની પ્રત૧લીમાં નથી. ૬૬૬ત.અપહરા. આ ફા. આ તો. ૬૬૮ જોઈ૦-પ્રા.કા.: “જોઈ
ચિત્ત વિભ્રમ અનુજ ધર્મ ” મૂળ પ્રતની આગેલી પંક્તિ વિરોધ સરળ છે. અને
આ પાઠથી હીટી લાંબી તથા અર્થમાં કંઈક કૃત્રિમ બને છે. ચિત્તભ્રમ ફા ચિત્ત-
ભંજ. મરાળી૦-પ્રત ૧ લીમાં આ હીટી નથી. ૬૬૯. વનિતા-પ્રા.કા.: “નારી.”
વનિતામાં મોહનો ભાવ છે માટે તે વિરોધ યુક્ત છે. ત. ફા. વનિતા. જોઈએ
ફા. જે હોત માહારે. ૬૭૦-૬૭૧. આ જે હીટી પ્રા. કા. પ્રત ૧લીમાં નથી.
૬૭૦. પ્રમદા-પ્રા.કા. ‘પ્રેમદા’. પણ ખરો શબ્દ એ નથી. હું ફા. એહનો. ૬૭૨
મોહો ફા. મોહા. ત. ફા. પ્રા.કા. જુગજીવન ૬૭૩. કદિપત પ્રા.કા. ની પ્રત ૧

બાવાજી અને સુભદ્રાનાં સંમિલન.

બેન સુભદ્રાને કહે વાણી:-“ બાઈ! લાવો પાત્ર ભરી પાણી.
બાવાજીને આપો આણી, કરો સેવા સાધુ બણી.” ૬૭૫
સૂણી અંતઃપુરમાં ગઈ કુમારી, જળ લાવી ભરીને ઝારી.
બાવો બાહાર આવ્યા તત્કાલ, કરવા પગ ને હાથ પખાલ
દ્વારે માંડ્યું કનકઅસન, ત્યાં બેઠું બેઠા જોગી જન.
સુભદ્રા જળ રેડે, ગ્રહી ઝારી, ત્યારે બાવે ભસ્મ ઊતારી.

બાવાજીના અદ્ભુત રૂપથી મોહેલી સુભદ્રા.

જેમ અગ્રથી નીસરે ચંદ્ર, તેમ સોહે અંગ નરેન્દ્ર. ૬૮૦
ત્યાં અંગ બાવાનું અગકે, જાણે ચંદ્રગિર્મથકું ઝગકે.
જ્યારે બાવે ભસ્મ ઊતારી, જોઈ મોહી તે રાજકુમારી.
સુભદ્રા વિભાસે મનઃ “ આ તો મોટો કોયે રાજન.
છે અદ્ભુત એનું અંગ, દેખી લાજે અતિ અનંગ.
આ કો મોટો દીસે છે ભૂપ, શેં અર્થે ધર્યું હશે રૂપ ? ૬૮૫
અથવા કૈલાશનો નાથ, (કે) અહા, ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ સાક્ષાત.
માનવ તો કો ના હોયે આવા, મારું મન થયું સાથે જવા.

લીમાં “ ૬૫૨.” ૬૭૫ સેવા ત. એહેવી શેવા; ફા. એની શેવા. ૬૭૭ કરવા
ફા. કીયા. પગ ૦ પ્રા.કા. પાદહસ્ત પ્રસાદ. ૬૭૮ પ્રા.કા. કનકાસન. ફા. આસન્ય.
જોગી પ્રા.કા. ત. બાવો. ૬૭૯ ગ્રહી પ્રા.કા. ધરી. ભસ્મ પ્રા.કા. વિમૂતિ. ૬૮૦
અગ્રથી પ્રા.કા. અગ્રમાથી નીસરે ફા. ભિતરે. સોહે ફા. શોભે. ત.માં પંક્તિ આમ
છ:-“ જેમ અગ્ર નિશે ચંદ્ર, તેમ શોભે અંગને રગ.” પણ એ સ્પષ્ટ નથી.
૬૮૧. પ્રા.કા. “ જાણે ચંદ્રનું ગિર્મથકું ઝગકે.” ૬૮૨ ત. જોઈને. મોહી પ્રા.કા. મોહો.
૬૮૩ વિભાસે પ્રા.કા. ફા. વિચારે. કોયે ફા. કો જોગી. આ તો ૦-પ્રા.કા. આ તો
મોહકેરો રાજન. ફા. ત. ને પ્રા.કા. ૧ લીનો પાઠ સ્વીકૃત છે અને તે બાવો નહીં
પશુ રાજ હોવાનો અંતઃકરણનો પડથો પાડે છે તેથી સારો ભાવયુક્ત છે. ૬૮૪
અતિ ફા. કોટી. ૬૮૫ મોટો ફા. ખત્રી. રૂપ ફા. શરૂ. શેં ત.માં નથી. ૬૮૬
ઇન્દ્ર પ્રા.કા. માં નથી. ૬૮૭ ના ફા. નહી, પ્રા.કા. ન. માનવ પ્રા.કા. નર. મારું ૦-

આ પુરૂષ બ્રહ્માએ વડિયે, એ તો મારા જીવશ્વં જ કહો.

સુભદ્રાનો અર્જુનને પરણવાનો સંકલ્પ.

મેં લઘુ વયમાં ક્યો હોય તત, તે ચાળે મને પ્રત્યક્ષ.

એ સ્વામી જો હું પામું, તો ભવસાગર દુઃખ વામું.” ૬૯૦

સુભદ્રા વાત મનમાં લાવે: “મુજને બાંધવ કેમ પરણાવે ’

હાવાં એમ મનશાં કરવું: ‘ એ નહીં વરે, તો સહી મેં મરવું. ’

એમ વિચારીને ત્યાહે, શક્તિસ્મરણુ કર્યું મન માંહે:

“મા ! મુજને કરેણા કરગે, વિનતિ મારી ચિત્ત માંહે ધરજો.

આઈ ! તેં અસુર હણ્યા છે બહુ, તેનો પાર નહીં પામું હું. ” ૬૯૫

નિજ સેવકની પૂરો આશ, માટે મુજને છે વિશ્વાસ.

જો મુજ બપર દયા ધરીશ, તારાં મન હું લાવે કરીશ.

છે સુભદ્રા હૃદયા સાથ, કરગે કૃપા ભવાની માત ! ”

ફરી રૂપ બાવાનું જોયું, વળી મહિલાનું મન મેલ્યું.

વિચારે: “તેડે તો સાથે જાડો, સેવા માંહે સાંપ્રત થાજી ” ૭૦૦

એમ હૃદયે છે સુભદ્રાય, બાવાજી આવ્યા ધર માંહ.

સાથે સુભદ્રા સેવા કરતી, બાવાજીની સેવા માંહાં ફરતી.

પ્રા.કા. ફા. મા “ સુભદ્રાનું મન થયું સાથે જવા. ” પણ ઉપરના સુભદ્રાના આ-
ત્મવચનમાં આ તૃતીય પુરૂષને ઉદ્દેશનારે વચન બધાએસણું પણ નથી. ૬૮૮ ફા.
આ તો. એ તો ૧૦ ફા. હવડાં દીસે છે અવતરીઓ. ૬૮૯ વચમાં ત. વેષમાં. હોય
પ્રા.કા. ત. માં નથી. ફા. તે તો. ૬૯૦ તો ૧૦ ફા. પરમેશ્વર જોને મુજ સાસું.
૬૯૧ મનમાં પ્રા.કા. એમ મન. ૬૯૨. પ્રા.કા:—“ હાવાં મન નિશ્ચલ કરવું, એ ન
વરે તો સહીં મરવું. ” ૬૯૪ શક્તિ ૧૦ ફા. શક્તિ સમર્પણ કીધું તાંહે. ૬૯૫ મા
ફા. માતા, ત. તમો મા. પામું હું ફા. જાણી શહુ; પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી: પામે
સહ. ૬૯૬ માટે ૧૦ ફા. માતા તાહારો છે વિશ્વાસ. ૬૯૭ ત. ધરેશ. કરેશ. પ્રા.કા.
તો તારાં. ૬૯૮ જે ૧૦ પ્રા.કા:—ડરી સ્તુતિ જોશી બે હાથ; ફા. છે સુભદ્રાને રહેઆ
શાત. ૭૦૦. સાંપ્રત પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી ‘ તત્પર. ’ ૭૦૧ એમ ૧૦—પ્રા.કા. એમ હૃદયે
સુભદ્રા જવા, ૫’ બાવાજી ધરમાં આવ્યા. ફા. ત. અને પ્રા.કા. લીમાં ઉપર

વલ્લભ.

કરતી પાછળ સેવા માંહે સુભદ્રા હરખે મન રે
પછે બાવાજી આસને બેઠા કરવાને લોજન રે.

કડવું ૧૫ મું.

લોજનને બદલે સુભદ્રામાં જ બાવાનું મન.

રામ ધનાઢી.

વૈશંપાયન વાણી બોલ્યાઃ મણ જામેજય રાજનં જી ! ૭૦૫
બાવાજી બેઠા આસન પર કરવાને લોજનં જી.
તે આગળ સુંદર એક હેમતી માંડી થાળ વિશાળ જી,
પંચામૃત પકવાન જ ખીસ્ત્યાં, લાવી સુભદ્રા તત્કાળ જી.
થાળ ભરી મૂક્યા બાવા આગળ, પછી કર્યું પૂજન જી.
કનકઝારી લઈ લયો કંડૂઓઃ ‘ આરોગીએ સ્વામીન ! જી ’ ૭૧૦
બાવાજી લોજન આરોગે, મનહૂં નવ રેહે કામ જી.
ચિત્તાન્ન - થયો દેખી સ્ત્રો, દ્રૌપદનો સ્વામી જી.

પ્રમાણે છે. ૭૦૨ સેવામાં પ્રા.કા. પાછળ; ફા. ભગીમાં. ‘બાવાજી...કરતી’ પ્રા.કા.
અત ૧ બીઃ “ મુખ હિંડે બાવાજીનું બેતી. ” ૭૦૪ ફા. આસન પર. કડવું ૫૬૨-
મું. ૭૦૫ ત. ફા. રાએજી. ૭૦૬ ત. પ્રા.કા. ઉપર ૭૦૭ હેમ તણી. ૭૦૮ પકવાન
ફા. લોજન. ખીસ્ત્યાં-ખીસ્તવા; લાવી ફા. આવી સુભદ્રા પ્રા.કા. સુભદ્રાએ. ૭૦૯
મૂક્યા પ્રા.કા. મૂકી, પૂજન પ્રા.કા. “ લોજન. ” સંન્યાસીને જમાડતાં પહેલાં
તેમનું પૂજન કરવાનો વિધિ વિહિત હોવાથી સ્વીકૃત પાઠ યુક્ત છે. વળી ૭૧૦ થી
પછી આ પાઠને ટેકો મળે છે, કારણ બે લોજન હું એમ લઈએ તો ૭૧૦ માં
તેને એમ કહે છે કે ‘ આરોગીએ સ્વામીનજી ’ એ અર્થકત કરે છે. ૭૧૦ ફા. માં
નીચેની બે પંક્તિઓ છેઃ-“કનક ઝારી જલે ભરી, ભરો કંડૂઓ ગુણવાનજી; થઈન
ચરચીને પૂજા લીધી, હવે આરોગીએ ભજવાનજી. ” લઈ ૦ પ્રા.કાઃ-“જળે ભરી કર-
વડો કહું.” ૭૧૧ મનહૂં ત. પ્રા.કાઃ પણ મન તેહનું નહી કામજી. ૭૧૨ બી પ્રા.

સુભદ્રાને જોઇને જોગી જમવું ગયો સરવ શ્રી હ,
સુભદ્રાની સાથે જવા દેહ દેહી છે શ્રી હ.

સુભદ્રાની ગુપ્ત સ્થાન.

જોગી પ્રત્યે કહે સુભદ્રા ગુપ્ત કરીને સ્થાન હ: ૭૧૫
'નિશાએ હું તમ મઠ આવીશ, સત્ય સત્ય મુખ્યસ્થાન હ!'
'નિશા' એવું સાંભળી બાવાને હરખ ઉપનયો મંત્ર હ.
બોજન કરીને આવી બેઠા, જ્યાં છે શુભ આસન હ.

બોજનનિવૃત્તિ પછી સત્કાર.

બલભદ્ર હ ત્યાં બીડાં લાંબા, લવિંગ એલચી સાથ હ,
સરવ સંયુક્ત કરીને આપે: 'આરોગો જગનાથ! હ.' ૭૨૦
બાવો હ તાંબુલ આરોગે રામને હરખ અપાર હ;
ફરી બાવા હ પાસે આવી, મળ્યો કુટુંબ પરિવાર હ.
આશિષ માગે બાવા કને સહુ. જર્ઝને સામે પાલ હ;
બાવો હાથ મૂકે મસ્તકે, જન્મ કૃતારથ થાય હ.

રોહિણીનું અશ્વિન પ્રતિ આર્ષણ અને મન.

તેણે સમે રોહિણી હરખ્યાં, જોઈ બાવાનું મુખ હ, ૭૨૫
શરીરે સામુદ્રિકની શોભા નિરખી પામ્યાં સુખ હ.
રોહિણી વિચારે મનમાં દેખીને સ્વરૂપ હ:

કા: 'શ્રી'. પરંતુ શું દેખી, એ બલુવાની આકાશ પૂરી થવા માટે સ્ત્રી-સુભદ્રા
એ શબ્દની અપેક્ષા રહે છે. તેથી મૂળ પ્રવનો સ્વીકૃત પાઠ યુક્ત છે. ૭૧૩. જોઈ
જોગી પ્રા.કા: "જોઈ જોઈ." સરવ પ્રા.કા. સહુ. ૭૧૪ દેહ ત. દેહી, ૭૧૫ કહે
ફા. કેહે છે કન્યા. ૭૧૬ હું તમ પ્રા.કા તમારે. ૭૧૭ નિશા-પ્રા.કા. ફા. માં નથી.
ફા. પ્રા.કા. બાવાજને ૭૧૮ ત્યાં બીડાં ફા. તાંબોલ બીડાં હ. ત. ફા. લવેચ. ૭૨૦
સંયુક્ત ત. ફા જુગત. આરોગો પ્રા.કા. કહે આરોગો; ફા. આરોગીએ. ૭૨૧ ફા.
રામ. ૭૨૨ બાવા હ પ્રા.કા. ફા બાવાની. ૭૨૪ મસ્તકે પ્રા.કા: "મસ્તક ઉપર." ૭૨૫
હરખ્યાં જોઈ પ્રા.કા. જોઈ રહ્યાં. ૭૨૬ ત. નીરખીને. ૭૨૭ મનમાં ફા. મન-

“ એ કો દેવ ઘટે સર્વથા, અથવા એ કો ભૂપ જી !

તે માટે હું એને આપૂ પુત્રી સુભદ્રા જી.

એ વરે તો પરમ ભાગ્ય છે, મુજ મન એવું થાય જી. ૭૩૦

એની સેવા અર્થે આપું.” માતાને મન ભાવે જી:

“રામકૃષ્ણને એ અણગમતું પુત્રી કયમ પરણાવે જી!”

મહિમા મધુસૂદનનો મોટો, સહુને મનગમતી વાત જી;

સંકર્ષણ મનમાં નહીં પ્રીછે, એક જાણે જગત્તાત જી.

ખાવેજી આજ્ઞા માગીને સ્વસ્થાનક તે જાય જી. ૭૩૫

હૃદયધર વગાવી ઘેર આબ્યા, આનંદ અંગ ન માય જી.

સુભદ્રાની ઇચ્છાને વધ રાહિણીનો સંકેત.

વશંપાયન કહે: જનમેજય ! ખાવો પોહોતા ઘેર જી.

હવે કથા કહું હું તે સાંભળ સુભદ્રાની પેર જી.

અંત:પુરમાં આવી અગલા માતા ફેરે પાસ જી,

મોહ લાગ્યો છે ખાવાજીનો, તેણે મન ઉદાસ જી. ૭૪૦

દ્વિધા ચિત્ત સુભદ્રાનું દેખી, જનુની પૂછે વાત જી:

“કહે કુંઅરી ! તારે મન શું છે?” કરને તે વિખ્યાત જી.”

સુભદ્રા શીતલ ચર્મ બોલ્યાં: “જાં પૂછે છો માત જી ?

મુને અંતર ધણી આપદા, શી કહું તુને વાત જી ?

પેસો અતીત અશન કર્યા ઘેર આબ્યા હોતો જોડ જી, ૭૪૫

શ્લોક. સ્વરૂપ જી. અતીતનું સંસ્મરણ. ૭૩૦ ભાગ્યં કા પ્રા.કા. ભાગ્યે મુજ એવું મનમાં થાયજી. ૭૩૧ આવે પ્રા.કા. કા. “ભાવે.” ૭૩૨ અણગમતું પ્રા.કા. ‘એમ ન ગમતું.’ કા. તો પુત્રી. ૭૩૩ મન ગમતી પ્રા.કા. કા. ‘જમે મન.’ ૭૩૫ કા. હવે ખાવેજી. સ્વસ્થાનક તે પ્રા.કા. સ્વસ્થાનક પ્રતિ. ૭૩૭ ત. જનમેજયને. પોહોતા પ્રા.કા. પોઆ. ખાવોં કા. ખાવો પોને ઘેર ભયેજી. ૭૩૮ કા. સાંભળજો. હું તે પ્રા.કા. હું, કા. તે. પ્રા.કા. સુભદ્રા કેરી. ૪૩૬ પ્રા.કા. કેરી. ૭૪૦ પ્રા.કા. કા. છે મન. ૭૪૨ કરનેં ત. કા. પૂછે છે વાણ માતજી. પણ ઉપરની યજ્ઞિ સાથે પુનઃ-જ્ઞિ થતાં અગ્રાણ છે. ૭૪૪ અંતર કા. અતી. ૭૪૫ અતીત ત. અતી. હતોં ત.

સર્વથા વરવા દુઝા મારે, મનમાં આવે તેહ છ.
 ધણું ધણું શું કહું મુખ માતા ! કહેતાં આવે લાજ છ.
 સ્વયંવર કરી પચ્છાવો, જેમ ગમે મન માંજ છ. ”
 વચન સૂણીને સમજ્યાં માતા, પુત્રીશું વટે વચન છઃ
 જો તુજને મોહ લાગ્યો બાવાનો, હું કહું તે કર મન છ ૭૫૦
 “આજ નિશાએ તારે જવું બાવાને મઠ પાસ છ;
 વચનપ્રબોધ કરીને વહેલી આવે તું આરાસ છઃ
 ‘ પ્રાતઃકાલે ઉત્સવ કરવા જશે જાદવ સાથ છ,
 કહીએ તે સ્થાનક હું આવીશ, તમે પધારો નાથ છ !
 એવી વાત કરે તું બાઈ ! રખે પણ જાણે પ્રાત છ. ૭૫૫
 ગુપ્ત વાત તો રાખવી તારે, નહીં તો ચાશે ઉત્પાત છ,
 સેવા કરવા તે અતીતની, પુત્રી ! સાથે જાઓ છ;
 તે સંપ્રાતે ગયા પછી અહીં મન માને તે થાઓ છ.
 તે મેં ફરી પેરે જોયો, દીસે છે કે સુપાત છ;
 મારે મનમાં ઇચ્છા એવી, તે થાએ જામાત છ. ” ૭૬૦

ફા. હતો. આહા જોહજ. ૭૪૬ પ્રા.કા.:-“ સર્વથા માડી મારા મનમાં વર વ-
 રવાતું આવે એહ છ ” પણ સ્વીકૃત પંક્તિ જટલી આ સરળ નથી. ૭૪૭-માતા
 -પ્રા.કા. ‘ માતાને ’. ૭૪૮ કરી પ્રા.કા. પ્રતિ ૧ લી: “ અપ કરીને. ” જેમ-પ્રા.
 કા: “ જેમ જાયે મનની દાજ છ. ” પણ સ્વીકૃત પાઠમાં ગમે તેમ સ્વયંવર
 કે બીજી કોઈ રીતિથી પણ મને પચ્છાવો એ લાવ છે. તેથી તે વધુ સારો છે.
 ૭૪૯ પુત્રીશું ત. પ્રા.કા. પુત્રીનું વરવા મનછ. ૭૫૦ જો. પ્રા.કા. ત:-“તેણે સમે
 માતાજી બોધ્યાં પુત્રી પ્રત્યે વચન છ.” ૭૫૧ બાવાને પ્રા.કા. બાવાજ કેરે પાસ
 છ. ૭૫૨ તું પ્રા.કા. વહને. ૭૫૪ કહીએ પ્રા.કા. કહે, ત. કહે. પધારો પ્રા.કા.
 ફા. પધારજો. ૭૫૫ બાઈ પ્રા.કા. મીડી. પણ ફા. “રખે જણાવતી પ્રાત છ;”
 પ્રા.કા. “પણ રખે પ્રાતજાણવા વાતછ.” ૭૫૬ તારે ત. જાની. તો. ફા. રાખીને મન
 માંહે. ૭૫૭ તે પ્રા.કા. ને. પુત્રી સાથે ફા. જેમ તેમ કરીને. ૭૫૮ ત. માં આ
 પંક્તિ પહેલી દીસે છે. તેથી પ્રા.કા. ફા. ની પંક્તિ લીધેલી છે. કારણ કે તેમાં દ-
 સાવેલો લાવ આવશ્યક છે. ૭૫૯ ત. જોયો છે. ૭૬૦ પ્રા.કા. મારે મન ઇચ્છા છે

સુભદ્રા પ્રત્યે કહે માતા: “ સાંભળ પુત્રી ! વાત જ,
સિદ્ધ રૂપ દીસે કો મોટો, તાપસ ગુણ વિખ્યાત જ. ”
એવું સાંભળીને સુભદ્રા પામી મન ઉદ્ધાસ જ:
“ હવે નિશ્ચય સમે થાયે ને મેં જીવું બાવાની પાસ જ. ”

વલણ.

બાવાજીની પાસ જવા સુભદ્રા ઇચ્છે રહી રે. ૭૬૫
ઋષિ કહે રાજા પ્રત્યે હવે અર્જુન વર વરશે સહી રે.

કડવું ૧૧ મું.

પાર્થની મોહબાલુની આધિ.

રાજ કેદારો.

કહે એમ વૈશંપાયન: શુણ જનમેજય રાજન !
મનમુદાએ કહું કથા પારથ તણી રે.

આલ.

કહું કથા પારથ તણી, જે થયા જોગી જન;
મોજન કરી બાવોજી આબ્યા પોતાને આસન. ૭૭૦

એવી. તે—મૂળ પ્રત તથા ‘પ્રા. કા. માં’ “ જો તે થાયે. ” પણ ‘જો’ અર્જુન સંમત હોવાથી અનાવશ્યક છે. ૭૬૧-ત. માં આ પંક્તિ નથી. ૭૬૨-સિદ્ધ-પ્રા.કા: ‘શિવ.’ પણ ત. કા. તથા પ્રા.કા. ની પ્રત ૧ લીમાં ‘સિદ્ધ’ પાઠ છે અને તે યોગ્ય છે. વળી પ્રા.કા. ની પ્રત ૧ લીમાં “ સિદ્ધ રૂપ દીસે કોઈ મોટો ” એ પાઠ છે. ત. કા. દીસે છે કો એક મોટો; પણ લીટીનું માપ વધે છે. પ્રા.કા. એ તાપસ— શુણ પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી રૂપ. ૭૬૩ સાંભળીને કા. કહેતામાં. ૭૬૪-આજન પ્રા.કા: “ આજ નિશાએ અમિ ભડે. ” ૭૬૬-ઋષિ—પ્રા.કા: ‘વિપ્ર પ્રે-માનંદ કહે હવાં.’ કા. ને પ્રા.કા. ની પ્રત ૧ લીમાં ત.નો જ પાઠ છે. રહી કા. વહી. સહી કા. મહી. ૭૬૭ ત. કા. “ એમ કહે વૈશંપાયે, શુણ જનમે જયે

મોહ્યાણુ વાગ્યાં બાવાને, અનંત વ્યાધો અંત,
સ્મરણુ કરે રહ્યા સુભદ્રાને બાવો બધાં ઉમંગ.
ઊઠે, બેસે, શયન કરે, વળી મન માનુનીમાં આવે,
વસ્ત્ર ઓઢી સુતા બાવો, ખણુ હિંધ લગાર ન આવે.

વળી કાણુમાં બહાર નિસરે, જુએ ઉધાડી દાર; ૭૫૫
ખડખડાટ કાંઈ સાંભળે ત્યારે, ‘જાણે આવી નાર’
એવા પ્રકાર કરે રહ્યા ત્યાં મઠ વિષે અર્જુન.
શ્રીકૃષ્ણનાથ તે સરવે જાણે પ્રભુ જગજીવન.

સકેત કરવા જતી સુભદ્રાને કૃષ્ણની નડતર.

(૫૬) માતાએ મોકલી સુભદ્રા અતીતનો મઠ જ્યાંહી:

“કા નવ દેએ તેમ કહીને, ફરી આવજો આહી.” ૭૬૦

સંકેતે સુભદ્રા ચાલી પ્રભાતે જવા માટે;

માર્ગે જતાં ભગિનીએ કૃષ્ણ ઉભા દીઠા વાટે.

પાછી ફરી આવી સુભદ્રા જ્યાં બેઠાં છે માત:

“માતા ! હું ત્યાં કઈ પેરે જાગી ? વાટે ઉભા જાત.”

માતા કહે: “મુહૂર્ત એક પછી તું ફરી જાજો કુમારી ! ૭૬૫

નિદ્રા અર્થે ધરમાં જાશે રયામળ દેવ મુરારી.”

જાણી જુકિત જુગમ ધરી રહી, પછી જાયે તે નાર,

ફરી આવી તોયે ત્યાં દીઠા બાધિવ માર્ગ મોઝાર.

નાયે; ” પ્રા.કા. કહે કયા-૦ (બપર પ્રમાણે) ૭૭૦ ફા. આવો. ૭૭૨ રહ્યા ફા.
રહો; પ્રા.કા માં નથી. ૭૭૩ શયન ફા. આસન. કડકું સોળમું ૭૭૪ પ્રા.કા. ફા.
બાવાજી. ૭૭૫ નિસરે ફા. ફા. નીસરે આવી; પ્રા. કા. આવી. ૭૭૬ પ્રા. કા.
સાંભળતાં. ૭૭૭ પ્રકાર ફા. ચેન. ૭૭૮ ફા. શ્રીકૃષ્ણજી. પ્રભુ ૦ ફા. ચરીત્ર ન અ-
રજીન. ૭૭૯ ત. સુભદ્રાને. ૭૮૦ ફા. આવજો. ૭૮૧ સકેતે પ્રા. કા. સકેત કરવા,
ફા. સંકેતને. ચાલી પ્રા.કા. ચાલ્યાં. ૭૮૩ બેઠાં ફા. બેઠી. ૭૮૪ ફા. કૃષ્ણ જાત.
૭૮૫ તું પ્રા.કા. ફા. જાઓ તમે કુમારી. ૭૮૭-ધરમાં ત. માં નથી. રયામળ-ત.

વળી પાછી સુલદ્રા આવી, માતાને કહે પ્રમઃ
 “કેમ જવાયે ? ત્યાં માતાજી ! હજી ઊભા છે કૃષ્ણ.” ૭૯૦

માતા કહે કુંવરીને : “એસ પુત્રી ! આ કામ;
 મધ્ય નિશા ઉપરાંત કૃષ્ણજી જશે આપણે ધામ.
 પણ કહું છું જે કૃષ્ણજીએ “રખે જાણી હોય વાત:
 જીવન વાર તમો ગયાં તે દીકાં માર્ગ વિધે જાત.”
 મધ્ય ઉપર ધરી ચારનો સમય થયો જેણી વાર. ૭૯૫
 હાગવે હાગવે છાની તે સમે ચાલી રાજકુમાર.

કૃષ્ણને ભેઈ સુમદ્રાનો ગમરાહ.

રખે મુજને કો જાતાં દેખે જોગીને મંદિર,
 અર્ધ શરીએ આવી અજાણા, તવ આગળ દીકો વીર.
 ધાઈ કૃષ્ણજી પાસે આવ્યા, જાગિની ઊભી જ્યાંય,
 ‘કહે માઈ ! એકલી આ વેળા તું જાયે છે ક્યાંય ?’ ૮૦૦

આંધવ દેખી સુલદ્રા ધણી પામી મનમાં સાજ;
 શણગટ વાળીને મુખ દાંડ્યું : “વૃથા થયું સહુ કાજ.
 એ તો મુજને મારશે નિશ્ચે.” મનમાં ઉપજ્યો ત્રાસ;
 તેણે સમયે વળી જાગિની પ્રત્યે જોડ્યા શ્રી અવિનાશ :

ને પ્રા.કા. પ્રત ૨ જી : “સાંભળ.” પરંતુ અહીં ‘સાંભળ’ પદની જરૂર નથી.
 ૭૯૮ મોક્ષર કા. વીષે નીરધાર. ૭૯૯ ત. પાછી ફરીને. કહે પ્રા.કા. કરે ૭૬૦
 હજી ત. હરિ. ત. શ્રી કૃષ્ણ. ૭૯૧ કુંવરીને કા. તું ચલસ્ત થઇને. ૭૯૨ ઉપરાંત
 કા. સમે. ૭૯૩ પશું ત. પ્રા.કા:-વળી માતા પુત્રીને કહે. જાણી પ્રા. કા. જાણતા.
 ૭૯૪ દીકાં-પ્રા. કા. “માર્ગમાં દીકાં હોય જાત.” ૭૯૪ પછી કા. નો
 વધારો:-“જો જાણું હશે તો સાંભળ પુત્રી, નથી પ્રવચી કામ; માહા ચક્રેર છેકૃષ્ણ
 દેવ, લેહે અવરના મનનું કામ.” ૭૯૫ કા. સમે. ૭૯૬ છાની ત. માં નથી. પ્રા.
 કા. સમયે. ૭૯૭-રખે- ત.માં-“રખે મુજને કોઈ દેખતાં જાતાં.” ૭૯૮ ત. કા.
 ત્યારે ધાઈ. ૮૦૧-પામી-પ્રા.કા. કા. “પામતી.” મનમાં ત. માં નથી. ધણી કા.

“હું જાણું છું તારું મન છે, જવા અતીતને ઘેર;
કારજ તારે શું છે તેશું મુજને કહેની પેર ?
શું અર્થ તું ત્યાં પધારે ? મુજને કહેની તેહ.”
તોય સુભદ્રા મુખે નવ બોલે લજ્જા પામી જેહ.

કૃષ્ણે પણ અર્જુન સાથે નાથી જવાનો કથાવિચો સંકેત.

તે સમે વળી કૃષ્ણજી કહે: “બાઈ ! એક કહું તે કરશે ?
તે અતીતને જો તું વરે, તો કારજ તારું સરશે.” ૮૧૦

હજવેશું બોલ્યાં સુભદ્રા: “બ્રાત ! કહું તે વારું,
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તે વરવા અર્થે નિશ્ચે મન છે મારું.
પૃથ્વીપતિ અથવા અમર કે તે સંન્યાસી હોસે,
એ અતીતની સેવા કરવા મારું મન બહુ હોસે.”
એવાં વચન સુણી ભગિનીનાં બોલ્યા જગજીવન: ૮૧૫

“બેન ! સાંભળો ન હોયે નંદગી, તે તો છે અરજીન.
કુંતાનો સુત એ પારથ છે, પાંડુ રાય એનો તાત,
હસ્તીનાપુરનો છે એ રાજા, સત્ય જાણુજન વાત.
એ અતીતને વરતાં બાઈ ! બાધા કરી નવ થાય;
પણ એક બુદ્ધિ હું તુજને આપું, તે કરજો કિપાય ૮૨૦
રેવનાચળ પર્યન છે ત્યાંહાં, ઉત્સવ કરવા કાજ
પ્રભાતે જાહર સહુ જાશે, સજી સરવકે સાજ.

બહુ. ૮૦૪ વળી ફા. તાં. ૮૦૫ છઠું ફા. ચળ. ૮૦૬ તારે ફા. તારું વેગે હોયે.
૮૦૭ કહેની પ્રા.કા. કહીયે ૮૦૮ બોલે ફા. બોલી. જેહ ફા. તેહ. ૮૦૯ તે
-પ્રા.કા: ‘તેણે સમે શ્રીકૃષ્ણ કહે.’ ૮૧૦ કારજ પ્રા.કા. કાર્ય. ૮૧૧ ત. ફા. પ્રા.
કા. ત્યારે હજવેશું બ્રાત ફા. પ્રા.કા: “હા બ્રાત એ કહું તે વાર.” ૮૧૨ પ્રા.કા.
એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન; ફા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અતીતને વરવા નિશ્ચે— ૮૧૩ અમર ત. મો
નથી. પ્રા.કા. તો હોસે. ૮૧૪. કરવા પ્રા.કા: “કરતાં.” ૮૧૫ પ્રા.કા. ભગિની કેર
૮૧૬ બાધાં પ્રા.કા. બાધ કર્યો નવ થાયે. ૮૨૦ પ્રા.કા. કરજો વું. ૮૨૧ ત્યાંહી

સારે તું હજીધરને કહેજે, કૃષ્ણ તણો રથ જેહ,
 મુજને દેવે જાવા અર્થે આણી આપવો તેહ.
 પછી રામને રથ હું આપીશ, તું યાજે અસ્વાર. ૮૨૫
 હરણ કરીને તુજને વરશે અભૂંન માર્ગે મોઝર.”
 એમ કહીને કૃષ્ણજી બોલ્યા: “હવડાં જા તું ધેર,”
 પુરુષોત્તમ કહે: “પ્રભાત વેળા યશે સર્વથા પેર.”
 એવું સાંભળી, ગર્હ સુભદ્રા માતા કરી પાસ,
 વાત સર્વે કહી વિસ્તારી, પામી મન ઉક્લાસ. ૮૩૦

અભૂંનને કૃષ્ણે દીધેલી ધારણ.

પછી કૃષ્ણજી ત્યાં આવ્યા જ્યાં છે જોગીનું આસન,
 હજીવા જમને દ્વાર વજાડયું સ્વામી જગજીવન.
 ત્યારે બડીને બાવોજી ઉઠ્યા, આવી જાણી તે નાર;
 હીઠી ઉત વળા દ્વાર ઉઘાડયું દીકા દેવ મોરારિ,
 પારથ પરમેશ્વરને જોધને લજ્જા પામ્યો મન. ૮૩૫
 તે સમે એમ બાવાજીશું બોલ્યા - જગજીવન:
 “કહો અવધૂત ! આવડૂ જાગ્યા તેનું કારણ શું છે ?
 (વળી) અનમન્યા સરખા દીસો છો,” શામળીએ એમ પૂછે.
 સણી વાણી વિશ્વંભરની. ગ્લા પાર્થ જોઈ નીચું,
 લજ્જાકૂંપમાં પડ્યો મહીપતિ, મુખ થયું નહિ ઉચું. ૮૪૦
 ત્યારે તેના મનના શોચના, શ્રીકૃષ્ણે સહુ જાણી,

પ્રા.કા: ‘એક’. ૮૨૨ પ્રભાતે ત. “તે પ્રત્યે”. ૮૨૪ ફા. દેવા. ૮૨૫ પ્રા. કા.
 યજ્ઞે. ૮૨૬ ત. ફા. પ્રા.કા. ત્યાંહાં હરણ— ૮૨૭ ત. ફા. પ્રા. કા. બાઈ હવડાં. જા
 તું ત. જયો; પ્રા.કા. જાઓ. કરી ત. કરે. ૮૩૦ પામી મન—પ્રા.કા. “સાંભળી યથો”. પછી
 ત. નો પાઠ વિશેષ સહજ છે. ૮૩૧ છે ૦ ફા. જોગીનો આશ્રમ. ૮૩૩ જાણી પ્રા.કા.
 “જણે.” ૮૩૫ જોઈને ફા. દેખી. ૮૩૭ પ્રા.કા: “કહે અવધૂત આજ કયાં
 જાયા, એવડું કારણ શું છે ?” ૮૪૦ પ્રા.કા. મુખ થઈ નવ જાયું. ૮૪૨ ત. હ-

હસતા હરિ પાસે આવીને આવી બોલ્યા વાણી:

“ અરે રાય ! મેં સરવે જાણ્યું તારા મનનું હીર,
કાલે સુભદ્રા તું પામીશ, રાખ હદેમાં ધીર.

પ્રભાતે સહુ જાણવ જાશે ઉત્સવ કરવા માટે.

૮૪૫

અર્જુન ! તમે સવારાં ઉઠી, જઈ બેસજો વાટે.

મારે રથે સુભદ્રા બેસી, ત્યાંહાં આવશે જ્યારે,

રાશ, આયુધ ગ્રહીને અવધૂત ! ચઢી બેસજો ત્યારે.

સુભદ્રાને મેં સરવે કહ્યું છે, ” એમ કહે જગજીવન.

કૃષ્ણનાં એવાં વચન સાંભળી, હરખે મન અર્જુન.

૮૫૦

પછી) કર જોડીને અર્જુન બોલ્યા નમી નાથને ત્યાં:

“ એ સરવે તમારી કૃપા રચકી, મોટા થયા જગ માં.”

સુહૃત્ એક બેઠા ત્યાં માધવ, અર્જુનશં કરી વાત;

પછી આગા માગીને જોક્યા ઘેર ગયા શ્રીનાથ.

સુભદ્રા સુતાં મંદિરમાં, મઢી વિષે અર્જુન.

૮૫૪

રંગમોહોલમાં પ્રભુ પધાર્યા પોઢયા જઈ આસન.

અર્જુનને નિદ્રા નવ આવે, વારંવાર જુએ રાત;

બાહાર આવી રજની, જુએ કયારે થાશે, પ્રભાત ?

તા હસતા હરિ— ૮૪૩ હીર ત. ફા. “ કારણ ”. પણ હીરમાં હીર ભાવ ન
થો છે. ૮૪૪ પ્રા.કા. સુભદ્રા. ધીર પ્રા.કા. “ કારણ ”. ૮૪૫—સવારાં—પ્રા.કા.
વારે. ત. જઈને. ૮૪૭—ત્યાંહાં આવશે પ્રા.કા. ‘ લહો આવતી ’. જ્યારે ત. “ એ
થો ”. ૮૪૮—ચઢી— ત. “ ત્યાં બેસજો તેટલે. ” ૮૪૯ ફા. કહે છે. ૮૫૦ ફા.
રખો. ૮૫૧ ફા. અમે મોટા— ૮૫૪ પ્રા.કા. માગી ઉઠીયા. શ્રીનાથ ફા. જોક-
યા. ૮૫૫ પ્રા.કા. મંદિર જઈને. ૮૫૬ ફા. પ્રભુજી. ૮૫૭ જુએ પ્રા.કા. જોવાં.
૫૮ રજની. ત. પ્રા.કા. નિશા કેટલી છે; પણ લીટી વધી જાય છે. યારો પ્રા.કા.

વલ્લભ.

પ્રભાત થાશે ક્યારે, એમ વિચારે અર્જુન રે:

“આજની નિશા તો યુગ સરખી થઈ મારે મન રે.” ૮૧૦

કડવું ૧૭ મું.

અર્જુનની તાલાવેલી.

રાત્રિ ગોડી.

ઋષિ કહે : રાજા ! અવિધાર, ચાર જામ જાગ્યો ભૂપાળ.
પછી તે ઊઠ્યો તત્કાળ, જ્યાં થયો છે પ્રાતઃકાળ.

ચાલ.

દંડપાવન કરી, અર્જુન જવા માર્ગ વિમાસે મનઃ
“કૃષ્ણે કહ્યું તે સાચું સહી, મારે માર્ગે ખેસું જઈ.
જો આવે ત્યાં સુભદ્રાય, તો અર્થ સહી મારે થાય. ૮૧૫
જાદવ સાથ સહુ જાશે ત્યાં. દિરુવ કરવા તીરથ માંય,
આપણ જઈ ખેસું તે માટ, સુભદ્રાની જોડાં વાટ.”
એવો સંકેત મનમાં ધરી, ઊડી અર્જુને સમર્થ હરિ.

ચાલે. ૮૧૦-યુગ-પ્રા. કા. પ્રત ૧ લી; ત. શલા, કા. શ્લોકી. થઈ પ્રા. કા.
“લાગે”. કડવું સત્તરમું. ૮૧૧-ઋષિ-પ્રા. કા. “ઋષિજી કહે સુણે ભૂ-
પાળ”, કા. રાજાજી શુણે. ચારં કા. મહીમાં કહુ કુંતી સુત તણે. ભૂપાળ-પ્રા.
કા. માં “પાંડુ પાળ” ૮૧૨-પછી-ચારં વાળું ૮૧૧નું બીજુ પાદ કા.માં છે. ત.
પ્રસ્તુતકાલ તે પ્રા.કા. “અર્જુન”. જ્યાં-કા. પછે થયો ત્યાં પ્રાતઃકાળ.પ્રા.કા.ની પ્રત
૧ લી માં ૮૧૧-૮૧૨ લીટીઓ આવે છે: “ઋષિજી કહે રાજાજી ચાર જામ
જાગ્યો ભૂપાળ; અર્જુન ઊઠ્યા સહી પછે થયો પ્રાતઃકાળ”. આ બે કડી પછી ત.
પ્રતમાં ‘દાળ’ છે, પણ બીજી કોઈ પ્રતિમાં તેમ નથી. ૮૧૪ કા. મારેગ
વીખે. ૮૧૫ કા. મારજ માંહાં. ૮૧૬ સાથ કા. માત્ર, પ્રા.કા. સાથે. ૮૧૮ આ

અનુને સજેલો વજ્ર અને ચણગરનો ઠાડમાઠ.

મંત્રપવિત્ર કર્યું શુભ સ્નાન, પછી રૂદ્રઆમાં ધરા ભગવાન.
 પવિત્ર ભરમ કરી લેપન, દ્વાદશ તિથક કર્યા શોભન ૮૭૦
 પીતાંબરે આંધી જટા, તે ઉપર સોનેરી પટા,
 ઉપર કનગી તોરા સાર, તેથી થઈ રહ્યો જાતકાર.
 રૂદ્રાક્ષની પવિત્ર માળ, કંઠે આરોપી તતકાગ,
 બીજાં સૂત્ર તણા જે હાર, તે રાખ્યા જેનાં તે ઠાર.
 કળી કાઠ પહેર્યું પીતાંબર, હેમ કડાં શોભે છે કર. ૮૭૫
 કંઠે માદળિયાં તાવીત, હાર કનક મણિ મનભાવિત;
 આભૂષણ સાથે જેટલાં, બાધે અંગે ધર્યાં તેટલાં.
 તે ઉપર ઓઢ્યું મૃગચરમ, પીત વસ્ત્ર છે મધ્યે પરમ.
 હીસે જંગી, અવધૂત, નાથ, લીધાં કરડૂઆ, જોળી હાથ.
 છડી લાલ, કર પીછી ગ્રહી, શંખશબ્દ કંધો ત્યાં રહી. ૮૮૦
 સર્વોગની શોભા ધણી, ઉપમા કાળુ આપૂં તે તેણી.
 ત્રિપુણ્ડ તિલક લગાડે ચમકે, શકે અર્ધચંદ્રનાં ઝગકે !
 પાવટી ઉપર પગ જ ધરે, બાવોજી ત્યાંથી સંચરે.
 મહીનાં દેદને દાર, બાવોજી પધાર્યાં અદાર.

લીટી પ્રા.કા. ની પ્રત ૧ લીમાં નથી. ફા. ગ્રીહરિ. ૮૬૯ સ્નાન ફા. સ્થાન. પછી ૦
 ત. પ્રા.કા.:- પછી વિષ્ણુત ધરી ભગવાન. પણ ૮૭૦ ની સાથે પુનરુક્તિ થવાથી
 અગ્રાહ્ય છે. ૮૭૦ કર્યાં શોભન ત. અંગે લેપન; પ્રા.કા. જોઈ મોઢે મન. ૮૭૨
 ફા. તોરો. ૮૭૪ ફા. બીજે સૂત્ર તણા. જેનાં ૦ ફા. જ્યાંહે જેહેનો ઠાર; પ્રા.કા.
 પ્રત ૧ લી: 'જે રાખે જોનોઈ તે ઠારે.' આ પાઠ અર્થલુપ્ત છે. પરંતુ સ્વીકૃત
 પાઠ વિશેષ વાત સૂચવે છે. ૮૭૬ ત. પેહેર્યો. કળી ૦ પ્રા.કા. કાઠ કળીઓ છે
 પીતાંબર. ૮૭૭ બાધે ત. બાવે; પ્રા.કા. છે સાથે ૮૭૮ તે ઉપર-પ્રા.કા. પ્રત ૨
 છ: "ધનધોર પહેર્યું મૃગચરમ". મધ્યે ત. તે, પ્રા.કા. મધ્યે શોભે. ૮૭૯ લીધાં ૦
 ત. પછી કરડૂઆ લીધો હાથ. લીધો ફા. લીધી. ૮૮૦ ત. કર વિષે. ૮૮૨ અર્ધ

લોકનો પ્રશ્ન અને અશ્વિનનો ઉત્તર.

પ્રભ સરવકો પૂછે ત્યાં: “કહો બાવાજી ! પધારો કયાંય ?” ૮૮૫
બાવો સહુને કહે તે હામ, રેવતાચલ ઉત્સવનું નામ:

“રેવતાચલ પર્વતને પાસ, કહે છે ઉત્સવ આશે રાશ.

(મે) રાત્રે સંભળ્યો સમાચાર, તે માટે જાણે તે હાર.

મોડા જાતાં નવ મળે હામ, માટે હવડાં કીધી હામ.

તમ આગળથી જાઈશ સહી પછી હામ જાશે શુભ નહીં.” ૮૮૦

“આગળથી જાહેર કહે આસન” (વળા) સેવક જાહેર વડે વચન:

“રહો બાવાજી ! જાહેર સાથ, ધટિકા ચાર પછી ત્યાં નાથ !

જે વારે લોક જાશે સમગ્ર, ત્યારે પ્રભુજી ! યાત્રા અગ્ર ”

અવધૂત કહે હવડાં જવું, તે સ્થાનક જૈને જવું નવું.

આજા માગી અવધૂત જાય, પછી લોક સહુ સાંપ્રાં ચાય. ૮૮૫

માર્ગમા અશ્વિન રાપેચો જુડો.

પાધર ગઠ માર્ગમા સહી, બાવે જુડો ચોઢયો જઈ,

જ્યાં પ્રજાની જાવાની શેરી, અતીત માર્ગ રહ્યો છે ઘેરી.

કલ્પના પારથ મન થાય: હવે કયારે આવશે સુભદ્રાય !

ત. અર્ક. ૮૮૩ ત. ફા. સાચરે. ૮૮૪ મઠીનું ફા. પંતકુટીનું. ૮૮૫ પ્રા.કા.ફા.
સહુકો. પ્રા.કા. પધારો છો, ફા. જાશે. ૮૮૬ ત. રેવતાચલ પર્વત ઓછવનું નામ;
પ્રા.કા. રેવતાચલનું લેતા નામ. ૮૮૭ પાસ-પ્રા.કા. “હાર”. રાશ-પ્રા.કા. “સાર”.
૮૮૮ પ્રા.કા. સંભળ્યા. જાણે-પ્રા.કા. “જાણે” છું. ૮૮૯-ત. પ્રા. કા. ફા. શુભ
હામ. માટે-પ્રા.કા. “માટે વહેલા જાવાની હામ.” ૮૯૦-તમં પ્રા.કા. “તમે
આગળ હું જાણે સહી.” પ્રા.કા. આગળ. જાણે ફા. હું જાણે. જાશે પ્રા.કા. જડે.
૮૯૧ જાહેર ફા. જડે. ૮૯૨ પ્રા.કા. ફા. જાણે. ત. ધટી ૮૯૩ ત્યારે ત. કહે
અતીત મેં જાણે અગ્ર. પ્રા.-કા. “જયારે અમે સરવકો જાણે, ત્યારે પ્રભુજીને
સાથ સેવક.” ૮૯૪ અવધૂતં પ્રા.કા. પ્રત રહ્યો: “કહે અતીત મેં જે વડી વાત,
સ્થળ નવું જોવું સાક્ષાત.” ૮૯૫-બાવેં પ્રા.કા. “બાવાજી ત્યાં જોઈ જા.” ૮૯૭
છે પ્રા.કા. ફા. તે. ૮૯૮-જાહેરં પ્રા.-કા. પ્રત ૧ લી:-“જાહેર રહ્યો પાંડુનો તન.”

માર્ગ વિશે રહ્યા અર્જુન, જઈને મૂકે રહ્યો મન,
સમીરે પીછી ફરહરે, બાવો ઊભા વિમાસણ કરે.

૬૦૦

વલણ

કરે ઊભા વિમાસણ ધણું. અંતરમાં કયા રે,
કહે વિપ્ર પ્રેમાનંદઃ સુમદ્રાની અર્જુન બુલે છે વાટ રે.

કડવું ૧૮ મુ.

યાદવોનાં વસ્ત્રાભૂષણ અને વાહનો.

રામ આશાવરી.

દૈશંખાયન ઊચરેઃ જનમેજય શ્રવણે ધરે.
જાદવ સામગ્રી કરે ઉત્સવ જાવા હરખ ભરે રે.

ચાલ.

હંમે ઉત્તમ જાવાને કરે અરવ શાહગ રે, ૬૦૫
ખાલ. યાંવન, વૃદ્ધ આનિ ધરે દંખ અપાર.
મન્શુદ્ધ રત્નાને કરી, તિ-ક આંધ ધરે મન્વ કોય,
અર્જ. આભણુ શોભતા, રેલ સુંદર રહોય.

કા. ફા. રહ્યો છે. ૬૦૦ ત. ફા. બારોજી. ૬૦૨ કહેવ પ્રા.કા. પ્રત ૧લી 'કવિ.'
૨ પ્રેમાનંદ; ફા. ભટ વલણ. કડવું અદારમું ૬૦૩ ત. ત્યાં શ્રવણ. પ્રા.કા. "રાય
મેજય" ૬૦૪ જાવા પ્રા.કા. "જોવા." જાદવ ફા. રાજ. ફા. સહુ ઉત્સવે
૥ રે. ચાલ ફા. ઠાલ. ૬૦૫ હરખે-ફા. ગોઠવે સહુ હરખે, જાદવ સને સહુ
જાન. હરખે પ્રા.કા. "હર્ષકું". કરે પ્રા.કા. પ્રત ૨જી "ધર." ૬૦૬ ધરે-
કા. "ધર ધર હર્ષ અપાર." છે. પણ કોથી લાંબી લાખી થાય છે, અને સ્વી-
પાઠનો અન્વય સરળ છે. ૬૦૭ પ્રા.કા. "મલસ્નાન કરી અગે પછી તિલક
સહુ કોય." રત્નાને ફા. નાહી. ત. ધરે છે. ૬૦૮ આભણુ પ્રા.કા. આભૂષણ,

કલાય, દોતા, જામા, ઝીણા, નીમાંકુર રાતી સાર,
પાધડી પછેડી, ને પટકા, પામરી શ્રીધર. ૯૧૦

બહુ રંગી બાંધ્યાં મોળિયાં, તિરક લાલ વિશાળ,
તોરા કલગી કીનારી, તે દીસે ઝાઝમાળ;
ગોશ્વ પેચ બાંધ્યો પાધડી, તે હેમમય ઉલોત,
કાને કુંડળ ઝળકતાં ને લળકતાં મોતી જ્યોત,
બાબુખંધ ને બેરબા કાને, હેમમય ગેચી હાથ. ૯૧૫

બેલિયાં, વીટી, છીપા કાને જડિત હીરા સાથ.
કડાં દોના કર વિષે છે હેમનાં નિરધાર,
સુવર્ણમય સાંકળી કંઠે મુક્તાકળના હાર,
માદળિયાં, તાવીત, કંડી, કનકના શણગાર.

કટિમંધ બાંધ્યા રત્નમય જડિત નંગ અપાર. ૯૨૦
આભૂષણ પર વસ્ત્ર પહેર્યાં ઉલ્લટ અંગ ન માય,
જેવાં જેને શોભતાં, તે ધરે તેવાં હાથ,
ઉત્સવ જવા સર્વકાને હરખ મનમાં ન માય.

વસ્ત્રાભૂષણ અંગે પેહેરી સાંપ્રત થયા સરવ ક્રય,
રેવતાચલ પર્વતે જાડા ઉમંગ સહુને મન. ૯૨૫

ફા. સુંદર અંગે ફા. સર્વાંગે. વસ્ત્ર સુંદર ત. ફા. વસ્ત્રભૂષણ. ૯૦૬-પ્રા. કા:
" કલાય નરમા જામા ઝીણા નીમા ધારે સાર. " પ્રા. કા. પ્રત ૧ લી:- " કલાય
કાશમા જામા નીમા હીમર રાતિ સાર. " ફા. નીમા ફરતી સાર. આ સર્વત્રો
પ્રવાસો અહીં નહીં કરતા દીકામાં ક્યો છે ૯૧૦ પામરી ત. "છે પામરીજેર."
પણ તેનો અર્થ ખરોખર નથી. ૯૧૧ બાંધ્યાં પ્રા.કા. બાંધે. વિશાળ પ્રા.કા. રસાળ.
૯૧૨ ત. તોરા કલગીરના. ત હીચતા ઝાઝમાલ. ૯૧૩ બાંધ્યો પ્રા.કા. બાંધે.
૯૧૬ છીપા. પ્રા.કા: " છાપ ". ૯૧૯ કંઠી પ્રા.કા પ્રત ૧લી: " માઠે ". ફા. કા-
દોને. ૯૨૦ નંગ ત. " અંગ ". ૯૨૧-વસ્ત્ર પ્રા.કા. " વસન ". પેહેરી પ્રા.કા. પેરે;
ફા. પેહેરાં. ૯૨૨ શોભતાં ફા.શોભીએ. ધરે ફા. ધરીયાં. ૯૨૨ હરખ-પ્રા.કા. ફા.
" હર્ષ મનમાં હોય ". પ્રા.કા. ની પ્રત ૧ લી માં આ પંક્તિ નથી. ૯૨૪ થયા
-પ્રા.કા. " થાય સહુ કાય ". ૯૨૫ રેવતાચળ ત. " રેવતાચળ પર્વત ઉપર ".

આપ આપણા સેવકને કહે: સજ્જ કરે વાહન.

પછી વાહન સજ્જ કર્યા, રથ, વહેલ, હય હિંસાર,

સુનેરી રૂપેરી તેને ધરાવે વેશ શણગાર.

છત્ર, ચામર, પતાશા, તે કરે સેવક તૈયાર,

સજ્જ કરી લાવે સ્વામી પાસે, પ્રભુ થાય અસ્વાર. ૯૨૦

હા શણગાર હયને ધરાવે આપઆપણાં જાંઘાં ઠામ,

અથ અમળ ઉભા રાખે, કરે દંડ પ્રણામ.

(એમ) વાહન સદુકે સજ્જ કરીને લાવે સેવક જન,

પ્રણામ કરીને એમ કહે: “જઈ બેસીએ સ્વામિન !

શોકતા રથ શણગારિયા, ધુવરીનો રણકાર, ૯૨૫

જાજમ, તટિયા, ગલેચા, પાથરી કરતા તૈયાર.

વૃષભ શણગારી કરીને વહેલ વિષે તે બેડે,

મહો મહિ સવક કહે: “દોડાવશ પડ્યા હોડે.”

વાહન શણગારી લાગિયા, આપ આપણા ન્યાં સ્વામ.

જેને વાહન છે નહીં, તે પાળા જશે તે ઠામ. ૯૪૦

ઉમ'ગ૦-પ્રા.કા. માં “સદુકે થયા તૈયાર.” મન ફા. હોએ મન. ૯૨૬-પ્રા.કા.

માં આ લીટી નથી. પરંતુ ૯૨૬ લીટીમાં ‘કરે સેવક તૈયાર,’ એ વચન આ લી-

ટીની અપેક્ષા રાખે છે. ૯૨૭-પ્રા.કા: “સજ્જ કર્યા વાહન કાજ રથ, બેઈ હય કરે

હિંસાર.” હય૦ ફા. નેહે હિંસાર. ૯૨૮ ફા. સોના ને રૂપા તણાં. વેશ પ્રા.કા.

માં નથી. ૯૨૯ તૈયાર ફા. સાર. આ પંક્તિની પછી પ્રા.કા.માં આ પંક્તિ છે:

“રત જરિતનાં જન શેબે, મોતી ગાલર સાર.” પણ ત. ફા. માં નથી. ૯૩૦

થાએ ફા. થાએ. ૯૩૧ પ્રા.કા. આપ આપણે ઠામ. ૯૩૨ અથ૦ ફા. આમળ લાવી

કરે બિભા. ૯૩૩ લાવે ફા. વહે. ૯૩૪ પ્રણામ૦ ફા. સનમુખ લાવી એમ કહે. જઈ

ફા. જ. ૯૩૫ ફા. રણગારી કીધા. ત. રણગાર કીધા. ૯૩૫ રણકાર પ્રા.કા. ફા.

“જણકાર”. પ્રા. કા. પ્રત ૧લી: “શોકતા રણગાર કરી રથ, વખતે બેડી લાવ.”

આનો કાંઈ અર્થ બેસતો નથી. ૯૩૬-પ્રા.કા ની પ્રત ૧ લી માં આ પંક્તિ નથી.

ફા. જલેચા. કરતા ફા. કરા તાં, પ્રા.કા. કર્યા. ૯૩૭-વહેલ પ્રા. કા. “ચમ્દ.”

પણ વહેલ ચમ્દ સુદર છે. ૯૩૮. પડ્યા-પ્રા. કા. ફા. “વાટમાં” દોડાવશ ફા.

નવલ્ય.

જાગે નર્પકા ઉત્તમ કરવા, જેમ પ્રફલે સામગ્રી કરે:
(હવે) જા.ઓ શયુગાર સરવ કરશે, શ્રાતાજન વહો શ્રી હરિ રે.

કડવું ૧૯ મું.

ચાટવીઓના શયુગાર અને ચેષાળીઓ.

રાગ માર.

સુંદરી મળે શયુગાર, સહુ ઉત્તમ ત્રવા,
કો અશૂચ્ય પહેરે અંગ, કો ખેડી નહાવા.
કો ગૂથાવે શીશ, કો સેંચો હાતી;
કો દય વિધે દર્પણ, કો નિવક કરી,
છે મમા દામડી દાય, કો અંજન સાર;
કો પહેરે કઈ વસ્ત્ર, છે મુપણુ ખાર.
ગો છો રત્ન જડાય, ભંડ લગકે છે;
નિસય આ શીશ કુચ મથે ઝગકે ઝે.
માળા મોતીનો દાર હરે પર દુગકે પ્રે;

હોડાવ. ૯૪૦ ત. નવો. ૯૪૨ ફા. હુને બદલ જાઓ-૧. કરશે ફા. સજે, પ્રા.કા. ધરે છે. ફા. કહું શ્રાતાજન. વહો પ્રા.મા. ખો, ના બોલ્યો. કડવું આગળીસમું. ૯૪૩ સજે ત. પ્રા. કા. કહે. ૯૪૪ ફા. ચાસરાણુ. પેહેર. અંગ ફા. ગાગે, ત. અંગમાં. ૯૪૫ ત. કોય સેંચો. ૯૪૫-૯૪૬ પ્રા. ૧. ની પ્રત ર લામા આ બે પક્તિ આમ છે:-“કો ગુથાવે શીશ કો નિવક કરી, સેંચ દામડી દાય, અહી કો અંજન નં. યતાં સાર.” ૯૪૭ છે ફા. પ્રા.કા. અહી ત. કો અંજન નવલ્યે સારે. પણ લીટીનું માપ વધે છે ૯૪૮ ફા. કોણે પેહેરે ફા. પેહેર્યા. છે પ્રા. કા. કો. ૯૪૯ લંબર પ્રા. કા. “ચમરી” લગકે પ્રા.કા. ફા. ઝગકે. ૯૫૦-૯૫૨ અહીંમાં પક્તિઓના ક્રમમાં મૂળ પ્રત અને પ્રા.ના માં ઉલટપુલટ છે. પણ પ્રા. કા. નો ક્રમ ચોગ્ય હોવાથી સ્વીકાર્યો છે. ૯૫૦ ફા. માં આ પક્તિ નથી. ૯૫૨ ફા. મોટાં મોટી કરે હાર.

જડાવ ચુડલો હાથ, કંકણ ખળકે છે.
 તિલક ભમરી ને મોર ત્રાટી કાને છે;
 દાસે અહ્લુત રૂપ, રૂડે વાને છે.
 કટિબંધ હેમ જડાવ ઝાંઝર પાગે છે. ૯૫૫
 ધૂધરી રાખદ ઝણકાર, લંગુર વાગે છે.
 કર્લા, કાંખી, અણવટ, વાંછ્યા શોભે છે;
 દેવાંગનાશાં વૃંદ અમનમન લોભે છે.
 નાનાં તિલક વિશાળ સુંદર ભાળે છે;
 સામી રહી ઓઢે ચીન, સણગટ વાળે છે. ૯૬૦
 કોના છૂટા અંબોડા વેણ, દેવાને નેહરી,
 કટાક્ષ નેત્ર વિશાળ કો જોતી ઘેરી.
 માહો માહે દહે નાન: 'આઈ! યાયો' રેહેલાં;

ઊપર ત. ઊપર હપર ત. કા.અ. ૯૫૩ કા. ભમરી-તિલક-પ્રા. કા પ્રત ૧ લી:
 "તિલકનો ભમરનો મોર." ૯૫૪ રૂડે પ્રા.પ. મોરે કા. દાસે અહ્લુત રૂડે વાન,
 શોભા માને છે. ૯૫૫ કા. રણકાર રાખદ. પ્રા. કા 'રૂર'. ૯૫૭ કા. વાંછ્યા.
 શોભે છે. પ્રા. કા. માં 'સોહે છે' જ. ૯૫૮ ત. દેવાંગનાના પ્રા. કા: "દેખી
 દેવાંગનાશા અંગ, અમન મન મેહે છે". આ પાઠમા વૃદને સ્થાને 'અંગ' છે
 પરંતુ 'વૃદ' સમૂહવાચક હોઈને એક અર્થિત દેવગના જેવી છે, એવા આવ પ્રેરે
 છે, તેથી તે વિશેષ સુંદર છે ત. અનન. કા. 'પરા શર વામે ચુડલ, રેહ અતી
 ઓથે છે. ૯૫૯ કા. નાના વિધ ૯૬૦ ના ૧૦-પ્રા.કા. કા. "સમીર ઉરાડે ચીન."
 સ્વીકૃત પાઠમા કંઈક નિર્દર્શ્યતા આવે છે, તેમ સ્ત્રીઆ પરસ્પરની શરમ ન રા-
 ખતાં આમ વસ્ત્ર ધારણ કરે એ સ્વાભાવિક છે. કા. પ્રા. નાના પાઠ પણ તેટલો જ
 સુંદર છે. ૯૬૧ પ્રા.કા: કોના છૂટા; કા.કો છેડે. દેવા રૂ.દેવાને. નેહરી ત નેહરી છે.
 પ્રા.કા:--"કો છોડે અંબોડા મહોમય જોવાને નેહરી", અંબોડા નેહર દેવાને છોડે એ
 સ્વાભાવિક છે, અને નહિ કે પ્રા.કા.મા જેમ હેરી-અંબોડા જોવાને છોડે, એમ ક-
 હેણ છે તે; માટે કહાય 'જોવાને હરી' ને બદલે 'દેવા નેહરી' હોતું જોઈએ.
 ૯૬૨-કા. પ્રા.કા: "જોતી કો મેરી." ત. ઘેરી છે. ૯૬૩ યાયો કા. યાયો, પ્રા.

જિતાવળાં આપણે લાંબ, જઈએ સૌથી પેડેલાં,
સહુ નાની મોટી નાર સામગ્રી કરતી.

૬૬૫

મથાચોગ્ય શયુગાર, તે તેના ધરતી,
લેઈ પૂળના ઉપહાર, સ્ત્રી બાંધે છેડે,
મોઢિા મોઢિા મારે હાક, સજની સખીને તેડે;
ચરણાં, ચોળી, ચોર, પહેરે સૌ બાળા,
રતન રાખડી ચોક, કંકે વિધે માળા.

૬૭૦

સજે સોળ શયુગાર, છે જોખન વેશે,
રથ, વહેલ, ને સુખપાલ, વાહને જઈ બેગે;
“કરો બાઈ ! ફટકી નાર !” પૂછે ઉદ્ધાસ,
“કરો જિતાવળ સહુ સાથ, અસુર ધણું થાગે”.

ઉત્સવમાં જવાની સુખદાની રાઠ.

તત્પર થઈ સહુ લોક, ઉત્સવ બચ્ચી ચાલે,
ઝંખે બેડી નાર, સુખદા બાળે.
એવું દેખીં જિતરી બાળ, આવી મા પાસે,
જનની પ્રત્યે વચન કુંવરી પ્રકાશે.

૬૭૫

સુખદા કહે: “ માતા ! આજ ઉત્સવ થાશે;
પ્રાણી માત્ર સહુ કોય ત્યાં બેવા જશે.

૬૮૦

કા. થા. વહેલાં પ્રા.કા. વહેલી. ૬૬૪ પ્રા.કા. જિતાવળી. ત્યાય ત. ફા. માં નથી.
સૌથી ફા. પ્રા.કા. સહુ. ૬૬૫ સહુ ફા. પ્રા.કા. બહુ ૬૬૬ ફા. જેહેતાં. જથાજેચ.
૬૬૭ પૂળના પ્રા. કા. ‘પૂળના’. પણ તે બૂન જ લુગે. પ્રા. કા. પ્રત ર છ ‘પૂ-
ળનાં.’ અને તે સ્વાભાવિક છે. ૬૬૮ સજની પ્રા.કા. સખી, ફા: સજન. ૬૬૯
ચોરો ફા: ને વસ્ત્ર પેહરે શહુ બાલા; ત: શહુ વસ્ત્ર પેહેરે છે. ૬૭૦ વિધે પ્રા.કા.
મોટી. ત. માળા છે. ૬૭૧ ફા. પ્રા.કા: “એમ સજ્યા સોળ—.” ૬૭૨ બહુ ત.
ફા. પછે. ૬૭૫-યઈ ત. ‘થયા’ ૬૭૭ ત. ફા. જિતરીને માત. પ્રા.કા. ફા. માતા.
૬૭૯ માત ફા. સુણ માત. ૬૮૦ સહુ ત. પ્રબ શકે, ફા. પ્રબ શરવ. પ્રા. કા:—

(માટે) હું જાણી તેણે કાર " કહી રાઠ જ લીધી.

માત વિના જાણે ન કાચ કૃષ્ણે બુદ્ધિ દીધી.

વલણ.

કૃષ્ણશિક્ષા ન જાણે કાઈ, સુભદ્રા રાઠ લઈ રહી રે,

તેવે સમે પછે અંતઃપુરમાં સંકર્ષણ આગ્યા સહી રે.

કડવું ૨૦ મું.

કૃષ્ણના પ્રપંચથી અજ્ઞાત બલરામનું સાંતવન.

રાગ વેરાડી.

વૈશંપાયન કહે: સૂણ રાય ! પછી શું કરે સુભદ્રાય ? ૯૮૫

આવી પુત્રી જ્યાં છે માત, દૈત્ય જાવાની કહી વાત.

રઠ લેઈ રહી તેણે કામ, એવે ધરમાં આગ્યા રામ.

સુભદ્રા દેખીને જાત, માત આગળ કરે આંસુપાત;

તીર્થ જાવાને આકંઠ કરે, જાત ઊભા તે શ્રવણે ધરે.

હલધર એમ વિમાસે મન: " ભગિની કાં કરે આજ રૂદન ? ૯૮૬

" પ્રાણી માત્ર જનતા ! ત્યાં જોવાને જશે. " પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી. " પ્રાણી માત્ર પ્રજા હોય ત્યાં જોવા જશે. " ૯૮૧ ત. ફા. પ્રા.કા. એમ કહો. રાઠ જ પ્રા. કા. માં ' હઠ છે '. ૯૮૨ ' માત વિના ' પ્રા. કા. પ્રત ૨જી: ' માત પિતા ', પણ અર્થસં-ગતિયુક્ત થતી નથી. તેમ દીકરીની વાનથી મા જાણીતી હોવી જ જોઈએ અને પિતા ન હોય એ જ સ્વાભાવિક છે ૯૮૨ ન ત. નવ. ફા. દીધી છે. ૯૮૪ તેવે-પ્રા.કા:—" વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે. " કડવું વીરમું. ૯૮૫ સૂણ-પ્રા.કા. ' સુણે ', પછી-પ્રા.કા: " પછે કરતી યું. " ૯૮૭ તેણે પ્રા.કા. કુંવરી તે કામ. ૯૮૮ ત. સુભદ્રા-ને. આંસુપાત ફા. વિશોપાત; પ્રા.કા. અશ્રુપાત. ૯૮૯ ત. જાવા. ફા. ઊભો. ૯૯૦ આજ પ્રા.કા. મા નથી; કાં ત. માં નથી. પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી:—" તીર્થ જાવા એ રૂદન કરે, જાત ઊભા તે શ્રવણે ધરે. " પણ તેનો અર્થ બંધબેસતો થતો નથી.

“જઈ માતાને પૂછીએ એહ, બેન આકંદ કરે છે જેહ”.

પછી માતાને પૂછે બળદેવ, સન્મુખ પાસ જઈને બેવ.

કહો: “માતા ! સુભદ્રા આજ રહ લેઈ રૂવે કૃષ્ણ કાજ ?

ભગિનીને ઈચ્છા હોય જેહ, માતાજી ! મુજને કહો તેહ”.

માતા વહે: “સાલિળ કુમાર ! આજ ઉત્સવનો દિન સાર. ૬૯૫

(ત્યાં) પ્રાણી માત્ર જશે સરવ જન, (તે) માટે એનું જવા મન,
તીરથ દર્શન કરવા સહી, કઈ વારની રહ લેઈ રહી.

ઉત્સવ રથાનકે એકલી, મેં ક્યમ જાયે પુત્રી મોકલી ?

(તે) માટે કુંવર ! સૂણુ વાત, તમે જાઓ દા એતી સાથ,
અથવા એક કહ્ન ઉપાય, જો આવે તારા મન માથ. ૧૦૦૦

“શ્રીકૃષ્ણનો રથ છે જેહ, આણી અપાવો બાંધને તેહ,
સાથે દારૂક ખેડબહાર, બેસી જાયે તીરથ મોઝાર.”

(ત્યારે) નામ કહે: “સાલિળો માત ! એ તો સરવે સદેહ છે ખાત.”

ભગિની પ્રત્યે ખાત એમ વહે: “ધીર મનિ રાખજૂં રહે,
હવડાં હું જાઉં કૃષ્ણ કન, આણીને રથ આપૂ તને. ૧૦૦૫

તે ઉપર થઈ અરવાર, મુખે જાળે તીરથ મોઝાર.

રહ મુઝા મનમાં મુખ ધરે, રથે બેસી ઉત્સવે મંચરે.”

એવાં રામનાં સૂણી વચન, મુગદાનું દગ્ગચું મન,

૬૯૧ પ્રા. માત્ર પૂછીને માતા પૂછીએ આજ. છે જેહ પ્રા. કા. રો. માત્ર. ૬૯૨ મેવ પ્રા. કા.
તતબેવ. ૬૯૩ રૂવે ત. રૂવે ત. રૂવે ત. પ્રા. કા. રો; કા. શા. ૬૯૪ વહે પ્રા. કા. રા. કહે.
તા. કુઆર કા. પ્રા. કા. કુમાર. ત. કા. ઉત્સવનો. દિન ત. દિન ટે. પ્રા. ત. દિવસ. ૬૯૬
સરવજન પ્રા. ત. પ્રત રજા: આણે દિન માટે પ્રા. ત. ત્યાં. જા. છે ૬૯૭ દર્શન કા.
યાત્રા. ૬૯૮ પ્રા. ત. ઉત્સવને પુત્રી પા. કા. માં નથી ત. “ઉત્સવ રથાનકે એકલી
ક્યમ જાય, કહો ને કરે ઉપાય.” ૬૯૯ પ્રા. કા. સુણુ. ૧૦૦૧ અપાવો કા. અપાવો;
પ્રા. કા: “અપાવો.” પણ જાકરણના નિયમ અનુસાર “અપાવો.” પાઠ જોઈએ. ૧૦૦૪
પ્રા. કા. તે વહે. ધીરં પ્રા. કા. બાઈ ધીરજ રાખ્ય તુજ હંદે; કા. બાઈ રૂ. ૧૦૦૫
પ્રા. કા. કૃષ્ણની. ૧૦૦૬ જા. વળે. થઈં કા. બેસી નિરધાર. ૧૦૦૭ ત. કા.

આતવચન સુણી હિઠાસે: “ હવે કારજ માઈં યાશે. ”

હરખ ઉપન્યો મન મોઝાર, જાવા તીરથ વિષે નિરધાર. ૧૦૧૦

કૃષ્ણ પાસે બલરામની રથ માટે માગણી.

“ ભગિની ! સજ થા ” આજ્ઞા કરી, આવ્યા રામ છે જ્યાં દરિ.

ન્યેષ્ટ બ્રાનને આવ્યા જણી, ઊઠી ઊભા થયા સારંગપાણી.

કૃષ્ણજીએ કર્યો પ્રણામ, કહો: “ બ્રાત ! આવ્યા કાણ કામ ” ?

વહે રામ: “ ભગિની આપણી, રઠ લાગી છે તેને ધણી,

ઉત્સવ તાંત્ર જાયા સહી, સુલદ્રાને મનસા થઈ. ૧૦૧૫

નરનારી જે નગરમાં હોય, જાશે ઉત્સવ કરવા સોય,

જતાં દેખી બાઇને થઈ મન, ધરમાં રહી તે કરે રૂંદન.

માટે રથ તમારો જોઈ, હું આવ્યો છઉં લેવા તેડ,

દારકને મોકલો સાથ, રથહાંકણી વિદ્યા જેને દાથ.

ઉત્સવ બાઇને આવશે ફરી, કહો રથ લાવે જતારી. ૧૦૨૦

આવી રામની વાણી મૂળી, વળતા કૃષ્ણ વહે આદ્યુની:

રથ સોપવાથી જણા થનારા અનર્થની કૃષ્ણની સંક

શામળીઓ દહે: ‘ સાંજીબો બ્રાત ! રથથી કાઠ થાયે કિતપાત.

સાંચરો ૧૦૦૯ હવે પ્રા.કા. હવે ૨ ફા. આવ્યા હવે વડા મન ધરો ૧૦૧૧
સજ થા ત. સાથે; પણ એ પાઠ અર્થહીન છે. ૧૦૧૨-ન્યેષ્ટ પ્રા.કા. “ ન્યેષ્ટ
બ્રાત આવ્યા ત્યા બાળ ” ‘ બાળી ’ વિશેષ ઉપયુક્ત છે. સારંગપાણી-પ્રા.કા.
“ સારંગપાણી. ” ૧-૧૩ થી ત કહો. ૧૦૧૪ વહે પ્રા.કા. “ હે ” ૧-૧૬ જે
નગરમાં ત. લેવા ધરના. બરો-પ્રા.કા: “ વડો આવજ ઉત્સવન સોય. ” ૧૦૧૭
બાઇને પ્રા.કા બેનને ૧૦૧૮ દહી પ્રા.કા.પું. ૧૦૧૯ પ્રા.કા રથહાંક-વિદ્યા.ફા. છે બેહને.
૧૦૨૦ બે ફા સજ કરી ૧૦૦૨ બ્રાત પ્રા.કા પ્રવરલ. “ વાત. ” ત. પ્રા.કા એ રથથી. યાયે
ફા. થશે ૧૦૨૩ કોલ૦ ત. પ્રા.કા.ફા. દહીં લાઈ કોય; પ્રા.કા.મા માત્ર કોય’ નથી. અ-
વર ફા. અન. રથ બેસે. ત. અવર બેસે તો; પ્રા. કા. નાખે કોન ગર્વ જ હોય
પ્રા.કા. ત. યાય. પરંતુ ઉપર લખેલી પ્રા. કા. પ્રત રહીની પાંક્ત સંજ, અર્થ-

હું વિના સાંભળો કાચ, રથ બેસે, કદમાં જ હોય,
 આળીઆરો છે મારો રથ, લેઈ જાશે, યાશે અનરથ.
 બેસે એણે રથે સુમદ્રાય, (તો) નિથે કે વિદ્ય જ થાય, ૧૦૨૫
 તે માટે સૂણો વડવીર (રથ) નહીં આપું ” કહે સ્યામરારીર.

બલરામનો ક્રોધ અને કડવાં વેણ.

એવાં કૃષ્ણનાં સૂણી વચન, ચઢયો ક્રોધ હલધરને મન.
 ક્રોધવચને એમ બોલ્યા રામ: “તારો રથ આવશે શેં કામ ?
 જન્મ લગી તારી એ ટેવ, વીસરી નથી અસ્વમેવ.
 રાત્રિદિવસ તું સ્ત્રીમાં રમે, તારૂં બોલ્યું મુને નવ ગમે. ૧૦૩૦
 ધૂર્તવિદ્યા તારી નિરધાર, તેનો કાઈ નહીં પામે પાર.
 મારી શિક્ષા થકી ભગવાન ! હજી તુને ન આવી સાત !”
 સૂણી વચન હલધરનાં હરિ, વળી કૃષ્ણે વાણી ગિયરી:

કૃષ્ણે રથ તૈયાર કરી સેંપતાં કરેલી સૂચના.

“ કાં રીસ કરો છો જ્ઞાન ! તમને ન ધો એવી વાત.
 મેં અન્ય કયોં હોય જેહ, બાંધવ ! ક્ષમા કરો મુજ તેહ. ૧૦૩૫
 તમ આજા કેમ ઉઠાપું ! હવડાં રથ અણાવી આપું.
 મન માને તે બેસે સુખે, ” એવું વચન કહ્યું શ્રીમુખે.
 દારૂંકને કહે શ્રીહરિ: “ રથ લાવ આંહીં સજ કરી.”

અન્ય અને અવિષ્યનું પરિણામ સૂચવનારી છે. હવે પછીનું પરિણામ લેતા રથ ગ-
 તમાં નાંખશે એમ કહેવું, એ યોગ્ય પણ લાગતું નથી. ૧૦૨૪ બશે કા. જસો.
 ત. કા. પ્ર. કા. પણ ધારો. ૧૦૨૫ ત. કા. લે બેસે. ૧૦૨૬ ત. કા. ચૂણુ જો. નહીં
 પ્રા.કા. ન. ૧૦૨૮ પ્રા.કા. કોવ વચન. ૧૦૨૯ તારી પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી તારી. એ
 ટેવ કા. એહેવી ટેવ, પ્રા. કા. કુટેવ ત. પ્રા.કા કા. તુમને વીસરી. અસ્વમેવ પ્રા.
 કા. અવસ્થમેવ. ૧૦૩૦-સ્ત્રીમાં પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી “સીમમાં.” પણ કૃષ્ણ સામાન્ય
 રીતે સ્ત્રીવંપટ કહેવાય છે આથી આ ‘સીમ’ પાઠ અચુક છે. ૧૦૩૧ નહો
 કા. પ્રા.કા. નવ. ૧૦૩૨ ત. તુમને. ૧૦૩૩ સૂણી ત. સૂણ્યાં. વચન પ્રા. કા.
 પ્રત ૧ લી “ એવાં વચન. ” ૧૦૩૪ કરો છો ત. કરો તમે. ૧૦૩૫ મુજ પ્રા.કા.
 સર્વ, કા. મુખને. ૧૦૩૬ પ્રા.કા. તમારી અણાવી કા. આણીને. ૧૦૩૭ બેસે કા. બેસો, પ્રા.કા.

કુળ્યુનું વાપક શીર ધરી, દાફક લાવ્યો રથ જોતરી.
 હેમ રતનજડિત શલુમાર, યોગમ થઈ રહ્યો જાતકાર. ૧૦૪૦
 દાફકે આવી કીધો પ્રણામ: “રથ સાંપ્રત કીધો છે સ્વામી.”
 જ્યમંગળ, હંસલો, રૂપધામ, જ્ય વિજ્ય જોડયા નામ.
 જ્યેષ્ઠ ભ્રાતને આપ્યો સહી, વળતી વિકૃતે વાણી કહી:
 “સુભદ્રાને કહેજો ગુણવાન! રથ ઉપર બેસે સાવધાન.
 મને ઉપજે એવું મન માંય: “રથે વિદ્ય કશું વાટે થાય.” ૧૦૪૫
 સૂણી દલધર કહે: “ભાઈ! તારા રથને કો નહીં ખાંચ?
 રહે બેશી, તું જાણે શું? ધણું ધણું તને શું કહ્યું?”

બલરામની સુભદ્રાને તૈયાર કરવાની વરથી.

એમ કહી રથ લાવ્યા દ્વાર, સુભદ્રાને કહ્યો સમાચાર.
 બલભદ્ર ધરમાં જઈ બાણે: “બેતી! રથ આવ્યો બારણે;
 હવે કો લગાડો લાર, રથ ઉપર ધાઓ અસ્વાર.” ૧૦૫૦

વલણ.

“રથ ઉપર બેસો સુભદ્રા!” એમ બાંધવે વાણી કહી.
 એ વચન શ્રવણે સાંભળી, ભગિની મન હસે સહી રે.

કહેજો. ૧૩૦૮ ત. પ્રા.કા. “તીરથ.” ૧૦૩૬-જોતરી-પ્રા.કા. ત. “સજ કરી.” પરંતુ તેથી ઉપર-
 ની પંક્તિ સાથે એક તો પુનરુક્તિ થાય છે, અને રથ જોતરવો એ વિશેષ સ્વાભા-
 વિકૃત. ૧૦૪૧ છે ફા. પ્રા.કા. મેં. ૧૦૪૨ ફા. રૂપનાં ધામ. પ્રા.કા. જ્ય માંગલ્ય.
 જોડયાં પ્રા.કા. જોડયા હરિ નામ; ફા. ઘોડા ચાર તણા નામ. ૧૦૪૩ સહી પ્રા. કા.
 રથ સહી. વળતી-પ્રા.કા. “વળી”. ૧૦૪૪-બેસે ત, “બેસજો થઈ.” ૧૦૪૫
 એહેવું ત. એહેવું, થાય પ્રા.કા. “થાય ત્યાંય.” કશું ફા. કોઈ. ૧૦૪૬ સૂણી ત.
 ફા. પ્રા.કા. વચન સૂણી. કો. ફા. પ્રા.કા. કોઈ. ૧૦૪૮ પ્રા.કા. કહ્યાં. ૧૦૫૦ પ્રા.કા.
 હાવાં. ૧૦૫૨ હરખે પ્રા.કા. હર્ષિત, ફા. હરખી. સહી ફા. વણી.

કડવું ૨૧ મું.

સુભદ્રાનો ચરીતશૃંગાર.

રાગ મારૂ.

કહે ઋષિ વૈશંપાયનઃ રે તું સહુ જનમેજય રાજન ! રે
 બાંધવનાં સાંભળી વચન રે, સુભદ્રા થયાં પ્રસન્ન રે.
 પછી જીઠાં તેણી વાર રે, મન મળ્યે હર્ષ અપાર રે. ૧૦૫૫
 સજે સુભદ્રા શયુગાર રે, તે જવા તીરથ મોઝાર રે.
 મસ્તકે ત્રસેધિયા શીશકુલ રે, છે સેથે બાર અમૂલ્ય રે;
 દામળી ત્રોટી જડાવ છે કાન રે દાસે સુભદ્રા રૂડે વાને રે.
 છે તિલક બાલ વિશાળ રે, છે કંઠે મણિની માળ રે;
 મુકતાકળનો પેહેર્યા હર રે, અંગે યઈ રહ્યો ઉદ્યોતકાર રે. ૧૦૬૦
 જડવ ચૂલો કર ચળકે રે, બેહુ હાથે મુંઝર ઝળકે રે
 હેમ મુદ્રિકા અંગુલિ રે, રામા રસિકી અણમૂલ્ય રે.
 રતનચોકની પોંચી હાથે રે, બિની દામી દર્પણ સાથે રે.
 બાબુઅંધ માળા મેલી રે, જવેર જડિતરેખા હથેલી રે.
 હેમ સાંધીને રૂઢે હાર રે, કટિઅંધ રતનમય માર રે. ૧૦૬૫

કડવું ૨૧ મું મારૂ પ્રા.કા. માફતી દેશી, ફા. મારૂણી ૧૦૫૫-મન. પ્રા.કા. “મન હરખે
 તે અપાર રે.” ઉદ્યોતકાર-પ્રા.કા. “આત-તર” ૧૦૫૬ છે. ફા. તેહેનું પ્રા. તત્તલે
 મુલ્ય રે; પ્રા.કા. છે સેથે બાળ અમૂલ્ય રે ૧૦૫૮ ત્રોટી પ્રા.કા. મેણી. ૧૦૫૯ છે
 ત. ફા. મા નથી બાલ કાબાલ રૂઢે ન કંઠે કહે માહળીયાં ને માલ રે. ૧૦૬૦
 પ્રા.કા. — ના પેહેર્યા, અંગે રૂ માહે જડિત નાંજ અપાર રે. ૧૦૬૧ ચળકે ફા.
 ખળકે, પ્રા.કા. ચૂલો. બેહુ પ્રા.કા. જવેરમય જત ઝળકે રે ૧૦૬૨ ફા. માં આ
 પંક્તિ નથી ૧૦૬૩ કહી ફાસી ફા. ને પ્રા.કા. મન ૧લી: હેમ નીચી. ૧૦૬૪ ફા.
 બાબુઅંધ મણુઅંધ માળા — જવેર જડિત રેખા પ્રા.કા. જવેર ઝળકે. ૧૦૬૫ રૂઢે
 હાર ફા. દેરા રે. ફા. કટિઅંધ તે રતન જડાવ રે ૧૦૬૧-૬૫ આ પાંચ પંક્તિ
 પ્રા. કા. ફા. ની છે. ત. મા માત્ર તેને બદલે નીચેની બે જ પંક્તિ: “જડાવ ચૂડા

પગે ઝંઝરના ઝમકાર રે, અણવટ લંગર દૂધરી સાર રે.
 ચરણાં ચોળી ધર્યાં શરીર રે, ઉપર પહેર્યું અમુલ્ય ખાતર રે.
 મગ નેત્ર નાસિકા કીર રે, બ્રૂકટી કમાન, નયણાં તીર રે.
 છે અધરંગ પ્રવાળી રે, ચગકે મકતાકળની વાળી રે.
 મુખકમલ સુભગનું ઝગકે રે જાણે ચંદ્રમિંબશ્ચ ચગકે રે. ૧૦૭૦
 મદહસ્તી કર શુંકાકાર રે, વેણી જેવી સિપહર માર રે!
 હિંદ પોયજીવન સમાન રે, અદ્ભુત સુંદર રૂપ નિધન રે.
 મુખ મધ્યે છે બીડાં પાન રે, મધુર સ્વર સુધા સમાન રે.
 સૂણી કંઠકોડીલા હારે રે, સૂણી સ્વર મન વાન રિચારે રે.
 રૂપે રંગા રંગિના માન મૂકે રે, તેથી તાપસ તપ થયી ચૂકે રે. ૧૦૭૫
 બનને નાન મધુકર ચાલે રે, જાણે મીન ખંજન પડિયાં જાગે રે!
 સળ્યા સોળ શણગાર બાલા રે, ગજગમિની, ચાક્ર મરાઠા રે;
 રૂપે માનુનીન મન મેહે રે, પછી દર્પણમાં મુખ જોએ રે.

કર ચગકે રે, રત્નચોકની પોલી ખજાન રે: આગળીએ હેમ વીંટી વેસી રે, ઝળકે
 રાજરેખા હથેલી રે ” પ્રા.કા. કા. ની લીટીઆમાં વર્ણનવિશેષ આવશ્યક હોવા-
 થી તેમ ચાર પ્રતિઆના તે હોવાથી, તે સ્વીકારેલી જ. ૧૦૬૬ સ. ૧ પ્ર. કા. માં
 “ધમકાર.” અણવટ કા. તેનો શબ્દ ઉદે રણકાર રે ૧૦૬૭ ધર્યાં ત. ધરી.
 પેહેર્યું ત. કા. પેહેર્યાં. ૧૦૬૮ કમાન કા. કામણ. ૧૦૬૯ પ્રવાળી પ્રા.ન “પ્રવાળ.”
 વાળી પ્રા.કા: “મુકતાકળની માળ રે.” પગે અપર ઉપર નાકનાં લ કાંઈ મો-
 તીની વાળી વધુ શોભે અને એ જ સ્વાભાવિક છે ૧૦૭૦-ચંદ્રમિંબશ્ચ પ્રા.કા.
 “ચંદ્રમિંબ તે.” ૧૦૭૫ ત. માં આ કાંઈ આવે છે: “રૂપે રંગા દેવાનતા-
 નાં માન મુકાવે રે; તાપસ તપથી ચુકાવે રે.” ૧૦૭૧ કર ત. કા. માં નથી. વિ-
 પદ્ય ત. કા. વિદ્યાધાર ૧૦૭૩ મુખ કા માં આ પાદ છે નહીં. ૧૦૭૪ સૂણી કા.
 સૂણી કોડીલા મુકે માન રે. સ્વર ત. હંધર, સૂણી સ્વર કા. માં આ પદ નથી;
 પણ નીચેની પંકિત છે: “શોભે ક્યોત જેથી રંગા રે, બળલા અતીશે સુંદર કાએ
 રે.” ૧૦૭૫ મુકે ત. ચુકાવે. તેથી કા રૂપે સહસ્ર અઠ્યાથી ચુકે રે; ત. માં આ
 પાદ પડ્યું છે. જાણે ત. કા. આણે. ૧૦૭૭ સળ્યા કા. માં આ પંકિત નથી. શ-
 ણગાર પ્રા.કા: “શુંગાર અંગે જ.હ રે.” ૧૦૭૮ મોહે ત. “મોહું.” જોયે-ત.

મુખ જોઈ, પામી ઉલ્લાસ રે, આવી માતાજીની પાસ રે,
જઈને પુત્રી પાજે લાગી રે, જાવા ઉત્સવ આજ્ઞા માગી રે. ૧૦૮૦
જોઈ માતા હરખી મન રે, બોલી સુભદ્રાશ્ચં વચન રે:
“જઈ વહેલા આવજો બાઈ રે !” તે સાંભળે બલિભદ્ર ભાઈ રે.

સુભદ્રાને બલરામની શિખ.

ત્યારે હલધર બોલ્યા બ્રાત રે: “બાઈ ! સુભદ્રા ! સજો વાત રે,
હું શિક્ષા દોજી છજી તમને રે, બ્રાત કૃષ્ણે વાર્યા છે અમને રે;
કહ્યું આળીંગારો મારો રથ રે, એથી થારો કાંઈ અનરથ રે ૧૦૮૫
મુને એમ કહ્યું લગવાન રે, માટે વાટે રહેજો સાવધાન રે.”

દારકને બલરામની સૂચના.

(પછી) દારકને દીધી શિક્ષાય રે: “રખે રથને વિન કશું થાય રે !
માટે રથ વિષે નિરંધાર રે, તું જેસજે થઈ હુંશીયાર રે.”
(પછી) રામ પ્રત્યે કહે જનાર રે: “પ્રભુ ! શું કહ્યું વારોવાર રે ?
હું હાકું છજી નિત્યે એહ રે, જાણું છજી રથવિદ્યા જોહ રે. ૧૦૯૦

“તેયું.” ૧૦૭૬ ઉલ્લાસ ફા. હકાર. ફા. આવી માતા પાસે તેણી વાર રે.
૧૦૮૧ પ્રા.કા. હરખાં. ૧૦૮૨ તે સાંભળે પ્રા.મા:—“તમને કહે મહા બલભદ્ર
ભાઈ રે.” ત: “તમારા ભલા બળભદ્ર ભાઈ રે” પરંતુ ફા. ને પ્રા.મા. પ્રત
૧લી નો સ્વીકારેલા પાઠ બલરામની હાજરી સૂચવે છે; અને પછી તે (બલરામ)
બોલે છે તેથી વત્તુ ચુકત છે. ૧૦૮૪ ફા. પ્રા. કા. દેજી. પ્રા.કા. છું ૧૦૮૫ એથી
પ્રા.કા: થારો કાંઈ ને કાંઈ ૧૦૮૭ રખેં ફા, બલિભદ્ર બોલ્યા પછે એમ રે. ૧૦૮૮
માટે ફા. હોએ. પ્રા.કા કહ્યું છું. તું ત. પ્રા.કા. તું રહે એ બળદાર રે. આની
પછી ફા. ને પ્રા.કા માં આ પકિત વધુ છે:—“રખે કાગે ઢળે માર્ગ મોઝાર રે,
તું જેસજે થઈ હુંશીયાર રે.” પ્રા.મા. પ્રત ૨ જીનો પાઠ સ્વીકૃત પાઠ સાથે સમત
છે. ૧૦૮૯ જનાર ત. ને ત્યાર. રામં ફા. શુભી વચન વટે જનેતાએ રે પ્રભુ ફા.
રામ જયું. કહ્યું ફા. કહીએ. ૧૦૯૦ પ્રા.કા. ફા. રથની વિદ્યા. હું હાકું પ્રા.મા:
“હું કહું”. પણ તં તદન અથાગ્ય છે. કારણ દારક ચીસઈને કહે કે હું એનો

ધાણું ધાણું શું કહું સ્વામ રે !” હરમાં આઘ્યા રામ રે;
સુભદ્રાને કહ્યા સમાચાર રે, સૂણી ભગિની આઘ્યા બહાર રે.

વલણ.

બહાર પધાર્યા પ્રેમદા રથ ઉપર બેઠા જઈ રે,
દારેકે રથ રાજ્ય આવી, પંચી હય હાંક્યા સહી રે.

કડવું ૨૨ મું

સુભદ્રાનો શુભ શુકનોથી આનંદ.

રાગ રામઝૂં.

વૈશંપાયન કહે: સૂણુ રાયજી ! સુભદ્રા રથે બેસી ઉત્તર જાયજી; ૧૦૯૫
માર્ગે યાયે શુભ શુકનજી, જોઈને બાળા હરખે મનજી.

ચાલ.

મન માંહી હરખે સુભદ્રા, ને યાયે શુભ શુકન.
કુમારિકા સામી મળી છે, પુરણ વદન પ્રસન્ન.
સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી જળ બરીને, મળી માર્ગ મુજાર,
નેત્ર અંજન, તિલક ભારે, સજ્યા અંગે સોળ શૃંગાર. ૧૨૦૦

શુભ શુકન દેખી સુભદ્રા વિચારે કે મન:

“અર્થ યાશે સહી મારે, મળે મારગે અર્જુન.”

અતિ આનંદે સાસરે જાતી મળી સુંદર નાર,

સુભદ્રા મનમાં હરખ પામી, કરે સ્તુતિ કિરતાર.

વળી સામી વત્સ સહિત એક મળી કપિલા ગાય. ૧૧૦૫

નિત્યનો હાંકનાર છું, એ સ્વાભાવિક છે. ૧૦૯૧ કહું ફા. કહીએ. કડવું બાવીસમું.
૧૦૯૬ બાળા ત. અળળા. ચાલ. પ્રા. કા. માં દાળ છે. ૧૧૦૦ સજ્યા ૧૦ પ્રા.કા:
“અંગ સજ્યા શૃંગાર.” ૧૧૦૪ કે પ્રા.કા “છે;” ફા. રહી, ૧૧૦૨ સહી પ્રા.
કા. “સહ.” કા. માર્ગમાં. ૧૧૦૩-૪ આ એ પંક્તિઓ પ્રા.કા. ફા. નથી.

શુકન વંદે સુભદ્રાને ઉચ્ચટ અંગ ન માય.
સારથી શ્રીકૃષ્ણજીનો દારક જે કહેવાય,
રાશ જાણી તહ બેડો, ને રથ વિશે સુખદાય.

વાહનો હાડવામા યાદવોની હોડ.

રથ વાયુવેગે યાત્રતો, ધુન્ધીનો ધમકાર,
ટચકા શં હય દ્રોડ મૂકે, જળ્ય મારગ મોઝાર. ૧૧૧૦
ગામને જે રાંદરે રથ આવિયો નિરખાર,
આમગ પાછળી સરવ જાદર મચ્છા નેણે કંર,
સુખપાળ, મેગળ, ને રથ, કો હય વપે છે સવાર,
નવનવી પાંચડી, વાધા, શોખતા સરવે શૃંગાર,
સરખે સરખાં વાહન હોયે તે સરવ રાખે જાડ. ૧૧૧૫
યાધર ગઠ માર્ગ દેખો, દોડાવે છે હોડ.
હય, રથ, વાહન, વહજા ધણુ દ્રોડાવે મહુ વાહ.
માહેમાહે રસિવા ધણુ હોકારના કરે સાદ,
ધુન્ધર વટા ધનધમે વૃષભ હયને કોટ,
નેજા યાદ ટંકાર કરતાં મૂકે મારગે દોટ. ૧૧૨૦
કો પાળ, ચલે, માર્ગમઃ દ્રેડ વે વાહન,
પાંર નહ મારગ દેખાં હરખ પામે મન.
વિશાળી નામ દેખા કરી ને મનગા હરખ અપાર,

૧૧૦૯ ધમકાર ફ ત. ઝંમનર. ૧૧૧૦ પ્રા. કા. હચકારશું. ૧૧૧૧ પ્રા. કા. ગોંરરે.
રથ ફા. શીઝ. આવિયો ત. આયો તેડ ફા. રથ સાર ૧૧૧૩ ફા ત અસ્વાર.
૧૧૧૪ ત. સર્વે શુ નર ૧૧૧૫ જોડ ફા. જોડાં હોડ ફા. ઘોડાં ૧૧૧૭ વાહ ફા.
જોય. વાહ પ્રા.કા: "વાહ" છે. પણ આખે રસને દોડાવવાને બદલે વાદે ચઢી
દોડાવે, જે કંઈક વધુ સહજ છે. ૧૧૧૮ સાદ ફા. સોર. ૧૧૧૯-વૃષભન પ્રા.કા.
" છે વૃષભને જો કોટ," હચકાર પ્રા.કા. હચકાર. ૧૧૨૧ દ્રોડાવે- પ્રા.કા. " દ્રોડાવે

અલખેવડા કુંવર જાદવના દ્રોડાવે હય સાર;
 શબ્દશૂં તે મારગ ચાલે, આગળ પાછળ ચાય. ૧૧૨૫
 રેવનાયળ પર્વત સન્મુખ ઉત્સવે સહુ જાય,
 ફા હય વિષેથી પડે હેઠા, ફરી થાયે અસ્વાર;
 મારે ચાગકા અશ્વને દોડતાં માર્ગ મોઝાર.

બાવાને વાહનનું નિમંત્રણ અને તેનો હડતો ઉત્તર.
 બાવાજીની આગળથી સહુ જાયે જાદવ સાથ;
 અતીતને સહુ તેડતા: “ હજી ઊંઝા કાં રહ્યા નાથ ?” ૧૧૩૦
 (ત્યારે) બાવોજી કહે સર્વને: “ તમે આગળથી જાઓ ત્યાં,
 હું આવું છું” પાછળ થકો, મુજ સાથ છે પુર માંહ. ”
 પછી મુજદાનો રથ આવ્યો બાવાજીને પાસ;
 દૂર થકો દેખો પારથ મનમાં પામિયા ઉદ્દાસ.

મુજદાની દારૂને રથથી ઉતારવાની યુક્તિ.
 મુજદા અર્જુનને દેખી કરે મન વિચાર: ૧૧૩૫
 “ આ દારૂક બેડો રથ ઉપર, કઈ કવણ પ્રકાર ?
 કેમ ઊતરે એ ભૂમિ વિષે ?” મન વિચારે નાર:
 “ જો ઊતરે તો કારજ માંડે સિદ્ધિ પામે સાર. ”

ઉ. “ ૧૧૨૪ પ્રા.કા. અલખેવડા જાદવના કુંવર. ૧૧૨૫ શબ્દશૂં ફા. સંવાદશૂં, પ્રા.કા: “ રવારશૂં ” પણ ઉત્તમ યોડા શબ્દથી જ ચેતના હોવાથી તેઓ સહુ-બોધમાં શૂરા છે, એમ જણાવનારે. પાઠ વિશેષ યોગ્ય છે. ૧૧૨૫-૨૬-આ કડી પ્રા. કા. મા ૧૧૨૭-૨૮-કડી પછી આવે છે. ૧૧૨૬ પ્રા.કા:-“ રેવનાયળ સન્મુખ ઉત્સવ સર્વ તે તાં જાય. ” ઉત્સવેં ફા. સહુ ઓછાજ કરવા જાયે. સહુ ત. માં નથી. થાય-પ્રા.કા “ જડ લઈ ચાય. ” ૧૧૨૮ ફા દ્રોડાવે ૧૧૩૦ હજી ત. હાંજ. ૧૧૩૧ જાઓ ફા. જાયે, પ્રા.પ્ર. જાય. ફા. ઊંઝા કાં રહ્યા નાથ. ૧૧૩૩ ફા. પ્રા.કા. બાવાજીની. ૧૧૩૪ ત. પામ્યા, ફા. પામીઓ. ૧૧૩૫ કરે ત “ કથો ”. પણ તેનો કર્તા મુજદા ત્રીજા વિસમિતમાં નહિ હોવાથી તે વ્યાકરણવિરુદ્ધ અને અશ્વ-જત છે. ૧૧૩૭ વિચારે ફા.ત. “ વિચારે છે ”, પ્રા.કા વિમાસે ૧૧૩૮ ત. જો દારૂને ઉતારે.

તત્કાળ જિનારી નેપૂર નાખ્યું મારગ માલિ;
(૫૬૧) દારૂક પ્રત્યે સુભદ્રાજી વચન બોલ્યાં ત્યાંય:

૧૧૪૦

ફેંકેલું નેપૂર લાવવાની દારૂકને આજ્ઞા.

“ રાખ રાખ ! હો ! દારૂક ! રથ, હવે શો કહે પ્રકાર ?

નેપૂર મારો પાવનું તે પડ્યું હો ! નિરધાર.

ઓ ! પેલું પડ્યું છે. લાવ ! ઝટ તું, બધું તેની પાસ,

તું આવશે ત્યાં સુધી, હું ગ્રહીશ હયની રાસ.”

એવું સાંભળી તેણે સમે દારૂક વિચારે મન:

૧૧૪૫

દારૂકની વિમાસણ અને ઘોરાની ચિંતા.

“ હું રથ રથકી જો જિતરું, તો થાયે કાંઈ વિધન !

રખે સુભદ્રા સહિત રથ અથ જડયા જાય !

કદાચિત માર્ગે હજો, તો કહે કવણુ ઉપાય ?

પડે વાગે સુભદ્રાને તો મુજને મારે દાર.

હું ઉતરું કેમ રથથી ? ” એમ કરે મન વિચાર.

૧૧૫૦

સુભદ્રાનાં તિરસ્કારવચન અને ધમ્મી.

તેણે સમે ત્યાં જોગતાગ્યું વળી વહે સુભદ્રાય:

“ અરે મૂરખ ! લાવ નેપૂર, છેટું પડે, રથ જાય.

તો—૧૧૩૯ માલિ. ત. ફા. “ મોઝાર ”. નેપૂર ત. નેપૂર પગનું, પ્રા.કા. પ્રત ૨
જી: “ નેપૂર કન્યા કતારી કન્યા ”. ૧૧૪૦ ત્યાંય. ત “ ત્યાર. ” ૧૧૪૪-રાખ૦
પ્રા.કા: ફા: “ હા હ દારૂક રાખ્યે રથ. ” ત. રાખ રથ. ૧૧૪૨. પડ્યું પ્રા.કા.
ફા. “ પડ્યું મારગ મોઝાર. ” સ્વીકૃત પાઠમાં શંકા કાઢી નાખનારો લાવ ઠીક છે.
૧૧૪૩ ઓ-પ્રા.કા: “ ઓ પડ્યું છે જ લાવ ઝટ તું. ” ૧૧૪૪ આવશે પ્રા.કા.
“ આવીશ. ” ત્યાં ફા. તે વાર. ગ્રહીશ-પ્રા.કા. “ ગ્રહી રાખીશ ”; ફા. અનું
૧૧૪૫ વિચારે ત. વિમામે. ૧૧૪૭ રથ ફા. એ. જડયા પ્રા.કા. જડયા. ૧૧૪૮
ત. કોણ ફા. કવણ. ૧૧૫૦ રથથી ફા. જુમી વીખે. માર્ગે પ્રા.કા. ફા. “ લાગે ” ૧૧૫૧
તેણે-પ્રા. કા: “ તેણે સમે જોલે ત્યાંય વળી સુભદ્રાય. ” સ્વીકૃત પાઠ વધુ

કદાચિત જો દેખશે તો લેશે નેપૂર કાચ;
 નેપૂર વિના કયમ તીરથ જાઉં? મન વિભાસી તું જોય. ”
 એવું સણી દારૂક કહે: “બાઈ! સાંભળો મુજ વાત; ૧૧૫૫
 “કદાચિત હું જીતરું તો અથ કરે જિતપાત,
 હું જાણું જીનું ગતિ હયની, શ્રીકૃષ્ણના છે એહ;
 મુજ વિના કોને હાથ ન રહે, તેમાં નહીં સંદેહ.
 પાછળથી કાઈ આવશે, લાવશે નેપૂર તેહ,
 આપણું નેપૂર કાણુ રાખે! વિચારો મન એહ. ” ૧૧૬૦
 એવી વાણી સાંભળી કહે સુભદ્રા ત્યાંય:
 “અરે! દુષ્ટ! પાપી! ફરી ફરી મુખ શું વટે છે લાય?
 લાવ નેપૂર માહરું, જે પડ્યું મારું મોઝાર.
 જો ન લાવે તો જ્ઞાતને હું કહી મરાવું કાર. ”
 એવું સાંભળી દારૂક તે મન માંહી પામ્યો ત્રાસ, ૧૧૬૫
 સુભદ્રાના કર વિષે તતકાળ આપી રાજ.

દારૂકનું હેઠું જિતરું અને સુભદ્રાનું ઘોડાને દોડાવડું.

રથથી કે યો દારૂક એવી બોલ્યો વાણી:
 “સાવધ થઈ રથ નાખજો, રખે હય જીવ નાણી ”
 એવું કહીને આવ્યો દારૂક જાંઘર પડ્યું જે કાર.

સહજ છે. ૧૧૫૬ તો. પ્રા.કા. ને ૧૧૨૭ હયની ફા. એહની છે એહ ફા. હય
 નેહ. હું—“હું જાણું છું ગતિ એહની શ્રીકૃષ્ણનો રથ એહ.” રથ કૃષ્ણનો છે,
 એમાં કાંઈ જાણવા જેવું નથી પણ ઘોડા-કૃષ્ણના હોઈ તે વિશેષ લક્ષણવાળા છે,
 એ જ જણાવવું જરૂરી છે. ૧૧૫૬ તેહ ફા. તાંહે. એહ ફા. માંહે. ૧૧૬૨ ત. મુખે.
 ૧૧૬૪ હું પ્રા.કા. ફા. માં નથી. ૧૧૬૫ સાંભળી પ્રા.કા. સુભદ્રા. ફા. સુભદ્રા.
 દારૂક પ્રા.કા. દારૂકને. પામ્યો ફા. સભળ પામ્યો, પ્રા.કા. ઉપન્યો. ૧૧૬૭ પ્રા.કા.
 રથ વિષેથી. એવી ત. માં નથી. ૧૧૬૮ તાણી પ્રા.કા. રથ તાણી. ૧૧૬૬ જાંઘર

તેણે સમે પછી સુભદ્રાએ હથને કર્યો ટચકાર. ૧૧૭૦
 ચાચુક ચારે હથને મારી, દોડાવ્યા તેણી વાર;
 દોડતો રથ દેખી દારૂક, પાછળ કરે પોકાર.
 નેપૂર લઈને દોડિયો મારે સુભદ્રાને હાક:
 “અરે ! તું બળ કરી ગ્રેહ હથને, દોડતો રથ રાખ.”
 દારૂક પ્રત્યે કેહે સુભદ્રા: “એ કૃષ્ણના હથ જેહ;
 જેહ સમ્યક્ પ્રકારે તાણું જીં, પણ નથી રહેતા એહ.
 એમ કહીને સુભદ્રાએ દોટ મૂકાવી ત્યાંય,
 તતકાળ રથ તે આવિયો, અર્જુન ગિભા બ્યાંય;

અર્જુનનું રથ ઉપર આરોહણ અને અશ્વને મંત્રની પ્રેરણા.

પાર્થ પ્રત્યે સુભદ્રા ત્યાં વદે એમ વચન:
 “શીઘ્રે થઈ હાવાં રથ ઉપર બેસીએ સ્વામીન !” ૧૧૮૦
 એવું સૂણતાં પીછી, કરડૂઓ, પાવડી જે સાર,
 તે ઊરાડી સરવ નાખ્યાં ખાવે માર્ગ મોઝાર.
 રથ ઉપર બેઠા ચડી જઈને સુભદ્રાને પાસ.
 અશ્વમંત્ર ઉપદેશ કરીને, અહીં પોતે રાશ,
 પાર્થનો ટચકાર સૂણી હથ ગિડિયા આકાશ. ૧૧૮૫
 દારૂક એવું દેખનાં મન વિષે પામ્યો ત્રાસ.

પ્રા.કા. નૂપૂર ૧૧૭૦ પ્રા.કા. ટચકાર ૧૧૭૧ ચાચુક પ્રા.કા. ચાલખા. મારી ત. ને
 પ્રા.કા. માર્યા. ૧૧૭૧ દોડાવ્યા. પ્રા.કા. દોડવા દોડાવ્યાનાં પરાણેનો બાર રહેણ
 દોવાથી તેમાં ખુબી વિશેષ છે. ૧૧૭૨ દારૂક પ્રા.કા. માં નથી. ૧૧૭૩ હાક પ્રા.
 કા. હાકો. એહ પ્રા.કા. અહો. રાખ પ્રા.કા. રાખો. ૧૧૭૫ કૃષ્ણના પ્રા.કા. કૃષ્ણ-
 રથના. ૧૧૭૬ જેહ સમ્યક્ પ્રા.કા. ધણે. ૧૧૭૭ એમ કહીને પ્રા.કા. પછી. ૧૧૮૦
 ત. પ્રા.કા. કા. દોટ અશ્વને મૂકાવી છે ત્યાંય. ૧૧૮૦ બેસીએ ત. બેસી. ૧૧૮૧
 સૂણતાં પ્રા.કા. કેહેતાં. કરડૂઓ પ્રા.કા. જોખી. ૧૧૮૨ સરવ ફા. અરવ, પ્રા.કા.
 અરે. નાખ્યાં ફા ત. લાગ્યાં. ૧૧૮૩ પ્રા.કા. સુભદ્રાની. ૧૧૮૪ અહીં પ્રા.કા. સાહો.
 ૧૧૮૫ ત. ઉડવા. ૧૧૮૬ ધાઓ ધાઓ ત. ધાણો ધાણો, પ્રા.કા. ધાવ ધાવ. ૧૧૮૭

દારૂની વાહા ધાવાની રામ ને ભદ્રવેની તૈયારી.

પોઠાર તે કરતો હવે: “ ધાઓ ધાઓ રે સહુ શર! ”

ખૂમ પાડે, શીશ કૂટે, વઢે વાણી કૂર:-

“ કો શીઘ્ર થઈ રામકૃષ્ણને જાણુ કરો જઈ ભાઈ!

પેલો અતીત કહીએ સુભદ્રાનું હરણ કરીને જાવ. ” ૧૧૬૦

એહવી વાણી સાંભળી, ત્યારે હવે હાહાકાર.

કામ કામથી ધરયા જાદવ, મળ્યા સર્વ અસવાર.

ધનુષ્યબાણુ ગદા ગ્રહીને, ધનંજય લાણી જાય,

સાંગ, હરશી, ત્રિશૂળ આદિ, પરિધ લેઈ કો ધાય.

“ કહે નવ જાયે જોગી જીવતો, જે કરે એવા કામ. ” ૧૧૬૫

તે સમે પુરમાં જાણુ થયું દોડયા કેશવરામ.

વલણ.

દોડયા કેશવરામ આવ્યા, સૈન્ય સહી અર્જુન લાણી રે;

વૈશ પાયન કહે જનમેજયને! કથા કહું હવે તે તણી રે.

જઈ કા. રે. ૧૧૬૦ કહીએ પ્રા.કા. કહેજે. ૧૧૬૧ સાંભળી ત્યારે પ્રા.કા. સાંભળીને.

૧૧૬૨ ત. સ્વાર ૧૧૬૪ ત. લેઈને. કો કા. માં નથી ૧૧૬૬ થયું ત. કા. થઈ.

ને કા. તવ. ૧૧૬૮ વૈશ પાયન-પ્રા.કા. 'વિપ્ર પ્રેમાનંદ' કહે હાવા. ૧૧૬૭ પ્રા.કા.

૧ કી ત. કા દોડયા કેશવરામ રે આવશે અરજીન લાણી. ઉપર પ્રા.કા. નો

પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

કડવું ૨૩ મું.

બલરામના બખાળા અને કૃષ્ણને ઉદ્દેશ્યોધ.

રામ આંદોલ ગોઝી.

“સ્વામીજી !” સેવક બોલ્યા નામી શીશ્વ રે, રીસ રે કરી મન અતિ ધણી રે.

“સ્વામીજી” શું બેઠા થઈ નચિત રે, સુભદ્રાનં હરણ હવું વાટે નૃપમણિ ! રે. ૧૨૦૦

ચાલ.

“વાટમાંથી હરી ગયો આહી રહેતો જોગી જોહ,
રથ ઉપર બેઠો ચઢી, સહુ વેધ મૂક્યો તેહ. ”

એવી વાણી સાંભળી, બલભદ્રને ચઢી રીસ,
ક્રોધ-અગ્નિ જ્વાળા પ્રકટી, જઈને લાગી શીસ.

કાપે લોચન રક્ત થયાં, અને ધૂજારી નિજ કાય, ૧૨૦૫
વચન સુણી વિષધર પેરે રામ બ્યાઠૂજ થાય.

ક્રોધ કરીને વાણી કહી: “ સમજ કરો સેના, સાચ,
હું સિંહના મુખમાં કરણ કુમતિ કુષ્ટ ધાલે હાય ? ”

એવા રામના વચક સાંભળી, સમજ થયાં જાલવ જોધ;

અર્જુન સામા ધસો આઠ્યા, ધરી મનમાં ક્રોધ. ૧૨૧૦

શ્રીકૃષ્ણને બળદેવ કહે: “ તું શું બેઠો છે બ્રાત !

ભગિનીને લઈ જાએ જોગી, થયો મહા બિનપાત.

જુઓ એ જોગી થઈને રહ્યો’તો પૂર મોઝાર:

કડવું ત્રેવીસમું. પ્રા.કા હિંન્દી ગોઝી ૧૨૦૦ સ્વામીજી પ્રા.કા: આહી નચિત પ્રા.કા.
નિશ્ચિન્ત. પ્રા.કા. સુભદ્રાહર્ણ. વારેન્ ત ફા. પ્રા.કા. ૧ લી: વાર માદે રે. હવું ફા. થડે.
૧૨૦૨ સહુ પ્રા.કા સહી ૧૨૦૪ કોવન્ ફા. બાધ રૂપી જગ અંગની. પ્રકટી ત પાવક;
મણ્ડે લહીયાની બૂલ છે. ૧૨૦૫ નિજ પ્રા.કા ત્યાં. ૧૨૦૮ કુમતિન્ ત મૂર્ખે ધાલ્યો
હાય; પ્રા.કા દુર્મતિ ધાલે હાય. ૧૨૧૦ મનમાં ત મન. ૧૨૧૨ જાયે-પ્રા. કા.
માં “ ગયો ” છે. થાય-પ્રા. કા. માં થયો છે. ૧૨૧૩ રહ્યો’તો ફા. રહ્યો હવે,

જ્યાં ખાધું ત્યાં પાખંડીએ પાત્ર લાંબું સાર.
 મેં જાણ્યું એ બલ્લજાની, સાધુ સિદ્ધ છે સ્વામ,
 પ્રથમ મેં એ દુષ્ટનાં આવાં નવ જાણ્યાં કામ ! ”
 એવું સાંભળી શ્રીકૃષ્ણને મન ચઢ્યો ક્રોધ અપાર.
 “ અરે ! બાંધન ! શું વડો છો ! ” એમ વહે મુસાર.
 “ સુભદ્રા સામું જુએ એવો ભૂમિ વિષે કોણ વીર ?
 ચાલો તમારી સાથે આવું જઈને જિતાઈ નીર. ”
 બ્રાત રણુતાં શ્રી કૃષ્ણજી એમ વચન બોલ્યા રીસઃ
 “ હવડાં જઈ તે અધર્મીનું સઘ છેદ્દું શીશ. ”

રામકૃષ્ણ અને યાદવોની યુદ્ધ માટે સજ્જતા.

સારથીને આજ્ઞા કરી તે લાવિયો રથ સાર,
 મન ક્રોધ આણી રામ કેશવ બન્ને ધયા અસ્વાર.
 દુદુલી, નિશાન, બળુગાં, નફેરી, રસ્તૂર,
 રામકૃષ્ણની સાથે સૈન્ય ચઢ્યું સાગરપૂર.
 હળમૂશળ લઈ રામ ધાયા, સારંગ લેઈ રણુહોડ.
 (એમ) આપઆપણાં આયુધ લેઈને ધસ્યા છપ્પન કોડઃ
 ઉગ્રસેન, અફર, ઉદ્ધવ, સાત્યકી, બલવત,
 નાના પ્રહારનાં ગ્રહી આયુધ આળ્યા કરવા અંત.
 ૧૨૧૫
 ૧૨૨૫
 ૧૨૩૦

પ્રા.કા. રહો. ૧૨૧૪ મોહાર ફા. માંહે. સાર ફા. તાંહે. ૧૨૧૫ સિદ્ધ પ્રા.કા. અંત.
 સાધુ-પ્રા.કા. ૧લી: “ સાધુ શ્રી છે રામ ” ૧૨૧૬ મે...એ ત. મા નથી. દુષ્ટનાં
 પ્રા.કા. દુષ્ટતાનાં. ૧૨૧૭ મન પ્રા.કા. માં નથી. ૧૨૧૮ વહે પ્રા.કા. ફા. કહે. ૧૨૧૯
 ભૂમિ-પ્રા.કા. પ્રત ૧લી: “ એહું શું ભાજો વીર ” ૧૨૨૦ જઈ ત. માં નથી.
 ૧૨૨૩ તે લાવિયો ફા. બોલાવીઓ ૧૨૨૪ કેશવ ત. કહે સર્વ. ફા. ત. બન્નેયો.
 ૧૨૨૫ બળુગાં ફા. વાગે. ૧૨૨૬ સૈન્ય ચઢ્યું ફા. પ્રા.કા. સેના ચઢી. ૧૨૨૭
 સારંગ પ્રા.કા. ચક્ર, ફા. સાગ. ચક્ર સઘ વિનાશકારી હોઈને સારંગ (ચાહું) મ.
 યોગ્ય છે. ૧૨૨૮ આયુધ પ્રા.કા. સિદ્ધ, પ્રા.કા. હુ અજ ૧૨૨૯ સાત્યકી પ્રા.કા.

બીજા જાહેર અપરિમિત, સુરસેન, વસુદેવ,
 યોગમેથી સરવ ધાયા પાર્થ લણી તતખેવ.
 કરે ગ્રહાં આયુધ મહા દારણુ, ગડા, બાણુ, પ્રયંડ,
 સાંગ, ફરશી, શૂળ, આદિ વજ્રમોહના હંડ,
 ખડગ, ખપૂરા, કટારી, ને ઝળકતી તરવાર, ૧૨૩૫
 જગદીશ સાથે ચઢયા જાહેર આગ્યા કરતા માર.
 અશ્વ, ગજ, રથ, વાહન તે સુખદ સર્વે અસ્વાર,
 હાથ, વાંસે, આયુધ કટિમાં, પાળા તણે નહીં પાર.
 સૈન્ય સર્વે સજ્જ કરીને દોડયા કેશવ રામ,
 પારથનો રથ યોગમાં જઈને વીંટયો તેણે દામ. ૧૨૪૦
 હાહાકાર વરતી રણો, બલભદ્ર બે લ્યા રીસઃ
 “નવ જાવ જોગી કુશળો અહીંયી, હવડાં છે” શીશ.”
 રથમાર્ગે ઘેર્યો યોગમાંથી, મથ્યા જાહેર શૂર,
 બલભદ્ર કરે: “એ રખે નાસે, કરો મારી ચૂર.”
 એવી વાણી સૂગી રામની અર્જુન વિભાસે મન: ૧૨૪૫
 ‘સંગ્રામ દારણુ થશે સહી, હવે સહાય જમજવન’

સાત્યકીર્તિ. ૧૨૩૩ ગ્રહાં: પ્રા.કા: ‘ગ્રહો’. ૧૨૩૪ શૂર કા. ત્રીશૂલ. ૧૨૩૬
 આગ્યા પ્રા.કા. આવી. ૧૨૩૮-હાથ, વાંસે, ત. તે પ્રા.કા. પ્રા. ૧લી: “હાથ વાંસી
 કરમાં આયુધ.” (વાંસી, એ હથીઆર છે.) પણ અહીં હાથ, વાંસે અને ફેડે
 આયુધ હોવ નો ભાવ નિરોધ યુક્ત હોવાથી આ પાઠ અયુક્ત છે ૧૨૪૨ ત. કા.
 ૧લી નવ— કુશળો ત. કુશા. ૧૨૪૩ રથ માર્ગ ત. “રથ ઘેર્યો.” પણ રથ ઠ-
 રવાં તેનો માર્ગ ઘેરે એ નિશે. યોગ્ય છે શૂર ત. પૂર ૧૨૪૪ નાસે કા. જતો
 નાસી. ૧૨૦૫-રામની ત “વધી રામની”. વિભાસે ત. “વિચારે.” ૧૨૪૬
 સહાયત. ‘સાથે’. પણ તે અયુક્ત છે. કારણ કે અર્જુન શૂળથી જ સમજતો

વલણ.

‘ હવે સહાય શ્રીકૃષ્ણજી, ’ એમ અર્જુન મન ચિંતા કરે રે,
તેણે સમે પછી પાથ’ પ્રત્યે સુભદ્રા શું જીયરે રે ?

કડવું ૨૪ મું.

સુભદ્રાનું અર્જુનને યુદ્ધનું પ્રોત્સાહન.

રામ ગોઠી.

સુભદ્રા એમ બોલે વાણુ: “ સાંભળો સ્વામી ! ચતુરસુગળ !
રખે ધીરજપણું પરહરો, રણમાં યુદ્ધ એ સાથે કરો. ૧૨૫૦
રથ વિષે આયુધ છે જેહ, શીઘ્ર આપ ચઢાવો તેહ;
મારો જાદવને બળવંત ! સદા સહાય તમને લગવંત.
મુજને છે સાચો વિશ્વાસ, સામા નહીં વઢશે અવિનાશ.
તમારું બલ પરાક્રમ હોય જેહ, રામને દેખાડો તેહ. ”
સુભદ્રાનાં સૂણી વચન, વળતી વાણી વઢે અર્જુન: ૧૨૫૫
“ હૂં કોથી નવ પામું બીક, મુજથી રણે નથી કો અધિક,
એ સર્વને હણું હાણું આજ, (પણ) શ્રીકૃષ્ણની રાખું છઠ્ઠીં લાજ. ”
ત્યારે સુભદ્રા કહે: “ નાથ ! એક વાર દેખાડો હાથ.
રથ વિષે છે પ્રીઠાં આયુધ, ગ્રહી, કરો જાદવશું જુદ.
કૃષ્ણ તમ સાથે ન કરે સંગ્રામ, તમ સાથે કાપ્યા શ્રી રામ. ” ૧૨૬૦

હતો કે તેને ચેતાને તો શ્રીકૃષ્ણની પૂરી ઓથ છે. કડવું ચોવીસમું. ૧૨૪૯ બોલે
ફા. પ્રા.કા. બોલ્યાં. ૧૨૫૪ વઢશે ત. ફા. ચઢે. ૧૨૫૬ કો ત. “ માહ. ” ૧૨૫૭
પણ ૦ પ્રા.કા. “ લાજ કૃષ્ણની રાખું છું આંધ. ” આજ પ્રા.કા. માંવ. ૧૨૫૮ ત.
આ રથ ગ્રહી ત. પ્રા.કા ફા. કર ગ્રહી. પ્રા.કા. ચાદવ યુદ્ધ. જુદ ત. જુદ.
૧૨૬૦. કૃષ્ણ ત. “ શ્રી કૃષ્ણ. ” સાથે પ્રા.કા. ઉપર. કોપ્યા પ્રા.કા. “ કોપ્યા

અર્જુનની રીસ અને ધનુષટંકાર.

એવાં વચન નારીનાં સૂણી, ચઢી રીસ પાર્થને ધણી,
લેઈ ધનુષ્યનો કાધો ટંકાર, વરત્યા રણમાં હાહાકાર.
સામા આવ્યા કેશવરામ, પાર્થથાં કરવા સંગ્રામ.
અરજીન હરિને દે મુખ ગાળ, મનમાં સમરે શ્રી જોપાળ.
“ જો જો ! ધૂર્ત જદવ સર્વ, રામકૃષ્ણનો ટાળું ગર્વ,” ૧૨૬૫
એમ કહી ધનુષ્યે ચઢાવ્યું બાણ, રામકૃષ્ણ ઉપર નિર્વાણ.
એવું દેખી કૃષ્ણજી ને રામ, કોપ્રાકાંત થયા તેણે કામ.

બળદેવના હાકોટાથી ચારે કોર મારમાર.

બલિહારજી વાણી બાયરે, જદવ સર્વકો અવણુ ધરે:
“ હજી શું જીઓ છો શર ! મૂકો બાણ, (મારી) કરો ચક્રચૂર.”
એવી વાણી સૂણી નિર્વાણ, યોગમાંથી છૂટ્યા બાણ. ૧૨૭૦
ભોગળ, મુર્દર ને તરવાર, રથ પાસે જઈ કરતા માર, :
લાકા, ખજાને વગ્ગ, ત્રિગળ, ખપૂવા, તરકસ, તીર અમૂલ.
પાર્થ પર જઈ કરતા માર, યથા મેધ વરસે મૂસળધાર.

છે.’ ૧૨૬૨. વર્ત્યાં પ્રા.કા: “ રણમાંથી થયા હાહાકાર.” ૧૨૬૪ અર્જુન.....
ગાળ-પ્રા.કા. પ્રત ૧લી: “ અર્જુન વહે રામ મુખ ગાળ.” પરંતુ વચન અને મ-
નનો વિરોધ બતાવવો કવિને યોગ્ય લાગે એ સહજ છે. સમરે ફા સમર્થા. ૧૨૬૭
કૃષ્ણજી ને રામ-પ્રા. કા: “ કૃષ્ણરામ.” કોપ્રાકાંત પ્રા.કા. કોધવંત, ત. કોધાંત કાળ.
૧૨૬૮ ફા. સરવે. ૧૨૬૯ મૂકાં ત: “ એહેવું વચન બોલ્યા ધરી ફૂર;” ફા. મા
માત્ર “ કેહેકાણ” લખી લહીઆયે પાદ પૂરે કીકું છે, પણ પછી આ પાદ લખ્યું
છે:-કો કોની મો કરશે કેહેણ.” ૧૭૨ એવીં ફા. વચન સુણતાં માંહાં લીધાં
બાણ. ૧૨૭૨ કરતા ફા. કરે. માર પ્રા.કા. મારામાર. પ્રા. કા. પ્રત ૧: “ યોગમ-
યી છટે જમ પહાણ.” પરંતુ આથી પુનરુક્તિ ૧૨૭૦ મી લીટી જોતાં જણાયો.
૧૨૭૩. કરતા પ્રા.કા: “ કારિયો,” ફા. મીધો. મૂસળધાર ત. ‘ તેણી વાર;’ પ્રા.

રામકૃષ્ણ અતિખલિયા જેહ, મારે આયુધ રથને તેહ.

પારથે મનમાં સમયાં હરિ, લઘુલાઘવી વિદ્યા કરી.

૧૨૭૫

રથ, અથ, મુલાદા સંમ, આયુધ ક્યમે ન બેદે અંગ.

વલ્લભ.

આયુધ અંગ બેદે નહીં, લઘુલાઘવી વિદ્યાએ કરી રે,

અચળ અર્જુન રણ રહ્યા, જો કૃપા શ્રી હરિની ખરી રે.

કડવું ૨૫ મું.

જાદવોના પ્રહર અને અર્જુનની લઘુલાઘવી.

રાગ સામેરી.

વૈષ્ણંપાયન વદે વાણી: સૂણુ જનમેજય રાય !

અર્જુન ઉપર ક્રોધ આણી સુઘટ સર્વકા ધાય.

૧૨૮૦

આયુધ મારે અપરિમિત પાસે જઈ અન્નવંત,

આવાછનો રર હાંક્યો, કયૂં મહા કલ્પાંત.

રામ કહે: “ રે ! જોગદા ! તૂં રથે નામે દિશ,

હળ, મુસળ આયુધ વડે (હવડા) ફાણુ માહે પાડૂં ફિશ. ”

વચન એવાં સાંભળી, જાદવ જે ઝુઝાર,

૧૨૮૫

ચોહોગમાંથી બાણુ મારે, જેમ વર્ષા મૂસળધાર.

કા. જળધાર. ૧૨૭૪. અતિખલિયા-પ્રા.કા: ફા. ‘ અગિયા બહુ. ’ ૧૨૭૫. લઘુ...
કરી પ્રા.કા. પ્રત ૧ હી. “ લીધું ધનુષ્યવિદ્યાએ કરી ”. પણ તે પાક રસ નિર્ભર
કરવા અસમર્થ છે. ૧૨૭૬ ક્યમે ફા. કોહોને. ૧૨૭૭ જો ૦ પ્રા. કા. માં “ જો
કૃપા હરિએ કરી રે ” કડવું પચીસમું. ૧૨૮૦ સર્વકા પ્રા.કા. સર્વે ૧૨૮૨ ક્યૂં
ફા. કરી ૧૨૮૩ જોગદા ફા. જોગીરા. દિશ ફા. પ્રા.કા. ધીર; ધીર કહીને રાત્રીને
ગુણુ ગાવો, એ બલરામ જેવા બલાંધને માટે ઉચિત નથી. ૧૨૮૪ ત. વડે હવડાં
ફાણુ માહે. ૧૨૮૫ જે ઝુઝાર પ્રા. કા. તેણી વાર. ૧૨૮૬ જેમ વર્ષા ત. પ્રમ, ફા.

પારથ એવું દેખતાં, મન ચઢ્યો ક્રોધ અપાર,
 મંત્રપ્રયોજિત બાણ મૂક્યું, હવો હાલાકાર,
 એકધા, દશધા, લક્ષધા છૂટે શર ધનુષ્યથી નોડ,
 સામાં ભતાં લક્ષધા થૈ ને, દશ લક્ષ વાજે કોડ. ૧૨૬૦
 દંકરવ કરે ધનુષ્યનો, મારે અપરિમિત બાણ,
 ભવભલા નેધાં પરાક્રમી, રણુ વિષે તજતા પ્રાણ.
 જડુ માત્ર નાહા યોગમાં, રણુ મારે રહ્યું નવ જાણ,
 તીવ્ર બાણ પારથ તણાં તે સુમટ પુંડે ધાણ.

બલરામ અને યાદવોનો ઘેરા.

એવું દેખી તમને મન ચઢ્યો ક્રોધ અપાર. ૧૨૬૫
 ધસી રથ પામે જઈને કર્યો મૂસળપ્રદાર.
 લઘુલાધવી વિદ્યા કરી, અણુને ખાડ્યો તેહ.
 એવું દેખી ધરયા જાહવ, હતા નાહા જેહ
 યોગમાંથી બાણ મારે, થઈ રહ્યો અંધકાર,
 સામગ્રા મેલ દાદશ જણે, કરે વૃષ્ટિ અપાર. ૧૩૦૦
 પારથ ઉપર આવી પડે, જેમ મિરિ વિષે પર્જન્ય,
 સણુસણુટ કરતાં સોંસરાં શર રથને કરે ભેદનઃ

પરસે. ૧૨૮૮ મૂક્યું ફા. મૂકે. ૧૨૮૯ ધનુષ્યથી ત. ધનુષ્યની. પમ તે લહીયાનો
 ભ્રમ છે. ૧૨૮૯-૯૦ પ્રા.કા: "એક દશ શી સહસ્ર, દશ-સહસ્ર ધનુષ્યથી નોડ;
 સામાં ભતાં લક્ષ યઈ, દશ લક્ષથી વાજે કોડ." ૧૨૯૦ ભતાં ફા. જઈ તાંહાં.
 ૧૨૯૧ ભવભલા પ્રા.કા. ફા. ભલા. એધા પ્રા.કા. ત. જેવ તજતા ત. તણ આળ્યા.
 ૧૨૯૨ તે પ્રા.કા. છે તે; ત. માં નથી. પુંડે ફા. પાછવ. ૧૨૯૩. ખાડ્યો પ્રા.કા:
 "ધેરો". પરંતુ "ખાડ્યો" પઠ વધારે સચોટ છે. ત. વિધ.એ. ૧૨૯૬ અંધ-
 કાર પ્રા.કા. હાલાકાર. ૧૩૦૦ જણે ત. મા નથી, ફા. મા છે. ત. વૃષ્ટિ ત્યાંહાં.
 પ્રા.કા. મા આ લીટી અ મ છે - "રથામગ્રા મેલ દાદશ કરે વૃષ્ટિ ત્યમ કરતા
 જાહવ માર," પરંતુ "મેલ સામગ્રા વૃષ્ટિ કરે," અ જાત વીરગતી જગાવટમાં
 વધુ સૌચ છે, તેથી પ્રા.કા.નો પાઠ ઉપયુક્ત નથી. ૧૩૦૧ વિષે પ્રા.કા.ઉપર. ૧૩૦૨

ફેર વીંટથો ઈંદ્રસુત, ને સુભદ્રા કહે વાણ:

સુસદાનો અર્જુનને પ્રબોધ.

“હજી સ્વામી! શું બુઝો છે? ધનુર્વિદ્યાના બાણ!

શસ્ત્ર દરેણુ લેઈને રણ ત્રિષે મૂકા નાથ!

૧૩૦૫

એ સરવકાને નસાડો, હોયે બગ તમ હાથ.”

એવું સંજીવે પારથે રણ ત્રિષે મૂક્યા બાણ,

આવતાં આયુધ જહુનાં તે સરવ છેલ્લાં બાણ.

યોગમાંનાં બાણ છેલ્લાં કુતિકુંવરે એમ,

વાયુ નાંખે ઊરાડી આકારા ધનને જેમ.

૧૩૧૦

પારથ કરા બાણપ્રદારે કો નવ થેભે વીર,

સરવે સ્થાનક તજીને નાહા, રહ્યા ન કો રણધીર.

બલરામનાં કોપવચન અને પ્રદાર.

એવું દેખી પારથ ઉપર ક્રોધે ધરયા રામ,

ત. કરે છે. ફા. માં આ પંક્તિ:—સારથીનું કરે ભેદન, લાખુ કરી છેદન. ૧૩૦૩ ફેર પ્રા.કા. ફરી. વીંટથો પ્રા.કા. વળ્યો. ઈન્દ્રસુતને. ૧૩૦૫ પ્રા.કા. લઈ. મૂકા નાથ પ્રા.કા. મૂકીએ મમ નાથ. ૧૩૦૬ હોયે ત. ફા. પ્રા.કા. ને ૧૩૦૪ ત. ફા. પ્રા.કા. ત્યારે સુભદ્રા— ૧૩૦૭. રણ ત્રિષે. પ્રા.કા: “રથ ઉપર.” એ પાઠથી ‘સુતના રથ ઉપર’ એવો અર્થ ઉઠાવે. પડ્યો ૧૩૦૮. જહુનાં તે ત. ફા. જહુનાંયે. પ-રંતુ આ પાઠ ઉપયુક્ત નથી; માત્ર અર્જુનને યાદવનાં, મામા પછાતા બાણ કાપ્યાં એવો ભાર તરત આવે. જોઈએ તે આથી આવતા નથી વગે ૧૩૦૯ ની ઊંચી આ જ ભાવને દેખી રસ જમાવે છે. ૧૩૦૯ છેલ્લાં ફા. છૂટે. જેમ પ્રા.કા. જેહ. ૧૩૧૦. ઉરાડી૦ ફા. ઊરાડી આકારથી ધન જેમ. પ્રા. કા:—“ઉરાડી આકાર ધનને જેહ.” તેનો ટીકાકાર ‘આક-આકાંડના તૂટે તથા મેથને જેમ વાયુ ઉરાડી નાંખે’ એવો અર્થ આપે છે. પરંતુ પહેલી પંક્તિમાં તે “જેહ” ને આ પં-ક્તિમાં “જેહ” એ પાઠ આપે છે. તેથી “જેમ” પદને અર્થાત્તે તેનો સરખા-મણીનો અર્થ બંધાયેલો નથી, તેમ ફા. પ્રતિનો પાઠ સ્વીકૃત પાડે દેખે છે. ૧૩૧૧ ફેર પ્રા.કા. કાઈ. ૧૩૧૨ ત સરવ સ્થાં તે નાહાકા ૧૩૧૩ ક્રોધે ધરયા

અર્જુન સામા આવિયા, ફરી માંડ્યો સંગ્રામ.

નામ કહે રે: “ ચેત જોગી ! હવે તું આ વાર. ૧૩૧૧

મૃત્યુ આન્યું તારે શીરે, માનજે નિરધાર. ”

“ આ વાર નહીં તું ઊગરે, ” એમ વચન બોલ્યા રામ.

“ અરે પાપી ! અધર્મી ! તુને સઘ માફ હામ, ”

એમ કહી સન્મુખ આળ્યા, આયુધ ગ્રહી બગદેવ.

(ત્યારે) કાળ રૂપી બાણ અર્જુને ચઢાવિયું તનખેવ. ૧૩૨૦

હળમુસળ આયુધ ગ્રહીને, રામ આળ્યા પાસ,

એ જુધ દેખી ગગનમાંથી અમર ધમ્યા ત્રાસ.

હળધરે જઈ પારથ ઉપર કર્યો મૂળપ્રહાર;

બલરામને આવેલી મૂર્છા.

પછી અર્જુને બાણ મૂક્યું, હવે હાહાકાર.

બલિભક્તને જઈ બાણ વાગ્યું, થયા મૂર્છિત રામ. ૧૩૨૫

(ત્યારે) હાહાકાર વર્તી રહ્યો રણ વિષે તેણે હામ.

તેણે સમે પછી રામ પાસે, આવિયા મુરાર.

એક મૂર્ત્તમાં ટળી મુરછા, રામ થયા હુશીઆર.

અરજુન ઉપર તે ધસા વળી, મનના આળી રીસ;

તેણે સમે પછી રામથાં એમ વદે શ્રી જગદીશ: ૧૩૩૦

કૃષ્ણનું સત્વન અને અર્જુનનું ઓળખાણ.

“ અરે બાંધવ ! કહું છઉં તે સૂણો મારી વાત:

પ્રા.પ્ર. “ ચેતે પ્રાપ્ત. ” ૧૩૧૪ માંડ્યો ફા. માફિયો, પ્રા.પ્ર. માંડ્યો ૧૩૧૫ પ્રા. કા. ચેતજે. ૧૩૧૬ તારે શીરે ત. હાહાકાર સહી. ફા. માનજે તું. ૧૩૧૭ વાર પ્રા. કા. વારનો. ૧૩૧૮ પ્રા.કા. આ હામ. ૧૩૨૦ ત. બાણ એક. ચઢાવિયું ત. કાહા-ડ્યું. ૧૩૨૨ પ્રા.કા. અમર સહ. ૧૩૨૩ પ્રા.કા. માં આ પંક્તિના ચપ્પેદો આડા અવળી છે ૧૩૨૪ મૂક્યું ફા. મુકાં. ત. ત્યારે હવે. ૧૩૨૫ મૂર્છિત ફા. ત. મુરછા. ૧૩૨૬ તેણે ત. તે. ૧૩૨૭ ત. દેવ મોરાર. ૧૩૨૮ રામ ત. પ્રા. કા. હલધર. ૧૩૩૦ એમ પ્રા.કા. મા નથી. ૧૩૩૧ છું તે ફા. નમને. ૧૩૩૨ ફા. પ્રા.કા. ઇદ-

એ ઝાળખ્યો મેં ઇંદ્રનો સુત, અર્જુન એ સાક્ષાત,
 આપણી ફાઈ કંતા તણો છે પુત્ર એ પાવન,
 મંત્રામે શૂરો, બળે પૂરો, ઇંદ્ર અંશ એ તન.
 રણુ વિષે એને નવ જિતે કા સુભટ મહા બળવંત. ૧૩૩૫
 એનાં ચરિત્ર હું સરવ જાણું, " એમ કહે શ્રી ભગવંત,
 " એ સમાન બીજો વર નહીં કહું સત્ય માનો રામ !
 જ્યારથ આપણા કુળને એ થયું ઘટનું કામ.
 અથવા એશું યુદ્ધ કરતાં નહીં જિતો તમે જ્ઞાન !
 એ સરવને રણુ સંહારીને કરે પૃથ્વીપાત; ૧૩૪૦
 તથ આપનાં મેં પ્રથમ વાર્યા, " વહે સ્વામશરીરઃ
 " નેટ અનર્થ થયો સહી, મન વિમાસો ને વીર ? "

કૃષ્ણને બક્ષરામનાં કાપરચન.

એયું રણુતાં રામને મન કોચ ચઠ્યો અપાર,
 જ્ઞાતજ્ઞ એમ કોચચાયક વહે તેણી વારઃ
 હરિ પ્રત્યે લગધર કહે: " મુને પ્રોઢવે છે શંક ? ૧૩૪૫
 એટલાં વાતાં કરાવે છે, કૃષ્ણ! કાળા તુંય. "
 " આગળ નહી તું એમ કરાવે, " વહે વાણી રામ,
 " અન્યથા કા બીજો હોય તો સઘ મારે કામ. "
 કૃષ્ણને તિરસ્કર કરીને, જ્ઞાન મોહ્યા રીન,

સુત છે. ઇંદ્રના સુત. ૧૩૩૪ ઇંદ્ર નાં ૮૦ કા એ નો ઇંદ્રનો સંગત. ૧૩૩૭
 નહીં મહું પ્રા.કા. તથી કા. ૧૩૩૮ ત. ફા. થલે. ૧૩૪૦ રણુ ત.માં નથી કરે
 પ્રા.કા કરશે. ૧૩૪૧ વહે પ્રા.કા. એમ કહે. ૧૩૪૨ થયો ફા. થંડ. વિમાસો ને ત.
 ફા. વિમાસી જુઝ્યા. ૧૩૪૪ પ્રા.કા: " જ્ઞાત શુશ મમ કોચચાયક, શું વહે તેણી
 વાર " ૧૩૪૫ મી પંક્તિ જોના તેમ જ શબ્દાન્વય લક્ષમાં રાખતાં પાઠાંતરમાં
 આપેલી પંક્તિ અર્થહીન લાગે છે. ૧૩૪૬ કરાવે ત. કરાવ્યાં. ૧૩૪૮ અન્યથા
 પ્રા.કા. " અન્યાય થકો ખાજે કોઈ હોય. " આ પાઠ અર્થયુક્ત નથી. પ્રા.કા.
 ના ટીકાકારે અર્થસંજનિનો પ્રયત્ન વાણી તુડીને કરેલો જણાય છે. ૧૩૪૯ કૃષ્ણને

“મહા ભુદ્ધ કરી, અર્જુનનું જઈ હવડાં છેલ્લું શીઘ્ર.” ૧૩૫૦

કૃષ્ણે જળસામને વાર્યા.

કૃષ્ણ કહે: “એ વાત કરતાં થાશે ધૈર્ય વીર !

એક વાર ગયા સંઘામ કરવા, જિત્યું ત્યાં નીર.

ફરી નવ રણ માહે જાવું, મન માંહ વિચારો બ્રાત !

એ ઇંદ્રનો સુત સર્વને મારી, કરશે પૃથ્વીપાત.”

કૃષ્ણ કહે છે: “આપણી ભગિનિ જાયે છે શુભ કામ.” ૧૩૫૫

એમ વિવિધ વચન કહી, હરિએ પ્રીતિયા શ્રી રામ.

વૈશંપાયન બોલિયા સૂણ જનમેજય રાય !

અર્જુન રથ હાંકી કરી હસ્તિનાપુર (ભણી) જાય.

વધણ.

ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આવિયા રથ વિષે સુભદ્રાય રે.

વહે વિપ્ર પ્રેમાનંદ: “હરિ કહો ઓતાજન સુણો કથાય રે.” ૧૩૬૦

પ્રા.કા. શ્રી કૃષ્ણને. બ્રા.૧૦ પ્રા.કા. બ્રા.૧ દા.જની રીત. ૧૩૫૦ અર્જુનનું પ્રા.કા. અર્જુનનું, ત. અરજુન. ૧૩૫૧ ત. ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ કહે રે. થાશે પ્રા.કા. થયો. ૧૩૫૩ ભૂંડું ફા. જા. પ્રા.કા. “ફરી મન માંહે વિમાસો રણમાં ન જાતું બ્રાત.” ૧૩૫૪ કરો પ્રા.કા. કરે. ૧૩૫૫ કહે છે ફા. પ્રા.કા. કહે. પ્રા.કા. જો જાયે છે. ૧૩૫૬ ત. શ્રી હરિએ. ૧૩૫૭ બોલિયા સૂણ ત. કહેવાણી. ૧૩૫૮ ત. માં આ પંક્તિ નથી; પડેલી લાગે છે, ૧૩૫૯ મી પંક્તિ જોતાં તેની જરૂર છે. ૧૩૫૯ ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં ત. ફા. પ્રા. કા. હસ્તિનાપુરમાં. પાછળ ટીકા જુઓ. ૧૩૬૦. પ્રા. કા.:-“વહે પ્રેમાનંદ હરિ કહો, ઓતાજન સુણો કથાય રે.” ત:-“વહે વિપ્ર પ્રેમાનંદ ઓતાજન સર્વેના હરિ કહો કહું કથાય રે;” ફા.:-વહે વિપ્ર વધણ

કડવું ૨૬ મું.

અર્જુનનું ઇદ્રમેરુચમનન.

રાગ સારંગ

એણી પેર બોલ્યા વૈશંપાયનઃ સાંભળ જનમેજય રાજન !
 અર્જુન આળ્યા નગર મોઝાર, સુભદ્રા સાથે છે નાર,
 આળ્યા જનશુનિ અર્જુન, પાંડવસાથ હરખ્યો મન;
 જય જયકાર વત્યો પૂર માંહી, કુંતાસુત યુવિદિર ન્યાય.
 હવે દારિકામાં થયું થયા, ઋષિ કહે રાય સાંભળો કથાઃ ૧૩૬૫
 રથ વાળ્યો જ્યારે અર્જુન, રામ પ્રત્યે કહે જમજીવનઃ

કૃષ્ણનાં ટાંકાંમીઠાં વચન, અને ળજરામનું વળેલું મન.

“ કાહો બાઈ ! હવે શું થાય ? ઊગામિયે તો ઉદર પર ધાય.
 કુંતાજીતો એ છે સુત, વિચારતાંમાં બાસે અહુસુત.
 કહો હવે શું કરવું કામ ! બીજો હોય તો મારું કામ !
 હું મનમાં વિચારું આજ, બાંધવ ! તારા મનમાં શું કાજ ? ” ૧૩૬૦
 ત્યારે રામે વાયક કહ્યું : “ થનારું, સર્વે થઈ રહ્યું;
 બ્રહ્માએ જે લખિયા લેખ, તે પાછા કપમ જળે વિશેખ.
 હવે ફાકટ શો સંગ્રામ ? ” એવી વાણી બોલ્યા રામ.
 “ સુભદ્રાને મળવા તરૂં મુજને ધિજા છે અતિ ધૂણી.
 તે માટે તુજને ગમે જોહ, બ્રાત સર્વથા કરવું તેહ. ” ૧૩૭૫

હરિકહે, ચોતા જન ચારથીક થાયે રે.” કડવું છઠ્ઠીસમું. ૧૩૬૧ સાંભળ ત. પ્રા. કા. ફા. વં. સંભાળ. ૧૩૬૨ આળ્યા પ્રા. કા. આવે. હરખ્યો ત. હરશા; ફા. આનંદો. ૬૩૬૪ કુંતાસુત ફા. પ્રા. કા. ધર્મરાજ. ફા. છે બાંહે. ૧૩૬૫ થયું ત. માં નથી. રાય; પ્રા. કા. માં નથી. ૧૩૬૬ ત. ફા. પ્રા. કા. ત્યારે રામ. પ્રા. કા. “ ઊગામીએ ઉદર પર શું થાય ? ” ૧૩૭૦ આજ પ્રા. કા. હું આંધ. બાંધવ ૦ પ્રા. કા. બાંધવ શું છે. તમ થિત્તે માંધ. ૧૩૭૧. વાચક પ્રા. કા. એક વાયક. થનારું ૦ પ્રા. કા. “ થનારું એક સર્વે

પાર્થ ઉપર નહીં મારે રીશ. " ત્યારે બોલ્યા શ્રી જગદીશ:

જનબનેવીને વળાવવાની પહેરામણી.

“આપણે બાંધવ ! કરિયે એમ, સદ્ગુણે મહિમા વાધે જૈ પ,
પૂઠે પૂજા મોકલો પ્રાતઃ ! નાના વિધતી વસ્તુ મત,
જો તમ ચિત્ત હોયે પ્રસન્ન, (તો) મોકલિયે ધન વાહન,
આપણુ સાથે જમ્યે રાય ! જગિનીને પૂજ્ય વળાવાય, ” ૧૩૮૦
એવાં વચન સૂણી બળદેવ, મન પ્રસન્ન થયા તતખેવ.
હરિવચને ધણું હર્ષિત હયા, સામગ્રી કરે મળવા જવા.
એક લક્ષ તુરી સન્ન કર્યા, માણેક ને હીરે પાખર્યા,
સર્વ પલાણુ સોનેરી સાજ, વાગે તેપૂરના બહુ વાજ.
એક સહસ્ર ત્યાં છે માતંગ, તેહનાં મદ ઝરનાં અંગ; ૧૩૮૫
અંબાડી ગજ ઉપર શોભે, દેખી દેવનાં મન લોભે.
તેમાં વસ્તુ બરી અતિ ધણી, રતન, હીરા, મુગતક્રમ, મણિ.
સહસ્ર એક રથ હેમ ઉઘોન, મણિ માણેકની ઝગકે જ્યોત.
વાયુવેગી હય તેને જોડયા, દોટ મૂકાવતાં જાય દોડયા;

કૃષ્ણ સાથે બળરામનું ઇદ્રપ્રસ્થગમન.

વસ્તુ અમુલ્યક તેમાં બરી, આગળ કરી જાયે હસપર દરિ. ૧૩૯૦
સો માડાં મુગળેં બર્ધા, તે સર્વ લેઈ આગળ ધર્યા.

થયું. ” ૧૩૭૫ ત. અતિ જેહ. ૧૩૭૬ મારે તા. માહારી. ૧૩૭૮ વસ્તુ ફા. વ-
જની. ૧૩૮૦ પૂજ્ય ત. ફા. પુર. ૧૩૮૧ મન ત. પ્રા.કા. મન માંહાં. ૧૩૮૨ મળવા
ફા. છે તાંહાં. ૧૩૮૪ સાજ પ્રા.કા. ત. સાર. વાગે ત. પાગે, પ્રા.કા. પગે. બહુ
વાજ ત. પ્રા.કા. હમકાર. ૧૩૮૫ તેહના પ્રા.કા. તે સહુનાં. ૧૩૮૬ પ્રા.કા. દેવ-
તાનાં ચિત્ત. ૧૩૮૭ મણિ ફા. પ્રા.કા. તણી. ૧૩૮૯ પ્રા.કા.:-“વાયુવેગી હય તેની
જોડે, જય મૂક્યા વેના દોટે દોડે.” ૧૩૯૧ ધર્યા ફા. પ્રા.કા. કર્યા. ૧૩૯૨ ચાર

ચાર સહસ્ર આગળ ગાય, સોનાશીંગી, રૂપાંધુરો પાય.
 બીજી ધેનુ અપરિમિત સહી, બલભદ્ર કૃષ્ણ જાયે છે લેઈ.
 હીરા, માણુ, મુગતાદળ જાણુ, મોટાં તેહ આમળાં પ્રમાણુ.
 દાસ, દાસી, સેવકનો સાથ લેઈ સાથે આદ્યા જહુનાથ. ૧૩૬
 બલિભદ્ર કૃષ્ણ બન્ને જાય, ખેન વળાવા સાથે જાય.
 સાથે જાદવ હાપન કોડ, મળવા જાયે શ્રી રણુકોડ.
 એવી સળગથાં બાધવ બેહ, ઇંદ્રપ્રસ્થ બઈ પોહોત્યા તેહ.

ઇંદ્રપ્રસ્થમાં સત્કાર અને લક્ષ્મીનો આનંદ.

પાડવને મઈ વધામણી, (જે) આવે છે દારકાનો ધણી,
 પાડવ સાથ સર્વે સજ્જ થયા, પરબ્રહ્મના સમા મયા. ૧૪૦
 પરસ્પરે તે બેટયા બઈ, માન દેઈ ઘેર તેડયા સહી;
 જિતારા આખ્યા શુભ હામ, ત્યાં જિતયાં કેશવરામ.
 ફરી વિવાહમંડપ ત્યાં કર્યા, અર્જુન સુભદ્રાને વર્યા.
 પહેરઃમણી કીધી જહુપતિ, સરવ સાથ સંતોખ્યો અતિ,
 સુભદ્રાને મળિયા રામ આજ્ઞા માગી જાવા જામ. ૧૪૦
 સુભદ્રાએ કર્યા વિદાય, જાદવ માત્ર દારિકા જાય.
 આજ્ઞા માગી હલધર મયા, કૃષ્ણજી પારથ પાસે રહ્યા.
 અર્જુનને હરિનૂ હેત જ બાણું, સદા પાસે પરબ્રહ્મ જ તણું.

પ્રા.કા. બાર. ૧૩૬૩ બલિભદ્ર૦ ફા. જ્ઞાત બન્ને જાયે યેઈ. ત. શ્રી કૃષ્ણ. ૧૩૬
 કૃષ્ણ ત. પ્રા.કા. કૃષ્ણજી. ખેન ત. પ્રા.કા. ખેનને. ૧૩૬૭ બન્ને પ્રા.કા. જાયે
 ફા. રામ. ૧૩૬૮ સળગથાં. ફા. શોભા શું લેહ ફા. બને. તેહ ફા. જાને. ૧૪૦
 સજ્જ ત. પ્રા.કા. પ્રસન્ન. ફા. વ. પરબ્રહ્મને. ૧૪૦૧ તેડયા ફા. તેડી લાવા. ૧૪૦
 જિતયાં પ્રા.કા. જિતારા. ૧૪૦૪. સંતોખ્યા અતિત. “ સંતોખ્યા ફરી.” ફ
 રતિ. ૧૪૦૫. રામ-પ્રા.કા. “ રવામ ”. પ્રા. કા. ના દીકાકારે એટલું પણુ
 જાણું નથી કે ૧૪૦૭ મી પંક્તિમાં કૃષ્ણ તો ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહ્યા ને અને બળરા
 આદિ દારિકા પાછા વળ્યા એમ જણાવેલ છે; તેથી “ રવામ ”=કૃષ્ણ, એ પ

વલણ.

પાસે રહ્યા શ્રી કૃષ્ણજી, સુભદ્રા હરખે માંન રે,
ઓતાજન ! સહુ હરિ કહો, એમ વર્ધા અર્જુન રે.

કડવું ૨૭ મું.

રાગ મેવાડા.

એક દાસીની અર્જુન ઉપર વૈર લેવાની વૃત્તિ.

વૈશંપાયન વાણી બોલ્યા: સૂણુ જનમેજય રાય જી !
અર્જુન સુભદ્રાને વરતા, સરવ લોક સુખી થાય જી.
સ્વજન મિત્ર સહુ આનંદા (પણ) દુર્યોધનને રીસ જી;
સ્થામ મુખ થયાં શત્રુનાં, તે કૃપા શ્રી જમદીશ જી,
અર્જુન આવી બેઠા સભામાં, સાથે સારંગપાણિ જી. ૧૪૧૫
દેખી દાસી આવી બરમાં, બ્યાં બેઠાં પટરાણી જી.
પૂર્વે એક દિવસ કિંકરીને ખીજ્યા છે અર્જુન જી,
લપકાક એક મારી લધુ વયમાં તે દાસીને રાજન જી !
તે દિવસની કોધાકાંત છે, અર્જુન ઉપર રીસ જી.

દ્રૌપદીને હથેરણી.

દ્રૌપદી પ્રત્યે વચન વહી જઈ દાસી નમાવી શીશ જી: ૧૪૨૦

મિલકુલ યુક્ત નથી જ. ૧૪૦૬ કયાં ત. માં નથી. કડવું સત્તાવીસમું. ૧૪૧૨ સરવ લોક પ્રા.કા. સહુ લોકને, ફા. સંસાર. સુખી ફા. સુખીઓ. ૧૪૧૩ સ્વજનનં પ્રા. કા. સ્વજન મિત્ર સર્વ અનંદા. મિત્ર ત. લોક. ૧૪૧૪ પ્રા.કા. મન રીસ જી. ૧૪૧૬ ત. પ્રા.કા. દાસી એક. બેઠાં ત. છે. ૧૪૧૭ પ્રા.કા.:-“પૂર્વે એક દિવસ પ્રત્યે બોલ્યા છે અર્જુનજી.” આ પંક્તિ ખરોખર નથી. એક જો તે કુંજી છે ને ‘બોલ્યા’ શબ્દમાં ‘ખીજ્યા’નો ભાવ સચોટ ઉતરેલો નથી. દિવસ ત. દિવસે એ. ૧૪૧૯ કોધાકાંત પ્રા.કા. કોધાંતમળ. ૧૪૨૦ વચન વહી જઈ દાસી પ્રા.

“અરે ! બાઈ ! સંભળ કહું તુજને દાર આખા અર્જુન છ,
જો બેઠા છે સભા વિષે તે સાથે જમજીવન છ.”

દ્રૌપદીએ આનંદથી કરેલી સત્કારસામગ્રી.

એવી વાણી સૂણી દાસીની દ્રૌપદી થયાં રળીયાત છ,
અતિ આનંદ થયો રાણીને, આવ્યા જાણી નાથ છ:
સામગ્રી પૂજની કરતી, હર્ષે ધણો મન માંય છ. ૧૪૨૫
આજ ધનંજયનું યશો દર્શન, સાથે શ્રી મુરાર છ;
પુષ્પ, ચંદન, અર્ધ્ય, આરતી, ઉપહાર કર્યા તૈયાર છ;
(પછી) વધામણી દાસીને આપવા, માંડી ઉતમ સાર છ.

દાસીની ભક્તિવણી અને શોકચના સાલમે ખ્યાલ.

તેણે સમે ફરી દાસી બોલી: “શૂં હરખ્યાં છે માત છ
અર્જુન વરિયા સુભદ્રાને, શી કહું તમને વાત છ! ૧૪૩૦
રામ-કૃષ્ણની ભગિની કહાવે સુભદ્રા નિઃધાર છ;
તેને પટરાણી કરશે અર્જુન, અર્ધાંજે રાખે એ નાર છ.
હવે તુજથી પ્રેમ ઊતરશે, અર્જુનનો જે સર્વ છ;
નિદ્રાએ તમને દેખી સુભદ્રા ધણો આણશે ગર્વ છ.

કા. ફા. જઈ વચન કલાં દાસીએ. ૧૪૨૧ ત. ફા. દારે. ૧૪૨૨ ઓઠ ફા. સભા
વિષે તે તો બેઠા છે. ૧૪૨૩ સૂણી ફા. સુણતાં. ૧૪૨૪ એકલી ત. માં આ પંક્તિ
નથી. પરંતુ બાવ અર્થે તે જરૂરી છે તેથી પ્રા.કા. ફા. માંથી લીધી છે. ૧૪૨૫
ધણો ત. ધરી. મન માંયછ-ત. “મન સાયછ”. ૧૪૨૬ શ્રી મુરારછ-પ્રા.કા. ફા.
“શ્રી મહારાજછ.” ૧૪૨૭ અર્ધ્ય પ્રા.કા. ફા. “અરર.” પરંતુ “અર્ધ્ય”
એક આવશ્યક ઉપહારસામગ્રી હોવાથી સ્વીકૃત પાઠ લખિત છે. કર્યા ત. પ્રા.કા.
કા. કરા સરવ. ૧૪૨૮ માંડી ફા. સાડી. ૧૪૨૯ ફા. હરખો છે. ૧૪૩૦ વરિયા
પ્રા.કા. વરિયા; ત. વરી આળ્યા, ફા. તો વરી. અર્જુન ફા. પ્રા.કા. અર્જુને.
તમને ત. તુજને. ૧૪૩૨ કરશે અર્જુન ફા. કરી ચાપશે. રાખે એ ફા. રાખશે.
૧૪૩૩ તુજથી પ્રા.કા. તુજ પરથી, ત. તુજને. જે ત. જે હતો. ૧૪૩૪ એકલી

તેને વશ વરતશે પારથ, તમ ઉપર નહીં પ્રીત જી. ૧૪૩૫
 મુજ જોતાં અર્જુન મન તેજાં ચંદ્રચક્રારની રીત જી,
 તે બેહુને વશ તમે વરતશે, તે મુજને છે શોક જી.”

દ્રૌપદીનાં રસણાં અને શાપ દેવાની તૈયારી.

એવાં વચન સૂચતાં, પટરાણી હર્ષ થયો સર્વ ફોક જી,
 રીસ અપરિમિત ચઢી રાણીને, ક્રોધે જાજીલમાન જી;
 સુભદ્રા અર્જુન પરપર્યાં જાણી શરીરે નવ રહી સાન જી. ૧૪૪૦
 દીન મુખ શોકાતુર ચર્ષને, તળયો સર્વ રાણુમાર જી,
 હિંદોળા ઉપર જઈ બેઠી દ્રુપદરાજકુમાર જી;
 મસ્તકે કર દર્ષને બેઠી, આંસુધારા વહે ચક્ષ જી,
 પછી અર્જુનને આપ દેવાને જળ લીધું પ્રલક્ષ જી.

કૃષ્ણની પ્રાપ્તિક યુક્તિ અને સુભદ્રાને વિનયશિક્ષા.

શ્રી કૃષ્ણજીએ દ્વારથી જાણ્યું, ‘જે સતી કરે ઉત્પાત જી’. ૧૪૪૫
 એકાંતે તેડા સુભદ્રાને બાઈએ શીખવી વાત જી.
 શિક્ષા શ્યામળીએ એમ દીધી: “તું જઈને લાગજે પાવ જી;
 પટરાણીને પગે લાગતાં, કરશે સઘ કૃપાવ જી.

ત. માં આ પંક્તિ નથી; પરંતુ ૧૪૩૫ માં પંક્તિનો ભાવ (‘તેને’ એટલે કોને ? સુભદ્રાને જ) વિશેષ સ્પષ્ટ અને સચોટ થવા ખાતર તેની જરૂર છે; તેથી પ્રા.કા. ફા. ની પંક્તિ વિશેષ યોગ્ય હોવાથી સ્વીકારેલી છે. ૧૪૩૫. પ્રીત ત. “પ્રેમ”. પરંતુ ૧૪૩૬ માં પંક્તિમાં ‘રીતજી’ શબ્દ સાથે પ્રાસ બેસતો આવતો નથી, એથી તે યોગ્ય નથી. ૧૪૩૬ મન ફા. મલે. પ્રા. કા. તે. ૧૪૩૭ તેં વ:- “તે મુજ દેહ છે ચોપજી.” ૧૪૩૮ પટરાણી પ્રા.કા. ફા. પટરાણીનો. ૧૪૩૯ કોવે. પ્રા.કા. ક્રોધ થયો જાજીલમાનજી. ૧૪૪૦ શરીરેન્દ્ર. નવ રહી મુજ ને સાંનજી. ૧૪૪૧ તળયો પ્રા.કા. ફા.તળયા. ૧૪૪૨ ત. રાજકુમારીજી. ૧૪૪૩ ત. બેઠી છે. આંસુ-ધારા. પ્રા.કા. આંસુધાર બે ચક્ષજી.ત. વહે છે. ૧૪૪૫ દ્વારથી ત. દ્વારિકાંથી; પલ્લહી-આની ગેરજામળ છે, કારણ કૃષ્ણ તે વેળા ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં જ હાજર હતા. ૧૪૪૬

(ત્યારે) ઘુજને તે વરદાન આપશે, હર્ષ ધરી ચિત્ત માંધે જી,
તૂં તે વારે એમ માગજો: “મારા પુત્રને રાજ જી.” ૧૪૫૦
એ વિધિએ શિક્ષા દીધી, હર્ષે હરિએ તેણી વાર જી,
સુભદ્રા અર્જુનને તેડી, આવ્યાં અંતઃપુર માંલ જી.

વધજી.

આવ્યા અંતઃપુરમાં જાએ હરિ દ્રૌપદીને મળવાય રે;
નર, નારાયણ એ જોડ સાથે ભગિનિ સુભદ્રાય રે.

કડવું ૨૮ મું.

રામ રામગ્રી,

અર્જુનમાં જન્મતનાં સર્વ તેજની સંકાન્તિ.

આવ્યા અવાસ માંહે અર્જુન નાથ જી, શ્રી શારંગધર હરિ છે સાથ જી; ૧૪૫૫
શ્રી કૃષ્ણજીએ મન કર્યો વિચાર જી: “પટરાણીને ક્રોધ અપારજી.

ભાઈએ જા. ભાઈ શીખવે વાતજી. ૧૪૪૬ માંધ પ્રા.કા. મોઝાર. ૧૪૫૦ એમ
માગજો ત. પ્રા.કા. માગજો કહીએ. રાજ પ્રા.કા. રાજ્યાધિકાર. ૧૪૫૧ એ વિધિએ
પ્રા.કા. એવી. હર્ષે જા. માં આને બદલે ૧૪૫૨ નું બીજું પાદ છે. હર્ષે પ્રા.કા.
ભગિનીને. ૧૪૫૨ ત. અરજીનને સાથે; પ્રા.કા. અર્જુન સાથે. આવ્યા પ્રા.કા:—
આવ્યા હરિ. જા. માં ૧૪૫૧-૨ આમ છે:—“મેં એ કહું તે વીધે કેહેજો બાઈ,
માન વચન નીરધાર; એ વીધે શીક્ષા દીધી હરીએ, આવ્યા અંતરપુર મોઝાર.”
૧૪૫૪ એ જોડ સાથે પ્રા.કા. જોડ સાથે, છે. કડવું અઢાવીસમું. ૧૪૫૫ ત. શ્રી શાર-
ંગધરની સાથજી. આવ્યા...નાથજી-પ્રા.કા: “આવ્યા અવાસમાં હરિ આદી હાથ-
જી.” ત્યાર પછીનું પાદ જોતાં, આ પાદ અચૂત લાગે છે. કારણ ‘આવ્યા
આદી હાથજી’ અને ‘હરિ છે સાથજી’ થી સહજમનની પુનરુક્તિ થાય છે. વળી
આ દોષ ટાળવાને ‘હરિ’ નો અલ્પપ્રચરિત અર્થ ‘અર્જુન’ લેવો પડશે.

આવ.

“ કોધે પૂરી છે પટરાણી, રખે દેતી આપ ! ”

પછી ભેદ એક રચ્યો સહી, માર્ગ માર્ગે વિશ્વબાપ.

બ્રહ્માની સૃષ્ટિ વિષે જે તેજ ત્રિભુવન,

તે મૂકીજાં અર્જુન વિષે પ્રભુ જગજીવન.

૧૪૬૦

(ત્યારે) કાન્તિ થઈ અર્જુનની સૂરજકિરણ આકાર,

શકે અરક ઉદે થયો જાણે રાજભુવન મોઝાર.

પ્રથમ તો એ કહેવાય છે નરનારાયણ અવતાર,

તેવા માહે વળી તેજ મૂક્યું, થઈ રહ્યો ઝાતકાર.

સૂરજકિરણ વસુધાકર થયાં, અંગે મહા ઉલોત,

૧૪૬૫

પણ વિજ્ઞાનીના તેજથી, વિશેષ જગદે જ્યોત.

અર્જુનના કામોદ્દીપક શૃંગાર.

અનંગ જાયે માન મૂકી, દેખી અર્જુન ભૂપ,

દેવાંગનાને મોહ પમાડે, છે શોભા સાગર રૂપ.

મુકુટ મરતક મનોહર છે, શોભિતા શણગાર;

બાજુમંધ, ખેરખા, પોંચી, સોહે મુગતાક્ષણ હાર.

૧૪૭૦

હેમમાળા મુદ્રિકા ધણું તેજ કરમાં જગદે,

કટિમંધ યુલ રત્ન-કનકમય તે જ્યોતમાં ધણું અગદે,

૧૪૫૬ ત. પટરાણી છે. ૧૪૫૭ દેતી કા. દેવાં. ૧૪૫૮ વિશ્વબાપ પ્રા.કા. આપ; કા. અતી આપ. ૧૪૫૯ જેન્-પ્રા.કા: શ્રી પ્રભુ રામભળ વર્ણ. ૧૪૬૦ મૂકીજાં પ્રા.કા. મૂક્યું. પ્રભુ પ્રા.કા: શ્રી પ્રભુ અશ્વરણ શર્ણ. ૧૪૬૧ પ્રા.કા. થઈ છે. સૂ-રજન્ પ્રા.કા. સુવર્ણ કિરણાકાર. ૧૪૬૨ શકેન્ પ્રા.કા: શકે દ્વાદશ સૂર્ય ઉગ્યા નાજ-દ્વાદશ સૂર્ય ઉગ્યા એ વચનથી ભાવ વિશેષ પ્રગટ અને ભગ્ન થાય છે. ૧૪૬૩ પ્રા.કા. પ્રથમતઃ ૧૪૬૫ સૂરજન્ પ્રા.કા:-સૂર્યકિરણ સમાન થયાં, પાર્થર્જન-સતીકૃત પાઠમાં સારી અલંકારજગ્યા છે. ૧૪૬૬ પણ પ્રા.કા:-વિભુતકેશ તેજથી. જગદે પ્રા.કા. દીપેન્ ૧૪૭૭ પોંચી પ્રા.કા. માં નથી. સોહેન્ ત:-મુગતાક્ષણ ફલે આરોધા હાર. ૧૪૭૨ શુભન્ પ્રા.કા: સુભગ રત્ન કનક તેજ-જ્યોતમાં ત.

બાવના ચંદન, અમર બહેંકે, કેસર, કપૂર, કસ્તૂરી,
અતર, ચૂઆ, ગુલાબશં વપુલેપને વાસ મધુરી.
મૃગમદ સહિત કેસરની અર્ચા શોભે ભાલ અર્ધ ઈંદુ; ૧૪૭૫
કાને કુંડળ લળકે, ચળકે લાલ રત્નનાં બિંદુ.
વત્ર અમૂલક કૃષ્ણકૃપાથી કીધાં છે પરિધાન,
અંજે આભરણુ વત્ર શોભાથી રૂડો દીસે રાજન.

અર્જુન કૃષ્ણ અને સુભદ્રાનું દ્રૌપદી સાથે મિલન.

આગળથી ચાલે કૃષ્ણ અર્જુન કર માંહોમાંહે ઝાંઝી;
પાછળથી સુભદ્રા રાણી માણેમાણે ચાલી. ૧૪૮૦
મહા ક્રોધવશ પટરાણી બેઠાં છે જોણે ઠાર,
તેણે સ્થાનક આવિયાં અર્જુન, સુભદ્રા, ને મોરાર.
પ્રતિબિંબ તેજ પડે બણું ને કાન્તિ બહુ પ્રકાશ,
ઝમઝમ જ્યોત રહી બણું ઉલોત મધ્ય આવાસ.

અંતયલી દ્રૌપદીની રીસનો બેતાર.

દેખી દ્રૌપદી બેઠાં થયાં, માનુની પામી લાજ; ૧૪૮૫
“બેસો બેસો મારા સમ છે”, શ્રી હરિને કહે મહારાજ !
દ્રૌપદીના અંતઃકરણમાં જઈ વસ્યા શ્રી જગદીશ;

તેજ માંહાં. ૧૪૭૪ ગુલાબશં પ્રા.કા. ગુલાલ સહિત. વંદુ-પ્રા.કા. વંદુ સુમધ
બહેક મધુરી. ૧૪૭૫ ત. મૃગમદ. અર્ધ ત. અર્જુની; પણ લલીઆની ભૂલ છે.
૧૪૭૬ લાલ ત. માં નથી; ફા. કોટીમાં. ૧૪૭૮ ફા. રૂડા ૧૪૭૯ પ્રા.કા.-કૃષ્ણને
અર્જુન કરમાં ઝાંઝી. ૧૪૮૧ જોણે ત. તેણે. ૧૪૮૨ આવિયા ત. ફા. આગરા.
અર્જુન પ્રા.કા.-માં નથી. પ્રા.કા. દેવ મોરાર. અર્જુન-૦ ફા. કૃષ્ણ અરજુન, સો-
ભદ્રા છે સાર. તેજ ફા. માં નથી, પ્રા.કા. જે. ૧૪૮૫. માનુની-ત. પ્રા.કા નું પા-
સંબંધ-“મનની તે મૂકી લાજ.” સ્ત્રીકૃત પાઠ સ્ત્રીની સ્વાભાવિક લજ્જા અને
પશ્ચિમોત્તર ભાવ દર્શાવે છે, તેથી સુગ્રાહ છે. ૧૪૮૬ પ્રા.કા. ની પ્રત બીજી:-
“બેસો બેસો મારા સ્વામી હા, શ્રીહરિને કહે મહારાજ.” શ્રીહરિને પ્રા.કા. ફા.

તેણે ફરી પટરાણીની તવ જોતરી સહુ રીશ.
જલઅંજલિ દ્રૌપદીએ નાંખી દીધી, દેખી અર્જુન નાય;
પ્રણામ કરીને રહી ઊભી, અળખા જોડી હાથ.
સતી વિભાસે: “ ઘણે દિવસે આળ્યો મારો સ્વામી, ”
કોષ તણ, સ્તુતિ કરે અળખા, મનમાં લજ્જા પામી.

૧૪૬૦

દ્રૌપદીનો લજ્જાથી પશ્ચાત્તાપ અને કામપરિતાપ.

“ હું અશુભ અળખા, શુદ્ધિ થોડી, નીચ નારીનો અવતાર;
મારા કંથ ! સદા કુશળ રહે, લક્ષ કરો તમો નાર. ”
વહાલપણું સતીને આવ્યું—“ કામળ મારો કંથ
ઘણે દિવસે વનથી આવ્યા, સાધુશિરોમણિ સંત. ”
વિરહ વાધ્યો, રાણીએ જઈ, દીધું આલિંગન,
પાંચાલીને જુજ ભરી બેઠ્યા, ભાવ ધરી અર્જુન.
પાસ્ય દેખી પટરાણી, પામ્યાં મન આનંદ;
સતીશ્રાપથી અર્જુનને એમ રાખ્યા શ્રી ગોવિંદ.

૧૪૬૫

૧૫૦૦

સુભદ્રાનું દ્રૌપદીને નમન.

પછી સુભદ્રાણી પાસે આવ્યાં, મનમાં હર્ષ ન માય,
કર જોડી કીધી પ્રદક્ષણા, નમ્યાં રાણીને પાય.

વલણ.

નમ્યાં જઈ પટરાણીને, પગે લાગણું ધણું કરે રે,
સુભદ્રા શીશ હાથ મૂકી, સતિ આશ્રિય ઉચ્ચરે રે.

શ્રી હરિ. ૧૪૮૭ ફા. શ્રી હરિ દ્રુપદીના— ૧૪૮૮ તવ પ્રા.કા. ફા. માં નથી.
સહુ ફા. મન. ૧૪૯૧ ઘણે ત. થેણે. ફા. આવ્યા મારા. ૧૪૯૪ કરો ફા. વરો.
૧૪૯૫ સતીને આવ્યું પ્રા.કા. અતિશે વ્યાધ્યું. ૧૪૯૬ ત. ઘણાં. ૧૪૯૭ પ્રા.કા. મેહે.
પ્રા.કા. ફા. રાણીને. ૧૪૯૯ ત. માં ‘મન’ નથી. પ્રા. કા. પાસ્યને. પામી. ૧૫૦૦
પ્રા.કા. ત્યાં એમ. ૧૫૦૨ ફા. નમી. ૧૫૦૩ પટરાણીને ત. ફા. પગે રે. પગે પ્રા.

કડવું ૨૯ મું.

રાજ સામેરી.

દ્રૌપદીએ સુભદ્રાને આપેલાં પાંચ વરદાન.

દ્રૌપદી વાણી વદે: “અભિલાષ તારે હદે; ૧૫૦૫
તમેા વરદાનને માગે, લાજ સર્વ પરિત્યાગે.”

ચાલ.

“લાજ મૂરી માગે વર,” સતી એમ બોલ્યાં વાણુ રે.

તેણે સમે બોલ્યાં સુભદ્રા નેડીને બેઠુ વાણુ રે.

પ્રદક્ષિણા કરી સતીની, સુભદ્રા વસતાં વાણી વદે રે:

“માઈજી ! એક આરત પૂરજો, અભિલાષ છે મારે હદે રે. ૧૫૧૦

એક વાર વર મુજ આપીએ,” એમ કહે સુભદ્રા વરે.

(ત્યારે) સતી કહે છે: “શીઘ્રે માગે, જે મન ઈચ્છા યામ રે.”

“પ્રથમ વર એક આપિયે મા ! નિત્ય તમારું દર્શન રે,

તમ ચરણની સેવા વિષે સદા સ્થિર રહો મુજ મન રે.

બીજે વર આજ્ઞા તમારી નવ લોપૂં દિન ને રાત રે. ૧૫૧૫

તમારા હેતની કરજી સદા દિયો મુજને માત રે.

કા. ‘પગે લાગ્યાં જીવું કરી રે.’ પ્રા.કા. ઉચ્ચરી રે. કડવું ઓગણત્રાસમું. ૧૫૦૫

પ્રા.કા. હોય તારે. કા. તે વરદાનને માગ; લાજ સર્વ પરિત્યાગ; પ્રા.કા.—“તે વ.

રદાનને માગે લાજ તણને હદે.” પણ ઉપરની પંક્તિ એતાં “માગે” પછી

જે તેને મળતો અનુપાસ નેઈએ, તે પ્રા.કા. ની પંક્તિમાં નથી તેમ આ પં-

ક્તિમાં “હદે” નો અર્થ “હૃદયમાંથી” પસાણે કરવો પડશે. ચાલ પ્રા.મા. માં ‘દાળ’

છે. ૧૫૦૭ વાણુ પ્રા.કા. વાણી. ૧૫૦૮ વાણુ પ્રા.કા. વાણી. કા. માં પહેલું ચરણ

પડયું છે. ૧૫૦૯ વાણી કા. મુખ. પ્રા.કા. ને કા. માં ‘વસતાં’ નથી. ૧૫૧૦.

આરત પ્રા.કા. ને કા: “આરત.” “આરત” માં આતુર માગણીનો લાવ ઠીક

રહેલો છે. ૧૫૧૧ મુજ પ્રા.કા. માં નથી. ૧૫૧૨ કા. ઇચ્છા. જે કા. તમેા.

૧૫૧૪ પ્રા. કા રહે. ૧૫૧૫. હેતની પ્રા.કા: “હિતની.” હિતની કરજી કેવી

ત્રીજો વર તમ પાસે રાખો સેવાને હું દાસ રે;
 ધર્મથી મતિ ચળે નહીં, એ માગ્યાની મુજને આશ રે.
 ચોથો વર કેા દિવસ માતા ! ન કરવી તમારે રીસ રે,
 અપરાધ મારા ક્ષમા કરવા, જે હોયે અહરનિશ રે." ૧૫૨૦
 એવાં મુલદ્રાનાં વચન સૂણી, સતી કહે: "તું ધન્ય રે.
 એ સર્વ હો તારે વિષે, વળી માગ ખીજૂં વચન રે."
 ત્યારે સાધુ મુદ્રા મુલદ્રા મુખ મધુર બોલે સ્વર રે;
 મહા દીન ગણી મુખ વદે, જોડી બન્ને કર રે:
 "હે માતાજી ! જે કૃપા દીધી મુજ ઉપર આજ રે, ૧૫૨૫
 તો સર્વથા હોય પુત્ર મારો તેહ પામે રાજ રે."

પ્રપંચી વરચાચનાથી દ્રૌપદીનો કોપ.

એવું સાંભળી થઈ સતી રોષે જળજૂઝમાન રે,
 મુલદ્રાનું વચન સૂણતાં શરીરે રહી નહીં સાન રે.
 ક્રોધે વાણી વદે વળતાં: "કાણે શિક્ષા દીધી તુને રે ?
 એવું માગવા તારે ગતિ કયાંથી ? જયારથ કહેજે મુને રે. ૧૫૩૦
 કાણે બુદ્ધિ આપી તુજને જેણે માગ્યું વરદાન રે ?

હશે ? પ્રા. કા. ના દીકાકારને આમાં કાંઈ કેમ નહીં જૂન્યું હોય ? એમ લાગે છે
 કે એ લહીઆની ભૂત્ર હશે, અને દીકાકારે તે ઠઠકવી રાખી હશે ! હીઓ ત. પ્રા.
 કા. માં નથી. ૧૫૨૯ ચોથો પ્રા.કા. ફા. અતુર્ય. તમારે ફા. પ્રા.કા. "તમે".
 ૧૫૨૦. જે હોય-પ્રા. કા: "જે જડે મુજમાં મિથ રે." પરતુ માણસ ભૂક્ષને
 ખાત્ર હોવાથી હું કદાચ રોજ ભૂત્ર કરું તો પણ તમારે માફ કરવી, એ વધુ ચોગ્ય
 છે. ૧૫૨૨ માગ ફા. માગો. ૧૫૨૩ પ્રા. કા. કરી, ફા. યઈ. ૧૫૨૪ ફા. વદે છે.
 ત ફા. બન્યો. ૧૫૨૪ જે ત. તમે પ્રા.કા. જે તમે. ઉપર પ્રા.કા. માં નથી, ત.
 અતિ બહી. ૧૫૨૭ રોષે ફા. પ્રા.કા. રીસે. ૧૫૨૮ રહી પ્રા.કા. માં નથી. ૧૫૨૯
 તુને પ્રા.કા. તેહ. વળતા પ્રા.કા. મુખથી. ૧૫૩૦ તારે ફા. પ્રા.કા. તારી. કયાંથી
 ફા. પ્રા.કા. નહી. જયારથ ફા. પ્રા.કા. સત્યારથ. પ્રા.કા. કહે એહુ રે. ૧૫૩૨ ત.
 માહે શ્રી ભગવાન રે. ૧૫૩૧-બુદ્ધિ આપી પ્રા. કા: "જ્ઞાન આપ્યું" જેણે

હું જાણું છું જે તુમને શીખવ્યું છે માર્ગમાં ભગવાન રે
સહ કૃષ્ણના આખા વિના તારે તવ આવે મન રે.”

કૃષ્ણ પ્રતિ ક્રોધવચન અને અભિશાપ.

એવું કહીને કૃષ્ણશં પછી વટે ક્રોધવચન રે:

“ કામજીઆરા કાળિયા ! અધ્યા ! હું તારી શત્રુ નથી રે. ૧૫૪૫

“ મેં તારે શું વજ્રસાક્યું ? ” એમ ક્રોધશં બોલી સતી રે.

“ તારા મનનું સર્વે જાણ્યું હેત હરિ ! મેં આજ રે

ધાર્મને પેસે ધર માહિ, બહેન ! કહી મહારાજ રે !

ભગિનિબ્રાતની પ્રીતિ તારી સરવે લહી મેં ફાક રે.

બેન તે સુભદ્રા ખરી, હરિ ! હું તે લોકલોક રે. ૧૫૪૦

હુલામણે બોલાવતો તું દૂર રહી ભગવંત રે,

સુભદ્રાને શીખરી ત્યારે જાણ્યું સર્વ વૃત્તાંત રે.

એ સર્વ તારાં સન્ધિમાં લક્ષણ, સુભદ્રાનો નથી વાંક રે;

ગળૂં એનું કેટલું ? એ શું જાણે ? બાપડી રાંક રે.

મારો વંશ ઉચ્છેઃ કરવા, (તારી) જીજ્ઞા આવી સત્ક રે, ૧૫૪૫

મારા સરખું તારે થાળે, હજો ઉજળું ફટક રે.

સોળ સહસ્ર સ્ત્રી તારે છે ધેર, સાઠ સહસ્ર સંતાન રે,

(પણ) હું સરખો થઈ ખોસજે, તું અંતે સ્વામીજીનાન રે.”

પ્રા.કા. ‘ માગ્યાનું’, ફા. ‘ માગતું.’ ૧૫૩૩ સુહ પ્રા.કા. ‘ મતિ.’ ૧૫૩૪ હ.
જી.પ્રા.કા. ‘ કૃષ્ણ (દ્રૌપદી) પછે શું.’ ‘ પરંતુ સ્વીકૃત પાઠ સહજ લાગે
છે; કારણ હવે સુભદ્રા સાથે તેને વધુ બોલવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન રહેતાં કૃષ્ણ સાથે
બોલવાનું યાગ છે. ૧૫૩૫ કાળિયા ફા. ચામળા. ૧૫૩૭ હેત પ્રા. કા. માં ‘ હેન’
છે. ૧૫૩૯ બોલી પ્રા. કા. બોલે, ફા. બોલ્યાં. ૧૫૩૯ પેસે પ્રા.કા. ફા. ખેસતો.
૧૫૪૦ તે ફા. તાહારે ૧૫૪૧ દૂર રહી. પ્રા.કા. ‘ મુજને સહી’. પણ ‘ દૂર
રહી’ માં લાવ ઠીક રહેલો છે. ૧૫૪૨ ફા. મેં જાણ્યું. ૧૫૪૩ નથી પ્રા.કા.
નહી, ત. નથી કર્યો. ૧૫૪૫ સત્ક પ્રા. કા. ચત્ક. ૧૫૪૬ ત. માં ‘ હજો’ ૫૪૫

એ શાપ સતીનો કૃષ્ણને તૂં જનમેજ્ય અવિચાર રે
સમુદાય સુત શ્રી કૃષ્ણના તે માટે થયા સંહાર રે.

૧૫૫૦

કૃષ્ણ દ્રોપદીને સંતોષી.

ક્રોધ દેખી સતીનો શ્રી કૃષ્ણ કરે છે હિપમા રે:

“અપરાધ જે હોય મારે તે, પાંચાળી ! કરમે ક્ષમા રે.

એ માહે નાંક મારે નથી બાઈ ! બલિષ્ઠ ભાયેગતી રતિ રે,”

વિનયવચન વિવેક કહીને સંતોષી પ્રભુએ સતી રે.

વલ્લભ.

સતી સંતોષી જ્ઞામળિયે અંતઃપુર મોઝાર રે;

૧૫૫૫

સુભદ્રા ને અર્જુન હરખ્યા હવો જયજયકાર રે.

કંડુ ૩૦ મું.

રાગ મેવાડો.

સહપત્નીઓના વિનોદ અને દાળ.

વૈશંપાયન બોલિયા સૂણ જનમેજ્ય રાય !

પાંચાળી પ્રસન્ન હવાં હરખ સરવને થાય.

ચાલ.

સુભદ્રા અર્જુન હરખ્યા નારી બન્ને સથ.

પારથ એમ સપળે ભિમરો, જે કૃપા પૂરણ જનનાથ.

૧૫૬૦

છે. ૧૫૪૭ સાક ફા. આઠ ૧૫૪૯ ત. કૃષ્ણ. ૧૫૫૦ શ્રી કૃષ્ણના ફા. ચતુ. ૧૫૫૪ પ્રભુએ ફા. ત: “દ્રોપદી”. “સંતોષી”-ફા. “સમજવી દ્રોપદી સતી રે.”
કંડુ ત્રીસમું. મેવાડો-પ્રા કા. માં “ધનાશ્રી” રાગ છે. ચાલ પ્રા. કા. માં દાળ
છે. ૧૫૫૮ પ્રસન્ન ફા. પર હરખ તે સરવજને મન થાયે રે. ૧૫૫૯ પ્રા.કા.
ફા. “સાથ છે”. ૧૫૬૦ કૃષ્ણ પ્રા.કા. “કૃપાળ શ્રી જનનાથ છે” પૂરણ ત.

પછી પાથ' ઘણું સુખ પામ્યો રામા, રાજ્યવિલાસથી,
 દ્રૌપદી સતી, સુભદ્રા બેઠું અગગી નવ થાયે પાસથી.
 બંને સ્ત્રીમાં પ્રેમ ધણો છે, રમે, જમે, ને સાથે સુએ;
 કંઈ ઉપર હેત રાખે, માંહેમાહે સુખદુઃખ કહે.

એક દિન અર્જુન સભા મયા છે બંને સ્ત્રી બેડી મળી. ૧૫૬૫

અતિ હાસ કરતી માંહે માંહે, રિનોદ મન માંહે રળી.
 "કહે બાઈ! તમે કેમ વર્ચા?" અન્યોઅન્ય વારના કરે,
 વચન સાંભળી દ્રૌપદીનાં સુભદ્રા શું ઉચ્ચરે?

સુભદ્રાનો પોતાના લગ્નનો ઇતિહાસ.

"અર્જુને અતીત્નૂં સ્વરૂપ લીરૂં, મહંત, મંન્યાસી થયા,
 ગોમતી સંગમ તીર્થ કરવા, આવી તે દારિકા રજા. ૧૫૭૦

એક દિવસ અવધૂતને બોબન બ્રાત ભિક્ષાને લાવિયા,
 ત્યારે મેં ત્યાં સ્વરૂપ લીરૂં, મન મારે લાવિયા.

મનમાં મેં નિશ્ચય કર્યું ને વરૂં તો એને વરૂં;

(પછી) ઉત્સવ જાતાં નાથજીએ હરણુ તે વન માંહે કર્યું.

મુજ નિમિત્ત બ્રાતે યુદ્ધ કીધું જદું હાર મનાવિયા. ૧૫૭૫

સંગ્રામ રણુ જિતી કરીને (પછી) વરી મુજને લાવિયા.

સંસાર માંહે થઈ વારતા સુભદ્રાનું હરણુ થયું,

માં નથી. ૧૫૬૧ પામ્યો ફા પામીઆ, પ્રા. કા પામ્યા. નામા ત. રામ; પણ લ-
 હીઆની ચૂક હશે. ૧૫૬૩ સાથે સુએ પ્રા.કા. "સુએ રહે." ૧૫૬૫ ત. દિવસ.
 સભા પ્રા. કા. ફા. સભા માંહાં. ૧૫૬૭ વારતા પ્રા.કા. "વાતો." વર્ચા ત.
 પંચાયી; પણ તે યોગ્ય નથી. ૧૫૬૯ મહંત-પ્રા. કા: "મહાન"; પરંતુ 'મહંત'
 માં 'સાધુ' નો લાવ છે. ૧૫૭૦ કરવા ફા. નાહાવા. ૧૫૭૧ પ્રા. કા: "એક
 સમે અવધૂતને ઘેર બાંધવ ભિક્ષા લાવીયા" ફા. માં બીજું ચરણુ પણું છે.
 ૧૫૭૨ ફા. માં પહેલું ચરણુ પણું છે. ૧૫૭૪ "વન માંહે" ફા. ને પ્રા. કા. 'મા-

જે વર્ષા મુજને ધનંત્રય, વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું.
હવે આઈ! કહો તમે કેમ વર્ષા ? ”, સુભદ્રા વાણી વહે,
દ્રૌપદીનો લગ્નનો ઇતિહાસ.

“ તે સાંભળવા પટરાણીજી ! અભિલાષ છે મારે હૃદયે. ” ૧૫૮૦
(ત્યારે) દ્રૌપદી કહે: “ પિતા મારે સ્વયંવર મંડાવિયો,
દેશદેશના મહારાજ આગ્યા, જાણુ ભૂપતિને થયો.
નવખંડના નરપતિ મલિયા; રવર્ષવાસી દેવતા,
સ્વયંવર સાંભળી તે આગ્યા, ત્રણે લુતનમાં જે હતા;
મારા પિતાએ પણ પોકયું:—’ મત્સ્યવેષ જે નર કરે. ” ૧૫૮૫
(તો) સર્વથા દ્રૌપદી પુત્રી જઈને તે વરને વરે,
પછી, સર્વ રાજા ઉડિયા કોણે મત્સ્ય વેધાયો નહીં,
(ત્યારે) પિતા મારે એમ જાણ્યું જે કન્યા કુંવારી રહી;
પછી પાંચ પાંડવ જ્યાં હતા અર્જુન ત્યાંથી ઉડિયા,
સાન કીધી સામજે (ત્યારે) ધક્કી સ્તાંભ પાસે ગયા. ૧૫૯૦
પાવક ધનુષ્યને પ્રણમીને પછી મત્સ્ય વેધ્યો બળ કરી,
બહુ સુખદ બળિયા દેખતાં, મેં વરમાત્ર જઈ ક’ઠે ધરી;
(ત્યારે) જોદ્ધા બળિયા ઉડિયા, સંગ્રામે સામા આવિયા,
મહામોટા અતુલ બળિયા સર્વ ભૂપ હાર મનાવિયા;
મુખભંગ સર્વે કર્યા કનુ, જિત તે હજી માહે ફરી. ૧૫૯૫

રમમાં. ૧૫૭૮ તમને ફા. માડી. વર્ષા ફા. વરી. ૧૫૭૯ વરે ફા. એમ વહે.
૧૫૮૦ અભિલાષ પ્રા.કા: “ અતિ ઇચ્છા ” ત. અભિષેક. ૧૫૮૧ મંડાવિયો ત.
મંડાવે; જૂના રૂપનો સંસ્કાર લહીયાને છે. ૧૫૮૨ થયો પ્રા.કા. ફા. થયું. ૧૫૮૫
પોકયું ફા. પોકયું. ૧૫૮૫-૮૬. પ્રા. કા. માં આ બે પંક્તિ આપ છે:—

“ મારા જ્ઞાત પિતા સહુ જોતાં પણ પૃથ્વીપતિમાં ધરે,
મત્સ્યવેષ જે કરે તેને સર્વથા દ્રૌપદી જઈ વરે. ”

૧૫૮૭ ત. ઉડયા. ૧૫૯૧ ત. પ્રણમીને. ૧૫૯૨ બહુ પ્રા.કા. સર્વ. પ્રા.કા. જે
વરમાળા ક’ઠે ધરી. ૧૫૯૨ ત. આવયા. ઉડયા. ૧૫૯૩ ત. મનાવયા. ૧૫૯૫ યનુ.

(૫૬) પિતા મારે પરજીવી, હું એ વિધિ પાસથને વરી.
સ્વયંવરમાં હું વરી પૃથવીપતિ સહુ દેખતાં;
ત્રિભુવન મહિે શાક વાગી (જે) પાંડવ સાથે થયા છતા.
એવું બલ દેખી હું વરી, વળી પ્રાક્રમ મોદ્દું ક્યૂં.

જેગીને મોહવાનું સુભદ્રાને મહેલું.

(૫૭) સંન્યાસી જેગીને મોહી તું તેમાં શું દીઠું ખરું ? ૧૩૦૦

જેગી અતીતને વરી અખળા રૂપ રૂડે વાન રે,
પણ જાદવને શુદ્ધિ કાંઈ સ્થકી ? હીનજાત શું લહે જ્ઞાન રે ?
જે શબ્દ હોયે પૂરવનાં, તે આતુરી જાણે તમે,
જેને તેને વરતાં હોડો, જેગી તારે મન ગમ્યો.

તેમાં તે બળ તે શું શુભ દીઠું ? વિભૂતિ અજે ભરી. ૧૬૦૫

(૫૮) હું જાણું છઠીં જૂરકા નાખી, અવધૂતે તુજને વરી,
તુજમાં એવડું જ્ઞાન ક્યાંથી ? ચતુર પુરવને જોળખે;
જેગી સાથે હોઈ ગઈ તું, જેની વિમાસી મન વિષે.”
એવાં વચન કહ્યાં હાસ્ય કરતાં તે સુભદ્રાને સાલતાં;

સુભદ્રા મન દુઃખ આણે, વિનોદ-હર્ષે મહાલતાં ૧૬૧૦

તા:-શુ તે જીતી કરી. ૧૫૬૬ પાસથને પ્રા.કા. પાર્થ વેરે. ૧૫૬૭ હું ત. માં નથી. ૧૬૦૧ વરી-પ્રા.કા. “વર્યા” છે. પણ એમ લાગે છે કે કદાચિત્ છાપવામાં ભૂલ થઈ હશે. સુભદ્રાને ‘અતીતને તું વર્યા’ એમ કહેવાય નહીં; કદાચિત્ ‘અતીત તને વર્યા’ એમ હોય તો તે સાચુંક થાય ખરું. કા. ‘વરો’; આમાં ‘વરતાં ફરો’ના ભાવ સારો છે. ૧૬૦૨ ક્યાં થકી. ૧૬૦૩ જો...તો પ્રા.કા. કા:-“જો શબ્દ હોયે પૂર્વના તો” એમ છે. આ પાઠનો સમન્વય બરોબર થતો નથી. “તમે જો શબ્દ પૂર્વના હોયે તો” એમાં ક્રિયાપદ “હો”, નહિ કે “હોયે,” હોતું નેહએ. ૧૬૦૫ શું શુભ પ્રા.કા. કા. શુંય. ૧૬૦૭ એવડું પ્રા.કા. એવું ચતુર પુરવને પ્રા.કા. “ચતુર મૂર્ખને” છે. આ પાઠનો અર્થાન્વય તાણીતુસીને કરવો પડે છે; કોણ ચતુર અને કોણ મૂર્ખ, એ વિવેકભેદ તું સમજે, એ ભાવ સહજ નથી નીકળતો પણ કહાડવો પડે છે. ૧૬૦૮ જેગી પ્રા.કા. કા. જો. ૧૬૦૯ ક્યાં

બન્ને રાણી વિવાદ કરે, (પણ) સુભદ્રા હારે સહી;
 દ્રૌપદીના વિનોદ આગળ, સુભદ્રાની ગતિ નહી.
 એક દિવસ અર્જુન સાથે, ધર્મા સુભદ્રા એકત્રી મળી.

મહેશ્વના સાલથી સુભદ્રાની પતિને ફરીવાદ.

(ત્યારે) સ્વામીને સર્વે કહ્યું પટરાણાનું મીઠીણું વળી:-

“સદા જાવ છેા સભા, ત્યારે એ ખોલ મુજને કહે: ૧૬૧૫
 “એ જાનને તું શું વરી?” એ વચન મુખથી બિચરે;
 “અપવદ મુને ધણા ખોલે, શું કહ્યું માન નાથ જી?
 વાંચક ફેળી ના બાણુ મારે, સી રૂઠું તમને વાન જી?
 મારે કથજી! એવું કરો, જે મન એવનું જીતરે.”

સુભદ્રાની ખાતર અર્જુનનો સાધુવેષ.

સુભદ્રાને ધારજ આપી, પછી અર્જુન શું કરે? ૧૬૨૦
 હારે આવી સભા કીધી, ફુંદુલી દધું સહી;
 સુકાટ સર્વેકા આવિયા ત્યાં સેનની મંખ્યા નહી,
 અથ, ગજ, રથ, સાંઠ વાહન, અંખાડી સાંપ્રત કરી;
 સુખપાત્ર, ચપર, વીજળા, નેજા ધ્વજ સહી ફુંદરી,
 ચતુર્ંગી સેના, સ્વાર, પાળા મીન ગુનીજન ગાય છે. ૧૬૨૫
 પંચ ફુંદુલી સ્વર પાંચ: “અર્જુન મૃત્યા જાવ છે,”

પ્રા.કા. ત. કહે; આ પાઠ લેતાં તિલ્ય તિલ્ય અવાં મેદેશ્વનાં દ્રૌપદી મારતી એવો
 અર્થ લેતા પડે છે. ૧૬૧૨ વિનોદ પ્રા.કા. ફા વિવાદ. ૧૬૧૪ સ્વામીને ત. સ્વસ્થ
 ચિત્તે. પટરાણાનું-પ્રા.કા. “પદ્મયા ૧૪”. ૧૬૧૫ એ-પ્રા. કા ના. “હાસ્ય એ
 મુજને કરે” ૧૬૧૬ એ-પ્રા.કા. ફા: “તેમા શું કીકું બળ ખરે”. ફા.સા “બળ”
 ને બહલે ‘સ્વરૂપ’ છે. ૧૬૧૭ ત. ઘણો. ૧૬૧૮ વાંચક પ્રા.કા વાંચક. ૧૬૧૯ આન
 ત. મંત. ૧૬૨૦ પ્રા. કા: ધૈર્વ આપ્યું ૧૬૨૨ ત. આવયા. સેન ફા. ત. સેન્યા.
 ૧૬૨૪ વીજળા પ્રા.કા. વ્યંજન. નેત ત. માં ગાર નેં શબ્દ છે. ૧૬૨૫ ફા જાએ
 છે. ૧૬૨૬ પંચ પ્રા.કા. પંચ શબ્દ ફુંદુલી. કહેવરાનીયું ત. કેહેવરાવક, ફા.

હાથે એમ કંબક કરીને રાણીને કહેવરાવિયું:-

બન્ને સ્ત્રીને કહ્યું સેવકે, જે અરજીને મુખ કહાવિયું.

અતઃપુરમાં જઈ કહ્યું:-“જે અર્જુન મૃગયાને ગયા.”

સેન સરવને આજ્ઞા કરીને પાર્થ અંતર્ધાન જ થયા. ૧૬૩૦

પછી સ્વરૂપ લીધું પૂર્વનું અવધૂત સંન્યાસી હવા,

વિભૂતિ અષ્ટ અંગે ચોળી દ્રૌપદી મોહ પમાવવા;

પીતામ્બનો કાઢ વાળ્યો, આશ્રુણુ અંગે ધર્યા,

મૃગયર્થ એઢ્યું, પામરી ધગ, તિલક દાદશ શુભ કર્યા;

અર્ચનન્દ્ર ત્રિપુડલાને, તિલકમિન્દુ શે.એ વળી. ૧૬૩૫

અશ્રુણુ અંગે શોભતા, જે વિરિ ચગકે વિજગી !

વિજયાપ્રેમથી આંખ રાતી, જટાએ કલગી ઝળકતી,

તોરા મૂક્યો હેમનો, રહી સેર કર્યું લગકતી;

રતનજડિત રૂદ્રાક્ષમાળા, હેમમય હાથે કર્યા,

ખીજન આમૃતશ્ શોભતા, જાણે વિશ્વકર્માનાં ધડ્યાં. ૧૬૪૦

વિભૂતિ ગોળો ઝોળો ખાધે, હાથમાં પોછી ગ્રહી,

કેહેવડાવીકે, પ્રા. કા કહાવીયું ૧૬૨૮ કહ્યું સેવકે ત. જૈને કહેજે. પ્રા. કા:-

“મુખ સાફે આજે જઈ મૃગયા, (જઈ) પરિણે કુખ ઉપગવીયું”, અહીં

પાઠનો ગોટાળો છે, તાર્કિક સ્પષ્ટ છે. પણ ઉક્તિ નિર્માલ્ય છે. ૧૬૨૯ ત. “તેણે

અંતઃપુરમાં-” ફા મૃગયાએ. ૧૬૩૦ સેન પ્રા. કા સેવક ૧૬૩૧ સ્વરૂપ પ્રા.

કા. રૂપ હવા-પ્રા. કા. ના “થયા” છે. ૧૬૩૨ દ્રૌપદી-પ્રા. કા. “મુખ-

દ્રાની લાવી દયા” એમ છે. અલબત્ત સુતદ્રાની દવા ખાતર તેણે આમ કર્યું એ

ભાવ યોગ્ય છે, પણ દ્રૌપદીને મોહ પમાડી માનભંગ કરવા ખાતર પાછો સાધુવેષ

ધર્યા, એ ભાવ વિશેષ યોગ્ય છે ૧૬૩૩ વાળ્યો ફા. કહે. ૧૬૩૪ ધરી ત માં

નથી, ફા. ‘છે’. ૧૬૩૭ ત. કલગીર વિજયા...રાતી ફા વિજ ઓપવાળી;

પ્રા. કા. “વિજયા પ્રેમથી આવેશતા.” આ પાઠ સ્પષ્ટ નથી

તેમ તે કંઈ વર્ણનવિશેષ રહ્યું કરતો નથી. ૧૬૩૮ તોરો મૂક્યો હેમનો પ્રા. કા.

‘તોરો શીરો હેમનો’ ૧૬૩૯ ત. રૂદ્રાક્ષની માળા. ૧૬૪૦ વિશ્વકર્માનાં પ્રા.કા.

શ્રાંખ, શીંગી, સાથ લીધાં, વિવિધ વસ્તુ ખીજ સહી;
(પછી) પાવડી ઉપર ચઢીને ધરવાડીમાં આવિયા,

સ્વરૂપથી મોહે ત્રિભુવન, અમરગણુ-મન-ભાવિયા,

જોવા અંતરિક્ષ અમર આગ્યા પાર્થના સ્વરૂપને. ૧૬૪૫

વિમાન ગમને રહ્યાં છે, સહુ જીવે અર્જુન ભૂપને.

દ્રૌપદીની વાડીમાં સાધુવેષે અર્જુન.

અવધૂન ખાવો બન્યા પારથ વાડીમાં જિભા જઈ,

દ્વારે વાડી માંહે દ્રૌપદી રમવા, પુષ્પ લેવાને ગઈ.

તેણે સમે દષ્ટિએ પડયો જોગી રૂપમાં મહંત છે,

‘વિશ્વકર્મચિ’ ૧૬૪૧ હાથમાં પ્રા. કા. ચોરની ૧૬૪૪ પ્રા. કા. ‘તે સ્વરૂપ
જોઈ ત્રૈલોક્ય મોહે’ ૧૬૪૩ ચઢીને પ્રા. કા. ચઢયા પોતે. ત. આવયા. ત. ભાવ-
યા. ૧૬૪૫ ગમને ફા. સ્વર્ગમાં. ૧૬૪૫-૬ ત. માં આ જે લીટીઓ લખવામાં
લહીઆએ મોટા બહુ કર્યો છે. ૧૬૪૭ દ્વારે વાડી ફા. દુવારવાડી, પ્રા.કા. ધરવાડી.
૧૬૪૮ અહીં પ્રા.કા. માં આ કડવું સમાપ્ત કરતાં વલ્લભ તથા નીચેની કડી આ-
પેલી છે:—

વલ્લભ.

પુષ્પ લેવા ગઈ ગોરી જોગી ભેયું રૂપ રે,

જન પ્રેમાનંદ વર્ણવે શું ? નર રૂપ ભારે ભૂષ રે.

સ્વાભાવિક રીતે એમ ભાગે છે કે પ્રસંગભેદ થતાં ચાલુ કડવું સમાપ્ત થઈ
નવું કડવું નવીન પ્રસંગના સ્ફોટ સાથે ચાલુ થઈ જાય. પરંતુ સર્વત્ર આ રીતિ
અનુસારી જ નોંધાયે, એવો કાંઈ અખાધિત નિયમ પ્રાચીન કાવ્યકૃતિઓમાં પ્રવર્ત-
તો જણાતો નથી. તેમ હોત તો આ આખ્યાનમાં જ સોળમું કડવું અર્જુન
સાથે સંકેત કરવા કૃષ્ણ બચ છે ત્યાં વહેંચાલુ જોઈવું હતું. પરંતુ તેમ થયું નથી.
વળી આ જ કડવું ૧૬૧૬ પછી વહેંચાવું જોઈએ. આવા ખીલ અનેક દાખલા પ્ર-
સ્તુત તેમ જ અન્ય આખ્યાનમાંથી નીકળી શકે છે. તેથી અહીં કડવું બદલાવું જ
જોઈએ, એ નિયમ ચુસ્તપણે લાગુ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. તેનું એક વિશેષ
આંતરિક એ કારણ છે કે આ આખ્યાનના છેલ્લા કડવામાં જણાવ્યા પ્રમાણે કવિએ
એકત્રીસ કડવાં લખ્યાનું જણાવ્યું છે. (જુઓ લીટી ૧૭૨૫). તેથી જો પ્રા.કા.માં

(ત્યારે) પાસે જઈને પ્રણામ કીધો, (જેમાં) સકળ કળાનાં વિત્ત છે. ૧૬૫૦
અર્જુનના પ્રલોભનથી ચળેલી દ્રૌપદી.

દ્રૌપદી મનમાં વિભાસે: “કૈલાસનો એ પતિ સહી,
સાક્ષાત્ શંભુ પધાર્યા છે, તેમાં કાંઈ સંદેહ નહીં.”

જઈ, કરુણેડી નમસ્કાર કીધો, મોહ મન પામી બહુ,
“હો બાવાજી! બેસો આ, સ્થળ સ્થાનક છે તમ તણું.”

“પ્રભુ! કાંઈ સ્થકી પધાર્યા! વળી ક્યાંઈ જાશે તમે! ૧૬૫૫
આ સ્થાનકે ક્યમ કૃપા કીધી! જીવન! વચન એ પૂછું અમો.”

(ત્યારે) બાવાજી કહે: “મનમાર્ગે હું જતો હતો વહી,
આ શીતલ વાડી દેખીને મુજને જોવાની ઈચ્છા થઈ.
અંતરિક્ષથી હું ઊતર્યો, મનોહર સ્થળ દેખી કરી,

તોડયા પ્રમાણે આ કંઠનું સમાપ્ત ગણીનું કંઠનું શરૂ થયેલું ગણીએ તો બત્રીસ કરવાં થાય
છે. તે લીટીના કથનસંબંધમાં, પ્રા. કા. ત. અને પ્રા. કા. ની બીજી બે પ્રતો તેમ
જ સંવત ૧૮૭૬ ની ફા. આદિ સર્વે પ્રતો સંમત છે. વળી બીજી એ કારણ છે
કે-જે કે પ્રા. કા. માં નવું કંઠનું શરૂ કરી, “મારે રાગ” આપેલો છે તો પછી
સર્વ પંક્તિઓના થડા તપાસતાં મેવાડો રાગ ચાલુ હોવાનું અને નહીં કે રાગ
બદલાતો હોવાનું સમભય છે. આથી અહીં કંઠનું મૂળ પ્રત તથા ફા. અનુસાર ચાલુ જ
ગણેલું છે. ૧૬૪૯ ફા. માં આ પંક્તિ આમ છે:-“તેણે સમે જે જોગી રૂપ, મા-
હંત છે શ્રીધ ચંત. રૂપમાં પ્રા.કા. જે રૂપમાં. મહંત પ્રા.કા. મોહિત; ‘મહંત’
માં મહંતના જેવો એવો ભાવ છે; જ્યારે ‘મોહિત’માં થોડો મોહ પામેલો
હોવાનું જણાવનારો ભાવ છે. ૧૬૫૧ પ્રા. કા. કૈલાસ નૃપતિ; તે ૧૬૫૦ ના
વિત્ત’ સમૂહ જોડે પ્રાસંગિક સાથે થોભ્યો છે. ૧૬૫૨ પધાર્યા છે ફા. વર સહી.
૧૬૫૪ આ પ્રા.કા. આંહી. આ ત. એ સરવ. ૧૬૫૫ પધાર્યા ફા. કીરપા કીધી.
૧૬૫૬ જીવનનું ફા. જીરે વીરે વચન પુછું તમે; પ્રા. કા. તમને પૂછું હું અમો.
‘જીવન’ માં પ્રેમસૂચન સ્વરોધ અને છિદ્ર છે. ૧૬૫૭ મનમાર્ગે ફા. મનન-
મંડલ; પ્રા. કા. સાંભળો આ મારગ. હું જતો પ્રા. કા. જતો. પરંતુ અદ્ભુત
રસની સામાન્ય જમાવટ માટે તેમ જ ૧૬૫૯ માં અંતરિક્ષથી ઊતર્યાનું તે જણાવે
છે, તેથી સ્વીકૃત પાઠ થોગ્ય છે ૧૬૫૮ વાડી પ્રા. કા. હાથા કામ. ૧૬૫૯ અં-

આ રચના સરવ નિરખી, હવડાં જાળીં છજીં પાછો ફરી. ૧૧૬૦
 અંતરિક્ષ મારું ધામ છે, જે શુભ સ્થળ રૂઢું બહુ
 ખેલા, વિખણુ, રૂદ્ર ઈચ્છે, સદા દર્શન એ તણું,
 ઈંદ્રસદન, વૈકુંઠ ને કૈલાસથી શોભા ધણી,
 વિશ્વકર્મા બમે ભૂદયો, જોઈ રચના તે તણી.
 દ્રૌપદી મન વિમાસે છે: “ ધન્ય લીલા જોગને, ૧૧૬૫
 સંસારસુખ એ સરવ મિથ્યા, શું કીજે સુખજોગને ? ”

સાધુ અર્જુન સાથે દ્રૌપદીની નાશી જવાની તત્પરતા.

સતી મનમાં મોઢ પામી, સાથે જવા મનસા થઈ,
 તેણે સમે કર જોડીને એમ બાવા પ્રતિ વાણી કહી:
 “ સ્વામીજી! એક વિનતિ છે, અસત્ય હું નવ જાયરું,
 તેડો તો તમ સાથ આવું, સેરા તમારી હું કરું. ૧૧૭૦
 નિત્ય દર્શન કરવા તમારું, હરખ છે મારે હૃદે ”
 વચન સાંભળી સતીનું પછી, બાવોજી વળતું વહે:
 સતી દ્રૌપદીની પતિસંબંધની ભાવના ! !

“ હું જગતના મનની વાત જાણું, તારે પંચ ભરતાર છે;

તરિક્ષથી—પ્રા. કા. માં “ અંતરિક્ષથી જોવા જાયો હું ” ૧૧૬૦ પ્રા. કા. જઈ
 છું. ૧૧૬૧ ને ૦ પ્રા. કા. ‘ જે સર્વ સ્થળે રૂઢું બહું ’ શોભે ત. શુભ. બહું ત.
 બહું; ‘ બહું ’ થી પુનરુક્તિ થાય છે તેમ ૧૧૬૨ ના ‘ તણું ’ સાથે પ્રાસસંગાઈ.
 માં છટું પડે છે; ફા. નો પાઠ યોગ્ય છે. ૧૧૬૪ ભૂદયો પ્રા. કા. ભૂરે; સ્વીકૃત
 પાઠ વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવી અદ્ભુતતાજમારે છે. ૧૧૬૫ ત. ત્યારે દ્રૌપદી— જોગને
 પ્રા. કા. જોગની. ૧૧૬૬ પ્રા. કા. માં “ શું કીજે ઇચ્છા જોગની ” એમ છે.
 સ્વીકૃત પાઠ વધુ સારો છે, કારણ કે કયાં ચોગની વિભૂતિ અને કયાં સુખજોગ ?
 અર્થાત્ બાવા ચોગ આગળ સુખજોગ શી વિસાતમાં છે, એ સર્વ ચપાર્થ રીતે
 ફલિત થાય છે. ૧૧૬૭ મનસા પ્રા. કા. તથા ફા. “ ઇચ્છા ” ત. ફા.
 જવાની. ૧૧૭૧ હરખ—પ્રા.કા. “ હરખે છે મારું હૃદે. ” ૧૧૭૨ વહતું ત. પ્રા.

તેહને ઊવેખતાં રાણી । ખરે પાપ અપાર છે,
કથને ઊવેખિએ તો ભૂમિ ગય રમાતાલ રે. " ૧૬૭૫
દ્રૌપદી કહે: "આવાજી ! એ સરવ આળપંપાળ રે ! !
પ્રત્યુક્તકમાં મારગ સરવ મિથ્યા, ગહન ગત સંમારની,
રહેંટમાલ કૂપ મધ્યે ભરે, કલવાયે, વાર નહીં.
મારે મન તો સર્વથા આવાજી ! તમ ચણે વસ્યું,
પંચ કંથને પરહરી, છ તમારી સેવા માહાં હૂં ધસુ. " ૧૬૮૦
(ત્યારે) ભેગી કહે: " શં કંઈ તુજને ? પંચ તારે કંથ છે,
અન્યાય એવા કપમ કંઈ ? એ અધર્મ મારગ પથ છે.
કદાચિત જાં જાણશે તો યુદ્ધ મુજ સાથ કરે,
ઊવેખતાં તુજને પાપ લાગે, જે નિમાસી જુદિ કરે "

દ્રૌપદીનો પાપ-પુણ્યનો ખ્યાલ.

(ત્યારે) દ્રૌપદી કહે: " કંથ પાંચે પરહર્યાં મેં જાણુજો. ૧૬૮૫
પાપપુણ્ય પનિપ્રહ જણો ! વિશ્વાસ મનમાં આણુજો.

કા. વલ્લતા. ૧૬૭૩ પ્રા. કા. જગન મનની. જાણું ત જાણું છજે. ૧૬૭૪ રાણી
પ્રા. કા. મહારાણી. ખરે ત લણે, કા. તે. ૧૬૭૫ ભૂમિ ત. જુય કા. ભૂતલ.
૧૬૭૭ માર્ગ સર્વ પ્રા. કા. " સગવણુ ". પરંતુ સ્વીકૃત પાઠમાં સંસારવ્યવહાર
ચલાવવાના માર્ગ-પ્રજ્ઞાવિઓ રૂપ અવસ્થિત વણે તથા આશ્રમેનો સમાવેશ
થતો હોવાથી તેમાં આવ વિશેષ રહેલો છે અને લક્ષના નિયમે અને અંધનો તેને
અંગે જ સંસારીઓને આવશ્યક મનાયલાં છે. ૧૬૭૮ ભરે કા. ફરી.
કલવાયે ત ઠળે વારો વારની; કા. નો પાઠ હાર લીધો છે પ્રા. કા:
" હેલ કાચના દૂગાવત છે, ઠળતાં ન લાગે વારજી. " સ્વીકૃત પાઠમાં
અર્થજૈરવ સારે અને રથાને છે. સંસારચક્ર રહેંટમાળ સમાન જ ગણાય
છે અને નવનવા સંબંધો થતા તથા ભૂના ભૂતા હોવાનું કુદસ્તી રીતે સૂચવે છે.
૧૬૮૦ છંદ ત. પ્રા. કા. તમારી સેવા માહે ધસુ. ૧૬૮૨ ત. કા. મારેગ. ૧૬૮૩
જાણશે કા. પ્રા. કા. જાણે. ઠરે પ્રા. કા. ઠરે સહી. ૧૬૮૪ જુદિથરે-પ્રા. કા.
માં " જુદિમાં વહી ". તુજને કા. જુને. ૧૬૮૬ પ્રા. કા. ' પાપ પુણ્ય આલણુ

સર્વથા મારે આવડું, જ્યાંહાં તમારું રહેકાણુ છે;
જો મુને મૂકી જશો તો એમાં તજૂં પ્રાણુ છે.”
પ્રાણુ તજવા બેઠી અબળા, કીધું મન દેહ મૂકવા.

સાકુવેયથી મુક્ત અર્જુનને જોતાં દ્રૌપદીની લજ્જા.

(ત્યારે) સંન્યાસીનો વેષ મૂકી, બાવોજી અર્જુન હવા. ૧૧૬૦

મૂળ રૂપ ધર્મ ધનંજયે, તવ ભૂપતિ થયા સહી,
(ત્યારે) દ્રૌપદીએ સણગદ વાળ્યો, લજ્જાએ નીચું જોઈ રહી.

(એવે) સુભદ્રા આવ્યાં અંતઃપુરથી, વાડીમાં વહેલાં મયાં,
દ્રૌપદી અર્જુન દેખી, પ્રસન્ન થણું મનમાં થયાં
અર્જુને એમ જાણ્યાં દ્રૌપદી સતીને વાડી માંહે સહી. ૧૧૬૫
પછી સુભદ્રાને મીઠીણું દેતી પાંચાલી નિશ્ચે રહી.

જે શોકોનો સંપીયો સંસાર.

પછી બન્ને રાણી હરખશ્નં ધણું પાર્યની સેવા કરે,
પાંચે કામી પરવરે તે, અંતઃપુર માંહે સંચરે.

તણા' છે. વિશ્વાસ—પ્રા.કા. “વિશ્વાસ મન નવ આણુને” આમા “નવ”
એટલે ‘નહીં’ સ્પષ્ટથી અર્થ તદ્દન ઉલટાઈ જાય છે. દ્રૌપદી બાવાને વિશ્વાસ
આવે એમ બોલવા છત્રે છે ત્યારે પ્રા. કા. નો પાઠ એ વિશ્વાસ લઈ લેવાનું કહે
છે, માટે તે અયોગ્ય છે આ માટે ટીકાકારને તે ખૂંચું નહીં હરો? કદાચિત્ ‘પાપ-
પુણ્ય’ ભાગે એવી માન્યતામાં વિશ્વાસ રખે મૂકતા, એવો ભાવ ટીકાકારે લીધો.
પણ હોય તેમ હોય તો તે અયુક્ત નથી. ૧૬૮૭ મારે પ્રા. કા. મેં. તમારું પ્રા.
કા. તમારો કામ. ૧૬૮૮ જરો પ્રા. કા. જરો. તબ્દો ફા. હું તજું આ પ્રાણુ;
પ્રા. કા. આ તજું મારા પ્રાણુ છે. ૧૬૮૯ અબળા પ્રા. કા. ફા. બાળા. તજવા ત.
જવા. ૧૬૯૦ સંન્યાસીનો પ્રા. કા. સંન્યાસનો. વેષ ફા. લેખ. ૧૬૯૧ ધનંજયે
પ્રા. કા. “ધનંજયનું”. અહીં જહીં વિમર્શિત અયુક્ત છે. નહું વાક્ય હોવાથી કોણે
ધર્મ, એ કર્તાની આકાંક્ષા ‘ધનંજય’થી પૂર્ણ થાય છે. તવ ત. પ્રા. કા. તે.
૧૬૯૩ એવે સુભદ્રા—પ્રા.કા.—“એટલે સુભદ્રા આવીયાં.” ૧૬૯૫ સતી-
ને પ્રા. કા. તે સતી; ફા. સતી. ૧૬૯૭ ધણું પ્રા. કા. થણી; ત. માં નથી.

(૫૬૫) સેવા કરતી સ્વામીની સુભદ્રા મન નિર્ભય થઈ,
 પણ દ્રૌપદીની આજ્ઞા મહિં રહે છે અબળા સહી. ૧૭૮૦
 દ્રાપદીને સુભદ્રામાં પ્રેમ વાધે નિત્ય ધણી,
 પ્રીત ધણી છે મહિમાદે (જેમ) અમૃતરસસિંધુ તણી.
 વૈશંપાયન બોલિયા: સૂણુ જનમેજય રાજન રે!
 કહેતાં પાર પાત્રું નહીં હું ચરિત્ર જે અર્જુન રે.

વલણ.

ચરિત્ર અર્જુનનું બહુ પરાક્રમનો મહિમા ધણી રે, ૧૭૦૫
 વરે વિપ્ર પ્રેમાનંદ ભાવ સાથે ઓતાજન શ્રીહરિ બણી રે.

કંડુ ૩૧ મું

રામ ધનાશ્રી.

પાર્થનો મહિમા અને અન્ય પરાક્રમો.

ઋષિ એમ બોલ્યા સાંભળો રાયજી ! પાર્થ મહિમા કહ્યો ન જાય જી
 જેને કૃષ્ણાસિંધુ સહાયજી, જરા કીર્તિ જગતમાં થાય જી.

૧૬૬૮ પરવરે તે ત. ફા. પરવરી. સંચરે ત. ફા. સંચરી. ૧૬૬૯ કરતી પ્રા.કા.
 કરતાં; ફા. ક્રીધી. મન પ્રા. કા. માં નથી. ૧૭૦૦ પ્રા.કા.:-“ તે દ્રૌપદીની આજ્ઞા-
 માં રહે વશમતિ અબળા તે સહી.” ૧૭૦૧ પ્રેમ-પ્રા.કા.:-“ પ્રેમરતિ વાધે
 ધણી ’. ૧૭૦૨ તણી પ્રા. કા. તણી. ૧૭૦૩ પ્રા.કા.:-“ રે ’ નથી. ત. ભાલયા. ફા.
 માં ૧૭૦૪ પ્રા. કા. ફા. માં ‘ રે ’ નથી. ૧૭૦૫ બહુ પ્રા. કા. વળી; ફા. બહુ
 બહુ. પ્રા. કા. ફા. પરાક્રમ. ધણી પ્રા. કા. અતિ ધણી. ૧૭૦૬ પ્રેમાનંદ-ફા. ‘ વ-
 લણ. ’ મી ત. સહુ. કંડુ એકત્રીસમું. ધનાશ્રી ફા. રામ રામશ્રી. ૧૭૦૭-૮ ત.
 માં માત્ર આ એક જ પંક્તિ છે:-“ ઋષિ એમ બોલ્યા સાંભળો રાયજી, જેને
 કૃષ્ણા શ્રી હરિ સાહજી.” પરંતુ પાછળ વલણ જેવાં આ પંક્તિમાં કોઈ અર્થ
 પુનઃસ્થિત કર નથી અને ચાલનાં આરંભનાં વચનો વિચારતાં કાંઈક પડયું હોય એમ
 સ્પષ્ટ સમજાય છે, તેથી તે સ્વીકારેલી નથી. ૧૭૦૭ સાંભળો રાયજી પ્રા.કા. પાંડવ

આલ.

જશ મહિમા થાયે જગત મહિ, જેને સદાય સારંગપાણુ છ,
 અર્જુનને કરણા અતિ કીધી કેવળ પુરણ પુરાણુ છ. ૧૭૧૦
 અર્જુન વનવાસ થયો પૂરણ, વર્યો જયજયકર છ
 બહુજ્ઞ શાપ જિતયો અર્જુન, વર્યા વન એ નાર છ.
 ચિત્રાંગદા ને સુભદ્રા બેહુ વરી વનિતા વન છ,
 બહુવાહન ચિત્રાંગદાસુત, સુભદ્રા અભિમન્યુ છ.
 પંચ તીર્થથી ગ્રાહ ઉદ્ધારી, પામી મૂલગાં કામ છ. ૧૭૧૫
 ઇંદ્રસભા વિષે તે આવી, જ્યાંકાં પોતાનું ધામ છ.
 નારદવચને પૂર્વ પ્રતિગા પારથે સહુ પાળી છ,
 (પછી) અસિનું અછર્ણુ ટાળ્યું, ખાંડવ વન પ્રવળી છ.
 મય દૈત્યને બળતો રાખ્યો, તેણે સભા રચી આપી છ;
 અગ્નિએ બે ભાથા આપ્યા, ગાંડિવ ધનુષ્ય સ્થિર થાપી છ. ૧૭૨૦
 પછે પાર્થ થયા મન નિર્ભય, કૃપા અશરણશરણુ છ;
 વૈશંપાયન કહે જનમેજયને: “ પૂર્ણ થયું સુભદ્રાહરણુ છ.
 આદિ પર્વની કથા અતિ હિતમ, અર્જુનનાં ચરિત્ર છ,

રાયછ; ફા. વૈશંપાયછ. પારથઃ ફા. પ્રા.કા. માં આ પાદ છે. ૧૭૦૮ કરણાસિંહ
 ત. ફા. કરણા શ્રી હરિ. જશઃ પ્રા.કા. નો પાક; ફા:-શ્રોતાજન લાગે જશ મ.
 હીમાએછ આલ પ્રા.કા. લગ. ૧૭૦૯ જેને સદાય.-પ્રા. કા. માં “ જેની સાથે ”.
 આ કદવામા પ્રા.કા. તથા ફા. માં દરેક પંક્તિને અંતે “ છ ” પૂરક સહનથી.
 પણ ધનાશ્રીમાં ‘ છ ’ આવશ્યક ગણાય છે, અને ત. માં છે. ૧૭૧૦ પુરણ-
 પ્રા.કા. ફા. “ જહાપુરાણુ. ” ૧૭૧૧ પુરાણુ પ્રા.કા. “ સંપૂરણુ, ” ફા. પરિપૂરણુ.
 ૧૭૧૩ બૃહન્નલ ફા. વેહેલલ, ત. પ્રેહેલલ, પ્રા.કા. બંડળ. જિતયો ફા. પ્રા.કા.
 જિતયો. વન પ્રા.કા. ત. વન માંહાં. ૧૭૧૪ વનિતા ત. ફા. વિનતા. વરી પ્રા.કા.
 વર્યા; ફા. વરો. ૧૭૧૫ મૂલગાં ફા. મૂલગો; પ્રા.કા. મૂલગો. ૧૭૧૬ પ્રા.કા. છે
 ધામ. ૧૭૧૮ ટાળ્યું પ્રા.કા. ટાળીયું. ૧૭૧૯ દૈત્યને પ્રા.કા. દાનવને. ૧૭૨૦ ગાંડીવ
 ફા. ત. ગાંડવ. ધનુષ્ય ત. ધનુષની; ફા. ધનુષને સ્થિર ફા. માં નથી. ૧૭૨૧

શુદ્ધ મને જે સાંભળે તે પ્રાણી થાય પવિત્ર જી.”

કાવ્યપ્રબંધ અને આત્મનિવેદન.

કડવાં એકત્રીસ, પદ પ્રબંધ છે આઠસં પત્રીસ જી; ૧૭૨૫
રામ રામણી, આલ જુગરી, દેરી છે છત્રાસ જી.
સંત મત્તર અઠ્ઠાસ વર્ષે, ફાદગુન માસે નિધાન જી,
શુકલ પક્ષ દશમી ગુરુવારે પૂર્ણ થયું આખ્યાન જી,
સૂર્યપૂર તાપી દક્ષિણ તટ, ત્યાં કરિએ કર્યો વિશ્રામ જી,
શ્રી ગુરુચરણકૃપાથી પામ્યો, જ્ઞાનરત્ન મહા ધામ જી. ૧૭૩૦
સૂર્યપૂરમાં કથા કરી, ગુરુ ગોવિંદના વિસ્તાર જી,
આતુરિંસી જ્ઞાનિ આત્મજી વર્ણ ન્યાતિ સાર જી.
અંબાજીનો દાસ નિરતર વિપ્ર પ્રેમાનંદ જી;
સરસ્વતીની પૂર્ણ કૃપાથી થયું આખ્યાન પદબંધ જી.

કવિનાં વિનયવચન અને આખ્યાનનું શ્રુતિક્ષ્ણ.

રનેદે કથા જે સાંભળશે આળક વૃદ્ધ, નરનાર જી, ૧૭૩૫
તેને કૃપા કરે શ્રીકૃષ્ણજી, જીવન જમદાધાર જી.

નિર્મલ્ય પ્રા.કા. નિશ્ચે. ત. પ્રા.કા. માં નથી. ૧૭૨૩ નાં પ્રા.કા. કંઠે. ૧૭૨૫ આ.
ઠસં પત્રીસ ત. પ્રા.કા. નો પાઠ; ફા. આઠશે ચાગીસ નિધાન. ૧૭૨૫-૨૬
આ જે પંક્તિ ત. માં ૧૭-૭-૮ પાછી આવે છે પણ તેમાં લહીઆએ ચૂંચી ક.
મફેર કરેલો સમજાય છે. ૧૭૨૬ તથા ૧૭૨૭ મહત્વની એ જે લીધી ફા. માં ઉ.
તારેલો નથી. ૧૭૨૮ ફા. સોમવારે. ૧૭૨૯ વિશ્રામ ફા. વાસ. ૧૭૩૦ જ્ઞાન-
“ પ્રસેક જ્ઞાનજી ”. પણ તે થયું જ હુંગે છે. તેથી પ્રા. કા. નો પાઠ ઉપર સ્વી-
કાર્યો છે. ફા. માં ‘ પાતું જ્ઞાનપ્રગણ ’ ૧૭૩૧ કથા કરી પ્રા.કા. કથા કવી; ફા.
પુરણ કીધું. ત. વિસ્તારી. પ્રા.કા. ફા. વિસ્તાર. ૧૭૩૨ ત. ને ફા. માં આ પંક્તિ
ઉપર પ્રમાણે જ છે. વર્ણ-પ્રા.કા. ‘ મંદ મતિ અવિધાર જી ’. ૧૭૩૩ નિર-
તર ફા. નિર્મલ ‘ વિપ્ર પ્રેમાનંદ ’ ફા. ‘ વિપ્ર વલ્લભ નિધાન ’. ૧૭૩૪ પદબંધ-
પ્રા.કા. ‘ થયો પદબંધ પૂર્ણાનંદ ’. થયું ફા. કંઠે. ૧૭૩૫. સાંભળશે પ્રા. કા. ફા.

કહે કવિતા નિમિત્ત માત્ર છઠી, કરનાર શ્રી ભગવાન જી,
 શ્રોતાજન કે ખોડ માં દેશો, કહી કયા યુદ્ધનિધાન જી.
 એકમનથી જે કે સાંભળે, એ સુભદ્રાનું હરણ જી,
 તેને કૃપા કરે અવિનાશી, સ્વામી અક્ષરણુક્ષરણ જી. ૧૫૪૦
 શુભમસ્તુ, કલ્યાણકારી જય મંગલ હરિનું નામ જી,
 લક્ષ્મીવરના પદને પામે, જે ગાય ગોવિંદના ગુણગામ જી

વલ્લભ.

ગોવિંદજી કૃપા કરે અંતર ધરી આનંદ રે
 કર જોડી કહે વિપ્ર પ્રેમાનંદ હરિજન ભણો ગોવિંદ રે. ૧૭૪૪

ઈતિ શિવમ.

શુભમસ્તુ.

“સાંભળે”. ૧૭૩૭ ફા. કું નિમિત્ત. કરનાર પ્રા.કા. ફા. ‘કરનારો’ છે. ૧૭૩૮
 શ્રોતા ફા. સંત. ૧૭૩૯ એડ૦ પ્રા.કા. માં “એ કયા ને સાંભળે.” પ્રા.કા. કરતાં
 મૂળ પ્રત માં ભાવ ઠીક રહેલો છે. ૧૭૪૩ પ્રા કા માં આ પંક્તિ આમ છે:—
 “ગોવિંદજી કૃપા કરે શ્રોતા સમજો મન રે.” ત. ગોપીજન ગોવિંદજી— ૧૭૪૪
 ફા. માં આ પંક્તિ આમ છે:—“કર જોડી કહે વિપ્ર વલ્લભ, હરિ ભણે જન ગોવિંદ
 રે.” ત: શ્રી હરિ ભણો હરિજન રે.

હરણ—(સં. દુઃખાદુ =પરાણે પકડી જવું.) કન્યાને તેની રાજપુત્રીથી, પરંતુ તેના પિતા આદિની સામા પડીને, કે તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ બલાત્કારે પોતાને ત્યાં વિવાહ અર્થે જપાડી જવી, તેને હરણ કહે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં વિવાહ આઠ પ્રકારના કહેલા છે. તેમાં ક્ષત્રિયને થોડ્ય આર છે:—આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ. ક્ષત્રિયો બલસંપન્ન હોવાથી તથા સમાન કે હ્રદ્ય કક્ષાવાળાં રાજ્યો સાથે સંબંધ બાંધવાની અગર તો પ્રતિરુપર્ધિ રાજને નમાવવાની તેમને સ્વાભાવિક રીતે જીતકાં લાલસા હોવાથી તેમને માટે સ્વયંવર, હરણ આદિથી રાજકન્યા મેળવવાનો વિધિ થોડ્ય અને માનનીય ગણાતો છે. હરણનો સમાવેશ રાક્ષસ વિવાહમાં થાય છે. રમૃતિકાર એવું તેનું આ લક્ષણ આપે છે:—

હરવા કિરવા ચ મિલવા ચ ક્રોશસ્તી રુદતી પ્રહાત્ ।

પ્રસજ્ય કન્યાદ્યજ્ઞં રાક્ષસો વિધિરુખ્યતે । અધ્યાય ૩. શ્લોક ૩૩.

કન્યાનાં સંબંધીઓને મારી નાંખી, તેઓનાં સૈન્યાદિનું હેનભેદન કરી, રડતી અને થાસો પાડતી કન્યાને રાજગૃહમાંથી બલાત્કારે હરી જવી, એ રાક્ષસ વિવાહ કહેવાય છે. સારાંશ કે રાક્ષસના જેવાં કૂર કર્મો કરીને આ વિવાહ આદરણ્ય છે; તેથી તે રાક્ષસ વિવાહ મનાય છે. કેટલીક વખત કન્યાની સાથે જવાની ઈચ્છા હોય છે તો તેને રડતી અને થાસો પાડતી લેઈ જવી પડતી નથી. પણ પુત્રીથી છે; જેમકે સુભદ્રાહરણમાં સુમદ્રા, કૃતિમણીહરણમાં કૃતિમણી અને કૌવરીહરણમાં કૌવરી. તેમ કેટલીક વખત કન્યાની સંમતિ સાથે તેનાં માતૃપિતાની પણ સંમતિ હોતાં તેમની સાથે પણ યુદ્ધસંગ્રામ આદરવાને અવકાશ હોતો નથી; પરંતુ પ્રતિરુપર્ધિ રાજ્યોના ઈર્ષ્યાજિને સમાવવા રક્તપાતવું પ્રયોજન રહે છે. આ સર્વ કારણેથી રાક્ષસ વિવાહ ક્ષત્રિયોને માટે માનપ્રદ અને યશસ્વી મનાયલો છે; કારણ તેમાં એક ક્ષત્રિયનાં જીતકાં, બલ, શૌર્ય, ધૈર્ય અને સાહસની થોડ્યકસોટી થાય છે. રૂમાયણ અને મહાભારત જોતાં સમજાય છે તેમ તે કાળે સ્વયંવર સમાન્ય વિવાહ-વિધિ સેખાતો હતો. પરંતુ સ્વયંવરણી કરવાના તરવ જપર કાલે કરીને અંકુશ મૂકાતો ગયો. પરિણામ એ આવ્યું કે, સ્વયંવરની પ્રથા, રાજ્યોની પ્રતિરુપર્ધા અને કન્યાએ રાજકુલોની પરસ્પર ઇર્ષ્યાજિ તથા તેજેદેખને અંગે, તેમ જ ખુદ કન્યાને પસંદ

પડતો ક્ષત્રિય તે જ કાણે પસંદ કરતાં અટકાવવાની તેના પ્રાતપિતાદિ કે પ્રતિસ્પર્ધિ રાજાઓની યુક્તિ અને દુરામહને અંગે, ધીરેધીરે હુમ થવા લાગી અને હરણે તેનું સ્થાન લેવા માંડ્યું. તેથી જ શ્રી કૃષ્ણે હરણ કરવાનો મર્ગ અનુસરવા અર્જુનને પ્રતિબોધ્યો. મહામારતમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનને સુમદ્રા મેળવવાનો ઉપાય કહેતાં હરણ એટલે શું તેનો ખ્યાલ થોડા રીતે નીચેના શ્લોકથી આપે છે:—
સ્વયંવરઃ ક્ષત્રિયાણાં વિવાહઃ પુરુષર્ષભ ।

સ ચ સંશયિતઃ પાર્યં સ્વમાલસ્યાનિમિત્તતઃ ॥

પ્રસહ્ય હરણં ચાપિ ક્ષત્રિયાગાં પ્રશસ્યતે ।

વિવાહહેતુઃ શૂરાણામિતિ ધર્મવેદો વિદુઃ ॥ અદિપવ અધ્યાય ૨૧૯ શ્લોક ૨૧-૨૩

સાવાર્થ—હે પુરુષોમા ઉત્તમ અર્જુન ! ક્ષત્રિયોને માટે સ્વયંવર એ જ વિવાહનો યોગ્ય પ્રાર છે, પરંતુ ઓતું ચિત્ત શૈર્ષ કે પાડિત્યથી અપેક્ષા કરવા કરતાં આપાતતઃ રમણીય પુરુષ નિરખી તેના જીવ મેલી પડતું હોવાથી તેનું ઇષ્ટ પરિણામ આવવા વિશે સંશય રહે છે (તેમ ગર્ભિણ આરાય એ છે કે સ્વમાલ-છર્ષા, તેજદ્વેષ, વૈરવૃત્તિ-થી કન્યાને સ્વયં હસ્ત અનુસાર જોઈએથી યોગ્ય ક્ષત્રિયો હોય તે બચામાંથી વરણ કરતાં અકાળગીરી હોવાથી તેમ જલ્દી અયોગ્ય પુરુષને સ્વયંવરને નિમિત્તે પ્રાતપિતાદિ આગી દેવાની યુક્તિ રચતા હોવાથી સ્વયંવરથી થવાનો હેતુ માર્યો બચ છે. આથી ક્ષત્રિયોને માટે તેા પરાજે ઇષ્ટ રાજકન્યાનું હરણ કરવું, એ જ પ્રથમ સાપાત્ર માર્ગ નજાય છે) ધર્મજ્ઞો હરણને જ શૂરોના વિવાહનો હેતુ ગણે છે. તેટલા માટે તું મારી કદ્યલિની એતનું હરણ કર; કારણ સ્વયંવરમાં એ શું કરશે અગર તેની વૃત્તિને યત્ન અવકાશ વરણીનાં અપારો કે નહીં, તે કાણ બળે !

સુમદ્રાહરણમાં વર્જિત પ્રસંગથી સમજાય છે તેમ બીજામનો આશય સ્વયંવર નિમિત્તે દુર્યોધનને સુમદ્રા પરણવવાનો હતો. અને કૃષ્ણને તે યોગ્ય લાગ્યું ન હતું તેમ સુમદ્રાને પણ તે યોગ્ય વર મળી શકે તેવી પાત્રતા દુર્યોધનમાં નહતી; અર્જુન સંવયા યોગ્ય વર હતો. એ સર્વ કુળ જલ્પતા હોવાથી તેમણે સ્વયંવરને બદલે હરણનો માર્ગ અર્જુન પાસે લેવશાયો હતો.

કડવું ૧ લું.

મંગલાચરણ—સમાપ્તિકામો મગલવાચરેત્ અથસમા- મિત્રી
કામનારાગ્યે મગલાચરણ કવું, એ વિચિત્રકરિ અહીં અનુ-

સર્વાં છે. ૧-૮. આ પદ્ધતિઓ દ્વારા કવિ ચોતાનાં છદ્દ દેવદેવીને અને ગુરૂને નમન કરે છે. શિષ્ટ ગ્રંથો આરમ્ભ કરવા માટે મંગલાચરણના આશીર્વાદમસ્કિયા ઘણું, એ ત્રણ પ્રકારમાંથી, ગમે તે એક પ્રકારે મંગલ ગાવામાં આવે તેને મંગલાચરણ કહ્યું કહેવાય. એ ત્રણ પ્રકાર આ છે: (૧) આશિર્વાદાત્મક, ઓતાઓને દેવની કૃપા થાઓ એવા આશિર્વાદ દેવા તે, શાકુંતલમાં કશ્વિદાસ કરે છે તેમ; (૨) નમસ્કારાત્મક, પ્રભુને નિર્વિઘ્ને કાર્ય આટોપવાની શક્તિ દેવા નમસ્કાર-પ્રાર્થના કરવી તે, કે જેમ પ્રેમાનંદે આ ગ્રંથમાં કહ્યું છે તેમ અને (૩) વસ્તું-નિર્દેશાત્મક, વર્ણવવાની વસ્તુનું સૂચન કરવું તે, કે જેમ નળાખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે કહ્યું છે તેમ. આમાંની કોઈએક રીતિથી મંગલાચરણ આરંભવાનો પ્રાચીન ગ્રંથકારોનો રવૈયો પડી ગયેલો જ છે. પ્રસ્તુત મંગલાચરણમાં નમસ્કિયા દ્વારા કવિ, વિંધનરાજ બલુપતિ, બુદ્ધિપ્રેરક ગુરૂ અને વાણીદાત્રી સરસ્વતી, એ ત્રણેને નમન કરી, વાણીનો ખળખળ પ્રવાહ અભિગુહ્ય ચાલ્યો નય અને ગ્રંથ સડસડાટ ચાલે તે માટે વિંધનો દૂર કરવા અને બુદ્ધિ પ્રેરના વિનવે છે.

૧. શ્રી (સં. સંપત્તિ), ઐશ્વર્યવાન દેવ કે મહત્તી વ્યક્તિ કે મહાત્મા ધર્મગ્રંથના નામની પૂર્વે તેના અંતર્લિપ્ત ઐશ્વર્યનું કે મહત્તાનું કે પવિત્રતાનું સૂચન કરાવવા વપરાતું પદ. બલુપતિ (સં. ગજ = સમૂહ. જગત્ની સંહારક મૂર્તિ, શિવના અનુચરોના સમૂહનો + પતિ, નાયક) શંકરનો મંગલકારી પુત્ર; તે બુદ્ધિનો પ્રેરક અને રિક્તિસિદ્ધિનો દાતા દેવ છે. કોઈ શુભ કામ, તેનું નામરમરણ કર્યા વિના થવું જ નથી; તેમ તેના નામનું સકીર્તન કરનારને વિંધન પણ નડવું નથી. એવી પરંપરાગત લોકમાન્યતા છે. જુઓ ઝોખાહરણ પ્રેમાનંદકૃત કડવાં ૫-૬-૭

મહાદેવે મસ્તક ચોઢિયું, વરદાન દીધું હાથ

માહારે હાથે દુઃખ જ પાર્યો, મુજ પેહેલો પૂનય.

શુભ સમયે સમરણ કરે, તેહેનું સિદ્ધ કારજ થાય.

ગુરુ—શાસ્ત્ર પ્રમાણે, જે પુરુષ, વિદ્યાર્થીને સંસ્કારથી પવિત્ર કરી, વેદનો વિદ્યા શાખવે તે; ચાતુરદક્ષ્યપ્રણીત મિતાશ્રમાં ગુરૂનું આ લક્ષણ આપેતું છે:—
સ ગુરુર્યઃ ક્રિયાઃ કૃત્વા વેદમસ્મૈ પ્રયચ્છતિ । તે પછી ગુરૂનાં લક્ષણ સંખ્યા સામાન્ય માન્યતા નીચે પ્રમાણે પ્રસરેલી છે:—

ત્રિવલયતિ કુબોધં બોધયત્યાગમર્થમ્

સુગતિકુન્તિમાર્ગૌ પુણ્યપાપે વ્યનક્તિ ।

અવગમયતિ કૃત્વાકૃત્યભેદે ગુરોર્યઃ

અવજહનિધિપોતસ્ત્વં વિના વાસિ કશ્ચિત્ ॥

સાવાર્થઃ—જે કુળોધને હજે છે, જે આગમ-વેદના અર્થનો મુખોધ કરે છે, જે સારી અને માઠી ગતિ વા માર્ગ તેમ જ પુણ્યપાપનો વિવેક સમજાવે છે અને જે કરવા તથા નહીં કરવા યોગ્ય કામોનો ભેદ મન ઉપર ઠસાવે છે, એવા હે ગુરુ ! તારા વિના ભવસાગરનું નાવ અન્ય કોઈ પણ નથી. સર્વેય ગુર્જર કવિઓ શરૂપ-જ્ઞમાં અતીવ શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા એ મુખ્યલિંગ છે. ગિરિજનય—(સં. ગિરિ=હિમાલયથી + જાતા ઉત્પન્ન થયેલી પુત્રી) પાર્વતી. અહીં ગિરિજનો પુત્ર એવો અર્થ હોવાનો છે. કવિએ છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય “નો” નો લોપ કર્યો છે, અને ‘હ-’ લેનારી. જળપતિ, વિન્નનાશક અને બુદ્ધિપ્રેરક ગણાતો હોવાથી, વિન્નો દૂર કરવાની વિનતિ કવિ તેને કરે છે. વાણ્ણી—વચનોનો પ્રવાહ. ૩. હંસવાહિની, (હંસ જેનું વાહન છે તે) સરસ્વતી દેવી. હંસ, દ્વંધ અને પાણીનો, અર્થાત્ સા-સનરસાનો વિવેક કરનારે પક્ષી, તેમનું વાહન ગણાય છે. વિદ્યા મનુષ્યને આવી વિવેકશક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, સત્ય અને સૌહાર્યનું ગ્રહણ કરાવે છે અને અસત્ય, દુઃખુર્જાદિને ત્રહાતા અટકાવે છે; તેનું સૂચન થાય છે. હૃમંતિ, (સં. હૃ = હૃદય + મતિ = બુદ્ધિ) નકારી બુદ્ધિ-વિચાર. સરસ્વતિ, વાણિજ્યી દેવી. જ્ઞાતાની પુત્રી. ૪. બૃહપૃથ્વૃ, જિડો, રહસ્ય બાણનારી. કાલિદાસ આદિ કવિઓને સરસ્વતીએ કૃપા કર્યાનાં દૃષ્ટાંત શ્રેયોમાં મોબદ્ધ છે. ૫. સ્માર, (સ. સ્મ=અતિમાં મુકવું) સહાયતા. ૬. જિતારો (સ. જિત + તૃ = તારવું) ઓળખાવો. પાર (સં પાર=જે અંતે છે તે) અંત; કવિતા રૂપી સન્નિતાનો સામો કિનારો, અર્થાત્ “આ કાવ્ય રૂપી નદી અને નિર્વિન્ન ઓળખાવો.” ૭. હંસિતવદની, હાસ્યયુક્ત વદન=મુખવાળી સરસ્વતી, શુક્લ વણ્ણની અને હીમના જેવા શુદ્ધ હાસ્યચાચી, ગણાય છે. સ્મરણ—(સં સ્મૃ = યાદ કરવું.) યાદગિરી. ધ્રુવજં કીર્તનં જ્ઞાનં સ્મરણં વાદસેવનં આદિ નવ પ્રકારની ભક્તિમાંનો ધ્યાનનો એક પ્રકાર. સરખાવો રૂઝિગણી હરણ:—

હંસવાહિની, હસિત વદની, પુણ્યશાળી પ્રખ્યાત,

જે સમરે હરિવદની તને, તેને આવે ન હયી આંચ. (કડકું ૧૬ ૬-૭).

૮. શુદ્ધ-(સરસ્વતી નિર્દોષ હોઇને) દોષ વિનાની. સુભદ્રાહરણ-અર્જુને સુ-
ભદ્રાના કરેલા હરણનું આખ્યાન. ૯. મહાભારત-અસંખ્ય આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો
સાથે ભારતના વંશનો ઇતિહાસ આપનાર, અતિ પ્રસિદ્ધ; વીરસપ્તેરક, આકર મહાનભ્ય
ગ્રંથ. એક રીતે તે રાજ્યનીતિ, સ સારનીતિ, પ્રજાપદેશ, તત્ત્વજ્ઞાનદર્શન આદિનો
જ્ઞાનભંડાર કહી શકાય. પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્રના વંશજો વચ્ચે હસિનાપુરના રા.
ન્યાસન માટે થયેલી સમ્પ્રત્યો અને શુદ્ધનો ઇતિહાસ આ ગ્રંથ મુખ્યત્વે વર્ણવે
છે. તેનાં ૧૮ પર્વ છે. શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ તેના આદ્ય ગ્રંથકાર-શુદ્ધનાર મ-
નાય છે. આદિપર્વ-અઠાર પર્વમાંનું પ્રથમ પર્વ. એમાં પાંડવોના પૂર્વજોનાં તેમ
જ પાંડવોનાં આદિ અરિઓ વર્ણવેલાં છે. અરિષ્ઠ (સં. વર = ચાલતું) પરાક્રમ,
આખ્યાન.

૧૦. શુદ્ધ મને-રાગદ્વેષ આદિ વિકાર કાઢી નાંખી ચોખ્ખા મનથી. ધર્મ-
શાસ્ત્રનો એ વિદિત નિયમ છે કે, શુદ્ધ ચિત્તથી કરેલું કૃત્ય ઇષ્ટ ફળ આપે છે.
દેહ થાય પવિત્ર-મહાપુરુષોનાં અરિઓ સાંસયવાધી સર્વ નિષ્પયનો નાશ થાય
છે અને તેથી દેહ પાવન થાય છે, એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. ૧૧. જનમેજય-જે રાજાને
હૃદેશીને શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસના શિષ્ય વૈશંપાયને મહાભારત કહેલું હતું તે
રાજા. એ અર્જુનના પુત્ર અભિમાન્યુનો પૈત્ર હતો. તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો
વિચાર કર્યો ત્યારે શ્રી વ્યાસ મુનિએ આવીને વાર્તા કે—

“હે રાજા ! સમય બલ્લાયો છે તેથી તારે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો નહીં.
પણ તારાથી તે ક્યાં સિવાય રહેવારો નહિ. તેથી જો તું યજ્ઞહોમ કરે તો તેમાં
તારે યુવાન બ્રાહ્મણોને નોતરવા નહીં. પરંતુ તે પણ તું કરવાનો. અને તેમ કરતાં જો
તું યુવાન બ્રાહ્મણોને નોતરે તો ક્રોધ કરતો નહીં; પણ તેય તારે હાથે થશે; છતાં જો
તારાથી કોઈ યદ્ધિજવાય તો કાંઈ પણ વસ્તુ હાથમાં આવે તેણ્થી મારતો નહીં; પણ
ભાવિ પ્રબળ હોવાથી તેમ થશે. સમય જતે વ્યાસ મુનિના કહેવા પ્રમાણે જ થયું. અ-
શ્વમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિસમયે રાજા જનમેજયની પત્ની વપુષ્ઠાએ મૃત અશ્વનું
લિંગ હાથમાં ધારણ કર્યું. પરંતુ કામવાસનાથી અને જનમેજયનો યજ્ઞકાંડ કરવાની લાલ-
સાથી ઇન્દ્રે તે અશ્વલિંગમાં પણ પ્રવેશ કર્યો, અને તે હાથનું આમ પોતાની પત્નીની
નિર્ભક્તિના થતાં જનમેજય યજ્ઞીય બ્રાહ્મણો ઉપર ચીંટાયો; તેમને એમ લાગ્યું કે,

તેમણે અશ્વને ઝરોઝર નહીં હણેલો હોવાથી આમ તેનામાં જીવ આવ્યો. આમ સમજી તેણે એ બ્રાહ્મણો ઉપર ત્રાસક છટકું માર્યું અને તેણે ચક્ર રૂપ બની જઈને યજ્ઞમાં નિમગ્નતા અદારે બ્રાહ્મણોને મારી નાંખ્યા. પછી તેને ખમર પડી કે ઇન્દ્રની કુષ્ટ બુદ્ધિનું એ પરિણામ હતું. પરંતુ તેને અદાર બ્રહ્મહત્યા લાગી તે લાગી જ. એ અદાર બ્રહ્મહત્યાઓ ટાળવાને વ્યાસે તેને મહાભારતનાં અદાર પર્વો સંભળાવ્યાં. પરંતુ એક કુશંકાથી એક બ્રહ્મહત્યા તેની ટળી નહીં. આવી આખ્યાયિકા છે. (જુઓ હરિવંશ ભવિષ્ય પર્વ અધ્યાય ૩.)

૧૨. વર્ષા—(સં. વૃ = પસદ કરવું) વરણ કર્યું. યજ્ઞ કાલવા માટે પસદ કરી તેમને પૂજન-અર્ચનથી યજ્ઞાર્થમાં યોજ્યા. દ્વિજરાય-ઉત્તમ. પાત્ર બ્રહ્મગો; અહીં 'રાય' પદ ઉત્તમતાનું વાચક છે. 'દ્વિજોમા રાય.' ૧૨. વળગી કાચ-કાચાને બાઝી, અથાત્ કોઠ રૂંધે કાચા ઉપર દેખાઈ. બ્રહ્મહત્યાના પાપથી કુષ્ટ આદિ રોગ થાય એવું સ્મૃતિવચન છે. મનુસ્મૃતિનો ૧૧ મો અધ્યાય લેવો. વળી જુઓ:-**બ્રહ્મહા કાયરોગિત્વં । ચરક સૂત્ર ૪૩, જનમેજયને અદાર જતના કોઠે વળગ્યાનું અને મહાભારતનાં અદાર પર્વ સંભળવાથી તે રોગની નિવૃત્તિ થયાનું કહેવાય છે. ૧૩. અધર્મ—(સં. અ = નહિ + ધર્મ) ધર્મથી વિરુદ્ધ કર્મ. ૧૪. શિર ભેડી—મને લાગી. કર્મ-કર્મથી, કર્મ વડે; અહીં 'થી'નો હોપ ક્રિયાંકર્યો છે. એ=એને. છટીશ (સં. છટ્ = કાપવું) કાપીશ. આ અર્થ અભિવિત છે. છટીશ...કર્મ—એ પાપકર્મનું ફક્ત હુ રીતે ભોગવી, નેમાંથી મુક્ત થઈશ. કર્મ કર્મ પ્રાપ્તિને ભોગવવાં પડે છે, એવો શાસ્ત્રનો સનાતન નિયમ છે. બ્રહ્મહત્યાનું પાપ અદાર મનાતું હોવાથી અનેક જન્મે સુકૃત કરવાથી તેમાંથી ઉત્તરોત્તર જન્મે કર્મે કર્મે પ્રાણી છટો થાય છે. ૧૫. અયાની-શી રીતે ટળે તે વિષે. પેદ-રીતિ, બુદ્ધિ. ૧૭. પરિક્ષિત—અભિમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરનો પુત્ર અને જનમેજયના પિતા. ખાગ ખખાળી—(પ્રક્ષાલી) ઋષિ કે પવિત્ર બ્રાહ્મણ ઘેર આવતાં તેનો સત્કાર કરવાને તેના પત્ર ધોઈ, આસને બેસાડી, અર્ધપાદથી પૂજ કરવાનો નિયમ શ્રુતસ્થને મોટે શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. પવિત્રાસન—('પવિત્ર'નું આસન) દમનું આસન. દર્શમાં પાવન કરવાનો સુલ્લ મનાવાથી તેને 'પવિત્ર' ઉપનામ અપાયું છે. ૧૮. અર્ધ—(સં. અર્ધ = પૂજ કરવી) દેવ કે પૂજ્ય પુરોહિતા પૂજનની સામગ્રી સામાન્ય રીતે અર્ધમાં પાણી, અક્ષત, ગંધ અને પુષ્પ હોય છે. સર્વ એક પાત્રમાં**

એકઠું કરી બ્રહ્મણ્ય હાથમાં રેડાય છે. પાછા-પદ્ = પગનો અંગુઠો યેવાનું નક.

વૈશંપાયન—વર્તમાન વૈવસ્વત્ મન્વતરનો ૨૮ મો પર્વય ચાલુ છે; તેના દ્વાપરયુગમાં, કૃષ્ણ દ્વૈપાયન નામના ૨૮ મા વ્યાસ થયા હતા. તેનો બીજો શિષ્ય વૈશંપાયન હતો. તે તૈત્તિરિ ઋષિના કુલનાં કલ્પત્ર થયો હતો. ઇતિહાસકથા કહેવામાં તે ત્રિશેષ વિખ્યાત ગણાયેલો હતો.

પરિક્ષિત—(પરિ-ચારે કોર, ઇક્ષિ ભેટું.) અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુનો પુત્ર; જનમેજયનો પિતા; તે ઉત્તરાના ગર્ભમાં હતો ત્યારે પાંડવોના કુલનું નિકંદન કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા અશ્વત્થામાએ દુર્યોધન સમક્ષ તેના મનોભિલાષને સંતોષવા લીધી હતી. એ પ્રતિજ્ઞા પાળવાને અશ્વત્થામાએ બ્રહ્માસ્ત્ર મૂક્યું ત્યારે કુંતા માતાની પ્રાર્થનાથી પાંડવ કુલની પ્રતિષ્ઠાના નિવાવ અને તે બાલકના રક્તજ્વ અર્થે શ્રીકૃષ્ણે તેમાંથી તેને ગર્ભસ્થમાં જ કુમાર્યો હતો. તે ગર્ભમાંથી બહાર આવ્યા પછી પરિ-ચારે કોર સહુના મુખ તરફ તાકી તાકીને ઇક્ષિજી-નજર કરતો હતો, તેથી પરિક્ષિત કહેવાયો.

૧૯. મુનિ—સાધુ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં મુનિનું આલક્ષણ આપેલું છે:—

દુ લેખ્વનુદ્વિમ્મનાઃ સુલેષુ વિગતઃપૃહઃ ।

વીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ અ ૨ શ્લો. ૪૬.

દુઃખમાં જેનું મન ચિતાતુર થતુ નથી, સુખમાં જે સ્વૃહા રાખતો નથી, જેના રાગ, ભય અને ક્રોધ જતા રહેલા છે, એવા નિશ્ચય, બુદ્ધિવાળો પુરૂષ મુનિ કહેવાય છે.

માહું ખરાબ કામ. (અહીં વિરોધભ્રમે નામ તગીકે ઉપયોગ થયો છે).
બ્રહ્મર્પિદાય—બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્માઓ સં બ્રહ્મ-બ્રાહ્મણ બ્રહ્મ જાનાતિ બ્રાહ્મણઃ બ્રહ્મ નિરામર પરમાત્માને ભક્તે તે બ્રાહ્મણ. ઋષિ ઋ-વતિ-પ્રાપ્નોતિ સર્વાન્ મન્ત્રાન્ જ્ઞાનેન પર્યતિ સંસારપારં વા સર્વં મન્ત્રો-નાં રહસ્યને પ્રાપ્ત કરે વા જ્ઞાનરાજિથી સંસારનો પાર બુદ્ધિ તે રાય-એ શ્રેષ્ઠતા વાચક સમ્પદ છે. ઋષિઓ સાત પ્રકારના છે: ૧ બ્રહ્મર્ષિ, ૨ દેવર્ષિ, ૩ મહર્ષિ, ૪ પરમર્ષિ, ૫ કાણ્ડર્ષિ, ૬ શૃતર્ષિ, અને, રાજર્ષિ. ૨૦. નાસે (સં. નશ્ન-મર્ણ પામવું. નાશ થવો.) બુ સાર્થ ભય. ઉપાય કરે-સાધન યોગે. ૨૧. તેષુલી, (વિરોધજી). કવિવામા સ્ત્રીલિંગ વાચક 'તે' ને બદલે વપરાય છે. ૧૧૨-વેળા.

૨૨. મહાભારત, (જુઓ ૯ મી પાત્રની ટીકા). ઉત્તરશેઠ- (સં. ઉત્ + શૃ = તરી પાર કરાવવું.) સ સારને સંપૂર્ણ રૂપ માનેલો હોવાથી તેના એક માયાવાળા કાઠેથી સામા માયાથી રહિત બીજા કાઠે, મૃત્યુ લોકમાંથી બ્રહ્મ લોકમાં જવું તે જવ- પાર કરાવવું કહેવાય છે. અપારસસારસમુદ્રમધ્યે નિમજ્જતો મે (મહિરતનમાળા)
૨૩ પર્વ, (સં પર્વ = યથા સરગી પેરાઈને પર્વ કહે છે). મહાભારતનો એક ભાગ, એના મુખ્ય ૧૮ પર્વ છે. ૧ આદિ; ૨ સભા; ૩ આરણ્ય, (વન) ૪ વિરાટ, ૫ કલ્પોત્ત, ૬ ભીષ્મ, ૭ દ્રોણ, ૮ ધર્મ, ૯ શલ્ય, ૧૦ ગદા, ૧૧ સૌ- મિત્ર, ૧૨ શ્રા, ૧૩ શાન્તિ, ૧૪ આશ્વમેધિક, ૧૫ આશ્વમેધસિક, ૧૬ મૌસલ, ૧૭ મહાપ્રસ્થાનિક અને ૧૮ સ્વર્ગારોહણ. ૨૪. મહીપતિ. (સં. મહ = માન આપવું.) મહી = પૃથ્વીના પતિ એટલે પાલન કરનાર; પતિ-સં. પા=પાલન કરવું. રક્ષણ કરવું ઉદ્ધાર-૧, ઉદ્ધ-૨ ઉંચે લાવવું) મુક્તિ; સંસારસમુદ્રના પાપરૂપી બંધનમાંથી છૂટકા થવો ત. રેખકી-થી, પંચમી વિભક્તિના 'થી' વાં મૂળ; (સં. ક્યા થવું.) થક, થક એ પંચમીના બંનના પ્રત્યયો છે. (જુઓ શા. બ. કે. કૃત કાંઈમરીની ટીકા પાનું ૧૭૫).

૨૫. આ કવીથી કવિ, મહાભારતના પહેલા પર્વથી આરંભી કયા શરૂ કરે છે પ્રવૃત્તિ કયા આદિપર્વના પેઠાપર્વમાં એટલે અર્જુનવનવાસ પર્વમાં આપેલી છે. એટલે કવિ પોતાના સંપ્રદાય પ્રમાણે ત્યાં સુધીની ખાંડોને લગતી સર્વ હકી- કત હુકમો આપી બચે છે. વશાવલિ-વંશની આગલિ. વંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રપૌત્રાદિકના નામોની ક્રમવાર સૂચિ અહીં છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય “ને” નો લોપ થયો છે. વશાવલિના વિસ્તાર. એમ બેઠકે. વિસ્તાર-ફેલાવ. ૨૬. સોમ- વંશી-સોમ-અંદ્રના વંશથી જન્મેલા ખાંડવાદિ સૂર્યવંશી-સૂર્યના વંશથી ઉત- રેલા. રાજઆ, રાજસાદિ. ૨૭. પૂર્વજ- (સં પૂર્વ = પહેલા જન્મમેલો) ધર- રેશા ખાંડવ-શાન્તનુ રાજના પુત્ર વિચિત્ર વંશનો, તેની વિચવા બાર્યા અંબાલિ- કાને વિષે. નિયંત્ર દ્વારા વેદવ્યાસથી ઉત્પન્ન થયો, ક્ષેત્ર પુત્ર, ખાંડુ રાજ. તે પિત્ત રોગી જે ઈન્દ્ર ખાંડુ કહેવાયો. તેને પાંચ પુત્ર હતા. તેમની ઉત્પત્તિ કુતિ અને આ- દ્રીયા થઈ હતી “સાસનાનમથી જીવજશે” એવો શ્રાપ ખાંડુ રાજને મૂંઝવણ કરતા મળ્યો હતો; તેથી તેની પત્ની કુતિએ દુર્ગાના મુનિની કૃપાથી બાલ્યાવસ્થા ાં મેળવેલા વરદા- નને અંગે પતિની સંભાવથી શ્રમ, વાયુ અને ઈંદ્રની ભાવનાથી અધિષ્ઠિત, ભીમ અને

અર્જુનને અને આદીએ જે અશ્વનીકુમારોની ભાવનાથી સ્પન્દેર અને નકુલને વનનિવાસમાં ઉત્પન્ન કર્યા એ પાંડુના ક્ષેત્રજ પુત્ર હતા આ ઉપરાંત બન્યા અવસ્થામાં કુન્તિએ સૂરના કર્ણ (કાન) દ્વારા સમાગમથી 'કર્ણ' નામનો કાતીન પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો કૌરવ-કુરુ વંશમાં કલ્પ થયેલા ને. વસ્ત્રિક રીતે પાંડવો પણ કૌરવો કહેવાય, પરંતુ લક્ષણથી જાણ્યો પુત્રો-દુર્યોધનાદિના સંબંધમાં એ પદ વિશેષે વપરાય છે. સાધન દિલ્હીની ઉત્તરનો પ્રદેશ કુરુ દેશ ગણાયો હતો. એથી કુરુ દેશમાં રાજ્ય કરનારા ને કૌરવો ગણાયા. લાનિક અર્થમાં દુર્યોધન આદિ કાર્કશ્ય કૌરવો ગણાય છે. રાજાનું રાજના પુત્ર વિચિત્રવીર્યનો, તેની વિધવા ભાર્યા અભિજાને વિષે નિયોગ દ્વારા વેંચ્યાસથી ઉત્તર થયેલા ક્ષેત્રજ પુત્ર ઘટરાષ્ટ્ર તે જન્મથી જ અંધ હતો; તેથી તે રાજપાટ માટે અયોગ્ય ગણાયો. તેની સાધ્વી પત્ની, આંધાર (કંદહાર) દેશના રાજ સુમલના પુત્રી ગાંધારીએ, દુર્વાસાની કૃપાથી સો પુત્રને સાથે લાગે જન્મ આપવાનું વચ્ચન મેં સ્વીકૃતું. તે પ્રમાણે તેણે સગર્ભાવસ્થા પૂર્ણ થતાં એક મોઠા ઇલાને જન્મ આપ્યો. તેમથી દુર્યોધનાદિ સો પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. (અનિપુરાણમાં તેમ જ મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૧૧૫-૭ માં આ કથા સવિસ્તર છે) પરિવાર, (સં પરિ = ચારે કાર, વૃંદાં-કરું) વચ્ચે. ૨૮ રાજ તને, પાઠતરમાં નેઘેલી ઠાક જળી મોઝાર—(હૃમ-ચંદ્ર દેશી મજસાર-સં. મધ્યમ્ + અગાર = ૧૨.) રિતામાં માતની વિક્રિતિ "માં" ના અર્થમાં વપરાયો સ્વયં યોગી અવ્યય. ૨૬. લાક્ષ્મગૃહ—લક્ષ, લાખ આદિ વહેલા સળંગી ઉડ એવા પાંચોવી બાંધેલું ગૃહ; ગુરુ દ્રોણ-ચાર્યને, હચિછા ગુરુસિષ્યા આપને અર્જુન અદિ પાંચ બાવવાગ નેના મિત્ર-દ્રોણી સહાધ્યાથી પાંચાલ રાજ કુરુદને હરબ્યા-એ કાર્યમાં દુષ્ટારાદિ કૌરવો નિષ્ફળ ગયા હતા. તેઓ પાંડવોના આ જિતની છર્ચાતાન થયા, તેની તેમનો ખોડો સદાને માટે કાઢતા તેમણે વાળાના લાખનું એ; મદિર બંધાવરાયું અને ઉત્સવ નિમિત્ત પાંડવોને ત્યાં મોઝદી રત્રિમે પુરાયન દ્વારા તે મદિરને પાંડવો સમેત આળી નાંખવાનો સકેત રચ્યે. રાણા વિદુરજ આ સકેત જણતા હોવાથી તેમણે પાંડવોના ઉગારા મટે સજળી તદ્દયાર અગ કરી જ સૂતધાર દ્વારા રચાવી, અને ચુધિષ્ઠિરને તેના ભેદની વાંક કર્યા. તેમ ચખરાત લીધે પણ એ ગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં વેત જ ગત ઉપરથા થયેલા અને દુર્યોધનનો એ છત્ર જણી ગયો. પછી સમય સાધી, લીધે જ હુદ પુરાયન સાહત એ લાક્ષાગૃહ આળી

દીધું અને વિદુરજીની મૂચના અનુસાર આગળથી કગલી રાખેલા ગુપ્ત જમિમાર્ગે તે માતા અને જાડાઓને ખમે અને કોડે ભેંસાડીને ગંવાળે નીકળી આવ્યે. વિદુરની તદ્દખીર અનુસાર હોડીમાં બેસી, તેઓ ઠરે પેઢી પાર કોતરી પડયા (આ કથા માટે મહાભારત આદિપર્વ પેઠા પર્વના ૧૪૧-૧૫૧ અધ્યાય જોરા) આ શૃંગની રચના મહાભારતમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલી છે:

નિપુર્ણ શિલ્પશાસ્ત્રી પુરોચનને પૈસેટકે સતેષી તથા સકેત ગુપ્ત રાખવાને વિચાર્યું વચનો કહી, દુર્યોધને વારણાવત જવાની આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે:—

તત્ર ગત્વા ચતુશ્ચાલં ગૃહં પરમસંવૃત્તમ્ ।
 નગરોપાન્તમાશ્રિત્ય કારયેયા મહાધામ્ ॥
 ક્ષણસર્જરસાદીનિ યાનિ દ્રવ્યાણિ કાનેષિત્ ।
 આગ્નેયાયુત સન્નીહ તાનિ તત્ર પ્રદાપય ॥
 સર્પિસ્તૈલવસાભિશ્ચ લાક્ષયા ચાલનલ્પશા ।
 મૃત્તિકાં મિશ્રાયત્વા ત્વ લેપ કુલ્યેષુ દાપય ॥

x x x x

યથા ચ તત્ર પશ્યેન્પરીક્ષન્તોઽપે પાણ્ડવાઃ ।
 આગ્નેયમતિ તત્કાર્યમપિ ચાન્યેઽપિ માનવાઃ ॥
 આસનાનિ ચ દિવ્યાનિ યાનાનિ શયનાનિ ચ ।
 નિધાતવ્યાનિ પાણ્ડૂનાં યથા તુષ્યેન્ન મે પિતા ॥
 યથા ચ તત્ર જાનન્તિ નગરે વારણાવતે ।
 તથા સર્વ વિધાતવ્યે યાત્રકાલસ્ય પયેય ॥
 જાત્વા ચ તા સુવેશ્વસ્તઃક્રમ્યાનાનકુનોભયાન્ ।
 આગ્નસ્વથા તતો દેયો દ્વારતસ્તસ્ય વૈશ્મનઃ ॥

(આદિપર્વ—અધ્યાય ૧૪૪ શ્લોક ૭-૧૮)

સાવાર્થ:—જું વેગવાળાં ખચ્ચરો બેઠેલા રથમાં બેસી આવે જ વારણાવત ન. ત્યાં જઈ નગરની પડોશમાં એક ચોખ્ખું અને ઘગ્ગુ જ બીયાર મોટું મંદિર બંધાવ. વળી શણ, રાગ વગેરે વહેલા સડગે એવા સધળા પદાર્થો તેમા વાપરજે; અને ધી, તેલ, ચરબી અને ખૂબ લાખ તથા લાકડાં અને તેનો બહેર વગેરે માટી સાથે

મેળવી, ભીંતો ઉપર તેનો લેપ કરાવે. વળી ધરના પેટામાં લી, તેલ, ચરબી, શાકડાં એવી રીતે ભરી રાખે કે જ્યાં પાંડવો કે અન્ય માણસો એમ કળી શકે નહીં, કે એ ધર સળગે એવા પદાર્થોનું બનાવેલું છે. તેમાં દિવ્ય આસનો રાખ્યાઓ, વાહનો ઈત્યાદિની ગોઠવણ કરે; જ્યાં અમારા પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રસન્ન થાય... પછી પાંડવો નિશ્ચિત થઈને નિદ્રાવશ થાય ત્યારે તે આગલે બારણેથી એ મંદિરને સળગાવી મૂકે.

સરખાવો ગ્રેમાનન્દકૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર-આદિ પર્વ (કડવું ૬, આરંભ).

પાંચ પાંડવ માટે પુરોચને બ્રહ્મ રચાવ્યાં વિશાળ રે.	૩૬
સુંદર રમ્ય રથલ અતિ સારજી, કનકપાત્રી હીરા અપારજી.	
સાંકડી સંસાર દેખી મોહ પામે સહુ રે જી.	૧
મોહ પામે દેખતાં થયાં કામ જોહવાં સાર,	
હયશાળા ભલી શોભીએ, ગજશાળા વિચિત્ર અપાર.	૨
કનક કુંભી રચી રત્ને તેની શોભાનો નહીં પાર,	
ઝળહળાટ ગ્રહે થઈ રહ્યો, સુરજ કાંતવત્ જાતકાર.	૩
લાખ, શણ ભેળી ભીંત કીધી, ઉપર ચુનો બણ	
તે વાત જણાવી સૂતધારે, વિદૂરને નિરવાણ.	૪

ખાખ્યા-સળગાવ્યા. દતકથા એમ છે કે પુરોચને લાક્ષાગૃહને અગ્નિ સળગાવ્યો અને પાંડવોને ઉપાડીને ભીમ, વિદૂરે તૈયાર કરાવેલી સુરંગ દ્વારા ગંગા-તટના પ્રદેશમાં નીકળી ગયા. પરંતુ મૂળમાં ફેર છે. પાંડવોએ જ વિદૂરની સલાહ અને સંકેત પ્રમાણે સુરંગ ખોદાવી હતી અને ભીમે જ અગ્નિ પ્રકટાવી, પુરોચન સાથે લાક્ષાગૃહને બાળી, સુરંગવાટે ગંગાતટે પ્રયાણ કર્યું હતું. (જુઓ આદિ પર્વ અ-ધ્યાય ૧૪૬ શ્લોક ૩૦; અધ્યાય ૧૪૭; ભીમે સળગાવ્યું અધ્યાય ૧૪૮, શ્લોક ૮-૧૦) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં (કડવું ૧૦ કડી ૨૪-૨૭) ગ્રેમાનન્દે પુરોચને અગ્નિ પ્રકટાવ્યાનું વર્ણન છે. પણ તે દતકથા અનુસાર છે, મહાભારતને અનુસરવું નથી.

૩૦ તાંહાં રથકી-તેમાંથી. ખાખ્યા-(સં પા = રક્ષણ કરવું; કારક પાલ) ઉગાર્યા. કહેવાય છે કે “ જોને રામ રાખે તેને કોણ ચાખે. ” રાખ્યા-રક્ષણ કર્યું ભગવંત-છ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યવાળા, પ્રજા, ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यवासः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वर्णा मग ईतीरणा ॥ (વિષ્ણુપુરાણ) સંપૂર્ણ

ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈશવ્યવાળો. ૩૧. શણ્ણ-સુરંગ, ભૂ-
મિના ગર્ભમાંથી જન્મીને છપો માર્ગ; તે દ્વારા પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી ગંગાતટ
ઉપર મોટા વનમાં જઈ પહોંચ્યા હતા. ધર્મરાજન—યુધિષ્ઠિર—(સ. યુધિ યુધર્મા
સ્થિર = અડગ છે તે) પાંચ પાંડવોમાં ન્યેષ્ઠ; ધર્મરાજની ભાવનાથી, કુતિને વિષે
ઉત્પન્ન થયેલો પાંડવો ક્ષેત્રજ પુત્ર. ૩૩. હિડિમ્-હિડિમ્, લાક્ષાગૃહમાંથી ગંગા
તટ ઉતરી જે મહાવનમાં પાંડવો આવ્યા હતા તે એ હિડિમ્ દૈત્યનું વન હતું.
તેમના સંસૃજ્ય અર્થે હિડિમ્ પોતાની જન હિડિમ્બાને લીમ પાસે મોકલી
પણ લીમને પોતાનો અગિકાર કરવા અને તે દ્વારા હિડિમ્બી ઉગરવા સમજવા
લાગી, તેટલામાં તેા હિડિમ્ ત્યાં આવ્યો અને લીમ સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ ભર્યું; અને
હિડિમ્ મરાયો. (મહાભારત આદિ પર્વ, અધ્યાય ૧૧૫) હિડિમ્બા તે પછી
લીમને પરણી અને તેનાથી છટોલ્ક્ય નામનો પુત્ર તેને થયો. ભક-વૈત્રકીય વનનો,
એકચક્રા નગરીને ઉભડનારો, જટાસુરનો પુત્ર. એકચક્રા નગરીના લોક તેના સંહારમાંથી
ઉગરવા દરરોજ વીસ વીસ ખાંડે અનાજ, એક એક પાડો અને એક એક મનુષ્ય તેને
આપતા હતા. લીમે તેને બ્રાહ્મણનો વંશ રાખવા માર્યો. (મહા. આદિ. અધ્યાય
૧૬૩-૪)

૩૬. દ્યૌત્ય-દેવલ રૂપિનો નાનો ભાઈ. પાંડવોના પુરોહિત તરીકે લાક્ષાગૃહમાંથી
નીસર્યા પછી વનમાં તે સચર્યા હતા. તે દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં પાંડવોની સાથે
હતા. રાજના-(ખરી રીતે) રાજની પુત્રી દ્રૌપદીના સ્વયંવર=(સ. સ્વયં=
પોતે જુ = વરવું.) ક્ષત્રિય રાજકુવરીઓની પોતાની ભત્રે વરને પસંદ કરવાની
વિવાહપદ્ધતિ. એ માટે દેશદેશના રાજાઓ કાકમાક સાથે એકત્ર થાય અને બર
સભામાં પરાક્રમ કે રૂપ લેઈ, તેની ખ્યાતિ અનુસાર કન્યા ઈષ્ટ વરને વરે. ભાળ-
(સં. મલ્ = ભાલવું) ખબર, સમાચાર. ૩૭. મત્સ્ય—(શબ્દાર્થ-માછડું)
લક્ષ્ય. મહાભારતમાં “લક્ષ્ય” શબ્દ છે “...કારિતં લક્ષ્યમુત્તમમ્ । યન્ન વંદા-
યસં ત્વાપિ કારયમાશ કૃત્રિમમ્ ॥ (આદિપર્વ અધ્યાય ૧૮૪ સ્વયંવર પર્વ).
આકારમાં કૃત્રિમ ચત્ર દ્વારા એક કાંચન લક્ષ્ય ગોઠવ્યું હતું. તે લક્ષ્યને તેના એક
હિંદ્રમાંથી થાણ પડે જે કોઈ બેઠ્યો તેને દ્રૌપદી વરશે, એવી દ્રુપદ રાજની પ્રતિજ્ઞા
હતી. અર્જુને તે લક્ષ્ય લેયો અને દ્રૌપદીને વર્યો. અર્જુન-અર્જુન; કવિતામાં
ત્રીજી વિભક્તિને અર્થે પ્રથમા વાપરવાની કવિઓને છૂટ છે. ૩૮. કુંતામાતવચન-
માતા કુંતાના વચનથી. કવિએ પંચમીના પ્રત્યયનો લોપ કર્યો છે. મહાભારતમાં

(આદિપર્વના-સ્વયંવર પર્વના અધ્યાય ૧૯૧) એવી કથા છે, કે સ્વયંવરમાં દ્રૌપદીને વરી. સ્વર્ગા ય્રનાના દેવી ગણઓને હરાવી, અર્જુન અને બીમસેન કુંતા માતા પાસે કુંતાને ઘેર તેઓ કાઢી હતા ત્યાં આભા અને માને કહ્યું કે “અમે જીજ્ઞાસુ છીએ ” (મોક્ષેત્યથા વેદ્યતા નરાઙ્મયો.) ત્યારે કુંતાએ તેમની તરફ નજર ન કરતાં કહ્યું: (પ્રોવાચ મુક્તેતિ સમેત્ય સર્વે) “ સર્વેય મળીને તેનો ઉપસોગ થયો. ” માતાનું આ વચન પાત્રવાને પાચે ભાઈઓ દ્રૌપદીને પરણ્યા.

સરખાનો દ્રૌપદી સ્વયંવર કહતું ૪૮ સું કડી ૧૭-૨૦ :—

આગળથી જઈ ઈંડપુત્રે માતાને નામ્યુ શીશ,
માતા આજ જીજ્ઞાસુ, વાર તે કૃપા શ્રી ભગદીશ. ૧૭
ત્યારે કુંતા કહે રે કુઅર માહરા, મારે સરવે સરખા તન,
વેહેથી ડેજે સમ ભાગે, માની મુજ વચન. ૧૮
તવ ધ્યુમ શીશ્રે જોક્ષીયા, માન ન પ્રીછો કાંઈ મર્મ;
રાજકન્યા પાચે અર્જુન, કેમ વહેથી કરીએ અધર્મ. ૧૯
કુંતા કહે માહરે દેહ તજૂં, જો વચન મિટ્યા હોય,
પાચે બાધવ વરો એહને, ટગર ટગર પાચેય ને જોય. ૨૦

૩૬. પહેરામણી-મન્યાણનમાં જમાઈ અને તેનાં સગાંને અપાતી ભેટા.
પરિવાર—(સં પાર = આસપાસ. વૃ = ફરી વળતું.) ભાકરાં, સેવકો વગેરે. ૪૦.
મકદ-(સં પ્ર = પ્રકૃષ્ટ-વિશેષ + કદ = ગતિ કરવી) પોતાના ખુશ્મા મૂળ રૂપમાં.
લાક્ષાગૃહમા પાડવો બળી ગયા કે, આંગળ પ્રાણિયાં દુષ્ટાધનને નયિત રાખવા-
ને, પાંડવો બ્રહ્મવતી ત્રેપે ફરતા હતા. તેઓ એ જ રૂપમ દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં આભ્યા
હતા; અને વિજયો અર્જુને બ્રહ્મવતીની જ ક્ષત્રિયો શીલયા હતા હવે લક્ષ
કરી તેઓ પાંડવ રૂપે જ છુટારાબૂટ રાત પાસે આગ્યા અને રાજ્યભાગ માગ્યો.

૪૨. ઇન્દ્રમસ્થ-રા રાકપ્રસ્થ. દ્રૌપદીનો સ્વયંવર થયા પછી ઇન્દ્રસાહે સુત્રિ-
ભિરને રાજ્યભાગ કહી આપ્યો ખાં વપ્રસ્થ નામના વનને અર્જુને બાળ્યું અને તે
સ્થળે મય દાનવતી સહાયના કૃત્ય દ્રૌપદીના વ્યાસે આપેલા સુહૃત પ્રમાણે શક.
પ્રસ્થ નગર વસવ્યુ. હસ્તિનાપુરમાં કટલે અતર આ નગર હવું તે મહાભારતમાં
જાહેરું નથી, પણ તે કુર દેશનો રાજ્યગ્રામી હતી, એમ જણાય છે. (આદિપર્વ

અધ્યાય ૨૦૭ મો) આ નગરના પ્રેમાનંદનું સુંદર વર્ણન માટે દ્રોણે સ્વયં
વર અવલોકોઃ—(૬૬૩ું ૭૧, ૧૦-૧૬).

ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગર અતિ સુંદર સમુદ્રવત ગંધાર

સુરજ દોઢ સમ પ્રભા ઝગકે, એ સ્થાન સદા રણધીર

અતિ શૌભાઈત નગર છે, વાટિકાનો નહીં પાર

સદા કાશ કુલી કુલી છે, વનસ્પતિ ભાર અઢાર.

૪૩. વન આક્રમ્ય-અહીં અર્જુનના ફરી વનવાસના સૂચન દ્વારા મૃગ
સુભદ્રાહરણના વસ્તુના બીજનો નિરૂપ કરવામાં આવ્યો છે. અશરણશરણ—
(સં. અ = નહીં + હારણ = આશરો) જેને કાઈનું શરણ-રક્ષણ નહીં તે અશરણ;
તેના શરણ એટલે રક્ષક અર્થાત્ રક્ષણવિહોણાના રક્ષક પ્રભુ, પરમેશ્વર, અહીં શ્રીકૃષ્ણ.
૪૪. વનિતા, (સં. જન્ = પ્રેમ ધરાવો.) પ્રેમ ધરાવનારી અર્થાત્ સ્ત્રી
ત્રણ-મહાભારતના આદિપર્વ અર્જુન વનવાસ પર્વમાં માત્ર બે જ સ્ત્રી ઉદ્ભવો
અને ચિત્રાંગદા અર્જુન સાથે વર્ષાનું કહેલું છે; પણ કવિએ સુભદ્રાને ત્રીજી ગણી
હશે. જુઓ “ચિત્રાંગદા અને સુભદ્રા બેઠું વરી ચિત્રતા વનજ ” ૧૭૧૩, પાનું ૧૨૨
મું ૪૭. રામ-બલરામ, સહાય-(સં. સાહાય) મદદ કરનારા. ૪૮. મન-
મનમાં; સમ્મતીના પ્રત્યયનો, લાક્ષણે અર્થે લોપ વિરમય-(સં. વિ = વિશેષ +
સ્મય = હસવું) આશ્ચર્ય. ૪૯. મહિમાય-(સં. મહત્ = મોટું) પ્રતાપ. કવિ-
તામાં અનંતના આકારનું સખ્તો લખાવી “ય” ઉમેરવાની રીતિ છે.

૫૨. વિપ્ર-(સં. વપ્ = વાવડું, ઓરડું) ગ્રાહણ. વિપ્રનું મૃગ લયણ
એ છે, કે તે વેદગ્રાહી વિધવાના હોવા બોધ્યે. (વેદપાઠી ભવેદ્વિપ અથવા
વિધવા યાતિ વિપ્રત્વમ્)

૬૬૩ું ૨ ૮૭.

૫૩. શ્રવણ-(સં. શ્રુ = સાંભળવું) કાને. અહિં “શ્રવણે”નો સમ્મતીનો
પ્રત્યય લોપ કરવામાં આવ્યો છે. ૫૬. પાવન, (સં. પૂ = પવિત્ર થવું.) પવિત્ર.
૫૮. આ પક્ષિ દ્વારા હસ્તિનાપુરની ગાદીના હક્કદાર ધર્મિષ્ઠ પાંડવો પ્રતિ
લોકનો પ્રેમ સૂચવાયો છે. સુકતા = મોતી. (સં. મુજ્ઞ, મુક્ત) કુસુમ = ફુલો.
વધાળ્યા (સં. વર્ષ) સંભાર કર્યો. ભક્તિના કે પ્રસન્નતાના ઉદ્વાસમાં કુલ,

ચોખા કે મોતી ઉછાળી, પૂજ્ય કે પ્રિયનો સત્કાર કરવો તેને 'વંધાવલું' કહે છે.
૫૯. ધર્મરાજન-યુધિષ્ઠિરને.

૬૨. નારદજી-સ્વાર્ણભુવ મન્વંતરમાં થયેલા અક્ષાના દશ માનસ પુત્રોમાંના એક. એ દેવર્ષિ હતા. તેઓ વર્તમાન વૈવસ્વત મન્વંતરમાં શાપને અંગે ઋષિપુત્ર તરીકે જન્મ્યા હતા. તે નિત્ય બ્રહ્મચારી હતા. ભારત શાંતિપર્વ અધ્યાય ૩૦ માં તેની ઉત્પત્તિની કથા વર્ણવી છે. ક્ષિપ્રપુરાણાદિમાં તેની ઉત્પત્તિ જૂદી રીતે વર્ણવી છે. તે સંગીત શાસ્ત્રી હતા; તેઓ મનુષ્યોને ધર્મનો ઉદ્દ્યોધ કરતા, એથી તેમનું નામ સાર્થ હતું. (નરસ્ય ધર્મે નારં = માનવ ધર્મ + નાર = હાતા આપનાર) તે-મની ગતિ સર્વ લોકમાં હતી. ભગવાન-છ ભગ-અર્થે તત્તવાળા હોઈને નારદ ભગવાન લેખાતા હતા.

૬૩. કથા-ક્રૌંપદી પૂર્વ જન્મે કોણ હતી અને તે મૃત્યુ લોકમાં શા માટે અવતરી તથા તેને પાંચ પતિ થવાનો યોગ શાથી પ્રાપ્ત થયો, તે સંબંધી વાર્તા. જુઓ આદિપર્વ, અધ્યાય ૧૮૭ તત્ત્વ- (તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયેલી) છાંડરી ૬૪. અવધિ-સમયનો નિયમ, ક્રૌંપદી સાથે વર્ષનો કેટકેટલો ભાગ પ્રત્યેક ભાર્ગવ્ય એકાન્તમાં રહવું, તેના સમયનો નિયમ. (સં જવ + જા = નક્કી કરવું) ધર-ગૃહસ્થધર્મના પાલનનું નિવાસસ્થાન. ૬૫. પ્રતિરૂપ-પરતુ મૂળમાં પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે છે:—

દ્રૌપદ્યા નઃ સહાસીનાનન્યોન્યં ચોડમિદર્શયેત્ ।

સ નો દ્વાદશ વર્ષાણિ વ્રજાચારી વને વસેત્ ॥ (આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૬૨-૨૬)

ભાવાર્થ:—આપણા બધામાંથી જે સાર્થ પોતાના બીજા ભાઈને દ્રૌપદી સાથે એકાન્તમાં બેઠેલો દેખે, તે બાર વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળે અને વનમાં વસે.

સરખાવો ક્રૌંપદી સ્વયંવર:—(ક્રુ ૬ કું, ૮-૧૦).

દે માસ ભોગને નારને વહી દિવસ ઉપર બાર,
જેહને મહિર નાર હોયે, તેહને ઘેર જે કો જાય
પૃથવીપ્રદક્ષિણા તે કરે નહીં તેા સઘ શાપું રાયે
પ્રથમ વારો ધર્મનો, પછી લીમ ને અરબુન.

.....

જેકા એથી ચૂકશે, મરનદ હોપશે સાર

તેહને બાલી લસમ કરે. હેલાં માત્ર મેહાર.

૬૬. બ્રહ્મચર્ય—(અહીં) વિષય, કામવિલાસ નહીં ભોગવવાનું વ્રત. (સં. બ્રહ્મણે વેદગૃહ્યર્થ ચર્ય વ્રતમ્) તેનો મૂળ અર્થ આ છે:—વેદનું રહસ્ય ગ્રહણ કરવાને અર્થે આચરેલું વ્રત. પૂર્વ કાલમાં શાસ્ત્રનો એ નિયમ હતો કે કા-
લશુ, સ્ત્રિય અને વૈશ્યના બાલકે ઉપનીત લીધા પછી આચાર્ય સાથે રહી બાર વર્ષ વેદનો અભ્યાસ કરવો તથા અન્ય વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરવી મનુ મહારાજ (શુભ્રા મનુસ્મૃતિઅધ્યાય ૨ જો, શ્લોક ૧૭૫ મેા) બ્રહ્મચારીના નિયમોનું સેવન કરવા-
માં પ્રથમ ઇન્દ્રિયસંયમને આવશ્યક ગણે છે. સન્નિયમેન્દ્રિયગ્રામં તપોવૃદ્ધયર્થમા-
ત્મનઃ ॥ પોતાના તપની વૃદ્ધિને અર્થે ઇન્દ્રિયના સમૂહોને સયમમા રાખવા. કા-
લાન્તરે બ્રહ્મચર્યનો મુખ્ય હેતુ વેદાભ્યાસ કંઈક અંશે ગૌણ થયો અને ઇન્દ્રિયસંયમ પ્રધાન અંશે ગણાયો લાગે છે. યોગ શાસ્ત્રમાં આપી બ્રહ્મચર્યનું આ લક્ષણ બાધ્યું છે: બ્રહ્મચર્ય ગુપ્તેન્દ્રિયોપસ્થસ્ય સંયમઃ કુપ્ત ઇન્દ્રિય ઉપસ્થનો સંયમ, એ બ્રહ્મ-
ચર્ય. તેના લાભમાં પાતજલ યોગદર્શનમાં કહે છે કે બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્ય-
લાભઃ ॥ બ્રહ્મચર્યની પ્રતિષ્ઠાથી વીર્યનો લાભ થાય છે. વીર્યના રક્ષણનો લાભ વિચારણીય છે. આ સૂત્ર ઉપરનું લાખ્ય મનનીય છે. તેમાં જણાવેલું છે કે વીર્યસા-
મર્થ્ય યસ્ય લાભાદપ્રતિમાન્ ગુણાનુત્કર્ષયતિ સિધ્ધેશ્ચ વિનેયેષુ જ્ઞાનમાધાતું સમર્થો ભવતિ । વીર્યના લાભથી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત અમૂલ્ય ગુણોનો ઉત્કર્ષ શિ-
ષ્યોમાં સિદ્ધ કરી શકે છે અને તેના જ્ઞાનના અકુરો સ્ફૂટાવવાને તે સમર્થ થાય છે. વનકુલ, વનમાં પહેરી જવાનાં વસ્ત્ર. (વલ્કલ ઉપરથી વલકલ અને વનકુલ. આમાં 'લ' નો 'ન' થયો છે.) વૃક્ષના કાચલનાં વસ્ત્રો. રામચદ્રાદિયે વનવાસ સમયે કાલના વસ્ત્ર પહેર્યાનું પ્રસિદ્ધ છે. હાલમાં આફ્રિકામાં આવ્યાં વસ્ત્રો અને છે.

૬૭. વારો, (સં. વાસર = દિવસ) અચુક ઠરાવેલા અતરે ક્રમ પ્રમાણે આવતો સમય. વડ—(સં. વૃદ્ધ પ્રા. વડ્ઠો = સૌથી મોટો) મોટા. વીર—માઈ. પાંડવોમાં સૌથી મોટા બાંધવ = યત્રિષ્ઠિર. તણેા—કવિતામા વપરાતો છઠ્ઠી વિભ-
ક્તિનો પ્રત્યય. સુખજી—(સં સુ + જા સારી રીતે જણવું.) શાણા.

૬૮. દ્વિજ, (સં દ્વિ = બે વાર + જ = જન્મેલો) પ્રથમ ગર્ભમાંથી જન્મ

અને પછી સંસ્કારથી જન્મ-એ જે જન્મવાળો. અર્થાત્ (અહીં) પ્રજાણ. જાતમાં છે કે જન્મના જાયતે શુદ્ધ: સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઝચ્ચતે ॥ જન્મસમયે પ્રત્યેક મનુષ્ય શુદ્ધવત્ અવતરે છે, અને સંસ્કાર યવાથી દ્વિજ કહેવાય છે. બ્રહ્મણ્, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રણે સંસ્કારના યોગથી પૂર્વ કાળમાં દ્વિજ કહેવાતા હતા, પરંતુ કાળે કરીને ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોમાંથી સંસ્કારક્રિયા છુટાઈ જવાથી તેવો પ્રાણ ગણાયા અને કેવળ બ્રાહ્મણો દ્વિજ ગણાતા રહ્યા. જુંબાણુ (અવાજવાચક જૂમ + રણુ = રણુકાર) છુમરાણુ, કળકળાટ, ૬૯. ચોર-સોરખકોર, ચાંટાચાંટ ૭૦. ધેનુ, (ધયતિ સૂતાન; ધીયતે વસૈઃ) ગાય. મઠ રથડી = (સં મઠ રહેલું મઠમાંથી ૭૨. ઠરે-ઠરતો હોય. ઉપાધ- સં. ડવાધિ = પીડા) સતાપ; અહીં પ્ર સ ખાતર 'ધિ'નો 'ધ' કરેલો છે ૭૩. જોયાં-ખોડયા. અંત:પુર-વજ્રવાસ દ્રૌપદીનું શયનગૃહ. ૭૪. ઠવણુ-રોા, કોણનું પૂર્વ રૂપ. પ્રકાર-ઉપાય. ૭૬. ચોર-જાળને ચોરને હાથથી પકડ્યો; સાક્ષી-પકડ્યો. ૭૮. પારથ પુત્ર = કુતિને પુત્ર; અર્જુન. જોકે ત્રણ ભાઈઓ કુંતામાતાના પુત્ર હતા, પણ અર્જુન એ નામથી ખાસ ઓળખાતો. પસ્તાયો- (મેં આ કામ આ માટે ક્યું એવો) પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. મન-મનમાં અંગ-અંગે = અંગમાં. અહીં કવિતાના માપને અંગે સપ્તમી વિભક્તિનો પ્રત્યય પડતો મૂકાયો છે. અવિદ્યા- (સં. અ = નહીં + વિદ્યા જ્ઞાન) અર્થાત્ અવિચારીપણું (આ અર્થે અપરિચિત છે) " અવિચારીપણને વશ પઈ દ્રૌપદીના અંત:પુરમાં નહીં પેસવાની મેં પ્રતિજ્ઞા તોડી. જ્યો દ્રૌપદી સ્વયંવર, કંડવું ૭૬ મું, ૧૨-૨૩ કડી. એ ઉદ્ધારો પશ્ચાત્તાપના નથી, પણ કર્તવ્યભંગના સંતોષના છે. મહાભારતમાં આ પ્રસંગ થયો જ હજીત ભાવ પ્રેરે એવો છે. કવિ પ્રેમાનંદે એ પ્રસંગ, અહીં અર્જુનનો અતિ પામર મનુષ્યભાવ આલેખવા જતાં, ખખડ્યો છે. ઉપોદ્દેશાતમા એ સખંધી વિવરણ જોતું. વસ્તુતઃ જમીં અર્જુનને બ્રાહ્મણ અને ગાયના રક્ષણ અર્થે કરેલા પ્રતિજ્ઞાભંગ માટે ગ્લાનિ થતી જ નથી. કેવળ ધર્મ કર્તવ્ય તરીકે જ, સત્યનો ખાતર, શરીરત્વ વિનાશને ધર્મ એવું વિશિષ્ટ્યતે ન વ્યાજેન ચરેદર્મમિતિ મે મવત શ્રુતમ્ ॥ ન સત્યાદ્ધિ-ચલિષ્યામિ સુત્યેનાયુધમાલમે ॥ એવા ૬૯ નિશ્ચયથી જ, તે બ્રાહ્મણના તસ્કરને મારી, શુદ્ધિષ્ઠિરાદિએ તેને પ્રતિજ્ઞાભંગ નહીં લેખવાનું રહ્યું છતાં તેમનાની ઉપર-મતો યદને વનમાં સીધાર્યો હતો. પ્રેમાનંદે એ મહાન ઉચ્ચાશથી વીર અર્જુનના ચારિત્ર્યને અહીં વિકારી ક્યું છે, એ કેવળ અનુચિત જ છે.

૭૨. અર્જુનના મુખથી આ લીટીના ઉદ્ગાર કર્તવ્યના સતોપથી નીકળ્યા છે:—“કદ નહીં”, બ્રાહ્મણનું ભણું તો કર્યું છે, એ પણ સાર જ થયું છે, આ જ ઉદ્ગાર તેના મુખને સર્વથા શોભે એવા છે.” બર્મવિલાસી-કૃત્રિયને ભાગે નિર્માણ થયેલું કર્તવ્ય. ગૌ-બ્રાહ્મણનું પ્રતિપાલન કરવાનું કાર્ય. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે કર્મણિ પ્રવિમક્તાનિ: સ્વભાવપ્રમર્ષણૈ: સર્વં વર્ણોનાં કર્મના મેં વિભાગ કર્યા છે. કૃત્રિયનાં કર્મ આ પ્રમાણે ગણાવેલા છે:—

પ્રજાનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ ।

વિષયેષ્વપ્રસક્તિશ્ચ ક્ષાત્રિયસ્ય સમાસૃત: ॥ મનુ. અધ્યાય ૧ શ્લોક ૮૬.

ભાવાર્થ:—પ્રજાનું રક્ષણ, દાન, યજ્ઞ, અધ્યયન અને વિષયોમાં અનાસક્તિ એ છ કર્મો કૃત્રિયનાં છે. અહીં બે કર્મો અર્જુને કહ્યા:—પ્રજાનું રક્ષણ અને પાત્રી દ્રોણદીની આસક્તિનો ત્યાગ.

૮૧. હુધ્ ધરીને—લીટી ૭૪ મીમાં “પસ્તાયો” અને “અવિધા વ્યાપી” એ વચનો સાથે આ વચનને સરખાવેા. ૮૩. ભગવત કેરુ—ભગવાનનું. ભગવાં—ગેરના પાણીમાં બોળેલાં અનુમાન થાય છે કે આ શબ્દ કદાચિત્ ભગવાન શબ્દ ઉપરથી ઉતરી આવ્યો હશે. સંન્યાસીને ભગવાન કહેવાનો પ્રચલિત નિયમ હોવાથી તેમના વસ્ત્રો બદલા કહેવાયાં. સંન્યાસીને સામાન્ય રીતે ‘ભગવી ચુંદડી’ એ ઉપનામથી ઓળખાવાય છે. તે ઉપરથી કાળે જતાં ગૃહસ્થી સાધુઓ પણ ‘ભગવાં’ વસ્ત્ર પહેરતા થયા છે. ખાત્રી તો બ્રહ્મચારીએ શ્વેત વસ્ત્ર પહેરવાનો વિધિ છે. સુતરનાં વસ્ત્રને ગેરમાં બોળી, રંગવામાં આવેલાં વસ્ત્ર ‘ભગવાં’ કહેવાય છે. તે માટે શાસ્ત્રનો નિષેધ છે કે એક ભાગ ગેરનો લઈ, તેને ચાર, આઠ કે સોળ ભાગ પાણીમાં ઉઘાળવેા અને પછી એકાદ ભાગ રહે, એટલે તેમાં વસ્ત્રો બોળીને રંગવા. કાચ-સં, સીંચતે અસ્મિન્ અસ્થ્યાદિકં હૃતિ કાચ: જેની અદર અસ્થિ વિગેરે એકત્ર થાય છે તે દેહ) સરીર, કાચા ઉપર. સાતમીના પ્રત્યયનો કવિએ લોપ કરેલો છે. ૮૪ તીર્થ- (સં નૃ = તારવું) તારનાર સ્થાન. આ સંસારસમુદ્રમાં મનુષ્યો શુદ્ધ થાય તો તે તરી સ્વર્ગ પામે છે, એવો શાસ્ત્રનિયમ છે. પવિત્ર સ્થળો, નદીઓ આદિ, મનુષ્યોને શુદ્ધ કરવાનાં સાધન હોવાથી તીર્થ તારનારાં કહેવાય છે. તે ઉપરથી ક્વચિન્ નદીનાં જલને પણ ‘તીર્થ’ સંજ્ઞા અપાતી રહી છે; જેમકે ‘તીર્થ’ પીધું;

‘તીર્થ માથે ચઢવું’. સમવાય-તમહ. (સં સમવે એકા થવું, ૮૫. અપ-
રિમિત-(અ = નહીં; પરિ + મા = પૂરે માપ કાઢી ન શકાય એટલાં, અસંખ્ય.
૮૧. ભવિષ્યપદાર્થ—અનવા કાળ હતું તેથી; ભાવિથી નિર્માણ થયું હતું
તેથી ઉલ્લૂપી-ઐશ્વર્ય નામના નામકુળના રાજા કૌરવ નાગની કન્યા. બાર વર્ષ
બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો નિયમ ધરી અર્જુન વનવાસે નીકળ્યો તે પહેલાં અંગાદાર
સીધાર્થી અંગામા સ્નાન કર્તો હતો ત્યારે ઉલ્લૂપી નામકન્યા તેના રૂપથી મોહ
પામી અને તેને પાતાળમાં ખેંચી ગઈ. તેણે પોતાને પરણવાનું અર્જુનને કહ્યું
બાર વર્ષના ‘બ્રહ્મચર્ય’ ની પ્રતિજ્ઞાને અંતરાય જણાવ્યો. પણ ચતુર ઉલ્લૂપીએ તે
નિયમ દ્વૈપદીના સંબંધ. જ પાળવાનો હેતુ મૂળ પ્રતિજ્ઞાને હોવાનું સમજાવી
લક્ષ કીધું અને તેના સમાગમથી ઉલ્લૂપીને ઇરાવાન નામનો બહાદય પુત્ર થયો.
મહાભારતના યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી સુનિષ્ઠિરે આદરેલા અશ્વમેધ યજ્ઞવેળા
અર્જુન ઋષ્ટ્રવાહનને હાથે મરણ પામ્યો ત્યારે અમૃત આપી ઉલ્લૂ-
પીએ તેને સજીવ કીધો હતો; અને મહાપ્રયાણ અર્જુનને કીધું ત્યારે તેણે અંગામાં
પોતાના દેહનેાત્યાગ કર્યો હતો. (મહાવ આદિ અ. ૨૧૪; મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ,
અઠ ૧.) આ ઉલ્લૂપીના સમાગમથી બ્રહ્મચર્ય તૂટ્યા સંબંધમાં શ્રીવ્યાસે આપ-
દ્યુર્મના અપવાદથી ખુલાસો કરી અર્જુનના મનનું સમાધાન કીધું હતું. પણ ઐ-
માન્યને તે એવો પ્રશ્ન જ થયો નથી. ૮૬. શેષનાગ-કૌરવ નામરાજ; શ્રેમા-
નદે અનિશ્ચયોક્તિના તાત્પર્ય, એને શેષનાગ કહ્યો છે. નામેનો રાજા.
એને હઠાર ફેણા હોવાનું કહેવાય છે. તેનું નામ અનંત છે. પુરાણ-
કારો એવી માન્યતા આપેએ છે કે પૃથ્વી તેની ફેણાઓ ઉપર સ્થિર
રહેલી છે અને શ્રી વિષ્ણુ તેના શરીર ઉપર પોઠે છે. ૮૭ મણિપુર-કલિંગ દેશની
રાજધાની. ચિત્રગાહન તેનો રાજા હતો તેની પુત્રીનું નામ ચિત્રાંગદા. અર્જુન
તેની સાથે વનવાસમાં પરણ્યો. તેનાથી ઋષ્ટ્રવાહન નામનો પુત્ર થયો.
મણિપૂરના રાજાના વશમાં કુવપરમ્પરાથી એક જ અપત્ત થયું અને
તેનાથી તેનો વસ રહેતો. આ નિયમે ચિત્રગાહનને માત્ર એક જ પુત્રી નામે ચિ-
ત્રાંગદા હતી. એટલે રાજપુત્ર થવાનો સંભવ નહીં રહેવાથી મન્યથાદી માટે વાર-
સની અપેક્ષા રહેતાં ચિત્રગાહન રાજાએ અર્જુન સાથે પોતાની પુત્ર ચિત્રાંગદા
એવી શરતે પરણાવી કે તેનાથી જે પુત્ર યાય તેને તમારે મને સોંપી દેવો. અ-
ર્જુનને તેમ કયું. આવી શરતથી કીધેલા લક્ષવિધિને રાજામાં “ પુત્રિકા-

હેતુવિધિ " કહે છે. મનુસ્મૃતિમાં તેનું વિધાન છે. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે ઉલ્પી ચિત્રાંગદની સહયરી હતી તેથી કવિએ અહીં તે સંબંધ દાખવ્યો છે (મૂળમાં ૮૭મી પંક્તિ છે તે ૮૧મી જોડે) ૮૯. બ્રહ્મવાહન-મણિપુરના રાજા ચિત્રવાહનની પુત્રી ચિત્રાંગદને અર્જુનથી થયેલો પુત્ર ચિત્રવાહનના મરણ પછી તે ગાદીએ બેઠો મહાભારતના યુદ્ધ પછી અર્થમેધ યજ્ઞકરે આદરતાં અર્થ મણિપુર આપ્યો, ત્યારે બ્રહ્મવાહનને પિતા અર્જુન સાથે યુદ્ધ ન કરવાના હેતુથી હાથબાંધેલા આણી સન્મુખ ધર્યા પછી ઉઘટો તેથી અર્જુન કોને ભરાયો અને તેનો નિર્ભક્ષના કીચા એવે બ્રહ્મવાહનને યુદ્ધ કર્યું તેમાં અર્જુન મરણ પામ્યો; પણ નાગકન્યા ઉલ્પીએ મણિપુર અમૃત આપી સજીવ કીધો. (જૈમિનીકૃત અર્થમેધ, અં ૨૧-૪૦; મહાભારત આર્થમેધિક પર્વ અં ૭૯-૮૧). અવશ્યમેવ-(અવશ્યમ્ + એવ) ચોક્કસ, નક્કી.

૯૦. ૫ અર્ધપ, મહાભારતમાં વર્ણવેલાં, હસ્તિણ સમુદ્ર કપરનાં પાંચ તીર્થઃ—
૧ અથસ્ત. ૨ સૌમદ્ર ૩ ધૌભામ. ૪ કારધમ અને ૫ હર્યમેન્દ્ર. આહ, (સં. પ્રહ = ૫૬૩૦) મગરીઓ. પાંચ મગરીને અર્જુને, આ તીર્થમાથી ઉગારી હતીઃ—
૧ વર્ગા. ૨ સૌરમેધી ૩ સમીચી. ૪ બુદ્ધુદા અને ૫ હતા. આ સંબંધમાં આવી આખ્યયિકા મહાભારતમાં છેઃ—

હસ્તિણ સમુદ્ર કપર તપસ્વીઓથી ભરપૂર પ્રદેશમાં પાંચ તીર્થોના દર્શન અર્જુને કર્યા; તે ઉજ્જડ હત. તપસ્વીઓએ તેને કહ્યું કે આ તીર્થોમાં સ્નાન કરનારાને તેમાં રહેલી પાંચ મગરીઓ મારી નાખે છે, તેથી કોઈ તેના જળનો ઉપયોગ કરી શકતું નથી. એટલે અર્જુન સૌમદ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરવાને ઉતર્યો. અને એક મગરીએ તેનો પગ પકડયો. પણ અનિબદ્ધો અર્જુને તેને બલથી ખેંચી પાણી બહાર આણી. તત્ત્વ તે અપ્સરા બની ગઈ અર્જુન તેને આમ કેમ થયું તે સંબંધી એ અપ્સરાને પ્રશ્ન પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં તે બોલી કે “ હું તથા મારી ચાર સખી અપ્સરાઓ કૂમેરને ત્યાં જતી હતી. રસ્તામાં રૂપાળો બ્રહ્મા અમે ગ્રેષો. તેના તપથી વન તેજોમય થયું હતું. તેના તપમાં વિદ્યન નાખવાનું અમે મથન કર્યું અને તેને લોભાવવાને મર્યા. પરંતુ તે નિર્મળ બ્રહ્મા ગ્રેષો નહી. તેણે અમને ઉદરે આવે. શાપ દીધો કે તમે જુદા થઈ સો વર્ષ જળમાં રહેજો. અમે તેનું સાંત્વન કરી ક્ષમા માગી. ત્યારે તેણે અમને કહ્યું કે-કોઈ ગ્રેષ પુત્ર તમને જળ બહાર કાઢશે, એટલે તમારો ઉદ્ધાર થશે અને તમે પુનઃ પૂર્વરૂપ પામશો. પછી અમે ત્યાંથી યોગ્ય તીર્થ

શોધતાં શોધતાં ચાલ્યાં. માર્ગમાં નારદ મુનિએ અમને આ તીર્થો યતાગ્યાં અને અનુન તમારો ઉદ્ધાર કરશે એમ જણાવ્યું.”

આ કથા જાણ્યા પછી અનુનને બીજી ચારે અપ્સરાઓને પણ ગ્રાહ્યતાની જેમાંથી મુક્ત કરી. (મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૧૯૬-૭) વળી જુઓ વિગત માટે પ્રેમાનંદકૃત દ્વૈતદીપવર્ણવર કર્ણ ૭૭ કડી ૨૨ મી ૭૮ મું કડવું આપું.

૯૪. વૉળા—(સં. વલ્લ. વળવું.) વળાવ્યા; તેમને પોતાપોતાને સ્થાનકે વળાવી દીધા ૯૬. પ્રભાસ. (વિગત માટે જુઓ ૧૧૪ મી કીટી) ૯૬. કુત્યા—ચક્રકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી, સૂર રાત્રની પુત્રી, પૃથા. કાશીના કુંતીગાળ રાજા છાંડા વમરનો હોવાથી તેણે પૃથાને દત્તક લીધી હતી તેથી તે કુતી નામે સુપ્રસિદ્ધ થઈ. કાશીમાં તે રહેતી હતી ત્યારે દુર્વાસા મુનિ આચાર્ય તેનો સારો સત્કાર કુંતીએ કયો એટલે તેમણે પ્રસન્ન થઈ પાંચ દેવો, સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, ઇન્દ્ર અને અશ્વિનીકુમારથી પુત્રપ્રાપ્તિ થવાના વરદાન તેને આપ્યાં. કન્યાવસ્થામાં એ વરદાનની કસોટી કરવાની ઉત્સુકતા થતાં કુંતીએ સૂર્યને આરાધ્યો. તરત જ તે પ્રત્યક્ષ થયો અને સમાગમની ચાચના કરી. એટલે તે ગભરાઈ. પણ સૂર્યે સમાગમ શીઘ્રા વિના પાછા નહીં જવાનો આશ્રદ્ધ ધર્યો, અને તેને ભોગવી. એથી ગર્ભ રહ્યો નવ મહીને પુત્ર જન્મ થતા દાસી સાથે એક પેટીમાં બાંધી તેને ગંગામાં તરતો મૂકી દીધો. તે હસ્તિનાપુરના ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના રથ સારથી સ્તૂતને હાથ આવ્યો અને કર્ણુ કહેવાયો. પછી કુંતી પાંડુને પરણી પાંડુ મૃગીના આપથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા માટે અશક્ત નીવડતાં દેવોના આરાત્રનથી કુંતીએ પાંડુની રાજધી તથા પુત્ર ઉત્પન્ન કરીયા. ચંદ્ર-ધર્મથી સુપ્રિષ્ઠિત, વાયુથી ભીમસેન અને ઇન્દ્રથી અનુન મહાભારતના યુદ્ધ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે કુંતી વનમાં સીધાપો હતાં. અને ત્યાં દાહથી બળી મુખ્યાં. (આદિપર્વ અ. ૧૧૨; વનપર્વ, ૩૦૩-૩૦૭ અને મહાપ્રસ્થાન પર્વ)

૯૭ કપિધ્વજ—કપિ-હનુમાન જેના રથની ધ્વજને સ્થાને છે તે, જેની ધ્વજ હનુમાન-કપિથી અંકિત છે તે. (બહુમીહી સમાસ) અનુન. બાર વર્ષ વનમાં રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને છુત્તમાં હારી પાડવો વનમાં સીધાપો. તે ફરતા ફરતા લોમશ રૂપિની સાથે અધિમાત્ન પર્વતે આવ્યા ત્યાં પાંચાલીને પ્રસન્ન કરવા કમલ લેવાને બિંદુ સરોવરમાં ભીમસેન ગયો, ત્યારે હનુમાન સાથે યુદ્ધ થયું. આખરે હનુમાન પ્રસન્ન થયા અને અનુનના ધ્વજદંડ ઉપર રક્તસંગ્રામ વેળા હાજર રહી યુદ્ધભળ આપવાનું વરદાન આપ્યું. (વનપર્વ અ. ૧૫૧; સ્લોક ૧૬-૧૯;

આખી કયા માટે જુઓ વનપર્વ, અધ્યાય ૧૪૫ થી ૧૫૧). ૯૭ અવગાહન—
(સં. અવ + ગાહ) જગજીવન—જગતને જીવાડનાર, જગતના જીવનરૂપ. શ્રીકૃષ્ણ.
૯૮ મુજ—મુજને. ૧૦૦ ખિરદ—લકતનું પ્રાન પાલન. વહે—ચિરે ઊઠાવે. (સં. વહ)

કડવું ૩ જી.

૧૦૨. મનસા—મનથી; શુદ્ધ—શુદ્ધ થઈને. વન—અભાસપાટણ પાસેનું પ્રાચીનું
વન માંચ—માંચ અદર ૧૦૩. અતુર્ભુજ—(સં. ચતુઃ=ચાર+મુજ=હાથ) ચાર હાથ
વાળા શ્રી કૃષ્ણ. ૧૦૪. અવિનાશી—(સ. અ = નહીં + વિનાશિન = નાશ થાય
એવા વિ + નશ = નાશ થવો). શ્રી કૃષ્ણ, પ્રજુના પ્રધાન દશ અવતારોમાંના એક
અવતાર ધરનાશ હોવાથી પ્રજુની પેઠે નાશ રહિત મનાયલા છે. મનમાં મોહન
ભાગ્યા—મોહનને જોઈ મનમાં પ્રસન્ન થયો. મોહન—(સં. મુહ = મોહ થવો)
શ્રી કૃષ્ણ, વાંસગીથી તેમ જ ગુણરાક્તિથી લકતોના મન વશ કરી લેતા; માટે
મોહન કહેવાયા. ભાગ્યા, (સં. માવ = મૂ) પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડયા. ૧૦૬.
મદક્ષિણા—દક્ષિણ એટલે જમણી બાજુ તરફ મુખ રાખી, ડાબી બાજુએથી
જમણી બાજુએ વળી, પૂજ્ય દેવ કે ગુરુની આસપાસ ફરતું તે. માયા ધરી—
રનેહ, પૂજ્યબુદ્ધિ મનમાં આણીને. અર્જુન—અર્જુન. કવિતામા તૃતીયાર્થે પ્રથમા.

૧૦૬. અથ ઈતિ—આદિથી તે અંત સુધીની. હમેશાં કયા ‘અથ’ થી શરૂ
થતો હોવાથી ‘અથ’ નો અર્થ ‘આરભ’ થયો; અને કથાનો અંત ‘ઈતિ’ થી
થતો હોવાથી ‘ઈતિ’ નો અર્થ ‘અંત’ થયો. ૧૧૦ મોરારી—મુરારી, મુર
નામના, નકરામુરના અનુયાયી દૈત્યને શ્રી કૃષ્ણે માર્યો તેથી તે ‘મુર’ ના ‘અરિ’—
શત્રુ કહેવાયા. (ભાગવત ૧૦ સ્કંધ, અં ૫૯) ૧૧૨. વિશ્વાધાર—(સં. વિશ્વ
= સમસ્ત લોક + આધાર = ટકાવનાર) પ્રજુના દશાવતારમાંના શ્રી કૃષ્ણ
૧૧૪. અભાસ પાટણ—આ નગર ધણું જ પ્રાચીન છે. જૂનાગઢ પાસે વેરા-
વળ બંદર નજીકના સમુદ્રકાંઠે તે આવેલું છે. પ્રભાસ નામનું પટન, નગર.
સ્કંદપુરાણમાં પ્રભાસખંડમાં આ નગરની ઉત્પત્તિ, તેની પવિત્રતા, મા-
હાત્મ્ય આદિ સખધી વિસ્તૃત વર્ણન આપેલું છે. એ દેવ-પાટણ,
સોમનાથ-પાટણ અને હાલ વેરાવળ-પાટણના નામથી ઓળખાય છે.

સ્કંદપુરાણમાં તેની સીમા આ કહેલી છે:—પૂર્વે તસોદકઃ સ્વામી પશ્ચિમે માધવઃ સ્મૃતઃ । દક્ષિણે સાગરસતઃક્રન્નદા નદ્યુત્તરે મતા ॥ (અભાસખંડ અધ્યાય ૪ થો.) તેની ઉત્પત્તિ સખધી વિવિધ હલ્લેખમાં આ એક પ્રાચીન હલ્લેખ છે:—

પ્રથમે ભાસિતં દેવિ સર્વેષાં ભુવિ તેજસોઃ ।

તીર્થનામાદિતીર્થે ચત્ પ્રભાસં તં સુકીર્તિતમ્ ॥

અથવા દક્ષણમેન ચેન્દુના નિષ્પ્રમેણ ચ ।

તત્ર દેવિ પ્રભા લબ્ધા તેન પ્રાભાસિકં સ્મૃતમ્ ॥

એવી આખ્યાયિકા છે કે અભપતિ હમની ૨૭ નક્ષત્ર કન્યાઓને અર્ધ વર્ષો હતો. તેમાં તે માત્ર રેડિહી ઉપર જ પ્રીતિ દર્શાવતો હતો. આથી બીજી પુત્રીઓ રટી રટી પિતા પાસે ગઈ. હજી, અર્ધને, સર્વમાં સમાન પ્રીતિ થવાનું થયું છે, પણ અર્ધને ગમે તે કાંઈ નહીં; એટલે હજી આપ આખ્યાયિકા કું કું કું થઈ ગયો. પછી રોગી અર્ધ અનેક તીર્થો કરતો ફરતો આ સ્થળે આવ્યો. અને શિવની દૃષ્ટિથી તે પંદર દિવસ શુક્લપક્ષમાં શય રોગ મટે એવું વચ્ચે પામ્યો. અર્ધને અહીં પ્રભા-કાન્તિ ગળી ગઈ આ સ્થળે 'પ્રભાસપાટણ' કહેવાય છે. (આ આખ્યાયિકા માટે 'અભાસખંડ' ના અધ્યાય ૧૮-૨૦ જોવા). વળી પ્રભાસપાટણની કુદરતી સ્થિતિ એવી છે કે તે સમુદ્રના કાળમાં આવેલું રોવાથી સૂર્યના દિશાથી તેની ખુબી ઓર ફેલાવ આપે છે. તેનું એક નામ 'અર્ધસ્થળ' છે (જુઓ સ્કંદપુરાણ, અભાસ-ખંડ અધ્યાય ૧૨ મો) પ્રભાસ નામની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવાય છે કે:—

પ્રલક્ષં ભાસ્કરો યત્ર સદા તિષ્ઠતિ ભામિનિ ।

તેન પ્રભાસનામેતિ ત્રિષુ લોકેષુ વિશ્રતમ્ ॥

(અભાસખંડ, અધ્યાય ૧૧ મો).

આ સ્થળ શંકરના દ્વાદશ ન્યોતિર્લેખમાંના સોમનાથેશ્વરને લીધે સુપ્રસિદ્ધ અને યાત્રાનું પ્રાચીનતમ તીર્થ છે. મહામદ ગઝવી, અહમદીન બીલજી, ગુજરાતના પહેલા બાદશાહ સુબક, અને તે પછી ઓરંગઝેબે આ નગર ઉપર હલ્લો કરી, સોમનાથનું દેવળ જમિનદોર કર્યું હતું. ભલભલા રાજપુતો કાઠી યોદ્ધાઓએ તેમાં પોતાના પ્રાણ સમર્પ્યા હતા. હલ્લો હલ્લો ઓરંગઝેબે કર્યો અને તેનું નામનિશાને રહેવા દેવાનું નહીં. એટલે મૂળ સ્થાનથી થોડે અંતરે ૧૭૮૩ માં હોડકરનાં વિ-

ધવા રાણી અહુલ્યાબાઈએ સોમનાથનું નરું મંદિર બનાવ્યું. પાટણ પાંચ વિષય માટે પ્રસિદ્ધ છે :

પ્રભાસે પંચરત્નાનિ નદી નારી તુંગમાઃ ।

ચતુર્થઃ સોમનાથશ્ચ પંચમં હરિદર્શનમ્ ॥

આ સ્થાન પૂર્વે કાંડીઆવાડના વ્યપારનું મુખ્ય બદર હતું. (આની ઐતિહાસિક વિશેષ વિગત માટે જુઓ “ જુનાગઢનું ગેઝેટીઅર.” ૧૮૮૪ નું, પાના ૧૩૭-૪૮)

૧૧૪. સરસ્વતી—બ્રહ્માપાટણમાં સમુદ્રને મળતી પવિત્ર નદી છે. અહીં ત્રિવેણીસંગમ થાય છે; સરસ્વતી, હિરણ્યા અને કાંધિનાં. આ સ્થળે ચાંદ્રો અતર કલહ કરી, પરસ્પર કપાયા હતા. તેથી તે ચાંદ્રવાસ્થળીને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્થળે પિરદાન મૂકવાથી પિતૃઓ ઉદ્ધરે છે, ‘મમ મનાય છે. બ્રહ્માપાટણથી પંદર માઇલ ઉપર સરસ્વતી નદીના ‘આચી’ નામનો પ્રખ્યાત કુંડ છે. ‘આચી’ પૂર્વ દિશા તરફ આ ભાગમાં સરસ્વતી નદી વળતી હોવાથી તે આચી કહેવાય છે. મૂળ આચી કુંડ હાલના સ્થળથી ૮ માઈલ ઉપર ‘અમેઠા’ માં હતો. ત્યાં ‘સોમ પીપળો’ છે તેના દર્શનથી ભૂત થયલા પિતૃઓ ઉદ્ધરતા હોવાનું કહેવાય છે. કાર્તિક, ચૈત્ર અને શ્રાવણ સુદ ૧૫ એ આ તીર્થના નહાવાના પર્વ દિવસો ગણાય છે. અહીં આચી માધવની પવિત્ર મૂર્તિ વિગ્ધાની છે. તે ચાર શીટ ઉચી છે. પાંડવો આ આચી સરસ્વતીમાં નહાયા હતા. ગયાળ કરતાં આ તીર્થ પિતૃઓના ઉદ્ધાર માટે વિશેષ પવિત્ર લેખાય છે (જુઓ જુનાગઢનું ગેઝેટીઅર, પાનાં ૧૩૨-૩ સને ૧૮૮૪ નું)

૧૧૬. ગિરિનાર—એ રેવનાચલ પર્વત પણ કહેવાય છે. આ પર્વતનાં પાંચ પ્રસિદ્ધ શિખર છે. તેના ઉચ્ચામાં ઉચ્ચાશિખરની ઉંચાઈ ૩૬૬૬ શીટ છે. ચાંદ્રો આ પર્વત ઉપર ઉત્સવ નિમિત્ત આવતા. આ પર્વત અગેરીઓ અને યોગીઓનું સ્થાન છે. જૈનોનાં પવિત્ર દેરાસરો પણ અહીં છે, તે ઉપર જુહાસમા (ચંદ્રવશી) રામનો કોટ છે. (તેની કથા આખ્યાયિકા તેમ જ ઇતિહાસ માટે જુઓ, ‘ જુનાગઢ ગેઝેટીઅર ’ ૧૮૮૪ નું, પાનાં ૮૬-૯૧).

૧૧૮. દામોદર કુંડ—શ્રી કૃષ્ણ દ્વારામતીમાં રહેતા હતા, છતાં અવારનવાર રેવનાચલ-ગિરિનાર ઉપર આવતા અને રહેતા. તેમનું નામ દામોદર હતું. દામન=

દોરડું જેને હદરે બાંધેલું છે એ દામોદર; કૃષ્ણ તોફાન કરતા તેથી એક સમયે ચરોદાએ તેમને પેટ દોરડું બાંધી, ખાણીઆ સાથે બાંધ્યા. પણ ખાણીઆ સથે તેઓ જંગલમાં હોવા, અને તે વડે ચમલ અને અર્જુન એ નામનાં બે વૃક્ષો ભાગ્યાં. આથી તેઓ દામોદર કહેવાયા. કૃષ્ણના એ દામોદર નામ ઉપરથી ગિરિનાર તળેટીના કુંડનું નામ દામોદર પડેલું છે. ત્યાં દામોદરજીનું મંદિર હજી છે. નૃસિંહ મહેતાના હારનું આ સ્થળ ગણાય છે. ખરી રીતે એ કુંડ નથી; પરંતુ ગિરિનારની નદી દામોદરાના બે કીનારા બાંધેલા છે, માટે તે દામોદર કુંડને નામે ઓળખાય છે. આ સ્થળ પવિત્ર મનાય છે. આ કુંડના પાણીમાં હાડકાં ઓગાળવાનો શુભ છે. અહીં લોકો દૂર દૂરથી આવી ચોતાના પૂર્વજનાં હાડકાં નાખે છે. તે રૂપ શીટ લાખો અને ૫૦ શીટ પહોળો છે. દામોદર કુંડની પાસેની ટેકરી દેવતાચ્છ કહેવાય છે. ત્યાં દેવતા કુંડ છે. છુડાસમા રાજાઓના સમયમાં રાહ જવમલના પુત્ર રાહ મેહપેએ બંધાવેલો ગણાય છે; સ. ૧૨૦૧-૧૨૩૦ ના અંતરાલમાં. (વિગત માટે જુઓ જૂનાગઢ ગેઝેટીઅર, ૧૮૮૪ નું પાનું ૮૭-૮૮ અને ૧૦૭ મું).

૧૧૬. અવધિ—વનવાસ કરવાનો સમય. નિરધાર—(સં. નિ = તીવ્ર. પછે + ધૃ = પકડી રાખવું) નક્કી. ૧૧૭. વિમાશિયં—, વિ + મર્શ, વિચાર કર્યો.

૧૨૩. અહીં કૃષ્ણની મનષા જણાવી, કવિ મૂળ આખ્યાનના હેતુનું બિન્દુ બીજ રૂપે પ્રકટ કરે છે. ૧૨૪. કારણ—, સં. કાર્ય = કામ) લક્ષ્યને હેતુ થાણુવ શી રાજ સાથે ચાલવકુલની કન્યાનો સંબંધ બાધવાનો હેતુ થાય—સંધાય. ૧૨૫. નવજાણુ અર્જુન—અહીં કવિ મહાભારતના કથાભાગથી વેગળો બય છે, મૂળમાં અર્જુનને સુભદ્રામાં મોહિત થયેલો જોડને જ પેતે શ્રી કૃષ્ણ, સુભદ્રા મેળવવાની પેરવી સુઝાડે છે. પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં શ્રીકૃષ્ણનું બહા તું વર્તન, તેમને આ આંતર હેતુ શુભ રહે તેને અનુકૂળ હોવાથી, અર્જુન પણ જાણતો નથી, એમ કવિ સૂચવે છે. ૧૨૮. આ કથન દ્વારા, બીજને ખીલવવાના ચોષક હેતુનો ગર્ભ કવિ અહીં નાખે છે. અર્જુન જાણે ભોટ હોય તેમ આગું રૂપ ધરવાનું કારણ પણ કૃષ્ણને પૂછતો ગણતો નથી. ૧૨૯. અવધૂત—(સં. અવ = નીચું, હેઠળ, ઘૂ = ખ ખેરી નાંખવું.) જેણે માયાના વિષયો અને વૃત્તિને ખખેરી નાખ્યા છે તે, અર્થાત્ વિરાગી-વેરાગી. આગળનું વર્ણન ભેટાં કવિ અહીં કેવળ ‘જેગટા’ એ અર્થમાં આ શબ્દ વાપરે છે. અતિથિ (જ + તિથિ) પરાણો. એક દિવસથી વિશેષ સમય સુધી ન રહે

તે. હવે તો મૂળ યોગિક અર્થ રહ્યો નથી; માત્ર 'મહેમાન' એ અર્થમાં વપરાય છે. અતીત (સં અતિ = મર્યાદા પાર + ઈત = ગયેલો. ઈ = ગયું) સંસારની વિષયમર્યાદાને વટાવી જનાર અર્થાત્ વિષયોથી નહીં લોભાનાર, સાધુ, સંન્યાસી. ૧૩૦. સાવધ—સાવચેત, ભગૃત. લેખ—(વેપ) કૃત્રિમ વેપ. ૧૩૧. રખે... પ્રકાશો—સુમતીના હરણનો ઈષ્ટ હેતુ સિદ્ધ કરવાને શુભ રહેવાનો સંકેત સાચવવાની રૂચના અહીં કવિએ કરેલી છે. માનશે—ખરું સમજશે. ભાવાર્થ—જો તમે અર્જુન છો એ વાત પ્રકટ નહીં કરો તો ક્ષત્રીના લોક ધર્મવેશા હોવાથી તમને ખરા અવધૂત-અતીત માનશે, અને સેવા કઠાવશે. ૧૩૨. તાપસ—તપરવી. તપ આદરનાર છાત્રા—(સં છત્ર-છદ = છપાઈ રહેતું) શુભ વેષે. ૧૩૩. કાંઈ... થાશે—સુભદ્રા સાથે તમારું લગ્ન થાશે, એ કાર્યનું કાંઈક માર્મિક રીતે, શ્રીકૃષ્ણ અહીં જૂથન કરે છે, આશાનો ગોળ તાળવે લગાડે છે. શ્રીનાથ—શ્રીલક્ષ્મીના પતિ, કૃષ્ણ. ૧૩૬. પાદર—(હેમ દેશ. વહરમ્=સં પદ, ગામ) ગામની ભાગોળ, ચરો. ૧૪૦. ધનંજય—(સં ધનં = પૈસો + જય = જિતે છે તે) અર્જુન. તેનું આ નામ કેમ પડ્યું તેની વ્યાખ્યા મહાભારતમાં અર્જુનના મુખે જ આ પ્રમાણે કઠાવેલી છે.

સર્વાર્જનપદાજિત્વા વિત્તિમાદાય કેવલમ્ ।

મધ્યે ધનસ્ય તિષ્ઠામિ તેનાહુર્મા ધનંજયમ્ ॥ (મહાભારત).

ભાવાર્થ:—'સર્વ લોકને જિતીને, કેવલ ધન દાવી, તે ધનના દગ વચ્ચે હું રિથિત કરી રહું છું તેથી લોક મને ધનંજય કહે છે.'

કડવું ચોથું.

૧૪૪. તાપસ—તપસનું. ૧૪૫. અહભુત—(સં નિરુક્તકાર ન મૂત્ત=અદ્ભુત કહે છે. પૂર્વે જેન. જેનું કઈ પણ થયું નથી તે અર્થાત્) વિસ્મયજનક. સંન્યાસી—અહીં ખરો સંન્યાસી ન માનવે; કારણ કે અર્જુન તો શૂદ્રો છે. એટલે કેવળ સાધુ એવા અર્થ લેવો. (સં સં + ન્યસ્ = જેણે ઐહિક વાસનાઓ, વૃત્તિઓનો પરબ્રહ્મમાં

સ પૂર્ણ નિલેપ કરી સ્વત્વ વિદ્યાનું છે તે) ભગવદ્ગીતામાં અ. ૧૮. ૨. કહેલું છે કે :
 કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ॥ કામનાવાળાં કર્મોના ફલને
 ત્યાગ કરનાર એ સંન્યાસી છે. એમ શાસ્ત્રા પુરુષો કહે છે. તેમ બે કાર્થનો દેષ કરતો નથી
 તેમ કાંઈ આકાંક્ષા રાખતો નથી તે નિત્ય સંન્યાસી છે. (ભગવદ્ગીતા અ. ૫. શ્લોક. ૩.)
 સંન્યાસીના ધર્મ, સંન્યાસ ક્યારે લેવો, વિગેરે માટે મનુસ્મૃતિ અ. ૬ શ્લોક ૩૩ થી
 ૯૪ પર્યંત જુઓ. મહંત—(સં. મહત્ = મોટું) મહનો સર્વોપરી ચાલક. કાઠી-
 આવાડમાં માધવગિર, રાઘવગિર આદિ લણા મહંતો છે. તેઓ ગૃહી સાધુઓ
 છે. અહીં અર્જુનનો વેષ મોટે ભાગે આ મહંતોના વેષને જ મળતો કવિએ આ-
 લેખેલો છે. ૧૪૬. સાધુશિરોમણિ—(સં સાધ્ = સિદ્ધ કરવું) સાધુ, સદા-
 ચારી, શાન્ત પ્રકૃતિવાળો, વિરાગી—એવા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ. શિરોમણિ—શિર =
 માથું—મુકુટનો (મુખ્ય) મણિ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ. સાધુનું સામાન્ય લક્ષણ આ છે :—
 સાધોઃ પ્રકોપિતસ્યાપિ મનો નાચાતિ વિક્રિયામ્ ॥ અર્થાત્
 વિશાળ અર્થમાં લેતા, કોપ આદિ કોઈ પણ વૃત્તિથી બેનું મન વિ-
 હારને ન પામે, એ સાધુ—નિર્વિકારી. એવા પુરુષોને વિપતિ અને સંપત્તિ સમાન
 હોય છે. તેથી તેમને હર્ષ કે શોક થતો નથી. (જુઓ ભગવદ્ગીતા—અ. ૨.
 ૬૪-૫.) સંત—(સં સત્ = સદાચારી) સાધુ પુરુષ. કવિ જગન્નાથ (૧-૧૧૩)
 કહે છે કે—અવિરતં પાર્કર્યં કૃતાંલતાં મધુરિમાતિશયેન પચોડમૃતં અવિરત
 પરંતુ કાર્ય કરનારા સત્પુરુષોની અતિશય મધુરતાવાળી વાણી અમૃત સમાન છે.
 કાલિદાસ પણ રઘુવંશમાં સદસદૃશ્યનિહેતવઃ સન્નતઃ સારા અને નરસાનો વિવેક
 કરનાર—કહે છે. સર્વાંગ—સર્વ અંગોએ, આખે શરીરે. ૧૪૭. ભાવના ચંદન—
 ભાવનાના ચંદન, તિલક, અહીં ચંદન તિલકના અર્થમાં છે. ભાવના એ સુકંઠની એક
 જાત એ અતિશય સુગંધી હોય છે. તેને ઘસી તૈયાર કરેલો લેપ. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં
 ખાર રથાને તિલક કરવાનો વિધિ હોય છે; મસ્તક કપોલ, કંઠ, બે સ્કંધ, છાતી,
 બે બાહુ, બે હસ્ત, નાભિ અને પીડ. ચાર—અત, સીમા; નિઃસીમ તેજવાળો
 થયો. ૧૪૮. પીતાંબર—(સં. પીતં = પીળું + અંબર = વસ્ત્ર) પીળું રેશમી
 વસ્ત્ર. કાળા કૃષ્ણને પીળું અંબર શોભતું હતું પરંતુ હવે ગમે તે રંગના રેશમી
 સોળાને પીતાંબર કહે છે સાર—સાર, ઉત્તમ ૧૪૯ વ્યાધ્રાંબર—(સં વ્યાઘ્ર
 = વાઘ અર્થાત્ ચર્મ + અંબર = વસ્ત્ર) વાઘના ચામડાનું વસ્ત્ર. શૈવી જગમોનું

વસ્ત્ર. ગજચરમ (સં. ગજ = હાથી + ચર્મ = ચામડું) હાથીનું ચામડું. ૧૫૦. રૂદ્રાક્ષ—(સં. રુદ્ર = શિવ + અક્ષ = મણકા) મહાદેવને પ્રિય ગણાતા ભોરડી જેવા એક વૃત્તના મણકા. રૂદ્રાક્ષમાં વિજ્ઞાનિક બળ સંચરવાની શક્તિ છે, એમ વૈજ્ઞાનિકો પણ માને છે. એકાદે—શોભે. ૫૨મ—કલ્પિત રીતે. ૧૫૧. કાંઈ—(સં. કચ્છ—અથવા કક્ષા ઉપરથી દેશ) ઘોડાઈ કે પીતાંબરની ખટલો છૂટી ન રાખતા પાછળ કેડના બધામાં ભેરવવી તે. કંછિયો=કચ્છ વાળો (નામ ઉપરથી ક્રિયાપદ). માળામેખલા—માળા રૂપી મેખલા, કેડે કે હોરાને બદલે માળાના કરેલા કે હોરામાં કચ્છ ભેરવેલો. ૧૫૨. નાથ—(સં.) નિયામક; શૈલી સાધુઓ (લિંગાયત કોમના) કક્ષમાં અથવા તે જાળીમાં જે શિવલિંગ રાખે છે અને વૈષ્ણવી સાધુઓ જે શાલિગ્રામ જાળીમાં રાખે છે તેને ' નાથ ' કહે છે ગોદાખના કાનકુલા શિષ્યો ' નાથ ' સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. માંદા મૂકવા નાથ રે—અહીં પ્રા. કા. ના દીકાકારે વાળ્યનો અન્વય કરવામાં ગ્રાથું ખાધેલું જણાય છે " માલ મુક્યા નાથ રે " એનો તે એવો અન્વય કરે છે કે નાથે (અર્જુને) જાળીમાં શ્રાવ્ય આદિ મૂક્યાં હતાં આ અન્વય યોગ્ય નથી. સામાન્ય રીતે સાધુઓ શાલિગ્રામ કે શિવલિંગ પાસે રાખવાને ચૂકતા નથી, મટે ' નાથ ' નો સ્વાભાવિક અર્થ ' શાલિગ્રામ ' વા શિવલિંગ છે. એથી પ્રથમાન્ત ' નાથ ' રાખીને જ તુતીયાન્ત " તે નાથે " એમ પ્રારી લેવાની ફરજ નહીં પડે. ૧૫૩. ભોગભાગની ભેહ—યોગીને પોતાના યોગની સાધનામાં આવશ્યક ઉપકરણ-સાનથી. ૧૫૪. મુદ્રિકા—સ મુદ્રા = વીંટી ઉપરથી અર્થપાર્થસૂચક) નામના ટુંક લેખવાળી વીંટા. અહીં છાપા. શ્રીકૃષ્ણ કે શિવના હસ્તપાદાદિ સૂચવનારા ચિહ્નોનારાળાં લાકડાનાં કે ઘાતુમાં ચોત્કા. વૈષ્ણવોએ દ્વાદશ તિલક સાથે મુદ્રાઓ પણ અંગ ઉપર કાઢી, એવો નિયમ છે. કેકલ્પ—શૈલી જ નામ સાધુઓ મંત્રેલા કેકલ્પ પાસે રાખી, બક્ષોને તે પ્રસાદ તરીકે આપે છે. જાળી—બુદ્ધતી, ખમે છટકાવેલી રહે તે. ૧૫૫. માદળિયાં—માદલ, મુદંગના આકારની ભુગળિયો. ભૂન, પિશાચ આદિને વશ કરનારા, ' જનરમંતર ' નાં કાળગિયાં, ભૂર્જપત્ર કે હોરાને રાખવાની ત્રાખા કે ચાલીસોત્તાની યોગ, ચોખંડી, નાતી ભુગળિયો પોતાને મત્રજનનમાં પાવરવા મનાવવાને અનેક માદળીયા આર્જુને રાખ્યાં હતાં, એમ સૂચવી કવિ તેને પ્રાકૃત બહેમી સાધુઓ કહ્યે છે ખરી રીતે માદળિયાં સાધુઓ કાળીએ કડાં ઉપર પહેરે છે, કોટમાં હારની જગ્યાએ કવિ કહે છે તેમ નહીં. ૧૫૬. આંખ રાતી—સામાન્ય રીતે ગાંભે આદિ માદક પદાર્થની અલમથી

સાધુઓની આંખમાં લાલાશ જણાય છે. ચરસ અને લાંબના સેવનનું પણ તે ચિહ્ન છે. અરુણ—સૂર્યનો સારથી. કર્કશી ઉત્પન્ન થયેલા કશ્વપ મુનિનો પુત્ર. એની પીઠ ત્રાંખા જેવી લાલ કલ્પેલી છે. (વિશેષ વર્ણન માટે મહાભારત, આદિ પર્વ અધ્યાય ૨૨૪ જુઓ) સૂર્યનાં કિરણો તેની પીઠે અડકતા તે ઉપરથી પડતો પ્રતિબિંબિત પ્રકાશ અરુણોદય કહેવાય છે. આ એક કલ્પના છે. પ્રભાતમાં સૂર્ય પ્રકાશ લાલચોળ હોવાથી આ કલ્પના ઉદ્ભવેલી જણાય છે. ૧૫૭ જરકરી (કા. જર + કર્કશ) જુઓ ૨૪૦ મી પંક્તિ. ૧૫૮. છોગો—કપોળ અને કર્ણપ્રદેશ ઉપર રાખેલા વાળનો ગુચ્છો. સામાન્ય બાવાઓ માથાના બન્ધા વાળ જ વધારે છે; લીંટી ૧૫ માં “જટા બાંધી” એમ કવિ કહે છે; છતાં અહીં ૩૫માં એક નવીનતા કલ્પવાને હાલના મહાધિપતિ “ગિર” નો વેષ કલ્પી, છોગાં રખાવે છે. આથી વર્ણનસ્કરતા જણાઈ આવશે. જરીની સેર—ફેંટનો લટકતો કસબી તોરણ. ૧૫૯. સૂત્રની—જોડીઓ માથે સુતરની દોરી જટાની આસપાસ ગુંથે છે તે. અંતરિક્ષ—આકાશ. (સં અંતરા-સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે ક્ષાંતં આવેલું). ૧૬૦. કૌતુક (અર્જુનનું કૌતુક) (સં. કુતુક) આનંદ આપતાં અને જોવાની ઈચ્છાને ઉત્કટ કરનારે દ્રશ્ય. અમર—મરણ ન પામે તે, અ + મર) દેવો. ૧૬૧. પીંછી—મોરનાં પીછાંની છુટ્ટી; અગર જૈન જતિઓ સુતરના તાંતણાની છુટ્ટી રાખે છે તે. ૧૬૨. કરવડો—(સં. કર = નાળચું + વૃત્ત = વળેલું) નાળચાવાળું જલપાત્ર. સંસ્કારીઓ કમંડલુ રાખે છે ત્યારે બાવાઓ પિત્તળનો કે અન્ય ધાતુનો નાળચાવાળો અને નાળચાળો લોટો રાખે છે, તેને કરવડો કહે છે. ૧૬૩. છડી—(સં. વદિ) ગુચ્છા કે મુંઠરાળી લાકડી. જતિઓ છડી રાખે છે. ૧૬૪. ત્રૈલોક્ય કેરું—ત્રણે લોક, સ્વર્ગ મૃત્યુ, અને પાતાળનું અહીં અદ્ભુત ૩૫ દાખવવા તેજના અંબારના લખલખાટની કલ્પના કવિ કરે છે. ૧૬૫. અનંગ—(સં. અન્ન = નહીં + અંગ = શરીર) અહીં ઉત્પ્રેક્ષા છે. કામદેવને શિવે બાળી નાંખવાથી તે મરણ પામતાં, તેની સ્ત્રી રતિએ તપ કર્યું. મહાદેવના વરદાનથી તેનો પતિ પ્રભુમ્ન ૩૫ થી કૃત્યને ત્યાં અવતર્યા, એવી-પુરાણ પ્રસિદ્ધ કથા છે. હરિવંશના વિષ્ણુ પર્વમાં આ કથા વિગતવાર આપેલી છે. ૧૬૬. ત્રિપુણ્ડ—આ શૈલી ચિહ્ન છે. ત્રણ રેખાવાળું તિલક. શિવે બાલમાં અર્ધચન્દ્ર રાખેલા હોવાથી શૈલીઓ એવા આકારનું ત્રિપુણ્ડ કરે છે.

૧૬૬. માણુમાણુ—માંડમાંડ, મદમંદ, ધીમે ધીમે; ભારખમ ગતિએ, પ્ર-
યાસપૂર્વક; આ લક્ષણ, મોટાઈ, કે ગૌરવનું મનાય છે. હળવાં—(હેમ-દેશ.
હલુઓ-લલુક) હલકાં; ભાર ન પડે તેમ. ડગ—પગલાં. ૧૭૦. શા આશરા-
શું ગણું, માનવાની શી ગુજરા કે તેઓ વિસ્મય ન પામે. મોઢા ખગ—
'ખ' (આકાશ)માં વિચરનારા અર્થાત્ અનેકાનેક દેશો જોનારા, દેવો
અર્જુનનું રૂપ જોઈ મોઢ પામ્યા તો પછી માણસો તો શી વિશાતમા ? અર્થાત્
તેઓ તો માત્ર માનવ લોકમાં વિચરનાર હોવાથી તેમને અદ્ભુતતા અશે
અલ્પ જોવાનો અવકાશ મળે, તેથી તેઓ આતું અદ્ભુત રૂપ જોઈ, વિસ્મય પામે
એમાં તે શી નવાઈ ?

૧૭૧-૧૭૫. અર્જુનના અતીત રૂપના અદ્ભુતપણાથી, વિસ્મયચક્રિત બાવ
કવિએ અચ્છી રીતે વર્ણવ્યા છે. પશુ મોઢાં—શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની બ-
સરીના નાદથી ગાયોને મોઢ થયાનું ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન છે, પશુને મોઢ થવો, એ રૂપના
અદ્ભુતપણાની પરકષા છે. હાર—પશુ મોની હારની હાર, હારખંધ. ૧૭૨.
રહ્યાં—ચાર ચરવાનું બૂલી નઈ, કેવળ ઠગઠગર જોઈ રહ્યાં. ૧૭૪. સંસાર-લોક—
(સં. સં + સૃ-સરતિ) જે ચક્રની થેડે નિરતર ફર્યા કરે છે તે: આર્થ વિદ્વાનો
આ જગત્તે ચક્રની ઉપમા આપે છે દાખલા તરીકે: નીર્લેગૈઃકલ્પુપરિ ચ વશા
ચક્રનેમિક્રમેણ ॥ લાક્ષણિક અર્થ—સાસારિક લોક. ૧૭૫. વિમાસે— સં. વિ +
મૃશ) રિચાર કરે. કેલાસનો ભૂપ—શંકર, હિનાલયના શિખર કેલાસ ગિરિ
ઉપર સદાશિવનો વાસ મનાય છે. ૧૭૬. શકે (ઉપેક્ષાકાર.) ૧૭૮. વધાવે—
(સં. વૃદ્ધિવું પ્રેરક) અભિનદન આપે. કીર્તિ, નય કે મુખની અભિવૃદ્ધિ ઈચ્છે
નગર કે ગુફના પ્રવેશસમયે મહાન્ વા મગલકારી સમજાતો સત્કાર કરવાનો
નિયમ આચાર્ય પ્રાચીન કાલથી પ્રચલિત છે. સામાન્ય રીતે તે માટે અક્ષત વપ-
રાય છે. અહીં લોકો ધનાઢય હોવાથી પોતાના હર્ષનો અવધિ દર્શાવવાને ' મોની
અને મુખોના વર્ધાઈથી બાવાને વધાવી લે છે. પર્વત્ય—વર્ષાદ. ૧૭૯. ચિત્રની
ચેરે—નિમ્ન જગ કાંઈ પણ ચેષ્ટા કે હૃદયગતી પોતાની લાગણી દર્શાવવા અસક્ત
છે, તેમ લોક બાવાના (અર્જુનના) અદ્ભુત રૂપથી અતિશય આશ્ચર્યચકિત થયા
અને કાંઈ પણ ચેષ્ટા કરી શક્યા નહીં તેમ જલ જગાઈ ગયાથી કાંઈ હૃદયગત પલ્લ
મટી શક્યા નહીં. એ વિસ્મયની પરાક્રાણ છે, સરખાવો: “ ચિત્રાર્પિતારંભ હ-

વાવતસ્યે” રહ્યું. સર્ગ ૨. ૧૮૦. વૃક્ષ—સાર્થ છે, કારણ હમેશાં ટોળાને નાયક, આગેવાન વૃક્ષ હોવા જોઈએ, એવા પ્રાચીન સંપ્રદાય છે. સામાન્ય રીતે એના નિયમ છે કે અતિથિને કુરાલ સમાચાર પૂછી “આવો, ક્યાંથી પધાર્યા,” દિવ્યાદિ પ્રશ્નો પૂછવા. અહિં સ્વાગતમાવિશ્વાસનમિદં. ૧૭૯-૮૦ બે લીટી મોટી છે: ખરી રીતે તે આમ જોઈએ ૧-“ચિત્ર પેરે સહુ (કો) જુએ, મુખે (કોણે) નવ બોલાય રે; ક્યાંથી આવ્યા? ક્યાં જશો, (એમ) કોણે નવ પૂછાય રે.” ૧૮૨. થોકે થોકે—(સં. સ્તોક) ઠઠ બંધ.

કડવું ૫ સું.

૧૮૪. અતીત. (સં. અતિ + ઇ = મર્યાદાથી પાર જવું) ઈદ્રિયાદિ વિષય-વૃત્તિનાં સાધનો જેના મન હપર અસર કરવા અશક્ત છે તે: સમય ૧૯૧. અહીં, કરી, ધરી, એ અતર્થમક છે. પ્રેમાનંદની શૈલીમાં તે પરિચિત નહીં હોવાનું જે કેટલાક જણાવે છે, તે વાસ્તવિક નથી. આથી પણ વધુ ખુશીવાળા અતર્થમકો પ્રેમાનંદની પૂર્વના કવિઓનાં અને ખુદ પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં અનેકનેક છે. ૧૯૨. અભયી—(સં. નાસ્તિ કુતોઽભયમ્) ભયથી રહિત. સન્યાસી વા મહાન પુ-રુષની પ્રસન્નતાનું આ એક લક્ષણ છે. ૧૯૬-૨૦૧. ગામડીયા લોકની સ્વાભાવિક અટકળોનું હુબહુ ચિત્ર છે. ૨૦૨. અહીં લોકની જીજ્ઞાસા અતિશય તીવ્ર દર્શાવવા કવિ ઉપરાછાપરી પ્રશ્નો પૂછાવે છે અને ‘તમે ચેષ્ઠાથી નહીં પણ “જમે”-વચ-નથી જીત્તર આપો’ એ કથન દ્વારા તેની પરાકાષ્ઠા વર્ણવે છે ૨૦૧. અભિધાન—(સં અભિ + ધા) સાંકેતિક યોજખ. સાધુ પુરુષ સંસારીઓની પેડે સામાન્ય નામથી યોજખાના નથી. તેઓ પરમાત્મા વાચક કોઈ સાંકેતિક નામ ધારણ કરે છે.

૨૦૩. અતીતને—જેણે ઈદ્રિયાદિનો સંયમ કર્યો છે, જેણે વાસના ત્યાગી છે, તેને તે વર્ણી રહેવાના ખાસ સ્થળની શી જરૂર છે? સર્વે તેને મન તો પોતાનાં જ સ્થળ છે. ધામ—(સં. ધા) રહેવાનું સ્થાન; સામાન્ય રીતે પવિત્ર તીર્થસ્થળના અર્થમાં પણ વપરાય છે. ૨૦૪. અવધૂત—ખાવો, જોખી, સંન્યાસી, ફાવે એવું સર્વસાધારણ નામ યોગીને માટે યોગ્ય છે. કોઈ પણ વિશેષ નામ રાખવાની અગત્ય પણ શી છે?” સન્યાસી થવા પોતાના પ્રાકૃત નામનો છે તેથી તો તેને લ્યાજ કરવો પડે છે. વાચારંભણં વિકારો નામધેયં—એ સૂત્ર પ્રકાશનાંદે

અહીં ઉપલબ્ધિત થાય છે. અહીં તેનું નિઃસ્પૃહીપણું વ્યક્ત છે. અર્જુન શુદ્ધ વેદાંતિનો, જ્ઞાતીભૂત દશાયે પહોંચેલા સંન્યાસીનો ડાળ કરે છે. ૨૦૮ ભાવિક—ભાવ-પ્રેમ-રાણી સાધુસંત ઉપર સારી નિષ્ઠા રાખનારી. અતીતનો—અતીતને આશ્રય આપનાવાળી, સેવા પરાણગતથી સંતોષનારી ૨૦૯. આતુર્ભાસ—ચાર મહિના લાક્ષણિક અર્થઃ ચોમાસાના ચાર મહિના. શા હેતુથી ચાર માસ એક રૂપે રહેવું તે વિષે ધર્મસિદ્ધિના દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં આમ કહેલું છેઃ સંન્યાસીએ આતુર્ભાસ રહેવાનો સંકલ્પ નીચે પ્રમાણે કરવોઃ—

અહંતાવન્નિવસ્યામિ સર્વભૂતહિતાય ચૈ ।

પ્રાયેણ પ્રાવૃષિ પ્રાણિસંકુલં વર્ત્મ દશ્યતે ॥

અતસ્તેષામર્હિસાર્થં પક્ષાન્વ શ્રુતિસંશ્રવાન્ ।

સ્થાસ્યામશ્વતુરો માસાનન્નવાસતિ વાધકે ॥

સંન્યાસીએ કોઈ ગામમાં મહિના પર્યંત રહેવું નહીં, એવો નિયમ છે, પણ આતુર્ભાસમા વર્ષાદયી ઉદ્ભવેલાં જીવજંતુના પગરવથી હિંસા ન થાય, એ કારણે કોઈ એક જ નિયત રૂપે રહેવાની આજ્ઞા આપેલી છે આપાઠ સુદ ૧૧ થી કાર્તિક ૧૧ સુધીનો સમય આતુર્ભાસ ગણાય છે.

૨૧૧ મઠ—(સં. મઠ = રહેવું) સાધુ સંન્યાસીઓનો આશ્રમ. મઠી = નાનો મઠ ૨૧૬. ઠરીશે—કરિશઠનું ધસાતું રહેલું રૂપ, કરીશું. ૨૨૦. જાદવ માત્ર—સર્વજ્ઞ યાદવો. સમવાય—(સં સમ્ + અવ + ઇ) જ-મેલો; સમૂહ. ૨૨૫. શેરી—(દેશ, સિદ્ધિશી) ગલી, રાજ્યમાર્ગના ઉદ્ગરાટા નાના મહોદ્દા. ૨૨૬ “નમો નારાયણ” —સામાન્ય રીતે સંન્યાસીને નમન કરતાં આ સંયોગિત વખતે જ છે; કારણ કે તે નારાયણ, વિષ્ણુસ્વરૂપ ગણાય છે; પરંતુ પ્રેમાનંદનો ખાતો અર્જુન તો જોગી, જલિ, જગમ, સેવકો, સંન્યાસી, કાનકટો, મહત્, જે સાધુ, વૈરાગી કહો તે હોવાથી તેને મન ગમે તે સંયોગિત થોગ્ય જ છે.

કડવું ૬ હું.

૨૩૩-૨૪૭ આ પદ્ધતિમાં ઉત્સાહી લોકોના વિવિધ સેવાના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. હજીયે ગામડામાં કોઈ સાધુ આવતાં તેનો આવી જ રીતે લોક પક્ષી પક્ષીને સત્કાર કરે છે. ૨૩૪. **પરમ વિધિ**—ઉત્તમ ભતિનાં. ૨૩૫. **જરકરી**—(ફાર-સી-જર = સોનું + (અરખી) કસબ = ભરત કામમાં વપરાતી દોરી) સોના અને ચાંદીના ઝીણા તાર અને સુતરના દોરાઓની મિલાવટવાળું ધારન. **ભજમ**—(પર્યન) લાણું, પહેાળું રંગીન, મિછાવાનું પાથરતું. **ગલેચા**—ઉત્તમ ગુચ્છા ભરેલી શેતરજી. ૨૩૮ **સ્વાગત**—(સં. સુ. આગતા) અતિથિની સંવાચારી; સત્કાર. ૨૪૦. **સચ્ચત**—લવિગ, એલચી, સોપારી સાથે વાળીને (સંચાળને); જુઓ ૭૨૦:—“ખલિલદ્રજી લાવ્યા ત્યાં ખીડાં લવિગ, એલચી સાચજી; સરવ સંયુક્ત કરીને આપે” કદાચિત્ત આ પણ અર્થ હોય:—એ કે તેથી વધાર પાનનાં વાળેલા, ખાસક બીડેલા પાનની બનાવેલી ખીડી ઉત્તમ ગણાય છે. એ ઉક્તિ સર-ખાલે: ‘ખીડે ખાસડ પાન.’ **સ્વાગીન**—જેમને જે સર્વસ્વ અર્પણ કરેલું છે અને જે તેના માલિક છે તે. અહીં ખાવાને યાદવે અતિ પૂજ્યભાવથી પોતાના પ્રભુ માને છે. ૨૪૧. **હૈડે હરખ**—પોતાની પ્રિયા સુમદ્રાના સંખથી યા.વેની સેવાથી અત્યંતન થતા પરમ હર્ષ અહીં વર્ણવ્યો છે. **માય**—સં મા-માપડું) સમાય તાંબુલ—પાન, નાગરવેલના ઉત્તમ ગણાય છે; ચુના, કથો, લવિગ, એલચી સાથે વાળીને ખીડી કરી ખવાય છે; તેથી લાલ તાખા જેવો રંગ આવે છે, એટલે તે ‘તાંબુલ’ કહેવાયાં હશે. **આરોગિયે**—(હેમ. હેશ્ય. આરોગિયં સં મુક્ત. આરોગ્ય—અ + રોગ—રોગ રહિત.) મિષ્ટાન્ન જનવું; અહીં ‘પાન જેવી ઉત્તમ વસ્તુ ખાના’ દેવ તેમ પૂજ્યને માનભેર ખાવાનું કહેતા ‘આરોગી’ કહેવાય છે. ૨૪૩. **પાનપાત્ર**—પાણીનું વાસણ. **સાહે**—(સ સહ વ સહ + હ) પકડે. ૨૪૪. **વાળા**—વીરણવાળા. એ સુજંઘા અને શીતોપચારને યેચ્ય હોતાથી તેના વીરણ બનાવી, તે ઉનાળામાં વાપરવામાં આવે છે. **વીરણ**—સં. વ્ય-જન, વ્યજ્ વા નાંખવા માટે વાંસની પટ્ટીઓનો ચોખડો, કે તાડછાંના પાંદડા-નો ગોળાકાર પદાર્થ ગૃહસ્થ ભોગી પુરુષો ઉનાળામાં વીરણવાળાના પણ વિરણ બનાવે છે. ૧૪૬. **ઝુહુરત**—સં. મુહૂર્ત—૪૮ મિનિટનો સમય) સારા ચોખમાં. (જા-પની ભૂલ છે. “આવ્યા પુરમાં ખાવા ભેગી જનજી” ભેદ્યે.

૨૪૯-૨૫૪. આ પંક્તિઓ ગામડાંમાં કે જગલમાં સાદાં પણ સુલભ હુપડાં-
ઓ કેમ બંધાય છે-તેનો ખ્યાલ આપે છે. પ્રેમાનંદે પોતાના જમાનાનું ગામડાના
રહેણાંકનું હુબહુ અને સ્વાભાવિક ચિત્ર આપતા, મહાભારતના કાળની અદ્ભુત
રચનાવાળી અને લક્ષ્મી તથા વસવચી છલકાતી દ્વારકાને ધક્કીસર ખ્યાલથી બહાર
રાખી છે. એ જ મોહલ તે દ્વારકા જેવી વિશાળ અને બળ્ય નગરી માટે વારંવાર
'ગામ' શબ્દ યોગ્ય છે.

૨૪૯. મોહ લગાજ્યો-મોહથી બાંધી લીધા. હઈ-નિઃસિમ. ૨૫૦. પર્ણકુટી-
(સં. પર્ણ + કુટિર) : પાદશયી જાયેલી હુપડી. પૂર્વે સામાન્ય રીતે પર્વતાદિનાં
કોટર-કોટરમાં બાવાઓ વસતા, અને તે વાંકાંચૂંકાં (કુટ-વાંકું થલું) હતા.
પછીથી બાવાઓની હુપડીઓ કુટિર, કે કુટિ કહેવાવા લાગી. સ્થ = તરત.
૨૫૧. પ્રથમ અપ જોગી મઢી બંધાવ્યા પછી સારો મઠ ચાલવોએ બાંધ્યો,
એમ કહેવાનું પ્રયોજન છે. વારૂ-(સં. વરમ્ = ઉત્તમ) સારો: સુંદર. બેઠક-
દિવાનખાનું; સર્વ લોકોને મળવાનું સ્થાનક. ૨૫૨. થાપી-(સં. સ્થાનું પ્રેરક સ્થાપ)
માટીના લાંદા ઉપર લાદા ચઢાવીને તૈયાર કરી. ગામડામાં 'ઘંટોરી' હુપડાં સામાન્ય
રીતે નથી હોતાં, પણ મડ, મટોઢું, પંક, કાદવની ભીંતો થાપીને બંધાય છે.
હજીયે ગામડાંમાં ધારાળાઓ અને ટેડાઓ એવા હુપડામાં રહે છે. ત્યાર-તૈયાર
૨૫૩. સામસામાં-હવા અજવાળાની સારી સોઈ સૂચવે છે, આથી તે
વેળાના ગૃહશિક્ષણના ઉત્તમ નિયમનું બાન થાય એમ છે. ૨૫૪. અગ્નિકુંડ-
આહુતિ આપવા માટે અગ્નિનો કુંડ; ગામડાંમાં બાવા ચલમ ભરવા માટે ધૂણીઓ
ધીકાવે છે તેવી પણ એક ધૂણી, પણ એ હોય. ૨૫૬. મહત-અહીં મહત્ શબ્દ
દ્વારા કાઠીઆવાડમાંના " ગિર " નામના અતીતનું સૂચન કરેલું છે. તેઓ સંન્યાસી
હોતા નથી, પણ ગૃહસ્થવર્ગી સાધુ, વેરાગી હોય છે. ૨૫૯. તદાકાળ-તે
સમયે: તુર્ત જ:

૨૬૨. વારા-(સં વાસર = દિવસ) કેમ પ્રમાણે કોને ઘેર કયે દિવસે
બાવાએ જમવા જવું તેનો નિયમ; પાળી. ૨૬૪. આસ્વાગત-આગતાસ્વાગતા

—નું કુંકે ૩૫. અપરિમિત—(સં અ = નહીં + પરિમિત = પ્રમાણ) અર્થઃ. પેર— સં પ્રકાર) રીત. ૨૬૬. વેદપાઠ—સૂત્રિયને વેદાવિકાર છે એનું અહીં સૂચન છે; અહીં કવિ ‘ઉપનિષદ’નું પુનરાવર્તન સૂચી ‘અર્જુન’ ની વિદ્વતા અને પારિત્ય સૂચવે છે; તે ધૂબીવાળો, ચલમચુસુ બાવો નથા એમ પણ જણાવી આપી કંઈ ક્ષમાની પ્રાપ્તી કરાવે છે. ૨૬૮. શ્રીકૃષ્ણ—શ્રીકૃષ્ણ હવે અર્જુન, રાજમંદિરમાં શી રીતે આવે તેની પેરમાં છે, એમ સૂચવી, કવિ અહીં વસ્તુસાધનાનું બીજ નાખે છે.

કડવું સાતમું.

૨૭૦. તેણે ઠાર—તે ઠાર; તે સ્થળે. નામનો પ્રત્યય વિશેષણને પણ લગાડીને કવિતામાં “તે ઠાર” ને બદલે “તેણે ઠાર” કહેવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે. સંસ્કૃત વાક્યપ્રયોગનું શુદ્ધ અનુસરણ છે. ૨૭૧-૨૭૩. ભાવ (સેવા) મૂર્ત સ્વરૂપમાં યાદવોએ દાખવ્યાના પ્રકાર અહીં વર્ણવેલા છે. ૨૭૪. સહુ જન-મન ગમે—સર્વેની ઉપર અર્જુન સમાન પ્રીતિ નાખે; અર્જુનની મોહિની નાખવાની અદ્ભુત શક્તિનું સૂચન છે. ૨૭૫. (સૌ) બાવાને કરે નમસ્કાર, એમ જોઈએ. ૨૭૬. ધરમ—કર્તવ્ય, સંન્યાસીની ગૃહીએ પૂજા-સેવા કરવી એ શાસ્ત્રે ઉપદેશોનું કર્તવ્ય છે ધરમ-કર્તમ રીતે. ૨૭૭-૨૮૮. લોકો નિગ્રામ વૃત્તિથી નહીં પણ સક્રામ વૃત્તિ-ફલની હસ્થાથી સેવા કરતા હતા, એમ સૂચવી સર્વના અસિદ્ધાથ બતાવ્યા છે.

૨૭૭-૮. મત્રજન સાધવાની લોકની વૃત્તિ-વર્ણવેલો છે; આ સ્થિતિ લોકોની કૌશલ કોટિ સૂચવતી નથી, પણ એમાનદા જમાનાના બહેમપોથી પ્રકૃતિવાળા સમાજની હલકી સ્થિતિ સૂચવે છે. ૨૭૭. મત્ર—(૧) મૂલ અર્થઃ વેદની સંહિતાનો શ્લોક-ઋચા. (૨) દેવને પ્રસન્ન કરવાને જાપ જપવાનો, પ્રભુસ્તુતિનો શ્લોક (૩) (ધીરે ધીરે એ અર્થમાં વિકાર થતાં) મારણ, જનણ, ઉત્સાહન વશીકરણ—ઇત્યાદિ માટે, તેમ જ વીર, મેલડી, જક્ષ, પિશાચ આદિ સાધવા સાર તેમજ સાપ, લખીના હેરના ઉતારણ માટે જપાતો, સંવાતો સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત શ્લોક. એવા મત્રવડે પાણી, કે માદળાઈ કે કોઈ વસ્તુ મત્રવાનો રિવાજ છે. જત્ર—(સં. ચંત્ર)

(૧) મંગળ, શનિ, આદિ નહતાં ગ્રહોની શાંતિને અર્થે ચોક્કસ સંખ્યા સૂચવતા આંકડા કે અક્ષરો કોતરી તૈયાર કરેલું ત્રાખાનું કે અન્ય ધાતુનું પતર કે તેવું લખેલું ભૂર્જપત્ર. (૨) ધીરે ધીરે આ ભાવનો વિકાર થતા, ભૂત, પિશાચ, મેલડીથી પીડાતા મનાતા જીવોના વિકાર મટાડવા ભૂર્જપત્ર ઉપર આકાશના દુધ કે એવા જ કોઈ પ્રવાહિથી મંત્ર કે આંકડા કે અક્ષરો લખી તૈયાર કરેલા પત્રને 'નંતર' કહે છે. ધણું—આ 'ધણ' વિશેષણનું અવિકારીઃ અવ્યય રૂપ છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ અવિકારી રૂપ જ બહુધા વપરાયલું જણાય છે. કહે મન આશા—મન આદિની સિદ્ધિ માટે મંત્ર, અને નંત્ર ચેદા કરી લેવાની આશા લાલચ કરે. ૨૭૮. મહામંત્ર—સર્વ મંત્રનંત્રને પણ ટપી નય એવા મંત્ર ઉપનામવાની વિદ્યા-જ્ઞાન. ૨૭૯ અહીં લોકની મોક્ષની ઉત્તમ વૃત્તિ સૂચવી છે. અળગા—અલગ, વેગળા, દૂર; પાસે ને પાસે બેસી રહે, જેથી તેમની હેતુ સાધનાની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવાય છે. સુક્તિ—પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી જીવપણાથી છૂટા થવું તે. આ ઇચ્છા ઉચ્ચ પ્રકારની છે. એવા સાધકને અન્ય કશાની ચરજ ન હોવાથી તે અર્જુન પાસેથી લગાર પણ અલગ-આલો ન હોતો જતો, એવા ભાવ છે. ૨૮૦-૪ અહીં પુત્ર, ધન આદિ વાંચના વર્ણવી છે. ૨૮૦. સિદ્ધતો હાથ માથે પડનાં સદાની આધિ, બાધિ અને ઉપાધિ એ ત્રિવિધ બાધાઓ ટળતી હોવાથી એમાંની કોઈ બાધાથી સુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળા લોક હતા, એ ભાવ છે. અતીતને—અતીતની; છઠ્ઠીનો 'ની' પ્રત્યય ઉત્પન્ન થઈને બોલવાની ધારીથી કવિતામાં વિકાર પામ્યો છે. ૨૮૩. વાયક—(સં. વાક્ય) અહીં અંતર ક અને ચ ઉદભૂત થયા છે, વાળી; વચન, પાછું—વૃથા ન થાય, અર્થાત્ કૃષ્ણે. ૨૮૫. અહીં મેલી વિદ્યાર્ન ગૂચન કરેલું છે. મોહિની—મોહ પમાડવાની, ભુરૂં નાંખવાની કલા. વ-સીકરણ—(સં વજ્ર = તાળે કરવું) પતિ, પત્ની, શત્રુ આદિને વશ-(તાળે) કરવાનો પ્રયોગ. સ્થંભન, મારણ, ઉચ્ચટન, વશીકરણ આદિ તાંત્રિક સિદ્ધિઓ ગણવી હતી, હાલ તે કેવળ મેઢી વિદ્યાનાં જ તરવો થઈ પડેલાં છે. ૨૮૬. અહીં વૈદ-હૃત્તર સાત્રવાની વૃત્તિનું સૂચન છે. ધાતુ માર્યાની—પારો તથા બીજી કોઈ કાચી ધાતુને અગ્નિમાં પકવ્યા વગર, એમની એમ અન્ય માફક પદાર્થો ભેગી ભેગવવી, તેને સામાન્ય રીતે ધાતુ મારવી કહે છે; કેટલીક વખત અગ્નિનો પણ પુર-પાક ધાતુ એને મારવા માટે આપવો પડે છે; તેમ વનસ્પતિના રસ પણ ભેગવવા પડે છે, એ રાતિ શીખવનારી કલા ને ધાતુ માર્યાની વિદ્યા કહેવાય છે.

સોનુંરુપું—ક્રીડાઓની કલાનું સૂચન છે. એકદમ ધનવાન થવાનો લોહનો અલખરો સૂચવે છે. તેવી પણ શક્તિ અર્જુનમાં હોવાનું કવિ સૂચવે છે. ૨૮૮. આ-શિક્ષા (સં. આશા+ક)—(૧) સારાની આશા આપનારી વસ્તુ; (૨) દેવને કે મહાન સાધુને ચઢાવેલી વસ્તુ (જથ્થા કે પુષ્પ)નો કે યજ્ઞની રક્ષાનો પ્રસાદ (ભાગ). એના પ્રસાદથી ઈષ્ટ લાભની વૃદ્ધિ થાય છે, એવી માન્યતાથી હજી પણ, વેપારીઓ જદવા ઉપર તેને મૂકે છે; અને બ્રાહ્મણો એવી અર્ચના આપી આપવાનો 'ધર્મો' કરે છે. ૨૮૧-૨૮૩. અહીં દોષ કે રોગ મટાડવાના ચમત્કાર વર્ણવ્યા છે. ઓષેલા—(સં. ઓ) ભય પામેલા. ૨૮૨. પીંછી નાંખતાં—પીંછી ફેરવી દોષ હટી શકે. પીંછીથી કરાડી મુક્તા રોગની શાન્તિ થાય છે, એમ મનાય છે. હજીયે ધારાળા, કોળીઓ મોરનાં પીંછાંની પીંછીઓનો આવા જ કામમાં યોગ્યતા ઉપયોગ કરે છે. ૨૮૪. અહીં અર્જુનમાં આવા ચમત્કારની શક્તિ શી રીતે આવી, એવી શંકાનું સમાધાન કરતાં કવિ કહે છે, કે ચાદવોને મોહિતી લગાડવાને શ્રી કૃષ્ણે આવી સિદ્ધિ તેને આપી હતી; તેથી એ કૃષ્ણની કૃપાનું ફળ છે. અદ્ભુત રસની પૂરી છાપ પાડવા કવિએ અર્જુનમાં દૈવી, કૃષ્ણની પ્રેરણાથી સ્વભાવ અદ્ભુત તરવો, શક્તિઓ અને સામર્થ્યો આવી વસ્ત્યાનું વર્ણવ્યું છે. તેણે તેમાં કયો વિવેક કે વિચાર કર્યો નથી. પણ 'ખજુ તંતો ખજવંતો' એ ન્યાયે હરકોઈ શક્તિ, વિદ્યા, દૈવી તરવ અર્જુનમાં હતું, એમ બતાવવાના મોહને વશ કવિ થયો છે. વાફુ-સાંઘ. ૨૮૫. પાંચ બળતા નજર—ઠાઠો, કોનો, એકાંતરીઓ, ચોથીઓ અને શૂળીઓ (શૂળ નાંખનારો.) ૨૮૬ મૂક—રાત્રીને મારી નાંખવાને સઘાતો મંત્રપ્રયોગ—ચોટ. નજર—(સં. મુદિ) અદેખાની કે ભૂતની કે મેલડીની કૃષ્ટ જાતવાળી દૃષ્ટિ પડવી, તેને નજર પડવી કહે છે. એથી જેની ઉપર એવી નજર પડે હોય તે માંદ પડે છે, અને ષ્ટલીઃ વખતે તત્કાલ લોહી ઓઝો મરણ પામે છે, એવી માન્યતા છે. નડે-અડચણ કરે. ૨૮૯. ગુણી—ગુણ, લક્ષણો, શક્તિઓ ધરાવનારો. અદ્ભુત-અસાધારણ રીતે. ૩૦૧. પાખડ—ઢોંગ, ઉતરપીડીતા પ્રકાર, ચરિત. ૩૦૩. અહીં અર્જુનની દિનચર્યા વર્ણવતાં ચાદવોની લાવપૂર્વક-સહાયતા વર્ણવી છે. મરજન—(સં. મરજ્=પાણીમાં ડુબકી મારવી) સ્નાન. ૩૦૪. કરવડો—(સં. કર=હાથ+વૃત્ત=વાળેલું) વાળેલા નાળચાવાળો લોટો. ૩૦૫. વિભૂતિ—(સં. વિ=ખાસ કરીને+મૂ=હોતું-મહત્તા) ભસ્મ, રક્ષા. (યજ્ઞની કે યોગની મહત્તા દર્શાવનારી વસ્તુ). ૩૦૬. પ્રભય—કવિતામાં 'ય' કાર ઉમેરાયો છે. ૩૦૭. સમર્થ—(સં. સં=સારી પેઠે+ર્થ=આપણું) લાવથી અર્પણ

કરે. ખાલી હાથે 'ગુર', કે રાત્ર કે પૂજ્યજન આગળ નહીં જવાનો નિયમ સૂચવાયો છે. રિક્તપાણિર્નગચ્છેત રાજામ દેવતાં ગુહં । નેદ—(સં. ન+હૃ) નક્ષી (દૃઢતમૂચક છે). ૩૦૯. દુઃખી—દુઃખ પળી ગયું અહીં 'ખાતાની કલ્યાણકારી હાજરી મૂચવી છે. ૩૧૧. જગજીવન—જગજીવનની, કૃષ્ણની. છકી વિસંક્રિતો પ્રત્યક્ અધ્યાહાર છે. ૩૧૨. અરિત્ર—લક્ષણ.

કડવું ૮ મું.

૩૧૮. રુપકુટુંબવર્ગ સમેત=પોતાના કુટુંબનાં માણસો તથા વર્ગ-જ્ઞાતિ. ખંધુઓ સહિત. સમેત—(સં. સમ+ઈ=૪/૩) સાથે. ૩૨૦. અનુદિન—(સં. અનુ=પછી+વિન) (વિનં વિનં અનુવિનં. ઉપપત્તિ-સમાપ્ત). પ્રતિદિવસ. હરહરેશ. ૩૨૧. અપંગેને પદ આપ્યા અંગવાળા કંગાની અનુભૂતિની ચમત્કારિક શક્તિનું મૂલ્યન છે. ખોડાં—(ખૂટ, હણપ, ખામાં) અપંગ, કાંઈ અવરૂઢ, અનની ખામીવાળા; પરંતુ સામાન્ય રીતે ' 'ત્રેમાયલા પગમાં ' ' લૂલાં—(સં. લહુ) સામાન્ય રીતે રોગદોષથી લંગડાં, લગડાતા પગવાળાં; પરંતુ 'વાકા' કે નિર્ગત, નખળા, સધિ-સાથા હાથે ખરોખર નહીં ખેડેલાં, લટકતા અવસ્થાવાળાને પણ ભૂલો કહી સકાય; જેમકે લૂલી કાચા, લૂલા હાથ, લૂલી ગરદન વગેરે. અધિર—(સં. અધિર ; ખડેરા. પાંગળાં (સં. પંક્તુ) સામાન્ય રીતે જન્મથી પગની ખોડવાળાં; યાંધા, નખળા હાથવાળા પણ ' પાંગળો ' કહેવાય છે; એટલે કે ' અસક્ત '. ૩૨૨. સાથઈ—સફળ. અંગ આપ્યા થતાં જીવંતીનાં કામ કરવાનો હેતુ સધાય. " પહેલું મુખ તે ભતિ નયા " એ કથન પ્રમાણે " આરોગ્ય " એ જીવનની પહેલી સાર્થકતા કહેવાય છે. ૩૨૩. ફક્ત—(સં) ફાદર. (કહોડનો એક નરમ પ્રકાર ગળાય છે કહોડી—(સં. કુટ્ટી ચામડીનો રોગ; આ રોગથી સઘળી કે થોડી થોડી ચામડી સફેદ કે સ્તુમડી સફેદ થતી જાય છે. ગલિત (સં. ગલ્ = ખરી પડવું) કહોડનો રોગ શરીરમાં વધુ જમવાં પગનાં, હાથનાં આંગળા ખરી પડે એ તેને ગલિત કહેવામાં આવે છે. ક્ષુદ્ર-અધમ, (કાંઈ રોગ આદિથી) વિધરવાળી (કાચા); વળ ધસાઈ જવા; તબના કે કરોળીયાના કાળા રાત્ર પડવા, ખીલ થવા વિગેરે, નિદાનમાં કહેલા ૬૦ રોગોમાંનો કાંઈ એક રોગ. ૩૨૪. પળાય—(સં, પલ્કા-પરા=સાગી ખાઈ+ઈ=૪/૩) નાશી જાય; જતા રહે.

૩૨૫. પરત—(પરતું) બીજી ભૂમિ: ભરમ. ૩૨૬. વામે (સં વમ્) જતાં રહે. ૨જો. ૩૨૭. મંત્રો—અથ મૂકી મંત્ર બાજી નૈવાર કરેલું યથાયોગ્ય—જે તે રોગી તે પ્રમાણે. ૩૨૭-૨૮. અહીં પાત્રી પીવાથી અને સ્પર્શ કરવાથી પણ રોગ મટવાની અર્જુનની શક્તિ વર્ણવી છે. નહાએ, જળા રહે, નાથ પામે. ૩૩૧-૩૪. બાવા-અર્જુનની મોહિતીથી ભૂરાવવાં યાદવ બાલઓ-પુરુષોના લગની વર્ણવેલી છે. ૩૩૧-૩૨. માપ ધનું વધી જાય છે. ૩૩૨ અદ્ધત્રી-અર્ધધત્રી, અડધી થતી પણ. ૩૩૩ દ્વમમંશી—બાવાથી મોહેલા, મર ઉંઘમા પડેલાં છે: કરાં સ્વપ્નમાં પણ બાવાનું ના. સામજ્યનાં પ્રેમથી જગી ઉઠતાં. આ તેમ જ પછીની પંક્તિમાં બાવા ઉપરનો બાળકોના નિર્દોષ પ્રેમ વર્ણવેલો છે. ૩૩૫ વિનય—વિવેક ૩૩૬ કાલા-વાલા-(કાલા, કાચલા) કાલૂ, તોતલૂ અને દાવલૂ બોલેલું તે, આજી. ૩૪૧. કૃષ્ણાગરુ—અગરુ મે એક જગતી પતિ સુગંધી સુગંધ છે. તેમા કવો અગરુ વિશેષ સુંગધો છે; એ નષ્ટ નવમાનો એક નવ છે ૩૪૫. પંચામૃત—અમૃત જેવાં સ્વાદુ, કુપ્ર, દહી, માખન, ઘી અને સાર, એ પાંચ અમૃત દુધ્ય ગણાય છે; તેા પિવિધ પદાર્થો બોજનના બનાવેલા. ૩૪૬. વાર—સારે વારે. ૩૪૭. આનંદા—(સં. આનંદ) ખુશી થયા. ૩૪૮. રીત—(રીતિએ) = પેઠે. ધણૂ—પ્રાચીન અધિકારી રૂપ.

કડવું ૯ મું.

૩૫૬. હહે—મણે અને માને. ૩૫૬. માને આર્ય—જે કોઈ રૂમાલે તે પ્રમાણે વર્તે ૩૬૧. આરે દિશા—ચારે દિશાએ, સઘળા ગામમાં. ૩૬૨. થઈ વિસ્તાર—ફેલાઈ. ૩૬૫. પ્રભુની સંપૂર્ણ કૃપા હોવાથી જે ધારે છે તે થાય છે. પ્રભુ તેને હાજરાહજુર છે, એ ભાવ છે. ૩૬૭. અહીંથી રાજદરબારમાં અર્જુનના પગ શી રીતે થયા, તેનું બીજ નંબાય છે. ૩૬૮. રામ—જગરામની; કૃષ્ણના મોટા ભાઈ, રોહિણીથી વસુદેવ વડે જન્મેલા. એ રોષનાગનો અવતાર મનાતા. તે પહેલા જેવકીના ગર્ભમાં સાતમા બાળક રૂપે આવ્યા હતા. તે શક્તિના પ્રતારે રોહિણીના ગર્ભમાં સંક્રાન્ત થયા, તેથી સંકર્ષણ નામથી ઓળખાયા. તે કૃષ્ણને સામે ઘાકુળમાં નંદને ઘેરે ઉછર્યા હતા. તે ગદાયુદ્ધમાં ત્રિપુષ્ટ હતા. કુર્યોધનને ગદાયુદ્ધ તેમણે સ્વીકૃત્યુ હતું. કંસને મારવામા તે કંબલની સાથે હતા. (ભાગવત ૧૦, અં ૬૫, ૭૮-૯; ભારત, ઉલોગ ૧૫૭. તે

મહિરાસકત અને ભુતબચસની હતા. પશ્ચિમ સમુદ્રતીરે યોગબળથી તેણે દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો.

૩૭૧. અહીં ચક્રિત થયેલા સેવકની, સેવ્યને વર્ણવવાની મુંઝવણ ચીતરેલી છે. યાદવને પ્રથમ એ પ્રશ્ન થાય છે, તેના રૂપ વિશે હું કહું પણ તરત જ બા-વાના અદ્ભુતપણાનો વિચાર કરી, કહે છે કે હું બરાબર તેના રૂપનો ચિતાર મનમાં ઇતારી આપી શકીશ નહીં; પછી ગુણનો વિચાર આવે છે અને તેમાં પણ તેવા ગુણના અનેકપણાથી ક્રીયા ગુણુ વિરોધ છે, એ કેમ કહેવું તેનો વિચાર થઈ પડે છે. વર્ણવ-પ્રશંસા, તારીફ. ૩૭૨ થઈ જોગી આકાર—જોગીનું રૂપ ધરીને.

૩૭૩. કોસલનો ભૂપ—કોસલનો રાજા. રામચંદ્ર; અર્થાત્ વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, અને હંશીર, અંતરે શાંતર અહીં ગણવિદ્યા હોવાથી રામચંદ્રરૂપ “વિષ્ણુ” અર્થ બરોબર લાગે છે. કોસલ—અયોધ્યાની હતરદો પ્રદેશ. રામચંદ્રના માતામહ- (કૌસલ્યાના પિતા)નો દેશ; એ દેશના રાજા અને સુંદર ગણાતા. ઈશ=શંકર (ઈશ્=તત્ત્વ ચલાવવું.) જન્મતું તંત્ર ચલાવવાની શક્તિ હોવાથી ઈશ કહેવાય છે. ૩૭૪. સૌચ—તે (સં. સઃ પ્રથમા વિભક્તિનું તદ્ નું રૂપ) (કવિતામાં વપાય છે. નાંકિય) વસુધા—(સં. વસુ—ધન+ધા, સ્થાન) પૃથ્વી. ૩૭૬. આશ્રણી—(આપાં હપરથી) પોતાની મેળે, અર્થાત્ કોઈની પ્રેરણા સિવાય, તરત જ. ૩૭૭ કોણ ઠામ—ક્રીયે ક્થળે. ૩૭૮. સુખે—સુખથી, આનંદથી. ૩૮૦. વન વિષેથી—વનમાંથી અહીં અનુનની મહત્તા બતાવવા તેના આગમનનું કોઈ ખાસ ક્થળ ન સૂચવતાં તે જંગલમાંથી જ પરત્તાર્યો આવવાનું સૂચવ્યું છે. ૩૮૨. રૂપે.....વાળી—બ્રહ્માએ તેને અતિશય અનુપમ રૂપરૂપનો લકાર બનાવ્યો છે. છેક વાળયો—ઠઠલામાં છેલ્લી ડંડા પર્યંત રૂપનાં સર્વથી ચક્રીયતો થયો છે ૩૮૬. બોદયુ—બોદયો, (પ્રાચીન પુલિંગ રૂપ), ક્ષત્રીધર્મ કહેવાયો છે. ૩૮૧. જગજીવન—જન્મત્તા જીવનરૂપ, જેને આધારે જન્મત્તાં પ્રાણીઓનું જીવન છે, તે ૩૮૨ સુંડયા માથાનો નહિં પાર—માથું મુંડાવીને જોગી થયલાઓનાં હૃદય-ભીતરની વાત કોઈ પામી શકતું નથી; અર્થાત્ તે ખરો યોગી છે, કે ખોટો તે સમજવું મુશ્કેલ છે. સરખાવો:—“ વાળયું બોસડ ને મુંડયો બોસાઈ ” “ માથુ મુંડાવ્યું પણ મન મુંડાવ્યું નહીં, ત્યાં સુધી સંત નહીં. ” “ માથું મુંડાવ્યે જતિ નહીં અને ધુપટો નાણે સતી નહીં. ” “ જોગી જીવન બતા નહીં, કપડે રંગે તો કયા હવા ? ” અહીં કૃષ્ણ પહેલેથી અજ્ઞાતકુલશીલસ્થ વાસો દેવો ન

યચિત્ એ નિયમથી ગૃહસ્થાશ્રમીએ સાવધ રહેવાનું સૂચવી, પાછળથી કાંઈ થતાં
 માને માથે તેનો દોષ શોધી ન આવે એવો ચેતરો રચે છે; અને પોતે આ નરક
 કંઈ છે, છતાં નિરાશા નિર્લેપ હોવાનો દંભ દેખાડ્યો છે. જીવદેવની અધશ્રદ્ધા
 ત ક્ષવાને કૃષ્ણે પોતે સાધુ અર્જુનને રાજ્યદ્વારમાં બોલાવવાની વિરૂદ્ધ
 માનો પ્રપંચ રચ્યો છે, અને જીવદેવ તેમાં આખાદ ફસાય છે.

૩૯૩. **પદ્દર્શન—**દર્શન=દ્રશ્યતે યદ્યર્થતયા જ્ઞાયતે તત્ત્વં અનેન=યથાર્થ-
 જ્ઞેનાથી તત્ત્વ જાણી શકાય છે તે દર્શન. વેદ-ઈશ્વરના અસ્તિત્વ ને માનનારાં
 આસ્તિક અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વને નહીં માનનારાં તે નાસ્તિક, એમ બે પ્ર-
 તિ દર્શન છે. અર્થાત્ પરલોક જેવું કાંઈક છે અને તેનો દૃષ્ટા ઈશ્વર પણ છે,
 મતવાળાં આસ્તિક દર્શનો અને પરલોક તો છે જ નહીં તથા તેનો કોઈ
 ઈશ્વર હોઈ જ શકે શાનો ? એવા મતવાળાં નાસ્તિક દર્શનો કહેવાય છે. છ
 સ્તિક દર્શન, તેના દર્શનકાર સાથે નીચે પ્રમાણે છે:- (૧) ન્યાયદર્શન-જૈતમ
 ની. (૨) વૈશેષિક કે ઔલુક્ય દર્શન-કણ્વાદ. (૩) સાંખ્ય-કપિલ. (૪) યોગ-ય-
 યજ્ઞિ. (૫) પૂર્વ મિમાંસા-જૈમિનિ અને (૬) વેદાન્ત વા ઉત્તર મિમાંસા-આ-
 ચર્ય-બ્રાહ્મ. નાસ્તિક છ દર્શન આ પ્રમાણે છે:- (૧) ચાર્વાક વા લૌકાલતિક.
 માધ્યમિક. (૨) યોગાચાર. (૩) સૌત્રાન્તિક; (૪) વૈશાલિક અને (૫) દિગ-
 . ખરી રીતે ૨, ૩, ૪ અને ૫ નો સમાવેશ જૈન દર્શનમાં જ થવો જોઈએ.
 સંક્ષેપમાં છ આસ્તિક દર્શનોનાં મતો આ પ્રમાણે છે:-

(૧) **ન્યાયદર્શન**—આ દર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ યૌતમ છે; તેનું ખીજું
 . અક્ષપાદ હોવાથી ન્યાયદર્શન ‘અક્ષપાદ દર્શન’ તરીકે પણ ઓળખાય છે.
 પરમાણુવાદને માને છે. સોળ પદાર્થ-પ્રમાણ. પ્રમેય, સિદ્ધાન્ત વગેરે સોળ
 ગો-ન્યાયદર્શનનાં છે. મોક્ષના ઇચ્છુકે તે વિશેષરૂપે જાણવાનાં છે. કેટલાકના
 તે નાસ્તિક, ઈશ્વરને નહીં માનનારા લેખાય છે, પણ તે વેદને શિરોધાર્ય
 તા હોવાથી, તેમ ઈશ્વરને વિશ્વનું કારણ માનનારે સૂત્ર આ દર્શનમાં છે એટલે,
 આસ્તિક દર્શનકાર લેખાય છે. (સિદ્ધાન્ત) “દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં આ-
 મુદ્ધિ રૂપ અજ્ઞાનથી દ્વેષ, રાગ, મોહ આદિ દોષોનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ
 થી પાપ રૂપ અથવા પુણ્યરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. પ્રવૃત્તિથી ધર્માત્મ ઉત્પન્ન
 છે. કોઈ પૂર્વપુણ્યના પ્રભાવથી સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરી ‘આ સર્વ દુઃખનું સ્થાન
 અને દુઃખથી અનુરક્ત છે.’ એમ જાણે છે, ત્યારે અજ્ઞાનથી આરભી દુઃખ

સુધીના જ સારયકને હેય ગણે છે. સર્વનું મૂળ અજ્ઞાન છે એમ જાણનાં તેની નિવૃત્તિના ઉપાય-તત્ત્વજ્ઞાન માટે તે પ્રવૃત્તિ સાધે છે. તેથી સર્વ હેય પળાય છે. દુઃખની નિવૃત્તિ તે જ મોક્ષ છે. અનુમાનથી ઈશ્વરત્વ સિદ્ધ થાય છે ઈશ્વર પ્રસાદ મોક્ષ માટે આવશ્યક છે.”

(૨) વૈશેષિક દર્શન—“ તેના સ્થાપક કણાદ- (કણુ =પદમાણુ + અદ= ખાતું-કારણ માનવું; વળી કણુ=કાગડો+અદ=ખાતું, એટલે ઉલુક=ધુવડ). આ દર્શનમાં વિશેષને પદાર્થ માનવામાં આવે છે તેથી જ તે વૈશેષિક કહેવાય છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે નિત્ય તત્ત્વો છે. નવ દ્રવ્ય-પદાર્થો મુખ્યત્વે નિત્ય માનેલા છે. અદૃશ કારણુ વિશેષ જડ પદમાણુઓ સંમિલિત થાય છે; અને પરિણામે નિશ્ચિત, સ સાર ઉત્પન્ન થયો છે. જગત્નું કારણ નિરૂપણ કરવું, એ વૈશેષિક દર્શનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આત્મકર્મસુ મોક્ષો વ્યાખ્યાત: (૧-૨-૧૬) હેહાદિ આત્મા નથી, એવો નિશ્ચય થતાં જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે અને રાગદ્વેષ પળાય છે; એટલે પ્રત્યાર્થની પ્રવૃત્તિ જન્મતી અટકે છે અને દુઃખનો નાશ થાય છે. અને દુઃખનો આત્મિક નાશ એટલે મોક્ષ. (સિદ્ધાન્ત) દુઃખનું જ્ઞાન સર્વને છે, તેની રુચે તેની નિવૃત્તિ ઇચ્છે છે; આ નિવૃત્તિ ઈશ્વરસાક્ષાત્કારથી થાય છે; અને ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી થાય છે. મનન માટે અનુમન અને તેનો અર્જી પદાર્થવિવેક આવશ્યક છે. પદાર્થવિવેક પ્રાપ્તિ હોવાથી તેની શાસ્ત્રવ્યવસ્થા આ દર્શનમાં કરેલી છે, આત્મનિકી દુઃખનિવૃત્તિ એ જ મોક્ષ છે.”

(૩) સાંખ્ય દર્શન—કપિલ, ગૌડપાદ આ દર્શનના મુખ્ય પ્રવર્તક છે. સાંખ્યવાદ પરિણામવાદ કહેવાય છે. આ દર્શનમાં પ્રકૃતિ, વિકૃતિ ઉલ્લસાત્મક અને અનુભયાત્મક એ રીતેના ચાર પ્રકારના પદાર્થ-મનાય છે. પુરુષ જાનુમય તમ: છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ નિત્ય છે. પ્રકૃતિના વિકારથી આખો વિશ્વવ્યાપાર ઉત્પન્ન થયો છે. પ્રકૃતિ યોને જ વિશ્વવ્યાપારનું આદિનાશ છે, તેનું મૂલ નથી. પુરુષ ચેતન સ્વરૂપ છે, સુખ-દુઃખથી રહિત છે. તે વિકારી નથી; તે અકર્તા છે. અધ્યયનમાં પચોસ પદાર્થો મુખ્ય માનેલા છે. પ્રત્યક્ષ, અનુવાન અને આત્મ વાક્ય એ ત્રણ પ્રમાણ છે. સાંખ્યવાદ એ સ્વદાર્થવાદ છે, કારણ તે મત પ્રમાણે કાચે ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ છે કાર્ય કારણથી જિત્ત ન હોવાથી સુખદુઃખમોહાદિનું કારણ ત્રિગુણાત્મક પ્રધાન મનાય છે. પ્રધાન અચેતન હોવાથી, પુરુષના મોક્ષરૂપ પ્રયોજનને લીધે તેની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન છે. અધ્યયન સખ્ય જેવો પુરુષપ્રકૃતિનો સાંખ્ય છે. પુરુષ અર્થે પ્રકૃતિના નિવૃત્તિનું જ્ઞાન એ મોક્ષ મનાય છે.

(૪) યોગ દર્શન—યોગમાં ઈશ્વરનું ધ્યાન આવશ્યક હોવાથી આ સેત્ર સાંખ્ય કહેવાય છે. તેના મુખ્ય પ્રવર્તક પતંજલિ મુનિ છે. બધી આખતમાં સાંખ્ય અને વૈશેષિક દર્શનોનાં મળતાપણું છે. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ છે. તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રતિધ્યાનથી એ ક્રિયાયોગ સંધાય છે સાંખ્યનાં પ્રધાનાદિ પચ્ચીસ તત્ત્વોમાં છબીસમું તત્ત્વ યોગદર્શન ઉમેરે છે. કર્મવિપાક અને આશયના સ્પર્શથી પરમ પુરુષ પોતાની ઇચ્છાથી નિર્માયલા શરીરમાં રહી, લૌકિક અને વૈદિક સંપ્રદાયને પ્રવર્તાવે છે; અને તે સંસારતાપથી તપતાં પ્રાણીઓ ઉપર અતુ-મહ કરે છે. ક્રમે ક્રમે સ્વેચ્છાથી રહિત કર્મ કરતું, એ જ મોક્ષસાધન છે. સંસાર, સંસારહેતુ, મોક્ષ અને મોક્ષના ઉપાય, એ ચારનો ત્રિચાર આ દર્શનમાં કરેલો છે. સંસાર દુઃખમય હોવાથી ત્યાજ્ય છે. પુરુષ અને પ્રધાનનો સંયોગ હેય ભોગનો હેતુ છે. આત્મતિકી નિવૃત્તિ, એ તેનો નાશ છે. સમગ્ર દર્શન એ ના-શનો ઉપાય છે.

(૫) પૂર્વમિમાંસા—આ જૈમિનીદર્શન વા કર્મમિમાંસા કહેવાય છે. શ્રુતિ-વિશેષનો અર્થ અને સ્મૃતિશ્રુતિના વિરોધનો સમન્વય—એ આ દર્શનનો ઉદ્દેશ છે. શ્રુતિવિશેષના તાત્પર્યનું નિરૂપણ અને શ્રુતિ, સ્મૃતિના વિરોધ સંબંધી સંદે-હનો વિચાર તથા સિદ્ધાન્તરચાપન, આ દર્શનમાં કરેલું છે. આ વ્યાપારને અધિ-કરણ કહે છે. આમાં પુરુષ અધિકરણ છે. પ્રત્યેક અધિકરણના પાંચ અંગ છે; વિષય, સંદેહ, પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ તથા સંગતિ. વેદના કર્મકાંડનાં ચિત્ર ચિત્ર વાક્યોની સંગતિ દર્શાવવી, એ આ દર્શનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે; વેદ અપૌરુષેય મનાય છે. શ-ખ્દના નિત્યત્વને આપારે, તેનું અપૌરુષેયત્વ સિદ્ધ થાય છે. વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ છે. કર્મકાંડ યજ્ઞયાગાદિ દ્વારા સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ, એ પરમપુરુષાર્થ મનાય છે.

(૬) ઉત્તરમિમાંસા—આને વેદાંત દર્શન પણ કહે છે પૂર્વમિમાંસા પછી વેદાન્ત દર્શન પ્રકાશિત થયેલું મનાય છે. આદરાયણુ વ્યાસ તેના પ્રણેતા ગણાય છે. આ વિભાગ બ્રહ્મમિમાંસા અથવા જ્ઞાનકાંડ લેખાય છે. વિરત્તવાદ મુખ્યત્વે મા-નેલો છે. જગત્નું વિવર્ત ઉપાદાન—અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ, બ્રહ્મ છે. આ મત માયાવાદ કહેવાય છે. આમાં નિષ્કામ કરતાં જ્ઞાનિએ કર્મોપને નિર્ણય કરી જ્ઞાનમય—બ્રહ્મમય, કેમ થતું, એ વેદ-ઉપનિષદનાં વચનોથી સમજાવેલું છે. આ દ-ર્શનમાં જ્ઞાન પ્રધાનભૂત છે, અને કર્મો અમુક અવધિપર્યંત આવશ્યક ગણેલાં છે. વસ્તુતઃ જીવ, એ શિવ-પરબ્રહ્મ છે. જીવશિવના અભેદનું અર્થાથ જ્ઞાન એ આદર્શ પ્રયોજન છે.

હવે વેદ વિવેક દર્શનાનું તત્ત્વ અવલોકીએ.

(૧) આર્વાક દર્શન—આ દર્શન લૌકાયાતક-લોકાને વિષે આપત ફેલાયલું પણ કહેવાય છે. ચાર, લૌકસંમત વાક્ય-લૌકગાથાઓનો આશ્રય આ દર્શન કરે છે, અને પારલૌકિકને માનતું નથી. તેથી જ તે લૌકાયતિક છે. જ્યારે વેદસંમત દર્શનના અનુમાનને પ્રમાણ ગણે છે, ત્યારે આ મત પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માને છે. અને અનુમાન તથા શબ્દપ્રમાણનો નિષેધ કરે છે. આત્મા અથવા શરીર વિશિષ્ટ ચેતન કેવળ જહનું પરિણામ છે એવો તેનો મત છે. ઇશ્વર, પરલોક અને હેહાતિરિજ્ઞ આત્માને આ દર્શન માનતું નથી. તેથી તે નાસ્તિક દર્શન કહેવાય છે. આ દર્શન પ્રમાણે હેહસુખ એ જ પુરુષાર્થ છે; સંસારનું સુખ એ જીવનનો હેતુ છે. આત્મચેદ અથવા શરીરચેદ એ મોક્ષ છે. વેદના આચારવિચારને એ ધૂતેનો ઢોંગ માને છે; અને શ્રાક્ષાદિકને મૂર્ખ લોકોનો મિથ્યા શ્રમ ગણે છે. તેઓ પરમેશ્વર સ્વર્ગ, નરક, પુણ્ય કે પાપનો અંજિકાર કરતા નથી. તેઓ સિદ્ધાંત આ છે.

આવજ્જીવં સુલં જીવેન્નાસ્તિ મૃત્યોરગોચરઃ ।

મસ્મીભૂતસ્ય વેદસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥

(જ્યાં સુધી જીવવાનું થાય ત્યાં સુધી પૂર સુખમાં રહેવું; મૃત્યુની પેલી પાર કંઈ પણ નથી. હેહ બળીને ખાખ થયા પછી તે પાછો શી રીતે હયાતીમાં આવવાનો હશે ?)

આર્વાક નાસ્તિકશિરોમણિ કહેવાય છે. આર્વાક અથવા જૂહસ્પતિ એ મનના એક આચાર્ય હતા. તેમાં બે મત છે:—એક હેહને અને બીજો મત અસ્તિતાને માને છે.

૨—૫. બૌદ્ધદર્શન—આના ચાર વિભાગ છે:—(૧) માધ્યમિક, (૨) યોગાચાર, (૩) સૌત્રાન્તિક અને (૪) વૈશ્યાપિક. આ દર્શન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન, એ બે પ્રમાણ સ્વીકારે છે. ચાર ભાવનાઓના વારંવાર નિશ્ચયપૂર્વક વિચારથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે:—(૧) સર્વ ક્ષણિક છે. (૨) સર્વ દુઃખ છે. (૩) સર્વ સ્વલક્ષણ છે. અને (૪) સર્વ શૂન્ય છે. આ ભાવનાઓથી સકલ વાસનાઓની નિવૃત્તિ થતાં શૂન્ય રૂપ પરિવર્ણનો અવિભાવ થાય છે. અજ્ઞતતા જ્ઞાનની નિવૃત્તિ માટે પૃચ્છા એ યોગ અને ગુરુએ કહેલા અર્થનો અંગીકાર એ આચાર છે. ભાવ માત્ર સત્ તેમ જ અસત્ કે સદસત્ નથી. તે અનિર્વચનીય અને નિઃસ્વભાવ છે.

માધ્યમિક—બૌદ્ધ દર્શનનો એક ભાગ. આ મતવાળા સર્વ શૂન્યવાદી છે. આમાં પદાર્થ માત્ર કેવળ શૂન્ય રૂપ મનાય છે. વસ્તુતઃ કોઈ વસ્તુ ખરી નથી;

ારણ સર્વ અવરથઓમાં તે નજરે પડતી નથી. ઉપર્યુક્ત ચાર ભાવનાઓનું ચિંતન તાં ભાવ વિશીર્ણ થાય છે. ખુદે પ્રથમ જેઓ પ્રતિ સર્વ શૂન્ય છે એમ કહ્યું ને તેમાયે જેમણે ગુરુના એ વચનનો શ્રદ્ધાથી સ્વીકાર કર્યો, તેઓ કનિષ્ઠ હિ, તેમ જ ખુદિ વાપરી શ્રદ્ધા ન હકાવી માટે શ્રેષ્ઠ નહીં, એટલે મધ્યમ અને અધ્યમિક કહેવાયા.

યોગાચાર—બૌદ્ધો ભાવના ચતુષ્ટયને નિર્વાણનો હેતુ માને છે, પણ બાહ્ય દાર્થને શૂન્ય માને છે; અને આંતર અર્થ સ્વયંવેદન હોવાનો સ્વીકાર કરે છે. તા મને દલિત વિજ્ઞાન રૂપ આત્મા જ સત્ય છે. અનાદિ મિથ્યા વાસના અજ્ઞા-ધી સ્વયંવેદનખુદિથી ભિન્નવત્ ભાસે છે અને તેથી ખુદિથી અભિન્ન બાહ્ય અર્થ ભિન્નવત્ ભાસે છે. આ મતવાળા દલિત વિજ્ઞાનવાદી મનાય છે.

(આ સર્વના સ્ફોટ માટે જુઓ. સર્વદર્શન સંગ્રહ, જે ના. ગાયકવાડ સરકારની મદદથી પ્રકટ થયો છે.)

સ ત્રાન્તિક બૌદ્ધો—બાહ્ય વસ્તુને કેવળ શૂન્ય નહીં માનતાં તેને અનુમેય ને છે તે બહારની વસ્તુને સત્ય અને અનુમાનસિદ્ધ કહે છે. બાહ્ય પદાર્થનું ના નિરતર ન થતા કદાચિત્ થાય છે. આ બૌદ્ધો આલયવિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિ-જ્ઞાનના સ્વીકાર કરે છે.

વૈભાષિક—બૌદ્ધો બાહ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષ માને છે. સ કલ્પ જ્ઞાનને અપ્રમાણ ને નિર્વિરોધ જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે.

દિગંબર અથવા આર્હત દર્શન—આ દર્શનવાળા જીવમાત્ર ઉપર દયા કરવી, ને મુખ્ય ધર્મ સમજે છે. તે બૌદ્ધોના દલિતતાના મતનું ખરું કરે છે. જૈનો મંદળ સ્વીકારે છે, પણ જન્મનું નિત્ય મૂલ કારણ ઉચ્ચરનો સ્વીકાર કરતા નથી. ત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ, એ ત્રણ પ્રમાણ માને છે. શબ્દપ્રમાણમાં પેતાના જાગમ-સર્વજ્ઞતા શબ્દને માને છે. તે અનુસાર સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર્યથી મનુષ્ય આવારણનો ક્ષય કરી, સર્વજ્ઞ થઈ શકે છે. આ મતમા

મુખ્ય તત્વ છે: જીવ અને અજીવ તે બન્ને અનાદિ અને અનંત છે. શ્વેતા-રો તીર્થંકરોની મૂર્તિને અલંકારોથી શોભાવે છે. દિગંબરો સોળ સ્વર્ગ અને સો-દ્ર માને છે. શ્વેતાંબર ચતિઓ વાસણમાં ખાય છે, દિગંબરો હાથમાં ખાય છે. વેતાંબરો સ્ત્રીને મોક્ષનો અધિકાર છે એમ માને છે તો દિગંબરો તેમ માનતા નથી.

ષટ્ દર્શનમાં પાખંડઃઽ દર્શનોમાં કેટલીક એવી બાબતો છે કે જે

અણસમજીને પાખંડ=ધર્મ ધૂર્તપણાને માર્ગે લઈ જાય એી છે. પાખંડ—
ધર્મમાં ઢોંગીપણું.

સરખાવો:— દર્શન ભેદ દાવા મત ધણા, ગઢે બાંધી રહ્યા આપ આપણા
એક એક પે' હુંકી રહ્યા, અમે પાખ્યા, ખીજ વહેતા ગયા.

(અખો-સ્વભાવ અંગ.)

ખટ દર્શન કરતા વિખવાદ, મધ્યે માયા પોષે સ્વાદ

... ...

અખા બાળકની પેરે થયું જોરાં સાટે ધરેલું ગયું. (વિજ્રમ અંગ.)

દર્શનવેષ તણી કહું વાત, પંથ પુરાતન સઘળી ધાત.

... ...

રાજવેષ ધર્યે નોય રાજ, પંથ રહે કાંઈ ન સરે કાજ.

અંતઃકરણ એહું કાંઈ નથી, નિર્દાવે વર્તે તે જતિ. (વેષવિચાર અંગ.)

કો સાધુ—આ ૫૬ દર્શનોના અનુયાયીઓમાં કેટલાક સજ્જનો હોય છે, ત્યારે કેટલાક માતેલા સાંઢે જેવા મતસરવાળા હોય છે. જંડ—મતસરવાળા, અલ-મસ્ત, માતેલા, હુચ્ચા. (જુડો-વાવટો, હપરથી) જુડા જેવો ટટાર, નમ્યું ન આપે એવો; “જહાજુત્રણ” ૩૬૪. અદ્વિતી કવિ છ વેદમતાનુકૂલ અને છ વેદબાહ્ય દર્શનોના અનુયાયીઓ ગણાવે છે. જ્ઞાની—આત્મજ્ઞાન ધરાવનારા (વેદાંતી); ધ્યાની—ધ્યાનમાં મગ્ન, (સાખ્ય); ચિત્તનો નિગ્રહ કરવાવાળા યોગી—(પાતંજલ મત-યોગવાળો.) લંપટ—કેવળ સંસારમાં જ હપટાનાર; ચાર્લક મતરાળા. ઋણ કૃત્વા વૃત્તં પીવેત્ Eat, Drink & Be merry—ખાઓ, પીઓ અને દહેરે મારો, એ જ મનના છે, હામકી-ડીમાક, બહારની ટાપટીપવાળા, આડંબરી. દાંણિક-બોધો-માધ્યમિક, યોગાચાર, સૌત્રાન્તિક અને વૈશ્ણવિકવાળા. આ મતાનુયાયીઓ સ્વકોચ મતના, અતિ હઠાગ્રહી હોવાથી દાણિક કહેવાય છે. ૩૬૫. જોગી—મિમાંસકનું તત્ત્વ તહીં જાણનાર, પણ કેવળ તેના મતને અંધતાથી અનુસરનાર કર્મકાંડમાં જ મન રાખી, સંસારમાં જ મનને વૃત્તિ પમાડનાર, આ મતવાદીઓ મનાય છે. સસારી—શુદ્ધસ્થ ધર્મના હિમાયતી, મહાધિપતિ મહંતો,

કે વહીલી સંપ્રદાયના મહાત્માનેના જેવું ગૃહી જીવન. એક પરમેશ્વર—કલ્યાણદિના મતાના અનુયાયી, એકેશ્વરવાદી. ૩૯૬. સિદ્ધ—ગૌતમ મતાનુયાયીઓ. અવધૂત—જૈનો. ૩૯૭. તે માટે.....આ સર્વ પ્રકારના સત્ય જ્ઞાનથી વિરક્ત મન અને આચરણવાળા સાધુઓ, બાવા, ભોજરા, જતિઓ, જંગમ, સેવરા, કાનફરા, ગાં-સાઈ, વેરાળી, સંન્યાસી આદિ દોંગી ધુતાનાઓ પણ હોય છે. માટે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો. ઘેર બેઠાં—અતઃપુરમાં શણિઓમાં બસાઈને સ્ત્રીઓની પેટે ટુંકી નજરવાળો! બની પોતાનાં જ જાતની પ્રશસા કર્યાં કરે. ૩૯૯-૪૧૪. આ પંક્તિઓ બ્રહ્મસમની સાધુ ઉપરની અંધ મદ્દા વર્ણવે છે. ૪૦૦. તારે—તને લાગે છે એવો. એ સાધુ લોક, ધુતારો નથી. ૪૦૩. રહ્યો—રહી શક્યો છે; અર્થાત્ જ્ઞાનમાં ગુણ ન હોય તેને ચાહેવા સુખે પોષે જ નહીં; એક ક્ષણ પણ દેહીને ચપરમધા ચાહેવા પોતાના સાથમાં નભવા, ઠકવા દે નહીં. ૪૦૪ માં ૪૦૩ નો આશય. ૪૦૫ નિદારપી અપરાધ. કાં-શા માટે ? ૪૦૬ એવાના પગથી પિતૃઓ ઉદ્ધરે, પિતૃ-ઓનું ઉદ્ધરવાનું સદ્બાળ્ય હોય તો એવા સંતોજન આપણે મંદિર પગ મૂકે. ૪૦૭. કૃતાર્થ—સફળ. ૪૦૮. કહેર—નિર્મયાદિત, બેઠક; વાધે—ખીલે. સરે-સિદ્ધ થાય, સફળ થાય. ૪૧૦. વિનય—વિવેક. ૪૧૩. ચાર પદારથ—કર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.

કડવું ૧૦ મું.

આ પ્રકરણમાં વિવિધ પ્રકારના બાવાઓના લક્ષણ એકત્રિત કરી, તેનો નિર્દેશ કરી, બાવો બનેલા અર્જુન સંબંધમાં બળદેવના મનમાં સંકા ઉત્પન્ન કરવાનું ખીજ કવિએ નાંખેલું છે; જેથી ભવિષ્યમા યતિ રૂપ અર્જુનને હાથે થયેલા અપહરણના કૃત્ય માટે કૃષ્ણને માથે નિમિત્ત હોવાના દોષનો પરિહાર થાય.

૪૧૮ ગોપાલ—ગૌ, ગાયો વા ઇંદ્રિયોનું પાલન કરનાર કૃષ્ણ. ૪૧૯. સંન્યાસી—શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં, કર્મમાં ક્ષણબુદ્ધિનો ત્યાગ કરનારો ખરો સંન્યાસી કહેવાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૫ મા અધ્યાયના ૩ થી ૮ શ્લોકો જોવા. અહીં કવિ “જમે તે ભગવી ચંદ્રી વાળો” એ અર્થમાં આ શબ્દ વાપરે છે. ૪૨૦. ભોખમાં જ્ઞાત—ભોખ લીધો, ત્યાગી થયો, ભગવું પહેર્યું એટલે પછી જ્ઞાતિ,

તિનો પણ ત્યાં ર્યો એમ મનાય છે. પણ તે ત્યાગી મૂળ હોયી ભતિનો કે કુલનો
 હો તે ભણવાનું કોઈ સાધન રહેલું નથી. હાલ તો સાધુઓનો કાળે કાળે સખ બંધુ,
 ધો વિવેક વગરનો ભળસેળાયો વર્ગ થઈ ગયો છે. તેથી ‘ભવભાતના ભેદ વિના
 પ્રર્વ જ્ઞાતિના બાવાઓ એક જ ભવના થઈ બધ છે.’ કહેવત છે કે ‘હીખ
 મહા વ્યાપાર કે હસમે ઘાજ નહોતી’ સરખાવો:—‘મૂંડયા માયાનો નહીં પાર’
 (કડવું ૬, પંક્તિ ૩૯૨) ‘વાટયું આપડ ને મૂંડયો ગોંસાઈ.’ તેની ભવભાત
 નહીં ભણે નહીં. “સુખે સુખે ભેગી અવધૂત.” ૪૨૧. પાખ’ડી—ઢાંગી. હ’ડી—
 હંક ગુહણ કરનાર સંન્યાસી, ભેગી. ઉન્મત્ત ભેગી-થોગીની ભોગ વાસના મરી
 નવી ભેઈએ ત્યારે ભેગીઓની તો, ભોગની યુદ્ધિ ઉન્મત્ત થયલી હોય છે.
 વિષયાંધ ભોગાસક્ત. ભગવદ્ગીતાના વાર્તિકકર મહિન મનના સંન્યાસીનું વર્ણન
 આપે છે:—

પ્રમાદિનો બહિશ્ચિત્તા: પિશુના: કલહોત્સુકા: ।

સંન્યાસિનોઽપિ દક્ષ્યન્તે દૈવસન્દુષિતાવાયા: ॥

૪૨૨. અન્ય આહારના ભોગી—ધેર સાંચે સાંચે ખાવા ન મળે એટલે
 બીજાના ઘરનાં પકવાન મિશ્તાન ખાવાનો ભોગ શોધનારા ભોગી, ભેખધારી ભોગી.
 ૪૨૩. ઘેર.....અતીત—રળવાની શક્તિ હોય નહીં, એટલે હીખને જ પેટ
 ભરવાનો ધંધો મળનારા ખાવા. સાથે સરખાવો:—

“ટોપી કાલે ત્રણ ગુજ, નહીં વારો નહીં વેક;

ખાવો ખાવો સહુ કહે, સુખે ભરે પેટ.”

“શિરમુંડનમાં ત્રીન ગુણ ચિરકી ભને લાજ;

ખાનેમેં લટું મીલે ભોગ કહે મહારાજ.”

અતીત—જે હૃદય બદ-વાસના-ખાસક્ત કરવાના બળ-થી મુક્ત છે તે.
 અહીં કેવળ ‘ખાવો,’ સાધુડો એ જ અર્થ છે. ગુજરાતમાં અતીત ભવના ખાવા
 પ્રસિદ્ધ છે તેઓ શુદ્ધિ હોય છે. ૪૨૪-૨૫. ન્યાં...રીત—સરખાવો:—‘ન્યાં મળી
 રોડી ત્યાં પડયા લોડી.’ “હીખ તેને ભૂખ શી,” “હીખારીને ન્યાં બધ
 ત્યાં ધર.” શ્રીમાન શેકર ભગવાન કહે છે:—

ઝટિલો મુળદી લુચ્ચિતકેશઃ કાષાયાર્બરબહુધૃતવેષઃ

પશ્યન્નપિ ચ પશ્યતિ મૂઢઃ ઝદરનિમિત્તં બહુકૃતવેષઃ

(ચર્પટ પંજરિકા-૩)

૪૨૬. લોકમાં માનજીવિ ઉત્પન્ન કરવા માટે ખોટા ત્યાગી થઈ, ખરા ત્યાગીનાં અનેક ચરિત્ર કરવાને તૈયાર થયા હોય છે; કારણ ખીજી રીતે એ મૂઢો પેટ ભરવા પોતાને અશક્ત માને છે. ૪૨૭ સાધુ સિદ્ધ—પોતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો તેમને વનમાં ખેડાં ખેડાં જ નિર્વાહનાં સાધનો આપોઆપ કુદરતથી, આકાશવૃત્તિથી મળી રહે. ૪૨૮. નગર એ દુષ્ટતાસનાઓમાં લલચાવનાર હોવાથી સાધુ ત્યાગી પુરુષે જ્ઞાતિનાં સ્થાન-જગલ છોડી આવાં લલચોનાં લલચાવનારાં, મોહમાં ફસાવનારાં, સ્થાનોમાં શા માટે આવવું ? કૃષ્ણ—કિમ્, મૂળ પ્રત્યર્થક રૂપમાં 'શું' ના અર્થમાં વપરાયો છે.

ઢાળી બાવાઓનાં પાખડો વિષે ભજત લોભે કહે છે:—

દેશિ સત તણી લાવી રે ભેળા કરે બાવો ને બાવી.

મોટાં કપાળે ટિલાં કરે ને વળી ટોપી પટકાવી.

કંઠો ને ખલતો, માળા મળામાં, કાને મુદ્રા લટકાવી.

... ..
લોભે ભજત કહે રાખ્યા ચાહુમાં, લેખે તો ભરમાવી રે.

+ + + +

ભેળ તો લાવર થકી ભૂડા, મેઘા અંતરમાં ભેંડા.

ટકો પૈસો ટેલ ગામ ગામ નાંખે, વળી ખેતર ખેતર કુડાં,

જેની લાસે ધાયે તેનો કંઠો ન મૂકે, જેમ કટકનાં હુંડા રે.

ત્રાંબિલા રાઈ ત્રાણુ કરે ને વળી કામ કોધનાં કુડાં,

ધન ધૂતવા દેશ દેશમાં ફેરે જેમ મલકમાં મુંડારે.

+ + + +

જેઈ દયો ભજતના બાવા રે ધર્યાં ભેળ ધુતીને ખાવા.

... ..

રૂપ કરે, ને બાવો ધ્યાન ધરે, લોભાં લોકને ભરમાવા,

લોભે ભજત કહે લાવશું સેવે એને, જમપુરીએ ભવા.

૪૨૯. પાંચે—હાન, ત્વક, આંખ, જીભ અને નાક. ૪૩૦ વિભાસ્યે—સંકલ્પ
 િ, અહીં આલોચનનું બળ વર્ણવેલું છે. આવે—સન્મુખ પ્રાપ્ત થાય. ૪૨૯-૩૨.
 ઇદ્રિય વશ હોય તો પછી શબ્દ, સ્પર્શ આદિ પાંચ વિષયો તેના મનને લલ-
 ાવી શકતા નથી; અને પાંચ વિષયો પરાસ્ત થયા, એટલે પોતે જ સર્વ ઇદ્રિ-
 યન મેળવવાને શક્તિમાન છે. એવા સિદ્ધને સત્યસંકલ્પબળથી ધારી વસ્તુ
 માથેઆપ મળી આવે, વનમાં રહી, પરમાત્મા સાથે ચિત્તને સલગ્ન કરે અને
 ન(મનિષા)ને પરમાત્મપદથી ચળવા ન દે, એકાગ્ર કરે, તો તેને સર્વ વસ્તુ
 માથેઆપ સાધ્ય જ છે. (મનસા=મનિષા) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કહે છે:—

અનન્યાશ્ચિન્તયતો મામ્ એ જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વદામ્યહમ્ ॥

પ્રભુ જ તેની ચિંતા રાખી બરણપોષણને બાર લપાકી લે છે.

૪૩૩. પદ્મ જેઓ કવચ પેટ ભરવા અર્થે જ, આત્મવસ્તુની ઓળખ માટે
 હીં, ખાવા થપલા છે તે ॥ પરમાત્માનું સ્વરૂપ શી રીતે સગલ શકે ? એક
 ભ્રમે—એક જ લક્ષી અર્થાત્ પરમાત્મામાં રિધર. બાહ્યે—બાહ્યે. ૪૩૪.
 ભ્રમકી—કીમકી, ત્યાગીના કીમક-કમામવાળા બહારના વેષતા આલંબરથી
 ાહી પડયાથી લોભા એવાઓને વખાણે છે. અહીં કીમકી મૂઠ બુદ્ધિ-સદ-
 દ્વિવેક બુદ્ધિના અભાવનું યથાર્થ સૂચન કરેલું છે. ૪૩૫. કુંભેર—ગજખ,
 હોહો કરાવે એવા બેહુદ. ૪૩૬. જો સિદ્ધ તો પછી બહોતોને ઘેર નિત્ય
 ાવા જવાની કડકૂટમાં શીદ પડતો હશે—એ નો સ્વાદીયો છે, પેટભરો, પાખંડી
 માટે એમ કરે છે, એવું સૂચન છે.

૪૩૭. સરખાવો:—‘ નખથી તો શીખ લગી; ’ ‘ રેમેરેરેમે. ’ ૪૩૬-૪૫૫.
 ૧ા પક્તિઓમાં બજારમાંની ખાત્રામાં જડ શ્રદ્ધાનું વર્ણન કરેલું છે. ૪૪૦.
 મગવાન—ઐશ્વર્યવાન, સિદ્ધિરાણો પૂનન. ૪૪૧. જેને દેવ પણ જોવાની
 રુચા કરે ૪૪૨. અમરનાથ—મમરો, દેવોનો દેવ, ઇન્દ્ર અશ્વમેધ—અવ-
 યમેવ, નક્કી. ૪૪૪. ક્ષેગટ.....કર્મે—નાહક નિદા કરી પાપકર્મનો પોટલો
 માથે છે, વહોરે છે. ૪૪૭. આ પક્તિથી બજારમાં, કુંભુની સાંત્રું પુરુષને
 ાહી ઓળખી શકવાની શક્તિનું હાસ્ય કરી, તેનું કારણ બતાવે છે. જૈવ્યારી વું
 માથે ચમવી ખાનાર, અનાહી, જ ગલ્લી જેવો, બુદ્ધિહીણ, વિવેકહીન, જડ, જડ
 મેવાળાઓ જ છે. એક જ ઇન્દ્રિયના જ્ઞાનવાળો છે. પરંતુ બજારમાં પોતે જ

કૃષ્ણના જો સારનાર સહચારી હતા તે વાત ભૂલી નય છે. ૪૫૦. ધર્મચુકત અતુ-
રાર્થ—ધર્મ, આચારને અનુસરતી, કુશલતા; અર્થાત્ ધર્મ આચારકુશળ સતત્ત્વો.
૪૫૧ રખે૦—રહીશના ઉવટના સમ, મૌન રહેવાન આજ્ઞાનો ઉપયોગ. ૪૫૩-૫૪.
આપણે તો સાધુ ભણીને તેને જોજન કરાવીએ છીએ; તેની જાતભાતનું કે તેની
સાતુના કે ખજાતાનું આપણને શું પ્રયોજન છે ? પણ ‘ પેઠા તે પાર ’ નીકળે એ
વ્યવહારકુશળ વચન ઉતાવળીયા જીજરામ વિસરી નય છે. ‘ પેઠાના લા સોંસરા.’

૪૫૬-૬૪. શ્રીકૃષ્ણે જીજરામને અર્જુન પ્રતિ લોભારા (ફસાયા) ભણી,
ખરાખર હેતુ હવે નક્કી કરી, નમતી મૂકી; અને ભાઈનું સાત્ત્વન કરવા મડી ગયા.
૪૬૨. આપણુ ધાર્યું શું યાય છે ? કર્તાતુર્તા શ્રી જગદીશની પ્રારબ્ધને ફસા-
ન્વિત કરવાની યેજના અનેરહી, જૈર, અદ્ભુત ન કળાય તેવી છે, તે આપણે
કેમ ભણ્યા શકીએ ? જે ભાવી હશે તે થનાર જ છે; મારે તારે યજ્યું ટળનાર
નથી જ. માટે મારો આગ્રહ આ રહ્યો પડતો; આપણે આલો પતીતને નોતરવાની
પેરવી કરીએ. અહીં ભવિષ્યમાં થનારી બાબતનું સૂચન આડકતરી રીતે થયેલું છે.
૪૬૬. ૫ હીં વડીલ ભાઈની આજ્ઞા, કનિષ્ઠે નહીં લોપવાનો આર્થવર્મનો સિદ્ધાંત
કવિએ નિરૂપ્યો છે.

કડવું ૧૧ અં.

આ કડવામાં કવિએ અર્જુનને તેડવાની જીજરામની આતુરતા અને બાવાની
દાંભિક નિરુપહતા અને જીજરામને વિશેષ આતુર કરવાની યુક્તિનું સચોટ વર્ણન
કરી, મનુષ્યસ્વભાવ સારી રીતે ચીતર્યો છે.

૪૭૨. અહી “ કૃષ્ણ થયા ” એટલું અધ્યાહાર છે, ગયા કડવાના અંતિમ
નિર્દેશ સાથે તેનો સમ્બંધ જોવો. હલધર—અધરામ; તેમનું આયુષ ‘ હલ ’
હતો. ૪૭૩. જામને—રામના મનમાં હર્ષ માથો સમાતો નથી. ૪૭૬. સરખાવો.—

“ એક નૂર કાયા, સો નૂર કપડાં,

હજાર નર ઠાપડીપ, લાખ નૂર નખરા. ”

‘ અર્ધા વસાતું માનવી, વીસ વસાતું હુગડું ’.

૪૭૫. તરપર—નત્—એ અતી તને, પર—હલોગ; અર્થાત્ તેના સત્કારને અતુ-
રૂલ. ૪૭૬. જોજન રખો—જોજનને અર્થે રસોઇની વાનીઓ નીપાવજો. ૪૮૨.
અસ્તન—મેડક, એટલે કે આગમે, મહે. સરખાવો:—‘ ફકીરના તક્કીયા. ’ ૪૮૫.

અપરિમિત—(સં. અ = નહીં + પરિમિત = પચાથ પરિ + મા) અમાપ અસંખ્ય. પાળા—પગપાળા, સાધુને તેડવા જતા વિનય તેમ જ લઘુતા દર્શાવવા, કૃષ્ણ અને બળરામ પગે ચાલતા ગયા એવો કવિના કથનનો ભાવ છે. ૪૮૬. ઉડી બેઠા—સાચો સત્કાર કરવા જવા ઉઠવાનું મન કરે, અને પાછા કઈ નિયારથી બેસી રહે, અંચળ; (ઉઠતું કે ન ઉઠતું તેનો મનમાં ભાસા હોવો થાય.) સભા—સભાજનો. ૪૮૪. કરો વિનયપ્રણામ—વિનય-વિવેક, રાજવંશી પ્રત્યે માન દર્શાવનારા પ્રણામ કરો અહીં કવિએ ગોવાળીયાની તુલ્ય પ્રશ્નિ વ્યક્ત કરેલી છે, કારણ તે એટલું પણ સમજતો નથી કે રાજ કરતાં અતીત ચક્રીયતો છે. એથી જ રાજવંશી ચાહી ચલાવીને તેનું સમાન કરે છે ત્યાં સધુએ ઉડી સામા જમને પોતાની લઘુતા બતાવવાનો નથી. ૪૮૫ બાવો પણ સચરક પ્રતિ સરખો બાવ તેમ જ નિસ્પૃહતા દર્શાવવા દ્વાર ઉપર સામે ન જતાં પોતાને આસને આવી બેસે છે, અને સાધુનાનો પાઠ પૂર ઠાઠથી બજાવે છે. ૫૦૦ નેત્રપદ્મની—નેત્ર+પદ્મ= પાંદડાં; પોપચાં) સંકેત નિમિત્તે નેત્રનાં પોપચાં પાંપણા મયમયકાવતી ને. પાપણના મયકારા દ્વારા કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ અર્જુન દાખવ્યો. અહીં બાવો અર્જુન કૃષ્ણને ઓળખે છે અને તેમનો અર્જુનના તર્કમાં હાથ છે, એવો ખ્યાલ ભોળા બળદેવને ન જાય છતાં તે કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પોતાનો પૂજ્યભાવ અતરંગી બતાવી શકે, માટે કવિએ આ યુક્તિ વાપરી છે; જેમ કરપદ્મની હાથનાં આંગળાંની ચોક્કસ સંખ્યા અને ગતિદ્વારા સંકેત કરવાની વિદ્યા છે તેમ પ્રેમાદિ ભાવનાં સૂચનો વગેરે નેત્રપદ્મની વિદ્યાથી પ્રાય છે. એ એ વિદ્યાઓનાં નિરૂપણ ચલણાં પ્રસિદ્ધ છે. ૫૦૧. શ્રી કૃષ્ણે પણ સામાં નેત્ર ‘સમસ્યા’ કરી-સૂચક રીતે નેત્ર મચકવી તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. ૫૦૨. બલિહાર પગે લાગ્યા એમ જણાવી, કવિ કૃષ્ણ પ્રભુ હોવાથી અર્જુનને પગે ન લાગ્યા એમ ગર્હિત સૂચવે છે. શ્રી કૃષ્ણના ભગવાનત્વને બાધ આવતો કવિએ આ રીતે ઉશ્કેર્યો; પણ જાણ્યું, સંન્યાસીને પગે લાગતાં ભગવાનત્વ હીણું થતું નથી, અને કૃષ્ણ અનેક ચતિઓને પૂજ્યા છે, એ કવિની સમજ બહાર રહ્યું છે. ૫૧૪. સ્વામ—સ્વામી! છજી—છીએ; આ રૂપ જીતું છે; હવે વપરાઈ નથી. ૫૧૫. માન માગું છજી—વિનતિ કરે છું, તમારા માન સ્નેહભાવની માગણી કરે છું. સરખાવો:—“ વલ્લવલ્લું વિકૃદા બેઠ કર ભેડને માન માગું. ” મહેતા નરસિંહની હારમાળા. ૫૧૬. ભોળનને—ભોળને સર્વે અહીં સુમદ્રા અને અર્જુનના પ્રેમનું બીજ ઉદ્ભવવાનું એક સમીપતર ઉપકરણ કવિએ વર્ણવ્યું છે; કારણ ભોળનને નિમિત્તે બાવો સુમદ્રા-

કુંવારી કન્યાના હાથથી લોભન આરોગ્યવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા દર્શાવે છે અને આખરે તે દ્વારા તે બન્નેનાં હૃદયમાં પ્રેમાકુર કુદે છે. ૫૧૮. હું સેવકથી-હું જે તમારો સેવક છું તેનાથી. આવી રચના અટપટી છે, પરંતુ સર્વનામના સંબંધમાં ભૂતી ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે ૫૧૯. અવિધારો (સંજવ + ધૃ) નિમ્ન્ય કરો. ૫૨૨. સાંખત, તૈયાર, તત્પર.

કડવું ૧૨ શું.

આ કડવામાં અનુન અંતરમાં અગભરને ત્યાં સુમદ્રાને મળવાની આતુરતાથી જવા ઈચ્છે છે, પરંતુ પોતાની નિસ્પૃહતા બતાવી, અગદેવ પાસેથી વધારે આગ્રહ માગી લે છે. એ દ્વારા કવિએ બન્નેનાં હૃદયનું મથન યથાર્થ રીતે ચીન્યું છે.

૫૨૬. અરિત્ર, લક્ષણ અહીં, અર્થ વિકૃતિને પામ્યો છે. ૫૨૯. ઉપજો, (હાલ્યતે) વિચાર સ્ફુરે, આવે, ઉઠે. ૫૩૦. અતીતને તે વળી રાજદ્વાર કેવું? તેને તે વળી મોહાંધ કરનાર રાજદ્વારમાં આવવાનું પ્રયોજન શું? ૫૩૧. રાય અને રંક, ધનવંત અને દરિદ્ર એવા ભેદ ભેદ કે અજ્ઞાએ નિમ્ન્યા છે ખરા, પરંતુ તે સાપેક્ષ છે. વાસ્તવિક રીતે રંક પોતાને ઘેર તો રાખે જ છે; એ તરવ તમે વિચારો, એમ ખાવો રામકૃષ્ણને કહે છે.

૫૩૩. તું, ખાવો કેશવ અને રામ એ બન્નેને ઉદ્દેશીને (જુઓ ૫૨૯માં પંક્તિ) કહેતો હોવાથી 'તમે' લેધએ; પરંતુ સુમદ્રાની સમીપ જવાના હર્ષથી તેને સંભ્રમ થતાં અલ્પરામ એકલાને જ ઉદ્દેશી બોલે છે. ૫૩૪. સંન્યાસીને મન તો રાયરંક એવો ભેદ છે જ નહીં. તે તો અજ્ઞાની સૃષ્ટિના સાપેક્ષ ભેદની ભાવનાથી અતીત, મુક્ત છે.

૫૩૬. સરખાવો, અતૃપ્તિ:—

કવિત્વકન્યાધારી કચિદપિ ચ દિવ્યામ્બરધર:

કચિન્નમિશાય: કચિદપિ ચ પર્યક્ષસયન:

કચિન્નિક્ષાવૃતિ: કચિદપિ ચ મૃષ્ટાશનરુચિ:

મહાત્મા યોગજ્ઞો ન ગણયતિ દુઃખં ન ચ સુખં ||

૫ંઆમૃત, દહીં, ફુલ, ખાંડ અને મધ, એ પાંચ પદાર્થોનું લોભન. કણ્ઠવત=કણ્ઠવૃત્તિ-હોડોને ઘેરથી માગી કણ્ઠકણ્ઠ ઉશ્કરાવેલા અનાભની ભર; અર્થાત્ પચકણ્ઠની ભૂઠીભૂઠી ભતની ખીચકીઆ બુવાર; એમાં ભૂઠીભૂઠી ભતને લીધે સ્વાદ એકસરખો મીઠો નથી હોતો. ૫૩૬. ભાવાર્થ—અલે પદાર્થો ત્રિવિધ રસવાળા

હોય; પણ જોગએ તો કાઈ એક રસનો ખાસ હોલ ન રાખતાં સઘળા રસ ઉપર સમા-
 ન પ્રીતિ, રૂચિ રાખવી, જેથી કાઈના મોહમાં તે ન ફસાય. એટલા સારા જ સ્વામી-
 ના રાસણીય સાધુઓને માટે સઘળા ભોજ્ય પદાર્થો એકઠા કરીને જ ખાતાનો નિયમ
 શિક્ષાપત્રીમાં વિદિત છે. તે એ જ સૂચવે છે કે પીરસાયલા પદાર્થો વિવિધ રસ-
 વાળા હોય માટે તેનો જો કે ત્યાગ ન કરવો, પરંતુ તેની લિજ્જતનો હોલ ન
 રાખતાં બધાથે એકઠા કરી ખાવા, એ તેના સાધુચરિતને ચોગ્ય છે; કારણ પૃથક્
 પૃથક્ સ્વાદથી રસનેન્દ્રિયને બહેંકતી અટકાવવી, એ સાધુનું કર્તવ્ય છે, વળી સાધુને
 માટે એવો પણ એક નિયમ છે કે શિક્ષાપત્રની જોખીમાં આવેલા પાક પદાર્થો આરો-
 ગતાં પહેલાં તજાબ કે સસોવરનાં પાણીમાં એળી યોળી મઠવી, જેથી પાણીમાં ખારો
 મીઠો, તીખો રસ ચાલ્યો જાય, અને પછી નિરસ ભોજન ખાવું. ૫૩૭. જો !
 અને ભોગ પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. જોગમા ઇન્દ્રિયશમન મુખ્ય છે; ત્યારે ભોગમાં ઇ-
 ન્દ્રિયવિલાસ, ઇન્દ્રિયબેહેંકાવ મુખ્ય છે; તેથી ઇન્દ્રિયશમન અર્થે ચોગીએ ભોગની
 ઈચ્છા ન રાખવી, પણ હલદી ત્યાગવી. ૫૩૮. અલબ, (અ = તહીં + લક્ષ્ય)
 લક્ષ્યમાં ન આવે એવું જે ભાવિમાં બનવા કાળ લખ્યું હશે અને જે અલક્ષ્ય પ્રકારે
 ગમતું (રચતું) હશે તે જ બનશે મનુષ્યનું કાંઈ ધાર્યું થતું નથી, એ લાવ છે.
 લિખિત, ભાવમાં લખાયેલો । અવશ્ય માવિ ભાવાનાં । અહીં ખાવા પાસે
 આવાં વચન કહેવડાવી, હવે એમ વ્યંજ્ય રીતે સૂચવે છે કે “ જે ભાવિમાં જોગી-
 પદ જતું લખ્યું હશે (કે જેમ પાછળથી થાય છે) તેા તે જશે, પરંતુ મારે જાણી
 ખૂટીને રાજદરબારમાં આવી, મારે હાથે જ એ જોગીપદ જાય એવા પ્રયોજનમાં ફસી,
 જાણી છુટીને જોગીપદ છોડતું નથી. ” યુક્તિથી જિ, લવિષ્યના બનાવતું સૂચન
 કરવા સાથે ખાવાની નિરપૃહતા અને પરમાત્મામાં ભાવિ વિષે તેની શ્રદ્ધા બતાવી બદ-
 રામનો સંશય નિવારે છે, અને લવિષ્ય પદાર્થ સૂચવે છે. ૫૪૦. તમે નગરના રાજા
 છો; એટલે આ ચાલેલો પણ તમારી પ્રભ છે, તેથી તેમને ઘેર જમવું, તે તમારે
 ઘેર જમ્યા બેરોખર છે. એટલે રાજદ્વારમાં જમ્યાથી કાંઈ વિશેષ નથી. માટે હવે
 તમારે દરબાર ખાસ બાંધવાની મને અપેક્ષા નથી. અહીં ખાવે બલરામને હુલાવે
 અને કુલાવે છે. કન્ઠલુપ, દયા-કૃપાનું ફલ. તમારી મહેરબાની છે, સંમતિ છે તેા
 પ્રભ મને પોતાને ત્યાં જમાડી શકે છે. હેતુની લહેર, એ આશય છે કે, તમારે
 હેતુ છે તેા તે બહુ જ છે; કંઈ તમારે ત્યાં આગ્રાથી બહુ હતું. ૫૪૧ વિચાર,
 સમજ. ૫૪૪. ભાગે, ભાગ થાય. ૫૪૬. જે આવે તે ખાવું. ચદ્વજાએ જે આવી
 મળે તે ખાઈ સતોષ પકડવો. સંન્યાસીને પ્રતિદિન, માત્ર પાંચ જ ઘેર શિક્ષા
 આગવાનો વિધિ છે. જે કદિ એ પાંચે ઘેરથી અસત્કાર થાય તેા પાછા મડમાં આવી

હું અને અનાયાસે જો કોઈ કંઈ આપવા આવે તેનો સત્કાર કર્યો, ને ન આવે
હડાકો ખેંચતો પડે તો તે પણ ખેંચી માર્યો, પરંતુ ભરણપોષણ માટે બીજો
પ્રયાસ ન કર્યો. તેણે હથે રાંધી ન ખાતું તેમ વલખાં મારી, વલવલાટ કરી
દે માગવાનો અભખરો પણ ન રાખ્યો. પરંતુ પ્રભુની એવી મરજી એમ ગણી ન-
તાઈથી અપવાસ આદર્યો. જતિઓને પણ ‘અન્ન વોરવા’ જવાનો નિયમ છે.
હું સાધુઓનો પણ આવો નિયમ હતો.

૫૪૭. ઉપલાં વચનોથી બક્ષરામની ખાવા ઉપરની શ્રદ્ધા વિશેષ દૃઢ થઈ અને
૧ મહતા માટે વિશેષ માન થયું. વિશ્વાસ આપ્યો, શ્રદ્ધા બેઠી. ૫૪૮. તોલે,
તે તુલ્લું સમોવડ. તુલા (કાઠા)થી બરોબર સમાન ભાગ થાય છે, તે ઉપર-
આ અર્થ દર્શિત છે. બલિભદ્રના હૃદયમાં તેની નિરપૃઢા માટે અહોભુક્તિ
૧ છે ૫૫૧. કીજે, કરીજે. (પ્રાચીન રૂપ કીજઈ, ક્રિયતે) ૫૫૩. આ પં-
થી દિ બક્ષરામના મનની તાલાવેલી, અસ્વસ્થતા અને અતિ આતુરતાનું ભાન કવિ
વે છે. આવીજે, આવીયે, (પ્રાચીન રૂપ ‘આવી જઈ’, આવીઈ.) આ રૂપના ખુ-
લા માટે જુઓ સા. કે. હ. ધ્રુવની કાઠાબરીની ટીકા, પાનાં ૨૫૦-૧. કાલા-
સા, (કાલસા વાયસા), આજીજો. કોડ, અસંખ્ય, ૫૫૪. સંભાવના, સે-
ના વચનનો આદર.

૫૫૫. બલિભદ્રનાં વચનનો અર્જુનને આદર ન કર્યો, અને વિવેકની પણ હદ
આવી રહી, એમ લાગ્યું, એટલે કૃષ્ણે ખુશીબદ્ધ વચ્ચે પૂરાઈ, અર્જુનને જ-
મ્યું કે, હવે જાણી હઠ ન કર અને દોરી નમતી મૂકી મુંગો મુંગો ચાલતો હોય
ચાલ, બહુ તાણીશ તો તુટી જશે, માટે હવે તૈયાર થા. અહીં કવિએ બહુ જ
મી કરી, પાછળ યતારા હરણના બનાવના દોષનો બધો ભાર બળદેવતા અંધ-
મદ ઉપર જ મૂકી દીધો છે. ૫૫૮. અતીત, અતીતને તો સમયકં સરખા છે.
પછી રૂઝને ઘેર તરત જ જવું અને રાત્ર પાસે, ઘણા કલાવાલા કાવતાં કતાં,
ન જવું, એવો બેદ તથારા જવાને ન છાજે. માટે હવે જો તમે બંનેને સરખા
જતા હો તો તો શીઘ્ર ચાલો. આવા ખુબીલયાં વચનના મર્મથી અર્જુન
ખાત મહાત થાય છે.

૫૬૦-૬૪—બક્ષરામ અર્જુનને મહાત થયેલો બાણી, પોતાની વિનતિ સ્વી-
કી સમજી, ગમે તે રીતે પણ તેને લઈ જવા ઉપરાછાપરી વિનવણીઓ કરી

છે અને તેના ઉત્તરની પણ ત્રણ જોવા નથી. ૫૬૧. સાંપ્રત, સન્ન. સુખપાલ
પુરશીની ખેડવાળી પાલખી, તાવદાન. ૫૬૪. અવિનાશ, અવિનાશી. અર્જુનને
સંબોધન. ૫૬૫. અહીં અર્જુન બરોબર તાલ આવેલો જોઈને સુમદ્રાની સેવા મેળવ-
વાનો સંકેત સાધે છે અને પોતાનો પ્રતિજ્ઞા નિમિત્તે પોતાની પ્રેમારપદ સુલદાને હાથે
લોગન પીરસાય, એવું વચન આપી લે છે. અહીં કવિએ પ્રેમગીજનો નિરૂપ અ-
ત્યુત્તમ રીતે કર્યો છે. ૫૭૩. સહેલી—(ઘનવાલ દેવો-સુહેલી-સં સુલ +
કેલી:-હેમચંદ્ર-સુહેલી-સુહસો-સં. સુલમ્.) સરળ. ૫૭૬. પ્રશ્નિપત—
(સં. પ્ર + નિ + પત્) માનપૂર્વક પૂછે હાગવું તે. ૫૭૩. સાંપ્રત (સં
સંપ્રતિ) હાલ.

૫૮૦. પોતાની પ્રેમારપદ સુલદાનું નામ કવણ કરવાથી સ્વાભાવિક પ્રસન્ન-
તાનું અને અર્થ સરવાળી આશાનું સૂચન કવિ કરે છે.

કડવું ૧૩ મું.

આ કડવામાં બહુભાવે ત્યાં બાવો અર્જુન જમવા જતા તૈયાર થતાં વિવિધ
શણગારો સન્ને છે. આ શણગારોમાં કવિ એક જ પ્રકારના ગોંસાઈનાં કપડરણો તેને
સજવાને બદલે બૂંદી બૂંદી બદલા સઘળા ગોંસાઈઓ અને સાંતુઓના કપડરણો સ-
જાવી, એક તાદશ્ય સંગતિયુક્ત ચિત્રને બદલે ખીચડીયા કપડરણો સજાવી “બહુરૂપી”
મૂર્તિ રજૂ કરે છે. અહીં ખરેખર વિવિધ કપડરણોની ગણતરી ગણાવવાને લોભ
કવિએ રાખેલો જણાય છે. જેથી વર્ણનવિશેષનું ચાતુર્ય માર્યું જાય છે. અન્ય
કાવ્યોમાં તે એક ચીતારાની પીછીને જોઈ આપે એવી ખુબીની તાદશ્ય વ્યક્તિનો
ખ્યાલ વર્ણનવિશેષથી આપે છે, તેવું અહીં જણાવું નથી; પણ કલ્પેલો ગાગરીયા
કવિની પાંતિમાં ચઢી બેસે છે.

૫૮૩. પૂર્વજ, પૂર્વ પુરુષ, અર્જુન. તારાનો, ખરી રીતે “ તારા પૂર્વ-
જનો ” એમ જોઈએ; પણ કવિતામાં નામને બદલે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા
વિશેષણને કે સર્વનામને પણ વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડવાની એક પ્રણાલિ પડેલી
છે ૫૮૭ પવિત્ર, (સં પૂ = શુદ્ધ કરવું) યજ્ઞમાં સંસ્કાર પામેલી; શુદ્ધ,
કરાર વિગેરે કાઢી, દુધ આદિથી ધોઈ, તપાવી, સાફ કરેલી. ૫૮૮. લોબન.

ભુવનમાં, લોકમાં; સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ લોકમાં. ૫૮૯. પીતાંબર (પીતં
 અંબરં વસ્ય સઃ) પીળું રેશમી વસ્ત્ર. કૃષ્ણને તે અતિ પ્રિય ગણાય છે; મહા તે
 રેશમી સાફો બાધે છે તેનું અનુસરણ કરાવ્યું છે. ૫૯૦- પહેરણે, ધારણ કરાવી;
 આ રાધા વલ્લભી સંપ્રદાયના ગોંસાઈઓનું ઉપકરણ છે. વળીયો છેક, (સં.
 વળ્) હદ થઈ (હેમંદેશ્ય છેકં) ૫૯૧. મૃગચર્મ, મૃત મુગનું કતારેઈ ચા-
 મડું, 'અડાલેક' જગાવનારા, સાધુ-સંન્યાસીનું ઉપકરણ. ઓઢીયું, (દેશ્ય ડ-
 હીચ્યં સં. જઢ-જહ્ અથવા અપિ + ધાતું અપિધાન). મધ્યે, છાતીના ભા-
 ગની ઉપર, પહેરણની જગ્યાએ. રક્ત, રાતું. ૫૯૨. છડી, લાકડી. આ તથા પીંછી
 એ જૈન ગોરછનાં ઉપકરણો છે. કરકલો- (સં કર + વૃત્ત વળેલા નાળયાવાળો)
 કંઈક કમંડલના જેવું પાણીનું પાત્ર; સાધુસંન્યાસીનું ઉપકરણ.

૫૯૩. ત્રિપુલ્લ, (સં. ત્રિ + પુણ્ડ-કમલ) શૈવી કે શાક્ત સાધુનું ઉ-
 પકરણ. (ત્રણ અર્ધ ચંદ્રાકાર રેખાઓ ભસ્મની કરે છે તેને ત્રિપુલ્લ કહે છે; એ
 શિવે અગ્નિને ભાળ ઉપર રાખ્યાની નિશાની છે). ૫૯૪. કાદશ્ય તિલક- (ચાથા
 કડાની પાંતિ ૧૪૭ માં જુઓ) શૈવી ઉપકરણ. ઇશ, મહાદેવ, શિવ.

૫૯૫ જેમ, અભિમય, આભૂષણ-સંન્યાસીઓ, ખાવા કે સાધુઓ દરદાશીના
 પહેરે નહીં અહીં કવિ, વૈષ્ણવી આચાર્ય, 'મહંત' આદિ ધનાઢય ગુરુઓનાં
 ઉપકરણનો કાઠ અજીનને સજવે છે. ઉલોત (સં. વદ્ + છોત્ - છત્)
 પ્રકાશ. 'હેહુ જ્ઞાનવલ્લભાન થયો.' ૫૯૬. જેમ વાદળમાં વિજળીનો અમકારો
 ચમકે છે તેમ શરીરની કાળસરી ભસ્મ ઉપર અગ્રક્રમાસ મારતું આભૂષણ ચળકે
 છે; લખલખે છે. ૫૯૭. પાવડી, (સં. પાદરું વા. + વૃત્તિવું વટ + ડી - વડી)
 લાકડાની હોય છે, આ સંન્યાસીઓનું ઉપકરણ છે. ૬૦૧. પમાડાં, પમાડવ; જૂનાં
 લખાણોમાં ભૂતકાળનાં રૂપોમાં 'ય' કાર લગભગ સાંપડેલા જ નથી. ૬૦૫. જન્મ
 તત્ત્વ, યત્રતત્ત્વ, જ્યાં ત્યાં સર્વ સ્થળે. 'જે જે' -જય જયકારના ધ્વનિ. ઉઠે, નીકળે.
 (વત્+થા) ૬૦૬. સંન્યાસી સામે મળે ત્યારે "નમો નારાયણાય" એવા ઉચ્ચાર
 કરી, પગે લાગવાનો વિધિ છે; સામાન્ય રીતે "ખાવા" ને માટે આ વચન વપ-
 રાઈ જાયમાં નથી.

૬૦૭. બલભદ્ર, અજીનના, નચરવાસીઓને હાથે થતા, સત્કારથી હર્ષવેશ
 ચાય છે; પણ કૃષ્ણ ભણે છે કે જગ દેને ઉત્તરવાને જ અજીને આ (ચરિત)

દોંગધુનારાથી લોકને મોહ પમાડયા છે; અને પૂરેપૂરો વેષ લખ્યો છે. ૧૧૦-
રામકૃષ્ણ શું, સાથે. ૧૧૪. જોઈ રહ્યા, જેનાં આશ્ચર્યચક્રિત થયા, રથંબ્યા.

૧૧૪-૧૨૦. ઓખાહરણની નીચેની પંક્તિઓ સરખાવો:—

સમ ભૂમિનાં જીવન તે ભાસે, જેતાં ભૂખ વરસ તે નાસે
બહુ ધન કળય મિરાજે, જેતાં અમરાપુરી તો લાસે
શોભે છળં ઝરણા ને માળ, મણિમય થઈ આઝમાળ
વાંકી ખારી અને ગોળે નળી, નીલા કવચ મૂક્યા છે દાળી
હી પી બોલે સોનાની ખાર, ચળકે તે ચીનાકાર

(કડવું ૨૦. પૃ. કા. ભાગ. ૧.)

વિષ્ણુ ભગ્યો કે આ શું હોય ? નગર દોહું કે મનહૂં રહોય.
જેઈ જેત ને થયો ગાભરો થણો, આ તો કોટ હશે લોકા થણો.
માનવીનાં આવાં ક્યાંથી ગામ ? મેં તો જોયાં ઠામ ઠામ,
કચ્છી કાળા ને ઘોળા ધવળ, આ તો સોનાના દીસે સખળ.
જોયા કોટે રૂપાના કાંચરા, અહીં તો હીરા માણેક મૂક્યા છે ધણ.
ચોખરાજની પ્રાંઠી પાળ, હીરા મોતી મેલ્યા પ્રવાળ.
શકે મારો ભૂતે દેહ લખાવ્યો, કે મુને અમરાપુરી લાવ્યો.

(રતિમણીહરણ. કડવું ૫, ૧૦-૧૩).

મદિરની અતુપમ શોભા વર્ણવી તે દ્વારા કવિ અતુર્ગના મનમાં રતિમાવ
હદીસ કરે છે. ૧૧૫. ભાવકાર, જ્યોતકાર, ઝગઝગાટભર્યા.

૧૧૬. વિશ્વકર્મા, વેદકાળમાં આ, સૂર્ય-ઈંદ્ર સમાન એક દેવ મનાતા, તે
પછીથી અત્યાર સુધી પણ શિષ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય મનાય છે. ઋગ્વેદમાં જ તેમને
આરે કોર આંખવાળા અને અનેક હાથપગવાળા વર્ણવ્યા છે તેમને સ્વર્ગ અને
પૃથ્વીના સરજનહાર, સર્વ લોકના પિતા, દેવાના નામકરણ સંસ્કાર કરનારા વર્ણ-
વેલા છે. શાપથ બ્રાહ્મણ અને મહાભારતમાં તેમનું વર્ણન અદ્ભુત આપેલું છે.
પુરાણોમાં તેમને આઠમા વસુ પ્રતાપની પત્ની યોગસિદ્ધાથી થયલા પુત્ર ગણ્યા
છે. વિશ્વકર્માની પુત્રી સંજ્ઞા સૂર્યને પરણાવી હતી, પરંતુ તે સૂર્યના અતિ નવ-
લંત પ્રકાશ ખમી ન શકી, અને પીથેર નાસી આવી પણ વિશ્વકર્માએ ન સંધરી
ત્યારે અશ્વિની યદ્ય કુરુ દેશમાં રહી ત્યાં સૂર્યથી અશ્વિનીકુમાર થયા પછી વિ-

કર્મો, સૂર્યમંડળને સરાણે ચઢાવ્યું અને સૂર્યને મંડળાકાર કીધો. તેમણે
 ૧૫૦ ત્રિશૂળ, કાર્તિક સ્વામીને ભાલો, વિષ્ણુને ચક્ર અને શુંદરે વજ્ર બનાવી
 ૧૫૦ કહેવાય છે. તેઓ તાત્કાલિક, દેવચાર્ધિક, સુવ્રત્તન આદિ કહેવાય છે. તે સાં-
 ૧૮ સમયે સુતારોના પૂર્વજ લેખાય છે અને એ નામથી સુતારોને બોલાવાય છે.
 ૧૮. શવટી, નાની દેહેરાના શાટની દેવડી. અટાલિ, અટાલિકા, અટારી મો-
 ૧૯ લીને, મેહેલની. ૧૨૨. સભા, સભામંડપ. ૧૨૩. તકિયા, ભજન, મુસલમાનો
 થેના સંપર્ક પછીનાં સભામંડપનાં ઉપક્રમેણા.

કંઠકું ૧૪ મું.

આ કહેવામાં કવિએ વર્ણન અને રસજમાવટની હદ જ વાળી છે. તેમ જ
 ૧૦ સંકેત ગોઠવવામાં પણ સારી ચાતુરી દેખાડી છે. અર્જુનની સેવાના સત્કાર-
 વર્ણન કરી, ક્રમે ક્રમે સુમદ્રાનું દર્શન કરાવી, અર્જુન મોહી પડ્યો તે વર્ણન
 ૧૧ કરી છે તે અદ્ભુત છે. પરસ્પરનો ભ્રમસંબંધ બાધવાનો નિશ્ચય પણ કવિએ આ
 સંગે યોજ્યો છે. બંનેની વાલાવેલીનું ચિત્ર અતિશય આકર્ષક છે.

૧૨૭ વખાણી, મૂળ અર્થ—વ્યાખ્યાનમાં ઉતારી, (વિ + આલ્યા)
 ૧૩ ગત સાથે કહેવું. અહીં ‘ પંડવના વંશનું વ્યાખ્યાન કરી ’ એવો અર્થ છે. ૧૩૧.
 ૧૪ ઝંજોળ (સં. જ્યજન) પંખો.

૧૩૩. તને ઝર્વ, અર્જુનનાં રૂપ અને તેજ જોઈને, સર્વેએ પોતાના રૂપ-
 ૧૫ નું અભિમાન છોડી દીધું. યાદવો પોતાના સૈદ્ધર્થ માટે અભિમાની ગણાયા છે,
 ૧૬ થી કવિએ અહીં અર્જુનના રૂપદર્શન દ્વારા તેમનું એ અભિમાન જીતવાનું
 ૧૭ ચત્વું છે વળી સુમદ્રા અને તેની માતાને અર્જુન પ્રતિ મોહણુદ્ધિ ભજવાનો
 ૧૮ વચકાશ પણ ઠીક ચીતર્યો છે. શતિભાવનું ઉદ્દીપન એથી થાય છે. ૧૩૪. કૃતા-
 ૧૯ થ, કૃતાર્થ (સં. કૃત અર્થ) ને અર્થ—પ્રયોજન માટે દેહ સરભર્યો છે તે,
 ૨૦ પર્યંતી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી, અર્થાત્ સફલ થવી. ૧૩૫. સહુના હૃદયમાં રનેહજાવ
 ૨૧ આપ્યો. ૧૩૮. ભાણે, ઉપેક્ષા અલંકાર અનંગ, કામદેવ (સં. અન નહીં +
 ૨૨ ગમ) શંકરે અંગ બાળ્યાથી કામદેવ ‘અનંગ’ કહેવાય છે. (જુઓ શિવપુરાણ અ.)

૧૪૫-૧૫૨. અર્જુન ધીરે ધીરે પોતાની મનીષા વ્યક્ત કરતો જાય છે.

૬૪૭. નિર્વાણ, ખચિત (નિર + ઘા = નેરથી કુંકું). વખાણ, (વિ + આ + રૂઝા). તમારા ગુણોની પ્રશંસા. ૬૪૮. અતીતને વિશ્રામ આપનારા, નિવાસ, લોભનાદિથી સત્કાર કરનારા કેરાવ અને ખવરામ છે.

૬૫૦. આસન આંધ્યું, આસન સિદ્ધ કર્યું. રિયર આસન જેનું હોય તે યોગ સાધી શકે છે અને ચેતસિક્રિયોજ સ્વત્વ સલાખાય છે, માટે જ કવિ તેની ઉપયુક્તતા અહીં જણાવે છે. યોગસિદ્ધિનું પહેલું લક્ષણ આસનબંધની સિદ્ધિ છે. આપ સંભાળી, મારા સ્વત્વને સાચવતાં, ચાલવપુરીનાં લોભાળાં, મોહાળાં આકર્ષણોમાં હું ફસી ન પડું તેવી પૂરતી સાવચેતી રાખતાં.

૬૬૦. અતિશે, અતિશય:

૬૬૨-૬૬૬ માં અર્જુનને સુમદ્રાનું અનુપમ સૌંદર્ય જોઈ, થયેલો દર્શનમોહ વર્ણવેલો છે. નળાખ્યાનના “વેલ જલે હેમની અવેવ કુણે પુલી” થી માંડી આખા થે ૧૫ મા કડવામાં હમયંતીના રંગનું વર્ણન અત્યંત છે, અને આને તો તે છતાંમાં વર્ણન અને અલંકારની ધમકમાં કથાએ ટકાર મારે એવું છે. તેમ તે આનાથી વિશેષ રસ ઝરતું અને દૂખહૂ છે. ૬૬૫. મૃગનયની, હુણનાં જેવા ચપળ અને સુંદર નયનવાળી, આંખોવાળી. ભાલવિશાળી, વિશાળ ભાળવાળી. મોટું કપાળ એ સુંદરતાનું અને સુભાષ્યનું એક ચિહ્ન છે. હાક વાળી, અનુપમ, નિઃસીમ ૩૫. વાળી બનાવી.

૬૬૭. નાસિકાકીર, પોપટની આંચ જેવું ઘાંટું અને તીલું. સરખાવો:—

“કીર આનન્યાર શ્રીખંડ શોભે” નળાખ્યાન.

હારે, પાછી પડે, રંભા, રૂપરૂપના અખર ગણતી ઈન્દ્રની માનીતી અપ્સરા. કૃતિકા નામના સૂર્ય હોય છે ત્યારે સૂર્ય ઉદયાધિપતિ વિષ્ણુ નામના આદિત્ય સાથે સંચાર કરવાને વિશ્વમિત્રાદિ ઋષિઓ, રંના આદિ અપ્સરાઓ વગેરે સહકાર કરે છે. (ભાગવત ૬૨ મો સ્કંધ, અધ્યાય ૧૧).

સરખાવો:—સુંદરિપસુંદરે છળના આવેલી મોહિનીનું વર્ણન, (દ્વૈપદી સ્વયં-વર કડું ૪૬ સું ૨૧-૨૭.)

ઝાલ મુમલ્લાં, કાને કડલ, ધર્મા સોળ શણગાર રે
ચંદ્રવદની, મૃગનેશ્વરી, છે તેજ તણા અખાર રે ૨૩

તે વર્ણવી ન શકું, મન મોહ પામ્યું મહીપતિ રે

.....

સુંદર વરણી સુંદરી સોલ વરસની સુંદરી માત્ર રે
નેત્રકરાજે મોહ પમાડે, ઢીલાં કરે મુનિતાં માત્ર રે ૨૫
કોપીલા સમ સ્વર નીકળે, જાણે મધુર ગાન રે
થૈયૈકાર કરતી ચાલી, મારવા મોહજાણ રે ૨૭

૬૬૮. મરાળી. મરાળની પત્ની, હંસીના, જેવી મંદમંદ પણ જૈરવભરી ચાલવાળી. માતાંગી, (માતંગીની માતા) હાથિણીના જેવી મદભરી, ડોલતી. થયા ચિતભ્રમ, ચિત્ત, મોહના અકોળે અઢ્યું ૬૬૯. વિનતા, વનિતા (‘હ’કાર ઉલટવાથી ‘વિ-નતા’ થયું છે.) (સં. વન્ = પ્રીતિ ધરવી) પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનારી સ્ત્રી. ૬૭૦. જુએ સામૂં, શીડી દૃષ્ટિ કરે, એમના મનમાં કલરે. અમદા, સં. પ્ર + મદ) ગૌરવમદથી માતેલી.

૬૭૧. તેણે, વિશેષણને પણ વિભક્તિ લગાડવાની પ્રયા પૂર્વે હતી. મોહે અર્જુનના હૃદયમાં સન્નિધિ જમાવટ કીધાથી સઘળાં પુણ્યો પણ સુલદાના કરગ્રહ-જ્વળા સારામાં સમર્થવા તૈયાર થયો.

૬૭૩. કલિપત, કલિ, જે હેતુથી બાવો બની, અર્જુન દ્વારા આપ્યો હતો તે હેતુની કલ્પના. કૃષ્ણ મૂળથી જ આ પ્રપંચથી વાકેફ હતા; પણ બિચારા મોળા બળરામ અધારામાં હતા. એટલે પેરે પેરે તેમની પાસે જ એ પ્રપંચ-યુક્તિની સફલતાના ઉપક્રમે કવિ ચોળવે છે. ૬૭૫. સાધુ જાણી, બળરામનું નિ-ખાલસ દિલ દર્શાવે છે. ૬૭૬. ઝારી, નાળચાણો લોટે, જલપાન; અલગ, દૂરથી ન અડાચ તેમ, તથા ધટધટ નહીં ધારા ન થાય તેમ પાણી રેડવાને નાળચા રાળું જલપાત્ર બહુધા વપરાય છે.

૬૭૭. ઘરને ઓટલે સંન્યાસીએ ભોજન પહેલાં પગહાથ ધેવા, એવો નિયમ છે. પ-ખાલ, પ્રક્ષાલન, ધોવાને. ૬૭૮. અહીં કવિ, કર્ષક તત્પુરતો એકાંત મળતાં બન્ને પ્રેમીઓની દૃષ્ટિ મળે અને તારામૈત્રક રચાય, એવો ઉપક્રમ ખુશીયાંધ રચે છે. અર્જુનનાં રૂપતેજ રસીઓની દૃષ્ટિ બહાર ઝીણવટથી નિરખવાનો પ્રસંગ સુલદાને આપી, તેના હૃદયમાં તિલાવનું અતિથય કદીપન કરે છે. આ સાથે નળના (નળાખ્યાનમાં) તેમ જ અનિરુદ્ધના (ઓખાહરણમાં) રૂપનું વર્ણન સરખાવવા જેવું છે.

૬૮૦. સોહો, શોભે. જ્યોત્કાર દીસે. જેમ ચોમાસામાં વાદળાંથી ચંદ્ર નિ-
શળો થતાં શોભે છે તેમ ભસ્મથી ઢંકાયેલું તેજ, રૂપનો લખલખાટ ભસ્મઉતરતાં
અચળી રહ્યાં. ૬૮૧. અંદ્રબિખર્ણુ = બિંબ સદૃશ-સમાન, ઉત્પેક્ષા અત્ર કાર. ૬૮૩.
અહીં કાળિદાસની ઉક્તિનો ભાસ છે:—

અસંશય ક્ષત્રપરિગ્રહક્ષમા ચપાર્યમસ્યામભિલાષી મે મનઃ ।

સર્તાં હિ સંદેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ ॥

સુભદ્રાની ખારી થાય છે કે અર્જુન ખાવો નહીં પણ કોઈ રાજાનું છે,
અને તેથી જ મારું મન એની પ્રતિ આર્પાય છે. તે ભૂપ છે, એટલે મારા જેવી
રાજપુત્રીને તે સર્વથા વરતા થાય છે; એવી અંતઃકરણની રુકુરણા તેને થાય છે.

૬૮૪. લાગે અતિ અનંજ, કામદેવ પણ રૂપમાં પાણી ભરે. વ્યતિરેક અ-
લંકાર છે. વસ્તુતઃ અનંજ ઉપમેય છે; પણ તેના કરતાં અહીં ઉપમાન અર્જુનના
રૂપની અધિકતા વર્ણવી છે. વ્યતિરેક અલંકાર છે. ૬૮૫. શે' અર્થે, શા માટે—
શા ગુપ્ત, ન કળાય એવા પ્રયોજનથી ત્રેસાર્થ આતું ખાવાનું રૂપ તેલે લીધું હશે,
એવો સશય સુભદ્રાને થાય છે.

૬૮૬. ઢંલાસનો નાથ, મકાદેવ સંકર, હિમગિરિના હૃદયતમ શિખર
કૈલાસ પર્વત ઉપર વસે છે, એવી પૌરાણિક માન્યતા છે. ૬૮૭. સુભદ્રાના મનની
અતિકંટકતા, કેવળ તલ્લીનતા દર્શાવાઈ છે.

૬૮૮. જીવશુ', જીવ સહઃ જીવ સાથે. જડિયો, જડી લીધો, એકદેહ રૂપ,
અભિન્નતાથી સંયુક્ત કીધો. અહીં આકૃતિ'ગુણાન્કયયતિ એ ન્યાયે રૂપ એતાં જ
સંસારસુખને અનુપમ લાવે આપવાના ગુણો અર્જુનના હોવાનો સત્જન્ય વિશ્વાસ
સુભદ્રાના હૃદયમાં જામે છે.

૬૮૯. લઘુવયમાં, કુમારિકા અવસ્થામાં. પ્રત, ગોર્યા, કાળળી વગેરે વામૂં,
ખોહું. ૬૯૧-૩. અહીં કુલાભિમાની, મોટા ભાઈ ભગવાન અર્જુન કુમરશીલ્પળા ખાવા
સાથે પરણવા ના પાડશે, એ વિચારથી પાછી પડતા સુભદ્રા સંકલ્પસિદ્ધિને અર્થે
દેવી બળ-શક્તિ સહાય માગે છે. અળલાના સ્ત્રીસ્વભાવનું સહજપણું આમા કવિએ
સારીરીતે ઉદાહર્યું છે.

૬૯૨. હાવાં...કરવું, હવે મનમાં (સાથે-મા) એવો નિશ્ચય કરવો કે “બાવો અર્જુન જો મને ન વરે તો અવરથ મારે મરવું,” મેં, મારે આ પ્રયોગ જુને છે.

૬૯૪. શક્તિસ્મરણુ ઇક્ષિમણીહરણમાં પણ ઇક્ષિમણી, કૃષ્ણને મેળવવા, દેવીની સહાયતા માંગે છે. બન્ને સ્થળે કેટલેક અંશે પ્રસંગ પદ્ધતિ સરખો છે. એકમાં મંદિરેથી તો બીજામાં મેળામાંથી બહારોબહાર નાચિકાનું હરણ થાય છે, પણ બન્નેમાં ભાઈ ઈષ્ટ વરને વરવામાં આડા આવે છે; ઇક્ષિમણી હરણમાં ઇક્ષ્મયેય અને સુભદ્રાહરણમાં બલરામ. સરખાવો પ્રેમાનંદકૃત ઇક્ષિમણીહરણ કડવું ૧૨ મું.

૬૯૭. જો...હયા ધરીશ, આ મનુષ્યસ્વભાવનું તાદૃશ ચિત્ર છે. દેવીને બહુ જલજવાવટી હોય તેમ સુભદ્રા તેને પ્રાર્થીતી કહે છે કે જો તું મારા ઉપર દયા કરીશ તો હું ભાવપૂર્વક તારાં વ્રત કરીશ. આવી સકામ નિષ્ઠાથી લોકો દેવદેવીની ખાધા-ખાખડી સામાન્ય રીતે રાખે છે. ૭૦૦. તેડે...જાઉં, અહીં સુભદ્રાના મનમાં અર્જુન સાથે નાસી જવાની ઇતિ ઉદ્ભવતી, કવિ હરણનું બીજ રોપે છે. સંપ્રત, તત્પર. ૭૦૨. સેવા દ્વારા કવિ સુભદ્રાને અર્જુનના વિશેષ સમાગમમાં લાવી પ્રેમ આકર્ષવાની વધુ સરજતા કરી આપે છે.

કડવું ૧૫ મું.

આ કડવામાં, અર્જુનનું સુભદ્રામાં જ પરોવાયલું મન લોભનમાં ચોટતું નથી; પણ સુભદ્રાના વિચારમાં જ મત્ર થયાનું વર્ણન કવિએ ઉત્કૃષ્ટ રીતે કર્યું છે. કામ-દયાની પેઢેલી મોહાવસ્થા વર્ણવેલી છે.

૭૦૭. હેમની, સોનાની. જો અર્જુન ખરો સંન્યાસી હોત તો તેને પત-રાજું જ મૂકવું હત; પણ આ તો કોઈ મહાધિપતિ બાવો હોય તેમ ઠાકપૂર્વક લોભન માટે ખેડો હોય તેમ કવિ વર્ણવે છે. સંન્યાસીને ધાતુપાત્રને સ્પર્શવાનો નિષેધ છે. થાળ (સં. સ્થાલી) ટાટ. ૭૦૮. શ્રીસ્થાં (સં પરિ + વેષ્), આગળ ધર્મી. ૭૦૯. પૂજન, સંન્યાસીને લોભન કરાવતાં પહેલાં તેનું પૂજન કરવાનો વિધિ શાસ્ત્રવિદિત હોવાથી, પ્રથમ સુભદ્રા તેની પૂજ કરે છે. આ પૂજનસંધિને લાલ લઈ, સુભદ્રા પ્રતિ અર્જુનનું ચિત્ત વિશેષે આકર્ષવાની ખરી તક કવિ યેજે છે. તેમ તે એ દ્વારા પ્રેમપાત્રને હૃદય સમર્પણ કરાવવાની સંધિ સાધે છે. ૭૧૦. સ્વામિનજી, અહીં ગર્જિત રીતે સુભદ્રા તેને પતિ-સ્વામી રૂપે સંબોધી પોતાનો

દેહ અર્પણાનું સૂચક છે. ૭૧૧. આવોજી આરોગે, અર્જુનનો રતિભાવ દંતર થતો જતો હોવાનું સૂચન. મનડું નવ રહે ઠામ, ઠેકાણે નહીં; ભમરું: આકળવિ-
કળ થતું હઈ; આ ઉદ્દીપ્ત મનોદયાનાં દશ લક્ષણોમાંનું એક છે. અહીં ‘હૂં’ થી
‘મન’ ની ભમવાની તિરસ્કારને પાત્ર વૃત્તિ સૂચવી છે. ‘લાઘવ’, તિરસ્કાર, સૂ-
ચવવા ‘હૂં’-‘ઓ’, વપરાય છે. ૭૧૨. દ્રૌપદીનો સ્વામ્ય, દ્રૌપદીના સ્વામીને
ચિત્તવિભ્રમ થયો. અહીં કાવ્યનિરંકુશતાનો લાભ લઈ, કવિએ ચોથીના પ્રત્યયનો
લોપ કર્યો છે. દ્રૌપદીમાં જ અર્જુન પ્રેમાસક્ત હોવાનું સુપ્રસિદ્ધ હોઈ તેમ જ દ્રૌ-
પદી પણ પાતિવ્રત્યવાળી સતી હોવાથી સૂચક વચન છે. ૭૧૪. દેહ રહી
રૂહી, દેહનાં સર્વ અંગો દીવ્યતા વરતુ સુમદ્રાની પ્રાપ્તિની આશામાં પ્રસન્ન થયાં-
વિકાસને પામ્યાં.

૭૧૫. અહીં પુરુષ કરતાં સ્ત્રીના હૃદયની વિશેષ અધીરતાનું સૂચન કવિ કરે
છે. અર્જુનની ચેષ્ટા પોતાના મનોરથને અનુરૂપ તેમ જ પ્રેમની પરામર્શા દર્શાવિ-
નારો ચિત્તવિભ્રમ ભેઈ, સુમદ્રા અર્જુનની સાન કરવાની રાહ ન ભેતાં એકાએક
મોહલેલકાથી પ્રેરાઈ, કાઈ ન જાણે એમ થોડે જ તેને ખુશીબંધ એમ જણાવી કે
છે કે હરણનો ગુપ્ત સંકેત કરવા રાત્રે તમારે ત્યાં હું આવીશ. અહીં બન્નેના મ-
નોરથની પરિવૃત્તિ થવાની આશાનું બીજ રોપાય છે દશ કામદયામાંની મોહમુગ્ધ
દશા અહીં વર્ણવાઈ છે. ૭૧૬. અવરામની મનીષાની પરિપૂર્ણતા સૂચવાઈ છે. હ-
ર્ષની હિમ્મતમ કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી ચક્રનેમીના નિયમે ગ્ધાનિ, સંતાપમાં સરવાની
દશા આવે છે, તેનું સૂચન અહીં થાય છે ૭૧૭ સંન્યાસી, સંત વિદાય થાય
ત્યારે સર્વેએ તેમની પાસેથી આશ્વિષ લેવી, એવો પ્રધાન છે કવિ આનો લાભ લઈ,
અર્જુનનું શરીરતૈન્દ્રિય, સામુદ્રિક લક્ષણાદિ ભેદાનો પુનઃ પ્રસંગ સુમદ્રાની માતા
રોહિણીજીને આપે છે, અને સુમદ્રા તથા અર્જુનના ભાગી સંબંધની સરળતા
ફરી આપે છે. ૭૧૮. આ પક્તિ બાવાને પગે લાગવાનો બાળકનો આશ્રય સૂચવે છે.

૭૧૯ સામુદ્રિક, (સં સમુદ્રેગ પ્રોક્તમ્ વેત્યધીતે) હાથ. પગની મુદ્રા
આકારેલા શંખ, ચક્ર આદિના જેવા ચિહ્નોથી ભવિષ્ય પારખવાની વિદ્યા. સામુ-
દ્રિક વિદ્યા સુપ્રસિદ્ધ છે.

૭૨૦. દેવ કે રાજા સિવાય અન્યને રાજપુત્રી પરણાવવી, એ યોગ્ય નથી;
પરંતુ આ બાવો નથી પણ દેવ કે રાજા છે માટે તે જમાઈ તરીકે યોગ્ય છે, એવો
વિચાર રોહિણીજીને રહુરે છે અહીં કૃષ્ણની અર્જુન સાથે બેન સુમદ્રાનો સં-

અંધ બંધારવાની યુક્તિથી રોહિણી પણ અભણી છે, એમ કવિ સૂચવે છે. સર્વથા, સર્વ રીતે.

૭૩૨. પાંતુ રોહિણીને એવો વિચાર થાય છે કે વેશધારી બાવા સાથે, બહેનને પરણાવવાની સંમતિ કુબાજિયાની બહરામ અને કૃષ્ણ શી રીતે આપશે? અહીં સમજવા જેવું એ છે કે વસુદેવ હયાત હોવા છતાં પતિની સંમતિની દરમર રોહિણી કરતી નથી કે સુભદ્રા પિતાની સંમતિની કરતી નથી. ઘણાં હિન્દુ કુટુંબોમાં વૃદ્ધ પિતાની સંમતિ આવી બાબતોમાં હજી લેવાતી નથી. પણ માતા અને કરતા-કારવતા વસીલ પુત્ર, માંમાં કે એવા કાઠનો જ મત લેવાય છે. ૭૩૩. મહિમા, મધુસૂદન-કૃષ્ણનો પ્રતાપ મોટો છે; અર્થાત્ તે મોટા મનનો હોવાથી બાવાની યોગ્યતા સમજી યકરો એટલે સમજાવ્યો સમજશે અને સંમતિ આપશે. અહીં કૃષ્ણના સર્વાન્તર્યામીપણાનો બાવ સૂચવાયો છે, તેમ સહુને મન ખમે તેવી વાત સાધવા દેવાનો તેનો સરજ સ્વભાવ આપેખાયો છે.

મધુસૂદન-(મધુ + સૂદ = કાપવું)—મધુ નામના મધુરાંના પતિ-દૈત્ય-રાજાને મારનાર-કૃષ્ણ. ૭૩૪. સંકર્ષણ, બહરામ, સ્વમતાગ્રહી અને ખીળના હૃદયની હીણવટ સમજે એવા ન હોવાથી પ્રીયરો નહીં, સમજાવ્યો સમજશે નહીં.

૭૩૬-૭૪૭—આ પંક્તિઓમાં સુભદ્રાના, કામથી મોહિત થયેલા, મનની અસ્વસ્થ દશા વર્ણવી, કવિ વિપ્રલંબ શૃંગારની ઉદ્વેગ નામે કામદશા આલેખે છે અને સુભદ્રાને, તેની માતાએ ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ મટી કરી આગેલી અનુકૂળતા સૂચવે છે.

૭૪૦. ઉદાસ, (સં. ઉત્ + આસ્ તટસ્થ બેસવું, એ મૂળ અર્થ) ઉદ્વેગ બધું. કોઈ પણ વસ્તુમાંથી હઠી મચલી હોસ-હવટ દિનાનું; ચિતાતુર. ચિતા નામની કામદશાનું વર્ણન. સરખાવો:—

તતઃ સુમદ્રા લલિતા લજ્ઞાભાવસમન્વિતા ॥

સુમોહ શયને દિવ્યે શયાના ન તથોચિતા ॥

.....

સુમદ્રા चापि न स्वस्था पार्थ प्रतिबभूव सा ॥

कृशा विवर्णवदना चिन्ताशोकपरायणा ॥

निश्वासपरमा मद्रा मानसेन मनस्विनी ॥

ન શર્યાસનમોગેષુ રતિ ચિન્દતિ કેનચિત્ ॥

ન નક્કં ન દિવા શેતે વમૂવોશ્મત્તદર્શના ॥

૭૪૨. વિખ્યાત, (સં. વિ = રચા = વિગત સાથે કહેવું) ૨૫૯ જ-
લાવતું તે. ૭૪૩. શીતલ, ઠંડી, શાન્ત. માતા પોતાના ઉદ્દેશનું કારણ જાણે છે,
એમ સમજવાથી તેનો ઉદ્દેશ શાન્ત પડશે. રાગ નામની કામદયા વર્ણવી તેની
શાંતિનું સૂચન કરેલું છે. શું પૂછો છો, હું જાણે છે જ; એટલે પૂછવા જરૂર કાંઈ
રહેતું જ નથી. ૭૫૧. સુમદ્રા રાજકુમારી હોવાથી આમ દાસી સાથે સંકેત મોકલી
શકે એમ હોવા છતાં જાણે એક નાના ઠાકરડાની ઊંચી હોય તેમ જાને જાય છે.
કવિને યાદવ રાજકુમારીના લેખવનો ખ્યાલ રહ્યો નથી; કદાચિત્ તેણે મોટા રાજ-
દરબારો નહીં જોયા હોય. ૭૫૨. વચનઅભિધ, જવાના સંકેતનું સૂચન. અહિં
શ્રદ્ધિથી બાવા સાથે ચાલી જવાનો સંકેત સુમદ્રાને સૂચવે છે. અરમ આદિ
નહીં માને એમ લાજવાથી સુમદ્રાએ બાવા સાથે નાસી જવું, એ માર્ગ તેને યોગ્ય
લાગે છે; અને તેની યુક્તિ સુગ્રામી પેરથી અને સરળતા કરી આપે છે. ૭૫૫.
મીઠી, (સં. મિષ્ટ) મધુરી, બહાડી. રખે...વાત, તારે આ સંકેત એવી રીતે
કરવો કે તેની ખબર ભાઈ બળરામને ન પડે. ૭૫૬. થયે ઉત્પાત, ખળભળાટ
થયે, કથકપાથક થયે. બળરામ ન કરવાનું કરી બેસશે. સંધાતે, (સં સમ્ =
સાથે + ઘાત-હનુ-જવું) સાથે. ૭૫૮. મન માનેતે થાઓ, પાછળ અહીં ફાવે
તે થાય, તેની તારે દરકાર કરવી નહીં, હું મારે સર્વ ફોડી લઇશું. વરના કર્તામ-
રવતાને જીઓ કેવી રીતે ડાળો મૂકે છે અને ધાર્યું કરે છે, તેનો આ સચોટ દૃષ્ટાંત
છે. ૭૫૯. તે બાવો...સુપાત્ર, સારી યોગ્યતાવાળો છે. ૭૬૨. તાપસ, તપસ્વી.
૭૬૬. મેં, મારે.

કડવું ૧૬ મું.

૧૫મા કડવામાં સુમદ્રાની મોહદશા અને મનની ઘડલાંજ વર્ણવી, તેના નિ-
વેડાનો માર્ગ કવિએ સૂચવ્યો. હવે અહીં કવિ નાયક અર્જુનની મોહદશા અને મનો-
વ્યથા વર્ણવે છે. ૫૪ સુમદ્રાનો ભાઈઓથી યુદ્ધપણે બાવાને મળવાનો સંકેત
કૃષ્ણના ભણ્યામાં આવ્યાનું જણાવી, તેમની દ્વારા એ સંકેત વધુ સરળતાથી અને
સફળતાથી કેમ પાર પડ્યો તેની યુક્તિ કવિ વણી જ ખુશીથી વર્ણવે છે.

૭૬૬. સુદા, હર્ષથી; આનંદથી હલકતા નથી. ૭૭૧. મોહબાણ, કામ-
દેવનાં પાંચ બાણ ગણાય છે, અને તેમાં મોહ પમાડવાની શક્તિ મનાય છે. એ
પાંચ બાણ આ છે:—

અરવિન્દમણોકં ચ ચૂર્તં ચ નવમહિકા ।

નીલોત્પલં ચ પદ્મૈતે પદ્મવાણસ્ય સાયકા: ॥

અથવા

સંમોહનોન્માદનો ચ શોષગસ્તાપનસ્તથા ।

સ્તમ્ભનશ્ચેતિકાપ્રસ્ય પદ્મ વાણા: પ્રકીર્તિતા: ॥

અંગ, રોમે રોમ કામ બ્યાર્યો. અહીં ‘અનંગ’ ના અંગમાં બ્યાપવાના
સામર્થ્યના વિરોધાભાસ દેખાડ્યો છે. ૭૭૨ અર્થા ઉમંગ, સુસદ્ગતા સંકેતથી
પોતાની ઇચ્છાનુકૂળ વાત બનવાની આશાથી અર્થા, અહીં બાવાની સમોહન-અવ-
સ્થાનું સૂચન છે. ૭૭૩. ઉઠે, અહીં બાવાની મનેદશા અસ્પર્શ દર્શાવી, કામદ-
શાનું ઉદ્દેગ અંગ, કવિએ વર્ણવ્યું છે. માનુની, (સં. માનિની) આન-અભિમા-
નવાળી. ૭૭૫. વિતા નામની કામદશા વર્ણવી છે. ૭૮૩ થા ૮૦૫. અહીં નારી
જવાનો સકેત સુસદા અર્જુનને જણાવવા બધ છે તેમાં વિદ્ય નાંખી કહિ તેને
પ્રીતીથી આકુળનાકુળ કરે છે. ૭૮૭ જુગમ (સં. જુગમ) બે. ૭૮૨. આ-
પણે, પોતાને. ૭૮૩. અહિં કુદરતી રીતે ફેલિલુનિ કૃષ્ણ માર્ગમાં મોડે સુધી ઉભા
રહાનું બણી, કૃષ્ણ તેમનો સંકેત બણી ગયા હોવાની શકા સ્થાને યાય છે. ૭૮૪.
જુગમ, (સં. જુગમ) બે જાત, જાતાઓ, સાધ્યો. રાજકુમાર, રાજકુમારી.
‘વાર’ એડ પ્રાસસગાર્થ માટે ‘ધ’ કવિએ લુપ્ત કરી છે.

૭૮૮. ત્રીજી વેળા સુસદાને અર્ધે માર્ગે જવા દેવા સાર કૃષ્ણ આગમવળા
થયા અને તરત જ અધવચ આવી, સુસદાનો હાથ પકડી, તેના ગભરાટનો પાર
ધામી, પોતે અનુકૂળતા કરી આપે છે પોતાની મૂળ યુક્તિ, વધુ સચોટપણે બર
આણવાને માર્ગ કૃષ્ણ તેને સુઝાડે છે અને ભોળા અજાણને વધુ હેતરી, પોતાની
યુક્તિ અર્ધ જતી અટકાવે છે. અભણા, બળ રહિત, પરાધીન સ્ત્રી. ૮૦૦. બાધ,
આ મરાઠી પ્રયોજનું અનુકરણ છે. ૮૦૨. લાઇને મોડું ન દેખાડી ચકાયાથી મોડું
દાંપું. શણ્કુગઠ, (શણ + ગઠ) સોડીડ વાળી હાલ કાઢતી તે અનુમાન છે
કે અગાઉ સ્ત્રીઓ માથા ઉપરથી કેડ પકીત અવગુઠન બાંધતી, અને તે કાઢાય ‘શણ્ક’

તું હશે, અને તે કાંઈને મુખ ન બતાવવું હોય ત્યારે મુખ ઉપર ચીંટી લેવાનું હશે. તે ઉપરથી ‘ચલ્લગટ’ ચલ્લગટન નો અર્થ સોડીયું થયો હશે. પણ ‘સમરગુહન’, સમ્યક્ રીતે બાંધવું તે, એ ઉપરથી ‘ચલ્લગટ’ વિશેષે સંજ્ઞા છે. ૮૦૩. મારશે, શ્રીસ્વભાવનું તાદરા વર્ણન; રાત્રે એકલી નીકળવા માટે ખરાબ ચાલ માટે વેહે-માઈને ટપકાવવાની કરશે, એવો ભય કુદરતી રીતે સુલદાને થાય છે. ૮૦૬. તેશું, ‘તે સહ,’ તેની સાથે.

૮૦૬. કરશે, ‘કરચઈ’ ઉપરથી. તું કરીશ. અહીં કૃષ્ણ, સુભદ્રાની લગ્ન-નું કારણ જણાતાં છતાં પોતે જ પોતાની ઇચ્છા જણાવી, તેના મનનો ગતરાટ દૂર કરી, પોતાની ઉપર તેનો વિશ્વાસ બેસાડે છે, અને ઇષ્ટ કાર્યસાધનાની સરક્ષતા કરી આપે છે. ૮૧૦. કાચું સરશે, મનોરથ સફળ થશે. ૮૧૧. હળવેશું, હળવેથી. વાફું, સાફું, ઠીક. ૮૧૨. ઇચ્છાવર, ઇચ્છા અનુસાર મળે તે વર, મનનો માંગો વર. ૮૧૪. હીન્ને—(સં. હેષ્) હર્ષ પામે. ૮૧૬. અહીં કૃષ્ણ સર્વ પદાંતર કાઠીનાંખી, સત્યવાતજણાવી અર્જુન સાથે સુભદ્રાને નસાડવાની પોતાની યુક્તિ તેને સૂચવે છે. ૮૧૮. રાજા, અર્જુન હસ્તિનાપુરનો રાજા હતો નહીં છતાં કથા-ગ્રવાહમાં કવિ તેને એવી મહત્વની પદવીવાળો વર્ણવે છે. ૮૧૯. બાધ, (સં. વાધ્) અડચણ, પ્રતિવાધ. ૮૨૦. યુદ્ધિ, યુક્તિનો વિચાર. ૮૨૧. દેવતાચળ, ગિરનાર જૂનાગઢ પાસેનો પર્વત. ૮૨૨. સાજ, વાહન આદિ. ૮૨૪. હેવે...આણી આપવો, બળદેવે મંગાવી અપાવવો. પ્રા. કા. ના ટીકાકાર ‘દેવ’ નો અર્થ દેવની જત્રાએ એવો કરે છે. પરંતુ ‘દેવ’ શબ્દ મોટાભાઈને માટે વપરાય છે. અહીં અર્જુન સુભદ્રાનું હણ્ણ સફળતાથી કરી શકે અને કદાચ યુદ્ધસંગ્રામ જામે તો એકલો અર્જુન બળવાન શત્રુ ચાહવોથી પાછા ન પડે, એવો માર્ગ કૃષ્ણ સૂચવે છે; કૃષ્ણનો અભંગ અને અમેઘ અસ્ત્રશસ્ત્રથી સન્નેહો, દૈવી અથ જોડેલો રથ અર્જુનને મળે એવી પેરની કરે છે. પોતાને હાથે વણ માગે રથ આપે તો બળ-શામ આદિને કૃષ્ણનો પ્રપંચ જણાઈ જાય અને કુટુંબકલહ જળે, માટે સર્વને અન્ધારામાં રાખે છે અને કાર્ય છાની રીતે સાધે છે. આપવો, પ્રા. કા. માં ‘આપો’ પાઠ છે.

૮૨૭. અર્જુનને સંકેત સૂચવવાનું, હરણનો માર્ગ સુઝાડવાનું કામ કૃષ્ણ પોતાને માથે લેઈ લે છે, અને બેનતા માથાનો, ચિંતાનો ભાર દૂર કરે છે, અને કાર્યસિદ્ધિની ખાત્રી આપે છે. ૮૨૮. થશે, સર્વથા સધળા પેરવી થયાથોગ્ય થઈ જશે. અર્થાત્ કૃષ્ણ કહે છે કે હું અર્જુન સાથે તે વિષે બન્નીયે ગોઠવણ કરી લઈશ.

૮૩૬. અર્જુનને ખનાવવાની ધેરવી કૃષ્ણે કીધી; ભણે કોઈ ભણીતી સ્ત્રીએ ખારણું કાઠયું હોય એવી ધ્રુષ્ણી કરી, તેને બડકાવે. ૮૩૯. અનમન્યા, (અન + મન) અસ્વસ્થ, ઉદ્વેગ મનવાળા; અગર ઉભગરેથી ધેરાયલી આંખોવાળા. ૮૪૧. શોચના, સં. શુચ્ (ચિંતા. ૮૪૩. હીર, (સં. હીરક) દૈવત. “તારે મન કેટલું સત્વવાળું છે તે મેં જાણ્યું”. ૮૪૪. ધીર, ધારણ. ૮૪૬. અવારં, (સં. સુ + વાર) પ્રાતઃકાળમાં પોઢ ફાટતાં. ૮૪૯. રક્ષા, (સં. રક્ષી + મા = લગામ) ધોડાની લગામ. ૮૫૩. માધવ, (સં. મા = લક્ષ્મી + ઘવ = પતિ) લક્ષ્મીના પતિ, કૃષ્ણ. ૮૫૭. હજી કેટલી રાત રહી, જવાનો વખત રખે વહી જતો, એવી ચિંતામાં ઉંધ પછ તેને આવતી નથી; તેનું તાણાવેલીવાળું ચિત્ત વર્ણવાયું છે.

૮૫૮. કથારે—કઈ વારે. અહીં તારા કે વાંદની ઉપરથી સમય વીત્યાની અડકળ, ધટિમધનગી શોધ થવા અગાઉ, કેમ કરવામાં આવતી તે સૂચવ્યું છે.

૮૬૦. નિશ્ચય સુખ સુરખી, રાત અતિશય લાંબી, ખૂરાડી ન ખૂટે એવી.

કડવું ૧૭ મું.

આ કડવામાં અર્જુનની તાણાવેલી, ઉત્સવમાં જવા, શૂંચાર સજવાની ઉત્સુકતા અને માર્ગમાં સુલકાની વાટ ભેઈ રહ્યાની આતુરતા વર્ણવેલી છે.

ભમ, (સં. = જામન) ત્રણ કલાકનો સમય. ૮૬૬. મંત્રપવિત્ર, મંત્ર વડે પવિત્ર થઈને. ૮૭૧. કોઈ “ગિર”, ખાવાનો પોષાક સમ્બાનું વર્ણન.

૮૭૨. ભતકાર, જ્યોતકાર, ઝળહળાટ. કલ્પાગ્નિતોરાર, કુલના ગુપ્તભાનું લટક-હણીયું. ૮૭૪. રાખ્યા, સરીર ઉપર ચોમ્ય સ્થાને ખીબ હાર ખાંધ્યા. ૮૭૫. કાંઈ, કંઈ. કંઈછોટો. ૮૭૬. તાવીત, (અરબી તાવીજ.) સામાના ભદ્ર કે મંત્રપ્રયોગની અસર ન થાય તે માટે મંત્ર કે જંત્ર લખેલાં લોભપત્રવાળું માદળીઈ (an amulet). માદળીયાં, ધાતુની, પોલી, લખેલાં ધાતુની વસ્તુ. તે ડોક કે કોણી ઉપર કે હાથે ખાંધવામાં વપરાય છે. તે માદલ એટલે મુદંજના લાટનું હોવાથી માદળીયું કહેવાય છે. મનભાવિત, મનને લાવે, પસંદ, પડે એવાં. ૮૭૭. બાધે, (બદ્ધે-સં. ૧૬૬) આળે.

૮૭૮. પૂરમ, પૂરમ, વિશેષ. ૮૭૯ નાથ, કાનડા બાવાઓના શુદ્ધ નાથ કહેવાય છે, જેમ ગોરખનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ વગેરે. ૮૮૦. ચોંછી, ગોરખનાથ શબ્દ છે તેને મળતું જ કાંઈ વપરણ. છી, ૬૧૩. ૮૮૧. ઉપમા આપું, કોની સાથે સરખાવું. ૮૮૨. શકે, કપ્રેક્ષા અલંકાર. ૮૮૭. શાશ, રીતસર; નિયમસર, (૬૨ વર્ષે થાય છે તેવો.)

૮૮૬. હવડાં, (અદ્ભુત-અધુના) આઠલી પહેલી, અત્યારથી. ૮૮૯. કામ, પછી બેઠક જમાવવાની સારી જગા મળે નહીં. ૮૯૦. આમળથો, આમળ સ્થકો, આમળથી, પહેલો. જડશે, મળશે. ૮૯૨. જઈશે, ‘જઈ યઈ’, જમ્યું.

૮૯૭. શેરી—(દેશ-તિહરિની-વળાતી ઝડાતી-સંમર્જિતા) નેળ; સાંકડો માર્ગ, ૮૯૯. જુડો, વાવડો.

૯૦૦. સમીરે. (સં. સમ + ર્ = બેઠે ધાંટે, ધીરે ધીરે વાય તે) પવનથી. ૯૦૨. ઉચ્ચાટ, ચિંતા, આવરો કે નહીં આવે એવી ચિંતાના દિ બોળે મન ચઢ્યું.

કડવું ૧૮ મું.

આ કડવામાં યાદગાની વસ્ત્રાભૂષણ અને વાહનની વિવિધ તૈયારીઓ વર્ણવી છે, અને તે સર્વે સાજવારી એમાનંદના અને નવાજીની અસર હેઠળ આવેલા, જમાનાની જ છે.

૯૦૭. મળશુધિસ્નાને, તીર્થમાં દેહની શુદ્ધિ પહેલાં, મળત્યાગ કરી, ઘર ને સ્નાન કરાય તે. દિશાએ જઈ આગ્યા પછીનું સ્નાન. ૯૦૮. રહેાચ, સોહે, શોભે. ૯૦૯. કલાય = (કલા-“ય” વધારાનો છે) ફારસી તથા અરબીમાં પ્રચલિત શબ્દ “કલા” છે. ફાર્બસ હિન્દુસ્થાની કાવ્યમાં એનો અર્થ ‘a kind of long gown’ એક ભતનો ઢાંઘો કહેતો, એ આવેલો છે, કુલેકામાં પરણતી વખતે પહેરવાનું કીનખાનનું અંગરખું.

સરખાવો:—સરખાવ આપ્યો જાટને ધન, અર્થ, કનક કમાય વીરજી.

કલાય કોને જામરી પટકા નામ ન ભયે ગણીયાંજ, મામેરે-પ્રેમાનંદ.

“કેસરી વાવો પહેરણે રોશની બેડે કલાય”—બેરનાં ગીત.

દોતાં, કહું “કુવા” સુંદર આ કલાયનું વિરોધણ છે. જામા, મૂળ ફા-

રસી ચબ્દ ‘જમા.’ ગુજરાતીમાં તેનું એક વચન “જમો” ગણાય છે. ગળાથી કમ્મર સુધીનું અંગરખા ધારતું સુરત અને કમરથી પગ સુધી ધારતા પ્રમાણે કાંઈક ઘેરદાર હોય છે. કબા કોઈ પણ રંગનો બનાવી શકાય છે. પણ જમાનું વસ્ત્ર સફેદ રંગનું જ હોવું જોઈએ. જમાની બાંધી, હાથ કરતાં વધારે લાંબી હોય છે. પણ પછીથી તેને કાંડા સુધી લહેરખંધવાળી ચૂડદાર કરી હાથની બરાબર કરી પહેરાય છે. એ આબરદાર શેઠશાહુકરોને પહેરવેશ છે. હજી સુરત આદિ નવાબી શહેરોમાં સાબરમતી કંટલાક લોકો જમા પહેરે છે. નીમા, (ફારસી નીમ-ઉપરનો કબજો.) છુટીદાર કપડાંનો કમર પટ્ટીવાળો મોટા ઘેરનો અંગરખો, જમાથી ઉચો ને થોડા ઘેરનો. નીમાંકુર, ભોકે આ ચબ્દની બરાબર બ્યુટપતિ થઈ શકતી નથી, છતાં કબા અને જમાનો પૂર્વ સંબંધ જોતાં એમ જણાય છે કે એ પણ એક જાતનું વસ્ત્ર હશે. નીમા ફારસી ચબ્દ છે મી ફેર્મસ તેનો આ અર્થ આવે છે:—*a garment like a Jama, but not so full as the breast* જમાના જેવું વસ્ત્ર પણ છાતી આગળથી એટલું બરેલું નહીં અર્થાત્ ખુદલું. નીમાસ્ત્રીનને મળતું આ વસ્ત્ર હશે. નીમાસ્ત્રીન એક જાતનું “જેકેટ” છે. અધાપિ ખાસ્વાડ અને એવાડમાં રાજપૂતો પણ અંગરખાની ઉપર તે પહેરે છે. તે એ રેશમનું કે મુખ-મલનું હોય છે અને તેની ઉપર જરી વગેરેનું બરતકામ પણ હોય છે. ચાંદડી, (હેમચંદ્ર-રેશ. પાહૂન-પાવૃતમ્-પ + આવૃતમ્ વિરોધતાસૂચક આભરણ, વિશેષ શૃંગારવાનું) હાથ સવા હાથ પનાનું થતું જ લાંબું, પુરુષને માથે વીંટળવાનું વસ્ત્ર, તે અનેક આકૃતિનું, પ્રાંતિક, નાગરિક આદિ બેઠને લઈને, હોય છે. ખટકા, (સં. ઘટ = વસ્ત્ર. અલ્પાર્થસૂચક.) કમરે કે માથે વિંટળવાનો વેંત હોઠ વેંત પહેળો અને ચાર પાંચ હાથ લાંબો ખેસ. ખજેડી, (દિ' પીઠે = પછવાડે + ઓઢવું સં. આ + વૃ) ખાંધ ઉપર એ પાસ બુલવું, અગર બરડા ઉપર ફરીવળતું પાતળું કપડું; ખેસ. વહોરાઓ હજી આવી પચડી ઓઢે છે. ઉત્તર હિન્દમાં સ્ત્રીઓ પણ એ સફેદ કપડું હાથ ઉપર ઓઢે છે તેને પણ પિછોડી કહે છે. ખા-મરી, (હેમચંદ્ર-રેશ-વોમર-કુસુમલ રાઈ વસ્ત્ર અથવા ખામીર-રેશમ માટે વખણાયેલા ઉત્તર અફઘાનિસ્તાનના પ્રદેશ.) જન અથવા રેશમનું વણેલું ખસે ઓઢવાનું વસ્ત્ર. શ્રીકાર, (સં. શ્રી-શોભા + કાર-કૃ) સારી શોભાવાળી.

૯૧૧. ઓળિયાં, (મૂળ-ભોરીયું, ગુજર ઉપરથી) પાપડીનાં કસબનાં ડોઝાં; કાંચળી, ચોળી, લેધી આદિને પણ કસબની કે હીરાચળી કહેવાળી કોર. ૯૧૨.

તોર, (અરબી) પાઘડીના ઉડાને કસળી, સોનેરી ઊગાવાળો છેડો. કલગી; (ફારસી) મુકુટ કે મંદીલ ઉપરનું પીંછા ધારનું ઊગું; કીનારી, કોર. ઝાંઝમાળ, (સં. જ્ઞાનજાગૃ) અતિશય ચળકાટવાળાં. ૯૧૩. ઝાસપેચ, ગોશપેચ-ગોશ (ફારસી) કાન અને પેચ એટલે બળ; ગોશપેચ-કાન સુધી જેનો પેચ પહોંચતો હોય અથવા કાન ઉપરથી પસાર થતો હોય એવો, જમણી બાજુએ બાધેલો શિરપેચ. ૯૧૫. બાબુબંધ, (ફારસી-બાબુ = બાંધ. કાશ્મી ઉપરનો ભાગ + બંધ) કડાની જમ્યાએ પહેરવાનું જડાવ; ધરેલું. બેરખી, (સં. ત્રિ-વિશેષાર્થ-સૂચક + રક્ષી) માદળીઆ કે મણકાનું ગાંઠેલું ઓચોને કાશ્મી ઉપર પહેરવાનું લેણું. ૯૧૬. વેહીઆં, (સં. લહી) વળીઆં પોલા વાંક. વીંટી, (સં. વેન્દુ) આંગળીએ પહેરવાના વેઠ. છાપ, (કદાચ) ખાપ (ચાટલું) હશે. ૯૨૦. કંટિ-બંધ, મેખલા, કદોરા, ૯૨૧. ઉલટ અંગ ન માય, હર્થ લક્ષાર્થ નય. ૯૨૭. હિંસાર, ઘોડાનો અવાજ, હણહણાટ. ૯૨૯. ચામર, ચમરી ગાયના પુછડાંનું બનાવેલું ચમર. ૯૩૦. પ્રભુ, શેઠ મી. ૯૩૨. હંડપ્રણામ, કેટલાક લોકો વાહનમાં બેસતાં પહેલાં વિદ્ય ન નહે માટે પ્રભુસ્તુતિ-પ્રણામ કરે છે.

૯૩૬. જાજમ, હિંદી સબ્દ છે. એને કેટલાક ફારસી કે અરબી ધારે છે પણ તેમ નથી. શેતરંજ. ૯૩૮. થજ્યા હોડે, શરત મારીને.

કડવું ૧૯ મું.

આ કડવામાં ૫૫ વીઓના શબ્દો અને ચૈત્રાળીઓ વર્ણવેલાં છે.

૯૪૫. શીશ માથાના વાળ ગૂંચાવે, (સં. ગ્રન્થ) ભાતભાતની સેરો પાડી અંધોટા બંધાવે. સેંથા, (સં. સીમા + અન્ત) કપાળ ઉપરના, માથાના વાળના બે ભાગ વચ્ચેની લીંટીમાં સિધુર આદિ ભરવાની રીત છે. ૯૪૭. મસી, (મેસ, સં. મસી વા મસી) કાબળ. હાબડી, (હબડા ઉપરથી), કુક, મેષ વગેરે માટે ધાતુ યા લાકડાની નાની બનાવેલી હોય છે. અ-જન, (સં. અજ્ઞ-ગોપહર્ષ), સ્મારે, (સં. સ્મ) હાથની મધ્યમિકા આંગળી ફેરવી મેંથ આંખમાં આંજે. ૯૪૮. ભારે, (સં. શ્રુ) મોટી કિમતનાં, યા, વળનદાર, નકકુર.

૯૪૯. ગેમ્ફ્રો, (સં. ગુમ્ફ-ગુંચું + કળા = સાપની ફેણ.) અંબોડે
લટકું સાપવાનું સોનારૂપાનું ધુધરીઓવાળું ધરેલું. અંબોડાના વાળ કળા ભરખર
રંગના હોવાથી માથા ઉપરનો ઘાટ સાપની ફેણ જેવો જણાય છે. જડાવ, રત્નથી
જડેલો. ભરખર લળકે છે, ભરખર ચળકચળક થાય છે; કેટલીક સ્ત્રીઓ
કાળજી ભરીને ભરખરને ચળકતી કાળી બનાવે છે તેનું સૂચન છે. ૯૫૦.
ત્રિસેંથીઆ, ખઠી. સેંયાની લીટી ઉપર એક સેર અને કપાળ ઉપરની
ટોચની લીટીના બે છેડાની બે સેર-એમ ચળીને ત્રણ સેરનું સેંથી ઉપર ખાં-
ધવાનું જડાવ કરેલું, તેને ખંદી પણ કહે છે. શીશકુલ, ચીર્ષકુલ. અંબોડામાં
ચાકને બદલે જડાવનું કરેલું ધાલે છે તે. ૯૫૨. ઊર, છાતી, ખરી રીતે ઉપસેલાં
સ્તન ઉપર. ઢળકે છે, ખુખીખંધ, ઢળતા ચોભે છે. ૯૫૨. ચૂંઢલો, (હેમ. દેશ્ય
ચુડો. સં. વલયમ્) લાકડા, હાપીદાંતે કે કચ્છડાનું સોને મઢેલું યા મદયા વગરનું,
જેથી કીટારી વાળી, પહોળી પટીનું બઢેલું. કંકણ, કાચની પહોળી પટીની કાંચરી-
વાળી ખગડી; ખળકે છે, ખળ ખળ અવાજ કરે છે, ખખડે છે; ‘ચુડો’ શબ્દ-
માં સામાન્ય રીતે બે ત્રણ થા ‘ઠાર’ ની ચુડીઓનો ‘ખરખલો’ સમાય છે.
૯૫૩. ત્રોટી, તોટી, ટોટી, કાનની છુટે પહેરવાનું, જુઠના કાણામાં ખોસવાનું
‘ચુની’થી લગાર મોઢું, ચળકડું ચોળ કરેલું. મોર, મોરના આકારનું છુટે પહેર-
વાનું સોનાનું કરેલું. ભમરી, ભરખરને તાનાટપકાંથી શણગારાય છે, તેને ભમરી
કહે છે. ૯૫૪. વાને, ચરીરે (સં. વર્ણ).

૯૫૬. લંગર, (દેશ્ય લંગલ-સં. લાકુલમ્-પુંછડી) સાંધાં; હલકી ચાંદી
ની ધુધરીઓ બાંધ્યાથી સ્પર્શે છે. ૯૫૭. અણુવદ, સ્ત્રીઓને યગે અને અંગુડે
પહેરવાનું ધુધરીઓવાળું રૂપાનું કરેલું. ૯૫૮. દેવાંબનાંશાં, દેવાની અંગનાઓ,
સ્ત્રીઓના સદૃશ, જેવાં. અમરમન, દેવાનાં મન. વૃંદ, ટાળાં. લોલો, લોલાવે
ખેંચે. ૯૫૯. બાળે, બાલ, કપાલ ઉપર. ૯૬૦. સાગી, એક એકના સામું જોતી,
શરીરનાં ઉધાડાં તસતસતાં કેટલાંક અંગે વિશે ચોષા કરતી. ૯૬૧. વેણુ, વેણી.
નેહરી, તેલ ધાલી માયાના વાળ બે પડખે કરી, હોળવા તેને નેહરી દેવી કહે છે.
૯૬૨. ઘેરી, ખુમારીસર્થુ. ૯૬૩. બાંધે છેડે, હજી પણ યુજ્જાતમાં દેવદર્શને જતી
ધણી સ્ત્રીઓ અદિરનાં પાથરણાંમાં નાંખવાને અને દેવના ઉંબરે ઢબલીઓ કરવાને
ચોખ્ખા વિગેરે અજી હુચડાને છેડે બાંધીને બાય છે. છૂટા ઉપહાર સાપવાથી અલગ
વિંદાળવા પડે માટે મોઢીયાને છેડે બાંધી કહે ખોસે છે. ૯૬૯. ચરણાં. ચણીયાં.

૬૭૦. રાખડી, રક્ષા. સોના કે રૂપાની ગુણેલી કોરી અને ધુધરી કાંડે પહેસ્વાનું રત્નનડિત ચોકવાળું ધરેલું. સોળા, સ્ત્રીઓના મુખ્ય મુખ્ય શસ્ત્રમાર 'સાળ' ગણાય છે તે આઃ—(૧) મનજન, (૨) આરચીર તનધારણ, (૩) તિલક, (૪) નેત્રાંજન, (૫) શ્રુતિતાંત્રક, (કાનનું), (૬) વેસર, (નાકની), (૭) કેશચંભાજન, (૮) પુષ્પમાલાદિ, (છાતી), (૯) કઠિમેખલા, (૧૦) કરકં-લાદિ, (૧૧) કુશલેપ, (૧૨) અંગરાગ, (૧૩) નેપુસદિ (પગ), (૧૪) દૃગ-વિલોકન, (૧૫) વંખોળચર્વણ, (૧૬) ગતિ; ચાતુર્ય. (પાદસંચાર, કટાક્ષાદિ). ૬૭૪. અમુર, મોકું. (સં. ઇત્ + સર્વ) જુઓ મરાઠી 'કશીર'; સૂર્ય માથે ચઢશે. સંધ્યાકાળ પહેલાં ગૃહીઓએ થાળે પડી જવું, એ નિયમનું લાન થાય છે. ૬૭૮. પ્રકાશે, (પૂર્વના સંકેત અનુસાર) પ્રકટ રીતે કહે. ૬૮૧. રાહ, (૨૬-૨૬) જક. ૬૮૩. કૃષ્ણશિક્ષા, કૃષ્ણે પોતાનો રથ બજારામ પાસે મગાવી આપવાની આપેલી શિખામણ, બુદ્ધિ.

કડવું ૨૦ મું.

આ કહવામાં સુમદાની જૈનાચળના ઉત્સવે એકલી જવાની જક પૂરી કરવા બજારામે કૃષ્ણ પાસે રથ માગ્યો, પણ કૃષ્ણ જાણે સુમદાની જીવંતી તદ્દન અભવિયા હોય અને પણ અવિધ્યમા હરણનો પ્રસંગ બનતા પોતાને સિરે પ્રપંચમાં હાથ હોવાનું આજ ન આવે, માટે પોતાનો આજીગારો રથ આપવાની ના પાડે છે અને તેથી થનારાં વિદ્વંસ સચવે છે, તેમ તેમ લોળા બજારામ તેમની જળમાં વધુ ફસાય છે અને આખરે તેનો રોપ નખથી તે શીખ પર્યંત વાધતાં કૃષ્ણ નમતી મૂકી, પોતાની મૂળ ધારણા પ્રમાણે તૈયાર રખાવેલો રથ સુમદાને સોંપે છે અને ભાવિ ભવનું સૂચન કરી અટકે છે. ૬૮૮. આંસુપાત કરે, પુષ્કળ આંસુ પાડે. બજારામને જોઇને વિશેષ કષ્ટાંત કરી કામ કાઢી લેવાની યુક્તિ સુમદા આપાદ અભમાવે છે. ૬૯૦. રૂદત કાં કરે, રાા માટે રૂવે છે? ૬૯૧. પૂછીયે, (સહભેદ), જીવું રૂપ 'પૂછીય', પૂછ ૬૯૨ લીટી આમ જોઇએ:-'સનમુજ જલને તતખેવ', કારણ કે બપાવલું ખોટું છે. તતખેવ, તત્ક્ષણ, તત્કાલ, ૬૯૭ આવી થોવનને આરે પહોંચેલી ઓકરીને એકલી, કોઈ વિદ્વાસુ સાથે વિના કયમ મોકલાય ?

૬૯૬. અહીં રોહિણી એકદમ કૃષ્ણનો રથ આપવાનું, પ્રપચનો વહેમ ન જાય માટે, બજારામને સૂચવતી નથી પણ બે ભાઈમાંથી કોઇને તેની સાથે જવાનું

અને તેમ ન બને તો પછી કૃષ્ણનો રથ સુભદ્રાને અપાવવાનું સૂચવે છે. અહીં કવિ સુભદ્રા નાના કાકરાડાની છેકરી હોય તેવો ખ્યાલ આપે છે, બાકી અનેક વિશ્વાસપાત્ર યાદવ સુભદ્રામાંથી હરકોઈ સાથે તેને મોકલવાનું સૂચવી શકાય.

૧૦૦૨. એડણ્ણહાર, (એડણ્ + હાર) એડનારો, રથહાંકનારો (સરખાવે: સરજનહાર). ૧૦૦૩. ખાત, બાબત. (સં. જ્ઞા, ખ્યાત) ૧૦૦૬. ઉદભાસે, ઉદ્ભાસ, આનંદ પામે. (સં.-વત્ + ભસ) ૧૦૧૩. ડોણ્, એ સામાન્ય રીતે કવિતામાં “ શા ” પ્રત્યયેક વિશેષણ રૂપે વપરાય છે. ૧૦૧૫. મનસા, મનીષા, ધૃતિ, મનનો સંકલ્પ. ૧૦૧૬. રથહાંકણીવિદ્યા, રથ હાંકવાની, ચલાવવાની વિદ્યામાં જે કુશળ, પારંગત છે તે જેને હાથે, જેના હાથમાં રમી રહી છે ૧૦૨૦. રથ ભોતરી, ઘોડા ભેડી લાવે. ભોતરી, (યોક્તૃ + યુજ્ = ભેડવું ઉપરથી) ઘોડા સાથે રથને ભેડી. ૧૦૨૧. આકેણી (આપણી) એકાએક; આપોઆપ.

૧૨૨૧ ઉત્પાત, તોફાન. ભવિષ્યમાં સુભદ્રાના હરણ રૂપ તોફાનનું સૂચન પ્રથમથી જ કરી લઈ, પોતે પ્રપંચમાં લગવાના આકેષથી મુક્ત થવાની યુક્તિ કૃષ્ણ રચે છે. રથથી રથને અંગે.

૧૦૨૩. કલ્પાંત, (મૂળ શબ્દ કલ્પાન્ત = ક્-અદ્યર્થ, અધમતાર્થસૂચક + લપ્ = ભાલવું = ક + લપ + અન્ત = છેડો) વ્યવસ્થા-નિશ્ચિત અર્થનો અંત નાશ આવવાથી શોક થાય છે તે કલ્પાંત કહેવાય છે. હું વિના, મારા વિના. (ભૂનો પ્રયોગ). ૧૦૨૪ આળીગારો, આળ ચઢાવનારો. (આળ + ગારો. ગાર = ચઢાવનાર, આણનારના અર્થમાં વપરાય છે.) થારો. કૃષ્ણ વિદ્યનતી શકા દર્શાવી. અઠકતા નથી, પણ ચોક્કસ અનર્થ થવાનો છે, એમ સ્પષ્ટ કહે છે, જેથી ભવિષ્યમાં પોતે કપકાપાત્ર ન કરે. અનર્થ, હાનિ. (અન્ + અર્થ = હેતુ ઉલટી ભવ્ય એવું). એણે, વિશેષણને સમ્પ્રદાન પ્રત્યય લગાડયો છે; સ સ્કૃત પ્રયોગનું અનુસરણ. ૧૦૨૫. વડવીર, વડા-વૃદ્ધ ભાઈ. શ્યામશરીર, કૃષ્ણના શરીરનો રંગ શ્યામ છે માટે.

૧૦૨૮. તારે...કામ, જો આજે અણ્ણને વખતે સર્ગવહાલાને તારો રથ કામમાં નહીં લાગ્યો તો પછી કયારે કામે લાગવાનો હોતો? ૧૦૨૯. અસ્થમેવ = (અવશ્યમ્ + ઇવ) નક્કી જ. જન્મ લગી, જીવ રહેશે ત્યાં સુધી, (જન્મ અવતા). ૧૦૩૦. સ્ત્રીમાં રમે-સ્ત્રીઓના વિલાસમાં જ હું ગુલાયો રહે છે; એટલે તારામાં સંસર્ગે દોષ અનુસાર ભૈરવ શુદ્ધિ અને બીહીક સદાચે રહેવાનાં જ અને હું અપા-

વહું અને કાયલું જોલવાનો જ, તેથી મને તારા એવા ચાવળા શબ્દો મળતા રચતા નથી. ૧૦૩૧. ધૂર્તવિદ્યા, હુઆઈની કળા. 'હમેશાં તારી હુઆઈ કોઈ સમજી ચકઈ નથી.' તું હરેક બહાનાં પ્રપંચ ચોધી, મૂળ અર્થ હડાવે છે; એટલે તારે હૃદય કળી રાકાઈ નથી. તું હુઆઈનાં નાકાબારી રાખી બચાવનો માર્ગ ખુલ્લો રાખે છે, એ તારી હેતરપીડીની કળાજ છે.

૧૦૩૪. ઘટે, રોલે. મોટા બાઈ થઈ મને સીલંપટ કહેવો, એ તમને છાને નહીં. ૧૦૩૫. અન્યા, અન્યાય, અધરિત કામ. ૧૦૩૬. ઊથાપૂં. (સં.-ઝલ + સ્થા તું પ્રેરક) હથલાતું, લે.પું. તમે જે આજ્ઞા કરો તેનો વિરોધ હું શી રીતે જઈ શકું ? હું વિરોધ ગયો જ નથી. સહેને સુભદ્રા, અમર જે કોઈ વ્યક્તિને મારા રથમાં બેસવું હોય તે તમારી સુનસરી પ્રમાણે તેમાં બેસીને ભય; મને કંઈ તે સાથે લેવાદેવા નથી; મેં તો મારે ચેતવણી રૂપે જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું, એટલે મારી ફરજ તેટલેથી પતી.

૧૦૩૯. વાયક, વાક્ય; વચન, કવિતામાં વાક્યનું “વાયક” શબ્દે રચણે થયલું રીસે છે. એ અક્ષરક્રમ ઉલટાવાનો હાખલો છે. ૧૦૪૨ જયમંગળ આદિ, કૃષ્ણના ઘોડાના નામ; અમર કોશમાં તેમ જ મહાભારતમાં આ નામ છે:- અશ્વાશ્ચ શૈવ્યસુગ્રીવમેઘપુષ્પવલાહકાઃ ॥ શૈવ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક. સરખાવો:- તેજોબલજવોપેતૈઃ શુક્રૈઃ હયવરોત્તમૈઃ । વાજિભિઃ શૈવ્યહુગ્રીવમેઘ-પુષ્પવલાહકૈઃ ॥ (આદર્પવ). ૧૦૪૫. અહીં પાણું લયનું સૂચન કરી, અગરામને પાછા કૃષ્ણ તેથી સાવધાન થવાની સૂચના સુભદ્રાને આપવા કહે છે; તેમ અગરામ પણ કૃષ્ણનો હેતુ ન સમજતાં તેનો ઉલટો અર્થ લે, તેમને હસી કાઢે છે. કશં. (કિમ્ ઉપસર્ગી) કંઈ પણ. ૧૦૪૬. કોઈ આય, કોઈ ઉપાદી ભય. ૧૦૪૯. બાણે, કહે. ૧૦૫૨. મન હરે, મનમાં હર્ષ પામે. ૧૦૫૦ લાર, વાર ભેદએ, કપાઈની ભલ છે.

કડવું ૨૧ મું.

આ કડવામાં સુભદ્રાના શરીરના શબ્દગરોનો, રૂક્મિણીહરણમાં રૂક્મિણીના ૧૨ મા કડવામાં વર્ણવેલા શબ્દગરો સાથે તેમ જ મોમેરામાં લક્ષ્મીચંદનાં આભ-પણ સાથે (કડવું ૧૪મું) મુકાબલો કરવો ચોખ્ખો થઈ પડશે. કવિએ, જેમ નળાખ્યાનમાં હમચંદીનું સૌંદર્ય (કડવું ૧૬ મું.) અનુપમ રીતે વર્ણવ્યું છે તેમ અહીં

તેટલી તો શું પણ તેથી અધિક અનુપમતા વર્ણવેલી નથી. ત્યાં શણગાર ઉપર કવિએ ભાર મૂક્યો નથી જ, પણ અહીં સામાન્ય કાકડીને શણગારે તેમ સુખદાને શૃંગારવિવેક ત્વસારીને આભૂષણોથી ખડકી છે. નગાખ્યાનમાં શરીરસૌંદર્ય અને અહીં અલંકારદિગ્ધિ અગ્રહણી રહે છે.

૧૦૫૮. કામણી, (સં. વામજ) કપાળની ઉપર હીરામોતીની બંદી કપાળ ઉપર છેક વાળ આગળના પ્રદેશ ઉપર બધાય છે. ૧૦૬૦. ઉછોતકાર, કળહળાટ. ૧૦૬૪. જવેર, જવાહીર, મોતિહીરાના ચોકવાળા પાંચ આંગળીની પાંચ વીંટીઓ સાથેની પહોંચી. તે હાથની હથેલીના પાછલા ભાગ ઉપર સ્થિત પહેરે છે.

સરખાવો:—એમાનદંકૃત “ મામેરા ” માં લક્ષ્મીજીનું વર્ણન.

પ્રભુ પુટે કમળા સણી રે, સભા મોહી જોઈ ચોકણી રે;
લહું ભાગ ભ્રમર રાજે-રે, રત્નજડિત રાખડી જાળે રે.
વિશાળ લોચન, ચંચળ ચાલે રે, શું ખંજન પડીઆં જાળે રે;
છે અધરખેંબ પરવાળી રે, મરતક ઉપર વેણ વિશાળી રે.
બાહુબંધ, ગળુબંધ માળ રે, નાકવેસર આકઅમાળ રે;
કઠી ધમકે હુદ્દબંદાળી રે, પહેરણ ચ પકવરણી સાડી રે.
અમક જાંઝર કમળવલ પાગે રે, વિણવા અલ્પવટ બહુ વાગે રે;
જડાવ ચૂડલો કંકણ બળકાવે રે, માચા મહેતી રૂપે આવે રે.

વળી રૂકિમણીદરણ (કડકું ૧૨ કઠી ૮૦૧૪)

પાંચે જાંઝર કમમગે, વિંછીયા, પગપાન,
વાગે લંજુર મળતી ધુબરી, વાળે સંગીત ટાન. ૮
બે મોંઢે હીરા જડયા, કંઠે એકવળ હાર,
ગળુબંધ ને સાકળાં, માંચ મોતીની માળ. ૯
બાંધે બાહુબંધ જોરખા, સુવર્ણ ચુડો રસાળ,
કમળ સરખી હથેલીમાં, લીધો હેમનો થાળ. ૧૦
બે કમળ નેત્ર કન્યા તણાં, વાળીએ વાંકા મોર,
આવી અધરે અડચું છે હુમલું, શું ત્યાં વસ્યો ચિતચોર. ૧૧
અર્ધચંદ્ર કપોળ છે, છે બિંદીનો વરસાવ,
તારા જેવી શોભે દીલસી, જાલ રત્નજડાવ. ૧૨

ને જાડીએ બાણ ચઢાવિયાં, છટા મૂઝ્યા છે કેય,
ભણે શંકર સતી છળવા નીસરી, લીધો લીલડીનો વેશ. ૧૩
ચોળી પહેરી ધ્રોનખાખની, ચોઢી ચુદડી રસાળ.

વળી પ્રેમાનંદકૃત દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં ચોઢીનીનો શૂંચારવેષ (૬૬૩ ૭૫ મું)
પાથે નેપુર રે, અમકે નાના રીતમું, વીંછીયા અણવઠ રે પેઢેથી પ્રજુલ પ્રીતમું.
ઠટિમેખલા રે, સોવણ નંગ જડાવસું, બુમણાં આમણાં રે હાર પેઢેરે મનલાવસું.
માળા મોહન રે, સુંદર મુગતાફલ તણી, માલગિયા હર રે પેઢેરે ત્રિભુવનપણી.
હાથે પોહાંચીયા રે, જડિત અવેરે શોભીએ, કરકંઠ્ય રે ભોતાં દૃષ્ટ ન થોભીએ.
ગોફણી હેમની રે, ચુડ અંઝરી હેમની, ચુડો સોહે રે કાંઠણી ચલઈયાં પ્રેમની.
બાજીબધ રે હાથે હથરોટ અતિભલા, કાને ઝુલર રે જડાવ સોહે વીંટલા.
ચાલ અજકે રે માલ સાથે લાગી રહી, ઉપર શીકળા રે પોગરે શોભા લઈ.
નાકે વેસર રે મોતી અતિ તેજનાં, ચાંદલા ચમકે રે ચોહોડયા મનહેજનાં.
આખ આજ રે અણીઆલી ટીલો ભલી, શીશ ગુચું રે ચોટલો સુંદર શોભળી.
શીશકુલ રે સે શો કુલ્હી તરશે થયું, નાક નમચુ રે ચમરી ને વળી કુમરું. ૧૧

૧૦૬૫, કંઠિભધ, મેખલા. ૧૦૬૬. અમુલખ, અમૂલ્ય, ભારે કિંમતરૂં.
૧૦૬૭. હરણુ જેવી ચપળ આખો. પોપટની ચાચ જેવું હલકરું નમારું નાક, ધનુ-
શ્યતા જેવી વાંકવાળી જમ્મર, તીરની પેઢે પ્રેમારુપદના હૃદયને ભેદનારા તીર જેવાં
કંઠાસ ફેંકતાં નયન, આખો. ૧૦૬૮. અધર, નીચલો હોઠ. પ્રવાળી, પરવાળાંના
રંગ જેવો લાલચોળ. ૧૦૭૦. ચન્દ્રનિભશૂં, ચન્દ્રનિભ્યસદૃશ, ચન્દ્રના નિભના
જેવું. ૧૦૭૧. હાથોની સુંઠ જેવા ભરાઈ, મરોહહાર હાથ વિષધર. (સં વિષ+ધ)
સાપ; વેણી કેશઢાપ; સાપતા જેવો લાંબો અને કાળો બલ્લક લટકતો ચોટલો.
૧૦૭૨. પોચણુપત્ર, ચંદ્રની પ્રિય, પોચણી, રાત્રિમલના પાન જેવું સુંદર
પહોળું. ઉદર, પેટ. રૂપનિધાન, રૂપનો નિધિ, લડાર. ૧૦૭૩. સુધા, અમૃત
જેવો મીઠો. ૧૦૭૪. કંઠ અવાજ; કંઠમાંથી નીકળતો હોઈને 'અવાજ' ને કંઠનું
નામ અલંકારિક રીતે અપાપ છે. કોઝીલા હારે, રાયલ જેના કંઠનો મધુર અવાજ;
મધુર કંઠમાં કોઝીલા પણુ તેનાથી હાર ખાય, લતરે. સૂણી-ભણે મારી બીજ કોઈ
પ્રતિસ્પર્ધિની કોઝીલ ભગી એવા વિચારથી વિમાસણમાં પડે.

૧૦૭૫ રંગા, ઈન્દ્રની માનીતી અપ્સરા. દેવાંબના, દેવની સ્ત્રી. (અહીં
અંબનાનો અર્થ પત્ની લેવાનો નથી.) માન મૂકે, ગર્વ, અહિમાન છોડી દે.

ચૂકે, ચળે. તાપસ, તપસ્વી. ૧૦૭૬ મધુકર, લમરા; પુષ્પોના પરામમાંથી મધુ ચૂસતા હોવાથી લમરાને આ નામ અપાય છે. ખંજન, એક જાતનાં પક્ષી (હીવાળી ઘોરા). એ લાંબી પુછડીવાળાં હોય છે અને વારે વારે તેની પૂંછડી હિલ્ચાં જ કરે છે. તેનો આંખનો રોળો નિરંતર ફરકતો જ રહેતો હોવાથી સુફરીના આંખના ચંચળ રોળાને ખંજન સાથે કવિએ સામાન્ય રીતે સરખાવે છે. અને આંખના કાબલાને જાણતું જિપમાન આપે છે. જાળે પડયાં, આંખના કાબલા રૂપી જાળ-ખંધનમાં પડયાં. રીત, મત્સ્યના જેવી સુંદર ધાત્રીલી આંખ. જલ્લે કીકીને બદલે મીન અને ખંજન જ તેની આંખરૂપી જાળમાં ઘેરાયાં હોય નહીં તેમ કીકી ચપળતાથી ફરકે છે. ૧૦૭૭. બાલા, બાલાઈ, બાલાએ; ‘ઇ’ તુલીયનો પ્રત્યય ધસાયે છે. ગજગામિની, ગજ-હાથિણી-ની પેઠે મદલરી-ગૌરવલરી, હિંદુજાવાળી ચાલ, ગતિ. મરાલા, હસી, મુઠ્ઠ મુઠ્ઠ રીતે પગલાં માંડવામાં હંસ પકાય છે. ધબધબ, ભારે પગ પડે એ પંચિનીનું લક્ષણ ગણાતું નથી પણ યજ્ઞિનીનું ગણાય છે. અહીં કવિ સુસદ્રાને પંચિનીના જેવી ગતિવાળી વર્ણવે છે. ૧૦૭૮ માનુની, (સં માનિની)-આત્મસંભાવવાળી; અહીં કેવળ સ્ત્રી. ૧૦૮૦ ભજરામને છેતરવાનું વચન માતા શેહિણી કહે છે.

૧૦૮૪. શિક્ષા, શીખામણ. દીગિ, દલિ, આપું. વાર્યા, સમજવીને કહ્યું.

૧૦૮૮. હુંશીયાર—(સં. રોસન્યાર) ચેતનવાળો, સાવધ. ૧૦૮૯ જાનાર, દારક. ૧૦૯૩. પધાર્યા, પદ-ધર્યા, ગયાં.

કડવું ૨૨ મું.

આ કડવામાં સુસદ્રાને પોતાનો મનોરથ સફળ થાય એવા શુભ શુભો સામઃ આરભમાં જ મળે છે. કાળીદાસના દ્રુવાખ્યાનમાં તપ કરવા જતા દ્રુવજીને મળતા શુક્રનેના વર્ણન સાથે આ વર્ણન કઈક સરખાવવા જેવું છે. શુભ વર્ણવીને. પછી કવિએ વાહનો હાંકવાની ચાલેવાની હોડતું અને તે પછી રથ ઉપર અર્જુનને લેવા સુસદ્રાએ નુપૂર કાઢી નાંખી દાગને તે લેવા મોકલવાની યુક્તિનું વર્ણન કરેલું છે.

૧૦૯૬. શુભ, કલ્યાણકારી, અર્થ સિદ્ધ થાય એવા અનુકૂળ. શુકન, (સં. ચક્રન; એક જાતનું પક્ષી, ધનુષ્યરં એક જાતનું ચાસ. આ પક્ષી વટેમાગુને જમણે પરખેથી ઉડતું જણાય તો તે કલ્યાણ થવાનું સૂચવે છે) સારાં ચિહ્ન. ૧૦૯૮-અસજ-હસતી. સરખાવો:—

શુકને મળી સવત્સી ગાય, સુવાસણી જેઠું ભરી જાય.

વરુણ્યા પરણીને મળ્યા, વેદ ભણંતા વિદ્યાર્થી મળ્યા. (કાલીદાસકૃત દ્રુવાખ્યાન)

૧૧૦૧. કે', અનેરા, સારા બનિષ્યના સુખના વિચાર કરે. ૧૧૦૨. અર્થ, હેતુ, સહી થારી, ચોક્કસ સરશે. ૧૧૦૫. કિરતાર, પ્રજુની; અહીં છઠ્ઠીના પ્રત્ય-યનો લોપ થયો છે. કપિલા, રતારા અને વધારે પીળારા ભારતા રંગની. આ ગાયના શુકન ઉત્તમ મનાય છે. ૧૧૦૬. જ'દે, (સં.-વન્દુ) માન આપે, સત્કાર કરે. (જૈનોમાં અન્નને વાંદરું-માન આપવું કહે છે, એવો અહીં અર્થ છે)

૧૧૧૦. હવ્યકરશુ, હવ્યકાર સાથે, હાંકનારનો હવ્યપરો નીકળતાં વેંત જ, અર્થાત્ વિના ચાણક હલાવે, શબ્દવેધી ઘોડા પેરે દોડ્યા જ જાય આવો શબ્દા-નુસારી ઘોડા ભ્રમી જનના ગણાય છે. કહેવત છે કે “ તેજને વૃંકારો ખસ છે.” ૧૧૧૧. ગોવાંદરે, (ગો + વદ્) ગોંધરે, ગાયને ચરવાની ગામના પાદરની ચરા-ની જગા, એ ગામની હદ સૂચવે છે. ૧૧૧૩. મેમળ, મદમળ, મદ કરતા હાથી. સુખખાલ, એક જાતનું તાવદાન, જેમાં ખેસનારને હેલો હરકત ન આવે, અને સુખે જવાય, એવી પાલખી. ૧૧૧૪. વાધા, સુગંધવાળાં, રંગીન કે રંગની છાંટવાળાં શુભ અવસરે પહેરવાના મૂલ્યવાન કપડા. પ્રત્યુખરે મૂર્તિના કપડાને વાગા કહે છે. જનાળામાં ઠાકારજીને ચંદનના વાગા ચઢાવે છે. ૧૧૧૫. બેડ રાખે, દમોદમ, સાથે સાથે રાખે. ૧૧૧૬. ખાધર, (હે વદ્ધર=સીધું), ગામની બહારનો રસ્તો. સીધો, સપાટ ખુલ્લો સાજમાર્ગ હોઈ, ચરત (હેમચંદ્ર દેશ્ય હુક્ત = પથ) ૧૧૧૭. વાહ, (સ. વદ્) વાદે ચઢી; (હરીશ્વર બધી) ૧૧૧૮. રસિયા, રસ-વડીયા, રસે ચઢનારા ૧૧૨૦. કોટ, કોટે, ગળે (સં કોટ) ૧૧૨૪. અલભે-લડા, (અલ્ + લયલા ગળના ઉપહારના વહેંચનાર) મૂળ ઉતાર, પછીથી શો-ખીત, મેળમળહ ઉડાવનારા અને રંગીલા, રંગરાગમાં શુલતાન. ૧૧૨૫. શબ્દરૂં, શબ્દ-સહ-થી સમજ. ઘોડા તે પ્રમાણે સૂચવાવલા માર્ગે ગતિભેર દોરે. ‘શબ્દ’ ને અનુસરનારા ઘોડા ઉત્તમ લેખાય છે. ૧૧૨૮. આખકા, (સં. ચાણક) સાટકા. ચાણક નરમ હોય છે; ત્યારે ચાખખા સખ્ત હોય છે.

૧૧૩૦. સહુથી વહેલા નીકળેલા બાવાને પાછળ પડેલાં બેઈ સહુ નવાઈથી પૂછે છે કે આટલા ધીરા કેમ પડ્યા ? ચાલો અમારા વાહન ઉપર ચઢી જાઓ. ૧૧૩૨. સુજ સાથ, મારી બેડીદાર.

૧૧૩૬. કવચ, કેવે; શો. ભૂતી લાખાનો આ સંસ્કાર છે. ૧૧૩૭. હારક રથે હોય તો અર્જુનથી ચઢી ન શકાય, માટે તેને ઉતારવાનો પેતરો રથ છે. તે સાથે કૃષ્ણના ઘોડાને હાંકવાની પોતાની કુશળતા ધી ખાતી તેને છે, એ તેનું ખરું ક્ષત્રિયાણીપણું પ્રકટાવે છે. ૧૧૩૮. અહીં, શકંતલા ડાળીએ એકાવત્રી ભરાયાના નિમિત્તે દુષ્યંતને ભેવા લાગ સાધે છે, તેમ સુભદ્રા નેપૂર રથથી હેઠું નાખી દે છે અને હારકને ઉતારી અર્જુનને રથપર લેવાની પેરની કરે છે. ૧૧૪૪. અહીં, પઠકી રાખીશ; ઘોડાને અકુશમાં રાખીશ. ૧૧૪૭. અશ્વ ઊડયા, ઘોડા પવન વેગે ઉડયા. દોડયા. ૧૧૪૯. ઠારે ઠાર, મારી જ નાંખે.

૧૧૫૧. ભેરતારશું, ભેરથી અને તારથી અર્થાત્ તીલા સ્વરથી. ૧૧૫૨. હેટું પડે, નેપૂર અને આપણા વચ્ચે અંતર વધે છે, માટે રથ ચાલતો અટકાવ અને હેઠો ઊતરી લઈ આવ. ૧૧૫૬. ઉતપાત, તોફાન. ૧૧૫૭. ગતિ, અન્ય કોઈના હાથે નહીં રહેવાની ટેવ; વા કેમ રોકવા કે ચલાવવા તેની ગતિ. ૧૧૫૮. કેને હાથ ન રહે, કોઈના કબજામાં ન રહે. ૧૧૬૨. જમ રામાયણમાં રામને લાયમાં ભણી રક્ષણ અર્થે પોતે રહેલો હોવાથી તેને એકલી મુઠી જતાં ખચકાં ખાતા હસ્તમણને સીતા કહેવા ન કહેવાનાં વચનો કહે છે તેમ અહીં અર્જુનને રથ ઉપર લેવા માટે હારકને હેઠો ઉતારવા, સુભદ્રા કડવાં વચનો બોલે છે. માત્ર ફેર એટલો જ છે કે સીતાનાં સ્વાભાવિક વચન છે, ત્યારે સુભદ્રાનાં કપટભર્યાં છે; તેમ શિરભેરીનાં અને ઠાકરડાની છાકરીને, નહીં કે રાજકુમારીને, છાજે એવાં છે. હજી પાટીદારો, કાળીનાળી હસકે ને તસકે “ઠાર મારીશ,” “મરાવીશ,” એમ પોતાના વિશ્વાસપાત્ર નોકરને કહે છે. પ્રાચીન-કાલમાં રાજાઓના સારથી પૂજ્ય અને પરમ વિશ્વાસુ ગણાતા, તેમનું આકું અપમાન કુર્વીન કુવસી કરે, એ તદ્દન અણ્ણવટું છે. ૧૧૬૪. આ વચનો રાજપુત્રીને છાજતાં નથી, કોઈ રાજ્યમદમાં, ધનમદમાં હુબેલાની પુત્રીને છાજે એવાં સાંપ્રત કાલને ઉચિત છે. ઠાર મરાવું, (ઠામ) છવૈં ભય એમ તેને તે જગ્યાએ ક્યારે ચસકવા દીધા સિવાય મરાવું.

૧૧૬૮. તાણી, રોકવા છતાં ન રોકાતાં રથને ખેંચી ભય. ભંજર, (ઝમ ઝમ અવાજ કરતાં) ઝીણી ઝીણી રૂપાની બુધરીવાળાં, નાના ઘાટનાં કસ્ટાં. ૧૧૭૫. હારકનાં જ વચન હારકને સામાં મારી, કૃષ્ણના ઘોડા હાથ નથી રહેતા એવું નિમિત્ત ધરી ઘોડાને પૂરપાટ દોડાવી ભય છે. ૧૧૮૦. ભેસીઇ, ભેસીઇ, ભેસિ, ભેસિયે, ભઓ. ભેસી. ૧૧૮૧. રાહી, હવામાં ફેંકી દીધા. (સં. ઝડૂં પુ પ્રેરક.

૧૧૮૪. અશ્વમંત્ર, ઘોડાના કાનમાં એ મંત્ર હેવાથી ઘોડા પવનવેગે પૂર
જેશથી દોડે છે. નળને એ વિદ્યા સાધ્ય હતી અને તેણે ઋતુર્ણુ રાજાને આપી
હતી, એમ નળાખ્યાનમાં છે. ઘણી, ૫૩૩ી. ૧૧૮૫. ઘોડા વાયુવેગે દોડયા. ૧૧૮૭.
શૂર, શૂરવીરો. જોનામાં શૌર્ય હોય તે.

૧૧૯૧. હવે હાહાકાર = સરખાવો.

ધ્રુવાસ્તેનાથ શબ્દેન ઓજવૃણ્યશ્વકાસ્તદા

અન્નપાનમપાસ્યાથ સમાપેતુઃ સમન્તતઃ ॥

તત્રજામ્બુનદાક્ષાણિ સ્પર્ધાસ્તરણવન્તિ ચ

મણિવિદુમશ્વિત્રાણિ જ્વલિતાગ્નિપ્રમાણિ ચ ॥

મેજિરે પુરુષવ્યાગ્રા વૃણ્યશ્વકમહારથાઃ

સિંહાસનાનિ ક્ષતશો ધિષ્ણ્યાનીચ હુતાશનાઃ ॥

તદ્દ્યુત્વા વૃષ્ણિવીરાસ્તે મદસરંકલોચનાઃ

અમૃત્યમાણાઃ પાર્થસ્ય સમુસ્પેતુરહંકૃતાઃ ॥ (આદિપર્વ. અ. ૨૨૧. શ્લોક ૧૨-૧૫)

જીએ એમાનંદકૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર કડવું ૮૦ મું, તથા એમાનંદકૃત દશમ-
સ્કંધનો સુંદર એવારાએ રચેલો ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૮૭ મો, કડવું ૧૬૮ મું. જીએ
જીએ પરિશિષ્ટ ૧ જી. અને પરિશિષ્ટ ૨ જી.

ક્યાં મહાભારત, દ્રૌપદી સ્વયંવર અને હથમ સ્કંધનાં રસભર વર્ણન અને
ક્યાં પ્રસ્તુત સુભદ્રાહરણનું શ્રાબ્ધિક વર્ણન.

૧૧૯૩. ધનંજય, અર્જુન. મહાભારતમાં આ નામ યાથી ૫૪મું તે વિષે
અર્જુન પોતે આમ કહે છે કે:—

સર્વાંજનપયાક્ષિત્વા વિત્તમાદાથ કેવલમ્

મધ્યે જમસ્ય તિષ્ઠામિ તેનાદુર્મા ધનંજય ॥

સર્વે લોક-દેશને ત્રિતી હું કેવળ વિત્ત આપું છું, અને ધનની મધ્યે જશે
રહું છું. તેથી લોક અને ધનંજય કહે છે.

૧૧૯૪. મહાભારતના મૂળ પ્રસંગમાં આથી પણ અનેક અશ્વમંત્ર ગણાવ્યાં છે.

કડવું ૨૩ મું.

આ કડવામાં યુદ્ધ માટે મથત્ર અલ્લરામ ગર્વભર્યા વચનો ઉચ્ચારી, કૃષ્ણને યુદ્ધ આદરવા સાર સમજ થવા પ્રેરે છે અને કેવી રીતે બધું બન્યું છે તે બતાવનારા શ્રી કૃષ્ણ અભણપણું દાખવી, માત્ર બહારનો જ ઉપર ઉપરનો ક્રોધ દાખવી લઢવા તૈયાર થાય છે અને યાદવો લઢવા પ્રેરાય છે.

૧૧૬૯. રીસ, ચીઠ. ૧૨૦૦. નચિત, નિશ્ચિત; બાલુ કાંઈ અવનહું ન બન્યું હોય તેમ બેકામ થઈ નફરો કેમ બેઠા છો? વાટે, ઉત્સવ અર્થે રેવતાચલ જવાના માર્ગમાં. નૃપમણિ, નૃપો રાજાઓથી શ્રેષ્ઠ. ‘મણિ’ શ્રેષ્ઠતાવાચક છે. ૧૨૦૨. વેષ મૂક્યો, બાવાનો સ્વાંગ છોડ્યો. રીસ, ચીઠ, ક્રોધ.

૧૨૦૪. ક્રોધ—સીશ, સરખાવો:—“નખથી તે શીખ લગી ક્રોધ ચઢ્યો.” ૧૨૦૫. ધ્રુજતી, અત્યંત ક્રોધ બ્યાપ્તિનું લક્ષણ છે. ૧૨૦૬. વિષધર, અલ્લરામ શોષ નાગનો અવતાર છે જેનું સૂચન છે; અથવા જેમ સાપ ક્રોધે ભરઈ અડિતર થઈ ઠંસ દેવા દોડે છે તેમ અલ્લરામ અન્ય સર્વ બાબતનું ભાન ભૂલ્યા એમ કવિ કહે છે. ૧૨૦૮. હું સિંહના, (હરો પ્રયોગ). ‘મારા જેવા સિંહના મુખમાં હાથ ઘાસનાર એવો તે કોયો મૂખ છે?’ કવણુ, કાણુ-કોયો. ઘાઝે, ઘાલવાનું સાહસ કરે. ૧૨૧૪. સરખાવો-‘બેસવાની ડાળ કાપી,’ ‘ખાધું તેનું બોલુ,’ હરામ કર્યું. મૂળની પકિત જુઓ. બાળરામનાં ઉપરનાં વચનો સાથે નીચેનાં વચનો સરખાવવા જેવાં છે:—

કિમવાગુપવિદ્યોઽસિ પ્રેક્ષમાણો જનાર્દન ॥

(કૃષ્ણને બળદેવ કહે તું શું બેઠો છે બ્રાત!)

સત્કૃતસ્ત્વકૃતે વાર્ધે: સર્વૈસ્મામિરચ્ચુત ।

ન ચ સોઽર્હતિ તાં પૂર્જાં દુર્બુદ્ધિઃ કુલપાસનઃ ॥

કો હિ તત્રવ બ્રુતવાક્રં માજર્વ મેત્તુમર્હતિ ।

(અર્ચાં ખાધું ત્યાંહિ પાખંડીએ ખાત ભાંજ્યું બહાર)

મન્યમાનઃ કુલે જાતં આત્માનં પુરુષઃ કષિત્ ॥

સોઽધમન્ય તથાસ્માકં મનાસ્ય ચ કેન્નવમ્ ।

પ્રસજ્ય દૃતવાચચ સુમદ્રાં મૃત્યુમાત્મનઃ ॥

(ભગિનીને લઈ ભયે ભેગી થાયે મહા ઉત્પાત)

કથં હિ શિરસા મધ્યે કૃતં તેન પદં મમ ।
 મર્ષયિષ્યામિ ગોવિન્દ પાદસ્પર્શમિવોરગઃ ॥
 અથ નિષ્કૌરવામેકઃ કરિષ્યામિ વસુધરામ્ ।
 નહિ મે મર્ષણીયોઽયમર્જુનસ્ય વ્યતિક્રમઃ ॥

(આદિપર્વ અ. ૨૨૦. ૩૫ ૩૧.)

૧૨૧૯. અહીં, જાણે કૃષ્ણ અર્જુન-બાવાની આ યુક્તિથી કેવળ અનુસૂચી
 ન હોય તેમ જનશમ સાથે મળી જઈ ક્રોધ કરતા હોય તેમ ક્ષિ તેમને વર્ણવે
 છે, પણ મહાભારતના મૂળ પ્રસંગમાં તેમ નથી. અર્જુન સુભદ્રાને હારી ગયાના
 સમાચાર સાંભળી જનશમ આદિ ક્રોધે ભરાય છે, ત્યારે કૃષ્ણ પ્રસ્તુત અશ્વીને
 પ્રસંગે શું કરવું તેની સલાહ લેવા સાથે ચાલ્યે વીરોની સભા ભરવાના નિશ્ચય
 જપ્ત આવે છે, અને એવી સભા ભરાતાં તેમાં કૃષ્ણ, નીચે પ્રમાણે સર્વનાં
 મનનું સાંત્વન કરે છે:—

તતોઽબ્રવીદ્વાસુદેવો વાક્યં ધર્માર્થસયુતમ્
 નાવમાનં કુલસ્યાઽસ્ય ગુહાકેશઃ પ્રયુક્તવાન્
 સમ્માનોઽભ્યધિકસ્તેન પ્રયુક્તોઽયં ન સંશયઃ
 અર્થલુબ્ધાઞ્ઞ ઘઃ પાર્થો મન્યતે સાત્વતાન્ સદા ॥
 સ્વયંવરમનાદૃષ્યં મન્યતે ચાપિ પાંડવઃ
 પ્રદાનમપિ કન્યાયાઃ પશુવત્કોઽનુમન્યતે ॥
 વિક્રયં ચાપ્યપત્યસ્ય કઃ કુર્યાત્પુરુષો ભુવિ
 ઇતાન્દોષાસ્તુ કૌન્તેયો દૃષ્ટવાનિતિ મે મતિઃ ॥
 અતઃ પ્રસન્ન હૃતવાન્કન્યાં ધર્મેણ પાંડવઃ
 ચચિત્તશ્ચૈવ સૈવન્ધ્વઃ સુમદ્રાં ચ યજ્ઞસ્ત્રિનીમ્ ॥
 ણ્ણયાળી દશઃ પાર્થ પ્રસન્ન હૃતાવાનિતિ ॥
 ન તં પશ્યામિ યઃ પાર્થ વિજયેત રણે બલાત્
 યોદ્ધા પાર્થશ્ચ શીઘ્રાશ્ચઃ કો નુ તેન સમો ભવેત્ ॥
 ન ચવર્તયત સ દૃષ્ટાઃ મમૈષા પરમા મતિઃ

यदि विजित्य वः पाथो बलाद्वृष्टेस्त्वकं पुरम् ॥

प्रणस्येन्नो यज्ञः सद्यो न तु सात्वे पराजयः ॥

(આદિપર્વ અ. ૨૨૨ શ્લો. ૧-૧૧)

૧૨૧૯. નિખાલસ બહરામ પોતાની બૂલ અને ઉતાવળીયાપણું આપોઆપ કબૂલ કરે છે અને પરતાવો કાખવે છે. ૧૨૧૮. શું વહે છે, શું કહે છે? શું ખરેખર ભેગીએ એમ કયું, ખળખળ થયો, એમ કહી કૃષ્ણ આશ્ચર્યચક્રિતપણું કાખવે છે. ૧૨૧૯. સામું જુએ. કુદરિથી નિહાળે. મીટમાટ માંડી ભેઈ ન શકે તો ઉપાડી તો શી રીતે શકે, એ ભાવાર્થ છે. ૧૨૨૦. જિત્તાફું નીર, પાણી-ગળતું અભિ-માન તોડી હરાતું. (તરવાર વિઝેરેની તીક્ષ્ણ શક્તિને નીર-પાણી કહે છે. અને તેની એ શક્તિ જુદી વાય ત્યારે પાણી જીતયું કહેવાય છે.) ૧૨૨૨. રીસ, રીસે, રીસ ચઢાવી ૧૨૨૩. અધર્મી, કૃષ્ણે જ આ પ્રપચ અર્જુન પાસે કરાવેલો હોવાથી તેમના મુખમાં આ વચન શીભતાં નથી, છતાં કવિએ ત્યારે કૃષ્ણને પ્રપચો હુઆ, જુદા ચિતર્યા છે ત્યારે તો એ વર્ણનને, એવો વેષ ખરોબર પાર જિતારવા માટે એ ઉચિત જ છે.

૧૨૨૫. બજ્રમાં, રજ્જિમાં (ખડ-બડ). બજેરી, (ફ. નફીર અવાજ) એક ભતનું વાદ્ય ઢોલ, દુંદુંબી, દુમદુમ અવાજ ઠંઠનારાં ઢોલ. નિશાન, (ફ.) વાદ્યવાળી નોખત. રજ્જુપુર, રજ્જુમાં શરૂ ચઢવવા વગાડાતી તુરી-(Gharana). ૧૨૨૬. સાગરપૂર, ભણે સમુદ્રમાં ઉછળતું પૂર આનું હોય તેમ ધસમસવું. ૧૨૨૭. રજ્જુછોડ, (ઝણ + છોડાવતું) પિતામાતાને ઝણમાંથી મુક્ત કરવા માટે કૃષ્ણ રજ્જુછોડ કહેવાય છે. ૧૨૩૦. કરવા અંત, અર્જુનનો અંત લાવવા, હણવા.

૧૨૩૫. ખપૂવા, મોથી હોકો જે પહોળા આપુવાવાળા એભરથી આમફું સોરે છે તેને ખપૂવા કહે છે. (તે ફરસી જેવું હોય છે, તેને હાથો દોનો નથી.) ૧૨૩૬. કરતા માર, મારો, મારો, એવો ઉત્તાર કરતા; અથવા એકે બાસે, આધુ-પાણી ન જોતાં કેવળ મારવાની ધુનમાં દોહતા. ૧૨૩૭. સુભટ, (સં. સુ = સારો + મટ = પરાક્રમી વીર.) અતિપરાક્રમી યોદ્ધો. ૧૨૪૦. યોગમાં, ચારંગમથી, સધળી બાજુએથી. ૧૨૪૧. વર્તી, ભમી. ફેલાઈ. ૧૨૪૨ કુશળો, સાલે સરીરે, જીવતો. રથમાર્ગ, રથને આગળ ધપવાનો રસ્તો. ૧૨૪૪. ચૂર, ચૂર્ણ, ‘ચૂરો કરો.’

૧૨૪૬. કવિ અર્જુનને કૃષ્ણની સહાયતા ઉપર રાજે છે. મૂળમાં અર્જુન આત્મભળે હ્રુમ્યો છે, એમ છે. ૧૨૪૭. તેણે, વિરોધણને સમમીનો પ્રત્યક્ષ લાગ્યો છે.

કડવું ૨૪ મું.

અહીં ખરી રાજપૂતાણી હોય તેમ રાજકુમારી સુભદ્રા, અર્જુનને એકલવાયે હોઇને કૃષ્ણ અને બલરામ સાથે રુદ્ધ કરતાં ખચકો ખાતો જોઇને ચાહવેા સામે બાથ બીડી, પરાક્રમ દાખવવાનો ઉજ્જવલ પ્રભાવ કરે છે. અને અર્જુનનો કૃષ્ણ આદિ સાથે લડવાનો કચવાટ દૂર કરે છે. આ કડવામાં વીર રસ કવિએ પોતાની ઢબે ઉત્કૃષ્ટ રીતે દાખવ્યો છે. જતાં મહાભારતમાં સુભદ્રા જેવી હિમ્મત દાખવી, રથ હાંપી, લડવાની સહાયતા અર્જુનને આપે છે, તેનો આભાસ માત્ર પણ કવિ કરાવી સકયો નથી. એ તરવ એણે ખીલવું હોત તો વીર રસની જમાવટમાં ચોર બહાર આવત.

૧૨૫૦. ધીરજપણું, ધીરજ. અહીં લાવવાચક નામના યેવડા પ્રત્યય લાગ્યા છે. પરહરો—(સં. પરિ + રૂ) તદ્દન હોડી દેતા. એ લોકો બહુ છે, અગર તો મારા સગા છે, મહાન શૈક્ષી છે, એ વિચાર જ કરતા નહીં; ધીરજ રાખી લડશે તો તમારો આખરે વિજય જ છે. ૧૨૫૩-૫૪. કૃષ્ણે અનુકૃપા કરી આપ્યાથી તેની તરફની વિરોધતા નહી ગણવાનો વિશ્વાસ દર્શાવાયો છે. ૧૨૫૬. ડાઝ, મર્યાદા. સરખાવો:—અર્જુનસ્ય પ્રતિજ્ઞે ક્ષે ન દૈન્યં ન પલાયનમ્ । ૧૨૫૭. ક્ષણું, એક ક્ષણમાં. ૧૨૫૮. હાથ ફેખાડો, પરાક્રમ દાખવો. (હાથ વડે પરાક્રમ થતું હોવાથી એ અર્થમાં ‘હાથ’ સપ્તક વપરાય છે.) એક વાર તો વમારાં પરાક્રમનો પ્રતાપ દાખવો, રણી બધુંયે, એટલે કૃષ્ણ ચીદારો તોયે, થઈ રહેશે મહાભારતમાં યુદ્ધપ્રસંગે સુભદ્રા કહે છે કે,

उदीर्णरथनागाश्वमनीकममिबीक्ष्य तत् ।

उवाच परमप्रोता सुभद्रा भद्रमाषिणी ॥

संप्रहृतुममिप्रायो दीर्घकालकृतो मम ।

युद्धमानस्य सङ्ग्रामे रथं तव नरर्षभ ॥

भोजस्तेजोद्युतिबलैरन्वितस्य महात्मनः ।

पार्थ ते सारयित्वेन भविता शिक्षितास्म्यहम् ॥

(આદિ પર્વ, કુલકોણી પ્રતિ અન્યાય ૨૪૪ શ્લોક ૬૮.)

૧૨૫૯. ઔદોં, (પ્ર ઉત્કૃષ્ટાર્થ સૂચક + જઢ) ઉચા અને ઉત્કૃષ્ટ. ૧૨૬૮.

રોસ, રોષ, કોષ. ૧૨૬૨. ઢંકાર, (સં. ઢં + કૃ.) ધનુષ્યની પ્રત્યંચા ચઢાવતાં દોરી ખેંચવાથી જે અવાજ થાય છે તે. ‘ઢાઢાકાર’, ઢા, ઢા, ઢવે શું થશે, ‘ત્રાહી ત્રાહી’ એવા પોકાર. વર્ત્યો, (સં. વૃત્-વર્ત્ = ચતુર્) મચી રહ્યો. ૧૨૬૪. અર્જુન જે આજ, અહીં કવિ સામાન્ય માણસની પેઠે અર્જુન પાસે કૃષ્ણને, ડોળ ખાતર, યાજ દેવરાવે છે, ત્યારે મનમાં તેમનું નામસ્મરણ કરાવે છે; પણ તે કેવળ અયોગ્ય છે. ૧૨૬૫. ટાળું, ફીટાફું. ૧૨૬૬. નિર્વાણ, (સં. નિર્ + જ્ઞા) મૂળ અર્થ પ્રાણ નીકળી જવા તે; તે ઉપરથી ‘અચિત’ ચોક્કસ. ૧૨૬૭. કોધા-કાંત, કોધથી ભરપૂર.

૧૨૭૧. સુહૃદ, હથોડીઓ. (સુવં ગિરતિ, સંતુના સ્ત્રીમાં આનંદથી પેસે તે.) લોગલ, (‘લુ’ અવાજ કરતી અગ્રસા-આગ્રસા) ખારણાની આઠે વાસતી વેળા રખાતો લોકડાનો કે લોદાનો ગજો. ઓખાદંડમાં અનિરૂદ્ધે એ વાપર્યાનું બણીતું છે. ૧૨૭૨. તરકસ, (ફા. તીર + કસીદન્ સં. કૃષ્ = ખેંચવું) ખાણનાં ભાથાં. ૧૨૭૩. મૂસળધાર, પ્રચંદ શ્લિષ્ઠ મેષ કરે છે તેમ અસ્ખલિત અને અતિ તીવ્ર ગનિવાળા પ્રહાર ૧૨૭૫. લઘુલાઘવી, (સં. લઘુ = અલ્પ. પરંતુ ચપળ સાથે નિપુણતા અર્થમાં વપરાય છે + લાઘવી = નિપુણતા) ચંચળતાથી તેમ જ ખારીક સંધારથી યુક્તિ કરતી તે. સરખાવેલ—“ લાંબો કર કરી લઘુલાઘવી-માં પખીનો કર આદ્યો. ” અમાનંદ કૃત ન્યાયાખ્યાન. ૧૨૭૬. “ સુસદ્રા, પોતાનું અંચ ” અથ્થ અને રથને ઈજ ન પડેલે અને ચતુરને ઈજ ન થાય, એવી નિપુ-ણતાથી સંગ્રામ મચાવ્યા.

કડવું ૨૫ મું.

કવિએ આ કટલામા અર્જુનની નિપુણતાભરી યુદ્ધકળા વર્ણવી છે. અર્જુન યાદવો અને બળરામને હાર ખવરાવે છે, તેમ સુસદ્રાના પ્રેતસાહનથી અરિ ઉત્સાહી થઈ, બળરામને મૂર્છા પમાડે છે. પછી કૃષ્ણ તેમને નિરર્થક ક્રોધ કરતા અટકાવી રાત્રત પાડે છે.

૧૨૮૦. સુભટ, (સં. સુમટ) મહાબળીયા. ૧૨૮૨. કલ્પાંતઠ ‘ત્રાહ-ત્રાહ’ વર્તાવી મૂંઝી. ૧૨૮૫. સુહાર, (સં. યુદ્ધ-યોદ્ધાર, યુયુત્સુ) લડવાને શુભી રહેલા. ૧૨૮૭. મંત્રમયોજિત, મંત્રથી મંત્રી યોજેલાં, મંત્રજલથી તેમાં

શક્તિ આવે છે, એવી બાણવલિઓની માન્યતા અને સંકલ્પ હોય છે. ધનુર્વેદ એવા મત્રોનું પ્રતિપાદન કરે છે.

૧૨૮૬-૯૭. કવિ, અંજનલયી બાણની સંખ્યા, ચઢતા ક્રમમાં અનેકમણી થયાનું સૂચવે છે. ભેડ, સાથે ભાગાં. ૧૨૯૦. ભલા, ભલભલા, નાનાકિત, મહા-રથી, અતિરથી. ૧૨૯૩. રણુમાં રણૂ નવ જાત, મારથી હિમ્મત હારી જતાં સામા કણુ રણી ન શકાય; અર્થાત્ નારી જવાનું મન યાય. જહુમાત્ર, જે કોઈ ચાહવ રણુભૂમિમાં હતા તે સુધભાયે, એકેએક યાદવ.

૧૨૯૭. ખાણ્યો, (સં. જર્, જર્જ 'પાડું' નું પ્રેરક 'પાડું') હેડો પાડ્યો, અટકાવ્યો ૧૩૦૦. કાકેશ મેધ, બાર સૂર્યની ચેટે બાર મેધ બણાય છે. તેનાં નામ:—(૧) તક્ષ, (૨) કંભલ, (૩) હિમખાલી, (૪) મહેન્દ્ર, (૫) વજ્રદંટ, (૬) પ્રયુક્ત, (૭) નંદ્યાલિ, (૮) વિષમદ, (૯) કરકોટક, (૧૦) વાસુકી, (૧૧) પ્રભુમ, (૧૨) હરિકૌતુકિ. (હયારામ-વસ્તુ વૃદ્ધીપિકા-કાવ્યસંગ્રહ ભાગ ૧. ગ્રુ. પ્રેસની) સંસ્કૃત કાષોમાં ત્રીસની સંખ્યા આપેલી છે અહીં આપેલાં બાર નામ ભણે સાપનાં હોય તેવો ભાસ થાય છે, પણ હયારામે પૂરી તપાસ કરી ઉપર આપેલાં નામ આપ્યાં છે; તેમ નવકલ નામ કહેવાય છે, બાર કલ નહીં, એટલે પણ ભ્રમ નિરર્થક છે. ૧૩૦૨. સણુસણુટ, સણુ, સણુ, સરે, સરે, અવાજ; હવામાંથી અતિ શીઘ્ર ગતિ જવાને લીધે એવો અવાજ ઉઠે છે. સોંસરાં, (સં. સમ + સ્) આખાદ આરખાર. પૂર ગતિથી સરતાં.

૧૩૦૪. શું બુઓ છો ?, શાનો વિચાર કરો છો ? કેમ વિલંબ લગાડો છો ? ભણુ, ભણુકાર, જ્ઞાતા. ૧૩૦૫. કાકેણુ, (સં. ક = કાકી નાંખું) બચ-ત ૧૩૧૦. વાયુ, જેમ પ્રચંડ વાયુના વેગથી આકાશમાંનાં વાદળાં વિખેરાઈ બચ તેમ અર્જુનની બાણવૃષ્ટિથી સર્વ યાદવો છિન્નભિન્ન થઈ પલાયન કરી ગયા. ૧૩૧૨. ચોલે, (સં. ત્યા) ખડો રહી શકે. ૧૩૧૩. રણુધીર, રણુસંગ્રામમાં ધૈર્યથી ઠકી રહેનાર.

૧૩૨૬. વર્તી, પ્રવર્તી, ફેલાઈ. ૧૩૩૨. ઈંદ્રનો સુતા, કુંતાજી બાણવારચામાં હતાં ત્યારે તેમણે પાલક પિતા કુંતિજાનને શુદ્ધે અતિવિ રૂપે પધારેલા હુર્વાસાને પૂજાવિધિથી પ્રસન્ન કરી, તેમની પાસેથી પુત્રપ્રાપ્તિનાં પાંચ વરદાન મેળવ્યાં હતાં. હુર્વાસાએ પાંચ દેવ સૂર્ય, ધર્મ, ઇંદ્ર, વાયુ અને બે અશ્વિનીકુમારની ઉપાસનાના

અત્રે આપી, તેમની દ્વારા સંતતિ મળ્યો, એવું વરદાન આપ્યું હતું. કુતાલએ કન્યા-અવસ્થામાં એ વરદાનનું અરાપણું ભણવાની ઉત્સુકતાથી સૂર્યને આવાહનયા બોલાવ્યા. પછી કાન દ્વારા સૂર્યે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો તેથી તેનું નામ કર્ણ પડ્યું. પછી કુતાલ સમયે પાંડુ રાજાને પરણ્યાં અને પાંડુને મૃગયામાં સંસારસુખ ભોગવતાં મૃત્યુ થવાનો શ્રાપ મળ્યો હતો. એટલે પાંડુએ કુતાલ પુત્રો ઉત્પન્ન કરી રાફે એમ ન હતું; પરંતુ પાંડુએ સમતિ આપ્યાથી કુતાલએ ધર્મ, ઇન્દ્ર અદિ દેવોનું આવાહન કરી, ત્રણ પુત્રો મેળવ્યા. તેમાં ઇન્દ્રથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર અર્જુન હતો. ૧૩૩૩. ફેઈ, (દેશ-પિઠ + રજા પ્રુષ્ઠા-વિવૃક્ષા) શૂરની પુત્રા અને વસુદેવની બહેન મટે કુંતા ફેઈ. ૧૩૩૫. જુઓ સુદૃઢ હથમસ્કધનું કડકું ૧૯૮ મું, કઠી . ૧૩૩૮. જથારથ, આપણા કુળને ચોખ્ખો જેવો શૂરનાર અને કુશીન વર જોઈએ, અત્રે જ મળ્યો છે. ૧૩૪૦. પૃથ્વીપાત, પૃથ્વીને પલ્લુ થોડા-એના સંહારના ભારથી ચળાવવી તે. ૧૩૪૧. વાર્યા, (સં. વૃ = અટકાવવું) અટકાવ્યા. આ વચનથી કૃષ્ણે બ્રહ્મરામને તેમની મૂર્ખાઈનું જ્ઞાન કરાવ્યાથી તેઓ અતિથય ગુસ્સે થયા. ૧૩૪૨. નેહ, (ન + હઠ) નક્કી. ૧૩૪૪. કોષ્ટ-વાયક, કોષ્ટથી ભરેલું વાક્ય, વચન. ૧૩૪૫. ઓષ્ણે, (પૂરક ઉપરથી) સમભવે.

સરખાવો:—“કુટુંબ સર્વે પ્રીયંબુ અને પ્રીયંવી ધરનાર રે.” હરિદાસ.

૧૩૪૬. વાનાં, (ધનપાળ દેશી = વળિગમો સ. વસ્તુ) વાત, “આટલી બધી વાત-જાણત તે જ કરાવી છે.” કાળા, અહીં કાળાં, કૃતિલ કર્મને પ્વનિ છે.

૧૩૫૯. હસ્તિનાપુર, ૧૩૬૮ લીલીમાં અર્જુન અને સુમદ્રા ઇંદ્રપ્રસ્થમાં હોવાનું કવિ જણાવે છે અને ખરી વાત એ છે. દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં વિજય મળતાં, કૌરવ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનના ઉપરમતા થઈને પાંડવોને રાજ્યપાટમાં જાગ આપવો પડ્યો હતો અને ધૃમરાજએ ચોતાના જાગના રાજ્યની રાજધાની ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરી રચાવી હતી. તે પછી સુમદ્રાહરણનો પ્રસંગ બન્યો છે; માટે અહીં હસ્તિનાપુર કહેવામાં કવિની વિસ્મૃતિ થઈ છે.

કડવું ૨૬ મું.

આ કડવામાં નીચેનું વર્ણન છે: અર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થ પહોંચે છે અને કૃષ્ણ બ્રહ્મરામને સાંત પાડી, સુભદ્રાને ચોખ્ખો પહેરામણી મોકલવા સમભવે છે; અને

પોતાની સાથે તેમને પાંડવોની રાજનગરીમાં લઈ જાય છે. અને અશ્વિનનાં યથાવિધિ લગ્ન થાય છે.

૧૩૬૩. પાંડવસાથ, પાંડવો આદિ સાથે પાંડવો અને તેમનાં સગાંરને-હીઓ. ૧૩૬૫. ચથા, જે પ્રમાણે. ૧૩૬૬. વાગ્યો, (સં. વલ્-ફેરવડું) યાદવો સાથા થતા અટક્યા, એટલે રણમાંથી રથ ફેરવી ઇન્દ્રપ્રસ્થ ભણી હાંધ્યો.

૧૩૬૭. ઊગામીયે, (સં ઉદ્ + ગમ્ = ઉચે જવું) ઉપાધીને. ઉદરપર, મુભદ્રા સહોદરી બહેન અને તેનો પતિ, એટલે એની ઉપર લા ઊગામવો, એ બેન ઉપર અથવા ફાઈના પુત્ર ઉપર અને આયદે આપણા પોતાના પેટ ઉપર ઉગામવો, એ સરખું છે. ૧૩૬૮. કુંતાજીનો મુત, આપણા પિતાની સહોદરી કુંતિનો પણ એ પુત્ર છે. વિચારતાં જાણે અદ્ભુત, આપણા પિતાની સહોદરીનો પણ એ પુત્ર છે, તે વિચારતાં જે ઘડના ઘડાઈ છે, તે અદ્ભુત, અસાધારણ થઈ છે; અર્થાત્ જણો જ મુંઝવણભર્યો પ્રસંગ ઊભો થયો છે. નિકટ સગો દોવાણો એને મરાય એમ નથી; અને એ આપણી જાળ લઈ ગયો છે, એટલે એને મારવો તો જોઈએ, છતાં માત્રી શોકાય એમ નથી જ, આમ ' દ્વિપાસા રમ્યુ ' જેવું સંકટ આવ્યું છે. ૧૩૭૦. શું કાજ, તમને હવે શું મુકે છે ? કૃષ્ણ અહીં બે પાસનું સંકટ સૂચવી, ખરો માર્ગ જગન્નાથના મુખેથી જ યુક્તિસર કહેવડાવે છે.

૧૩૭૨. ઝઘ્ઘાએ૦-સરખાવો:—“ જ્યાં લેખ મિથ્યા નવ થાયે હરિહરના જે થીઆ.” પ્રચલિત ભક્તિ, વિશેષ, (સં. વિ + શિષ્) ખાસ નિર્માણ થયા તે. ૧૩૭૩. મોકડ, (હેમ. દેશ્ય કુક્ક) મિથ્યા. ૧૩૭૮. ભાત, ભતિની. ૧૩૮૦. પૂન્ય, પૂન્યને યોગ્ય. બનેલો હસ્તેશાં પૂન્ય યોગ્ય ગણાય છે. વળાવાય, (સં વલ્ = પાસું ફેરવડું-નું પ્રેરક) વિભાજ કરવા, ઘેર પહોચાડવા. ૧૩૮૨. સામગ્રી, પહોરામણીની વસ્તુઓ. સરખાવો મહાભારત આદિર્વ અધ્યાય ૨૨૨ શ્લો. ૪૩-૫૬; કુંભકોણ પ્રતિ અધ્યાય ૨૪૭ શ્લો. ૩૪-૪૮. કવિને જાણે સંખ્યાની કાંઈ ગણતરી જ ન હોય તેમ તે હરેક વસ્તુની સંખ્યા અપરિમિત જણાવે છે. એક રાત્ર્યમાં એટલી સંખ્યા જોઈલી વસ્તુ હોઈ શકે કે નહીં તેનો કવિએ વિચાર કર્યો જ નથી. પુરાણીઓની પરિપાટીને તે અનુસર્યો છે. સુભદ્રાને:—પ્રવાલાનિ ચ હારાણિ મૃષણાનિ સહસ્રશઃ । કુયાસ્તરપરિસ્તોમાન્વ્યાગ્રાજિનપુરસ્કૃતાન્ ॥ અગ્નિશ્વરે:—વિવિધ રત્નોના ઝોલ, સજન, આસન અને વાહનો. બધા પાંડવો

૧૨૫:—તથાનાં કાઞ્ચનાજ્ઞાનામ્ કિંક્ષિણોજ્ઞાલમાલિનામ્ સૂતૈઃ કુશલશિક્ષિતૈઃ
 વપેતાનામ્ સહસ્રં ॥ મધુરા દેશની પુણ્ય વર્ચસ્વવાળી ગવામયુતમ્ । શુદ્ધા-
 નામ્ વાહવાનામ્ (ઘોડાઓ) સહસ્રં હેમમૂષિતમ્ । વાતરંહસામ્ અશ્વતરોર્ણા
 (ખરેખરીઓ) દરેકને ૫૦૦, ૫૦૦, દરેકને સારા વેપરાળી સુંદર, અને સુવર્ણ
 શેષ્ઠગારેશી, હજાર હજાર સ્ત્રી, બાદિહક દેશના સી હજાર (લાખ) ઘોડા. ૬૪
 મનુષ્યોના વાજનનું સોનું. હજાર મહા ઊરતા ઢાથીઓ. વરસાત અર્જુનને કમળો
 અને વસ્ત્રો, મહા ધન અને રત્નના ઓષઃ, અને મહાગળ.

હરિમણાહરણમાં દુર્યોધન કૃષ્ણના પુત્ર સાંબને એ પહેરામણી આપે છે તેની
 પંક્તિઓ (કડવું ૫૪ આખું) તેમ જ અભિમન્યુ આખ્યાનમાં સુસદાના સીમંત પ્રસન્ને
 (કડવું ૧૭, આખું) એ પહેરામણી બહરામ આપે છે તેનું વર્ણન અને ‘કુવર-
 બાઈના મોમેરા’ નું (કડવાં ૧૪-૧૫ આખાં) પણ સરખાવવા જેવાં છે. સ્થળસ-
 કાચથી તે તે પંક્તિઓ અહીં ઉતારી નથી.

૧૩૮૨. પાખર્યા, (હેમ. દેશ. પાકલરા, સં. તુરજ સંનાહ-વક્ષર)
 પાખરવાળા કર્પા, પાખર ચઢાવી ઘોડા ઉપર નંખાવું અખર તે પાખર. ૧૩૮૬.
 અંબાડી, (અખરની અમારી) ઢાથી ઉપરની બેઠક. ૧૩૯૦. અસુલક, (અ =
 નહીં + મૂલ્ય) અચાક કિમતી. ૧૩૯૨. ખુરી. (સં. છુર, ખરી, પગની રૂપાની
 ઝાંઝરી. શુંગી, શીંગડાવાળી, સોને મડેલાં શીંગડાવાળી ૧૩૯૪. આમળા જેવાં
 મોટાં મોટી આ મોની અતિશય મોંઘેરા મૂલ્યનાં અને અસાધારણ હોય છે.
 ૧૩૯૬. વળાયા, સાસરે સાસરવાસા સાથે ખડોંચાડવા. ૧૩૯૮. સ્વળધરૂં, સા-
 નવારી સાથે. ૧૩૯૯. ધરણ, કૃષ્ણ. ૧૪૦૦. સ્થથ, અર્જુનના સંગા.

૧૪૦૭. કૃષ્ણને હાથ દ્રૌપદીના સાંતવન અર્થે ધન્વન્તર્યુનાં રાખવાની અગત્ય
 હોવાથી કવિ તેમને ત્યાં રાખી, બીજા બવા ચાલેને દ્વરમાં પાછા વળાવે છે.
 ૧૪૦૮. અર્જુનને... ધરણ તથા, બન્ને નરનારાયણ હોવાથી એક એકથી અળગા
 નથી, એવો ભાવ છે.

કડવું ૧૨ મું.

‘અહીં’, રામાયણમાં જેમ મંથરા રામ ઉપરના પૂર્વના વૈરના સ્મરણથી કૌતૂહીને
 ભરતી રામને વનવાસ કઢાવે છે, તેમ અર્જુન સાથે તેમની ધર્મક્તી દ્રૌપદીને

જરૂરી, એક દાસી બન્ને વચ્ચે હવે મન ભાવી સતિને હાથે અર્જુનને આપ
અપારવાની બાજુ ખેલે છે. કૃષ્ણ તે સમજી બેસે છે અને અદ્વૈત રીતે, યુક્તિથી,
એ બાજુમાંથી ચોતાની ખેન અને અર્જુનને બચાવે છે.

૧૪૧૩. દુર્યોધનને, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જણાવેલું છે કે બહુરામનું મન દુર્યો-
ધનને સુભદ્રા આપવાનું હતું. પરંતુ હરણ કરી અર્જુન તેને લઈ ગયો તેથી તે
ચીડાયો. ૧૪૧૬ પટરાણી, પટરાણી રામચંદ્ર ઉપર ખેલવેને યોગ્ય. ૧૪૧૮.
લપડાક, (સં. લિપ્ત = ચોપડું.) નખથી તે કાંડા સુધીના હાથનો ભાગ,
હથેલીથી મારેલો તમાચો. લઘુ વયમાં, નાની ઉંમરમાં

૧૪૧૯. કોમ્પ્રાકાંત. કોમ્પ્રા ભરૂં. રીસ, (સં. ફર્જ) ચીટ ૧૪૨૩.
અહીં દ્રૌપદીના મનની સ્વાભાવિક સરળતા અને સતી પત્ની તરીકેની સ્નેહલતા
દર્શાવામાં આવી છે. રણીઆત, ખુશી (રલવું ઉપરથી). ૧૪૨૩-૨૬. આર્ય
સતી સ્ત્રી, પરદેશથી લાંબે સમયે પતિ પાઠા ફરતાં તેનો સંસાર કરી રીતે કરે છે
તેનું ચર્ચાર્ય ચિત્ર. ૧૪૨૭. ઉપહાર, (સં. ઉપ + હ) પૂનર્ન સામગ્રી.

૧૪૩૦. અર્જુન, આ વાત કંઈક અસંગત જેવી લાગે છે. કારણ મૂળ
મહાભારતમાં તો અર્જુન સુધિષ્ઠિરાદિની સંમતિ મેળવ્યા પછી જ સુભદ્રાનું હરણ
કરે છે. આ હકીકત અલગ રાખતા પણ અર્જુન ઈર્ષ્યરૂપ સુભદ્રા સાથે આવી
સભામાં બેઠો, શ્રીકૃષ્ણ બહુરામ આદિએ પહેરામણી સર્વ સગાંને મળત્રક આપી,
ત્યાં સુધી પણ દ્રૌપદી તેના લગ્નની વાતથી કેવળ અજાત રહે, એ માનવું પણ
કાંઈક મુશ્કેલ જણાય છે. ૧૪૩૧. અર્જુનના સંસારમાં દ્વિભાર્યાથી થનારા કુસપર્ન
ખીજ અહીં નખાયું છે. આજળ દ્રૌપદીના આનંદગતિ અને સતીત્વની હાનિનાં
સૂચક પ્રસંગનું બી પણ કંઈક અહીં રોપાયું છે. મધ્યકાળમાં કે હાલના સમયમાં
જેમ દાસીઓ રાજની રાણીઓને ભેરવી, રાજમાલી માટે કલહ-કંકાસ કરાવે છે,
તેમ કવિ અહીં પણ એના એક સ્વાભાવિક ઉપક્રમ ચોક્કે છે. ૧૪૩૨. પટરાણી,
(અહીં) માનીતી રાણી, નવી. ખરી રીતે પહેલી પરણેલી સ્ત્રીને જ મહિષિના
અધિકાર છે. પરંતુ કવિ એ ક્રમ કંઈક બદલાઈ ગયાનું સૂચવે છે, એમ જણારો.
પરંતુ અહીં ‘ પટરાણી ’નો શ્રાસ્ત્રીય અર્થ લેવાનો નથી. રાજઓ નવી સ્ત્રીને મા-
નીતી ગણે જુનીને અણમાનીતી કરાવે છે, એનું સૂચન અહીં છે. ૧૪૩૪. આણુશે
ગર્વ, સરખાવો:— ‘ ધાત્રીની માનીતી ટેયડી આણુ ગામ અણકાવે. ’ અભિમાન-
ભર્યું ભેઈ ચોતાની સરસાર્જનું પ્રદર્શન કરશે. ૧૪૩૫. વશ વર્તશે, તાબે રહેશે.

કલામાં રહેશે, તેનો નાશ્યો પ્રેસાયે. ૧૪૩૬. સુખ ભોતાં, અને લાગે છે તે પ્રમાણે
તો. ચંદ્ર ચક્રાર, જેમ ચક્રાર પક્ષી, ચંદ્ર કીરણના પાનથી જ જીવે છે તેમ અર્જુન
તેને ભોળને જ ઘેલો ઘેલો થઈ જશે અને તેને જ દુખ્યાં કરશે. ૧૪૩૭. વશ લગ-
તરો, તેના કલામસ થતું પડશે. અર્જુનની માનીતી સુભદ્રા હોવાથી તમારે,
પટરાણી હોવા છતાં, તેના કલામાં રહેતું પડશે અને તે તમારા ઉપર હુકમ ચલા-
વશે. મંથકલના અને હાલના રજવાડાનો ચિતાર કવિ ચિતારે છે.

૧૪૩૮. ક્ષેપક થયો, મિથ્યા ગયો, જતો રહ્યો. (હેમચંદ્ર દેસ = કુલ્લ).
૧૪૩૯. જાણુલભાન, જાણુલભાન, અતિશય જ્વલંત, પ્રદીપ્ત, અતિશય તેજશ્વર.
૧૪૪૦. શરીરે ન રહી સાન છ, શરીર, મનમાંથી સમજસક્તિ ચાલી ગઈ; આ-
વરી, બહાવરી બની ગઈ.

૧૪૪૦-૪૪. અહીં કવિ માનસંગ નાયિકાની રિચિતિ વર્ણવે છે. ૧૪૪૧.
હીન, ગદાન, કરમાયલું. ૧૪૪૩. મસ્તકે કર દઈ. અતિશય નિરાશ થઈ. જ્યારે
માણસ નિરાશ અને કાંઈ આરો ન રહે ત્યારે માથે હાથ દઈ બેસે છે. અક્ષ, ચક્ષુ,
આંખમાંથી. ૧૪૪૪. રક્ષક દેવાને, અહીં સતી પોતાના સતીત્વથી સ્વર્ગવા જતું
અને અતિ માનુષી, સાધારણ જીને પણ સમાર ઝોલું છાનવું કાર્ય કરવા તત્પર
થાય છે. સતીત્વની ઉચ્ચ ભાવનાના આદર્શરૂપ દ્રૌપદીને આમ પોતાના પ્રેમારુપક
પતિ અર્જુનને શ્રાપ દેવા જેવું, આલુધતું કામ કરવા પ્રેરવી, એ હીનપાત્રાણેખનનો
દોષ સૂચવે છે, અને દુષિત રસસંકરણ જ્ઞાન કાવે છે. અલગત મહાભારતની
દ્રૌપદી અર્જુન ઉપર સપત્ની (શોક) સુભદ્રાના આગમનથી આરંભમાં કઈક
ચીકાય છે ખરી, પણ તેને શ્રાપ દેવા તત્પર કરવી, એ અતિ, પડતું છે. મૂળમાં
માત્ર એટલું જ છે કે દ્રૌપદી સ્વાભાવિક રીતે સપત્ની (શોક) આવવાથી ચીકાય
છે અને અર્જુન ઉપર પ્રણયકોપ કરે છે. અર્જુન પણ તે પૂર્વે આવી ઘટના થશે
એમ કળી જાય છે, એટલે સુભદ્રાને ગોવાલણીના વેષે દ્રૌપદીને પગે લાગવા મોકલે
છે અને તે કદાચ સખત વચન કહે તો તે સાંખી પણ લેવા સલાહ આપે છે.
સુભદ્રા ગોવાલણી બની જાય છે, એટલે દ્રૌપદી તેને વહાલભરે વધાવે છે અને
વરદાન દે છે. પછી અર્જુન જતાં તે પ્રણયકોપથી મત્ર એટલું જ કહે છે કે,
તન્નવ ગચ્છ કૌન્તેય ચત્ર સા સાત્વજાત્મજા । સુબદ્ધસ્યાપિ મારસ્ય પૂર્વવચઃ
શ્રુયાયતે ॥ ત્યારે અર્જુન ‘બહુ વિષ વિલાપ કરતી’ દ્રૌપદીના મનનું સાંભળ કરે છે.

પ્રકારાન્તરે અભિમન્યુ આખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે દ્રૌપદી પાસે સુભદ્રા અર્જુનને
આપ દેવડાવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો છે. સુભદ્રાના સીમંતપ્રસંગે સહુને પેહે-
રામણી બલરામે આપી પણ દ્રૌપદીને વિસરી ગયા. કુંવરખાઈના ‘મોંમેરા’માં
એમ તેણી નણદીની ઝાકરી વિસરાઈ ગઈ હતી તેવું બન્યું. દ્રૌપદીએ રોષ બતાવી.
આપ હીથો-શ્ચો ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’, કડવું ૧૮ મું કડી ૨ થી ૧૩.

પેહેરામણી કરી પરચાઈ રે, પાંડવને ત્યાં વનમાંથી.
કોધ કરીને બોલ્યાં પઠરાણી, સુભદ્રાની પ્રત્યેછ
બાઈ હરિ તો બાઈ છે તમારો, પણ ટચકા તોડ્યો ચરતેછ,
એહેવું કહીને અતઃપુરમાં અર્જુનને દેતી આજેછ.
સુભદ્રા ગઈ કૃષ્ણની પાસે, પડી પેટડિયામાં ફંગછ.
સાન કરીને કહું કૃષ્ણને, જે વિસરીયા પઠરાણીછ,
એકે રવાસે ધાઈ આવ્યા ધરમાં સારંગપાણીછ.
દ્રૌપદીએ જા અજાણી બીધી, આપ અર્જુનને દેવાછ,
એહેવે હરિ આવી હલા, અને વચન ન કીધું કહેવાછ.
આસનથી ઉભી થઈ અબજા, મનમાં લગ્ન પામીછ,
બેસો બેસો મારા સમ છે, નરહરિ બોલ્યા સિર નામીછ
કહે દ્રૌપદી હું બચે દાણી, સુભદ્રાએ બચવંતછ,
હુ તો આપત નરનારીને પણ તથા હુલાઓ અંતછ.
મન કલ્પિત ટળે નહીં મારું, અને બચા કુટુંબમાં ઉવેખીછ,
હવે સુભદ્રા ને સંબસાથી, વહનું સીમંત ન દેખેછ.

+

+

+

મન મનાવીને વળ્યા મોહન, બાલેજને દેવરાવી આપછ,
અભિમન્યુ મુઓ મૃદુશાસ્ત્રુઃ તે દ્રૌપદીના પ્રતાપછ.

૧૪૪૫-૫૨. અહીં કવિ કૃષ્ણને પોતાના સમયના જનસમાજની માન્યતા
પ્રમાણે પ્રપંચી ચીતરે છે. કેટલાક લેખકો દેવ આદિ અવતારી પુરુષોમાં માનવભાવ
ઉતારવાની કળાને સહજ પાત્રાલેખનની નિપુણતા ગણે છે, તેની ના પડાય એમ નથી;
પરંતુ જ્યારે એક મહાપુરુષનું ચારિત્ર્ય જ ઉત્તરું પ્રપચ્ય કરી નાંખનાર માનવ-
તાના અધમ અરો દાખલ કરાય છે, ત્યારે તો એ કલાને દૃષ્ટિ જ કહ્યા વિના
ચાલતું નથી. ૧૪૪૭. મૂળમાં અર્જુન ગોવાલણીના, નહીં કે રાજકુંવરીના, વેષે

દ્રૌપદી પાસે સુમદાને મોકલે છે અને તેને નિચેની શિખ દે છે:—**गोपिकायास्तु
वेषेण गच्छ त्वं वृजिनं पुर । कामन्याहारिणी कृष्णा रोचतां ते वचो मम ॥**

૧૪૪૬. અહીં સગી સ્ત્રીના સહજ ક્રોમળ હૃદયનું પ્રતિબિંબ કવિ ઉત્કૃષ્ટ રીતે
ખાડે છે. ૧૪૫૦. મારા પુત્રને રાજ્ય, આ વચન દ્વારા કવિ દ્રૌપદીના મુખથી
જ પોતાનું પરરાણીપદ ત્યજવાની વાત કહેાવે છે. જો કે ભાવિ છે તેમ આખરે
પરિણામ આવે છે પણ એ જ; અને તે એ કે સુમદાના પુત્ર અભિમન્યુનો પુત્ર
પરિશિત રાજપાટ ભોગવે છે, છતાં મહાભારતમાં આમ દ્રૌપદી પાસેથી વરદાન
લેવાયાની વાત નથી. કવિ ભવિષ્યના પ્રસંગને આમ વરદાનનું રૂપ આપી, કંઈક
અદ્ભુતતા દર્શાવે છે.

કડવું ૨૮ મું.

આ કડવામાં કવિ અર્જુનમાં ઐશ્વર્યનું તેજ મૂકી, દ્રૌપદીને કામવાસનાથી
વિહ્વલ કરે છે અને સુમદાને નમાવી કંઈક તેના કોપને સમાવે છે અને પોતાની
કપર તેના ક્રોધને આપ રૂપે વહોરી લે છે.

શારંગધર = (શુદ્ધ શાર્ફધર, શાર્ફ = વિષ્ણુનું ધનુષ્ય + ધર = ધર-
નાર) વિશ્લેષ, કૃષ્ણ. ૧૪૫૮. ભેદ, યુક્તિ. વિશ્વવ્યાપ, વિશ્વવ્યાપક કૃષ્ણ.
૧૪૫૯. ત્રિભુવન, ત્રિભુવનમાં. સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ-ત્રણે લોકમાં. ૧૪૬૦.
જમજમન, જમજમને. ૧૪૬૧. ભણે દેહમાંથી ગિરણ કૂટતા હોય એવી નયોતિમય.

૧૪૬૨. શકે, ઉપેક્ષાલક્ષ્ય, બાર સૂર્ય કહેવાય છે:—

आदित्यः प्रथमं नाम द्वितीयं तु दिवाकरः

तृतीयं भास्करः प्रोक्तं चतुर्थं तु प्रभाकरः ॥

पंचमं तु सहस्रांशुः षष्ठं चैव त्रिलोचनः

सप्तमं हरिदश्च अष्टमं तु विभावसुः ॥

नवमं दिनकृत् प्रोक्तं दशमं द्वादशात्मकम्

एकादशं त्रयीमूर्तिं द्वादशं सूर्य एव च ॥ (આદિત્યહૃદયસ્તોત્ર)

૧૪૬૩. અર્જુન, નર હોવાથી મૂળમાં જ તેજોમય હતો, એમ કહેવાનો
આશય છે. ૧૪૬૪. આતકાર—નયોતિકાર.

૧૪૬૫. સૂર્યકિરણ વસુધાકર, બહે વસુધા જગર રહેલા અર્જુન રૂપી સૂર્ય-
માંથી નીકળતા કિરણ. (સરખાવા.-કડવું ૧૬ મું નળાખ્યાન, બોમ ભોમ બે
સોમ.); અથવા વસુધાકર પાઠ લેઈએ તો તેમાં વિશેષતા જણાય છે કે બાર સૂર્યનું
તેજ પ્રચંડ અને અતિ અસહ્ય છે, તેથી અર્જુન તેવો અસહ્ય તેજવાળો ન થતાં
ચન્દ્રના જેવો મીઠા મધુગ તેજના અંબાર જેવો થયો ૧૪૬૬. વિજળીના તેજથી પણ
અતિશય ઝળકે. ૧૪૬૭ આન મૂર્છી, કામદેવ પણ પોતાના રૂપનું અભિમાન છોડી બંધ.
૧૪૬૮. સાગર રૂપ, સમુદ્ર સમાન જલાર અને રૂપથી હલનલતા દેવાંમતી, દેવો-
ની અજના, અપ્સરાઓ. ૧૪૭૩. આવના અંકન, એક ઉત્તમ જાતની સુકડ. બ-
હેકે, મગમગાટ પમરી રહે ૧૪૭૪. છુઆ, નાળીએસી કચકી બાળી તેમાંથી
કાઢેલા તેલમાં મુગમો મેળવી, બનાવેલો સુગંધી પદાર્થ. ૧૪૭૫. મૃગમઠ,
કસ્તૂરી મૃગનો કરેલો મઠ અર્થ ઈંદુ, અર્ધચન્દ્રાકાર ત્રિપુંડ. બહે ચંદ્ર હોય,
એમ ગણલે. ૧૪૭૬. લાલ રત્નનાં મિંદુ, કુંડલમાં બેઠેલા માણેકના કડકા. ૧૪૮૦.
માણુમાણે, મહારાત્રી હાથણીની પેઠે ડાલતી અને મહાલતી, ધીરે, ધીરે.

૧૪૮૫. અહીં કવિ, કોપાલ દ્રૌપદીમાં પણ, રૂપતેજના અંબાર પ્રિયપતિ
અર્જુનને બેસાથી કોષ જીત્યાનું અને પોતાને થયેલી ઝાનિ તથા આવેલા અધ-
ર્મ વિચાર માટે પરતાવો કરતો હોવાનું ચીતરે છે, એ ખરેખર સહજ ચિત્ર છે.
માનુની, માનની બેરેલી સ્ત્રી. અહીં “ માનુની ” પદ્યથી કવિ એમ સૂચવે છે કે
માનના બેરેલી હોવા છતાં તે લગ્ન પામી ૧૪૮૭. દ્રૌપદીનાં અહીં કવિ, કૃષ્ણ
દ્રૌપદીના મનમાં જીત્યાં, એવું અદ્ભુત રસનું સૂચન કરતાં દ્રૌપદીના સહજ સ્નેહ
અને પતિમાવને કંઈક ન્યૂન કરે છે, એ સહજ નહીં પણ કૃત્રિમ દેખાય છે. અદ્ભ-
ુતતા આણવા જતાં સાહજિકતાને હાનિ પુગે છે ૧૪૮૮. જલાંજલિ, જલની
અજલિ, આપ દેવાને પાણી હાથમાં લીધેલું તે નાંખી લીધું. ૧૪૯૦. અમળા,
(અ = નહીં + લલ) પતિને દેખતાં પૂર્વ સ્નેહનું સ્મરણ થતાં, બળહીન થઈ,
વિવશ બની ગઈ. ૧૪૯૧. વિમાસે, વિચાર કરે, પરતાય. ૧૪૯૩. અધુધં, દ્રૌપદી
જેવી માની સ્ત્રીના મુખમા સ્ત્રીની અવોગતિના ઉદ્ગારો ન જાને. નીચળ પોતાના
સમયનો ખ્યાલ દ્રૌપદીના મુખમાં કવિએ મૂક્યો છે

૧૪૯૪. લક્ષ કરો તમો નાર, આ તમારી નારી, સ્ત્રી હપ્પ મીઠી નજર
સખો; અગર મારા કય કુચળા રહેશે તો તે મારે જસ, બહેને લાખ સપાતીએ

(શોક્યો) કઈ આવે; ' નાથ કુચળ તો હું કુચળ ', એ ભાવ. ૧૪૯૫ ચઢાલ-
ખણું-વઢાલ. અહીં ભાસ્વાયક નામનો પ્રત્યય લેવડો લાગ્યો છે. ૧૪૯૮. ભુજ
ભરી, એ હાય વચ્ચે દાખી. ૧૫૦૦ શ્રી ગોવિંદ, શ્રી ગોવિંદે, કૃષ્ણે. અહીં
કવિતામાં તૃતીયાના પ્રત્યયનો લોપ થયો છે. રાખ્યા, રણ્ય ક્યું. ૧૫૦૨. મહા-
ક્ષિણા, કામેથી જમણી બાજુએ જઈ, પૂજ્યની આસપાસ ફરતું તે પ્રદક્ષિણા કહેવાય છે.

કડવું ૨૯ મું.

આ કડવામાં સુમદ્રા દ્રૌપદીને પગે લાગી પાંચ વરદાન મેળવે છે અને છેલ્લું
પોતાના પુત્રને માટે રાજ્યપાટ મેળવવાનું વરદાન માગતાં તે કે દ્રૌપદી તે આપે
છે, છતાંયે એવા વરદાન માગવાનું સુમદ્રાનાર કૃષ્ણને શ્યાપ દે છે.

૧૫૦૫. અભિલાષ, (સં. અર્થ + લષ) વાંછના. ક્ષેત્ર, હૃદયમાં. ૧૫૦૬.
પરિત્યાગો, - (પરિ + ત્યજ્) પૂરેપૂરી તજ લેા. લાજ, શરમ, સંકાય; મોડળા
મનથી માગેા. ૧૫૧૦. આરત, માગણી. (સં. આર્ત, કૃષ્ણ આપવું) સંતોષાયા
વિના છવને કાર ન વળે એવી ઈચ્છા. ૧૫૧૨ અહીંથી વરદાનપરંપરા ચાલે છે;
કવિ તેમાં ખુબી વાપરી, “ જર તમારું તો કહે વાસ કાઢો, ” એ કહેલી પ્રમાણે
સુમદ્રા પાસે દ્રૌપદી પ્રતિ સ્નેહભાવ અને પૂજ્યભાવ ટકે એવા પ્રકારની આર્જવ-
યુક્ત માગણી કરાવી, પછીથી તેના ભક્ત હૃદયમાં નિખાલસપણું જમાવી, તેના
પુત્રને બદલે પોતાના પુત્રને રાજ્યપાટ મળે એવી માગણી કરાવી, સતિતાજ બેડા
અભિલાષનું નિકંદન તેની પાસે કરાવે છે. ૧૫૧૩. નિત્ય તમારું હર્શન, તમા-
રાથી હું ધડી ખણ વેગળી ન પડું. આવેા વર સપત્ની-શોક માગે અને તે પ્રમાણે
જે બંનેના સંસાર ચાલે તો જે બાપડીના હરથારને ‘ ભાઈ બેની ભારતી જુડી રે’
તેની અશ્રુલ જઈ છે છુડી રે’, એવાં આત્મતિરસ્કારનાં વચન હચ્ચારવાનો અવ-
કાશ જ ન રહે, ૧૫૧૫. આજ્ઞા લોપવાની વૃત્તિ જ ન થાય. ૧૫૧૭. હું, મને.
કવિતામાં “ મને ” ને બદલે “ હું ” ને ” વપરાય છે. અહીં ‘ કવિએ ’ દ્વિતીયાના
“ ને ” નો લોપ કર્યો છે. એવાને રાખેા, તમારી સેવા ઉઠાવવાનો મને જ અ-
ધિકાર આપેા. ૧૫૧૮. ધર્મેથી, કુત્રવધુને યોગ્ય કર્તવ્યથી. ચળે, (સં. ચલ્
કચલું) ડગે. ૧૫૧૯. આ વરદાનમાં ધીરે ધીરે, યુક્તિ પ્રવેશેલી જણાવ છે. અપ-
રાધ થાય છતાં તમારે (દ્રૌપદીએ) કદિયે મારી ઉપર ક્રોધ ન કરવેા એમ કહી,

પછી પોતાના પુત્રને રાજ્યપાટનો હક્ક, મળે એમ જણાવી, ઉલટું તેને ક્રોધ ઉપજાવે એવું કાર્ય કરે છે. સતિતા રાખ યજ્ઞવાળી એ એક યુગી છે. રીસ ન કરવાનું વરદાન આપ્યાથી, પછી તે તેના ઉપર રીસ ન કરી શકે, એવી યુક્તિ દ્વારા સુમદ્રા પ્રથમ, સતીના રાખના ત્રાસથી મુક્ત પડે, પોતાનું કામ કાઢી લે છે. બેરી ઉદરની પેઠે કુંઠી કુંઠીને કરડવાની આ રીતિ છે. ૧૫૨૦. માણસ ભૂલને પાત્ર હોઈને મારા રોજ અપરાધ થશે છતાં તે તમારે તો માફ કરવા જ. ૧૫૨૩ સાધુસુદ્રા, મોંઢાનો ભાવ શીળો અને નિર્દોષ જણાય એવી મોંઢાળાવાળી. ૧૫૨૪. મહાહીન, અતિશય આઠવપૂર્વક. સરખાવો:—

નમેં નમેં મેં ફેર હય બહોત નમેં નાદાન,
દમલબાજ હોરા નમેં ચિત્તા ચોર કમાન.

એ પ્રમાણે દ્રૌપદીનું સર્વસ્વ તેની પાસેથી જ હરી લેવાની યુક્તિ કરતાં અતિશય નિર્દોષભાવ કૃષ્ણની બહેન, સુમદ્રા ધારણ કરે છે કૃષ્ણ કપડી એટલે તેની બહેન પણ કપટભાવ યુગીથી ચોજી શકે, એમ કવિને કુદરતી લાગેલું જણાય છે. ૧૫૨૬, સર્વશ્રા, સર્વ પ્રકારે અર્થાત્ ગમે તેવા સન્નેગ હોય છતાંયે મારા પુત્રનો જ રાજ્યાધિકાર થાય.

૧૫૨૫. સુજ...આજ, આજે મારી ઉપર. અહીં કવિ સસમીનો ભાવ દર્શાવનારો શબ્દપ્રયોગી અભ્યય “ઉપર” નો લોપ કરે છે.

૧૫૨૭. અહીં કવિ દ્રૌપદીના ક્રોધ દ્વારા, સ્વાભાવિક ક્રોધજનતાવાળી સ્ત્રી પણ પોતાનું સર્વસ્વ હણાતા ક્રોધે ભરાય છે તેનું દૃષ્ટાંત-ચિત્ર આલેખે છે. જાજુલ-માન, જાજુલ્યમાન, તેજથી બળનીજળતી. એવું—પોતે સુમદ્રાને તેનાપર રીસ ન કરવાનું વચન આપ્યાથી દ્રૌપદી તેને રાખ ન દેતાં એવી સ્વાર્થયુક્તિ સુમદ્રાનાર કૃષ્ણને શાપ આપે છે. કવિ અહીં સુમદ્રા ઉપર રીસ ન કરવાની દ્રૌપદીની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ ન થાય અને કુદરતી રીસનો બિહારો કાઢી શકાય તેમ કૃષ્ણના વંશ-મહેદના ભાવિનિર્માણના નિમિત્તનું બીજ રોપી અનુકૂળ, માર્ગ પૂરી યુગીથી ચોજે છે. ૧૫૩૧. જેણે, જે યુક્તિથી પ્રેરાઈને. ૧૫૩૨. ભાગવાન, ભયવાને-કૃષ્ણ. વૃત્તિ-યાના પ્રત્યક્ષનો લોપ કરાયો છે. ૧૫૩૩. મન, તારા મનમાં. સસમીના પ્રત્યય “માં”નો લોપ થયો છે.

૧૫૩૪. કૃષ્ણશ્ચ કૃષ્ણ સાથે, પ્રત્યે. ૧૫૩૫. કામલ્લગ્નગારા, (હેમચંદ્ર દેશ્ય કામળં સં. કાર્મણમ્, કર્મજૂ-કુ = કરડું + ગાર ફારસી) વશીકરણ કરનાર મોહ

પમાડનાર. શ્રી કૃષ્ણ પુરાણે પ્રમાણે એપીઓના લાડીલા ગણવા હોવાથી તેમના સંબંધમાં આ વિશેષણ પણ જ વપરાય છે, ‘કમણ દુઃખ હરતું’ એટલે ‘વચ કરી લેવું’ એમ કહેવાય છે. કાળિયા, મૂળ કૃષ્ણ વર્ણવાળા, પછી કળાં કમમાં સામેલ થનારા. હું.....નથી. મેં કાંઈ તારે બગાડયું નથી, તેમ હું તારી દુઃખન નથી છતાં તે’ મારા પુત્રનો રાજ્યહાર છીનવી, તારી બાણેજને અપાવવાનો પ્રયત્ન સાધ્યો, એ યોગ્ય નથી. ૧૫૩૬. વણસાડયું, (વિ + નજરું પ્રેરક) બગાડયું. તને આમ મારું-બગાડવાનું શું કારણ મળ્યું ? મેં તો તને એક કાંઈ નિમિત્ત પણ આપ્યું નથી.

૧૫૩૭. તારા મનનું હેત બાણ્યું, તું મને કૃષ્ણ, બહેન કીને જે હેત દાખવતો હતો, તે ખોટું ઉપર ઉપરનું હતું, અનુ તું મને બહાલો હતો, તેનો મને આજ ખાતરી થઈ છે. તારું બહાલ ખોટું હતું તે જણાઈ આવ્યું. ૧૫૩૮. ધાઈ, દોડી. સરખાવો:—

“ જો આવે બેનનો બાઈ, તો પેસે ઘરમાં ઘાઈ;

જો આવે બાઈનો બાઈ, તો ઉભો રહે કમાડ સાઈ. ”

હીયર કે જેઠ બાઈ ઘરમાં ન હોય તો ઘરમાં પેસતાં સડાય પામે અને બહારથી ખબર કાઢી પાછો જાય, ત્યારે બેનનો બાઈ (સાળો) અનેવી ઘરમાં હો કે ન હો, પણ “ બહેન ” કહેતો, અર્થે એવો ઘરમાં પેસે, એવો હાલ જે રિવાજ પડી ગયો છે, તેવું ચિત્ર ૧૫૩૯. લાહી, જાણી. બાઈ બહેનની આપણી પ્રીતિ મિથ્યા હતી, સ્વાર્થની હતી એનો મને સમજણ પડી. સરખાવો:— ‘ સગપણ તે સોનું અને પ્રીત તે પિત્તળ. ’ “ બાઈ તે જૈયા અને બીજાં તે જૈયા (નકામાં). ” ૧૫૪૦. બેન સુભદ્રા, ખરી બહેન તો તારો સુભદ્રા, હું તો બીજા લોહીની એટલે માત્ર કહેવાની. માબાઈ બહેન વધુ ઠરી = તે “ સગપણ તે સોનું અને પ્રીત તે પિત્તળ ” એ કહેતી ખરી કરી આપી. Blood is thicker than water. લોહાલોહ, સામાન્ય લોક જેવી. એક લોહીની બહેન જેવી વહાણી નહી. ૧૫૪૧. હુલામણે, ખુશીઓ, ઉમળકાઓ લાડનો લાડતો. દૂર રહી, દૂરથી પણ અંતરનો ઉમળકા દાખવી. શીખવી, ચકાવી, બહેરી. ૧૫૪૨. જાણ્યું પરંતુ તે’ મારું સર્વસ્વ હરાવી લેવાનું તારી બહેનને શીખવ્યું ત્યારે જ મેં જાણ્યું કે, એ સર્વ તારાં સ્નેહ આદિ ઉપર ઉપરનાં-લોકને દેખાડવાનાં હતાં. ૧૫૪૩. સાંચ્યાં, ઢાંચ્યાં, ધૂપાં (સં = સ + ચિ = સચવું). લક્ષણ, ચરિત્ર. નહીં વાંક, એમાં સુભદ્રા-

ના કાંઈ દોષ નથી. એ તો તારૂં શીખતું બોલી છે. તે બુદ્ધિપૂર્વક, આવી યુક્તિ રખી નથી; એટલે હું તેને શાપ ન આપતાં, એ યુક્તિ સુઝાડનારને, તને જ શાપ આપું છું. ૧૫૪૪. ગણુ, યજ્ઞિ (મૂળ મળવું. ગુંબું; ગૂંદ, ધુપાવવું. જે ઉપર-થી એટલે વાત, સકેત વગેરે ગુપ્ત રાખવાનું સામર્થ્ય.) રાંક, રંક, ગરીબ. ૧૫૪૫. વંશ ઉચ્છેદ કરવા, મારા પુત્ર અને તેના વંશને રાજ્યગાદીનો હક્ક પડાવી દેતો, અને એ રીતે એ વંશને રાજ્યવંશથી ભ્રષ્ટ કરવો તે નિર્વશ કરવા સરખું છે. ઉચ્છેદ, (સં. હદ્ + છિદ્ ક્રપવું) નિર્મૂળ. સંટક, ચટ્ટ છંદને. ૧૫૪૬. મારા સરખું, મારું જેવું તે ઇચ્છ્યું તેવું, એટલે મારો વંશ નિર્મૂળ થવાનું ઇચ્છ્યું તેમ તારો વંશ પણ નિર્વશ થશે. “ જેવું ઇચ્છ તેવું ફળે ”. “ આંધળાનો ગોળો બહાર અને ખરનો સંહાર ” એ કહેલી સત્ય ધર્મે. ઉજળું ફટક થશે, તારું સર્વ જાગડ થશે. નિકંદન જશે. જેમ હાથાવાળું હુચકુ હજળું થતાં એ હુચકાનું સત્વ હણાઈ જાય છે, તેમ તારો વંશ બધો ધોવાઈ જશે અને તું ધોએલા મૂળા જેવો જમળો ફટક રહેશે. ફટક, (સં. સ્ફટિક) રફટિકના મહામ જેવું ધોળું-ધળ. ૧૫૪૯-૫૦. મૂળ મહાભારતમા દ્રૌપદીના શાપથી આતું પરિણામ આવ્યાને પ્રસંગ હશેા થયો જ નથી. પણ દુર્યોધનને કૃષ્ણે અવળી મતિ આપી, કૌરવોના ઉચ્છેદનો માર્ગ બોડ્યો કહી આપવા માટે, આંધારીએ કૃષ્ણને આવો શાપ આપ્યાનું સૂચનું છે. ૧૫૫૧. ઉપમા કરે છે, (Jives credis) મીઠા વચન કહી સાંત્વન કરે છે. ૧૫૫૩. રતિ, (સં. રમ) લીધા. બાયેમની રતિ, બાવિની લી-ધાએ જ મને એવી યુક્તિ સુઝાડી, એટલે જે બાચમાં થવાનું હતું તેનું જી આમ રેપાયું. બાયેમ, (સં. મામ્ય) બોલવાના વિકારથી ‘ ય ’ ઉલટાવાથી, એટલે ‘ બાયમ ’, ‘ બાયેમ ’ થયું.

કડવું ૩૭ મું.

આ કડવામાં કવિ જે પત્નીવાળા સંસારીના સંસારને તાદૃશ ચિતાર આપે છે. તેણે અહીં અતિશય સદબ ચિત્ર આપેલું છે, પાત્રોના તેમાં દોષ દોષ તો તે એટલે જ છે કે, દ્રૌપદી જેવી સતિ સ્ત્રીને અતિશય માનુષીભાવવાળી ચીતરી, તેની પાસે સતિત્વ થયે એવાં અને સતિત્વને કલ્પિત કરે એવાં ન જાણતાં વચનો કવિ-એ બોલાવ્યાં છે. જે તેને બદલે હસ્તિપત પાત્ર ચીતરી આમ કર્યું હત તો તેની

કદમને સ્વિશેષ શ્રેય આપનારૂં ગણાવે. ૧૫૧૦. સમજોડ, સર્વે મુશ્કેલીઓમાંથી જન્મા. દ્વારિકામાંથી જાવેવ આદિના હાથથી આરંભી, ઠેક ઠેકાડી સારેના નિલન સુધીની સર્વ વિદ્યાઓમાંથી સદ્ગુણસામત પાર જાયોં જીમયોં. સં. ૭૮ + ૧૧ (દ્વાર નીકળું) વગર આંચે જન્મ્યા. ૧૫૬૨ રામારાજ્યવિજ્ઞાન. સુંદર પત્નીના સ્નેહસોગથી અને રાજ્યપાટના વિલાસથી. 'સમરાજ્ય વિજ્ઞાન'થી એવો પાઠ છે; પણ અહીં 'રામા' લખેલ છે, નહીં કે 'સમના જેવું ૨૦૧'.

૧૫૧૫. અહીં કવિ, જે સૌંદર્યો વચ્ચે રિનોદમાંથી ઉંચાં મન થયું અને દ્વેષથીનું માનસંજ થવાનું બીજ નામે છે. "રેયનું મૂ. આંબી અને કંમલનું મૂળ હાસી" એ કહેવત પ્રમણે પશ્ચિમ આને છે. શ્રી હુઆરાત્તા હુયમ સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના છઠ્ઠા મા અધ્યાયમાં દ્વેષથી કુંભુતી અથ પદરાબી વને તેન કુંભુને સા ચુલ્કી અને કેવા સજ્જેમમાં વસી ને વિષે નહુ રિનોદમશે પૂછા કરે છે, તે ઉપરથી આ પ્રસંગ કદાચ કવિને રૂપોં હશે પરંતુ તે પ્રસંગ જ્યારે આનંદમાં સનાસ થાય છે, ત્યારે આ પ્રસંગ કૌટુંબીના સતીને કન્યાનારો હીન નીડે છે. ૧૫૧૬. અતિહાસ, અવિશય હાસ્ય. મનક અચલિત ઉક્તિ છે — 'અતિ હસતું તારે નહિ ર સ અળીયા, અતિ હસવે થાયે રોગ રે પાતશીવ.' રળી ની માન થઈ. ૧૫૭૨. મન...ભાવિયા, મનને મર્યા: હુદયમાં સચોટ વર્યા (સં. મનું પ્રેરક).

૧૫૭૩. નિકાચ નહો. એને, અર્જુને. ૧૫૭૩. જહુ હાર મનાવિયા, આઃવેને હાર ખવરાવી કબૂલ કરાવ્યું ૧૫૭૭ સંસારમાં થઈ વાર્તા. કા. મા હરણની, બહાનકારે અર્જુને આપવાની વાત પ્રતરા, પણ ખરી રીત એ પ્રેમનું બંધન અને પરિણામ હતું, એવો ભાવાર્થ છે.

૧૫૮૦. પિતા મારે, મારા પિતાએ. કવિતામાં તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યક્ અધ્યાહાર રહ્યો છે. ૧૫૮૧. મંદાવિયો, સન્માર્થો. (સંદાવિત: મંદાવિજ, મંદાવિર) ૧૫૮૨. ભણુ ભૂપતિને થયો, રાજ્યોના પણ એ નિયમમાં આવ્યું. ૧૫૮૫. પણુ પોંકયું, પણ-પ્રવિજ્ઞા-સંગત ભંડેર કરી. પોંકયું (સં: પ્રોક્ષ = પાણી છાંટું) વધાવ્યું, ધર્યું, ભંડેર કયું. શામનો એ નિયમ છે કે કાંઈ સારી વસ્તુ દેવ આદિ પૂજ્યને ધરાવતાં પહેલાં તેની ઉપર શુદ્ધિ માટે પાણીના જંદા નાંખવા. ૧૫૮૭. વેધાથો, (સં. વિષ્-સેષ્) વેધી સમયો. ૧૫૮૭. કુંવારી, કુમારી, પરજુયા વગરની રહી ગઈ. ૧૫૮૮. પાંડવો કાપડી વેષે અકલ્પસમુદાયમાં.

સૌથી ઓછી સાથે હતા તે શ્રી કૃષ્ણ ભણતા હતા, એટલે તેમણે અર્જુનને માર્ગ વેચવા હકવાની સાન (સં. સંજ્ઞા), ઈસારત કરી કે હવે મોકા આઓ છે, માટે હક અને અર્થ સાધ. ૧૫૯૦. ક્યામળે, કૃષ્ણે. ૧૫૯૧. પાવક, (સં: પૂ= શુદ્ધ કરવું) પાવત્ર અગ્નિ. ધનુષ્ય. ગાંડવ નામનું સુપ્રસિદ્ધ, અર્જુનનું ધનુષ્ય. ખાંડવ વન અગ્નિને બાળવા દેવામાં અર્જુને સહાયતા કરેલી હોવાથી અગ્નિએ તેને ગાંડવ ધનુષ્ય આપ્યું હતું. પરંતુ આ પ્રસંગ દ્રૌપદીદરજ પછી થયેલા સુમદ્રા ના હરણની પછી બનેલો છે, છતાં મહત્તા દર્શાવવા કવિએ ઐતિહાસિક વિષયનો ક્રમ સાચવ્યો નથી. મરુત્ય, ખરી રીતે એ વિંચવાનું લક્ષ્ય કંઈ માછલું ન હતું, પરંતુ એ એક પ્રકારનું લક્ષ્ય હતું અને તેનું નીચે પાણીમાં પ્રતિબિંબ જોઈ, પોતાના શરીરનું નોંધ એકસરખું પછી વેચવાનું હતું. (જુઓ સ્પષ્ટતા માટે ૩૭ મી પકિતી દીઠ). ૧૫૯૩. સંજ્ઞાએ આપિયા, સંજ્ઞામ કરવા સામા આવી ખડા થયા (આનું વર્ણન પૂર્વે માત્રા પડલા કડવાના સારના પેટમાં આપેલું છે.)

૧૫૯૪. અતુલ, (સં. તુલ્ય-ગણતં, માપ મરવું,) અમાપ. હાર મનાવિયા, પશબધ તેમને મોઢે જ કબૂલ નાવ્યો. (સં. મન્વું તે પ્રેરક) ૧૫૯૫. સુખભંગ કર્યા, મોટું નૂર (અભિમાનની છા) કનયું મે. પડી ગયું. અહીં “ સુખ ” મોના તેજ માટે વપરાયું છે. ૧૫૯૮. હાક વાગી, ઘાવ પડી રહ્યો; પ્રતાપ પ્રસર્યો, ‘ સિલ્હો પડ્યો. ’ (‘ સુરતર માને હાક ’ એકાદરજ.) છતાં થયા, (સં. છદ્) ખાંડવાને દુર્યોધને લાક્ષાગૃહમાં બાળવા પ્રયાસ કર્યો, પણ તેઓ ત્યાંથી વિદુરજની હિંમતથી ઉગર્યા, પણ તે પછી તેઓ ગુપ્ત બ્રાહ્મણના વેષમાં ફરતા હતા, તે સ્વયંવરમાં પરાક્રમ કરી ખુલ્લા થયા, ખાંડવ તરીકે બહાર પડ્યા. ૧૫૯૯. વળી, એટલેથી નથી ખરું; સ્વયંવર પછીથી ધારાપૂ પાસેથી શબ્દ મેળવ્યું, વગેરે બીજાં મોટાં પરાક્રમે પણ ગણના ન થઈ શકે તેવાં કર્યાં છે.

૧૫૦૦. સંન્યાસી ભોગીને વરી, આ મહેલના વચનથી દ્રૌપદી, હાંસી કરતાં સુમદ્રાને હૃદયમાં ચરેરો પાડે છે. અહીં “ સંન્યાસી ”નો અર્થ ભેંસો, બાતો, એ છે. “ એહી ”, વરી, પસંદ કરી પસંદ નહીં, પણ મોહમાં ફસાઈ, નવારે મેં તેા મોહને છટકારી, વચ્છી-પસંદગી કરી. તેમાં શું હીકું અફું, ખરી થીતે ક્ષત્રાણિએ યશસ્વીરતા બેવાની છે, પણ તું એવું તે શું ખરું સત્ત, એ બાવા, ભોગમાં ભેંસે તું એને મોહી પડી ? ૧૬૦૧. કૃષ્ણે, તું રાખે અને શરીરસાંદ-ચંને વરી. ૧૬૦૨. બાદવને, તમે બાદવો આહીર-ગોવાળાં, મૂળનાં જ સ્વતંત્ર

નહીં, એટલે તમારામાં તે એવી જુદી-પહોંચ ક્યાંથી હોય ? માત્ર બહારના બહકાચી મોહી પડે, ' જોળ ભાવ ' નો વિવેક કરી ન શકે, તેમાં નવાઈ થી ? હીનજાત, (સં. હા) હલકી જાત; જે ' હીનમત ' પાઠ લઈએ તો એાછી મતિવાળા. શૂં લહે જ્ઞાન, ખરી સમજ ક્યાંથી હોઈ શકે ? ૧૬૦૩. ચાતુરી, સં જન્, માગવું, વિનવવું, માગવામાં પણ સામાનું મન વર્તવાની, તેની ચક્તિને પાર કળવાની ખાસ અગત્ય રહે છે) હોંશીયારી, ચાતુર્ય, ઝીણવટ, પકાઈ, અધાસ; રસિકતા. અહીં પતિ પસંદ કરવાની સમજ. તમે રાજવંશી નહીં એટલે એ ચાતુરી તમે આહીરડાં ન જાણો; જાતનાં જ તમે તો ' બુસાં, ' બડસાં, જડસાં છો.

૧૬૦૪. બૂરડી નાંખી, બહુઈ અસરથી મોહમાં પાડી. બૂરડી, એવી માન્યતા છે કે બાવળો ભસ્મની મેચેલી ચપડી નાંખી, માણસને એવા તો અધ જનાવે છે કે તે તેને એકજાને જ ભેઈ, પાળેલા ઠોરની પેટે ઝુંગા ઝુંગા નેની પછવાડે ચાલે છે. ૧૬૦૫. જેને તેને, ગમે તેને. શાયાયાઅતાને વિવેક બૂરી જઈ, કેવળ મોહથી અભઈ ફાવે તેને પાણી. ૧૬૦૭. તુજમાં, તારામાં આ પ્રમાણે મૂળ શબ્દને વિભક્તિનો પ્રત્યક્ષ લગાડવાની નૂતની પદ્ધતિ કવિતામાં પ્રચલિત છે ૧૬૦૮. જોગી સાથે ઉડી અઈ, બાવા સાથે ચાલી નીકળી. વશીલની સંમતિ વિના કે હંડી સમજ વાપર્યા વિના તું ચાલી નીકળી: અર્થાત્ તું પાણીતર જેવી ધમ્મની નથી, પણ આણેલી નાતરીયા ધણીઆણી જેવી છે. ઊડી, (સં. જ્વ + ટ્વા) ઉત્થાન પામી ગઈ; જાત છોડી ગઈ. ૧૬૦૯. સાલતાં, શસ્ત્ર પેરે હૃદયમાં પીડા કરતાં. (સં. શાલ્ય ઉપરથી). ૧૬૧૦. વિનોઈં, બહારથી ટોળટપાચી આનંદ મહાલવાને દેખાવ કરતાં છતાં અંદરથી મહેણાંટુંણાંથી બળી મરતી હતી.

૧૬૧૧. સુભદ્રા હારે, આવા નિત્ય વિવાહ-ચર્ચા કરતાં સુભદ્રા પાત્રી પડે; અંધાઈ જાય. કવિ આ વચન દ્વારા, તેના હૃદયના શસ્ત્રને વધુ ટીક સંતાપનનક થયું એમ કહે છે. વિવાહ, વાઈવિવાહ, ચર્ચા (સં. વિ + વચ્).

૧૬૧૩. મતિ નહીં, કંઈ ચાલે નહીં. સામાને જોલતાં બંધ કરવાની મતિ ન રહે; નિમજ્જસ્થાનમાં આવી પડે, જલદી પોતાની જ જગ્યા બંધ થઈ જાય, એવી સ્થિતિમાં આવે. ૧૬૧૪. ખત્રેને જાણે કે એકાંત જ મળતું ન હોય તેમ તે મેળવવાતો લાજ સાધ્યો. ૧૬૧૫. સલામ, સલામમાં જોલે ઝંકડે, મેહેણાં મારે.

૧૬૧૬. જોગીને-સુભદ્રાનાં આ વચનથી કવિ અહીંને જોગીનો વેપ શરૂ

દેવકવવાનું અને સુભદ્રાની પેઠે દ્રાપદીને પણ ભેગીને ભેઈ મોહમાં પાડે, તેનું માન નોડવાનું બીજા નામે છે પરંતુ કવિ એ ભેઈ બહી નવ છે કે સુભદ્રા ભેગીને ભેઈ મોહી ત્યારે કંવારી હતી અને દ્રૌપદી, ભેગીને ભેઈ મોહ પામે છે ત્યારે પશ્ચેલી, ધર્મપત્ની અને નામકંઠિત સતી છે.

૧૧૧૩. અપવાહ, (સં. અવ + વહ) હવમાં-મહેલમાં વચન છે કહ્યું, કહી શકતી નથી. ૧૧૧૯. આન કિતરે, માન (ગર્વ) રહે પડે. માનજ ન પાવ. આન, અભિમાનથી માણસના યુગ ઉપર નૂ, નીચાનું ને ઘેરખું હોય છે તે માનજ ન થતાં જઈ રહે છે, તેથી “ માન જી રું ” એમ કહેવાય છે. ૧૧૨૩ સાંકે, આખલા, અપવા કિટ. (સં. વજહ) ખાંસી કરી વિચાર અખલા અખાત્રી. (કં. અમારી) હાથી ઉપરની દહેમના આખાની ગેડ. સાંકેત, ૧૪ ૧૬ ૫. અનુરંગી, પાર ભતનાં દર્શવાળી-૧ અર્થ, ૨ ગમ, ૩ રવ અને ૪ પાવડગ. ૧૧૨૬. ખચ. સ્વર=પાંચ ભતનાં રણવાણીયા સાર.

૧૧૨૭. ઉભક કરી, ડીમાક આડંબર કરી, ભેગીનો ગમ વેષ એને લઈ શકે ને માટે મુશ્કાળ જવાબો મોટા ડોળ-ટોનસોન કરી. રાણી = દ્રૌપદી. ૧૧૩૦. અતર્યાન (સં. અંતર = ગ્રમ + જા = મૂર્ત) અદરવ થવા.

૧૧૩૧. પૂર્વનું, પૂર્વે-સુભદ્રાના હરગ્રસને લીધું હતું તેવું. ૧૧૩૨. દ્રૌપદી દ્રૌપદીન અષ્ટે અગ્રે = આડે અગ્રે તાર, પગ, મસ્તક. યુગ, છાત્રી, અને પદ. ૧૧૩૭. વિજયાગ્રેમ, (દુર્ગાનું નામ વિજયા છે, તે ઉપરથી) ભગવાન અગ્રે પાતથી.

૧૧૪૦. વિશ્વકર્મા, દેવોનો શિક્ષી સુત્રધાર-સુતાર. (સં. વિશ્વ + કર્મ મંત્ર-વિધની રચના બતાવે). ૧૧૪૨. શીંગી, શીંગડું (વચાડવને).

૧૧૫૦. સકળ કળાનું વિત્ત, સર્વ ચાણુરીના સત્વનું ધામ. વિત્ત, (સં. વિદ્ મેળવતું) કસ, છવ, સાર.

૧૧૫૪. સ્થળસ્થાનક, સંજ્ઞામયી પુનઃક્રિત કરી છે. ૧૧૫૭. ભગનભગ, અહીં કવિ અદ્ભુત રસની આખી કસાવે છે. વહી, ચાલ્યો જતો હતો.

૧૧૬૧. અંતરિક્ષ, (સં. અંતઃ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની મધ્યે જુદાવલે = ભેવાય છે.) આકાશ. ૧૧૬૧-૪ આ પંક્તિઓ દ્વારા ગાંધારીના પોતાના ધામની પ્રશંસા કરી

ક્રૌંપદીને આડતરી રીતે ત્યાં પોતાની સાથે આવવા લલચાવે છે; શ્રી હૃદયના સ્વાભાવિક મોહને ખેંચે છે. ૧૬૬૩. ઇન્દ્રસંહન, અમરાપુરી. વૈકુઠ, શ્રીચિન્મયનું સ્થાન.

૧૬૬૫. ધન્ય લીલા જોગને, યોગની લીલાને ધન્ય છે. અહીં ખરી રીતે “જોગને” બદલે “જોગની” અને “લીલા” ને બદલે “લીલાને,” એમ જોગ છે. જોગને લીધે જ આતું ઉત્તમ સ્થાન તેને પ્રાપ્ત થયું છે, એવો હાવ છે. ૧૬૬૫. મિથ્યા, ધુન્ધ, સંસારસુખ, યોગ વૈભવ આગળ કુલ વિસ્તારમાં નથી. સુખજોગને, યોગની લીલા, સિદ્ધિ આગળ સંસારમાં પ્રાપ્ત થતાં સર્વે સુખ વર્ણ છે. સુખ અને જોગ જ્યુ તેની આગળ પાણી ભરે એમ હોવાથી, તે હોય તોયે યોગ સિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા વૈભવથી હટે છે.

૧૬૬૭. અનસા, મનીષા, ઈન્દ્રા. ૧૬૬૮. અહીં ઠવિ, બાવામાં ક્રૌંપદીને ‘મોહાંધ યથલી વર્ણવી, તેના સુખથી એક આર્થ’ સીના સુખમાં ઉચિત નહીં’ એવા, પતિ સંબંધે તિરસ્કાર દર્શાવનારા ઉદ્યારો કહાયલા આવેથી, અત્રમ જન-રૂપિને પોષાનો અથોગ માર્ગ લે છે. (વિશેષ મટે “સમીક્ષા” જુઓ.) ૧૬૬૯ અસત્ય, ખોટું; પણ જેણે પતિ છોડવાની તપસ્વતા ખતાવી તેને તે વળી સાચાનુદાનો ત્રિવેક જ ક્યાં રહ્યો સમો, (સં સમય) બોલવાની ઉતાવળથી જ નો જુ થઈ સમ જોડે મળી ‘સમે’ થયો.

૧૬૭૪ કિન્નેખતાં, નરખેડતાં. (સં. કદ્ + કિપ્ અથવા કપેક્ષમાંથી) ૧૬૭૬. આરુપ પાળ, મિથ્યા. આળ, (ધનવત-દેરથ, અલર્ગા, આ + કળ્), ખોટું. આરોપેલી વસ્તુ, અર્થાત્, જમ પંપાળ, (સં. પાક્) સારું જગાડવાને બહારનો, ઉપર ઉપરને વાહાવ દેખાડવો તે, એટલે કે દંભ. ૧૬૭૮. આરબ સરથ, સંસારમરહારની સર્વ પ્રજ્ઞાલિઓ, ભતિબંધનની મર્ધાલિઓ; લત્તનાં બંધના, મેદિખેત્રે વ્યવહારની રૂઢિઓ વગેરે. મિથ્યા, ખોટા, રીતસર સંસારવ્યવહાર વ્યાથે તે મટે સર્વ માર્ગ કાળમગ અને દેસખલ અનુસાર, જાણા નરોએ કલ્પેના, થોડલા હોઈને, ‘કલ્પના તે ખોટું’, એ ન્યાયે ત્રિપલ્લાવાંધ્ય સત્ય નથી; દેસાહને ઉચિત તેમા ફેરફાર મનુષ્ય કરી શકે, એવો આશય છે.

બહન મતિ, જેની મતિ ન સમજ સ્વકાય એવી. રહેંડ, (સં. રહાટ-કરો) કુવામાંવા પાણી કાઢવાની, આરાવાળી અને તે ઉપર પાણીનાં દોચક્રં બાંધેલી મોટી-મજબી, સરખાવો:—“ધરા લટમાળના ખાલો, થતા પાછા બસાવાને.” એ આ-

શય છે કે સંસાર કાલબલે બદલાય છે તેમ તેના સહ, રીવાજો પણ બદલાય કે બદલાવા પડે છે. ૧૯૮૧. અન્યાય, અધર્મ, અધર્મ, ધર્મથી બ્રહ્મ કરનારો.

૧૯૮૪. શરે, નિયમથી (અરબી-મુસલમાની કાયદો). ૧૯૮૫. પરહયા, (સં. પરિ + ટુ) ડાડ્યા. તમ્બા. ૧૯૮૬. પાપ પુણ્ય પરિબલ જાણે, પાપ અને પુણ્ય તો પરિબલને સોંપ્યાં; અગર 'બ્રહ્મ' પાઠ લેઈએ તો બ્રાહ્મણને લાગે, અગર એવી માન્યતા તો બ્રાહ્મણે જ ધરેલી છે, તે કાંઈ જ ખરી નથી. વિ-શ્વાસ, એ વિષે શંકા લાવતા નહીં, એમાં પાપ નથી એ નિશ્ચે માન્ય. તન્હુ છે, "તન્હુ" છું, "તે" એ; કદાચ ઉપરની લીટી સાથે પ્રાપ્ત મેળવવા આ ચૂક ચલવી હશે, અગર લડીખાની ચૂક હશે. ૧૯૮૨. શણખડ, (શણ + માં-અર્થ) માયા આગળનું સોફીડ એવો, મોઠા ઉપર નાંખવું તેને શણખડ નાંખ્યા કહે છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૮૦૨ ની ટીકા). ૧૯૮૪. સુભદ્રાના મનની નિમિત્તતા દર્શાવી છે.

૧૯૮૩. આવા અલ્પ હેતુ અર્થે સતી દ્રૌપદીના સતીત્વને હાનિ પહોંચાડવાનું સાહસ કવિએ ખેડ્યું છે, એ અતિશય ચોચનીય છે. આતો રમ્યવંશમાં કવિ કાગિદાસે કહ્યું છે તેમ અલ્પલ્પ હેતુર્વદ્વાદ્વાતુમિચ્છન્ વિચારમૂઢઃ પ્રતિભાસિ એ લક્ષ્મ ધયું છે ૧૯૮૬. પરવરે, પાછી વળે.

૧૭૦૦. અહીં કવિ મોટાની આંખમાં નાનાએ રહેવું, એ નિયમ પળાયા છે, એમ ચિન્તવથી જણાવે છે. ૧૭૦૨. અમૃતરસ, અમૃતરસનો ભરેલો; પ્રીતિ પણ અમૃતની પેઠે જીવનને આનંદમય અને ચિરંજીવ કરનારી છે.

કડવું ૩૧ સું.

૧૭૦૩. કહ્યો ન જાય, કહી ન શકાય એટલો મોટો, મહન છે.

૧૭૦૮ અહીં યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃણઃ યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ॥ તત્ર શ્રીવિ-જયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ, એ વચનનું, અગર તેણી તિથ્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્, એ ભગવત્પ્રવિજ્ઞાનું સૂચન કરેલું છે.

૧૭૧૦ પુરુષ પુરુષ, પુરુષ, પ્રાચીનમાં પ્રાચીન. પુરુષ, બ્રહ્મ, કૃષ્ણ.

૧૭૧૨. બહુભલ, ઘુન રમ્યા પછી પાંડવો વનવાસે ગયા ત્યારે અર્જુન રવર્ગમાં દેવી અશ્વત્થ વિદ્યા શિખરા ગયો હતો, ત્યાં અશ્વત્થથી લેલાયો નહીં.

તેથી 'હીન્ડા' નામનું સ્તંભ ચલનો આપ તેને લાગ્યો હતો. ખરી રીતે વિરાઠ નગર-
માં તેણે 'હીન્ડા' નું જીવન ઉત્તમ કુમારીના સ્થિતિ તરીકે ગ્રહણ વાતમાં જાણ્યું
હતું. એટલે કવિએ અહીં એ નેકાસિઃ કેન ઉલ્લેખ્યો છે. અગર એ બીજે પાઠ
વિરહ ધવલ, લક્ષ્ય નો. વિરહથી ધવલ-સેના, શીકા પાડનારો. (સરખાવો-
હયં મૂતિનર્જિ પ્રિયવિરહજન્મા જવહિમા).

૧૭૧૫. મૂળમાં, પોતાના, પૂર્વસ્થાન. ૧૭૧૮. અગ્નિનું, યજ્ઞમાં આકુનિઓ
ખાયાથી તે ન પચી શકવાની અગ્નિ મદ પ્રકૃતિવાળો થયો અને અનુર્તિ અશ્વ-
ના બળથી ખાંડવ વનની આગનિઓ આગી, પોતાને. રોગ ઘાળવા તેણે વિનતિ
કરી. અનુર્તિને છોડ, વરણ આપે દેરાને નહીં મળનારતા, મંત્રમુગ્ધ અને બાજુવિ-
લાથી અગ્નિને નિર્જીવ રીતે ખાંડવન બાળવા કીર્ત્તિ સભા અવધાનવ પાસે ર-
ચાવી. મયદાનવ, દૈત્યોનો વિશ્વકર્મા. ચાતુ વૈવસ્વત મન્વતરમાં થયેલા વિશ્વચિત્તિ
દાનવનો પુત્ર. ખાંડવ વન અગ્નિએ સ્વાહા પૂર્વે તેમાંથી અનુર્તિ ઉગારતા આશ-
ના ભારથી અનુપમ સભા: ઉન્દ્રસ્થનાં તેણે રચી આપી. (આદિપર્વ અં ૨૨૮,
અને સભાપર્વ અં ૩૦). અંડિવ, અનુર્તિને અગ્નિએ આપેલું મનુષ્ય, વિવત
મોટે જુઓ આદિપર્વ અધ્યાય ૨૨૮.

૧૭૨૫ અહીં કવિ કહે છે કે-આખ્યાનની ૮૩૫ કડી એટલે ૧૬૭૦ પંક્તિ-
ઓ છે. જ્યારે ઉપલબ્ધ હસ્તલિખિત મુદ્રા કુલ પંક્તિ ૧૭૪૪ છે એટલે ૭૪
પંક્તિઓ કાઢીને પાછળથી છુપાડેલી અથવા તે કવિએ અન્ય પ્રસંગે ઉમેરેલી દોષ
તો તે રામ નાણે એ ૭૪ પંક્તિઓ કાઢી છે, તે ગણવાનું કોઈ સાધન નથી, કારણ અંધ
પ્રાપ્ત સર્વે પ્રતિઓમાં એ પંક્તિઓ ઉતારેલી છે, એમ સમજાય છે પરંતુ એમાં
નબળા કાવ્યરસના નિપુણ જ્ઞાતા સા. શ્રી કેશવલાલશર્મા નીચેની પંક્તિઓ ક્ષેપક
હોવાનું જણાવે છે:-૮૧-૯૦; ૧૫૫-૫૮; ૪૪૫-૪૮; ૪૮૭-૮૮; ૬૩૯-૪૦; ૬૩૩;
૬૬૮; ૬૮૧; ૬૮૪-૮૫; ૬૯૦-૯૧; ૭૩૧-૩૨; ૯૩૧-૩૪; ૯૫૩-૫૪; ૯૬૯-૭૨;
૧૦૦૮; ૧૦૦૯; ૧૦૭૪; ૧૧૨૧-૨૨; ૧૨૧૫-૫૮; ૧૩૪૩-૪૪; ૧૪૧૩-૧૪;
૧૪૭૫-૭૬; ૧૬૮૧-૮૬; ૧૭૨૫-૨૬. ૧૭૨૬ છત્રીસ, ખરી રીતે છત્રીસ જોઈએ,
૩૧ કડવાંમાં ૩૬ દેશી થી રીતે સંભવી શક. લક્ષ્યાના કોષ હોવો જોઈએ જૂના
રાજ, રાજણી, ચાલ અને દેવીનું યથાર્થજ્ઞાન નહીં હોવાથી આ છત્રીસના સખ્યાની
ખાત્રી થઈ શકી નથી પણ તારત્ત્વ કાઢતા મૂળ રાજ ૧૨ છે, ૬ રાજનો જૂની ચાલ
છે, ૬ રાજ ચાલ જૂની છે, એ ૪ રાજ માપમાં જૂન પડે છે. આ વિષય સામાન્ય
વાચકોને રસપ્રદ ન હોવાથી તેની યાદી તારત્ત્વ નથી.

૧૭૨૭. દક્ષિણ દુર્ગલ વાળી પ્રતિમાં સુભદ્રાદેવ સ્થાપાની સાથે સંવત
૧૭૪૬ છે, પણ તે પ્રતિ ભેવા મળી જતી નથી. ૧૭૨૬. સૂર્યપુર, સુરત. સૂર્યની
પુત્રી તાપાને તહે આવેલું માટે સૂર્યપુર.

દક્ષિ, દક્ષિણ-અમલો. અમલ, સુરતવાળાં, અંબાછના ચકલાવાળાં. 'કવિતા'
કવિને માટે વપરાય છે. ૧૭૩૫-૧૭૪૪. અંબાદાસ. इति शिवम्

પરિશિષ્ટ ૧ સું.

ત્રિમાનન્દનો દ્રૌપદીસ્વયંવર-સુભદ્રાદેવસંગ.

(કંઠકું ૭૮ સું. રાગ કેદારી, હાળ).

૧ખી કેહે દક્ષણ સાગ રે, પાંચ તોરય છે ભંદે	
વેગે જશે રહેા શુભ સ્વયં છે, પારય આવશે તાંહે.	૧૦
તેહેનાં ચરણસ્પર્શ થી, કામ સરવ તમ થશે;	
નર તમાં દરશન માત્રથી, કાપ તમારો ભરશે.	૧૧
આવીને આજ મળ્યા તમ, દરશને રીત્યાં કામ;	
ખીછ નાનો રાપ મુઝવો, કીપા કમીને સ્વામ.	૧૨
પછે પૂજ્ય પૂજક પાંચે નારને, કાપ થી મુલાવી;	
સ્નાન કીધું પાંચે દ્રોહે. પૂજ્ય સ્વરૂપ કામી.	૧૩
સ્વામ આવી અપમંગ, ને તીરથ ક્યું પાવન;	
પ્રાણી માત્ર તાંવાં સુખ પામ્યાં, મલિપુર ગયાં અરજન.	૧૪
ચિત્રાનાને અંગે કપનો, પુત્ર બહુવાહન;	
વલો તાંહા યકો પૂર્વે સાગરે ગયા કુંતીનં.	૧૫
અનેક નિરથ ક્રીડાં પારથે, સમયા અચરણચરણ;	
વેગે આગ્યા પાંડુનંદન, ભદા નિરથગાન ગૌરવ.	૧૬
સ્નાનસંધ્યા, નિત્યકામ દાન રેઈ, વેગે નીરથો બહાર;	
એ હેને દહ પડ્યો પારથ ને માહાબલનો પ્રભા.	૧૭
વિપ્ર બહુ વેદપાઠ કરે, તાહાં ગાન નાનાવિત્ર ગાએ;	
તાંહાં જઇને પૂજન કીધું સ્વતિ ચંદ્રની થાએ.	૧૮
થયમે સિદ્ધમે પૂજા કીધી, સેહેસ ખીલ ચકાવી કાંચ;	
ધ્રુપ. દીપ નૈવેદ આરતી, કરી સતોમ્યા બંધ.	૧૯

અનેક રત્નિ ક્રી કુંતીસુત, વેગે ક્યાં પ્રણામ	
માગ માગ એહેવે યજ્ઞ થયો, સૂણ્યો અરજીને તે કામ.	૨૦
અરજીન કહે રણી નય પામું, સન્મુખ હોયે ગોપાલ	
મોઠા કલ્પમાં સગપણ યાગે, એહેવું ઇચ્છું કૃપાલ.	૨૧
અરવ કહી શિવ એમ કહે, સંકલ્પ પડે બહુ નયારે	
કૃષ્ણ સંધાતે લઈને આવજો, સાર કરોય હું નયારે.	૨૨
એહેવે સુણી કુંતીકુંઅર, વેગે લાગ્યો પાયે;	
આન કે બહુ તિરથ કરતાં, પ્રભાતપાટણ બયે.	૨૩

વલણું.

પ્રભાત આભ્યા કુંતીકુંઅર, યૌદ્ધિય વગાડે હાથ;	
દૈવદેવેય કૃષ્ણ દ્વારિકા જઈ, છાંયો જમરે નાક રે.	૨૪

કડવું ૭૬ મું. શામ સામેરી.

કૃષ્ણજીએ જય સાલવી, અરજીન આભ્યાની વાત;	
સેન, વાહન સજ ક્રી, આત્મા સ્વામી શ્રી જગતાન.	૧
અભયિતબા જઈ રક્ષા હસા, પરપરે થયો મેલાપ;	
ધસી પારથ અરજી લ મો, ભાગ્યો ભવસંતાપ.	૨
ક્રોધ પારથ શે વિગેયે, કેમ ક્રી સંવ ભત્ર ?	
ઠારણ સધલું તે વહું, ભલો કુંને મહાપાત્ર.	૩
પત્રી કૃષ્ણ સાથે ગયા અરજીન, રેવતીચલ છે ભંદે;	
તીરથ સરવે કરીને, બહુ દાન ફીર્યાં તાહે.	૪
તાંહાં થકા પ્રભાત આભ્યા, હે પ્રેમે પારથ વીર	
પૂર્વ પશ્ચિમ દક્ષિણ દેશે, કર્યું મેં શુભ તીર.	૫
શ્રીકૃષ્ણ કહે રે ધનંજય, તમે તીરથ કર્યા અપાર;	
અનેક પુન્ય યાત્રા કરે, એ જીર્ણોદ્ધપ મોઝાર.	૬
ધન વંચ ને ધન પિતાને, ધન હુંને અગ્નિ;	
ધન માતામહતા વંચને, તેં યુધ્ધ નકળ બૂ દરસન.	૭
એમ વાત કરતાં પપારીયા, દુઃખ માહાં બેઠું બેડ;	
પારથને પાસે બેઠને, બેઠા રાય રણોડ.	૮

મંદિર આવી ઉતરીયા, ભદ્ર મળવાને ભાગે;	
આનંદ સાથે તાંહાં રહ્યા, વસુદેવને હરખ ન માગે.	૯
એક દિવસ સરવ કો નિસર્ગા, રેવતાચલ છે ભાંડે;	
નરનાર સરને સાચર્યા, અતિ હરખ ધરી મન માંડે.	૧૦
કૃષ્ણરથે પારથ છે, બેઠું ભાગે આનંદ સાથ;	
સુભદ્રાએ શ્રીકૃષ્ણને ધર્યા, ભેટના બાંધુ શ્રી જહાનુચ.	૧૧
તે દેખી પારથ પ્રેમે, બ્યાકુલ થયો તેણી વાર;	
તે વાત ભણી કૃષ્ણજીએ, બોલીઆ નંદકુમાર.	૧૨
અંતે કુતિ તીરથ ક્યાં જુએ, ફલ પગઠયું છે એહ;	
પરનાર દેખી બ્યાકુલો, પોતે થયો તાહરો દેહ.	૧૩
તાં મન એહને વશનારું, હોએ પારથ સાર;	
ભાગિની છે એ અમારી, એમ કહે દેવ મોરાર	૧૪
જે તાહરે મનમમલું હોએ, તે મેં કરવું નીરધાર;	
એવું વાયક સાંભળીને, વહે કુતીકુમાર.	૧૫
એહનું રથ દેખી અમર મોહે, તે માહાર કેમ રહે મન ?	
સમપણ થાએ તમરું, હો પ્રાણદાન છવન.	૧૬
કૃષ્ણજી કહે પરણાવીય, અરજીન સાચું માન;	
આજ્ઞા અણવો હરિના પુરથી, ભાંડાં યુધિષ્ઠિર રાજન.	૧૭
પત્ર લખીને મોકલું, અરજીને તેણી વાર;	
એ કામ કરને શિલ થઈ, ભે જમે શ્રી મોરાર.	૧૮

પલ્લવ.

શીલ કરને કાંમ દે, એહવી આજ્ઞા આપી ધરમ;	
જતાંત ઠહો કૃષ્ણને, અરજીન વિના ન લેહે કો મરમ.	૧૯

કહવું ૮૦ મું. રામ રામગી.

એક સમે સરવ ચાલ્યા જયજી, રેવતાચલ છે રથલ શુભ પાવજ;	
તાંહાં રથ બેસી સુભદ્રા ભાગે, મારગ રહ્યો પારથ રાગે.	૧

ઢાલ.

પારથ શોધી રહ્યો મારગ, આવી વસુદેવકુંવરી;	
બંધ ઝાલો બલ કરી, રથ પર બેસાડી તે ધરી.	૨

૨૩૫

- પછી રથ હાંડી ભએ વેગે, પારથ માઠા ખલવત;
નાહ કીધો સાંખનો, સુણી કાગેર પાગ્યા અંત. ૩
- એહેવે સેવકે આવી ભણુ કીધું, જડુસભા મોઝાર;
ભદવ સુણી કોધે ચઢયા, કહું હાવે શીટો કાર. ૪
- વૃષ્ણ, કોજ અંધક ભદવો, વહી ને ને હતા મહાશર;
કામ કામથી આળ્યા ધસમસી, ભણે હલથું સાનરપુર. ૫
- એહેવે ભલેવે જોલીઆ: સાંભળો સર્વે કો રીત;
શ્રી કૃષ્ણ કાં નથી જોલતા ? શી બંરે તેસું પ્રીત ? ૬
- શ્રી કૃષ્ણ કેહે: રથ લાવ માહારો, સાર જઇ શીખ;
પારથનું કૃત સાંભળીને, હું થયો મનમાં બપમ. ૭
- હલધર કેહે: તુંકુંને ગમે તે, ક્રીએ શ્રી રણભાડ;
તાહારી જત સજણી નિર્જામી, આણી તેં કુલને જોડ. ૮
- એ લંપટ કુંતીપુત્રે, કાં સતાડયું મોહને;
એ ધરમ માંહે સમજે નહોં, તું વધારે છે તેહને. ૯
- કૌગઠ ખાધું દિવસ બહુ, પછી જોળયું સર્વે કુળ;
શીયકે ચઢાળ્યો નીચને, તેં ચલાવી સૌ ધૂળ. ૧૦
- પછે પછે એ જો વિચારી તું, લગાડી તે કુલે લાજ;
નામના ગઈ ભદવની, ચેલાયા થઇ સરર તાજ. ૧૧
- જડુકુલને અપમાન કરીને, પારથ લઇ ગયો બાલ;
તે માટે હવડાં જઇ મળીને, આટું તેકનો કાલ. ૧૨
- શ્રી કૃષ્ણ કેહે એ સખજી સાંખવું, એણે જડુકુલને માન લીધું;
કરે વંશે આવી દારકામાં, હરણ પુત્રીનું કીધું. ૧૩
- ક્રેષ્ટ રીતિ છે કન્યાદાન, તેથી લલેરે હરણ;
એ વેદ શાસ્ત્ર કહે ખરે, એમ વટે અશરણ્યરણ. ૧૪
- બીજે કોઈ કરે તેહવું તો, આણું નિશ્ચય તેનો અંત;
ત્રિપક્ષે કુલવંત છે, વહી પોતે માહા બુલવત ૧૫
- સહુ નીચારા બુધ અરથે, ભદવ કોવ ધરીને મન;
સંભામ માંહે કોપે ચઢયો, નથી દીઠા કોણે અરબુત ? ૧૬
- દેવ, દાનવ, જહા, કિન્નર બૂત ને વૈપાલ;
એ સરવૃ થઇને બુધ કરે; પારથ ન પામે કાલ. ૧૭

સહાયિવ ઇચ્છા કરે એ, કરે અરજીનું સંત્રામ;	
એવો અતુલિત એ બલિયો, વળી કુટુંબ છે વાન.	૧૮
એ પારથ ચણ કાપે ચડે, તો પૃથ્વી પ્રલે થાએ;	
ભદ્રવ છપન કોડમાં, છારતો ન આવે કાએ.	૧૯
રતનને એમ હેમ મલે, દુધને સાગરે એમ;	
દક્ષણાવંત જંગ બલે ચોસે, અરજીન ચોસે તેમ.	૨૦
અરજીન સરખો માહારથી. જહાએ નથી પડિયો;	
ધન ભાવન બેહેનનું, એ એને પાલવે પડિયો.	૨૧
મોટે લગ્ન કરો તો અતિ બહુ, એ રહે આપણી લાન;	
સાત્યગ્રી ને બોધવછને, મોઢીયો કહે જુદાન.	૨૨
મનાવો કુતીસુત જઈ, જહાં થાએ રૈ ૧૧;	
જીવ થતાં સમ થશે, પછે હાસ્ય કરશે ભોલ.	૨૩
સત સત સહ એ કહે, ભલે મોઢીયા બહુ વીર;	
મનાવી જઈ ભાવીયા, અરજી ને રણધીર.	૨૪
રાજગીરે પચ્છાવીયા, જોરનામણી કીધી જહાળ;	
અજાય અથ બહુ આપીયા, કૃષ્ણે નાંખી જીરગીલલ.	૨૫
બલિદેવ બહુ હસ્તિ આપીયા, હાસ તરસી અનેક;	
આભરણ આપ્યાં વિવિધ યેરનાં, બહુતાં ન આવે ઉક.	૨૬

વલણ.

મણતાં ન આવે ઉક છેડો, પારથ મુલકા લઈ નહા;	
પ્રેમાનંદ પ્રજા કહે કૃષ્ણના, ગુણ સભરતા વાટે પહો.	૨૭

કંઠવું ૮૧ મું. રાજ કોલાણી.

ઉદ્ગ્રસ્ત પારથ આવી તો, નવરતન સરવને મન ભાવીયા;	૧
જાળ્યા મુલકા મુંદર નાર રે.	

હાલ.

નારને લઈ આવીયા પારથ, થઈ રહો એ એ કાર;	
કુતાબને ચરણે નમી, તન આપ્યા મુક્તાહાર.	૨
ત્યારે દ્રૌપદીને પ્રેમકગણે, બોલાવે અરજીન;	
તે દિવસ હાલે નહીં હોએ, દ્રૌપદા થયું તમ મન.	૩

દ્રૌપદી ટુળથી વલ્લભ એહેલું, નથી કાઠ સંસાર;	
હું પદમણી છે સદા, એ સત વચન અનિધાર.	૪
આજ પછી, એ આવી મળશે, લક્ષ્મીનારી સૌએ;	
શ્રી કૃષ્ણ તણા સમ મુચ્ચી, વાઢાલી અવર ન બીજા કોએ.	૫
હાસ્ય વદન કરી કહે પંચાલી. કૃષ્ણલક્ષ્મી પાસે નીતે;	
હું તે પ્રસન્ન થાઉં તમ જેવી, કહુ છું એત્રિતે.	૬
ત્યારે સુભદ્રા ચરણે લાગી, દ્રૌપદીને તેણે કાઢ;	
દ્રૌપદી કહે સૌભાગ્ય હશે, ટુંગે કીધા કરે લગ્નસ્થાન.	૭
આશ્વત્થ વૃક્ષ કંઈ હશે, જલ પામશે સંજ્ઞાન;	
પુત્રસંતતિ થાઓ તમને વાર, એ વચને હસી તે કામ.	૮
કુંવા બુધિષ્ઠ સરવ આનંદા, થાઓ ને નેકાર;	
એહેને દ્વારમાં થઈ સુભદ્રાને લેવા નિશચ નિરધાર.	૯
બહુપુત્ર ને વધુજન, સામગ્રી સંપન્ન બહુ જાણ;	
કાલે સમયે ઉદ્ગ્રસ્તમાં, આગા સારંગપાણ.	૧૦
પાંડવ સહદામા જઈને હવે આગા નજર પોઝાર;	
પહેરામણી કીધી ધણી, કહેતાં ન પાર્થ વાર.	૧૧
વડા રહ્યા શ્રી કૃષ્ણજી, બીજા સરવ થયા વિહાંગ;	
એક સમયે અરજીન કહે, સાબલ કૃપાળ કેસવરાએ.	૧૨
જલકીડા કરવા જમનામાં જઈએ તો આવે તમ મન;	
નવર સમયે સહ જયા, આજ્ઞા માગી રાજન.	૧૩
દ્રૌપદીને સુભદ્રા સંગ, પારથ શ્રી કૃષ્ણ સાથે નીજ વાર;	
જલકીડા કરે વિવિધ થેરે, નાના ભાત વિહાર.	૧૪
વનમાં કીધા કરે કૃષ્ણ, અરજી દાન બહુ વિધ અપે;	
એક વારે એને કીધા કરે, તેહેના ભવની ભાવડ કાપે.	૧૫

પરિશદ્ ૨ જી.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સુભદ્રાહરણપ્રસંગ.

(પ્રેમાનંદચિંથ્ય સુંદરકૃત દશમ સ્કંધનો અવશેષ).

અધ્યાય ૮૬ માં. (કડવું ૧૯૮ જી. રાગ સામેરી)

કહે પરિશ્રુતને શુક એમ, પ્રજ્ઞાના ચરિત અતિ ધણાં રસ;

હરિચર પીતાં વૃક્ષ ન ચર્ચે, વસુદેવને જ્ઞાન હરિષે.

ભણ્યા દેવકીયે જીવના જીવંત, થયાં તનમય દેખે એકબ્રહ્મ;
 ભરખધનના છુટા પાસા, થોડામાં જ્ઞાન કહ્યું અવિનાશ,
 માહારી પિતામહી હરિની જોત, અહ્યંત હરણ કરી લાભ્યા કેમ ?
 ફરજોતન ઉપર શેષનું મંત, એ વિસ્તારી કહો મુનિજન.
 શુદ્ધ કહે સૂબ રાસ, તમ પિતામહનો કહું મહિમાય;
 (હાજી). મહિમા કહું તે સાંભળો, ચિત્ત દેધને રાજન;

તીર્થ ભત્રા કરવાને તર, નિસરયા અરજીન.

ફરતા ફરતા પ્રલાસ માંહે, આવી પહોતા યુગકેસ;
 સાંભળ્યું એ ફરજોતન જો, કન્યા આપે રોષ.
 મહાના મહોઠા ભૂપ આવી, માગે છે કન્યાયે;
 બળભદ્ર તેહેને આપે નહીં, તે ફરી પાછા ભયે.
 વસુદેવ દેવકી શ્રી કૃષ્ણનું છે અરજીન ઉપર મંત;
 એ સમાચાર ભણી પાસ્ય, નિસરયા તતક્ષણ.
 વિચાર્યું બળભદ્ર આગળ, ચાલે નહીં પ્રાકમ;
 સંન્યાસી ત્રિદશી યદને, ભજી ભેજી મર્મ.
 તે માટે એ વેષ ધરીને, આવ્યા દ્વારિકા મોક્ષ;
 વાટે વાસો ભંડાં રહે, તાંહાં પુલ કરે સહુ લોક.
 નયમાં ચારે વર્ણ આવી, નખે છે રસરંગ;
 તેજપુજ પ્રકાશ હીસે, નરનારાયણ અંશ.
 તે ભણતા નથી કપટ વેષને, ધરયો છે અરજીન;
 ભોજનને સર્વ તેડી ભયે, ભાવસું ધન ધન.
 બળભદ્ર ભણ્યું સંન્યાસી એ, હીસે જ્ઞાની બ્રહ્મ;
 એક દિવસે ભોજનને, તેડી લાભ્યા મંત પ્રજન.
 આસન આપી પૂજન કીધું, પંચામૃત ભોજન;
 સુભદ્રાજી આવી હઠાં, હીકાં કન્યારતન.
 દેવાંગના ભણે સ્વર્ગથી શું, આવી છે મહું રૂપ;
 કન્યાયે તવ ઓળખ્યા, નહીં સંન્યાસી, કેા ભૂપ.
 દેખીને ચિત્ત થયું વેદેવળ, અરજીનનું તતખેવ;
 સુભદ્રાનું અરજીન ઉપર, એહનું ચિત્ત એક.
 આભન બાહુ, વિજ્ઞાન ભોજન, હીસે છે તેજવંત;

કન્યાયે મન ભણિયું, એ વર હશે ભગવંત.
 ભોળન કરીને ઉઠયા રોષે, આપ્યાં ખીડાં બસસ;
 શ્રી કૃષ્ણને મળી ગયા આશ્રમ, ભણ્યું તે અવિનાશ.
 પ્રીત થઇ તાહારે કા વેળા આવી, કેહે છે પ્રભુજાન;
 શ્રી કૃષ્ણનો મત લેઈ પારથ, થયા પછે સાવધાન.
 અધિકાની ભતરાયે, નિસર્યું સહુ કોય;
 રથે યેસીને સુભદ્રાજી, ભય છે ભુએ હોક.
 સંન્યાસી તાંહાં ભેવા ઉભા, દીડો રથ એ જડાવ;
 કંઈ એક ભેદા રજા કાસ્ય, સગે વીર વિકાળ.
 પારથે મન ભણિયું, ભયો કાવ છે કરે કામ;
 સારથીને પાડયો ઢેળી, બેઠા રથે સાવધાન.
 ધનુષ તેહેનાં લઈ પારથે, નહસાડયા સહુ વીર;
 તાંહાંથી રથ લઇ ગયા છે, ધનુર્વિધા ધીર.
 નથ માંહે હાક વાગી, સંન્યાસીયે કર્યું કામ;
 સુભદ્રાને હરણ કરીને, લેઇ ગયા તેહેને ગામ.
 સાંભળી બળીભદ્ર કોપ્યા, તે ભણ્યું પારથ રાય;
 બેહેનને કેમ લઇ ભયે, ફેડું એહેનો કામ.
 હાલે નથ સુહાં લાખું બિહુ, હસ્તિનાપુર તે ગામ;
 સમુદ્રની જેમ વેળ આવે, તેમ કોપ્યા છે ગામ.
 હળમુસળનું સમરણ કર્યું રોષે, આવી ઉમું ખેવ;
 રથ યેસીને ભયે એહેવે, વારે છે ગુરૂદેવ.
 સમભવે સહુ રામને, તમે શાંત કરો હવે કોષ;
 માનો તો અયો કહુ તમને, સાંભળો પ્રતિબોધ.
 હવે આપણા પૂજા થયા છે, એ સાથે શ્રી શંકર
 વિદાતાયે લખ્યા હોય તે, મટિ નહીં બે સાર.
 બાવી પદારથ હોનાર છે, તેહેને શું કરવું જીએ મન;
 સૂત્રીનો એ ધર્મ છે, છતી કરે ગાધર્વલગન.
 સમભવે સમજે નહીં, તથા, આસ્થા હળધર રોષ;
 એ સમાચાર શ્રી કૃષ્ણે ભણ્યા, ઉઠયા છે તતખેવ
 કા એ આગળ છોડે નહીં, તો અર્જુન છે કોણ માત;
 અહારો ભક્ત હારથી, તારે હું હારથી, આવ્યા છે જ્યાં જેમ ભાત.

વનય હરીને નમ્યા અરણ્યે, રોધને અવિનાશ;
 સુભદ્રા હીન્ને અર્જુનને, તે માગી હેઠં તમ પાસ.
 તમારું ચિત દુરભેદનપર, અર્જુન શું છે કાંઈ હીલ્?
 તે માટે તેહેને તેડાવીને, લમ કરો શુભ દિન.
 વચન પ્રજ્ઞાના સાક્ષી, પછી કોષ કોષી શાંત;
 પારથને હરિયે તેડાવીને, મેળવ્યા જાગી જાંત.
 હવે વહેવાનો આરભ માડ્યો હરખ શું બગદેવ;
 સામઝી બહુ કીચી ચીપ્પે, વાર ન લાગી ખેવ.
 મંડપ યજ્ઞ બાવના, ચંદ્રને મોતી બુલ;
 રત્ન હીલક જનમને, સોઢે ચોભા અતિલક્ષ્મી રમ્ય.
 જલેઆ, જનમ, તકિા. શોભે મંડપ માંહે;
 કીનને ચિત્ર વિચિત્ર પુતળી, બોલશે નહિ તાંહે.
 મંડપ છાંયો ખેતરે દ્વાર, તોરણ કદળી યજ્ઞ;
 અગર ધૂપ સુંગર એ રીત વિનાહતા આરંભ.
 પત્ર લખીને તે ન્યા તે, આળા સજન સહુ કાય;
 હાપત કોડ નહવ મંડપમાં, મળ્યા રસરમ ભેષ.
 સુભદ્રા અરજીનને પત્રે પરણ્યાં રૂઢી રીત;
 વસુદેવે કન્યાદાન હીલ્, જીર લગુંએક વિત્ત.
 ઢોલના ટમકાર થાયે, ગાયે ગીત મળી નાર;
 ચોરી સારી, કસાર ખાધા, ફર્યાં મગજ વાર.
 ખાલં, ઘેળર, જલેખી, સર્વ સાથને પકરાન;
 હજેતર કરી વળાવ્યા છે, વરવહુને બળરામ.
 જન, રથ, અશ્વ ઉપર, જડિત મહિમય સાજ;
 દાસ દાસી વસ્ત્ર-ભૂષણ; આપાં કર્યો નમસ્કર.
 સૈન્ય આપી વળાવ્યા પછી, યદ્યે અતિલક્ષ્મી પ્રીત;
 શુકદેવ કહે શુણ રાયછ, તમે પરણ્યાની પૂછી રીત.

